

ЎЗБЕКИСТОН RESPУБЛИКАСИ
АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН RESPУБЛИКАСИНИНГ
ФУҚАРОЛИК КОДЕКСИГА

ШАРҲ

3-ЖИЛД

Yevropada Xavfsizlik
va Hamkorlik Tashkiloti
O'zbekistondagi Loyihalar Koordinatori

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ
ФУҚАРОЛИК КОДЕКСИГА
ШАРҲ**

Тошкент
Baktria press
2013

УДК 347(575.1)(094.4)
ББК 67.404 (5Ў)
Ў-32

Ў-32 Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик кодексига шарҳ: Илмий шарҳлар. Т 3./Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. — Тошкент: Baktria press, 2013. 800 б.

Ўқувчиларга тақдим этилаётган Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексига шарҳлар фуқаролик ҳуқуқи соҳасидаги илмий салоҳият ва ҳуқуқни қўллаш амалиётида тажрибага эга бўлган мутахассислар томонидан тайёрланган.

Ушбу нашрнинг III жилди Фуқаролик Кодексининг иккени қисми моддалари бўйича шарҳларни мужассамлаган бўлиб, унда мажбуриятларнинг алоҳида турлари (омонат сақлаш, зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар ва бошқалар) тўғрисидаги фуқаролик қонун ҳужжатлари асосий қоидалари талқин этилади. Шунингдек, интеллектуал мулк, ворислик ҳуқуқи, фуқаролик ҳуқуқий муносабатларга нисбатан халқаро хусусий ҳуқуқ нормаларини қўллаш бўйича бўлимлар нормаларига шарҳлар берилган. Ушбу шарҳ амалиётчи ҳуқуқшунослар, тадбиркорлар, талабалар ва тадқиқотчилар, олий ўқув юртлари ўқитувчилари ва фуқаролик қонун ҳужжатларини қўллаш масалалари билан қизиқадиган барча шахслар учун мўлжалланган.

КБК 67.404 (5Ў)

Ушбу Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексига шарҳлар нашри Люксембург Буюк Герцоглиги кўмаги билан тайёрланган ва таржима этилган, ҳамда Европада Хавфсизлик ва Ҳамкорлик Ташкилоти ёрдамида чоп этилиб, бепул тарқатилмоқда.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ
ФУҚАРОЛИК КОДЕКСИГА

ШАРҲ

3-ЖИЛД

юридик фанлари доктори,
Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг академиги,
профессор

Х. А. РАХМОНҚУЛОВ

юридик фанлари доктори, профессор

О. ОҚЮЛОВ

таҳрири остида

Yevropada Xavfsizlik va
Hamkorlik Tashkiloti
O'zbekistondagi Loyihalar Koordinatorlari

Люксембург
Буюк Герцоглиги

Муаллифлар таркиби:

Караходжаева Дилором Мамировна, юридик фанлари доктори, 50-боб;

Юлдашева Шохидахон Руфатовна, юридик фанлари номзоди, 51-боб;

Умаров Толибжон Абдуазизович, юридик фанлари доктори, 52-боб;

Анортоев Исмоилжон, юридик фанлари номзоди, 53–56-боблар;

Окюлов Омонбой, юридик фанлари доктори, 57–59-боблар;

Насриев Илхом Исмоилович, юридик фанлар доктори, 60–64-боблар; 65-боб юридик фанлари номзоди **Огай Дмитрий Алексеевич** билан ҳаммуаллифликда;

Шамухамедова Замира Шаисламовна, юридик фанлари доктори, 66–67 боблар, 68-боблар юридик фанлари номзоди **Якубова Дильбахор Шариповна** билан ҳаммуаллифликда, 69-боб юридик фанлари номзоди **Асьянов Шамиль Мударисович** билан ҳаммуаллифликда;

Рашидов Комил Қаюмович, юридик фанлари доктори, 70–71 боблар.

Таржимонлар:

Қ. Меҳмонов — 53–56-боблар; **И. И. Насриев** — 60–65-боблар;

З. Ш. Шамухамедова — 66–69 боблар; **К. Қ. Рашидов**,

Н. Х. Рахмонкулова — 70–71 боблар.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ФУҚАРОЛИК КОДЕКСИГА ШАРҲ

Иккинчи қисм

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 29 августдаги
256-І-сон Қонуни билан тасдиқланган

2013 йил 1 январига қадар киритилган ўзгартишлар
ва қўшимчалар асосида тайёрланган

50-БОБ. КОМПЛЕКС ТАДБИРКОРЛИК ЛИЦЕНЗИЯСИ (ФРАНШИЗИНГ)

862-модда. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси

Комплекс тадбиркорлик лицензияси (франшизинг) шартномаси бўйича бир тараф (комплекс лицензиар) иккинчи тарафга (комплекс лицензиатга) ҳақ эвазига лицензиарнинг фирма номидан ҳамда қўриқланадиган тижорат ахборотидан, шунингдек шартномада назарда тутилган мутлақ ҳуқуқларга кирувчи бошқа объектлардан (товар белгиси, хизмат кўрсатиш белгиси ва ихтиролар ҳамда бошқалардан) лицензиатнинг тадбиркорлик фаолиятида фойдаланиш ҳуқуқини ўз ичига оладиган мутлақ ҳуқуқлар комплексини (лицензия комплекси) бериш мажбуриятини олади.

Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси лицензия комплексидан, лицензиарнинг иш соҳасидаги обрўсидан ва тижорат соҳасидаги тажрибасидан муайян ҳажмда (хусусан, минимал ва ёки максимал ҳажмда фойдаланишни белгилаб қўйган ҳолда) муайян фаолият соҳасига (лицензиардан олинган ёки лицензиат ишлаб чиқарган товарларни сотиш, хизматларни кўрсатиш, ишлар бажариш, савдо фаолиятини амалга ошириш ва ҳоказо) қўллаган ҳолда, фойдаланиш ҳудудини кўрсатиб ёки кўрсатмасдан фойдаланишни назарда тутди.

Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси бўйича фақат тижорат ташкилотлари ва тадбиркорлар сифатида рўйхатга олинган фуқароларгина тарафлар бўлиши мумкин.

Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси муддат кўрсатилган, шунингдек кўрсатилмаган ҳолда (муддатсиз шартнома) тузилиши мумкин.

Башарти ушбу бобда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса ёки у шартноманинг моҳиятидан келиб чиқмаса, комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасига ушбу Кодекснинг интеллектуал мулк ҳақидаги қоидалари тегишли суратда қўлланади.

1. Шартнома бўйича тақдим этиладиган мутлақ ҳуқуқлар комплекси ўз ичига фирма номи, товар белгиси, ихтиролар, фойдали модель, саноат

намунаси, тижорат сири, муаллифлик ҳуқуқи ва ҳоказоларни камраб олиши мумкин. Шу сабабли комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси Фуқаролик кодексидан ташқари, бошқа норматив ҳужжатлар билан ҳам ҳуқуқий тартибга солинади. Хусусан, 2001 йил 30 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисида»ги Қонуни, 2006 йил 15 мартда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «2000 йил 1 июнда Женевада Дипломатик конференция томонидан қабул қилинган Патент ҳуқуқи тўғрисидаги Шартномага қўшилиши ҳақида»ги Қонуни, 2006 йил 20 июлдаги «Муаллифлик ва турдош ҳуқуқлари тўғрисидаги» Ўзбекистон Республикаси Қонуни ва бошқаларни кўрсатиб ўтиш мумкин.

2. Бу ўринда тадбиркорлик фаолияти тушунчасига тўхталиш ўринли бўлади. Қонунга мувофиқ, «тадбиркорлик фаолияти — тадбиркорлик фаолияти субъектлари томонидан қонун ҳужжатларига мувофиқ амалга ошириладиган таваккал қилиб ва ўз мулкий жавобгарлиги асосида даромад (фойда) олишга қаратилган ташаббускорлик фаолиятидир». Ушбу таъриф аввалги қонунларда тадбиркорликка берилган таърифга нисбатан ўзига хослиги билан ажралиб туради. Аввалги қонунларда тадбиркорлик фаолиятининг қўлланиш доираси товар ишлаб чиқариш, бажариш, хизмат кўрсатиш соҳалари билан чекланган эди. Ҳозирги амалдаги тадбиркорлик тўғрисидаги қонун эса бундай чекловларни бекор қилиб, бирмунча кенг тушунчани ўзида ифодалаган. Шарҳланаётган модданинг мазмунидан комплекс тадбиркорлик лицензияси (франшизинг) шартномаси тарафлари айнан тадбиркорлик фаолияти мақсадида ушбу шартнома бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларни ўз зиммаларига олиши намоён бўлади.

3. Моддада кўрсатиб ўтилган комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасига кўра, тақдим этиладиган объектлар рўйхати очик характерга эга. Яъни, қонун чиқарувчи томонидан комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси бўйича ўтказилиши мумкин бўлган мутлоқ ҳуқуқлар доираси кенг бўлиб, мутлақ ҳуқуқлар таркибига кирувчи турли объектлар бўлиши мумкинлиги назарда тутилади. Бошқа шахсга ўтказиладиган мулк ҳуқуқлар шартнома предмети ҳисобланади. Бироқ, шуни таъкидлаб ўтиш керакки, шартномани тузишда лицензиарнинг «ишбилармонлик обрў-эътибори», «ташкilotнинг ортирган бой тажрибаси», «хизмат сирлари» каби омиллар ҳам ўз таъсирини кўрсатади.

4. Фирма номидан фойдаланиш ҳуқуқи аниқ ифодаланмаган, чунки, қонун чиқарувчи комплекс лицензиарга ўз фирма номидан тўла ҳажмда фойдаланиш ҳуқуқини комплекс лицензиатга бериш имконини ҳавола этган, у ўз ичига комплекс лицензиат томонидан мустақил равишда тадбиркорлик фаолиятида фойдаланиши учун комплекс лицензиарнинг муайян ташкилий-ҳуқуқий шаклдаги фирма номини қамраб олади.

Ушбу ёндашув комплекс лицензиат томонидан амалга ошириладиган товар (иш, хизмат) истеъмолчиларини нафақат аниқ адаштиришга олиб келтириши мумкин, балки Фуқаролик кодексининг 39-моддасида юридик шахс ўз номидан мулкӣ ёки шахсий номулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлади ва уларни амалга ошира олади, деган юридик шахс тушунчаси билан зиддиятга келгандек кўринади. Юридик шахс ўз моҳияти сабабли (жисмоний шахс ҳам) объектив тарзда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни бировнинг номидан амалга ошира олмайди. Шу сабабли комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси предмети бўлиб, юридик шахс-ҳуқуқ эгасининг умуман олганда, фирма номи эмас, балки комплекс лицензиарнинг номини ёки унинг қисмини ташкил этиши мумкин бўлган (фирма номи билан адаштирилмасдан) тижорат белгиси, брендга айланган — машҳур сўз ёки сўз бирикмаси бўлиши мумкин.

5. Қонунга мувофиқ, юридик шахс товарларда, уларнинг идиши ва ўровида, рекламада, пешлавҳаларда, босма маълумотномаларда, ҳисобварақларда, босма нашрларда, расмий бланкаларда ва ўзининг фаолияти билан боғлиқ бошқа ҳужжатларда, шунингдек маҳсулотларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ўтказилаётган кўргазма ва ярмаркаларда намойиш этиш вақтида фирма номидан фойдаланишда алоҳида ҳуқуққа эга. Юридик шахснинг фирма номи унинг таъсис ҳужжатларида белгилаб қўйилади. Фирма номига бўлган ҳуқуқ юридик шахс давлат рўйхатидан ўтказилган вақтдан эътиборан вужудга келади. Фирма номига бўлган ҳуқуқ эгаси бошқа шахсга ўзининг бу номидан фойдаланишга руҳсат этиши (лицензия бериши) мумкин. Бироқ бунда лицензия шартномасида истеъмолчини чалғитиб қўйишни истисно этувчи чоралар шарт қилиб қўйилиши лозим (ФК 1101-моддаси).

Шунингдек, товар белгиси (хизмат кўрсатиш белгиси), товар чиқарилган жой номи ҳам уни рўйхатдан ўтказиш асосида ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилинади. Товар белгисига бўлган ҳуқуқ товар белгиси (хизмат кўрсатиш

белгиси), товар чиқарилган жой номи рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги қонунда белгиланган тартибда гувоҳнома билан тасдиқланади. Комплекс тадбиркорлик лицензияси (франшизинг) шартномаси нарсаси сифатида фирма номи, товар белгиси, хизмат кўрсатиш белгиси, товар чиқарилган жой номи, ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари ва бошқа мутлақ ҳуқуқлар таркибига кирувчи объектлар бўлиши мумкин.

6. ФК 1102-моддасига мувофиқ, товар белгисини (хизмат кўрсатиш белгисини) уни рўйхатдан ўтказиш асосида ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилинади. Шу сабабли, комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасини тузиш пайтида комплекс лицензиат франшизинг шартномасига асосан фойдаланиш учун берилётган муайян товар белгиси Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳуқуқий муҳофаза қилинганлигига ишонч ҳосил қилиши керак. Бундан ташқари у комплекс лицензиар ушбу товар белгиси эгаси ва унга лицензия бериш ҳуқуқига эга бўлиши лозим. Шунингдек, комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасини тузишда ушбу товар белгисини рўйхатдан ўтказилгандан сўнг унинг амал қилиш муддати Ўзбекистон Республикасида ўтиб кетмаганлигига, товар белгиси рўйхатдан ўтказилган ҳолда муомалада эканлигига ва учинчи шахслар эътирозлари асосида низога сабаб бўлмаганлигига ишонч ҳосил қилиши керак.

7. Бундан ташқари, комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси комплекс лицензиарнинг тижорат тажрибасидан фойдаланишни назарда тутди. Ҳар бир комплекс лицензиар комплекс лицензиат ва унинг ходимларини ўқитиш бўйича ўз шахсий дастурига эга бўлиб, у ўз ичига комплекс лицензиат жойлашган манзилда ўқитишни, комплекс лицензиарнинг асосий офисида ўқитишни ёки уларнинг комбинациясини қамраб олади. Кўпчилик комплекс лицензиарлар комплекс лицензиатга техник ва маъмурий ёрдам кўрсатишади.

8. Шартномани имзолашда комплекс лицензиар комплекс лицензиатга компания тўғрисидаги ахборотни, муддат ва комплекс тадбиркорлик лицензиясидан фойдаланиш тажрибаси ҳақидаги маълумотларни, суддаги низоларга оид тавсиф билан биргаликда комплекс лицензиар ва унинг мансабдор шахслари билан боғлиқ барча суд жараёнлари ҳақидаги маълумотни, мавжуд бўлган барча комплекс лицензиатлар, шу жумладан комплекс лицензия шартномасини бекор қилганлар, бекор қилиш сабабларини кўрсатган ҳолда, тақдим этишга мажбур.

9. Шарҳланаётган моддада комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси бўйича лицензия комплексидан, лицензиарнинг иш соҳасидаги обрўсидан ва тижорат соҳасидаги тажрибасидан муайян ҳажмда фойдаланишни, шунингдек муайян фаолият соҳаси билан боғлиқ ҳолда (масалан, товарларни сотиш, хизматларни кўрсатиш, ишлар бажариш ва ҳоказо) ҳамда олинадиган ҳуқуқлар комплексидан фойдаланишнинг муайян ҳудудини кўрсатиб ёки кўрсатмасдан тузиши мумкинлиги назарда тутилади.

10. Франшизинг фаолиятида катта тажрибага эга давлатларда, франшизинг шартномаси ўзига хос хусусиятларга эга. Уларнинг асосийси — лицензиар жисмоний шахс бўлиши мумкин эмаслиги. Лицензиар сифатида фақат тижорат ташкилоти яъни, юридик шахс бўлиши мумкин. Бу эса, комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси бўйича фирма номидан фойдаланиш ҳуқуқи берилиши фақат юридик шахсга тегишлилиги билан боғлиқ. Шундан келиб чиқиб, якка тартибдаги тадбиркор, комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасига кўра лицензиар бўлиши мумкин эмас, чунки у фуқаролик муомаласида фақат ўзининг шахсий номи остида иш юритади. Лицензиат эса, ҳам юридик шахс, ҳам якка тартибдаги тадбиркор бўлиши мумкин.

Миллий қонунчилик комплекс лицензия шартномаси субъекти сифатида юридик ва жисмоний шахс ўртасидаги фарқни назарда тутмаган. Ушбу модданинг учинчи қисмига мувофиқ, комплекс лицензиар ва комплекс лицензиат сифатида тадбиркор бўлиб рўйхатга олинган ҳам юридик ҳам жисмоний шахслар бўлиши мумкин.

11. Шу билан бирга шартномада фойдаланувчининг тижорат сиридан бемалол фойдаланишини таъминлаш учун ҳуқуқ эгаси амалга ошириши зарур бўлган ҳаракатларни кўрсатиб ўтиш керак. Яъни, ҳуқуқ эгасининг муайян ҳимоя чораларини амалга оширишини белгилаб қўйиш лозим. Хусусан, тижорат тажрибаси ва «ноу-хау» тегишлича ҳимоя чоралари кўрилишини талаб қилади. Бу ўринда шартномага «фойдаланувчи ҳуқуқ эгасининг тижорат сирини ташкил этувчи тижорат ахборотидан бемалол фойдаланади» таърифини киритишнинг ўзи етарли бўлмайди. Тижорат сирини ҳимоя қилиш бутун бир локал, ички корпоратив ҳужжатлар пакетини қабул қилиш йўли билан амалга оширилади. Шунинг учун фойдаланувчига қайси махфий ахборот тақдим этилиши, маълумот аниқ

қаерда акс эттирилганлигини алоҳида кўрсатиб ўтиш керак. Бу шартноманинг ўзида ёки шартномага илова қилинган алоҳида битимда кўрсатиб ўтилиши мумкин.

12. Шарҳланаётган моддада комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасида муддат кўрсатилиши ёки кўрсатилмаган ҳолда ҳам тузилиши мумкинлигини назарда тутати. Шартноманинг ўзига хос хусусиятига эътибор қаратадиган бўлсак, муҳофаза қилинадиган объектлар муайян муддат мобайнида ҳуқуқий муҳофаза қилиниши мумкин. Бундан келиб чиққан ҳолда тарафлар шартнома тузаётганда мутлақ ҳуқуқлар комплексининг амал қилиш муддатига эътибор қаратилиши мақсадга мувофиқ.

13. ФКнинг 50-боби комплекс тадбиркорлик лицензиясига бағишланган бўлсада, мазкур бобда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса ёки тарафлар ўртасида тузилган шартноманинг моҳиятидан ўзгача ҳолат келиб чиқмаса, мазкур шартномага нисбатан ФКнинг интеллектуал мулк ҳақидаги қоидалари тегишли суръатда қўлланилади. Зеро, мазкур шартнома конструкцияси ўзида интеллектуал мулк ҳуқуқи ҳақидаги қоидалар билан муҳофаза қилинадиган объектларни мутлақ ҳуқуқлар комплекси сифатида бир тарафдан бошқа тарафга ўтказишни ифодалайди.

863-модда. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасининг шакли ва уни рўйхатга олишга қўйиладиган талаблар

Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси ёзма равишда тузилиши керак ва у шартномага мувофиқ лицензиар сифатида иш кўрадиган юридик шахсни ёки яқка тадбиркорни рўйхатга олган орган томонидан рўйхатга олиниши керак. Ушбу қоидага риоя қилмаслик шартноманинг ҳақиқий ҳисобланмаслигига сабаб бўлади.

1. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси ёзма равишда тузилиши лозим. Битимнинг қонун талаб қиладиган шаклига риоя этмаслик қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳолдагина унинг ҳақиқий эмаслигига сабаб бўлади (ФК 115-моддаси). Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаган шартнома уни ҳақиқий эмаслигини эътироф қилиш учун суд қарори талаб этилмайдиган шартнома ҳисобланади. Яъни, ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаган шартнома аввалдан уни тузган тарафлар учун ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтирмайди ва тарафлардан бири истаган

пайтида шартнома муносабатларидан ҳуқуқий оқибатсиз чиқиб кетиши мумкин.

2. Тарафлар комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси давлат рўйхатидан ўтмагунига қадар уни асос қилиб кўрсатишга ҳақли эмаслар. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси комплекс лицензиарни давлат рўйхатидан ўтказган орган томонидан давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим. Франшизинг тўғрисидаги шартномани давлат рўйхатидан ўтказиш деганда тегишли рўйхатдан ўтказувчи давлат органларида франшизинг тўғрисидаги шартномаларни (уларни тузишни, уларга муҳим ўзгартиришлар, қўшимчалар киритиш ёки уларни бекор қилишни) давлат рўйхатидан ўтказишни ҳисобга олиш журналига ёзиш тартиб-қоидаси тушунилади. Шартномага кириталаётган ўзгартиришлар ва уни бекор қилиниши ҳам рўйхатдан ўтказилиши керак. Яъни, шартнома нарса, етказиб бериладиган товар (ишлар, хизматлар)нинг миқдори, сифати, тури, нархи, бажариш муддатлари, ҳисоб-китоб тартиби, тарафларнинг рекузитлари, шартнома тузилган сана ва жой, шунингдек франшизинг тўғрисидаги шартномалар учун қонун ҳужжатларида белгиланган ёки уларга нисбатан тарафлардан бири томонидан берилган ариза бўйича битимга эришилиши керак бўлган бошқа муҳим шартлар бўйича ўзгартириш ва қўшимчалар ҳам давлат рўйхатидан ўтказилади.

3. Бундан ташқари, шарҳланаётган моддада, комплекс лицензиар чет эл давлатида рўйхатдан ўтган бўлса, кўпчилик комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасига кўра комплекс лицензиар хорижий давлат тадбиркори бўлишидан қатъий назар уни давлат рўйхатидан ўтиш тартиби белгиланмаган.

4. Бироқ, патент қонунчилиги билан ҳимоя қилинадиган объектнинг шартнома нарса сифатида рўйхатдан ўтиши, шунингдек комплекс лицензиар чет эл давлатида рўйхатдан ўтганлиги ҳамда комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасини давлат рўйхатидан ўтишига тегишли бошқа масалалар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 4 ноябрдаги 244- сонли Қарори билан тасдиқланган «Комплекс тадбиркорлик лицензияси (франшизинг) шартномаларини давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби тўғрисидаги» Низомда белгилаб қўйилган.

5. Агар комплекс лицензиар хорижий давлатда юридик шахс ёки яққа тадбиркор сифатида рўйхатдан ўтказилган бўлса, франшизинг тўғрисидаги

шартномани (муҳим ўзгартиришлар, қўшимчалар ҳамда бекор қилиш) ни давлат рўйхатидан ўтказиш шартнома бўйича лицензиат сифатида иш кўрадиган юридик шахс ёки яқка тадбиркорни давлат рўйхатидан ўтказган Ўзбекистон Республикасининг рўйхатидан ўтказувчи органи томонидан амалга оширилади.

6. Қонунчиликда назарда тутилган ҳолларда интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқларни ўз ичига оладиган франшизинг тўғрисидаги шартноманинг тегишли қисми Ўзбекистон Республикаси Интеллектуал мулк агентлигида ҳам рўйхатдан ўтказилиши керак. Бундай ҳолда лицензия шартномаси франшизинг тўғрисидаги шартноманинг ажралмас қисми сифатида эътироф қилинади. Ушбу талабга риоя қилинмаган тақдирда, агар шартноманинг бошқа шартлари бевосита ўз кучини сақлаб қолиши мумкин бўлса, шартноманинг (лицензия шартномасининг) тегишли қисми ёхуд франшизинг тўғрисидаги шартнома умуман тузилмаган ва ҳақиқий эмас деб ҳисобланади. Агар интеллектуал мулк объекти Ўзбекистон Республикаси ҳудудида рўйхатдан ўтказилмаган бўлса, интеллектуал мулк ҳуқуқини рўйхатдан ўтказиш ва уни франшизинг тўғрисидаги шартнома бўйича бериш шартнома тарафларининг хоҳишига кўра амалга оширилади.

7. Давлат рўйхатидан ўтказиш ҳужжатларни рўйхатдан ўтказувчи органга тақдим этилган кундан бошлаб 3 (уч) иш кунидан ортиқ бўлмаган муддатда амалга оширилади. Франшизинг тўғрисидаги шартнома давлат рўйхатидан ўтказилганлиги учун рўйхатдан ўтказувчи органнинг банкдаги ҳисоб рақамига энг кам ойлик иш ҳақининг 1/3 миқдоридида рўйхатдан ўтказиш йиғими тўланади.

8. Комплекс тадбиркорлик лицензияси (франшизинг) тўғрисидаги шартномани давлат рўйхатидан ўтказиш комплекс мутлақ ҳуқуқларнинг мувофиқ бўлмаган ҳуқуқ эгалари (ҳуқуқдан фойдаланувчилар) томонидан мурожаат қилинганда, топширилиши лозим бўлган ҳужжатлар тўлиқ бўлмаган ҳажмда тақдим этилганда ёки қасддан сохта ҳужжатлар ёки маълумотлар тақдим этилганда ёки тақдим этилган ҳужжатларнинг Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари талабларига номувофиқлиги, шу жумладан франшизинг тўғрисидаги шартномани бекор қилишда олдиндан маълум қилиш муддатларига риоя қилинмаганда франшизинг тўғрисидаги шартномани (муҳим ўзгартиришлар, қўшимчалар ёки бекор қилишни) давлат рўйхатидан ўтказишни рад этилиши мумкин.

864-модда. Комплекс тадбиркорлик бўйича қўшимча лицензия

Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасида лицензиатнинг ўзига берилган лицензия комплекси ёки унинг бир қисмидан бошқа шахсларнинг у лицензиар билан келишган ёки комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасида белгиланган шартларда фойдаланишига рухсат бериш ҳуқуқи назарда тутилиши мумкин. Худди шунингдек, шартномада лицензиатнинг муайян вақт давомида фойдаланиш ҳудудини кўрсатган ёки кўрсатмаган ҳолда муайян миқдорда қўшимча лицензиялар бериш мажбурияти ҳам ёзиб қўйилиши мумкин.

Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасининг бекор қилиниши комплекс тадбиркорлик бўйича қўшимча лицензияни ҳам бекор қилади.

1. Шарҳланаётган моддага мувофиқ, қўшимча лицензия яъни, сублицензия комплекс лицензиатнинг ҳам ҳуқуқи, ҳам мажбурияти бўлиши мумкин.

2. Сублицензия фақат шартнома асосида тузилиши мумкин, сублицензия шартномасини шартлари комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасига зид бўлиши ва унинг чегараларидан чиқиши мумкин эмас.

3. Комплекс тадбиркорлик сублицензияси шартномасини тузишда лицензиат лицензиарнинг сублицензиатга бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятларига эга бўлади, лекин лицензиарга нисбатан ўзининг лицензиат ҳуқуқ ва мажбуриятларини сақлаб қолади (ФКда учинчи шахс номи кўрсатилмаганлиги учун уни шартли равишда шу шарҳ доирасида сублицензиат деб номлаймиз).

4. Комплекс тадбиркорлик лицензиясидан лицензиат тадбиркорлик фаолиятида фойдаланиш учун мутлақ ҳуқуқлар комплексини олади. Мазкур шартномада лицензиатнинг муайян вақт давомида фойдаланиш ҳудудини кўрсатган (яъни, муайян ҳудуд доирасидагина фойдаланиш мумкинлиги) ёки кўрсатмаган ҳолда муайян миқдорда қўшимча лицензиялар бериш мажбурияти (масалан, худди шундай шартлар асосида муайян миқдорда қўшимча лицензиялар бериш мажбурияти) ҳам ёзиб қўйилиши мумкин.

5. Шарҳланаётган моддада комплекс лицензия шартномасини бекор бўлиши комплекс сублицензия шартномасини ҳам бекор қилинишига сабаб

бўлиши кўрсатилган. Аммо жахон тажрибасига кўра, шартномани тузишда комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси лицензиатнинг ташаббуси билан бекор қилинганида, сублицензиатнинг лицензиатнинг ҳуқуқларига эга бўлиши мумкин бўлган ҳолатлар олдиндан келишиб олинади. Бундан ташқари сублицензия шартномаси муддатдан илгари бекор қилинганда, у лицензиарнинг розилиги билан, лицензиар ва сублицензиат орасидаги комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасига қайта ўзгартирилиши мумкин.

865-модда. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси бўйича ҳақ тўлаш шакли

Лицензиат лицензиарга қатъий белгилаб қўйилган бир йўла ёки даврий тўловлар, тушумдан ажратмалар, лицензиар томонидан унга қайта сотиш учун етказиб бериладиган товарларнинг улгуржи нархларига устамалар шаклида ёки комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасида назарда тутилган бошқа шаклда ҳақ тўлайди.

1. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси бўйича ҳақ тўлаш шакллари рўйхати очиқ хусусиятга эга.

2. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасида ҳақ тўлаш шартлари мавжуд бўлмаган тақдирда шартнома тузилмаган деб ҳисобланади, чунки тарафлар унинг муҳим шартларидан бирини келишиб олмаган бўлади.

3. Лицензиар комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси билан боғлиқ барча тўловларни белгилаши лозим. Бу ўз ичига дастлабки бадални, товар белгисидан фойдаланиш учун доимий баҳоланадиган хизмат бадали, реклама фондига тўловлар ва лицензиар томонидан қўшимча хизмат учун тақдим этиладиган бошқа тўловларни қамраб олади. Ушбу тўловлар ва тўлов мажбуриятлари шартномада олдиндан келишиб олинади.

4. Қатъий белгилаб қўйилган бир йўла тўловлар комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси муддати тугаганидан кейин ёки олдиндан тўлаш тартибида амалга оширилиши мумкин.

Шартнома бўйича қатъий белгилаб қўйилган даврий тўловлар тўланган тақдирда ҳар бир даврда тўланадиган ҳақ миқдори, шунингдек жами тўлов ва навбатдаги тўлов муддати тарафлар томонидан аниқланади.

Мукофот даромаддан тушган ажратмалар шаклида тўланса, тарафлар даромад қисмини (фоизда) ҳамда ажратмалар даврийлигини белгилайдилар.

5. Шартномада назарда тутилган тўловларни лицензиарга тўлаш пуллик ёки натура ҳолида дастлабки франшизинг бадали, роялти ва реклама учун тўлов шаклида ўрнатилиши мумкин.

Дастлабки франшизали бадал комплекс лицензиат томонидан муайян ҳудудда товар белгисидан фойдаланиш ҳукуқи эвазига, шу жумладан комплекс лицензиар томонидан амалга оширилган ҳаражатлар зарарини қоплаш учун ҳамда ходимларни ўқитиш ва маслаҳатлар бериши учун тўланади.

Роялти (даврий тўлов) даврий, ишлаб чиқариш кўрсаткичларга мутаносиб, шартнома тарафлари орасида келишилган тўловлар ҳисобланади.

Реклама учун тўловлар, шунингдек тўловлар миқдори ва шакли келишувга асосан белгиланади ва шартномада кўрсатиб ўтилади.

Шартномага мувофиқ, лицензиар томонидан унга қайта сотиш учун етказиб бериладиган товарларнинг улгуржи нархларига устамалар шаклида лицензиат томонидан ҳақ тўланиши мумкин. Бунда лицензиар қайта сотиш учун ўзига етказиб бериладиган товарларнинг улгуржи нархларига устамалар шаклида ҳақ олади.

866-модда. Лицензиарнинг мажбуриятлари

Лицензиар:

лицензиатга техникавий ва тижорат ҳужжатларини топшириши ҳамда лицензиат комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси бўйича ўзига берилган ҳуқуқларни амалга ошириши учун зарур бўлган бошқа ахборотни тақдим этиши, шунингдек лицензиат ва унинг ходимларига ушбу ҳуқуқларни амалга ошириш билан боғлиқ масалалар юзасидан йўл-йўриқлар бериши шарт;

лицензиатга шартномада назарда тутилган лицензияларни бериши, уларнинг белгиланган тартибда расмийлаштирилишини таъминлаши;

лицензиатга доимий техникавий ва маслаҳат ёрдами кўрсатиши, шу жумладан ходимларни ўқитиш ва уларнинг малакасини оширишда ёрдам бериши шарт.

Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасида лицензиарнинг бошқа мажбуриятлари ҳам назарда тутилиши мумкин.

1. Лицензиарнинг мажбуриятлари фуқаролик қонун ҳужжатлари ва бевосита тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ифодалаб қўйиладиган франшизинг шартномаси воситасида тартибга солинади ҳамда комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасини бажарилишини таъминлаш кафолати ҳисобланади. Агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, лицензиарнинг мажбуриятлари қуйидагилардан иборат бўлади:

2. Амалий, техникавий ва тижорат ҳужжатларини топшириш. Лицензиар одатда, техникавий ва тижорат маълумоти жойлашган муайян тадбиркорлик концепциясини яратган бўлади. Корхона фаолиятининг муваффақиятли давом этиши учун ушбу билим лицензиатга унинг ходимларини ўқитиш ва қўллаб-қувватлаш тизими орқали ўтказилиши мумкин бўлади. Шу боисдан қонунда лицензиарнинг ушбу мажбурияти ҳам белгилаб қўйилган.

3. Ўз фаолияти билан боғлиқ жараёни ҳужжатлаштириш. Лицензиар, муваффақиятли амалий концепцияни ишлаб чиқишда, унинг фаолиятини муваффақиятли қилган барча тартиб ва қоидаларни стандартлаштириши лозим. Стандартлаштириш барча тартиб-таомиллар жараёнини ҳужжатлантирилишини тақозо этади. Сўнгра лицензиар ҳар бир лицензиатни тадбиркорлик фаолияти учун амалий йўриқнома билан таъминлаши мумкин. Мазкур йўриқнома бутун франшизинг тизими учун ягона бўлиши шарт, у ўз ичига операцияларни юқори сифатини бутун тизимда кафолатлайди.

4. Сифат назорати. Лицензиар компания обрў-эътиборини қўллаб-қувватлаши лозим. Ушбу вазифани муваффиқиятли бажариш учун унга барча тизимдаги лицензиатларга қўлланиши мумкин бўлган сифат назорати тизими талаб қилинади. Мазкур сифат назорати лицензиат фаолиятини баҳолаш имконини таъминлайди.

5. Қонунда лицензиарнинг лицензиатга шартномада назарда тутилган лицензияларни бериши ва уларнинг белгиланган тартибда расмийлаштирилишини таъминлаш мажбурияти юклатилган. Чунки, лицензияларни бериш ва уларнинг расмийлаштирилиши лицензиарнинг ҳуқуқлари билан боғлиқ бўлади. Давлат рўйхатидан ўтказиш учун франшизинг тўғрисидаги

шартномалар рўйхатдан ўтказувчи органга тақдим этилганда давлат рўйхатидан ўтказиш тўғрисидаги аризага қуйидагилар илова қилинади:

а) франшизинг тўғрисидаги шартнома ҳар бир тарафининг юридик шахс ёки яққа тадбиркор сифатидаги мақомини тасдиқлайдиган ҳужжатнинг нотариал тасдиқланган нусхаси (гувоҳнома, патент, хорижий лицензиар учун — хорижий давлатнинг тегишли давлат реестридан кўчирма ёки тегишли ўрнини босувчи ҳужжатлар);

б) фаолиятнинг тегишли турини амалга ошириш ҳуқуқини берувчи зарур рухсатномалар (лицензиялар) нусхаси, башарти Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ бундай рухсатнома талаб қилинса. Агар франшизинг тўғрисидаги шартномани давлат рўйхатидан ўтказиш пайтида бундай рухсатнома (лицензия) олинмаган бўлса, бундай рухсатнома (лицензия)нинг нусхаси у олингандан кейин бир ҳафта муддатда рўйхатдан ўтказувчи органга тақдим этилади;

в) тарафлар томонидан имзоланган франшизинг тўғрисидаги шартноманинг уч нусхаси тикилган, варақлари рақамланган бўлиши керак, уларда ўчириб тузатишлар, қўшимча ёзувлар, усти чизилган сўзлар ёки бошқа қайд этилмаган тузатишлар бўлмаслиги керак;

г) рўйхатдан ўтказиш йўғими тўланганлиги тўғрисидаги ҳужжат.

6. Лицензиар томонидан доимий ёрдамни таъминлаш. Лицензиар ҳар бир лицензиатга доимий равишда кўмак бериши, шу жумладан ходимларни малакасини ошириш, бошқарувдаги ёрдам ва талаб бўйича тезкор хизматларни таъминлаши лозим.

7. Маҳсулот етказиб бериш бўйича эксклюзив (Мутлок) шартномаларни тузиш ва уларни қўллаб-қувватлаш. Лицензиарда хом-ашё ва жихозларни йирик таъминловчилари билан ўзаро фойдали шартлар асосида етказиб бериш тўғрисида музокаралар олиб бориш имкони мавжуд. Лицензиар билан етказиб берувчилар ўртасидаги мустақкам шартномавий алоқаларни давом эттириш, яъни етказиб берувчилар билан шартномавий алоқаларни ўрнатиши лицензиатга ҳаражатларини сезирарли даражада камайитириш имконини беради.

8. Ҳимоя қилинадиган ҳудудни тақдим қилиш. Лицензиар комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасини тузишда лицензиат фаолият олиб борадиган ҳимоя қилинадиган ҳудудни кўрсатиб ўтиши лозим. Бу ҳолат белгиланган ҳудудда шундай марқадаги бошқа франшизалар берилмаслигининг кафолати бўлиб хизмат қилади.

867-модда. Лицензиатнинг мажбуриятлари

Лицензиат комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси бўйича амалга оширадиган фаолиятнинг характери ва хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда лицензиат:

шартномада назарда тутилган фаолиятни амалга ошириш чоғида лицензиарнинг фирма номидан шартномада кўрсатилган тарзда фойдаланиши;

у шартнома асосида ишлаб чиқараётган товарлар, кўрсатаётган хизматлар, бажараётган ишлар сифати бевосита лицензиарнинг ўзи ишлаб чиқараётган, кўрсатаётган ёки бажараётган шундай товарлар, хизматлар ёки ишларнинг сифатига аниқ мос бўлишини таъминлаши;

лицензиарнинг лицензия комплексига кирувчи алоҳида ҳуқуқлардан фойдаланиш характери, усуллари ва шартлари бу ҳуқуқлардан лицензиарнинг фойдаланишига аниқ мос келишига қаратилган барча йўриқномалари ва кўрсатмаларига, шу жумладан лицензиат шартнома бўйича ўзига берилган ҳуқуқларни амалга ошириш вақтида фойдаланадиган тижорат биноларининг ташқи ва ички безакларига доир кўрсатмаларига ҳам риоя этиши;

сотиб олувчилар (буюртмачилар) бевосита лицензиардан товар (хизмат, иш) ни сотиб олган (буюртма берган) вақтда уларга умид қилишлари мумкин бўлган ҳамма қўшимча хизматларни кўрсатиши;

лицензиарнинг ишлаб чиқариш сирларини ва ундан олган бошқа махфий тижорат ахборотини ошкор қилмаслиги;

агар шартномада тўғридан-тўғри назарда тутилган бўлса, шартлашилган миқдорда ёрдамчи лицензияларни бериши;

комплекс тадбиркорлик лицензияси туфайли фирма номидан, товар белгисидан, хизмат кўрсатиш белгисидан ёки бошқа индивидуаллаштириш воситасидан фойдаланаётганлигини сотиб олувчиларга (буюртмачиларга) улар учун жуда аниқ усулда маълум қилиши шарт.

1. Шартномани тузишда лицензиат амалга оширадиган фаолиятнинг характери ва хусусиятларини ҳисобга олган муайян мажбуриятларни олади. Ушбу мажбуриятлар қуйидагилардан иборат:

1. Лицензиарнинг фирма номидан шартномада кўрсатилган тарзда фойдаланиш. Лицензиат шартномани бажаришда, лицензиарнинг фирма номи,

товар белгисидан ва (ёки) бренд номидан фойдаланишга розилик беради. Ушбу фойдаланиш чекланган ҳисобланиб, лицензиарнинг қониктирадиган шаклда ўтказилиши лозим. Ушбу бандни бажармаслик шартномани бузиш деб ҳисобланади ва уни бекор қилинишига олиб келиши мумкин.

2. Ишлаб чиқариш стандартларига ва лицензиарнинг дастурига амал қилиш. Лицензиат шартнома асосида ишлаб чиқараётган товарлар, кўрсатаётган хизматлар, бажараётган ишлар сифати бевосита лицензиарнинг ўзи ишлаб чиқараётган, кўрсатаётган ёки бажараётган шундай товарлар, хизматлар ёки ишларнинг сифатига аниқ мос бўлишини таъминлаши шарт. Стандартлар, сифатнинг мос бўлиши ва дастур лицензиатлар орасида бир хилликни таъминлашга хизмат қилади.

3. Лицензиар ўзининг фаолиятида лицензия комплексига кирувчи алоҳида ҳуқуқлардан фойдаланишда лицензиарнинг фойдаланишига аниқ мос келувчи йўриқнома ва кўрсатмаларга қатъий риоя қилиши лозим. Шунингдек, лицензиат шартнома бўйича ўзига берилган ҳуқуқларни амалга ошириш вақтида фойдаланадиган тижорат биноларининг ташқи ва ички безакларига доир кўрсатмаларига ҳам риоя этиши талаб қилинади.

4. Сотиб олувчилар (буюртмачилар) бевосита лицензиардан товар (хизмат, иш) ни сотиб олган (буюртма берган) вақтда уларга умид қилишлари мумкин бўлган ҳамма қўшимча хизматларни кўрсатиши ҳам лицензиатнинг муҳим мажбуриятларидан бири саналади. Чунки, лицензиарнинг мижозлари доимий равишда қўшимча равишда ўзларига муайян қўшимча хизматлар кўрсатилишидан манфаатдор бўлганлиги боис ушбу товар, иш, хизматга буюртма бериши мумкин.

5. Лицензиар томонидан тақдим этилган ишлаб чиқариш сирларини, ички хизмат ахборотини ва бошқа махфий тижорат ахборотини ошкор қилмаслик лицензиатнинг мажбуриятидир. Ушбу сирларни ошкор қилишлик лицензиарга катта зарар етказиши ва тиклаб бўлмайдиган салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

6. Лицензиар ва лицензиат ўртасида тузилган шартномада бевосита назарда тутилган тақдирда лицензиат шартлашилган миқдорда ёрдамчи лицензияларни бериши лозим бўлади. Чунончи, шартномада келгусида лицензиат томонидан муайян миқдорда қўшимча лицензиялар бериши ва бошқа лицензиатлар томонидан ҳам франшизинг шартномаси бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларни амалга ошириш белгиланиши мумкин.

7. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси асосида лицензиарнинг фирма номидан, товар белгисидан, хизмат кўрсатиш белгисидан ёки бошқа индивидуаллаштириш воситасидан фойдаланиш сотиб олувчиларга (буюртмачиларга), истеъмолчиларга маълум қилиниши шарт. Бунда шунчаки юзаки маълумот беришнинг ўзи кифоя қилмайди, балки сотиб олувчи (истеъмолчи) учун жуда аниқ усулда, уларнинг эътиборига етадиган ва қонунда назарда тутилган ҳуқуқларини амалга ошириш имконини берадиган даражада маълум қилиниши талаб қилинади.

868-модда. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасининг чеклайдиган шартлари

Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасида чеклайдиган (экссклюзив) шартлар, хусусан:

лицензиарнинг лицензиатга бириктириб қўйилган ҳудудда фойдаланиш учун бошқа худди шундай комплекс тадбиркорлик лицензияларини бермаслик ёки ушбу ҳудудда бевосита мустақил фаолият олиб бормаслик мажбурияти;

лицензиатнинг комплекс тадбиркорлик лицензиясидан фойдаланиладиган ҳудудда лицензиар билан рақобатлашмаслик мажбурияти;

лицензиатнинг лицензиарнинг рақобатчиларидан (бўлажак рақобатчиларидан) бошқа комплекс тадбиркорлик лицензияларини олишдан воз кечиши;

лицензиатнинг шартнома бўйича ўзига берилган алоҳида ҳуқуқларни амалга ошириш вақтида фойдаланиладиган тижорат бинолари жойлаштириладиган ерни, шунингдек уларнинг ташқи ва ички безакларини лицензиар билан келишиш мажбурияти назарда тутилиши мумкин.

Агар чеклайдиган шартлар тегишли бозорнинг ҳолатини ва тарафларнинг иқтисодий мавқеини ҳисобга олганда монополияга қарши қонун ҳужжатларига зид бўлса, бу шартлар монополияга қарши орган ёки бошқа манфаатдор шахснинг даъвосига кўра ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Агар комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасининг чеклайдиган шартларига кўра:

лицензиар лицензиатнинг товарни сотиш баҳосини ёки лицензиат бажарадиган (кўрсатадиган) ишлар (хизматлар) нархини белгилашга, ёки мазкур нархларнинг юқори ва пастки чегараларини белгилаб қўйишга ҳақли бўлса;

лицензиат товарларни фақат маълум тоифадаги сотиб олувчиларга (буюртмачиларга) ёки шартномада белгилаб қўйилган ҳудудда жойлашган (яшайдиган) сотиб олувчиларга (буюртмачиларга)гина сотишга, ишларни бажаришга ёки хизматлар кўрсатишга ҳақли бўлса, бундай чекловчи шартлар ҳақиқий эмас.

1. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномалари учун чеклайдиган шартлар хос бўлиб, уларни амалга оширилиши бозорларда рақобатни чеклашга олиб келиши мумкин. Кўпинча ушбу шартлар фойдаланувчига бириктириб қўйилган муайян ҳудудда бошқа лицензиатлар ҳам, лицензиарнинг ўзи ҳам фаолият олиб боришини таъқиқлаш ёки лицензиатга лицензиар билан мустақил тарзда рақобатлашмаслик ёхуд лицензиарнинг рақобатчиларидан ушбу ҳуқуқларни олишни таъқиқлаш билан боғлиқ (ушбу таъқиқ шартномани бекор қилинишидан кейин ҳам муайян муддат мобайнида амал қилиши мумкин).

2. Қонунга мувофиқ, рақобат деганда хўжалик юритувчи субъектларнинг мусобақалашуви бўлиб, бунда уларнинг мустақил ҳаракатлари ҳар бир субъект томонидан тегишли товар бозоридаги товарлар муомаласининг умумий шарт-шароитларига таъсир кўрсатиш имкониятини чеклаш тушунилади. Инсофсиз рақобат эса, хўжалик юритувчи субъектларнинг тадбиркорлик фаолиятида устунликни қўлга киритишга қаратилган, қонун ҳужжатларига ва иш муомаласи одатларига зид бўлган, улар ўртасида мусобақалашувни истисно этадиган ва амалга оширилиши натижасида хўжалик юритувчи субъектларга тегишли товар бозорида товарлар муомаласининг умумий шарт-шароитларига таъсир кўрсатиш имконини берадиган ҳаракатлар сифатида баҳоланади.

3. Шарҳланаётган моддада лицензиатнинг шартнома бўйича ўзига берилган алоҳида ҳуқуқларни амалга ошириш вақтида фойдаланиладиган тижорат бинолари жойлаштириладиган ерни, шунингдек уларнинг ташқи ва ички безакларини лицензиар билан келишиш мажбурияти назарда тутилиши мумкинлиги ҳам назарда тутилган. Бунда сотиб олувчи, буюртмачи (истеъмолчи)ларга товарлар сотиш, ишлар бажариш ва

хизматлар кўрсатиш жараёнида уларга тўлиқ ва аниқ маълумот бериш, уларни чалғитмаслик ҳамда лицензиарнинг обрў эътибори ва мавқеини сақлаб туриш мақсади кўзланиши мумкин.

4. Аксарият чеклайдиган шартлар ноқонуний бўлмайди, яъни қонун ҳужжатлари зид бўлмайди. Ҳар бир аниқ ҳолатда улар монополияга қарши қонун ҳужжатларига томонидан муайян товар бозоридаги умумий ҳолатни, шу билан бирга ушбу бозорда шартнома тарафларининг тутган ўрнини ўрганган ҳолда таҳлил қилиниши талаб қилинади. Агар шартлар монополияга қарши қонун ҳужжатларига зид бўлса, бу шартлар монополияга қарши орган ёки бошқа манфаатдор шахснинг даъвосига кўра ҳақиқий эмас, деб топилиши мумкин. Бошқача айтганда, шартноманинг бундай шартлари низоли ҳисобланади.

5. Таҳлил этилаётган моддадаги чекловлар қатъий белгиланмаган, чунки ушбу модданинг биринчи қисмида «хусусан» деб айtilган. Лицензиарнинг бошқа шахсларга қандайдир мутлақ ҳуқуқни тақдим этмаслик мажбурияти фақат ушбу комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси бўйича фойдаланувчига илгари тақдим этилган шунга ўхшаш мутлақ ҳуқуқларни бошқа шахсларга тақдим қилиш ҳолатларига тааллуқли. Лекин худди шунга ўхшаш бошқа мутлақ ҳуқуқларни бошқа ҳудудларда тақдим этиш мумкин.

Лицензиарнинг муайян ҳудудда ўзинининг худди шунга ўхшаш фаолиятини амалга оширмаслик мажбурияти ушбу ҳудудда лицензиат амалга оширадиган фаолиятни амалга ошира олмаслигини англатади, лекин бошқа фаолиятни (масалан, тақдим этилган лицензия комплексига кирмайдиган фаолиятни) лицензиар бу ҳудудда амалга ошириши мумкин. Фойдаланувчининг лицензиар билан рақобатлашмаслик мажбурияти билан боғлиқ масала ҳам худди шу тарзда ҳал этилади.

6. Шарҳланаётган моддада ҳар қандай ҳолатда ҳақиқий бўлмаган иккита чекловчи шартлари назарда тутилган.

Ҳақиқий бўлмаган чекловчи шартларнинг биринчи турига мувофиқ, тарафлар ўртасида нархларни ўзаро белгилаб олиш бутунлай истисно қилинмаслигини таъкидлаш керак. Бироқ агар лицензиат лицензиарнинг нархлар борасидаги тавсияларига риоя этмаса, у фойдаланувчи томонидан шартнома талаблари бузилганлигини ваз қилиб кўрсатишга ҳақли эмас.

Сотиб олувчиларни (буюртмачиларни) тоифаларга бўлиш таъқиқи, нафақат аксарият холларда шартноманинг ушбу шарти ҳуқуқ-тартибот асосларига зид келиши билан, балки ҳар хил тоифадаги сотиб олувчиларни (буюртмачиларни) муайян сотувчиларга бириктирилиши, тегишли бозордаги рақобат учун бозорни худудий бўлиш оқибатларини келтириб чиқариши мумкинлиги билан боғлиқдир. Бошқа томондан эса, агар лицензиарнинг фаолияти аввалдан ихтисослаштирилган ижтимоий характерга эга бўлса (масалан, меҳнат ва уруш қатнашчиларига хизмат қиладиган дўкон) ушбу таъқиқ қўлланилиши мумкин эмас.

Агар лицензиат фаолияти учун шартнома билан муайян худуд белгиланган бўлиб у унинг доирасидан ташқарига чиқишга ҳақли бўлмаса, лицензиат онгли равишда ўз худуди ташқарисидан амалий алоқа излаши ёки товар сотиши мумкин эмас. Аммо унга унинг худудидан ташқарида яшайдиган ёки турар жойи жойлашган манзилдан бошқа шахс мурожаат қилса, у ушбу шахсга шартнома тузишда рад жавоб беришга ҳақли эмас. Бу монополияга қарши қонунчиликда етарли даражада очиқ ва умумқабул қилинган ёндашув, сотувчининг товарлар (ишлар, хизматлар)ни сотиш ҳуқуқини ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаган шартлари «фақат» муайян худудда яшовчи (турар жойга эга) шахсларга тегишлилиги ҳақидаги нормада ўз ифодасини топган.

869-модда. Лицензиарнинг лицензиатга қўйиладиган талаблар бўйича жавобгарлиги

Лицензиат комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси бўйича сотаётган (бажараётган, кўрсатаётган) товарлар (ишлар, хизматлар) сифати шартномага мос эмаслиги тўғрисида лицензиатга қўйиладиган талаблар юзасидан лицензиар субсидиар жавобгар бўлади.

Лицензиатга лицензиарнинг маҳсулотини (товарларини) тайёрловчи сифатида қўйиладиган талаблар юзасидан лицензиар лицензиат билан солидар жавобгар бўлади.

1. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасининг асосий хусусияти шундан иборатки, унга кўра лицензиар лицензиатга ўзининг мутлақ ҳуқуқлари комплексидан фойдаланиш имконини беради. Шунинг учун, шарҳланаётган моддада баъзи бир холларда лицензиатга учинчи шахслар талабларига кўра,

назарда тутилган жавобгарлик, лицензиар учун ҳам таалукчилиги белгиланган ва у мантиқан тўғридир.

2. Товарнинг (маҳсулот, ишлар, хизматлар) сифати билан боғлиқ талаблар назарда тутилган. Умумий қоида бўйича ҳуқуқ эгаси ушбу талаблар юзасидан субсидиар жавобгар бўлади. Агар лицензиат томонидан сотилган товарлар, ишлар ва хизматлар тегишли даражада сифатли бўлмаса, мижозлар ундан моддий зарарларни қоплашни талаб қилишлари мумкин. Агар лицензиат кредиторлар олдида мустақил равишда жавоб бера олмаса, етказилган зарарларни лицензиар субсидар тарзда қоплаши лозим.

3. Лекин, ишлаб чиқариш франшизинг шартномаси асосида фаолият кўрсатилганда ҳуқуқ эгаси фойдаланувчи билан солидар жавобгар бўлади. Яъни, кредитор лицензиардан ҳам, лицензиатдан ҳам ёки уларнинг икковидан ҳам зарарларни қоплашни талаб қилиши мумкин.

870-модда. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасини ўзгартириш

Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси ушбу Кодекс 28-бобининг қоидаларига мувофиқ ўзгартирилиши мумкин.

Тегишли ўзгартишлар ушбу Кодекснинг 863-моддасида белгиланган тартибда рўйхатга олинган пайтдан бошлаб шартнома ўзгартирилган деб ҳисобланади.

1. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасини ўзгартиришнинг оддий усули тарафларнинг келишувидир (ЎЗР ФК 382- моддасининг 1 қисми). Бундан ташқари, шартнома тарафлардан бирининг талаби билан суд томонидан ўзгартирилиши мумкин (ЎЗР ФК 382-моддасининг 2 қисми). Шартномани суд томонидан бир тарафлама ўзгартирилишининг асоси бўлиб шартномани бошқа тараф томонидан жиддий бузилиши ҳисобланади. Таъкидлаш ўринлики, суд органининг ҳужжати асосида ўзгартириш ва қўшимчаларни давлат рўйхатидан ўтказишда тўланадиган рўйхатдан ўтказиш йиғими тўланмайди.

2. Шартномадаги барча ўзгартиришлар рўйхатдан ўтказилиши шарт. Агар ўзгартиришлар интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқларни ўз ичига олса, Ўзбекистон Республикаси Интеллектуал мулк агентлигида ҳам рўйхатдан ўтказилиши керак.

Шуни таъкидлаб ўтиш керакки, комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасини ўзгартирилиши шартномани рўйхатдан ўтказилиши каби Вазирлар Маҳкамасининг 2010 йил 4 ноябрдаги 244-сон қарори билан тасдиқланган Комплекс тадбиркорлик лицензияси (франшизинг) шартномаларини давлат рўйхатидан ўтказиш тартиби тўғрисидаги Низомга мувофиқ амалга оширилади.

871-модда. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасини бекор қилиш

Муддати кўрсатилиб тузилган комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси ушбу Кодекс 28-бобининг қоидаларига мувофиқ бекор қилиниши мумкин.

Тарафлардан ҳар бири муддатсиз комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасидан истаган вақтда бош тортишга ҳақли бўлиб, агар шартномада узокроқ муддат назарда тутилган бўлмаса, бу ҳақда иккинчи тарафни олти ой олдин хабардор қилиши керак.

Лицензия комплексига кирган фирма номини янги фирма номи билан алмаштирмасдан унга бўлган ҳуқуқ бекор қилинган тақдирда комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси бекор қилинади.

Муддати кўрсатиб тузилган комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасини муддатидан олдин бекор қилиш, шунингдек муддатсиз комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасини бекор қилиш ушбу Кодекснинг 863-моддасида белгиланган тартибда рўйхатга олиниши керак.

1. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси, мажбуриятларни бекор қилинишининг умумий асосларга кўра ҳам, шарҳланаётган моддада кўрсатилган махсус асосларга кўра ҳам бекор қилиниши мумкин.

2. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси ФКнинг шартномаларни ўзгартириш ва бекор қилишнинг умумий қоидаларига бўйсунди. Бунда тарафларнинг шартнома тузишда умид қилишга ҳақли бўлган нарсадан кўп даражада маҳрум бўладиган қилиб зарар етказиши, шартнома тузишда тарафлар учун асос бўлган вазиятнинг жиддий ўзгариши каби ҳолатлар франшизинг шартномасини ўзгартириш ва бекор қилишга асос бўлиши мумкин.

Фирма номи ва товар белгиси комплекснинг муҳим аҳамиятга эга қисми жумласига киради. Фирма номига бўлган ҳуқуқ юридик шахснинг

тугатиладиганида ёки қайта ташкил этилганда бекор бўлади (юримдик шахсининг-фирма номи эгаси бекор бўлиши оқибатларни келтириб чиқармаган ҳоллар бундан мустасно). Товар белгисига бўлган ҳуқуқ ундан узок муддатда фойдаланилмаган ҳолларда бекор қилинади.

3. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасини бекор қилиш асослари сифатида уни муддатдан олдин бекор қилишга йўл қўйилади, фақат бошқа тарафни олти ой олдин хабардор қилиш шарт билан. Шунда муддатдан олдин бекор қилиш, комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасида амал қилиш муддати кўрсатилмаган ҳолда тузилгани каби мажбурий давлат рўйхатидан ўтказилиши шарт, рўйхатдан ўтган мутлақ ҳуқуқ объектдан фойдаланишнинг тугатилиши каби. Шу пайтдан бошлаб шартнома учинчи шахслар учун, шу жумладан лицензиатнинг буюртмачилари учун ўз кучини йўқотган деб ҳисобланади.

4. Шунини таъкидлаш жоизки, тарафларнинг бирини ночор (банкрот) бўлиши ҳам комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасини бекор бўлишига сабаб бўлади. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси тадбиркорлик шартномаларига дахлдор бўлганлиги учун тарафларнинг бири тадбиркорлик мақомини йўқотганида, унинг амал қилиши давом эттирилмайди. Лекин, мазкур ҳолат шарҳланаётган моддада ўз аксини топмаган.

872-модда. Тарафлар ўзгарганида комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасининг ўз кучида қолиши

Лицензия комплексига кирувчи бирон-бир алоҳида ҳуқуқнинг бошқа шахсга ўтиши комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасини ўзгартириш ёки бекор қилиш учун асос бўлмайди. Янги лицензиар ўзига ўтган алоҳида ҳуқуқ жумласига кирувчи ҳуқуқлар ва мажбуриятлар бўйича шартномага киришади.

Лицензиар фуқаро вафот этган тақдирда, унинг комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлари меросхўрга, башарти бу меросхўр тадбиркор сифатида рўйхатга олинган бўлса ёки мерос очилган кундан эътиборан олти ой мобайнида тадбиркор сифатида рўйхатга олинса, ўтади. Акс ҳолда шартнома бекор қилинади.

Меросхўр тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларни қабул қилиб олгунча ёки меросхўр тадбиркор сифатида рўйхатга олингунча бўлган даврда

лицензия комплексини нотариус томонидан белгиланган тартибда тайинланадиган бошқарувчи идора қилади.

1. Ҳуқуқ эгасидан бирон-бир объектни бошқа шахсга ўтиши қонунчиликда назарда тутилган асосларга кўра амалга оширилиши мумкин. Бирон-бир мутлақ ҳуқуқнинг бошқа шахсга ўтиши комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасини ўзгартирилишини ёки бекор қилинишини келтириб чиқмаслигини инобатга олган ҳолда, тарафларнинг ўзгаришини рўйхатдан ўтказиш ҳақидаги масала вужудга келмайди.

2. Янги ҳуқуқ эгаси бирон-бир мутлақ ҳуқуқ объектига ўтказилган айнан ҳуқуқ ва мажбуриятлар қисми бўйича комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси тарафи ҳисобланади.

3. Шундай ҳолат бўлиши мумкинки, янги ҳуқуқ эгасига мутлақ ҳуқуқ объектларининг барчаси эмас, балки унинг айримлари ўтказилган бўлади. Бундай ҳолда комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси лицензиари сифатида икки шахс мавжуд бўлади (ҳар бири ўзининг мутлақ ҳуқуқи объекти жумласига кирувчи ҳуқуқ ва мажбуриятлари бўйича).

4. Лицензиар-фуқаро вафот этган тақдирда, унинг комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлари меросхўрга ўтиши мумкин. Бунинг учун ушбу меросхўр тадбиркор сифатида рўйхатга олинган бўлиши ёки мерос очилган кундан эътиборан олти ой мобайнида тадбиркор сифатида рўйхатдан ўтиши талаб қилинади. Ушбу шартларнинг мавжуд бўлмаслиги шартномани бекор қилинишига олиб келади.

5. Лицензиар фуқаронинг вафоти этганидан сўнг, қонунда назарда тутилган шартларнинг вужудга келиши учун маълум вақт керак бўлади. Шу сабабли меросхўр тегишли ҳуқуқ ва мажбуриятларни қабул қилиб олгунча ёки меросхўр тадбиркор сифатида рўйхатга олингунча лицензия комплексини бошқариш зарурати вужудга келади. Ушбу давр мобайнида лицензия комплекси нотариус томонидан белгиланган тартибда тайинланадиган бошқарувчи томонидан идора қилинади.

873-модда. Фирма номи ўзгарганида комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасининг ўз кучида қолиши

Лицензиар ўзининг фирма номини ўзгартирган тақдирда, агар лицензиат шартномани бекор қилишни талаб қилмаса, комплекс

тадбиркорлик лицензияси шартномаси сақланиб қолади ва лицензиарнинг янги фирма номига нисбатан амал қилади. Шартноманинг амал қилиши сақланиб қолган тақдирда лицензиат лицензиарга тегишли бўлган ҳақни мутаносиб равишда камайтиришни талаб қилишга ҳақли бўлади.

1. Фирма номининг эгаси уни тегишли тартибда ўзгартириши мумкин. Ўзгартиришларни рўйхатдан ўтказиш ягона давлат реестрида қайд этилади.

2. Шарҳланаётган моддага кўра, фирма номини ўзгартириш учун фойдаланувчининг розилиги керак. Фойдаланувчи шартномани бекор қилишни ҳам талаб қилишга ҳақли бўлади. Чунки, лицензиат шартномавий муносабатларга фирма номининг муайян қийматга эгаллиги туфайли киришган бўлиши мумкин. Мазкур фирма номини ўзгартириш унинг учун манфаатдорликни муайян даражада пасайтириш эҳтимолини келтириб чиқаради.

3. Лицензиар томонидан ўзининг фирма номини ёки тижорат белгисини ўзгартириш, шартномани бекор қилишга олиб келмайди. Лекин, мутлақ ҳуқуқлар комплексининг муҳим таркибий қисми ўзгартирилганда лицензиат учун шартнома муҳим даражада ўз қийматини йўқотишини инобатга олган ҳолда, у лицензиарга тегишли муқофот қисқартирилишини ёки шартномани бекор қилиб зарарларни қопланишини талаб қилиши мумкин.

4. Агар комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси нарчаси бўлган лицензиарнинг товар белгиси ёки бошқа белгиси ўзгараётган бўлса, лицензиат шартномани бекор қилиб зарарларни қопланишини талаб қилмаса, шартноманинг янги марка ёки белгисига нисбатан амал қилиши сақланиб қолади.

874-модда. Лицензия комплексига кирадиган алоҳида ҳуқуқнинг бекор бўлиш оқибатлари

Агар комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси амал қилиб турган даврда лицензия комплексига кирувчи алоҳида ҳуқуқнинг амал қилиш муддати тугаса ёки бундай ҳуқуқ бошқа асосга кўра бекор бўлса, шартнома бекор бўлган ҳуқуққа тааллуқли қоидаларни

чегириб ташлаган ҳолда сақланиб қолади, лицензиат эса, агар шартномада бошқа ҳол назарда тутилган бўлмаса, лицензиарга тегишли бўлган ҳақни мутаносиб равишда камайтиришни талаб қилишга ҳақли бўлади.

1. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси бўйича лицензиатга тақдим этилган ҳуқуқлар комплексига кирувчи мутлақ ҳуқуқнинг бирини бекор бўлиш шартнома муносабатларини бекор бўлишига асос бўлмайди, лекин комплекс лицензиатнинг мажбуриятларини ўзгартирилишига сабаб бўлади. Кўпинча бундай ҳолатда тарафлар лицензиат томонидан лицензиарга тўланадиган мукофотни мутаносиб равишда камайтирилишини келишиб оладилар.

2. Мутлақ ҳуқуқларнинг бекор бўлиш асослари ушбу ҳуқуқларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги қонунларда белгиланган.

3. Тегишли вазият келиб чиқиши мумкинлигини инобатган олган ҳолда, мукофотлар тўғрисидаги шартнома шартларини шакллантириш жараёнида унинг миқдорини қайта кўриб чиқиш тартибини кўрсатиб ўтиш керак. Буларга ҳуқуқ эгасининг фирма номини ёки тижорат белгисини ўзгартирилиши, комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси бўйича фойдаланиш учун тақдим этилган бошқа мутлақ ҳуқуқларнинг амал қилиш муддатини ўтиб кетишини кўрсатиш мумкин.

4. Ҳар иккала ҳолатда ҳам лицензиат лицензиарга тегишли мукофотларни мутаносиб равишда камайтириш тўғрисидаги масалани қўйишга ҳақлидир. Ушбу ҳолатларда тўланадиган ҳақ миқдорини камайтириш тартиби олдиндан шартномада келишиб олинishi мақсадга мувофиқдир.

51-БОБ. ОМОНАТ САҚЛАШ

1-§. ОМОНАТ САҚЛАШ ҲАҚИДА УМУМИЙ ҚОИДАЛАР

875-модда. Омонат сақлаш шартномаси

Омонат сақлаш шартномаси бўйича бир тараф (омонат сақловчи) унга иккинчи тараф (юк топширувчи) берган ашёни сақлаш ва бу ашёни тўла ҳолида қайтариш мажбуриятини олади.

Омонат сақлашни ўз касб фаолиятининг мақсадларидан бири сифатида амалга оширадиган ташкилот (профессионал омонат сақловчи) омонат сақлаш шартномасида сақловчининг юк топширувчидан ашёни шартномада назарда тутилган муддатда сақлашга қабул қилиш мажбурияти кўзда тутилиши мумкин.

1. Омонат сақлаш шартномаси реал битим сифатида кўрилади ва умумий қоидага кўра, юк топширувчи томонидан омонат сақловчига ашёни берган вақтидан бошлаб тузилган хисобланади. Бироқ тарафлар келишувида омонат сақловчи юк топширувчидан, шартномада кўрсатилган муддатда, ашёни қабул қилиб олиш мажбурияти кўзда тутилган бўлса, омонат сақлаш шартномаси консенсуал характерга эга бўлиши мумкин.

2. Омонат сақлаш шартномасининг ҳақ эвазига ёки текинга тузилиши хусусида цивилист олимлар орасида яқдил фикр мавжуд эмас. Уларнинг айримлари мазкур шартнома ҳақ эвазига тузиладиган шартномалар туркумига мансублигини таъкидлашса, бошқалари текинга ҳам тузилиши мумкинлигини эътироф этишади. Фуқаролик кодексида эса, бу ҳақда туғридан-туғри норма белгиланмаган. Аммо ҳақ эвазига тузиладиган омонат сақлаш шартномаси сифатида 885 ва 886-моддаларни кўрсатиб ўтиш мумкин. Шу билан бирга амалиётда, айниқса фуқаролар ўртасидаги муносабатларда текинга омонат сақлаш бўйича хизмат кўрсатиш кенг тарқалганлигини таъкидлаш мумкин.

3. Омонат сақлаш шартномасининг бир тарафлама ёки икки тарафламалиги хусусида ҳам ягона фикр мавжуд эмас. Шундай фикр мавжудки, омонат сақлаш шартномаси биринчи навбатда юк топширувчи манфаат-

лари юзасидан тузилса ҳам, хатто омонат сақлаш шартномаси текин ва реал бўлган ҳолларда ҳам, ҳуқуқ ва мажбуриятларга икки тараф ҳам эга бўлишлиги ҳақидаги нуқтаи назар ишончли ҳисобланади. Шартноманинг асосий мақсадини инобатга олган ҳолда, одатда юк топширувчи омонат сақловчига нисбатан кенгроқ имкониятлардан фойдаланишлиги боис, тарафлар ўртасида ҳуқуқ ва мажбуриятлар тенг тақсимланади, деб бўлмайди.

4. Юқоридагиларга асосан хулоса қилиш мумкинки, текин ва реал омонат сақлаш шартномаси бир тарафлама ҳисобланади. Ушбу шартнома бўйича мажбуриятлар омонат сақловчида, ҳуқуқлар эса, юк топширувчида юзага келади.

Ҳақ эвазига омонат сақлаш шартномасида юк топширувчи омонат сақловчининг хизматлари учун ҳақ тўлаш мажбуриятига эга ва бу мажбурият омонат сақловчининг ашёни сақланишини таъминлаш бўйича мажбуриятига мос келади. Бу ҳолат, ҳақ эвазига тузилган омонат сақлаш шартномасини икки тарафлама шартномалар туркумига киритишга имкон беради.

5. Омонат сақловчи сифатида кимнинг иштирок этишига қараб, профессионал ёки профессионал бўлмаган омонат сақлаш фарқланади. Омонат сақлаш профессионал фаолиятнинг асосий мақсадларидан бири бўлган ҳар қандай ташкилот томонидан амалга оширилганида омонат сақлаш профессионал ҳисобланади. Омонат сақлаш мажбурияти бошқа ташкилот ёки фуқаро томонидан қабул қилинган тақдирда, у профессионал бўлмаган омонат сақлаш ҳисобланади. Ушбу фарқлашнинг маъноси шундаки, профессионал омонат сақловчига нисбатан қонун қатъий талабларни қўяди. Жумладан, юк топширувчининг мулкни сақлаш бўйича профессионал омонат сақловчининг кучайтирилган жавобгарлиги белгиланган.

6. Омонат сақлаш шартномаси оддий ва фавқулотда ҳолатларда тузилиши мумкин. Оддий ҳолатда омонат сақлаш шартномаси одатдаги фуқаролик муомаласи шароитида тузилади ва юк топширувчи нафақат ким билан шартнома муносабатларига киришаётганлигини баҳолаш, балки уни тўғри тузиш имкониятига ҳам эга бўлади. Бирок, баъзан шундай вазиятлар бўладикки, мулкни омонат сақлаш учун топширишга эҳтиёж тўсатдан вужудга келади, масалан фавқулотда вазиятлар, ҳарбий ҳаракатлар, тўсатдан касал бўлиб қолишлик ва ҳоказо. Бундай ҳолатда мулкдор ўзи билмайдиган шахсга хатто шартномани ёзма расмийлаш-

тирмасдан туриб мулкни топширишга мажбур бўлади. Мазкур ҳолатда омонат сақловчига омонат сақлаш бўйича кучайтирилган жавобгарлик юклатилмайди.

7. Қонунда белгиланган ҳолатлар вужудга келганда мажбуриятларни омонат сақлаш шартномасига қисман таалуқли бўлишлиги ҳақида турли хил фикрлар мавжуд. Бундай омонат сақлаш сифатида — топилма (Фуқаролик кодексининг 192-моддаси) ва қаровсиз ҳайвонлар (Фуқаролар кодексининг 195-моддаси) сақланишини кўрсатиш мумкин.

8. Бугунги кунда профессионал омонат сақловчилар кўплай учрайди. Жумладан, божхона омбори, бозорлардаги омборхоналар фаолиятини кўрсатиб ўтиш мумкин. Божхона омбори — махсус жиҳозланган ва белгиланган жой бўлиб, биноларнинг худудини ва (ёки) очиқ майдончаларни ўз ичига олади ҳамда товарларни вақтинча сақлаш ва (ёки) божхона омбори режимларида божхона назорати остида сақлашга мўлжалланган бўлади. Божхона омборида Ўзбекистон Республикасига олиб келиш ва Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқиш тақиқланган товарларни (божхона органлари томонидан олиб қўйилган ва божхона органлари томонидан таъсис этилган божхона омборига жойлаштирилган товарлар бундан мустасно) ҳамда Ўзбекистон Республикаси худудида муомалада бўлиши ва сотилиши тақиқланган товарларни сақлашга рухсат берилмайди.

Божхона омбори очиқ ёки ёпиқ турда бўлиши мумкин. Очиқ турдаги божхона омборидан ҳар қандай шахслар фойдаланиши мумкин. Ёпиқ турдаги божхона омборида эса, муайян шахслар, қоидага кўра, омбор эгасининг товарларини сақлашга ёки муайян товарларни, шу жумладан муомалада бўлиши чекланган товарларни сақлаш учун мўлжалланган бўлади. Бундай шахслар ва товарлар доираси божхона омборини таъсис этишда божхона органи билан келишув бўйича божхона омбори эгаси томонидан белгиланиши мумкин.

Бундан ташқари ихтисослаштирилган божхона омборлари ҳам фаолият юритишлари мумкин. Яъни, очиқ ва ёпиқ турдаги божхона омборларидан сақлашнинг алоҳида шарт-шароитларини талаб этувчи ёки бошқа товарларга зарар етказиши мумкин бўлган товарларнинг айрим турларини сақлаш учун фойдаланилади. Қоидага кўра, Ўзбекистон Республикаси божхона органлари томонидан таъсис этиладиган божхона омборлари

очиқ турдаги божхона омборлари ҳисобланади. Божхона омбори фаолияти лицензияланадиган фаолият тури саналади.

Божхона омборида товарлар сақланиши талаблари ва шартларига риоя этилиши учун божхона омборининг эгаси товар божхона омборида сақлаш учун қабул қилиб олинган пайтдан бошлаб жавоб беради, бу омборхона ҳужжати (омбор гувоҳномаси, товарларни қабул қилиш-топшириш далолатномаси ва ҳоказолар) расмийлаштирилиши билан тасдиқланади.

Бозорлар ҳам тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун кенг имкониятлар бермоқда. Бозорлар фаолияти, сотиладиган товарлар тури бўйича фарқланади. Умумий тарзда, бозор бу Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ҳокимликлари томонидан белгиланган жойларда доимий ёки вақтинчалик асосда фаолият кўрсатадиган ҳамда савдо расталари, савдо ўринлари, тургун савдо шохобчалари (шу жумладан савдо павильонлари, киоскалари)дан фойдаланган ҳолда, эркин рақобат шароитларида истеъмол товарлари кенг ассортиментининг чакана ва майда улгуржи олди-сотдиси учун зарур шарт-шароитлар яратишга мўлжалланган мулкый комплекс бўлиб ҳисобланади.

Бозорда сотиладиган товарлар ҳар доим ҳам мулк эгаси томонидан олиб кириб, иш вақти тугагандан сўнг олиб чиқиб кетилмайди. Бундай ҳолларда бозор ҳудудида ташкил этиладиган омборхоналар хизматидан фойдаланилади. Омонат сақлаш шартномасининг тузилишида шартноманинг барча муҳим шартларига риоя қилиниши, чунончи, шартномани тузилганлик фактини тасдиқланиши, омонатга топширилаётган товарнинг ҳажми, сифати, ҳақ тўлаш шакли ва тартибининг аниқ белгилаб қўйилиши мақсадга мувофиқ.

876-модда. Ашёни сақлашга қабул қилиш мажбуриятини бажариш

Омонат сақлашни тадбиркорлик ёки бошқа профессионал фаолият сифатида амалга оширадиган омонат сақловчи омонат сақлаш шартномаси бўйича ўз зиммасига юк топширувчининг ашёларини сақлашга қабул қилиш ва юк топширувчи берган нарсаларни ушбу моддада назарда тутилган қоидаларга мувофиқ сақлаш мажбуриятини олиши мумкин.

Омонат сақлаш шартномаси бўйича ашёни сақлашга қабул қилиш мажбуриятини олган омонат сақловчи бу ашёни сақлаш учун ўзига беришни талаб қилишга ҳақли эмас. Бироқ, ашёни омонат сақлаш шартномасида назарда тутилган муддатда сақлашга топширмаган юк топширувчи, агар қонунда ёки шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, ашёни сақлашга топширмаганлиги муносабати билан етказилган зарар учун омонат сақловчи олдида жавобгар бўлади.

Агар омонат сақлаш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, ашё шартномада келишилган муддатда сақлашга топширилмаган ҳолларда, борди-ю, бу муддат белгиланмаган бўлса, шартнома тузилган кундан бошлаб уч ой ўтганидан кейин омонат сақловчи ашёни сақлашга қабул қилиш мажбуриятидан озод этилади.

1. Фақат консенсуал шартномада омонат сақловчининг мажбурияти бўлиб шарномада кўрсатилган муддатда ашёни қабул қилиш ҳисобланади. Реал шартномада эса, шартномани тузиш вақти ва ашёни топшириш вақти бир вақтда бўлганлиги боис, омонат сақловчи бундай мажбуриятга эга эмас.

Қонун чиқарувчи томонидан омонат сақлашга қабул қилувчи сифатида тадбиркорлик фаолияти субъекти ёки бошқа профессионал фаолият (доимий равишда омонат сақлаш) билан шуғулланувчи омонат сақловчини назарда тутати. Демак, асосий профессионал фаолиятининг тури сифатида омонат сақловчилар ҳамда бошқа тадбиркорлик субъектлари ҳам омонат сақловчи сифатида кўрилиши мумкин. Масалан, бозорларнинг асосий фаолият мақсади истеъмол товарлари кенг ассортиментининг чакана ва майда улгуржи олди-сотдисига мўлжалланган бўлсада, ўз ҳудудида ташкил этиладиган омборхоналарда ҳар томонлама фойдали шартларда омонат сақловчи сифатида иштирок этиши ҳам мумкин.

2. Омонат сақлаш юк топширувчининг манфаатларини таъминлаш мақсадида амалга оширилиши сабабли, омонат сақловчи ундан шартномада кўрсатилган ашёни топширишни талаб қилишга ҳақли эмас. Шу билан бирга, ашё ўз вақтида тақдим қилинмаган тақдирда, агар шартномада бошқача ҳол назарда тутилган бўлмаса, у ашёни қабул қилиш мажбуриятидан озод бўлади.

Ашёни қабул қилиш мажбуриятини тараф томонидан бажариш тартиби ҳамда кўрсатилган мажбуриятни бузганлик оқибатлари фуқаролик қонунчилигининг умумий нормалари билан белгиланади.

3. Бир қатор мамлакатлар қонунчилигида белгиланган нормага кўра, агар юк топширувчи омонат сақлаш амалга оширилмаслиги тўғрисида ўз вақтида огоҳлантирган бўлса, у омонат сақловчининг олдида жавобгарликдан озод этилади. Айрим муаллифларнинг таъкидлашича, бу ҳолда юк топширувчи омонат сақловчи олдида у кўрган зарарни қоплаш бўйича мажбуриятдан озод этилади. Бироқ, ўз вақтида огоҳлантириш омонат сақловчи томонидан ҳеч қандай зарар кўрмаслигига олиб келсагина юк топширувчи мажбуриятдан озод этилади, деган фикр тўғрироқ ҳисобланади. Ўз вақтида огоҳлантирилган омонат сақловчи бўлажак омонат сақлаш билан боғлиқ харажатлар қилишга улгурмайди. Ушбу муддат ҳар бир аниқ шартнома бўйича ўзгариши мумкин.

Сақлаш учун топшириладиган ашё омонат сақлаш шартномасида келишилган муддатда (масалан, товарларни етиб келиш муддатига боғлиқ ҳолда) топширилади. Агар тарафлар ўртасидаги шартномада ушбу муддат белгиланмаган бўлса, қонунга мувофиқ, уч ой муддат ичида ашё омонатга топширилиши мумкин. Ушбу муддат ўтгандан сўнг, омонат сақловчи ашёни сақлашга қабул қилиш мажбуриятидан озод этилади.

877-модда. Омонат сақлаш шартномасининг шакли

Омонат сақлаш шартномаси ёзма равишда тузилиши керак бўлган ҳолларда (ушбу Кодекснинг 108-моддаси) агар ашёнинг сақлашга қабул қилинганлиги омонат сақловчи томонидан юк топширувчига сақлаш тилхати, паттаси, гувоҳномасини, омонат сақловчи имзолаган бошқа ҳужжатни бериш йўли билан тасдиқланган бўлса, шартноманинг ёзма шаклига риоя қилинган ҳисобланади.

Агар ашё сақлаш учун фавқулодда ҳолатларда (ёнғин, табиий офат, тўсатдан касал бўлиш, хужум хавфи ва бошқалар) топширилган бўлса, шартноманинг ёзма шаклига риоя қилиш талаб этилмайди.

Омонат сақлаш шартномаси омонат сақловчи томонидан юк топширувчига, агар бунга қонун ҳужжатларида йўл қўйилса ёки у сақлашнинг ушбу тури учун одатдаги ҳол бўлса, ашёлар сақлаш учун

қабул қилинганлигини тасдиқлайдиган номерли жетон (номер) ёки бошқа белги бериш йўли билан тузилиши мумкин.

Омонат сақлаш шартномасининг оддий ёзма шаклига риоя қилмаслик сақлашга қабул қилинган ашё билан омонат сақловчи қайтарган ашёнинг айнан ўзилиги хусусида низо чиққан тақдирда, тарафларни гувоҳларнинг кўрсатмаларини важ қилиб келтириш ҳуқуқидан маҳрум этмайди.

1. Омонат сақлаш шартномасининг шакли уни тузиш ҳолатлари ва туридан келиб чиқиб аниқланади. Консенсуал шартномалар учун нисбатан қатъий талаблар белгиланган. Бундай шартнома унинг қийматидан қатъий назар ёзма шаклда тузилиши лозим. Мазкур моддада шартнома шаклига риоя қилмасликнинг ҳуқуқий оқибатлари кўрсатиб қўйилмаган. Бироқ, ФК 108-моддаси (битимнинг оддий ёзма шакли)га доир талабни ҳам кўрсатиб ўтади. Бундай ҳолларда ФКнинг 108-моддаси талабларидан келиб чиқиш талаб қилинади. Яъни, юридик шахсларнинг ўзаро ва фуқаролар билан ҳамда фуқаролар ўртасидаги белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг ўн бараваридан ортиқ суммадаги битимлар оддий ёзма шаклда тузилиши талаб қилинади. Агар ашёни сақлашга қабул қилинганлиги омонат сақловчи томонидан юк топширувчига сақлаш тилхати, паттаси, гувоҳномасини, омонат сақловчи имзолаган бошқа ҳужжатни бериш йўли билан тасдиқланган бўлса, шартноманинг оддий ёзма шаклига риоя қилинган ҳисобланади.

2. Фавқулотда вазиятларда ашё омонат сақлашга топширилганда юқорида кўрсатилган ёзма шаклга доир қоида тадбиқ этилмайди. Табиий офат, ёнғин, тўсатдан касал бўлиб қолиш, хужум хавфи ва ҳоказоларда омонат сақлаш шартномасининг ёзма шаклига риоя қилиш ҳар доим ҳам мумкин бўлмаганлигини эътиборга олиб, қонун ашёни сақлашга топшириш фактини тасдиқлаш учун гувоҳларнинг кўрсатмаларини ҳам қабул қилади.

3. Омонат сақловчи томонидан юк топширувчига, агар бунга қонунда ёки бошқа ҳуқуқий ҳужатда йўл қўйилса, ёки у сақлашнинг ушбу тури учун одатдаги ҳол бўлса, ашёларни сақлаш учун қабул қилинганлигини тасдиқлайдиган номерли жетон (номер) ёки бошқа белги топширилганда омонат сақлаш шартномасининг шаклига риоя қилинган ҳисобланади. Битимнинг ёзма шаклига агар қонунда, бошқа ҳуқуқий ҳужжатда ёки бундай

омонат сақлаш учун одатдаги ҳол бўлганда нафақат ҳужжат (тилхат, чипта ва х.к.) балки жетон, шу жумладан номер ва шартнома тузилганлигини тасдиқловчи бошқа воситалар ҳам тенглаштирилади.

4. Номер ёки жетонни олган шахс ашёни топширган шахсга ёки унинг номидан ҳаракат қилувчи сифатида кўрилади. Шу сабабли, омонат сақловчи жетон тақдим этган шахсга ашёни топширганда (жетон топиб олинганда ёки ўғирланганда) омонат сақловчининг ҳаракатларида кўпол эҳтиётсизлик ёки қасд мавжудлиги исботланган тақдирдагина жавобгар бўлади. Жетон омонат сақлаш шартномаси тузилганлигини тасдиқловчи далилларида бири ҳисобланади. Шунга мувофиқ, жетон йўқотган фуқаро шу жумладан, гувоҳлар кўрсатмаларига таянган ҳолда шартнома тузилганлиги фактини исботлаш ҳуқуқига эга.

5. Шартнома тузилганлиги тўғрисидаги факт бўйича низо бўлмаган ҳолда, бироқ сақлашга қабул қилинган ашё ва омонат сақловчи томонидан қайтариб берилган ашёни айнан ўзилиги тўғрисида низо келиб чиқса, шартноманинг оддий ёзма шаклига риоя қилинмаганлиги тарафларнинг гувоҳлар кўрсатмаларига таяниш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди.

878-модда. Омонат сақлаш муддати

Омонат сақловчи ашёни шартномада келишилган муддат давомида сақлаши шарт. Агар шартномада сақлаш муддати назарда тутилган бўлмаса ва уни шартноманинг шартларига қараб аниқлаш мумкин бўлмаса, ашё юк топширган шахс томонидан талаб қилиб олингунча сақланади.

Агар сақлаш муддати ашёни юк топширган шахс томонидан талаб қилиб олиш пайтигача қилиб белгиланган бўлса, омонат сақловчи бундай вазиятларда одат бўлган ашёни сақлаш муддати тугагач, ашёнинг юк топширган шахс томонидан қайтариб олинишини талаб қилишга ҳақли бўлиб, ашёни топширган шахсга уни қабул қилиб олиш учун оқилона муддат беради. Юк топширувчининг бу мажбуриятни бажармаслиги ушбу Кодекс 888-моддасининг иккинчи ва учинчи қисмларида назарда тутилган оқибатларга олиб келади.

1. Омонат сақловчи ашёни сақлайдиган вақт даври омонат сақлаш шартномасида муддат деб аталади. Омонат сақлаш шартномаси аниқ бир

муддатга (муддатли омонат сақлаш шартномаси) ёки муддати кўрсатилмай тузилиши мумкин, бу ҳолда омонат сақловчи ашёни юк топширувчи талаб қилгунча сақлашга мажбур (муддатсиз омонат сақлаш шартномаси).

2. Бироқ, муддатли омонат сақлаш шартномасида ҳам юк топширувчи хоҳлаган вақтда ҳатто омонат сақлаш шартномаси муддати тугамаган бўлса ҳам, ўзига тегишли бўлган ашёни қайтариб олиши мумкин.

3. Омонат сақловчи ҳатто шартнома муддати кўрсатилмаган ҳолда тузилган ва омонат сақлаш хизмати текин кўрсатилаётган бўлса ҳам асоссиз равишда омонат сақлаш шартномасини тугатиши мумкин эмас. Ўз ихтиёри билан ашёни сақлаш учун қабул қилган омонат сақловчи, ҳар ҳолда ашёни шартномада назарда тутилган муддат мобайнида ёки ушбу ҳолатда сақлаш учун одат бўлган муддат мобайнида сақлаши керак.

4. Омонат сақловчи фақатгина қонунда ёки шартномада тўғридан-тўғри назарда тутилган ҳолларда юк топширувчидан ашёни қайтариб олишини талаб қилиши мумкин. Жумладан, агар сақлаш учун топширилган ашёлар, сақлаш шартларига риоя қилинганлигига қарамай, атрофдагилар ёки омонат сақловчининг ёки учинчи шахсларнинг мулки учун хавф туғдирган тақдирда, омонат сақловчида бундай ҳуқуқ вужудга келади.

5. Омонат сақлаш мажбурияти охириги натижа — сақлаш муддати тугганида юк топширувчига ашёни лозим даражада қайтариб беришга қаратилган. Агар омонат сақловчи шартнома бўйича ашёни сақланишини таъминламаган бўлса, у қанча муддат давомида ўз мажбуриятларини лозим даражада ижро этиб қачондан бошлаб мажбуриятини бузганидан катъий назар, бунинг учун жавоб беради. Юк топширувчини охириги, тугал натижа қизиқтиради. Омонат сақлаш муддатидан олдин омонат сақловчи жавоб берадиган ҳолатларда тугатилган тақдирда, у омонат сақлаш учун мукофот талаб қилишга ҳақли эмас ва бунинг учун олинган мукофот пулларини юк топширувчига қайтариб бериши лозим.

6. Айрим профессионал фаолият сифатида омонат сақлашга нисбатан алоҳида тартиб белгиланиши мумкин. Чунончи, тез бузиладиган товарлар божхона омборида бундай товарлардан ўз вазифасига кўра фойдаланиш имконини берувчи уларнинг сифати сақланиб қолиши муддати доирасида, бироқ танланган божхона режимига мувофиқ белгиланган муддатдан ортиқ бўлмаган муддатда сақланиши мумкин. Қоида тариқасида,

товарлар божхона омбори режимида уч йил мобайнида туриши мумкин. Товарларни сақлашнинг чекланган муддати бир йилдан кам бўлмаслиги керак (сақлаш, истеъмол қилиш ва сотишга яроқлилик муддатлари чекланган товарлар бундан мустасно). Сақлашнинг аниқ муддатлари белгиланган меъёрларда товарларни сақлашга жойлаштирувчи шахс томонидан омбор эгаси билан биргаликда аниқланади. Сақлаш, истеъмол қилиш ва сотишга яроқлилик муддатлари чекланган товарлар белгиланган муддат ўтишидан олтмиш кун олдин бошқа божхона режимида расмийлаштирилиши ва божхона омборидан олиб чиқиб кетилиши лозим.

7. Юқорида кўрсатиб ўтилганидек, омонат сақлаш шартномаси муайян муддат давомида ёки муддати кўрсатилмаган ҳолда талаб қилиб олингунга қадар сақланади. Шартномада сақлаш муддатининг белгиланиши тарафлар учун мажбуриятларини аниқ бажаришларига имкон беради. Агарда омонат сақлаш муддати белгилаб берилган бўлмаса, одатда бундай омонат сақлашга нисбатан қўлланиладиган муддат ўтгандан сўнг, ашёни топширган шахсга уни қабул қилиб олиш учун оқилона муддат беради. Юк топширувчининг бу мажбуриятни бажармаслиги омонат сақлаш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, омонат сақловчи ашёни мустақил суратда сотишга ҳақли бўлади. Омонат сақлаш учун топширилган ашёнинг қиймати Ўзбекистон Республикасида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараварига тенг суммадан ортиқ бўлган тақдирда эса ФК 379, 380 ва 381-моддаларига риоя қилган ҳолда сотишга ҳақли бўлади. Ашёни сотишдан тушган сумма омонат сақловчига тегишли ҳақ чегириб ташлангач, юк топширувчига берилади. Омонат сақловчи инсофсизлик қилиши, масалан, қасддан ашёнинг қийматини пасайтириб сотиши мумкин эмас. Омонатга топширилган ашёни сотишга мажбур бўлинган ҳолларда қонунда белгиланган тартибда мустақил баҳоловчи ташкилотлар томонидан ушбу мулкни қийматини аниқлаб олиш мақсадга мувофиқдир.

879-модда. Ашёларни эгасизлантириб сақлаш

Ашё эгасизлантириб сақланганида сақлаш учун қабул қилинган ашёлар бошқа юк топширувчиларнинг шунга ўхшаш ва шундай сифатли ашёлари билан аралаштириб юборилиши мумкин. Юк топ-

ширувчига тенг миқдорда ёки тарафлар келишган миқдорда шунга ўхшаш ва шундай сифатли ашёлар қайтариб берилади.

Эгасизлантириб сақлаш бундай ҳол омонат сақлаш шартномасида бевосита назарда тутилган ҳоллардагина амалга оширилади.

1. Юк топширувчининг бошқа юк топширувчиларнинг ёки омонат сақловчининг ўзининг шу турдаги ва сифатдаги ашёлари билан аралашиб кетиши мумкин бўлган ашёси бўйича тузилган шартнома — эгасизлантириб сақлаш ёки иррегуляр сақлаш шартномаси (лот. *irregular* — одатдагидек эмас, нономал) деб аталади.

2. Шартнома муддати тугагандан сўнг, юк топширувчига у сақлаш учун топширган ашё эмас, балки худди шандай турдаги ва сифатдаги топширилган миқдорга тенг ёки тарафлар томонидан келишилган миқдорда қайтариб берилиши кафолатланади. Бундай шартномалар жумладан, сабзавот омборлари, нефть базалари, элеваторлар томонидан тузилади.

3. Омонат сақлашнинг мазкур турини таҳлил қилишда, ушбу эгасизлантирилган ашёнинг мулкдори ким ва унинг тасодифан нобуд бўлиш хавфи тегишлича кимнинг зиммасида бўлиши аниқланиши лозим. Омонат сақлаш шартномаси мулк ҳуқуқини топширишга қаратилмаганлиги боис, барча юк топширувчилар сақлашга топширилган мулкнинг миқдорига мос равишда тегишлича эгасизлантирилган мулкнинг мулкдори бўлиб ҳисобланади. Тасодифан нобуд бўлиш хавфи ҳам уларнинг зиммаларида бўлади, бироқ бу катта амалий аҳамиятга эга эмас, чунки иррегуляр сақлаш асосан профессионал омонат сақловчилар томонидан амалга оширилади ва улар ўзларига топширилган мулкнинг сақланиши бўйича айбидан қатъий назар жавобгар бўладилар.

4. Маълумки, ашёлар хусусий ва турга хос аломатлари билан белгиланади. Чунончи, алоҳида, фақат ўзигагина хос, уни бир хил ашёлар орасидан ажратиб турадиган ва шу тариқа хусусий аломатларга эга бўлган ашё хусусий аломатлари билан белгиланган ашё ҳисобланади. Хусусий аломатлари билан белгиланган ашёлар бошқаси билан алмаштириб бўлмайдиган ашёлар саналади. Шу билан бирга бир турдаги ҳамма ашёларга хос аломатларга эга бўлган ҳамда сони, оғирлиги, ўлчови ва шу кабилар билан белгиланадиган ашёлар турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёлар бўлиб ҳисобланади ва турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёлар бошқаси билан алмаштирилиши мумкин. Шу

боисдан қонунда омонат сақлаш шартномаси нарсаси бўлган ашёларни эгасизлантириб сақлаш ҳам назарда тутилган. Эгасизлантириб сақлаш бундай ҳол омонат сақлаш шартномасида бевосита назарда тутилган ҳоллардагина амалга оширилади. Ашёларни эгасизлантириб сақлаш бир томондан сақловчи учун муайян ортиқча ҳаражатлар (масалан, алоҳида хона ажратиш, муайян сақлаш шароитларини вужудга келтириш ва х.к.) қилишини олдини олса, бошқа тарафдан омонатга топширувчи учун бир хил сифатдаги ва турдаги ашёни қайтариб олиши учун қулайлик яратади.

880-модда. Омонат сақловчининг ашё тўлиқ сақланишини таъминлаш мажбуриятлари

Омонат сақловчи сақлашга топширилган ашёнинг тўлиқ сақланишини таъминлаш учун омонат сақлаш шартномасида назарда тутилган, шунингдек бошқа барча зарур чора-тадбирларни кўриши шарт.

Агар шартномада эгасизлантириб сақлаш назарда тутилган бўлмаса, омонат сақловчи сақлаш учун ўзига берилган ашёни юк топширувчига ёки у олувчи сифатида кўрсатган бошқа шахсга топшириши шарт. Ашё сақлашга қандай ҳолатда топширилган бўлса, ўша ҳолатда, унинг табиий ёмонлашувини ёки табиий камайишини ҳисобга олиб қайтариб берилиши шарт.

Омонат сақловчи ашёни қайтариш билан бир вақтда, башарти омонат сақлаш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, уни сақлаш вақтида олинган ҳосил ва даромадларни ҳам топшириши шарт.

1. Омонат сақловчи ашёни ўғирланиши, уни ишдан чиқиши, шикастланиши ёки учинчи шахслар томонидан йўқ қилинишини олдини олиш учун барча зарур чораларини кўриши лозим. Ушбу чораларнинг ҳажми ва хусусияти бир қатор омиллар билан боғлиқ. Жумладан, сақлаш учун қабул қилинган ашёнинг тури, омонат сақлаш шартномасининг аниқ мақсади, унинг ҳақ эвазига тузилиши, омонат сақлашнинг профессионал фаолият сифатида амалга оширилиши ва ҳоказолар сақлаш учун кўриладиган чораларга таъсир қилади.

2. Омонат сақлаш шартномасида тарафлар ҳар бир аниқ ҳолатнинг барча хусусиятларини инобатга олишлари, омонат сақловчи томонидан рия қилиниши лозим бўлган эҳтиёткорлик чораларини олдиндан келишиб олишлари мумкин.

3. Омонат сақлаш шартномасида сақлашнинг аниқ шартлари мавжуд бўлмаганда ёки улар тўлиқ бўлмаганда омонат сақловчи ашёни сақлаш учун барча чораларни кўриши лозим, агар шартномада ушбу чораларни кўрилиши лозимлиги истисно этилмаган бўлса.

4. Омонат сақловчи ашёни дарҳол қайтариб бериши лозим, чунки, биринчидан, омонат сақлаш юк топширувчи манфаатларини кўзлаб амалга оширилади, иккинчидан, ҳатто эгасизлантириб сақланаётган ашё ҳам ҳар доим омонат сақловчида мавжуд бўлиши шарт.

5. Қайтариб берилаётган ашёнинг ҳолати унинг табиий ёмонлашуви ва табиий камайишини инобатга олган ҳолда, у қабул қилинган ҳолатдагидек бўлиши лозим.

6. Нафақат сақланган ашё балки, сақлаш вақтида ашёдан олинган унинг ҳосили ва даромади ҳам қайтариб берилади. Ушбу қоида диспозитив хусусиятга эга бўлиб, шартномада даромад ва ҳосиллар омонат сақловчида қолиши ҳам назарда тутилиши мумкин.

881-модда. Омонат сақлашга топширилган ашёдан фойдаланиш

Омонат сақловчи ўзига сақлаш учун топширилган ашёдан юк топширувчининг розилигисиз фойдаланишга, шунингдек учинчи шахсларга ундан фойдаланиш имкониятини беришга ҳақли эмас, сақланаётган ашёдан фойдаланиш унинг тўлиқ сақланишини таъминлаш учун зарур бўлган ҳоллар бундан мустасно.

1. Ашёнинг сақланишини таъминлаш билан омонат сақловчининг юк топширувчининг розилигисиз ашёдан фойдаланишдан ўзини тийиб туриш мажбурияти боғлиқ. Ушбу мажбуриятнинг мавжудлиги одатда, ашёдан фойдаланиш унинг эскиришига олиб келиши билан боғлиқ ва бу ҳолат омонат сақлаш шартномасининг мақсадларига мос келмайди. Шу сабабли нафақат омонат сақловчининг ўзи юк топширувчининг мулкидан фойдаланмаслиги, балки учинчи шахсларга ҳам бундай имкониятни бермаслиги лозим.

2. Бирок ашѣдан фойдаланишга айрим ҳолларда йўл қўйилади. Биринчидан, юк топширувчи бунга ўз розилигини берган тақдирда ва иккинчидан, ашѣни сақланишини таъминлаш учун зарур бўлганда ҳамда учинчидан, омонат сақлаш шартномасига зид бўлмаганда ашѣдан фойдаланиш мумкин бўлади. Охирида таъкидланган ҳолатда ашѣдан фойдаланмаслик унинг бузилишига ёки шикастланишига олиб келиши мумкин ва бунинг учун омонат сақловчи жавобгар бўлади.

882-модда. Омонат сақлаш шартларини ўзгартириш

Омонат сақловчи ашѣни сақлаш шартларини ўзгартириш зарурлиги ҳақида дарҳол юк топширувчини хабардор қилиши ва унинг жавобини кутиши шарт.

Ашѣнинг йўқолиши ёки шикастланиши хавфи пайдо бўлган тақдирда, омонат сақловчи сақлаш шартномасида назарда тутилган сақлаш усули, жойи ва бошқа шартларни юк топширувчининг жавобини кутмасдан ўзгартириши шарт.

Агар сақлаш вақтида ашѣнинг бузилиш хавфи аниқ бўлиб қолса ёки ашѣ бузилган бўлса, ёки унинг тўлиқ сақланишини таъминлашга имкон бермайдиган вазиятлар вужудга келган бўлса, юк топширувчи эса ўз вақтида чоралар кўришини кутиш мумкин бўлмаса, омонат сақловчи ашѣни ёки унинг бир қисмини сақлаш жойида амалда бўлган баҳода мустақил сотишга ҳақли. Агар мазкур вазиятлар омонат сақловчи айбдор бўлмаган сабабларга кўра вужудга келган бўлса, у сотиш учун қилган ўз харажатларини харид баҳосидан ундириш ҳуқуқига эга.

1. Шундай ҳолатлар ҳам бўладики, омонат сақлаш шартномасида белгиланган омонат сақлаш шартларига тўлиқ риоя этиш тескари натижага — ашѣни бузилишига ёки шикастланишига олиб келиши мумкин. Бундай ҳолатларда омонат сақловчи сақлаш шартларини ўзгартириши мумкин. Омонат сақловчининг сақлаш шартларини ўзгартиришига қаратилган ҳаракатларини тўғрилиги ашѣни сақланиши бўйича хавфнинг ҳақиқий, олдини олиб бўлмайдиган даражада бўлиши ёки узоқ вақт шундай сақланиши бошқа салбий оқибатларни ҳам келтириб чиқариши мумкинлиги билан боғлиқ.

2. Вазиятдан келиб чикиб, қонун омонат сақловчини дарҳол юк топширувчига хабар етказиш, унинг жавобини кутиш ва унинг кўрсатмаларига биноан ҳаракат қилиш мажбуриятини юклайди. Аммо, юк топширувчининг мулкига ҳақиқий хавф таҳдид солаётган бўлса, омонат сақловчи юк топширувчининг жавобини кутмасдан сақлаш усули, жойи ва бошқа шартларини ўзгартириши мумкин.

Бунда, қуйидагиларга эътибор қилиш лозим:

Омонат сақлаш шартномаси шартларини ўзгартириш зарурияти турли вазиятлардан келиб чиқиши мумкин (ашё ҳолатининг ёмонлашиши, омонат сақлашни амалга ошириш билан боғлиқ ҳаражатларнинг ҳаддан зиёд кўпайиб кетиши ва ҳоказо).

Юк топширувчига юборилган хабар ҳам, унинг жавоби ҳам ҳар қандай шаклда бўлиши мумкин. Уларни шошилиш равишда жўнатиш хусусияти ёзма шаклга риоя қилишга ҳар доим ҳам йўл қўймайди.

Хабар беришнинг шошилиш (кечиктириб бўлмайдиган) бўлиши омонат сақловчининг юк топширувчини омонат сақлаш шартларини ўзгартириш зарурлиги маълум бўлган вақтдан кечиктирмасдан хабардор қилиши лозимлигини билдиради. Агар омонат сақловчи юк топширувчини кейинроқ (кечиктириб) хабардор қилса, у ўз мажбуриятларини лозим даражада бажармаган ҳисобланади.

3. Ушбу ҳаракатлар ҳам етарли бўлмаса ва агар сақлаш вақтида ашёнинг бузилиш хавфи аниқ бўлиб қолса ёки ашё бузилган бўлса (масалан, ҳаво ҳароратининг, намлик даражасининг ёки сақлаш шароитининг номувофиқлиги туфайли), ёки унинг тўлиқ сақланишини таъминлашга имкон бермайдиган вазиятлар вужудга келган (масалан, сақланаётган ашёнинг физик хусусиятидан келиб чикиб, унинг сақланиш шароити нотўғри танланган) бўлса ҳамда юк топширувчи томонидан ўз вақтида чора кўрилишини кутиш мумкин бўлмаса, омонат сақловчининг ўзи ашёни ва унинг қисмини сақлаш жойида амалда бўлган баҳода мустақил сотишга ҳақли. Бунда юк топширувчи томонидан ашёни сотиш бўйича қилинган ҳаражатлар қопланиши зарур, юк топширувчининг мулкига хавф хатар омонат сақловчига боғлиқ бўлган сабаблардан келиб чиққан ҳоллар бундан мустасно.

4. Омонат сақлаш шартларини ўзгариши омонат сақловчининг ҳаракатидан (ҳаракатсизлигидан) келиб чиққан бўлса, омонат сақловчининг ҳаражатларни қоплаш бўйича талаблари қондирилмайди.

883-модда. Хавфли хоссаларга эга бўлган ашёларни сақлаш

Агар юк топширувчи тез ёнадиган, портлаш хавфи бўлган ёки ўз табиатига кўра хавфли бўлган ашёларни сақлаш учун топшираётган вақтда сақловчини уларнинг хоссалари ҳақида огоҳлантирмаган бўлса, омонат сақловчи бу ашёларни кўрилган зиёни юк топширувчига тўламаган ҳолда истаган вақтда зарарсизлантириши ёки йўқ қилиб ташлаши мумкин. Юк топширувчи бундай ашёлар сақланиши муносабати билан сақловчига ва учинчи шахсларга етказилган зарар учун жавоб беради.

Хавфли хоссаларга эга бўлган ашёлар сақлаш учун профессионал омонат сақловчига топширилган вақтда ушбу модданинг биринчи қисмида назарда тутилган қоидалар бундай ашёлар сақлаш учун нотўғри ном билан топширилган ва омонат сақловчи уларни қабул қилиб олиш чоғида сиртидан кўздан кечириш йўли билан уларнинг хавфли хоссаларга эгаллигини била олмаган тақдирда қўлланади.

Ашёлар ҳақ эвазига сақланган тақдирда, ушбу модданинг биринчи ва иккинчи қисмларида назарда тутилган ҳолларда ашёларни сақлаш учун тўланган ҳақ қайтариб берилмайди, борди-ю, бу ҳақ тўланмаган бўлса, омонат сақловчи уни тўла-тўкис ундириб олиши мумкин.

Агар омонат сақловчи хабардор бўлгани ҳолда ва унинг розилиги билан сақлашга қабул қилинган ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган ашёлар, гарчи уларни сақлаш шартларига риоя этилган бўлса-да, атрофдагилар учун ёки омонат сақловчи ёхуд учинчи шахсларнинг мол-мулки учун хавфли бўлиб қолган бўлса ҳамда вазият омонат сақловчининг юк топширувчидан уларни дарҳол олиб кетишни талаб қилишига имкон бермаса ёки юк топширувчи бу талабни бажармаса, ушбу ашёлар омонат сақловчи томонидан юк топширувчига зиёни тўламаган ҳолда зарарсизлантирилиши ёки йўқ қилиб ташланиши мумкин. Бундай ҳолларда юк топширувчи ушбу ашёларни сақлаш муносабати билан келтирилган зарар учун омонат сақловчи ва учинчи шахслар олдида жавобгар бўлмайди.

1. Бугунги кунда илм-фан, техника ва саноатнинг жадал суръатларда ривожланиши янгидан-янги физикавий, кимёвий хоссаларга эга бўлган ашёлардан, моддалардан (масалан, спирт, кислота, кимёвий қоришма

ва х.к.) ижтимоий ҳаётнинг муайян жабҳаларида (масалан, кимё саноатида, қурилиш, ишлаб чиқариш соҳаси ва х.к.) фойдаланишни тақозо этмокда. Улар ўзларининг табиий, физикавий, кимёвий хусусиятларига кўра одатдаги ашёлардан фарқ қилади. Шу боисдан тез ёнадиган, портлаш хавфи бўлган ёки умуман ўз табиатига кўра хавфли бўлган ашёларни сақлаш учун махсус қоидалар назарда тутилган.

Чунончи, бошқа товарларга зарар етказиши мумкин бўлган ёки алоҳида шарт-шароитларда сақланиши талаб этиладиган товарлар, шундай товарларни сақлаш шароитларига мос равишда жиҳозланган ихтисослаштирилган божхона омборларига жойлаштирилиши лозим¹. Шунингдек, спирт ишлаб чиқарувчи корхоналарда ишлаб чиқарилган этил спирт — ректификат фақат «Ўзстандарт» агентлиги ҳузуридаги Давалкоголинспекция лабораторияларида Ўзбекистон Республикасида амалда бўлган стандартларга мувофиқлиги бўйича текширишдан ўтгандан кейин тайёр маҳсулотлар омборига топширилади².

2. Юк топширувчи ашёларнинг хавфи хоссалари ҳақида омонат сақловчини огоҳлантирмаган бўлса, омонат сақловчи бу ашёларни, кўрилган зарарни юк топширувчига тўламаган ҳолда, истаган вақтда зарарсизлантириши ёки йўқ қилиб ташлаши мумкин.

Профессионал омонат сақловчига бундай ашёлар сақлаш учун нотўғри ном билан топширилган ва омонат сақловчи уларни қабул қилиб олиш чоғида сиртдан кўздан кечириш йўли билан уларнинг хавфи хоссаларга эгалигини била олмаган тақдирда юқоридаги ҳаракатларни қилиши мумкин бўлади.

3. Аксарият ҳолларда ашёлар ҳақ эвазига сақлаш учун топширилади. Бундай ҳолларда хавфли хоссаларга эга бўлган ашёларни сақлаш билан боғлиқ муайян ҳаражатлар бўлиши табиий. Жумладан, хавфли хоссага эга бўлган ашёни аниқлаш, уни зарарсизлантириш ва йўқ қилиш

---

1 «Божхона омбори» божхона режими тўғрисидаги Низом. «Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами», 2004 йил, 8-сон, 103-модда.

2 «Ишлаб чиқарилган этил спирт — ректификатни синондан ўтказиш ва тайёр маҳсулотлар омборонасига топшириш тартиби тўғрисида» Низом. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2007 йил 6 сентябрда 1714-сон билан рўйхатга олинган. «Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами», 2007 йил, 35–36-сон, 373-модда.

учун махсус кўникма ва тажрибага эга бўлган мутахассислар ҳақ эвазига жалб қилинади. Мазкур ҳолларда ашёларни сақлаш учун тўланган ҳақ қайтариб берилмайди. Агар сақлаш учун ҳақ тўланмаган бўлса, омонат сақловчи тўланаши лозим бўлган ҳақни тўлиқ ундириб олиши мумкин.

4. Юк топширувчида сақлаш учун топширилаётган ашёнинг хоссалари ҳақида огоҳлантириш мажбуриятининг мавжудлиги, омонат сақловчи сақлаш учун топширилган ашёларнинг хоссалари тўғрисида билмаган ва билиши лозим бўлмаган тақдирда сақлаш учун топширилган ашёнинг ушбу хоссалари туфайли келтирилган зарарни қоплаш бўйича жавобгарлик юк топширувчининг зиммасига юклатилиши билан ҳам тасдиқланади.

5. Юк топширувчининг жавобгарлиги фақат унинг айби бўлган ҳолатда яъни, ашёнинг хавфли хоссалари тўғрисида билган ёки билиши лозим бўлган ва омонат сақловчига бу ҳақида айтмаган тақдирда вужудга келади.

6. Агар юк топширувчи ўз ашёсининг бундай хоссаларини билмаса ёки билиши лозим бўлмаса (ушбу ҳолат унинг профессионал билимлари даражасидан, сақлаш учун топширилган ашёнинг тавсифидан ва ишга таалуқли бошқа ҳолатлардан келиб чиқиб исботланиши мумкин) унинг жавобгарлиги истисно этилади.

7. Омонат сақлаш шартномасини тузишда омонат сақловчи қандай ашёни қабул қилаётганлигини ва уни қандай шарт-шароитларда сақланиши кўрсатиб ўтилади. Шу жумладан, хавфли хоссаларга эга бўлган ашёлар сақлаш учун топширилганда ҳам ушбу ашё учун хос бўлган барча табиий, физик, кимёвий хусусиятлари тўғрисида сақловчи хабардор қилиниши ва унинг розилиги билан келишувга эришилган ҳолда шартномавий муносабатга киришиш мумкин. Бундай ҳолда тез ёнадиган, портлаш хавфи бўлган ёки ўз табиатига кўра хавфли бўлган ашёлар гарчи уларни сақлаш шартларига риоя этилган бўлса-да, атрофдагилар учун ёки омонат сақловчи ёхуд учинчи шахсларнинг мол-мулки учун хавфли бўлиб қолган бўлса ҳамда вазият омонат сақловчининг юк топширувчидан уларни дарҳол олиб кетишни талаб қилишига имкон бермаса ёки юк топширувчи бу талабни бажармаса, ушбу ашёлар омонат сақловчи томонидан юк топширувчига зиённи тўламаган ҳолда зарарсизлантирилиши ёки йўқ қилиб ташланиши мумкин. Мазкур ҳолларда юк топширувчи ушбу ашёларни сақлаш муносабати билан келтирилган зарар учун омонат сақловчи ва учинчи шахслар олдида жавобгар бўлмайди.

884-модда. Ашёни сақлаш учун учинчи шахсга топшириш

Агар қонун ҳужжатларида ёки омонат сақлаш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, омонат сақловчи юк топширувчининг розилигисиз ашёни сақлаш учун учинчи шахсга топширишга ҳақли эмас, башарти буни юк топширувчининг манфаатлари зарур қилиб қўйган ва омонат сақловчи унинг розилигини олиш имкониятидан маҳрум бўлган бўлмаса. Омонат сақловчи ашёни учинчи шахсга топширганлиги ҳақида юк топширувчини кечиктирмай хабардор қилиши шарт.

Сақлаш учун ашё топширилган учинчи шахснинг ҳаракатлари учун омонат сақловчи жавоб беради.

1. Омонат сақловчи шахсан ўзи қабул қилган мажбуриятларни ўзи бажариши шарт. Ушбу шарт омонат сақлаш шартномасининг бошқа кўплаб фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятларга қараганда ишончга асосланганлик даражасининг юқорилиги билан боғлиқ. Шу сабабли умумий қоидага кўра ва шартномада бошқача ҳол тўғридан-тўғри назарда тутилган бўлмаса, омонат сақловчи юк топширувчининг розилигисиз ашёни учинчи шахсларга топширишга ҳақли эмас.

2. Омонат сақловчи вазиятга кўра шундай қилишга мажбур бўлган ҳолатлар бундан мустасно, масалан, тўсатдан ўзининг касал бўлиб қолиши ёки сақлаш бўйича мажбуриятларни бажаришнинг имконияти йўқ бўлган бошқа ҳолатлар. Бундай ҳолатда ҳам, ашёни сақлаш учун учинчи шахсга топширишни тўғри бўлганлигининг кўшимча шарти бўлиб омонат сақловчида юк топширувчининг розилигини олиш имкониятининг йўқлиги ҳисобланади. Ҳар қандай ҳолатда ҳам омонат сақловчи дарҳол юк топширувчини ашёни учинчи шахсга топширгани тўғрисида хабардор қилиши лозим.

3. Бироқ, бундай хабардор қилишлик омонат сақлаш мажбуриятида тарафлар ўзгарганлигини келтириб чиқармайди, чунки бунинг учун юк топширувчининг махсус розилиги олинishi лозим. Яъни, мажбуриятда шахслар ўзгариши ФК 23-бобда белгиланган умумий қоидаларга мувофиқ бўлиши талаб қилинади. Бундан келиб чиққан ҳолда қонун шуни белгилайдики, ашё учинчи шахсга тоширилганда, юк топширувчи ва омонат сақловчи ўртасидаги шартнома шартлари ўз кучини сақлаб қолади ва

омонат сақловчи ашё топширилган учинчи шахснинг ҳаракатлари учун ўз ҳаракатлари каби жавобгар бўлади.

885-модда. Омонат сақлаганлик учун тўланадиган ҳақ

Омонат сақлаганлик учун ҳақ сақловчига сақлаш тамом бўлганидан кейин, борди-ю, сақлаш учун даврлар бўйича ҳақ тўлаш назарда тутилган бўлса — ҳар бир давр тамом бўлганидан кейин тўланиши шарт.

Агар сақлаш омонат сақловчи жавобгар бўлмаган вазиятлар туфайли шартлашилган муддатидан олдин тўхтатилса, омонат сақловчи ҳақнинг мутаносиб қисмини, ушбу Кодекс 883-моддасининг биринчи, иккинчи ва учинчи қисмларида назарда тутилган ҳолларда эса, ҳақнинг ҳаммасини олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Агар сақлаш омонат сақловчи жавобгар бўладиган вазиятлар туфайли муддатидан олдин тўхтатилса, у сақлаганлик учун ҳақ талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлмайди, бу ҳақ устидан олган суммаларни эса юк топширувчига қайтариши шарт.

Агар шартномада назарда тутилган муддат тугаганидан кейин сақлаб турилган ашё юк топширувчи томонидан қайтариб олинмаган бўлса, у ашёни бундан кейин сақлагани учун омонат сақловчига тегишли миқдорда ҳақ тўлаши шарт.

Ушбу модданинг қоидалари омонат сақлаш шартномасида бошқача тартиб белгилаб қўйилган бўлмаса қўлланилади.

1. Омонат сақлаш учун ҳақ тўлаш ҳақ эвазига тузиладиган шартномаларда ва қоида тариқасида, профессионал сақловчи билан тузиладиган шартномаларда назарда тугилади. Профессинал сақловчилар томонидан амалга ошириладиган омонат сақлаш учун ҳақ миқдори одатда тариф бўйича, бошқа ҳолларда эса тарафларнинг келишуви асосида аниқланади. Умумий қоида бўйича сақлаш учун ҳақ тўлаш сақлаш тамом бўлганидан кейин амалга оширилади. Аммо ҳақ тўлаш даврийлик бўйича назарда тутилган бўлса, ҳақ тўланиши тегишли қисмларда ҳар бир давр якуни бўйича тўланиши лозим.

2. Агар омонат сақлаш шартномаси омонат сақловчи жавобгар бўлмайдиган вазият туфайли муддатидан олдин тўхтатилган бўлса, омо-

нат сақловчи шартномада келишилган ҳақнинг тегишлича қисмини олишга ҳақли бўлади. Бундан ташқари юк топширувчи тез ёнадиган, портлаш хавфи бўлган ёки ўз табиатига кўра хавфли бўлган ашёларни сақлаш учун топшираётган вақтда сақловчини уларнинг хоссалари ҳақида огоҳлантирмаган бўлса, шунингдек, бундай ашёлар сақлаш учун нотўғри ном билан топширилган ва омонат сақловчи уларни қабул қилиб олиш чоғида сиртидан кўздан кечириш йўли билан уларнинг хавфли хоссаларга эгаллигини била олмаслиги муносабати билан шартнома тугатилган тақдирда сақловчи шартномада назарда тутилган ҳақнинг тўлиқ тўланишини талаб қилишга ҳақли.

3. Ва аксинча, омонат сақловчи жавоб берадиган ҳолатларда муддатидан олдин шартнома тугатилган бўлса, омонат сақловчи ўзига ҳақ тўланишини талаб қилишга ҳақли эмас ва сақлаш учун олган ҳақни юк топширувчига қайтариб бериши лозим бўлади.

4. Сақлаш муддати тугагандан сўнг юк топширувчи ашёни қайтариб олмаса, у ашёнинг кейинги давр учун сақлаганлик учун ҳам тегишлича ҳақ тўлаши лозим. Мазкур қоида юк топширувчи ашёни сақлаш муддати тугагунича олиб кетиши лозим бўлган ҳолларда (масалан, муайян давр учун ҳақ тўлаш муддати ўтказиб юборилганда) ҳам қўлланилади.

5. Ушбу нормада белгилаб қўйилган сақлаш учун ҳақ тўлаш тўғрисидаги қоида диспозитив характерга эга ва омонат сақлаш шартномасида ёки қонунда бошқача ҳол назарда тутилмаганда қўлланилади.

886-модда. Омонат сақлаш юзасидан қилинган харажатларни қоплаш

Агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, ашёни сақлаш харажатлари тўланадиган ҳақ суммасига киритилади. Алоҳида харажатлар омонат сақлаш шартномасида назарда тутилган ҳақ суммасига ёки харажатлар таркибига киритилмаслиги назарда тутилади.

Агар омонат сақлаш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, ашё текинга сақланганида юк топширувчи амалда қилинган зарур харажатларни омонат сақловчига тўлаши шарт.

1. Омонат сақловчига бериладиган ҳақ суммаси икки қисмдан иборат: ашёни сақлаш бўйича хизмат учун тўланадиган ҳақ; омонат сақловчи амалга оширган ҳаражатлар.

2. Шунини таъкидлаш лозимки, шарҳланаётган модда қоидалари диспозитив характерга эга ва омонат сақлаш шартномасида бошқа қоида белгиланмаган ҳолда қўлланилади.

3. Юк топширувчининг мажбуриятларига омонат сақловчи ашёни сақлаш учун сарфлаган ҳаражатларини тўлаш киради. Сақлаш бўйича ҳаражатлар қонун билан оддий ва алоҳида ҳаражатларга бўлинади. Ушбу икки хил ҳаражатларни юк топширувчи томонидан тўлаш шартлари бир бирига мос келмайди. Оддий ҳаражатлар фуқаролик муомаласининг нормал шароитида ашёнинг сақланишини таъминлаш учун зарур ҳаражатлардир.

4. Агар қонунда ёки шартномада бошқача ҳол назарда тутилган бўлмаса, оддий ҳаражатлар ҳар қандай ҳолатда омонат сақловчига тўлаб берилиши лозим. Бироқ, улар фақат омонат сақлаш текин амалга оширилганда махсус ажратилади, чунки омонат сақлаш ҳақ эвазига амалга оширилганда, улар сақлаш учун тўланадиган ҳақ таркибига киритилган, деб тахмин қилинади.

887-модда. Омонат сақлаш учун қилинган алоҳида ҳаражатлар

Ашёни сақлаш учун қилинган, одатдаги бундай ҳаражатлардан ортиқ бўлган ҳамда омонат сақлаш шартномасини тузиш чоғида тарафлар олдиндан кўриши мумкин бўлмаган ҳаражатлар (алоҳида ҳаражатлар), башарти юк топширувчи ушбу ҳаражатларга розилик берган ёки уларни кейинчалик маъқуллаган бўлса, шунингдек қонун ҳужжатларида ёки шартномада назарда тутилган бошқа ҳолларда омонат сақловчига тўланади.

Алоҳида ҳаражатларни қилиш зарур бўлиб қолганида, омонат сақловчи юк топширувчидан ушбу ҳаражатларга розилик сўраши шарт. Агар юк топширувчи омонат сақловчи кўрсатган муддатда ёки жавоб бериш учун етарли бўлган вақтда ўзининг рози эмаслигини хабар қилмаса, у алоҳида ҳаражатларга рози бўлган, деб ҳисобланади.

Ишнинг ҳолатларига кўра юк топширувчининг розилигини олдиндан олиш мумкин бўлса-да, омонат сақловчи бундай розиликни олмас-

дан туриб сақлаш учун алоҳида ҳаражатлар қилган ва юк топширувчи кейинчалик уларни маъқулламаган тақдирда, омонат сақловчи алоҳида ҳаражатларни фақат ушбу ҳаражатлар қилинмаса ашёга етказилиши мумкин бўлган зарар доирасида қоплашни талаб қилиши мумкин.

Агар сақлаш шартномасида бошқа ҳол назарда тутилган бўлмаса, алоҳида ҳаражатлар сақлаш ҳақиға қўшимча равишда тўланади.

1. Алоҳида ҳаражатлар қандайдир алоҳида ҳоллардан келиб чиққан ва омонат сақлаш шартномасини тузиш чоғида тарафлар олдиндан кўриши мумкин бўлмаган ҳаражатлардир.

Алоҳида ҳаражатларни амалга оширишда омонат сақловчининг ҳаражатлари шунга ўхшаш ашёларни сақлашдаги одатдаги чиқимдан ортикча бўлади ҳамда омонат сақловчи юк топширувчининг олдиндан бу борадаги розилигини олмаган бўлади. Алоҳида ҳаражатларнинг келиб чиқиш характери ҳам, факти ҳам тарафлар томонидан олдиндан белги-ланмайди. Бирок, юк топширувчи ушбу ҳаражатларга бу ҳақда хабардор қилингандан сўнг розилик бериши ёки кейинчалик маъқуллаши мумкин бўлади. Бу ҳақда қонунчиликда ёки шартномада назарда тутилган ҳолларда алоҳида ҳаражатлар омонат сақловчига тўланади.

2. Юк топширувчига алоҳида ҳаражатларни тўлашни юклаш учун унинг розилиги олиниши керак. Бунинг учун омонат сақловчи юк топширувчининг фикрини сўраб олиши лозим. Агарда юк топширувчи ўзининг норозилигини омонат сақловчи томонидан кўрсатилган муддатда ёки жавоб бериш учун етарли бўлган вақт мобайнида билдирмаса, у сақлаш билан боғлиқ алоҳида ҳаражатларга рози деб ҳисобланади. Демак, бу ўринда сукут сақлаш битим тузишни рад этиш сифатида талқин қилинмайди.

3. Иш ҳолатлари бўйича юк топширувчининг розилигини олиш имкони яти мавжуд бўлган ҳолда, омонат сақловчи бундай розиликни олмасдан туриб алоҳида ҳаражатларни ўзининг ташаббуси билан ҳам амалга ошириши мумкин. Агар юк топширувчи алоҳида ҳаражатларни маъқулламаса, омонат сақловчи томонидан амалга оширилган ҳаражатларни қопламаслиги ҳам мумкин. Бирок, ушбу ҳаражатлар амалга оширилмаганда ашёга зарар етиши мумкин бўлган доирада сақлаш бўйича алоҳида ҳаражатларни омонат сақловчига тўланишини қонун назарда тутлади. Мазкур ҳолатда алоҳида ҳаражатларнинг заруратини ҳам, унинг миқдорини ҳам исботлаш вазифаси омонат сақловчи зиммасида бўлади.

4. Ушбу моддага мувофик, агар сақлаш шартномасида бошқа ҳол назарда тутилган бўлмаса, алоҳида ҳаражатлар сақлаш ҳақиға кўшимча равишда тўланади. Яъни, агар омонат сақлаш шартномасида алоҳида ҳаражатлар назарда тутилмаган бўлса, омонат сақлаш билан боғлиқ алоҳида ҳаражатлар (масалан, муайян ашёни сақлаш шароитини ўзгартириш зарур бўлган ҳолларда) кўшимча равишда омонат сақловчи учун тўлаб берилади.

888-модда. Ашёнинг юк топширувчи томонидан қайтариб олиниши

Юк топширувчи шартномада назарда тутилган сақлаш муддати тамом бўлгач, сақлаш учун топширилган ашёни қайтариб олиши шарт.

Юк топширувчи ашёни олишдан бош тортган тақдирда, агар омонат сақлаш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, омонат сақловчи ашёни мустақил суратда сотишга, унинг қиймати белгиланган энг кам иш ҳақининг эллик бараварига тенг суммадан ортиқ бўлган тақдирда эса — ушбу Кодекснинг 379, 380 ва 381-моддаларида назарда тутилган тартибда сотишга ҳақли.

Ашёни сотишдан тушган сумма омонат сақловчига тегишли ҳақ чегириб ташлангач, юк топширувчига берилади.

1. Шартномада белгиланган муддат тугагандан сўнг ёки омонат сақловчи томонидан юк топширувчига муддати кўрсатилмаган омонат сақлаш учун топширилган ашёни олиш учун тақдим қилинадиган оқилона муддат якуни бўйича, юк топширувчи у томонидан сақлаш учун тақдим қилинган ашёни қайтариб олиши лозим. Қоидага мувофик, ушбу мажбурият юк топширувчи томонидан дарҳол ижро қилиниши лозим. Бунинг учун албатта шартномадан ёки омонат сақловчининг ҳаракатларидан шартнома муддатининг якунланиши шартнома бўйича тарафлар мажбуриятлари тугатилишига олиб келишини билдириши лозим.

2. Омонат сақлаш шартномаси якуни бўйича, тарафлар ўз мажбуриятларини бажаришда давом этаётган бўлсалар, масалан, юк топширувчи сақлаш учун тўловларни амалга оширишни давом эттираётган, омонат сақловчи эса, тўловларни қабул қилиб, юк топширувчидан ашёни қайтариб олишни талаб қилмаётган бўлса, у ҳолда муддатли омонат

сақлаш шартномаси тарафлар томонидан талаб қилиб олингунча омонат сақлаш шартномасига ўзгартирилган бўлиб ҳисобланади.

3. Юк топширувчи ўзини ашёсини қайтариб олиш бўйича мажбуриятини бажармаётган бўлса, шу жумладан ашёни қабул қилишдан ўзини олиб қочса, омонат сақловчи юк топширувчини ёзма равишда огоҳлантиргандан сўнг, ашёни сақлаш жойида мавжуд бўлган нархда сотишга ҳақли. Эски 1963 йилдаги Гражданлик кодексидан фарқли равишда янги Фуқаролик кодексига омонат сақловчининг ушбу қоидага тегишли имкониятлари анча кенгайганлиги кўринади. Ҳар қандай сақловчи, ашёнинг нархи белгиланган энг кам иш ҳақи миқдорининг эллик баробаридан ошмаган тақдирда ўзи сотиб юбориши мумкин. Агар ашёнинг қиймати ушбу миқдордан ошган тақдирда — сақловчи уни ким ошди савдосида сотиб юбориши мумкин бўлади. Яъни, бундай ҳолда қонун чиқарувчи томонидан юк топширувчининг ҳам манфаатларига риоя қилиниши лозимлигини белгилайди ва ашё ошқора равишда, эркин нарх белгилаш қоидасига амал қилган ҳолда сотилишини назарда тутди.

4. Ашёни сотишдан тушган маблағ сотиш учун сарфланган (масалан, юкни бир жойдан бошқа жойга ортиш, ташиш билан боғлиқ) ҳаражатлар чегириб ташланган ҳолда юк топширувчига топширилади.

889-модда. Ашё йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги учун омонат сақловчининг жавобгарлиги

Омонат сақловчи сақлаш учун қабул қилинган ашё йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги учун ушбу Кодекснинг 333-моддасида назарда тутилган асосларга кўра жавобгар бўлади.

Профессионал омонат сақловчи ашёнинг йўқолиши, кам чиқиши ёки шикастланиши:

енгиб бўлмас куч таъсири оқибатида;

асёнинг уни сақлаш учун қабул қилиш чоғида омонат сақловчи билмаган ва билиши шарт бўлмаган яширин хоссалари туфайли;

сақланаётган ашёнинг йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги юк топширувчининг қасдан қилганлиги ёки қўпол эҳтиётсизлиги натижасида юз берганлигини исботламаса жавобгар бўлади.

Шартномада назарда тутилган сақлаш муддати ёки омонат сақловчининг талабига кўра ашёни қайтариб олиши шарт бўлган вақт тугагач, юк топширувчи сақланаётган ашёни қайтариб олмаса, омонат сақловчи бундан буён ашё йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги учун қасддан ҳаракат қилган ёки қўпол эҳтиётсизлик қилган тақдирдагина жавоб беради.

1. Омонат сақловчининг сақлаш учун қабул қилинган ашё йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги учун жавобгарлиги муҳим ҳолат саналади. Бунда, ҳақ тўлаш эвазига омонат сақлаш бўйича хизмат кўрсатаётган шахснинг, айниқса профессионал омонат сақловчининг маъсулияти бепул омонат сақлаш бўйича хизмат кўрсатаётган шахснинг ва профессионал бўлмаган омонат сақловчининг маъсулиятидан жиддий фаркланади.

2. Улар ўртасидаги фарқ шартларда ҳам, маъсулият ҳажмида ҳам мавжуд бўлади. Профессионал сақловчи бўлмаган шахслар ашё йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги учун ўз айблари мавжуд бўлган ҳолдагина жавоб берадилар ва бу фуқаролик-ҳуқуқининг умумий қондида сифатида кўрилади.

3. Аксинча, профессионал сақловчилар ашёни сақланиши бўйича айбидан қатъий назар жавоб берадилар. Ушбу қоида Фуқаролик кодексининг тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланаётган шахсларнинг кучайтирилган жавобгарлиги тўғрисидаги қоидага мос келади. Тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи профессионал омонат сақловчи учун мажбуриятни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун қатъий жавобгарлик назарда тутилади.

4. Енгиб бўлмас куч таъсири оқибатидан ташқари, ашёнинг уни сақлаш учун қабул қилиш чоғида омонат сақловчи билмаган ва билиши шарт бўлмаган яширин хоссалари туфайли ёки сақланаётган ашёнинг йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги юк топширувчининг қасддан ёки қўпол эҳтиётсизлиги натижасида юз берганида ҳам профессионал сақловчи ашёнинг йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги учун жавобгарликдан озод этилади.

5. Профессионал омонат сақловчи ашёнинг йўқолиши, кам чиқиши ёки шикастланиши:

- а) енгиб бўлмас куч таъсирида;

б) ашёни сақлаш учун қабул қилишда омонат сақловчи билмаган ва билиши шарт бўлмаган яширин хоссалари туфайли;

в) юк топширувчининг қасд ёки қўпол эҳтиётсизлиги натижасида юз берганлигини исботламаган ҳолларда жавобгар бўлиши назарда тутилган.

Юқоридаги икки ҳолатда профессионал омонат сақловчи ашёнинг йўқолиши, кам чиқиши ёки шикастланиши учун таъсир кўрсата олмайди, чунки ушбу ҳолат унинг эркидан ташқари (яъни, енгиб бўлмас куч ёки ашёнинг у билмаган ва билиши мумкин бўлмаган яширин хоссалари туфайли) юз беради. Кейинги ҳолатда эса, омонат сақловчи юк топширувчи томонидан қасд ёки қўпол эҳтиётсизлик натижасида ашё йўқолиши, кам чиқиши ёки шикастланишини исботлаши лозим. Бу ўринда исботлаш бурчи профессионал омонат сақловчи зиммасида бўлади.

6. Ашёнинг йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги юк топширувчи томонидан ашёни қайтариб олиш бўйича мажбурияти вужудга келгандан сўнг амалга ошган бўлса, юк топширувчи томонидан қасд ёки қўпол эҳтиётсизлик мавжуд бўлганида, у жавоб берадиган қоида муҳим аҳамиятга эга. Омонат сақловчининг жавобгарлигини бундай камайиши оддий омонат сақлашда ҳам, профессионал омонат сақлашда ҳам мавжуд. Шу сабабли, муддатга доир шартнома шартларини ифода қилишда ёки кейинчалик омонат сақлашнинг шартлари бўйича қўшимча битим тузиш чоғида эътибор билан ёндашиш керак бўлади.

890-модда. Омонат сақловчининг жавобгарлик даражаси

Ашё йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги туфайли юк топширувчига етказилган зарар, агар қонунда ёки сақлаш шартномасида бошқа ҳол назарда тутилган бўлмаса, ушбу Кодекснинг 324-моддасига мувофиқ омонат сақловчи томонидан қопланади.

Ашё текин сақланганида унинг йўқолиши, кам чиқиши ёки шикастланиши туфайли юк топширувчига етказилган зарар:

ашёлар йўқолганлиги ва кам чиққанлиги учун — йўқолган ёки етишмаётган ашёларнинг қиймати миқдорида;

ашёлар шикастланганлиги учун — уларнинг қиймати қанча суммага камайган бўлса, шунча сумма миқдорида қопланади.

Агар омонат сақловчи жавобгар бўлган ҳолда шикаст етиши натижасида ашёнинг сифати ундан дастлабки вазифаси бўйича фойдаланиш мумкин бўлмайдиган даражада ўзгарган бўлса, юк топширувчи ундан воз кечишга ва омонат сақловчидан ушбу ашёнинг қийматини, шунингдек, агар қонунда ёки омонат сақлаш шартномасида назарда тутилган бўлса, бошқа зарарни ҳам қоплашни талаб қилишга ҳақли.

1. Омонат сақланмаганлиги бўйича омонат сақловчининг жавобгарлиги хажми ҳақ эвазига омонат сақлашда ва бепул омонат сақлашда фаркланади. Одатда, агар қонунда ёки шартномада бошқача ҳол назарда тутилмаган бўлса ҳақ эвазига омонат сақлаш бўйича омонат сақловчи тўлиқ ҳажмда жавобгар бўлади, шу жумладан юк топширувчига ҳақиқий зарарни ҳам бой берилган фойдани ҳам қоплаб бериши лозим. Масалан, омонатни сақлашга топшириш вақтида унинг қиймати баҳоланади ва у шартноманинг ўзида ёки юк топширувчига бериладиган ҳужжат (квитанция)да кўрсатилади. Бундай ҳолатда омонат сақловчи жавобгарлигининг миқдори ашёнинг қийматини миқдори доирасида бўлади.

2. Ашё бепул сақланганида юк топширувчига ашёнинг йўқотилган, кам чиққан ёки шикастлангани натижасида етказилган зарар қуйидагича қопланади: 1) ашё йўқотилганлик ва кам чиққанлиги учун — йўқотилган ва етишмайдиган ашё нархи миқдорида; 2) шикастланган ашё учун — унинг қиймати камайган миқдорда.

3. Ҳақ эвазига омонат сақлашда ҳам, текин сақлашда ҳам юк топширувчи дастлабки вазифасида ишлатиб бўлмайдиган даражада ўзгарган ашёдан бош тортишга ҳақли. Аммо бунинг учун биринчидан, омонат сақловчи ушбу ҳолат учун жавобгар бўлса, иккинчидан, қонунда ёки шартномада бошқача ҳол назарда тутилмаган бўлса, омонат сақловчидан бундай ашёнинг нархини ва бошқа зарарларни қоплашни талаб қилишга ҳақли.

4. Омонат сақловчи ўзининг бошқа мажбуриятларини бузиши натижасида ҳам жавобгар бўлади. Жумладан, омонат сақлашнинг муддатидан олдин тугатилиши, юк топширувчининг розилигисиз ашёдан ноқонуний фойдаланиши, ашёни учинчи шахсга топшириши, ашёни қайтаришни кечиктириш ва бошқа ҳолатлар учун жавобгарлик белгиланади. Кўрсатилган мажбуриятларни бузганлик учун Фуқаролик кодексида алоҳида жавобгарлик кўзда тутилмаган, шу сабабли, омонат сақловчидан

етказилган зарарни ундириб олиш ёки тарафлар ўртасида омонат сақлаш шартномасида кўзда тутилган жарима санкциялари қўллаш билан чекланади.

891-модда. Омонат сақловчига етказилган зарарни қоплаш

Агар омонат сақловчи ашёни сақлаш учун қабул қилиб олаётган пайтида унинг хоссаларини билмаган ва билиши шарт бўлмаган бўлса, юк топширувчи сақлаш учун топширилган ашёнинг хоссалари туфайли етказилган зарарни омонат сақловчига тўлаши шарт.

1. Тез ёнадиган, портлаш хавфи бўлган ёки ўз табиатига кўра хавфли бўлган ашёларни сақлаш учун топширилган вазият учун алоҳида қоидалар ўрнатилган (Фуқаролик кодексининг 883-моддаси).

2. Зарарнинг миқдори жуда катта бўлиши мумкин. Улар сақлаш учун қабул қилинган ашёларни хусусиятларидан келиб чиққан зарарли оқибатлар бўйича аниқланади ва улар омонат саловчининг ашёларини йўқ қилиниши ёки шикастланишида, унинг соғлигини ёмонлашишида ёки бошқа салбий оқибатларда ифодаланади.

3. Жавобгарлик миқдори Фуқаролик кодексида ўрнатилган умумий қоидалар билан аниқланади. Юк топширувчининг жавобгарлигини асоси бўлиб унинг айби ҳисобланади, у ашёни сақлаш учун топшираётганда омонат сақловчига унинг хавфли хусусиятлари тўғрисида хабардор қилмаганлигида ифодаланади.

4. Омонат сақловчи ашёни сақлаш учун қабул қилиб олаётган вақтида унинг хоссаларини билмаган ва билиши шарт бўлмаган ҳолларда, сақлаш учун топширилган ашёнинг зарарли хоссалари туфайли етказилган зарар омонат сақловчига тўланади. Бу ўринда биринчидан, омонат сақловчи ашёнинг хоссаларини билмаган ва иккинчидан, билиши шарт бўлмаган ҳолларда юк топширувчи томонидан етказилган зарар тўлаб берилади.

5. Қонунга мувофиқ, юк топширувчи тез ёнадиган, портлаш хавфи бўлган ёки ўз табиатига кўра хавфли бўлган ашёларни сақлаш учун топшираётган вақтда сақловчини уларнинг хоссалари ҳақида огоҳлантириши лозим. Агар ушбу мажбуриятни бажармаган бўлса, омонат сақловчи бу ашёларни кўрилган зиёни юк топширувчига тўламаган ҳолда истаган вақтда зарарсизлантириши ёки йўқ қилиб ташлаши мумкин бўлади.

Натижада юк топширувчи бундай ашёлар сақланиши муносабати билан сақловчига ва учинчи шахсларга етказилган зарар учун жавобгар бўлади. Шунингдек, хавфли хоссаларга эга бўлган ашёлар юк топширувчи томонидан сақлаш учун профессионал омонат сақловчига нотўғри ном билан топширилган ва омонат сақловчи уларни қабул қилиб олиш чоғида сиртидан кўздан кечириш йўли билан уларнинг хавфли хоссаларга эгалигини била олмаган тақдирда ҳам жавобгар бўлади. Омонат сақлаш шартномаси ҳақ эвазига амалга оширилган ҳолларда юқоридаги вазиятларда ашёларни сақлаш учун тўланган ҳақ қайтариб берилмайди. Агар шартнома бўйича ҳақ тўланмаган бўлса, омонат сақловчи шартномада белгиланган ҳақни тўлиқ ундириб олиши мумкин бўлади.

6. Тез ёнадиган, портлаш хавфи бўлган ёки ўз табиатига кўра хавфли бўлган ашёлар омонат сақловчи хабардор бўлган ҳолда ва унинг розилиги билан сақлашга қабул қилиниши ҳам мумкин. Агар ашёларни сақлаш шартларига риоя этилган бўлса-да, атрофдагилар учун ёки омонат сақловчи ёхуд учинчи шахсларнинг мол-мулки учун хавфли бўлиб қолган бўлса ҳамда вазият омонат сақловчининг юк топширувчидан уларни дарҳол олиб кетишни талаб қилишига имкон бермаса ёки юк топширувчи бу талабни бажармаса, ушбу ашёлар омонат сақловчи томонидан юк топширувчига зиённи тўламаган ҳолда зарарсизлантирилиши ёки йўқ қилиб ташланиши мумкин. Бундай ҳолларда юк топширувчи ушбу ашёларни сақлаш муносабати билан келтирилган зарар учун омонат сақловчи ва учинчи шахслар олдида жавобгар бўлмайди.

892-модда. Юк топширувчининг талаби билан омонат сақлаш мажбуриятининг бекор бўлиши

Шартномада юкни қайтариб беришнинг бошқача муддати белгиланган бўлса ҳам, омонат сақловчи юк топширувчининг талаби билан сақлашга қабул қилинган ашёни дарҳол қайтариб бериши керак. Бу ҳолда, агар омонат сақлаш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, юк топширувчи мажбуриятни муддатидан олдин бекор қилиши туфайли омонат сақловчига етказилган зарарни тўлаши шарт.

1. Омонат сақловчининг мажбуриятларидан бири юк топширувчининг биринчи талаби бўйича сақлаш учун топширилган ашёни қайтариб бериш

хисобланади. Омонат сақлаш шартномаси юк топширувчининг манфаатлари юзасидан амалга оширилаётгани сабабли, шартнома маълум муддатга тузилган бўлса ҳам, у шартномани ҳоҳлаган вақтда тўхтатиши мумкин.

2. Шарҳланаётган модданинг таҳлили бўйича қуйидаги хулосалар қилиш мумкин:

омонат сақлаш шартномаси унда кўрсатилган аниқ муддатга тузилган бўлганда ҳам, омонат шартномасида ашёни сақлаш муддати аниқ кўрсатилмаганда ҳам ёки бўлмаса юк топширувчи томонидан талаб қилиб олиш вақти билан аниқланганда ҳам ушбу модданинг қоидалари татбиқ этилади;

мазмуну бўйича шарҳланаётган модда юк топширувчига омонат сақлаш шартномасининг бекор қилиниши бўйича чекланмаган ҳуқуқ беради. Шартномани бир тарафлама бекор қилишга йўл қўйилмайди, деган умумий қоидалар бу вазиятда татбиқ этилмайди. Шарҳланаётган модданинг махсус қоидаларига эътибор қаратиш лозим.

3. Омонат сақловчига ашёни муддатидан олдин қайтариб олишни талаб қилиш туфайли муайян зарар етиши мумкин. Ушбу зарар муайян муддатга омборнинг бўш туриб қолишида, муддатидан олдин зарурият туфайли зарур (масалан, юк ташиш, тушириш билан боғлиқ) харажатларни амалга оширилишида ҳам ифодаланиши мумкин. Қонун агар омонат сақлаш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, юк топширувчи мажбуриятни муддатидан олдин бекор қилиши туфайли омонат сақловчига етказилган зарарни тўлаш шартлигини назарда тутати.

893-модда. Омонат сақлаш ҳақидаги умумий қоидаларни унинг алоҳида турларига татбиқ этиш

Агар ушбу Кодекснинг 894–913-моддаларида назарда тутилган омонат сақлашнинг алоҳида турлари тўғрисидаги қоидаларда, бошқа қонун ҳужжатларида ўзгача тартиб белгилаб қўйилган бўлмаса, омонат сақлаш ҳақидаги умумий қоидалар унинг алоҳида турларига ҳам татбиқ этилади.

1. Мазкур ҳуқуқий муносабатнинг махсус субъектив таркиби, сақлаш объектининг ўзига хос хусусияти, кўрсатилаётган хизматларнинг муддатлилиги, айрим шартномаларнинг оммавий характерга эгаллиги, омонат сақлаш шартномаларини тузиш ва расмийлаштиришнинг махсус тар-

тиби — бу омонат сақлаш шартномаларининг алоҳида турларига хос хусусиятларнинг тўлиқ рўйхати эмас.

2. Сақлашнинг алоҳида турларидаги шартномаларнинг хусусиятлари фақатгина умумий қоидаларни татбиқ этиш билан чекланишга йўл қўймайди. Сақлашнинг алоҳида турлари сақловчи ролида бўлган алоҳида субъектлар мавжудлиги билан фаркланади ҳамда ушбу мажбуриятларнинг кўп қисми оммавий шартнома хусусиятларига эга.

3. Омонат сақлаш шартномасининг умумий нормаларига нисбатан омонат сақлашнинг алоҳида турларини тартибга солувчи қоидалар устунликка эга. Қонун чиқарувчи томонидан бу ўринда омонат сақлашнинг алоҳида турларини тартибга солувчи моддалар ҳамда бошқа қонун ҳужжатларида бошқача қоида мавжуд бўлмаган ҳолларда омонат сақлаш ҳақида умумий қоидалар қўлланилишини назарда тутади.

2-§. ОМОНАТ САҚЛАШНИНГ АЛОҲИДА ТУРЛАРИ

894-модда. Ломбардда омонат сақлаш

Ломбардда омонат сақлаш учун фуқаролардан шахсий истеъмолга мўлжалланган кўчар ашёлар қабул қилиниши мумкин.

Ашёни ломбардда омонат сақлаш шартномаси ломбард томонидан юк топширувчига (мижозга) унинг номи ёзилган сақлов паттаси бериш йўли билан расмийлаштирилади.

Ломбардга сақлаш учун топшириладиган ашё тарафларнинг келишуви билан сақлаш учун қабул қилиш пайтида ва жойида одатда савдода шу турдаги ва сифатдаги ашёга белгиланадиган нархларга мувофиқ баҳоланиши керак.

Ломбард сақлаш учун қабул қилинган ашёларни ушбу модданинг учинчи қисмига мувофиқ чиқарилган нархнинг тўлиқ суммасида ўз ҳисобидан юк топширувчи фойдасига суғурталаши шарт.

1. Ломбардлар томонидан кўрсатиладиган хизматлар тизимида омонат сақлаш қўшимча мажбурият ҳисобланади. Ломбард томонидан кўрсатиладиган сақлаш хизматини гаров шартномасидаги гаровга олувчининг хизматлари билан таққосласа бўлади. Ломбардлар фаолиятини

лицензиялаш тартиби тўғрисидаги Низомга мувофиқ, ломбард сифатида махсус юридик шахс мақомига эга бўлган, фақатгина (Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан бериладиган) тегишли лицензия асосида фаолият юритувчи субъект бўлиши мумкин. Ломбардда сақланадиган объект сифатида шахсий истеъмол учун мўлжалланган (товар бўлмаган) кўчар ашё бўлиши мумкин.

2. Юк топширувчи сифатида фақат сақлаш учун топшириладиган ашёнинг эгалари бўлган фуқаролар ҳисобланишади. Ушбу шартнома оммавий шартнома бўлганлиги боис, ломбардлар мазкур хизматни кўрсатилиши учун мурожаат қилган ҳар бир киши билан омонат сақлаш шартномасини тузиши лозим.

3. Ломбард сақлаш учун қабул қилинган ашёлардан фойдаланишга ва тасарруф қилишга ҳақли эмас. Сақлаш ёки гаровда бўлган мол мулк йўқолган ёки шикастланган тақдирда ломбард агар мазкур ҳолат енгиб бўлмас куч натижасида рўй берганлигини исботлаб бера олмаса, гаров шартномасида ёки сақлаш учун қабул қилинганлик ҳақидаги паттада кўрсатилган мол мулк қийматни тўлашга мажбур бўлади.

4. Ломбард учун гаровга бериладиган қисқа муддатли қарз (кредит) бериш ва сақлаш бўйича хизматлар учун олинадиган ҳақ тадбиркорлик даромадининг манбаи ҳисобланганлиги сабабли, ломбардда омонат сақлаш ҳақ эвазига амалга ошириладиган битим ҳисобланади. Гаров эвазига кредит бериш ломбард ва мижоз ўртасида тузиладиган кредит шартномаси ва гаров шартномаси асосида амалга оширилади. Ломбард ундирув қаратилиши мумкин бўлмаган мол мулкни гаровга олишга ҳақли эмас.

5. Ашёни ломбардда сақлаш шартномасининг тузилиши ашёни сақлаш учун топшириш йўли билан амалга оширилади ва юк топширувчига, бошқа шахсларга бериб бўлмайдиган, унинг номи ёзилган сақлов паттаси бериш йўли билан тасдиқланади.

6. Ашёни сақлаш учун топшириладиганда тарафлар келишувига мувофиқ баҳоланади. Баҳолаш суммаси ашёни сақлаш учун қабул қилинган пайтда ва жойда шу турдаги ва сифатдаги ашё бўйича сотувда ўрнатилган нархларга кўра аниқланади. Шунингдек, топшириладиган ашёнинг қиймати мустақил баҳоловчи ташкилотлар томонидан ҳам аниқланиши мумкин. Мазкур ҳолатда баҳоловчи ташкилот билан баҳолаш

хизматини кўрсатиш тўғрисида шартнома тузилади ҳамда баҳоловчи ташкилот эркин бозор шароитида мавжуд шарт шароитлар асосида унинг қийматини аниқлаб беради.

7. Ломбард ўзининг ҳисобидан юк топширувчининг фоидасига қабул қилинган ашёни суғурта қилиши лозим. Шартнома тузилганда тарафлар келишуви билан ҳудди шундай турдаги ашёнинг нархларига кўра тўлик баҳолаш суммаси бўйича суғурта қилинади.

895-модда. Ломбарддан талаб қилиб олинмаган ашёлар

Юк топширувчи ашёларни қайтариб олишдан бош тортган тақдирда, ломбард уларни уч ой мобайнида сақлаб туриши шарт. Бу муддат ўтганидан кейин талаб қилиб олинмаган ашёлар ломбард томонидан ушбу Кодекс 289-моддасининг еттинчи қисмида белгилаб қўйилган тартибда сотилиши мумкин.

Ашёларни сотишдан тушган пулдан сақлаш ҳақи ва ломбардга тегишли бошқа тўловлар қопланади. Пулнинг қолган қисми ломбард томонидан сақлов паттасининг эгасига у тақдим этилганида қайтариб берилади.

1. Шарҳланаётган модданинг биринчи қисми сақлаш муддатига бағишланган. Бунда қуйидагиларни инобатга олиш лозим:

ломбардда омонат сақлаш шартномаси ашёни талаб қилиб олингунча шарти билан (масалан, банк омонати шартномаси сингари) сақлашни назарда тутмайди;

ломбард ашёни шартномада белгиланган муддат тугагандан кейин яна уч ой сақлаши лозим;

агар уч ой ўтгандан кейин юк топширувчи ашёни қайтариб олмаса, ломбард ашёни, гаровга қўйилган мулкни белгиланган тартибида сотишга ҳақли бўлади.

2. Сотишдан тушган маблағ ҳисобидан омонат сақлаш учун қилинган ҳаражатлар ҳамда ломбардга тегишли бошқа суммалар (масалан, нотариал божларни тўлаш, ашёларни транспортда ташиш, уларни сотиш бўйича ҳаражатлар) ҳам қопланади.

Сотишдан тушган маблағнинг қолган қисми юк топширувчига сақлов паттаси тақдим қилинганда қайтариб берилади.

896-модда. Бойликларни банкда сақлаш

Банк қимматли қоғозларни, қимматбаҳо металллар ва тошларни, бошқа бойликларни, шунингдек ҳужжатларни сақлаш учун қабул қилиши мумкин.

Банкда бойликларни сақлаш шартномаси банк томонидан бойлик топширувчига номи ёзилган сақлов ҳужжати бериш йўли билан расмийлаштирилади. Бу ҳужжатни тақдим этиш банк томонидан сақланаётган бойликларни бойлик топширувчига бериш учун асос бўлади.

Қимматли қоғозларни сақлаш (депозит) шартномасида назарда тутилган ҳолларда банк уларнинг тўлиқ сақланишини таъминлашдан ташқари, ушбу қоғозларга нисбатан юридик аҳамиятга эга ҳаракатларни ҳам (вакиллик ва ҳоказо) амалга оширади.

Бойликларни якка тартибдаги пўлат сандикдан (пўлат сандик бўлинмасидан, сақлаш учун мўлжалланган алоҳида бинодан) фойдаланган ҳолда сақлаш шартномаси банк томонидан бойликларни сақлаш учун қабул қилиш ҳаракатларини амалга ошириш ва бойлик топширувчига пўлат сандик калитини, бойлик топширувчини кўрсатадиган варақча, кўрсатувчининг пўлат сандикни очиш ва ундан бойликларни олиш ҳуқуқини тасдиқлайдиган бошқа белги ёки ҳужжат бериш йўли билан тузилиши мумкин.

Агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, бойлик топширувчи истаган вақтда бойликларни пўлат сандикдан олиши, уларни қайта қўйиши, сақланаётган ҳужжатлар билан ишлаши мумкин. Бунда банк бойлик топширувчининг бойликларни олишини ва қайтариб топширишини ҳисобга олиш ҳуқуқига эга.

Бойлик топширувчи бойликларнинг бир қисмини пўлат сандикдан олган тақдирда, банк бойликларнинг қолган қисми бут сақланиши учун жавобгар бўлади.

Ушбу моддада белгиланган банкнинг пўлат сандиғида бойликларни сақлаш қоидалари банк ўз пўлат сандиғини мулк ижараси шартлари асосида фойдаланиш учун бошқа шахсга берадиган ҳолларга тааллуқли бўлмайди.

1. Банк операцияларидан ташқари банклар миждозлар билан бир қатор битимлар тузишлари мумкин, шу жумладан, сақлаш учун қимматли қоғозлар, қимматбаҳо металллар ва тошлар, бошқа қимматбаҳо ашёлар ва бойликларни ҳамда ҳужжатларни қабул қилишлари мумкин. Бунда тузилаётган омонат сақлаш шартномасининг шартлари, сақлашнинг мазкур турига қонун томонидан махсус талаблар қўйилмаганлиги сабабли, Фуқаролик кодексида мавжуд бўлган омонат сақлаш тўғрисидаги умумий қоидаларни инобатга олинган ҳолда, тарафлар томонидан аниқланади. Шу сабабли мазкур масала юзасидан шартномавий муносабатларни тузилиш тартибига аҳамият қаратиш лозим. Бунда банк томонидан юк топширувчига номи кўрсатилган сақлов ҳужжати бериш йўли билан расмийлаштирилади. Юк топширувчи сақланаётган бойликларни бериш учун банкка ушбу ҳужжатни тақдим қилиш керак.

2. Банкда омонат сақлаш бўйича сақлаш тўғрисидаги умумий нормалар татбиқ этилади. Бу шуни билдирадики, мазкур шартнома махсус белги бўлмаганлигига қарамасдан оммавий шартнома белгиларига эга ва бу муайян оқибатларни келтириб чиқаради. Бундан ташқари, мазкур шартнома ҳақ эвазига амалга ошириладиган шартнома ҳисобланади. Шартноманинг махсус шакли мавжуд яъни, эгасининг номи ёзилган сақлов ҳужжати. Мазкур ҳужжат ҳозирги вақтда қимматли қоғоз бўлиб ҳисобланмайди.

3. Қимматли қоғозларни сақлаш шартномасида назарда тутилган ҳолларда банк уларнинг тўлиқ сақланишини таъминлайди. Шунингдек, ушбу қоғозларга нисбатан юридик аҳамиятга эга ҳаракатларни ҳам вакилик асосида амалга ошириши мумкин. Ўзбекистон Республикасининг Қимматли қоғозлар бозори тўғрисидаги 2008 йил 22 июлдаги қонунининг 14 моддасига мувофиқ, эмитентлар қимматли қоғозларни мустақил равишда, шунингдек банклар ва инвестиция воситачилари орқали жойлаштириш ҳуқуқига эгаллиги белгиланган. Қимматли қоғозларни жойлаштириш қўйидаги турларда амалга оширилиши мумкин:

қимматли қоғозларни хусусий йўсинда жойлаштириш (олдиндан маълум бўлган, сони чекланган инвесторлар орасида ёпиқ обуна қилиш, оммавий эълон бермаган ва реклама кампанияси ўтказмаган ҳолда);

қимматли қоғозларни оммавий жойлаштириш (сони чекланмаган инвесторлар орасида рекламадан фойдаланган ҳолда очик обуна қилиш).

Қонунга мувофиқ, депозитарийларда қимматли қоғозларнинг бут сақланиши қимматли қоғозларни сақлашга доир талабларга жавоб берадиган сақлаш жойларида ҳамда ҳисобга олиш регистрларини депозитар операциялар стандартларига мувофиқ юритиш орқали таъминланади. Қимматли қоғозлар марказий депозитарийсида сақланаётган ва ҳисобга олинаётган қимматли қоғозларнинг бут сақланиши Қимматли қоғозлар марказий депозитарийсининг маълумотлар ахборот банкида такрорий сақлаб туриш тизими орқали, техник тизимда узилишлар юз берганда ва кутилмаган вазиятлар юзага келган тақдирда, Қимматли қоғозлар марказий депозитарийси маълумотлар банкини тезкор тиклаш орқали ҳам таъминланади. Қимматли қоғозларнинг депозитарийларда бут сақланиши кафолатларини таъминлаш қимматли қоғозлар бозорини тартибга солиш бўйича ваколатли давлат органи томонидан белгиланган тартибда амалга оширилади (Қонуннинг 37 моддаси).

4. Бойликларни банкда алоҳида пўлат сандиқдан (пўлат сандиқ бўлинмасидан, сақлаш учун мўлжалланган алоҳида бинодан) фойдаланган ҳолда сақлаш учун тузилган шартнома консенсуал шартнома ҳисобланади: у келишувга эришилган вақтдан, яъни ашё топширилган вақтдан кучга киради ва ҳақ тўлашга тааллуқли қисми юк топширувчи (банк мижози) бойликларни ушбу вақтда топширган ёки қайтиб олганлигидан катъий назар амалда бўлади.

5. Бундан ташқари, мижоз шартнома муддати тугагунча ҳар қандай вақтда банкдан унинг бойликларини қабул қилиб, уларни пўлат сандиққа жойлаб қўйишни талаб қилиши мумкин. Бундай шартномага омонат сақлаш тўғрисидаги барча нормалар тегишли бўлади. Уларга банк томонидан мижоз бойликларни олиши ва қайтаришининг ҳисобини юритиш ҳуқуқи қўшимча бўлади. Мазкур моддада бойликларни банкда сақлаш тушунчаси қўлланилган бўлсада, ҳақиқатда юк топширувчи томонидан қимматбаҳо деб топилган ҳар қандай «бойлик», ашё (шу жумладан, хатлар, қўлёзмалар ва ҳоказолар) ҳисобланиши мумкин.

6. Шартноманинг иккинчи «пўлат сандиқ тақдим этиш» тури аралаш шартнома шаклида бўлади. Унинг негизида, биринчи навбатда, мулк ижараси шартномаси ётади. Бу ҳолатда омонат сақловчига тегишли нормалар бўйича ашёларни сақланишига банк жавоб бермайди. Бироқ бу уни тақдим этилаётган хизматдан (пўлат сандиқ сақланишидан) келиб чиқадиган маж-

буриятларни ижро этиши бўйича жавобгарликдан озод этмайди. Аралаш шартнома бўйича тарафларнинг муносабатларига аралаш шартномада элементлари мавжуд бўлган шартномалар тўғрисидаги қоидалар татбиқ этилади. Мазкур ҳолатларда ҳақ эвазига хизмат кўрсатишни тартибга солувчи моддалардан ташқари, мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик бўйича умумий қоидалар ҳам татбиқ этилади.

Мазкур моддада мулк ижараси шартномасида қўлланиладиган иккинчи ҳолат яъни, фойдаланиш учун топшириш мажбурияти конструкцияси мавжуд (ФК 535 модда). Бунда банк пўлат сандиғини мулк ижараси шартномасида асосида бошқа шахсга бериши ҳам мумкин. Мазкур ҳолатда қонун томонидан бойликларни банкда сақлаш қоидалари қўлланилмаслигини назарда тутати.

897-модда. Ашёларни транспорт ташкилотларининг юкхоналарида сақлаш

Транспорт ташкилотларининг ихтиёридаги юкхоналар йўловчилар ва бошқа фуқаролардан, уларда йўл ҳужжатлари бор ёки йўқлигидан қатъи назар, ашёларни сақлаш учун қабул қилиши шарт. Ашёни транспорт ташкилотларининг юкхоналарида сақлаш шартномаси оммавий ҳисобланади.

Ашё сақлаш учун юкхонага қабул қилинганлигини тасдиқлаш юзасидан (автомат юкхоналардан ташқари) юк топширувчига патта ёки номерли жетон берилади.

Патта ёки жетон йўқотилган тақдирда юкхонага топширилган ашё юк топширувчига ушбу ашё ўзига қарашли эканлигининг исботини тақдим этган тақдирда берилади.

Юкхонага топширилган ашё йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги оқибатида юк топширувчи кўрган зарар суммаси, агар ашёни сақлашга топшириш пайтида у нархланган бўлса ёки зарарнинг ўрнини қоплашга керакли сумма хусусида тарафлар келишиб олган бўлсалар, зарарни қоплаш тўғрисида талаб қўйилган пайдан бошлаб бир сутка муддатда юк топширувчига тўланади.

Ашё махсус қоидалар ёки тарафларнинг келишуви билан белгиланган муддатга юкхонага топширилиши мумкин. Кўрсатилган муд-

датда талаб қилиб олинмаган ашёни юкхона яна ўттиз кун сақлаб туриши шарт. Ушбу муддат тамом бўлгач, талаб қилиб олинмаган ашё сотилиши, сотишдан тушган пул эса ушбу Кодекснинг 895-моддасига мувофиқ тақсимланиши мумкин.

1. Транспорт ташкилотларининг юкхоналарида ашёни сақлаш оммавий шартнома ҳисобланади. Одатда, транспорт ташкилотлари масалан, аэропортлар, темир йўл вокзаллари, автотранспорт корхоналарида юкларни сақлаш учун мўлжалланган жойлар мавжуд бўлади. Мазкур моддада транспорт ташкилотларининг ихтиёридаги юкхоналар йўловчилар ва бошқа фуқаролардан, уларда йўл ҳужжатлари бор ёки йўқлигидан қатъи назар, ашёларни сақлаш учун қабул қилиши шартлиги белгиланган.

2. Юкхоналарда ашёни сақлаш хизматларидан фуқароларга фойдаланиш учун автоматик юкхоналарни тақдим этиш хизматини ажратиш лозим. Мазкур ҳолат банк томонидан ичидаги бор нарса бўйича банкнинг назоратсиз миқдорга фойдаланиш учун пўлат сандиқ тақдим этиши билан бир хилдир. Бунда ҳам ижара элементлари билан аралаш шартнома тўғрисида (автоматик юкхона фойдаланиш учун унинг ичида бор нарса бўйича транспорт ташкилотининг назоратсиз тақдим қилинади) ва ҳимоя бўйича хизмат кўрсатишни (транспорт ташкилоти автоматик юкхонани бузиб очишга йўл қўйилмаслигини таъминлаб бериши лозим) кўрсатиш мумкин.

3. Оддий юкхонада сақлаш бўйича омонат сақлаш шартномаси умумий сақлаш қондасига бўйсунади. Юк топширувчи фақат фуқаролар бўлиши мумкин, уларга ашё қабул қилинганлигини тасдиқловчи патга ёки номерли жетон берилади.

4. Юк топирувчи ашёни сақлаш учун топшираётганда баҳолаш суммасини билдириши лозим, омонат сақловчи эса, уз навбатида, ашёни баҳоланган суммасини унинг ҳақиқий нархига тахминан мувофиқлигини текшириб олиши лозим. Омонат сақловчи томонидан юк топширувчига етказилган ашёларни йўқотиш, камайиш ёки шикастланиш йўли билан етказилган зарарни қоплаш, юк топширувчи билдирган баҳоланган суммаси бўйича ҳисобланиши сабабли, ушбу қоида муҳим аҳамиятга эга. Юк топширувчига етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги талаблар билдирилган вақтдан бошлаб йигирма тўрт соат ичида қопланиши лозим.

5. Юкхона сақлашга мажбур бўлган муддат, агар тарафлар келишуви билан ундан кўпроқ муддат белгиланмаган бўлса, ташиш тўғрисидаги умумий қоидаларга мувофиқ аниқланади. Талаб қилиб олинмаган ашёлар ўттиз кун мобайнида сақланади, ушбу муддат тугаганидан кейин сақлаш муддатлари тўғрисидаги қоидаларига мувофиқ сотилиши мумкин.

6. Ашёларни сотишдан тушган суммадан Фуқаролик кодексининг 895 моддасига кўра (ломбарддан талаб қилиб олинмаган ашёлар) сақлаш бўйича ҳаражатлар ва транспорт ташкилотига тўланиши лозим бўлган бошқа тўловлар қопланади. Маблағнинг қолган қисми патта ёки номерли жетон эгасига, уларни тақдим қилиниши билан қайтариб берилади.

898-модда. Ашёни ташкилотларнинг кийимхоналарида сақлаш

Агар ташкилотларнинг кийимхоналарида ашёларни ҳақ эвазига сақлаш ҳақида ашёни сақлашга топшириш вақтида келишиб қўйилган ёки бошқа очиқ усулда шартлашилган бўлмаса, уларда ашё сақлаш бепул ҳисобланади.

Ашё кийимхонада сақлаш учун қабул қилиб олинганлигини тасдиқлаш учун сақловчи юк топширувчига номерли жетон ёки ашё сақлаш учун қабул қилиб олинганлигини тасдиқловчи бошқа белги беради.

Кийимхонага топширилган ашё жетон тақдим этувчига берилади. Бунда сақловчи жетон тақдим этувчининг ашёни олишга ваколатларини текшириши шарт эмас. Бироқ, омонат сақловчи жетон уни тақдим этувчига қарашли эканлигига шубҳаланса, ашёни жетон тақдим этувчига қайтариб беришни тўхтатиб туришга ҳақли.

Юк топширувчи жетонни йўқотиб қўйган, лекин унинг ашёларни кийимхонага топширганлиги ёки ашёларнинг унга тегишлилиги сақловчида шубҳа туғдирмаган ёхуд юк топширувчи томонидан исботланган ҳолларда ҳам сақловчи кийимхонадаги ашёни беришга ҳақли. Ташкилотларнинг ашёлар кийимхоналарда бут сақланиши учун жавобгарлиги, шунингдек талаб қилиб олинмаган ашёларни сақлаш муддатлари ушбу Кодекс 897-моддасининг тўртинчи ва бешинчи қисмларида кўрсатилган қоидалар бўйича белгиланади.

1. Сақлашнинг мазкур турига тегишли муҳим хусусиятлардан бири агар тарафлар ҳақ эвазига сақлаш ҳақида алоҳида келишувга эришган ёки бошқа очиқ ойдin кўриниб турган усулда унинг ҳақ эвазига амалга ошириладиганлиги кўриниб турган бўлмаса, бу сақлашнинг бепул амалга оширилиши ҳисобланади.

2. Омонат сақловчи сифатида биноларида кийимхона жойлашган, ташкилот ёки транспорт воситасининг эгаси ҳисобланади, юк топширувчи сифатида эса — фуқаро иштирок этади. Ашёни сақлаш учун кийимхонага топширганликнинг тасдиғи сифатида фуқарога одатда, жетон ёки номерли жетон берилади ва бу шартномани ёзма равишда расмийлаштирилганини билдиради.

3. Омонат сақловчи сақлашнинг умумий қоидаларига мувофиқ ашёларни сақланишини таъминлаш учун барча чораларни амалга ошириши лозим.

4. Қоидага мувофиқ, кийимхонага топширилган ашёни жетон тақдим қилувчига берилади. Мазкур ҳолатда сақловчи жетон тақдим этувчининг ашёни олишга ваколатларини текшириши шарт эмаслиги белгилаб қўйилган. Яъни, сақловчи қўшимча равишда олувчини ваколати билан боғлиқ ҳужжатларни текшириш мажбуриятини қатъий белгиланмаган. Бироқ, муайян ҳолатларда омонат сақловчида жетон тақдим этаётган шахсга ашёни тегишлилиги бўйича шубҳа туғилса (масалан, ашёни у сақлаш учун топширмаганлигини аниқ билса), сақловчи жетон тақдим этувчига ашёни қайтариб беришни тўхтатиб туриши мумкин. Бу ҳолатда омонат сақловчи, ашё қабул қилиш бўйича жетон эгасининг ҳақини тасдиқловчи, қўшимча исбот талаб қилиши мумкин.

5. Айрим ҳолатларда ашёни топширган шахслар томонидан жетон ёки бошқа белгини эътиборсизлик натижасида йўқотиб қўйиши ҳам мумкин. Мазкур ҳолатда ашёни сақлаш учун қабул қилиб олувчи ҳақиқатан ҳам ашёни унга тегишли эканлигини (масалан, ушбу шахснинг ўзи ашёни сақлаш учун топширганлигини) билган ҳолларда ёки бошқа ҳолатларда исботланган (масалан, ашёни қачон ва кимга топширганлигини, ашёни тавсифини ва ўзига тегишли эканлигини далилини тақдим этган) тақдирда сақловчи кийимхонадан ашёни беришга ҳақли бўлади.

6. Ашёларни кийимхоналарда сақланиши учун ташкилотлар жавобгарлиги ҳамда талаб қилиб олинмаган ашёларни сақлаш муддатлари транспорт ташкилотларининг юкхоналарида сақлаш бўйича жавобгарлик ва сақлаш муддатлари билан бир хил (Фуқаролик кодексининг 897-моддасининг 4, 5 қисмлари).

899-модда. Ашёни меҳмонхонада сақлаш

Меҳмонхона унда яшаётган шахс томонидан олиб кирилган ашёларнинг йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги учун омонат сақловчи сифатида алоҳида келишув бўлмаган тақдирда ҳам жавоб беради, ашё енгиб бўлмайдиган куч, ашёнинг ўз хоссалари оқибатида ёки меҳмонхонада яшовчининг ўзи, унинг ҳамроҳлари ёки унинг ёнига келган шахслар айби билан йўқолган, кам чиққан ёки шикастланган ҳоллар бундан мустасно.

Меҳмонхона ходимларига ишониб топширилган ашё ёки мўлжалланган жойга (меҳмонхона номери ва бошқаларга) жойлаштирилган ашё меҳмонхонага олиб кирилган ашё деб ҳисобланади.

Пул, бошқа валюта қимматликлари, қимматли қоғозлар ва бошқа қимматбаҳо ашёлар сақлаш учун алоҳида омонат сақлаш шартномаси бўйича қабул қилиб олинган бўлсагина, меҳмонхона уларнинг йўқолганлиги учун жавобгар бўлади.

Меҳмонхонада яшаётган, ўз ашёларининг йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлигини билиб қолган шахс меҳмонхона маъмуриятига бу ҳақда кечиктирмай хабар қилиши шарт. Акс ҳолда меҳмонхона ашёларнинг тўлиқ сақланмаганлиги учун жавобгарликдан озод қилинади.

Меҳмонхона бу ерда яшаётган шахсларнинг ашёлари сақланиши учун жавобгарликни ўз зиммасига олмаслигини эълон қилган тақдирда ҳам, жавобгарликдан озод қилинмайди.

Меҳмонхоналарда талаб қилиб олинмаган ашёларни сақлаш муддатлари ва уларнинг тақдири ушбу Кодекс 897-моддасининг бешинчи қисмида ёзиб қўйилган қоидаларга мувофиқ белгиланади.

Ушбу модданинг қоидалари мотеллар, дам олиш уйлари, санаторийлар, ётоқхоналар, ҳаммомларда, шунингдек ташкилотга келадиган фуқароларнинг ашёларини сақлаш учун махсус ажратилган жойларга эга бўлган бошқа ташкилотларда ҳам ашёларни сақлашга нисбатан қўлланади.

1. Меҳмонхонада (шу жумладан мотеллар, дам олиш уйлари, пансионатлар, санаторийлар, ҳаммомлар ва ҳоказоларда) сақлашни икки турга ажратиш мумкин. Биринчисида, сақлаш шарти меҳмонхона хизмат-

лари кўрсатиш шартномасининг қисмини ташкил қилади. Шу сабабли, меҳмонхонада яшаш тўғрисида шартнома тузган ҳар бир шахс юк топширувчи ўрнида бўлиб, ўзининг йўқолган ёки шикастланган ашёлари бўйича меҳмонхонага нисбатан ашёнинг сақланиши бўйича талабларини билдириши мумкин. Бунда ашёни хонага ёки бошқа шу учун мўлжалланган жойларга олиб кириш ёки меҳмонхона ишчисига топшириш омонат сақловчига топшириш сифатида қабул қилинади. Меҳмонхонада яшаётган шахс билан меҳмонхона ўртасида ашёнинг сақланиши бўйича алоҳида келишув бўлиши шарт эмас. Бунда меҳмонхона унда яшаётган шахс томонидан олиб кирилган ашёларнинг йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги учун омонат сақловчи сифатида жавоб беради.

Меҳмонхона олиб кирилган ашё юзасидан қуйидаги ҳолларда яъни, энгиб бўлмайдиган куч таъсирида;

олиб кирилган ашёнинг ўзига хос хоссалари натижасида

меҳмонхонада яшовчининг ўзи, унинг ҳамроҳлари ёки унинг ёнига келган шахслар айби билан йўқолган, кам чиққан ёки шикастланган ҳолларда жавобгар бўлмайди.

2. Иккинчи шартнома, меҳмонхона хизматларини ўз ичига олмаган ҳолда, пул ва валюта бойликларини, қимматли қоғозлар ва бошқа қимматбаҳо ашёларни сақлашни назарда тутди. Шартнома тузилган деб ҳисобланиши учун, яшовчининг қимматбаҳо ашёлари меҳмонхона томонидан қабул қилиниши лозим. Мазкур ҳолатда сақлаш тўғрисидаги умумий нормалар амал қилади.

3. Меҳмонхоналар ва унга ўхшаш ташкилотлар (отеллар, дам олиш уйлари, пансионатлар, санаторийлар, ҳаммомлар ва ҳоказолар) меҳмонхонага олиб кирилган ашёларнинг йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги учун яшовчилар олдида жавобгар бўлади. Бирок, пул, валюта бойликлари, қимматли қоғозлар ва бошқа қимматбаҳо ашёлар бундан мустасно. Сақлашнинг мазкур тури қонун асосида вужудга келади ва меҳмонхонада яшовчи шахс билан алоҳида битим тузишни талаб қилмайди. Бунда меҳмонхонага олиб кирилган деб, меҳмонхона ходимлари ёки ходимига берилган, ҳар қандай ашё (масалан, юк ташувчига берилган яшовчининг багажи), ёки меҳмонхона хонасига жойлаштирилган ашё (масалан, яшовчининг шахсий ашёлари) ёки бунинг учун мўлжалланган бошқа жойга (масалан, меҳмонхона гаражида жойлаштирилган яшов-

чининг транспорт воситаси) қўйилган ашё ҳисобланади. Меҳмонхонада яшовчи биринчидан, фақатгина йўқолган ашёга илгари эга бўлганлигини ва иккинчидан, дарҳол ашёнинг йўқолган, камайган ёки шикастланганлиги тўғрисида меҳмонхонани ҳабардор қилиши лозим. Акс ҳолда меҳмонхона ашёни сақланмаганлиги учун жавобгарликдан озод этилади.

4. Меҳмонхонада яшовчиларга тегишли бўлган пул, валюта бойликлари, қимматли қоғозлар ва бошқа қимматбаҳо ашёларнинг сақланиши учун меҳмонхона фақатгина у томонидан сақлаш учун қабул қилиб олинган тақдирда жавоб беради. Меҳмонхона томонидан мазкур бойликларни қабул қилиниши яшовчининг номи кўрсатилган патта бериш йўли билан расмийлаштирилади ва меҳмонхона билан унда яшовчи шахс ўртасида одатдаги омонат сақлаш шартномаси тузилган бўлиб ҳисобланади.

5. Меҳмонхона бу ерда яшаётган шахсларнинг ашёлари сақланиши учун жавобгарликни ўз зиммасига олмаслигини эълон қилган тақдирда ҳам, жавобгарликдан озод қилинмаслиги ҳақида қоида белгиланган. Яъни, бунда меҳмонхона томонидан бир томонлама ўз жавобгарлигини чекланиши, ашё сақланиши учун жавобгарликни ўз зиммасига олмаслиги ҳақидаги эълонлари ҳақиқий эмаслиги белгиланган. Худди шунга ўхшаш қоидалар ФК 395-моддасида (олинган товар учинчи шахслар томонидан сотиб олувчидан талаб қилиб олинмаган ҳолларда тарафларнинг сотувчини жавобгарликдан озод қилиш ёки унинг жавобгарлигини чеклаш тўғрисидаги келишуви ҳақиқий эмаслиги), ҳамда 718-моддасида (транспорт ташкилотларининг йўловчилар ва юк эгалари билан ташувчининг қонунда белгилаб қўйилган жавобгарлигини чеклаш ёки бартараф этиш ҳақидаги келишувлари ҳақиқий эмаслиги) ҳам белгиланган.

6. Меҳмонхоналарда талаб қилиб олинмаган ашёларни сақлаш муддатлари белгиланган муддат тугагандан сўнг яна ўттиз кун сақлаб турилади. Шундан сўнг қонунда белгиланган тартибда мазкур ашё сотилиши ҳамда амалга оширилган ҳаражатларни қоплашга йўналтирилиши мумкин бўлади.

900-модда. Низоли ашёларни сақлаш (секвестр)

Секвестр тўғрисидаги шартнома бўйича ашёга эгалик қилиш хусусида ораларида низо чиққан икки ёки бир неча шахс низоли

ашёни учинчи шахсга берадилар. Учинчи шахс низо ҳал бўлгач, ашёни суд қарори билан ёки низолашаётган ҳамма шахсларнинг келишувига мувофиқ кимга тегишли бўлса, ўша шахсга қайтариб бериш мажбуриятини олади (шартнома секвестри).

Низоли ашё суднинг қарорига кўра секвестр тартибида сақлаш учун топширилиши мумкин (суд секвестри).

Суд томонидан тайинланган шахс ҳам, шунингдек баҳслашаётган тарафларнинг ўзаро келишувига мувофиқ белгиланадиган шахс ҳам суд секвестри бўйича омонат сақловчи бўлиши мумкин. Ҳар иккала ҳолда ҳам, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, омонат сақловчининг розилиги талаб қилинади.

Секвестр тартибида сақлашга кўчар мулклар ҳам, шунингдек кўчмас мулклар ҳам топширилиши мумкин.

1. Ашёга эгалик қилиш хусусида икки ёки бир неча шахс ўртасида низо мавжуд бўлиб, унинг сақланишини таъминлаш мақсадида учинчи шахсга бериш мақсадга мувофиқ деб топилганда, сақлашнинг мазкур тури қўлланилади. Низоли ашёни сақлашнинг биринчи турида низолашаётган тарафлар бир томондан ва иккинчи томондан сақловчи билан низо предметини сақлаш бўйича секвестр тўғрисида шартнома тузилади. Низо субъектлари сифатида юк топширувчилар бўлиши мумкин. Мазкур шартномада сақловчи низо ҳал бўлгандан сўнг, низолашаётган шахсларнинг ҳаммасининг келишувига кўра ёки келишув мавжуд бўлмаган тақдирда суднинг қарорига мувофиқ ашё кимга тегиши лозим бўлса ўша шахсга топшириш мажбуриятини олади.

2. Низоли ашёни сақлашнинг иккинчи тури бу суд секвестри бўлиб ҳисобланади. Суд секвестри бўйича низо предметини сақлаш учун суд қарорига асосан топширилади. Ашёни сақланишини таъминловчи шахс суд томонидан белгиланиши ёки низолашаётган тарафларнинг ўзаро келишувидан аниқланиши мумкин. Иккала ҳолатда ҳам қонунда бошқача назарда тутилмаган бўлса, омонат сақловчининг розилиги талаб этилади. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 8 майдаги 132-сон қарори билан тасдиқланган Суд ҳужжатлари ва бошқа органлар ҳужжатларини мажбурий ижро этишда хатланган ва олиб қўйилган мол-мулкни сақлаш тартиби ҳамда шартлари тўғрисидаги низомга кўра суд секвестри амалга оширилади.

3. Секвестрнинг хусусияти шундаки, унда мазкур муносабатлар ҳақ эвазига амалга оширилади. Бунда сақловчи одатда низолашаётган тарафлар ҳисобидан, шартномага мувофиқ ёки секвестр ўрнатилган суд қарори асосида, агар қонунда бошқача ҳол назарда тутилмаган бўлса, мукофот олишга ҳақли бўлади. Зеро, ашёни сақлаш сақловчидан муайян хавф хатарларни бартараф этишни, сақлаш юзасидан масъулиятли ҳаракатларни амалга оширишни (кўриқлаш, турли хавф хатарлардан муҳофазалашни) талаб қилади.

4. Сақлаш учун тўланиши лозим бўлган ҳақнинг миқдори шартномавий секвестрда тарафлар келишувига асосан аниқланади, суд секвестрда эса — меъёрий тартибда ўрнатилиши мумкин. Секвестр тартибида сақлаш учун нафақат кўчар мулклар балки, кўчмас мулклар ҳам топширилиши мумкин.

3-§. ТОВАР ОМБОРИДА ОМОНАТ САҚЛАШ

901-модда. Товар омбори

Тадбиркорлик фаолияти сифатида товарларни сақлайдиган ва сақлаш билан боғлиқ хизматларни кўрсатадиган ташкилот товар омбори дейилади.

1. Бозор иқтисодиёти турли хизматлар кўрсатувчи тадбиркорлик тузилмалари мавжуд бўлишини тақазо этади. Товар омбори тадбиркорлик фаолиятини амалга оширувчи, ўзининг тижорат фаолияти йўналиши сифатида ашёларни сақлаш бўйича хизматлар мажмуини кўрсатувчи, юридик шахс мақомига эга бўлган субъект ҳисобланади. Товар омбори қонунда белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилгандан сўнг юридик шахс мақомига эга бўлади. Товарларни омборда сақлаш учун топширувчи ҳамда товар омбори хизматини кўрсатувчи ташкилот ўртасида фуқаролик ҳуқуқий шартнома асосида омонат сақлаш амалга оширилади. Мазкур шартномада шартнома нарсаи, сақлашга топширилаётган товар тавсифи, унинг хоссалари, сақлаш муддати, ҳақ тўлаш тартиби ва бошқа муҳим шартлар тарафлар ўртасида келишиб олинishi лозим.

2. Товар омбори ҳуқуқ объекти сифатида, ашёларни сақлаш кўринишидаги хизматни кўрсатадиган тадбиркорлик фаолиятини амалга

ошириш учун ашёвий мажмуини ўзида намоён этади. Корхонанинг бир тури сифатида товар омбори кўчмас мулк ҳисобланади, олди-сотди, мулк ижараси шартномаси объекти ва гаров предмети бўлиши мумкин.

902-модда. Умумий фойдаланишдаги товар омбори

Агар қонун ҳужжатларига мувофиқ товар омбори товарларни сақлаш учун чегараланган доирадаги шахслардан қабул қилиши мумкин бўлган омборлар жумласига киритилган бўлмаса, у умумий фойдаланишдаги омбор деб ҳисобланади.

Умумий фойдаланишдаги товар омбори томонидан тузиладиган омборда омонат сақлаш шартномаси оммавий шартнома деб ҳисобланади.

1. Товар омбори махсус ва умумий фойдаланишдаги товар омбори сифатида фаолият юритади. Умумий фойдаланишдаги товар омборининг фаолияти оммавий шартнома тарзида амалга оширилади. Яъни, у ҳар бир мурожаат қилган товар эгасига мавжуд шартларда ашёни сақлаш бўйича кўрсатиши лозим. Демак, ҳар қандай шахс мазкур омбордан у билан шартнома тузишни ва бошқалар билан тузилган шартнома шартлари бўйича ўзига ҳам хизмат кўрсатишни талаб қилишга ҳақли.

2. Умумий фойдаланишдаги товар омборлари билан бир қаторда махсус товар омборлари ҳам фаолият кўрсатади. Жумладан, «Эркин омбор» божхона режими тўғрисидаги низомга мувофиқ, эркин омбор — шундай режимки, бунда чет эл товарлари муайян ҳудудлар ва жойларда бож, солиқлар ва иқтисодий сиёсат чоралари қўлланилмасдан жойлаштирилади ва ишлатилади, Ўзбекистон товарлари эса экспорт режимига мувофиқ олиб чиқишда қўлланиладиган шартларга кўра жойлаштирилади ва ишлатилади.

Божхона омбори фаолиятини лицензиялаш тўғрисидаги низомга кўра, божхона омбори — махсус жиҳозланган ва белгиланган жой бўлиб, биноларнинг ҳудудини ва (ёки) очиқ майдончаларни ўз ичига олади ҳамда товарларни вақтинча сақлаш ва (ёки) божхона омбори режимларида божхона назорати остида сақлашга мўлжалланган бўлади. Божхона омборида Ўзбекистон Республикасига олиб келиш ва Ўзбекистон Республикасидан олиб чиқиш тақиқланган товарларни сақлашга рухсат

берилмайди. Шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида айланиши ва сотилиши тақиқланган товарларни сақлашга руҳсат берилмайди.

3. Умумий фойдаланишдаги омбор шартнома тузишдан, фақатгина ашёни сақлашга қабул қилиш имконияти йўқлигини (масалан, омбор биноларининг бутунлай тўлгани) исботлаганда, товар омбори бош тортиши мумкин. Хизмат кўрсатишнинг намунавий шартларидан фарқли шартларни умумий фойдаланишдаги омбор қонунда ёки бошқа ҳуқуқий ҳужжатларда кўзда тутилган имтиёзларни инобатга олган ҳолда ўрнатиши мумкин.

4. Ашёни қабул қилишдан асоссиз бош тортилса ёки рад этилса, юк топширувчи, шартнома тузишни мажбур қилиш ва етказилган зарарларни қоплашни талаб қилиб судга муурожаат қилиши мумкин.

903-модда. Омборда омонат сақлаш шартномаси

Омборда омонат сақлаш шартномаси бўйича товар омбори (сақловчи) товар эгаси (юк топширувчи) томонидан ўзига топширилган товарларни ҳақ эвазига сақлаш ва уларни тўлиқ ҳолича қайтариб бериш мажбуриятини олади.

Омборда омонат сақлаш шартномаси ёзма равишда тузилади. Агар омборда сақлаш шартномасини тузиш ва товарни омборга қабул қилиб олиш омбор ҳужжати билан тасдиқланган бўлса, омборда омонат сақлаш шартномасининг ёзма шаклига риоя қилинган ҳисобланади.

1. Товар омборида омонат сақлаш шартномаси икки томонлама, консенсуал, ҳақ бараварига амалга ошириладиган, сақлашнинг одатдаги туридан фарқли белгиларга эга шартнома ҳисобланади. Омборда омонат сақлаш шартномасининг нарсаси бўлиб ашёларни сақланишини таъминлаш бўйича хизмат кўрсатиш ҳисобланади.

2. Юк топширувчи ушбу шартномада фақатгина ашёни омборга топшираётганда товар омборини контрагенти сифатида қабул қилинади. Товар омборида омонат сақлаш шартномасининг амал қилиши давомида юк топширувчини аниқлашда «товар эгаси» терминини ишлатиш тўғри бўлади ва бу ҳолатни Фуқаролик кодексининг 903-моддасида ўз аксини топганлигини кўриш мумкин («юк топширувчи» термини «товар эгаси» термини билан алмаштирилган).

3. Ушбу мажбурият тури номидан кўриниб турганидек, сақлашнинг объекти сифатида нафақат ашё, балки товар ҳисобланган ашё яъни, меҳнат натижасида яратилиб, истеъмол қилиш мақсади учун эмас, балки кейинчалик сотиш учун мўлжалланган товар ҳисобланади. Бироқ, сиёсий иқтисод мезонлари ҳуқуқий маънода қатъий равишда қабул қилиниши шарт эмас. «Товар» сўзи қонун чиқарувчи томонидан қўйидаги маъноларни англатиш учун фойдаланилган:

– биринчидан, сақлаш учун топширилган ашёларнинг алоҳида муомалада бўлиши;

– иккинчидан, хўжалик муомаласида товар омборининг иштирок қилиш хусусияти, жумладан, агар мазкур шартлар ҳуқуқий ҳужжатларда ёки шартномада назарда тутилган бўлса, товарларни тасарруф қилишда ифодаланиши мумкин. Сақлашга топширилган ашёнинг юқори даражада муомалада бўлиши хусусияти мазкур сақлаш турини ифодаловчи асосий белгиси саналади.

4. Товар омборида сақлашда кўпинча турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёлар сақланса ҳам, хизматларнинг мазкур турида алоҳида сақлаш назарда тутилади, яни бир хил турдаги товарлар бошқа товарлар билан аралаштирилмаган ҳолда ва эгасизлантирилмасдан сақланади. Хориж мамлакатларида мавжуд бўлган омборда омонат сақлаш нормаларидан келиб чиққан ҳолда ашёларни эгасизлантириб сақлаш, умумий қоидага кўра, шартномада назарда тутилган бўлиши шарт.

5. Омборда омонат сақлаш шартномаси ёзма шаклда расмийлаштирилади ва унинг товар омборида сақлаш учун қабул қилинганлиги омбор ҳужжати билан тасдиқланган бўлса, шартноманинг ёзма шаклига рияз қилинган ҳисобланади.

6. Шу билан бирга жумладан, консенсуал омонат сақлаш шартномасини тузишда тарафлар томонидан шакли бўйича анъанавий бўлган омонат сақлаш шартномаси тузилиши ҳам мумкин ва унда нафақат омборнинг шартлашилган муддатда товарни қабул қилиб олиш мажбурияти, балки сақлаш режими аниқ белгиланиши, сақлаш бўйича фавқулотдаги ҳаражатлар, омборнинг қўшимча хизматлари ҳам аниқ кўрсатилади. Бироқ, кўпинча амалиётда қонунда кўзда тутилган омбор ҳужжатларининг учасидан бирини бериш билан кифояланади.

904-модда. Ашёларни тасарруф қилиш ҳуқуқи билан сақлаш

Агар қонун ҳужжатларидан ёки оморда омонат сақлаш шартномасидан товар омоби ўзига сақлаш учун топширилган товарларни тасарруф этиши мумкинлиги келиб чиқса, у ҳолда тарафларнинг муносабатларига ушбу Кодекс 41-бобининг қоидалари қўлланади, бироқ товарларни қайтариб бериш вақти ва жойи ушбу бобнинг қоидалари билан белгиланади.

1. Товар ўз хусусияти бўйича биринчи навбатда (гарчи истиснолар бўлса ҳам) турга хос аломатлари билан белгиладиган ашё ҳисобланади. Айнан ушбу ҳолатдан келиб чиқиб, товар оморига муайян ҳолатларда юк топширувчининг товаридан фойдаланиш имконияти берилади. Бунда юк топширувчидан қабул қилинган ашё тасарруф қилинса ҳам, муайян ҳолларда шундай турдаги ва сифатдаги ашёни юк топширувчига тақдим қилиши лозим бўлади.

2. Хорижий мамлакатларда мазкур муносабатлар «кўзга кўринган ҳолда сақлаш» номини олган.

3. Оморда омонат сақлашнинг алоҳида тури бўлиб, оморнинг товарларни тасарруф қилиш ҳуқуқи билан сақлаши ҳисобланади. Бундай ҳуқуқ қонун ҳужжати ёки оморда омонат сақлаш шартномаси асосида вужудга келади. Мазкур ҳолатда сақлашга топширилган ашёнинг юридик тақдирини белгилаш имкониятига эга товар омоби, унинг мулкдорига айланади.

4. Шу муносабат билан сақланаётган ашёнинг шикастланиши ёки тасо-дифан нобуд бўлиши хавфи омор зиммасига юклатилади. Товар эгаси эса, оморга нисбатан муайян ҳуқуқларга яъни, у тегишли миқдордаги ва сифатдаги товарнинг ўзига қайтарилишини омордан талаб қилиши мумкин бўлади.

5. Ўзининг конструкцияси бўйича сақлашга топширилган ашёлардан товар оморининг фойдаланиш ҳуқуқи билан омонат сақлаш шартномаси қарз шартномаси тарафларининг муносабатларига ўхшайди ва шу муносабат билан шарҳланаётган моддада Фуқаролик кодексининг 41-бобига (Қарз ва кредит) ҳавола қаратилади. Бироқ, товарларни қайтариш вақти ва жойи сақлаш тўғрисидаги қоидалар билан белги-ланади.

905-модда. Товар омборининг мажбуриятлари

Товар омбори стандартлар, техникавий шартлар, технология йўриқномалари, сақлаш йўриқномалари, айрим турдаги товарларни сақлаш қоидаларида, омбор учун мажбурий бўлган бошқа махсус норматив ҳужжатларда белгилаб қўйилган сақлаш шартлари (тартиботи)га риоя қилиши лозим.

Агар омборда омонат сақлаш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, товар омбори товарларни сақлаш учун қабул қилиб олаётганида уларни ўз ҳисобидан кўздан кечириши керак.

Агар омонат сақлаш эгасизлантириш йўли билан амалга оширилаётган бўлса, товар омбори товар эгасига товарларни ёки уларнинг намуналарини кўздан кечириш, намуна олиш ҳамда товарларнинг тўлиқ сақланишини таъминлаш учун зарур чора-тадбирларни кўриш имкониятларини бериши шарт.

Товарларнинг тўлиқ сақланишини таъминлаш учун сақлаш шароитларини тезлик билан ўзгартириш талаб қилинадиган ҳолларда товар омбори зарур шошилиш чораларни мустақил кўришга ҳақли. У кўрилган чоралар тўғрисида товар эгасига хабар бериши шарт.

Сақлаш вақтида товар омборда омонат сақлаш шартномасида келишилганидан ёки одатдаги табиий бузилиш нормалари доирасидан ташқари чиқадиган даражада бузилганлиги аниқланган тақдирда, товар омбори бу ҳақда дарҳол далолатнома тузиши ва ўша кунгек юк топширувчини хабардор қилиши шарт.

1. Товар омборига ўзининг ҳисобидан, товарларнинг миқдори ва ташқи кўринишини аниқлаш мақсадида, уларни кўздан кечиришни амалга ошириш мажбурияти юклатилади. Шундан келиб чиқиб, барча кўрилган чораларга қарамай, товарнинг зарарли хусусиятлари сақловчи томонидан аниқланиши мумкин бўлмаганлигини исботлаган тақдирда, кейинчалик товарни йўқолиши ёки шикастланишида товар омбори жавобгарликдан озод этилади. Товар эгасининг ҳаракатларида кўпол эҳтиётсизлик ва қасд мавжуд бўлганда, товар омборининг жавобгарлиги миқдори суд томонидан камайтирилиши мумкин.

2. Товар омборида сақлаш бўйича стандартларга, техникавий шартларга, технология йўриқномаларига, сақлаш йўриқномаларига, айрим

турдаги товарларни сақлаш қоидаларига, омбор учун мажбурий бўлган бошқа махсус норматив ҳужжатларда белгилаб қўйилган сақлаш шартлари (тартиботи)га риоя қилиш лозим. Қонун ҳужжатларида товар омборига товарларни сақлаш билан боғлиқ муайян мажбуриятлар ҳам юклатилади. Жумладан, божхона омборида сақланаётган товарларнинг сақланишини таъминлаш бўйича уларнинг ҳолатини ўзгартирмаслик, ўровини бузмаслик ва босилган идентификация тамға воситаларини ўзгартирмаслик шартлари бажарилган тақдирда қуйидаги операцияларни амалга оширишга йўл қўйилади:

- тозалаш, шамоллатиш, қуриштиш (шу жумладан, иссиқлик оқимини ҳосил қилиш билан);
- сақлашнинг мақбул температура режимини ҳосил қилиш (совутиш, музлатиш, иситиш);
- ҳимоя ўровига жойлаштириш, ҳимоя мойи ва консервантлар суртиш;
- занглашдан ҳимоя қилиш учун бўяш, сақлаш қопламаларини киритиш;
- ташишдан олдин чиришга қарши бўёқ билан қоплаш;
- ўлчаш, текшириш, тортиш;
- божхона омбори ҳудудида жойини ўзгартириш.

Божхона омборига жойлаштирилган товарлар билан юқорида қўрсатилган операциялардан ташқари сотишга ва ташишга тайёрлаш бўйича қуйидаги операцияларни амалга ошириш мумкин:

- туркумларга бўлиш ва жўнатмаларни шакллантириш;
- саралаш, ўраш, қайта ўраш, маркалаш;
- ортиш, тушириш, қайта ортиш;
- комплектлаш ёки иш ҳолатига келтириш билан боғлиқ бўлган оддий операциялар;
- товарларни намоиш қилиш стендларига жойлаштириш ва тестдан ўтказиш («Божхона омбори» божхона режими тўғрисидаги низом).

Эркин омбор фаолиятини лицензиялаш тўғрисидаги низомга кўра, эркин омбор бинолари:

- ер устидаги иморатларда ёки иншоотларда жойлаштирилиши;
- Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган техник, санитария, ёнғинга қарши ва бошқа талабларга жавоб бериши;
- кўриқлаш ва ёнғин назорати сигнализациялари билан жиҳозланган бўлиши;

– ёнгин хавфсизлигининг тегишли талабларига мувофиқ ёнгинни ўчириш тизими ва воситаларига эга бўлиши керак.

Эркин омборга бевосита туташиб кетган ва божхона назорати зонаси ҳисобланган ҳудуд қуйидаги талабларга мувофиқ бўлиши керак:

– божхона омборига туташиб кетган бутун ҳудуд периметри бўйича махсус белгиланган (тўсилган);

– ичкарисида эркин омборнинг бир қисми ҳисобланмаган ўзга иморатлар ва иншоотларга эга бўлмаслиги;

– кўп юк кўтарадиган транспортнинг манёвр қилиши имкониятини таъминлаши;

– эшик ўрни томонидан эркин омбор иморатига бевосита туташиб кетган бўлиши;

– ўзбек, рус ва инглиз тилларида «божхона назорати зонаси» деган белги қўйилган бўлиши керак.

Эркин омбор доимий равишда соз, ишлаш ҳолатида ва унинг нормал фаолият кўрсатиш учун етарлича бўлган ва қуйидагиларни ўз ичига олувчи жиҳозларга:

– ортиш, тушириш ва транспорт воситаларига;

– омбор асбобускуналарига;

– аниқлиги ва ўлчаш чегаралари эркин омборда сақлаш мўлжалланаётган товарларнинг хусусиятига мувофиқ бўлган товарларнинг оғирлигини тортиш воситаларига;

– алоқа воситаларига (шу жумладан телефон, факс);

– ташкилий техникага;

– мебелга;

– агар бу унинг нормал фаолият кўрсатиши учун зарур бўлса, асбобускуналарнинг бошқа турларига эга бўлиши керак.

3. Товар эгаси вақти-вақти билан омборда жойлашган товарларни (товарларни эгасизлантириб сақлашда — товарлар намунасини) кўздан кечириш, намуна олиш ва ўзи томонидан товарларни сақланилишини таъминлаш учун зарур чораларни кўришга ҳуқуқига эга.

4. Товар омбори ашёларни сақланишини таъминлаш учун қўшимча чоралар кўриш зарур бўлганида товар эгаси билан келишмасдан чора кўриши мумкин. Товарнинг ҳолати шартномада тарафлар томонидан келишилган сақлаш шартларини жиддий ўзгартиришни талаб қилсагина,

қонун кўрилган чоралар тўғрисида товар эгасининг кейинчалик товар омборига хабар қилиш мажбуриятини юклайди.

5. Шартномада келишилмаган ёки табиий бузилишнинг натижаси бўлмаган ҳолдаги товарнинг шикастланганлиги аниқланганда товар омборига бу ҳақда далолатнома тузиш мажбурияти юклатилади. Товар эгаси бу ҳақда далолатнома тузилган кунда хабардор қилиниши лозим.

906-модда. Товар эгасига қайтарилаётган вақтда унинг миқдори ва ҳолатини текшириш

Товар эгаси ва товар омборининг ҳар бири товарни қайтариб бериш вақтида уни кўздан кечириш ва миқдорини текширишни талаб қилиш ҳуқуқига эга. Шу туфайли қилинган харажатлар товарни кўздан кечиришни ёки унинг миқдорини текширишни талаб қилган тараф зиммасига тушади.

Агар омбор товарни эгасига қайтараётган вақтида улар товарни бирга кўздан кечирмаган ёки текширмаган бўлсалар, товар тегишли даражада сақланмаганлиги оқибатида унинг кам чиққанлиги ёки бузилганлиги ҳақидаги ариза омборга товарни олиш вақтида, товарни қабул қилишнинг оддий усули билан аниқлаш мумкин бўлмаган етишмовчилик ёки бузилиш ҳусусида эса, уларни аниқлаш учун зарур бўлган оқилона муддатда ёзма равишда юборилиши керак.

Ушбу модданинг иккинчи қисмида кўрсатилган ариза бўлмаганида, агар акси исбот қилинган бўлмаса, омбор товарни омборда омонат сақлаш шартномаси шартларига мувофиқ қайтарган деб ҳисобланади.

1. Товар эгаси ва товар омбори муносабатларида товар қайтарилишини расмийлаштириш тартиби алоҳида аҳамиятга эга. Товар қайтарилишида иккала тараф ҳам товарнинг миқдорини кўздан кечириш ҳуқуқига эга.

2. Товар эгасининг ёзма аризаси мавжуд бўлмаганда (товар қайтарилишида кўздан кечирилиш амалга оширилмаган тақдирда) ва товар эгаси томонидан қабул қилиш вақтида товарнинг миқдори ва сифати бўйича эътироз билдирилмаганда, товар омборда омонат сақлаш шартномаси шартларига мувофиқ қайтарилган ҳисобланади.

3. Товар лозим даражада сақланган ҳолларда товарни камомоди ёки шикастланганлиги тўғрисидаги ариза омборга товар қабул қилинишида ёзма равишда берилиши лозим. Агар камомад ёки шикастланиш товар қабул қилишнинг оддий усулида аниқланиши мумкин бўлмаганда эса, камомад ва шикастланишнинг аниқланиши учун зарур бўлган оқилона муддат ичида ариза берилиши лозим.

4. Белгиланган муддат ўтказилиб юборилганда, товарни лозим даражада сақламаганлик оқибатида товар камомоди ёки шикастланганлиги фактларини исботлаш масъулияти товар эгаси зиммасига юклатилади ва у судда ўзининг нуқтаи назарини ҳимоя қилиш учун ҳар қандай исботлаш воситаларидан шу жумладан, гувоҳларнинг кўрсаткичларини инобатга олган ҳолда фойдаланиши мумкин.

907-модда. Товар омборининг омборда сақлаш шартномасидан бош тортиши

Юк топширувчи товарнинг хавфли эканлигини яширган ва бу катта зарар етказиши мумкин бўлган ҳолларда товар омбори омонат сақлаш шартномасини бажаришдан бош тортишга ҳақли.

1. Товарни сақлаш учун топширганда юк топширувчи унинг хавфли хоссаларини яширган бўлса, омонат сақловчи эса товарни қабул қилишда унинг хавфли хусусиятлари бўйича ташқи кўздан кечириш билан аниқлай олмаган бўлса, юк топширувчи жавобгар бўлади. Мазкур норма Фуқаролик кодексининг кўрилатган бобнинг умумий қоидаларининг 883-моддасида (хавфли хоссаларга эга бўлган ашёларни сақлаш) батафсилроқ кўриб чиқилган.

2. Одатда, тарафлар зиммаларига олган мажбуриятни бажаришдан бир томонлама бош тортишга ва шартнома шартларини бир томонлама ўзгартиришга йўл қўйилмайди (ФК 237 моддаси). Бироқ, қонун ҳужжатларида ёки шартномада бошқа ҳол назарда тутилиши ҳам мумкин. Чунончи, шарҳланаётган моддада товар омбори омонат сақлаш шартномасини бажаришдан бош тортишга ҳақлилиги ҳақида қоида белгиланган. Бунинг учун биринчидан, юк топширувчи товарнинг хавфли эканлигини яширган бўлиши ва иккинчидан, бунинг натижасида товар омбори катта зарар кўриши эҳтимоли мавжуд бўлади. Мазкур ҳолларда товар омбори шартнома мажбуриятини бажаришдан бош тортиш ҳуқуқига эга бўлади.

908-модда. Омбор ҳужжатлари

Товар омборлари товарларни сақлашга қабул қилганлигини тасдиқлаб, қуйидаги омбор ҳужжатларини бериши мумкин:

икки қисмли омбор гувоҳномаси;

оддий омбор гувоҳномаси;

омбор паттаси.

Икки қисмли омбор гувоҳномаси, унинг ҳар бир қисми ва оддий омбор гувоҳномаси қимматли қоғозлар бўлади.

Икки қисмли ва оддий омбор гувоҳномаси гаров нарсаси бўлиши мумкин.

1. Сақлашнинг мазкур тури шартнома тузилишининг ўзига хос хусусиятлари билан фарқланади. Махсус субъектдан (товар омбори) ва сақлаш объектининг махсус категориясидан (товар) ташқари омборда омонат сақлаш шартномаси яна бир ўзига хос бўлган белги билан — товарни омборга қабул қилишни, омбор ҳужжатларни уч туридан биттаси кўринишида, мажбурий расмийлаштирилиши билан ажралиб туриши мумкин.

2. Хорижий мамлакатларда кўп йиллар мобайнида товарларни тасаруф этувчи ҳужжатлар, шу жумладан омборда сақлашга тегишли бўлган ҳужжатларни, татбиқ этишнинг назария ва амалиёти шаклланиб келган. Ҳозирги пайтда омбор гувоҳномасининг икки тури қўлланилиш анъанаси вужудга келган:

– бир қатор давлатлар икки қисмли ҳужжат туридан фойдаланади (омбор гувоҳномаси ва гаров гувоҳномаси (варрант));

– бошқа давлатларда эса — битта ҳужжат (омбор гувоҳномаси).

3. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси кўрсатиб ўтилган омбор ҳужжатларини иккала туридан ҳам фойдаланиш имкониятини кўзда тутуди ва уларни «икки қисмли омбор гувоҳномаси» ва «оддий омбор гувоҳномаси» деб белгилайди. Ундан ташқари, омбор ҳужжатларини учинчи тури сифатида «омбор паттаси» қўлланилади ва у юқорида айтиб ўтилган ҳужжатлардан фарқ қилиб, қимматли қоғозлар жумласига кирмайди.

4. Омбор ҳужжати белгиланган мақсадлари бўйича қўйидагиларни тасдиқлайди: ёзма шаклда товар омборида омонат сақлаш шартномасини

тузилиш фактини; товар омбори томонидан товарни қабул қилиш фактини; товар эгасини сақлаш муддати тугаши билан ёки биринчи талаби бўйича товарни қайтариб олиш ҳуқуқини.

5. Икки қисмли ва оддий омбор гувоҳномалари тасарруф этилувчи қимматли қоғозлар сифатида уларни эгаларига товар ўрнини ўзгартирмасдан омборда жойлашган бўлсада товар бўйича ҳуқуқлар муомаласини (яъни, товарга нисбатан ҳуқуқларни бир шахсдан бошқа шахсга ўтказишни) амалга оширишга имкон беради.

6. Омбор паттаси қимматли қоғоз ҳисобланмайди, юк топширувчининг товарни қайтариб беришни талаб қилиш ҳуқуқини, омборни товарни тақдим этиш мажбуриятини ҳамда товар омборида омонат сақлаш шартномаси тузилганлиги фактини тасдиқлайди.

7. Қонун икки қисмли ва оддий омбор гувоҳномаси гаров нарсаи бўлиши мумкинлигини белгилайди. Гаров мажбуриятларни бажарилишини таъминлашнинг энг ишончли усулларида бири ҳисобланади. Бунда гаров деганда, бир шахснинг бошқа шахсга мол-мулкни ёки унга бўлган ҳуқуқни мажбуриятларни таъминлаш учун бериши тушунилади. Гаровга олувчи гаров эвазига омборда мавжуд бўлган реал товарлар ҳисобидан қарздор томонидан мажбуриятни ўз вақтида ва лозим даражада бажарилишини ишончли равишда тасдиқлаш имконини қўлга киритади.

909-модда. Икки қисмли омбор гувоҳномаси

Икки қисмли омбор гувоҳномаси омбор гувоҳномасидан ва гаров гувоҳномасидан (варрант) иборат бўлиб, улар бир-биридан ажратилиши мумкин.

Икки қисмли омбор гувоҳномасининг ҳар бир қисмида қуйидагилар кўрсатилган бўлиши керак:

товарни сақлаш учун қабул қилган товар омборининг номи ва жойлашган манзили;

омбор гувоҳномасининг омбор реестри бўйича жорий номери;

товар сақлаш учун қабул қилиб олинган ташкилот номи ёки фуқаронинг исми, шунингдек товар эгасининг жойлашган ери (яшаш жойи);

сақлаш учун қабул қилинган товарнинг номи ва миқдори — бирликлар сони ва (ёки) товар доналарининг сони ва (ёки) товарнинг ўлчови (оғирлиги, ҳажми);

агар муддат белгиланган бўлса, товар қанча муддатга сақлаш учун қабул қилинганлиги ёки товар талаб қилиб олингунча сақлаш учун қабул қилинганлиги;

омонат сақлаганлик учун тўланадиган ҳақ миқдори ёки бу ҳақни ҳисоблаб чиқаришга асос бўладиган тарифлар ва сақлаш ҳақини тўлаш тартиби;

омбор гувоҳномаси берилган сана.

Икки қисмли омбор гувоҳномасининг иккала қисмида вакил шахсининг бир хил имзоси ва товар омборхонасининг мухри бўлиши шарт.

Ушбу модданинг талабларига мос келмайдиган ҳужжат икки қисмли омбор гувоҳномаси бўла олмайди.

1. Икки қисмли омбор гувоҳномаси — икки ҳужжатдан иборат қимматли қоғоз бўлиб, улардан ҳар бири қимматли қоғоз ҳисобланади. Яъни: омбор гувоҳномаси ва гаров гувоҳномаси (варрант — ингл. Warrant — ваколат сўзидан).

2. Икки қисмли омбор гувоҳномаси Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси билан белгиланган мажбурий реквизи́тлар бўйича тузилади ва махсус ташкилот (товар омбори) томонидан муайян товарни сақлаш учун қабул қилинганлиги фактини ва қимматли қоғоз эгасининг топширилган товарни қабул қилиш ёки ушбу ҳуқуқни бошқа шахсга ўтказиш ёзувини ёзиш йўли билан бериб юбориш ҳуқуқини тасдиқлайди. Шундай қилиб, икки қисмли омбор гувоҳномаси ордерли қимматли қоғоз ва товарни тасарруф этувчи ҳужжат ҳисобланади, бунда ҳужжатнинг бериш асоси сифатида омбор томонидан муайян товарни қабул қилиш факти ҳисобланади.

3. Иккиламчи қимматли қоғозларни чиқариш ва муомалада бўлиш тартибига мувофиқ, варрант эмитентлари варрантинг биринчи эгалари учун уларни олишнинг бир хил нархда олиш имкониятини таъминлаши лозим. Бунда варрант эгалари учун қимматли қоғозларни жойлаштириш нархи варрант эгаси бўлмаган инвесторлар учун жойлаштириш нархидан фарқ қилиши мумкин. Варрант қуйидаги мажбурий реквизи́тларга эга бўлиши лозим:

- «варрант» номи кўрсатилиши;
- давлат рўйхатидан ўтказиш санаси ва рақами;
- варрант чиқаришган сана;
- варрант эмитенти номи, манзили ва банк реквизитлари;
- эмитентнинг базис активини сотиш мажбурияти;
- варрантнинг амал қилиш муддати ва ижро қилиш санаси;
- базис активининг спецификацияси;
- варрантни сотиб олувчининг номи

(эгаси ёзилган варрант учун);

- варрант эмитентининг имзоси ва муҳри.

4. Шарҳланаётган модда қатъий равишда қуйидагиларни белгилайди:

омбор гувоҳномасининг икки қисмидаги реквизитлар тўлиқ бир бирига мос келиши лозим. Ушбу ҳужжатни икки қисмли омбор гувоҳномаси деб ҳисобламаслик учун бир қисмининг иккинчи қисми ўртасида арзимас зиддият мавжудлиги етарли;

уларни икки қисми нафақат бир вакил шахс томонидан имзоланиши лозим, балки ушбу шахснинг имзолари бир хил бўлиши лозим.

5. Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисмида омбор гувоҳномасида ва варрантда бўлиши лозим бўлган тўлиқ маълумотлар кўрсатилган. Яъни, икки қисмли омбор гувоҳномасининг ҳар бир қисмида қуйидагилар кўрсатилган бўлиши керак:

товарни сақлаш учун қабул қилган товар омборининг номи ва жойлашган манзили;

омбор гувоҳномасининг омбор реестри бўйича жорий номери;

товар сақлаш учун қабул қилиб олинган ташкилот номи ёки фуқаронинг исми, шунингдек товар эгасининг жойлашган ери (яшаш жойи);

сақлаш учун қабул қилинган товарнинг номи ва миқдори — бирликлар сони ва (ёки) товар доналарининг сони ва (ёки) товарнинг ўлчови (оғирлиги, ҳажми);

агар муддат белгиланган бўлса, товар қанча муддатга сақлаш учун қабул қилинганлиги ёки товар талаб қилиб олингунча сақлаш учун қабул қилинганлиги;

омонат сақлаганлик учун тўланадиган ҳақ миқдори ёки бу ҳақни ҳисоблаб чиқаришга асос бўладиган тарифлар ва сақлаш ҳақини тўлаш тартиби;

омбор гувоҳномаси берилган сана.

6. Кейинчалик икки қисмли омбор гувоҳномасини топшириш ёзувини бажариш йўли билан топшириш, товар бўйича мулк ҳуқуқини топширишни билдиради. Ушбу қоғоз бўйича кредитор бўлиб унда ва товар омборини реестрида номи кўрсатилган шахс ҳисобланади.

910-модда. Товарга омбор ва гаров гувоҳномасини сақловчининг ҳуқуқлари

Омбор ва гаров гувоҳномаларини сақловчи омборда сақланаётган товарни тўла тасарруф этиш ҳуқуқига эга.

Гаров гувоҳномасидан ажратилган омбор гувоҳномасини сақловчи товарни тасарруф этишга ҳақли, лекин гаров гувоҳномаси бўйича берилган кредитни тўламагунича товарни омбордан олиши мумкин эмас.

Гаров гувоҳномасини сақловчи ушбу гувоҳнома бўйича берилган кредит ва унинг фоизлари миқдоридан товар бўйича гаров ҳуқуқига эга бўлади. Товар гаровга қўйилганида бу ҳақда омбор гувоҳномасига белги қўйилади.

1. Икки қисмли омбор гувоҳномаси икки қисмдан иборат, улар Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексининг 909-моддасида кўрсатилган зарурий реқвизитлари бўйича бир хил бўлади, бироқ номи ва мақсади бўйича фарқланади.

2. Омбор гувоҳномаси икки қисмли ҳужжатни бир қисми сифатида товарга нисбатан ашёвий ҳуқуқини тасдиқловчи қоғоз ҳисобланади.

3. Гаров гувоҳномаси (варрант) икки қисмли ҳужжатнинг иккинчи қисми сифатида товар бўйича гаров ҳуқуқини тасдиқлайди. Ҳужжатнинг икки қисмнинг мавжудлиги товарга нисбатан ашёвий ҳуқуқни тасдиқлайди.

4. Гаров гувоҳномаси (варрант)ни йўқлиги учинчи шахс томонидан гаровга қўйилганлик мавжудлигини билдиради. Товар эгаси томонидан гаров билан таъминланган қарзни тўланганлигини тасдиқловчи паттани тақдим қилиниши, гаров гувоҳномаси йўқлигини коплашга хизмат қилади. Мазкур ҳолатда товар эгаси товар омборидан икки қисмли омбор гувоҳномалари бўлганидек, товарни қайтариб олишни талаб қилиши мумкин.

5. Гаров гувоҳномасининг йўқлигида ва гаров билан таъминланган қарзни тўланганлиги тўғрисидаги патта тақдим қилинмаганда, товар эгаси

фақат омбор гувоҳномасини сақлаб қолган ҳолда, омборда сақланаётган товарлар бўйича тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлиб қолаверади, бироқ омонат сакловчидан уларни қайтариб беришни талаб қила олмайди.

6. Ўз навбатида, гаров гувоҳномаси (варрант) эгасига айланган товар эгасининг кредитори, омборда сақланаётган товар бўйича ашёвий ҳуқуқ эгаси бўлмайди, лекин берган кредит миқдорида, тўланадиган фоизларни инобатга олган ҳолда, ушбу товарни қайта гаровга қўйиш ҳуқуқига эга бўлади.

7. Кредитни тўлаш муддати келгунча варрант эгаси янги гаровга қўювчи сифатида ўзининг хоҳиши бўйича уни тасарруф этиши мумкин. Кейинги амалга ошириладиган гаровлар тўғрисида варрантда тегишли белгилар қўйилиши лозим.

911-модда. Омбор ва гаров гувоҳномасини бошқа шахсга бериш

Омбор гувоҳномаси ва гаров гувоҳномаси биргаликда ёки алоҳида-алоҳида топшириш ёзувлари бўйича топширилиши мумкин.

1. Топшириш ёзуви бажарилиш йўли билан икки қисмли омбор гувоҳномасини кейинги берилиши товар бўйича мулк ҳуқуқини берилишини билдиради.

2. Мазкур қоғоз бўйича кредитор сифатида унда номи кўрсатилган ва товар омбори реестрида номи қайд қилинган шахс ҳисобланади.

912-модда. Оддий омбор гувоҳномаси

Оддий омбор гувоҳномаси тақдим этувчига берилади.

Оддий омбор гувоҳномасида ушбу Кодекснинг 909-моддасида назарда тутилган маълумотлар бўлиши, шунингдек у тақдим этувчига берилганлиги кўрсатилган бўлиши шарт.

1. Оддий омбор гувоҳномаси — тақдим этувчига бериладиган қимматли қоғоз, товарни тасарруф этувчи ҳужжат ҳисобланади. Икки қисмли гувоҳномадан фаркли равишда бир бутун қоғоз, товар эгасининг ашёвий ҳуқуқини, товар эгаси кредиторининг гаров ҳуқуқини ва товар омбори мажбуриятини тасдиқловчи ҳужжат ҳисобланади.

2. Ўз табиатига кўра, тақдим этувчига бериладиган қимматли қоғоз сифатида оддий омбор гувоҳномасида ҳам Ўзбекистон Республикаси

Фуқаролик кодексининг 909–моддасига мувофиқ белгиланган зарур реквизитларнинг бўлиши талаб қилинади.

3. Оддий омбор гувоҳномасининг афзаллиги, тақдим қилувчига бериладиган қимматли қоғоз бўлгани сабабли, унинг муомаласи тегишли ҳужжатни «кўлдан кўлга» бериш йўли билан амалга оширилиши мумкин.

913-модда. Товарни икки қисмли омборхона гувоҳномаси бўйича бериш

Товар омбори товарни омбор ва гаров гувоҳномаларини (икки қисмли омбор гувоҳномасини) сақловчига бериб, ундан ушбу иккала гувоҳномани олади.

Омбор гувоҳномасини сақловчи гаров гувоҳномасига эга бўлмаса, бироқ унинг юзасидан қарз суммасини тўлаган бўлса, омбор товарни фақат омбор гувоҳномасига айирбошлаш йўли билан ва у билан биргаликда гаров гувоҳномаси бўйича бутун қарз суммаси тўланганлиги ҳақидаги патта тақдим этилганидагина беради.

Омбор ва гаров гувоҳномаларининг сақловчиси товарни қисмларга бўлиб беришни талаб қилишга ҳақли. Бунда дастлабки гувоҳномалар ўрнига унга омборда қолган товар учун янги гувоҳномалар бериледи.

Гаров гувоҳномасига эга бўлмаган ва унинг юзасидан қарз суммасини тўламаган омбор гувоҳномасини сақловчига ушбу модданинг талабларига қарамай товарни берган товар омбори гаров гувоҳномасини сақловчи олдида бу гувоҳнома бўйича таъминланган бутун тўлов учун жавобгар бўлади.

1. Омонат сақловчи икки қисмли омбор гувоҳномасини икки қисмини тақдим қилган шахсга товарни беришга мажбур. Фақат омбор гувоҳномаси тақдим қилинганда, товар берилишини талаб қилаётган шахс бир вақтда, гаров билан таъминланган суммани тўланганлигини тасдиқловчи паттани тақдим қилиши лозим. Шу билан омбордаги товарлар гарови билан таъминланган мажбурият тугатилиши вужудга келади. Оддий омбор гувоҳномаси бўйича товарларни олиш учун омбор гувоҳномаси бўйича олингандек, кўрсатилган ҳужжатларни тақдим этиш kifоя.

2. Агар икки қисмли омбор гувоҳномасини олган юк топширувчида кредит олиш эҳтиёжи туғилса, у мазкур ҳужжатни бўлиб гаров

гувоҳномасини гаровга қўювчига (банк ёки бошқа кредит ташкилотига) бериши мумкин.

3. Мазкур ҳолда, омбор гувоҳномасини саклаб қолган юк топширувчи сакланаётган товарларни тасарруф қилиш ҳуқуқига эга бўлади, бироқ омонат сакловчидан уларни беришни талаб қила олмайди. Ўз навбатида, гаров гувоҳномасини олган шахс сакланаётган товарлар бўйича ашёвий ҳуқуққа эга бўлмайди, бироқ берган кредити миқдорида тўланадиган фоизларни инобатга олган ҳолда ушбу товарни қайта гаровга қўйиш ҳуқуқига эга бўлади.

4. Кредитни тўлаш муддати келгунча варрант шартларига кўра, унинг эгаси ўзининг хоҳиши бўйича тасарруф этиши мумкин. Бунда кейинги амалга оширилган гаровлар тўғрисида варрантда тегишли белгилар қўйилиши лозим.

5. Кўрсатилган қоидаларни бузган ҳолда товарларни берган товар омбори гаров гувоҳномаси эгаси олдида, гаров билан таъминланган сумма миқдорида жавоб беради.

6. Муомиланинг қулай бўлиши учун икки қисмли омбор гувоҳномасининг эгаси товарни алоҳида қисмларда олиши мумкинлиги белгиланган. Бунда ҳар сафар товарни олганида товар омбори унга ҳудди шундай янги икки қисмли ёки оддий омбор гувоҳномасини бериши лозим.

52-БОБ. СУҒУРТА

914-модда. Ихтиёрий ва мажбурий суғурта

Суғурта фуқаро ёки юридик шахс (суғурта қилдирувчи) суғурта ташкилоти (суғурталовчи) билан тузадиган мулкӣ ёки шахсий суғурта шартномалари асосида амалга оширилади.

Шахсий суғурта шартномаси оммавий шартнома ҳисобланади.

Қонунда кўрсатилган шахсларга суғурта қилувчилар сифатида бошқа шахсларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкани ёхуд ўзининг бошқа шахслар олдидаги фуқаролик жавобгарлигини ўз ҳисобидан ёхуд манфаатдор шахслар ҳисобидан суғурта қилиш (мажбурий суғурта) мажбурияти қонун билан юкланган ҳолларда суғурта ушбу бобнинг қоидаларига мувофиқ шартномалар тузиш йўли билан амалга оширилади.

Мажбурий суғуртада суғурта қилдирувчи суғурталовчи билан суғуртанинг ушбу турини тартибга соладиган қонун ҳужжатларида назарда тутилган шартларда шартнома тузиши шарт.

Қонунда фуқароларнинг ҳаёти, соғлиғи ва мол-мулкани давлат бюджети маблағлари ҳисобидан мажбурий суғурта қилиш ҳоллари (давлат мажбурий суғуртаси) назарда тутилиши мумкин.

1. «Суғурта»-деганда юридик ёки жисмоний шахслар тўлайдиган суғурта мукофотларидан шакллантириладиган пул фондлари ҳисобидан муайян суғурта ҳодисаси юз берганда ушбу шахсларга суғурта шартномасига мувофиқ суғурта товонини (суғурта пулини) тўлаш йўли билан уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш тушунилади.

Суғуртанинг таърифига кўра, суғурта муносабатлари юзага келиши учун қуйидаги тўртта зарурий элементлар мавжуд бўлиши лозим:

ҳимоя қилиниши лозим бўлган манфаат;

юз бериши мумкин бўлган ҳамда ҳимоя чоралари кўрилишига сабаб бўлувчи ҳодиса;

ҳимояни амалга оширишга хизмат қилувчи пул фондлари;

ҳимоя учун тўланадиган ҳақ (мукофот) мавжуд бўлиши;

Суғурта шартномаси тузилган бўлиши талаб этилади.

Бу элементлардан ҳеч бўлмаса биттаси мавжуд бўлмаган ҳолларда вужудга келган муносабатлар суғурта муносабатлари ҳисобланмайди.

Суғурта манфаатларининг ҳар қандай турлари фақат икки хил шартнома — мулкӣ (Фуқаролик кодексининг 915-моддаси) ёки шахсий суғурта шартномаси (Фуқаролик кодексининг 921-моддаси)ни ихтиёрий ёки мажбурий тарзда тузиш орқали амалга оширилиши мумкин. Бу аралаш шартномалар мавжуд бўлиши мумкин эмаслигини англамайди. Яъни, фуқаронинг соғлиги, ҳаёти ҳамда мол-мулкани ҳам мажбурий суғурталаш, ҳам ихтиёрий суғурталаш орқали ҳимоялаш мумкин. Бундай ҳолда ҳар иккала суғурта шартномаси бўйича белгиланган суғурта пулининг миқдори суғурталанган объектнинг умумий қийматидан ортиб кетмаслиги лозим. Бироқ, суғурта шартномаларининг икки турини ҳуқуқий тартибга солиш сезиларли даражада фарқ қилади ва шу боис аралаш шартноманинг қисмлари шу даражада ажратилган бўлиши лозимки, уларнинг ҳар бирини тегишли қоидалар билан таққослаш мумкин бўлсин.

Суғурта шартномасининг тарафларидан бири (суғурта қилдирувчи) муомала лаёқатига эга жисмоний ёки юридик шахс, иккинчи томон (суғурталовчи) эса — тижорат ташкилотлари ҳисобланган ва тегишли турдаги суғуртани амалга оширишга лицензияси бўлган юридик шахслар бўлиши мумкин.

2. Шахсий суғурта шартномасининг оммавийлиги шу билан белгиладик, биринчидан, муайян турдаги суғуртани амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензияга эга бўлган суғурталовчи ўзига мурожаат этган ҳар ким билан шартнома тузишга мажбур.

Иккинчидан, шахсий суғурта шартномаларини тузишда суғурталовчи суғурта қилдирувчиларнинг муайян тоифасига маълум суғурта қоидаларини (Фуқаролик кодексининг 930-моддаси) ва суғурта таърифларини (Фуқаролик кодексининг 942-моддаси иккинчи қисми) қўллаган бўлса, у ушбу қоидалар ва таърифларни шу тоифадаги суғурта қилдирувчиларнинг барчасига қўллаши шарт. Бироқ бу мазкур қоидалар ва таърифлар умуман барча суғурта қилдирувчиларга қўлланиши лозимлигини англамайди. Фақат бир суғурта қилдирувчи бошқа суғурта қилдирувчидан афзал кўрилмаслиги муҳимдир. Хусусан таърифлар суғурта объектига ва суғурталаш қайси хавфдан ҳимоя қилиш учун амалга ошириладиган бўлса, шу хавфга қараб ўзгартирилиши мумкин (Фуқаролик кодексининг 942-моддаси иккинчи қисми).

3. Қонунда кўрсатилган шахсларга суғурта қилувчилар сифатида бошқа шахсларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкани ёхуд ўзининг бошқа шахслар олдидаги фуқаролик жавобгарлигини ўз ҳисобидан ёхуд манфаатдор шахслар ҳисобидан суғурта қилиш (мажбурий суғурта) мажбуриятининг вужудга келиши мажбурий суғурта шартномаси тузишни тақозо этади. Бу турдаги шартномаларни тузиш мажбурияти қонун билан юкланган шахслар томонидан ушбу бобнинг қоидаларига мувофиқ шартномалар тузиш йўли билан амалга оширилиши назарда тутилсада, шартнома тарафларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари шу қонунларда ёки шу қонунлар асосида тасдиқланган суғурта қоидалари асосида белгиланади. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг 2008 йил 21 апрелда қабул қилинган «Транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида»ги Қонунга кўра, транспорт воситасидан фойдаланишда транспорт воситалари эгаларининг жабрланувчилар ҳаёти, соғлиғи ва (ёки) мол-мулкига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш бўйича фуқаролик жавобгарлиги қонун ҳужжатларига мувофиқ юзага келиши билан боғлиқ бўлган мулкӣ манфаатлари мажбурий суғурта объекти бўлиб ҳисобланади. Ушбу Қонуннинг 7-моддасига кўра, мажбурий суғурта шартномаси оммавий шартнома бўлиб, қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда ва шартларда тузилиши қатъий белгилаб қўйилган. Яъни, ушбу модда талабига кўра, мажбурий суғурта шартномасини тузиш шартлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланадиган «Транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш» қоидаларида кўрсатилган мажбурий суғурта шартномасининг намунавий шартларига мос бўлиши керак. Суғурта шартномаси тузишга доир бундай талаб бошқа мажбурий суғурта шартномаларига ҳам тадбиқ этилади. Бу турдаги шартномалар фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликни суғурталаш шартномалари турига мансуб бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг «Иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида»ги Қонунга кўра ходимлар олдидаги иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурталаш шулар жумласидандир. Мажбурий суғурта суғурта қилдирувчининг ҳисобидан амалга оширилади.

4. Суғурта мажбурий ёки ихтиёрий амалга оширилиши мумкин. Шарҳланаётган модда «ихтиёрий ва мажбурий суғурта» — деб номлансада, ушбу моддада бу тушунчаларнинг моҳияти алоҳида-алоҳида

очиб берилмаган. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 922-моддасида назарда тутилган тартибда белгиланган суғурта мажбурий деб ҳисобланади.

Ҳар қандай манфаатни ҳар қандай шартларда суғурталаш, агар у Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 52-боби маъносида мажбурий суғуртага кирмаса, ихтиёрий деб ҳисобланади.

Мажбурий суғуртанинг ихтиёрий суғуртадан фарқли жиҳатлари юқорида қайд этилганидек, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, суғурта пули ва бадали миқдори тегишли ҳужжатлар асосида белгиланади.

5. Фуқароларнинг ижтимоий манфаатларини ва давлатнинг манфаатларини таъминлаш мақсадида қонунда ҳаёт, соғлиқ ва мол-мулкнинг мажбурий давлат суғуртаси белгилаб қўйилиши мумкин. Бу турдаги суғурта шартномаси тузишнинг алоҳида хусусиятларидан бири суғурта қилдирувчи сифатида бир томонда соғлиги, ҳаёти ва мол-мулки давлат мажбурий суғурта қилиниши лозим бўлган фуқаро фаолият юри-таётган давлат ташкилоти бўлса, иккинчи томон давлат мажбурий суғурта шартномаси тузишга лицензияси бўлган суғурта ташкилоти иштирок этади. Шунингдек, суғурта шартномаси бўйича тўланадиган бадал давлат бюджети ҳисобидан тўланиб, шартнома шартлари алоҳида қонунларда белгиланган шартлар асосида белгиланади. Бундай турдаги суғурта шартномаларига Ўзбекистон Республикасининг «Прокуратура тўғрисида»ги Қонунига кўра прокуратура ходимларининг, Ўзбекистон Республикасининг «Судлар тўғрисида»ги Қонунига кўра судьяларнинг шунингдек, Ўзбекистон Республикасининг «Суд экспертизаси тўғрисида»ги Қонунига кўра давлат суд экспертларининг соғлиги, ҳаёти ва мол-мулкни давлат мажбурий суғурта қилинишини жорий этилганлигини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

915-модда. Мулкий суғурта шартномаси

Мулкий суғурта шартномасига мувофиқ бир тараф (суғурталовчи) шартномада шартлашилган ҳақ (суғурта мукофоти) эвазига шартномада назарда тутилган воқеа (суғурта ходисаси) содир бўлганда бошқа тарафга (суғурта қилдирувчига) ёки шартнома қайси шахснинг фойдасига тузилган бўлса, ўша шахсга (наф олувчига) бу

ходиса оқибатида суғурталанган мулкка етказилган зарарни ёхуд суғурталанувчининг бошқа мулккий манфаатлари билан боғлиқ зарарни шартномада белгиланган сумма (суғурта пули) доирасида тўлаш (суғурта товони тўлаш) мажбуриятини олади.

Мулккий суғурта шартномаси бўйича қуйидагилар суғурталаниши мумкин:

муайян мол-мулкнинг йўқотилиши (нобуд бўлиши), кам чиқиши ёки шикастланиши хавфи;

фуқаролик жавобгарлиги хавфи — бошқа шахсларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига зарар етказилиши оқибатида юзага келадиган мажбуриятлар бўйича жавобгарлик, қонунда назарда тутилган ҳолларда эса, шунингдек шартномалар бўйича жавобгарлик хавфи;

тадбиркорлик хавфи — тадбиркорнинг контрагентлари ўз мажбуриятларини бузиши ёки тадбиркорга боғлиқ бўлмаган вазиятларга кўра бу фаолият шарт-шароитларининг ўзгариши туфайли тадбиркорлик фаолиятидан қутилган даромадларни ололмаслик хавфи.

1. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида суғурта шартномаси тушунчасининг умумий таърифи мавжуд эмас, унинг 915-моддасида мулккий суғурта шартномаси ва 921-моддасида шахсий суғурта шартномаси тушунчаларининг мазмуни алоҳида-алоҳида баён этилган.

Шарҳланаётган моддада мулккий суғурта шартномасининг предмети таърифланган. Суғурта шартномасининг предметини суғурта объектдан фарқлаш лозим. Суғурта объекти сифатида суғурта манфаати, суғурта шартномасининг предмети сифатида эса — суғурталовчининг муайян воқеа юз берганида белгиланган суғурта товонини тўлаш мажбурияти ифодаланади. Яъни суғурта шартномасининг предмети пул мажбурияти ҳисобланади. Бу мажбурият «суғурта мажбурияти» деб аталади. Чунки, шартномада айни шу мажбуриятнинг мавжудлиги суғурта ҳимоясини таъминлайди.

Суғурта шартномасида тарафларнинг мажбурияти бўйича қарздор сифатида суғурталовчи, кредитор сифатида эса — суғурта қилдирувчи иштирок этади.

Суғурта шартномаси юзасидан ҳар икки тарафда пул топшириш билан боғлиқ мажбуриятни юзага келишини назарда тутган ҳолда бу пуллик мажбурият ҳисобланади. Яъни, суғурта қилдирувчи томонидан суғурта

мукофотини тўлаши ҳамда келгусида суғурта ҳодисаси юз берганида етказилган зарар миқдорида, лекин суғурта пули доирасида пул тўлаш мажбуриятини вужудга келиши бу мажбуриятлар пуллик мажбуриятлар турига киришини ифодалайди.

2. Суғурта шартномаси учинчи шахс (наф олувчи) фойдасига тузилиши ҳам мумкин. Шарҳланаётган моддада санаб ўтилган манфаатлар суғурталанганида, наф олувчини тайинлаш шартнома тарафларининг хошиш-иродасига амалда боғлиқ бўлмайди. Тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномаси фақат суғурта қилдирувчининг фойдасига тузилиши мумкин (Фуқаролик кодексининг 920-моддаси). Жавобгарликни суғурта қилиш шартномаси эса суғурта қилдирувчининг ҳаракатлари натижасида зарар кўриши мумкин бўлган шахс фойдасига тузилиши мумкин (Фуқаролик кодексининг 918, 919-моддалари). Мол-мулкни суғурта қилиш шартномаси фақат мол-мулкнинг асралишидан манфаатга эга бўлган шахс фойдасига тузилиши мумкин (Фуқаролик кодексининг 917-моддасининг биринчи қисми).

Шахсий суғурта шартномаларида тарафлар наф олувчини танлашда нисбатан эркиндирлар, бироқ бу ерда ҳам уларнинг имкониятлари чекланган.

Шарҳланаётган моддада мулкий суғурта санаб ўтилган манфаатларни суғурталаш билан чекланмайди. Бошқа турдаги мулкий манфаатларни суғурта қилиш шартномаларида тарафлар наф олувчини тайинлашда фақат қуйидагилар билан фарқланади:

а) суғурта қилдирувчи наф олувчининг манфаати ҳимояланишидан манфаатдор бўлиши лозим;

б) наф олувчига тўланиши лозим бўлган тўлов нафақат унинг манфаатини, балки суғурта қилдирувчининг манфаатини ҳам қаноатлантириши даркор.

3. Шахсий суғуртадан фарқли равишда, мулкий суғуртада суғурта ҳодисаси юз бериши натижасида суғурталанган шахсга етказилган зарарнинг қийматини тўғридан-тўғри аниқлаш имконияти мавжуд.

Суғурталовчи суғурталанган шахсга етказилган зарар миқдорини тўлиқ ҳажмда эмас, балки шартномада белгиланган суғурта пули доирасида қоплайди ва бу суғурта шартномасининг муҳим шarti ҳисобланади (Фуқаролик кодексининг 942-моддаси). Суғурталовчи тўлайдиган суғурта товони миқдорини чеклаш, гарчи «жавобгарлик лимити» ата-

маси қўлланилган бўлса-да, суғурталовчининг жавобгарлигини чеклаш ҳисобланмайди.

4. Шарҳланаётган моддада мулкий суғурта шартномасига мувофиқ қопланиши лозим бўлган зиён кўрилган зарар суммасида баҳоланади. Фуқаролик кодексининг 14-моддасида зарар фақат бирон-бир фуқаролик ҳуқуқининг бузилиши оқибати сифатида тушунилади, бироқ шарҳланаётган моддада ва умуман Фуқаролик кодексининг 52-бобида зарар тушунчасининг мазмуни кенгроқ — ҳуқуқнинг бузилиши оқибати сифатидагина эмас, балки ҳуқуқнинг бузилиши билан боғлиқ бўлмаган вазият маҳсули сифатида ҳам тушунилади.

5. Суғурта зарарининг таркиби қуйидагича белгиланиши лозим:

суғурта ҳодисаси юз берганида мол-мулкнинг йўқотилиши ёки нобуд бўлиши;

суғурта ҳодисаси оқибатида суғурталанган шахсга етказилган зарарни бартараф этиш учун амалга оширилган ёки амалга оширилиши лозим бўлган ҳаражатлар;

суғурта ҳодисаси юз бермаганида одатдаги фуқаролик муомаласи шароитида олинishi мумкин бўлган, бироқ олинмай қолган даромадлар (бой берилган фойда).

Мол-мулкни унинг йўқотилиши ёки нобуд бўлишидан эҳтиёт шарт суғурталаш «мол-мулкни суғурта қилиш» деб аталади.

«Фуқаролик жавобгарлигини суғурталаш»-деганда зарар ектазувчининг ғайриқонуний, айбли ҳатти-ҳаракатлари натижасида етказилган зарарни қоплаш, жабрланувчининг бузилган ҳуқуқларини тиклаш юзасидан давлат мажбурлов чораларини қўллаш оқибатида вужудга келган мулкий жавобгарликни суғуртаси тушунилади. Фуқаролик жавобгарлиги мулкий хусусиятга эга бўлади. Зарар етказган шахс жабрланувчи кўрган барча мулкий ва бошқа зарар суммаларини учинчи шахсга қоплаб бериши лозим бўлади.

Бунда фуқаролик жавобгарлиги хавфи — бошқа шахсларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига зарар етказилиши оқибатида юзага келадиган мажбуриятлар бўйича жавобгарлик, қонунда назарда тутилган ҳолларда эса, шунингдек шартномалар бўйича жавобгарлик хавфи саналади. Фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлик хавфи суғурталанган шахс суғурта шартномасида кўрсатилиши лозим. Агар ушбу шахс шартномада кўрсатилмаган

бўлса суғурта қилдирувчи ўзининг жавобгарлиги хавфи суғурталанган ҳисобланади.

Маълумки, тадбиркорлик энг аввало ўз мол-мулки ва обрў эътиборини хавф-хатар остига қўйган ҳолда таваккал қилишдан иборат. Шу сабабли тадбиркорлик соҳаси таваккал қилиш билан боғлиқ бўлганлиги сабабли тадбиркорлик соҳасида вужудга келиши эҳтимоли бўлган хатарни суғурталаш мумкин. Яъни, «тадбиркорлик хавфи» — деганда суғурта ҳодисаси юз берганда суғурта қилдирувчи тадбиркорнинг ўз фаолияти натижасида кўриши мумкин бўлган зарарлар тушунилади. Тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномаси бўйича фақат суғурта қилдирувчининг ўз тадбиркорлик хавфи ва фақат унинг фойдасига суғурталаниши мумкин. Суғурта қилдирувчи бўлмаган шахснинг тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномаси ўз-ўзидан ҳақиқий эмас. Тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномаси исталган суғурта идоралари билан тузилиши мумкин.

916-модда. Суғурталашга йўл қўйилмайдиган манфаатлар

Ғайриқонуний манфаатларни суғурталашга йўл қўйилмайди.

Қимор, лотереялар ва гаров ўйинларида иштирок этишда кўриладиган зарарни суғурталашга йўл қўйилмайди.

Гаровга олинганларни озод қилиш мақсадида шахс мажбуран қилиши мумкин бўлган ҳаражатларни суғурталашга йўл қўйилмайди.

Суғурта шартномаларининг ушбу модда биринчи, иккинчи ва учинчи қисмларига зид бўлган шартлари ўз-ўзидан ҳақиқий эмас.

1. Суғурта манфаати фақат мулкий суғуртада юридик аҳамият касб этади. «Суғурта манфаати»- деганда мол-мулкнинг йўқотилиши ёки шикастланиши хавфини ўз зиммасига олган шахснинг ушбу мол-мулк бут сақланишидан манфаатдорлигини тушуниш лозим. Суғурта манфаати мавжуд бўлиши учун биргина субъектив манфаатдорликнинг, мол-мулк бут сақланишини ёки зарар кўрмасликни иташнинг ўзи кифоя қилмайди. Суғурталаш қайси шахс фойдасига амалга оширилаётган бўлса, шу шахс суғурталанган мол-мулкка нисбатан муайян ҳуқуқларга ёки у билан боғлиқ мажбуриятларга эга бўлиши лозим. Бундай шахс мол-мулк

мулкдоригина эмас, балки ижарачи, ашё топширилган гаров сақловчи ёки воситачи ёки бўлмаса, суғурта қилдирувчи сифатида қайта суғурта қилиш шартномасини тузувчи суғурталовчи (Фуқаролик кодексининг 959-моддаси) бўлиши мумкин. Қонунга кўра, бошқа ҳуқуқий ҳужжатга ёки шартномага асосланган мол-мулкнинг асралишидан манфаатдорлик тўғрисида сўз юритилган Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 917-моддаси биринчи қисмида суғурта манфаати шу мазмунда тушунилади. Худди шунингдек жавобгарликни суғурта қилишда юридик жавобгарлик — фақат мазкур шахс учун вужудга келиши мумкин бўлган зарарни қоплаш юридик мажбурияти, тадбиркорлик хавфини суғурта қилишда эса — бой бериш эҳтимоли бўлган фойдани қоплаш юридик мажбурияти ҳисобланади.

Шундай қилиб, мол-мулкнинг бут сақланишига бўлган манфаат у мулккий хусусиятга эга бўлган, қонунга, бошқа ҳуқуқий ҳужжат ёки шартномага асосланган, суғурта шартномасида кўрсатилган шахсга тегишли бўлган ва қонуний ҳисобланган ҳолдагина «суғурта манфаати»- деб эътироф этилади.

2. Суғурта тамойилига кўра, қимор, лотереялар ва гаров ўйинларида иштирок этишда кўриладиган зарарни суғурталашга йўл қўйилмайди. Чунки, суғурта назарияси ва амалиётида, муайян шартлар ишлаб чиқилган бўлиб, бу шартларга кўра, бирон бир тарздаги ходиса (воқеа) суғурта қилувчи зиммасига оладиган масъулият деб ҳисобланиши мумкин. Бундай шартлар бир неча суғурта шартномасида кўзда тутилган рўй беришлиги (реал) ва тасодифий тусдаги воқеалар бўлиши керак аке ҳолда, суғуртанинг зарурияти бўлмай қолади. Суғурта объектига нисбатан воқеанинг рўй бериш факти, унинг қачон рўй бериши ва таъсир кучи, суғурта қилувчига ҳам, суғурта қилдирувчига ҳам, олдиндан маълум бўлмаслиги ва суғурта шартномаси иштирокчилари томонидан уюштирилган бўлмаслиги керак. Яъни, суғурталанаётган хавфнинг рўй бериши аниқ бўлмаслиги керак. Қимор, лотереялар ва гаров ўйинларида иштирок этишда эса зарар кўриш хавфи аниқ бўлиб, суғурта хавфининг юқорилигини ифодалайди.

3. Ушбу модданинг 3-қисми талабига кўра, гаровга олинганларни озод қилиш мақсадида шахс мажбуран қилиши мумкин бўлган ҳаражатларни суғурталашга йўл қўйилмайди. Шарҳланаётган моддада суғурталанаётган

манфаатнинг асосий муҳим хусусиятлардан бири — унинг қонунийлигидир. Манфаатнинг мавжудлиги, биринчидан, манфаатдор шахс муайян шароитга тушиб қолиши билан, иккинчидан, мазкур шароитда унга зарар етказилиши мумкинлиги, яъни у муайян фойда ва афзалликлардан маҳрум бўлиши мумкинлиги билан боғлиқ. Бинобарин, манфаат қуйидаги икки ҳолатдан бирида ғайриқонуний деб ҳисобланиши мумкин:

агар манфаатдор шахс суғурталанаётган объектни ғайриқонуний тарзда қўлга киритган бўлса (масалан, шахс қуролга ғайриқонуний эгалик қилаётган бўлса, бу қуролни ўғирланиш хавфини суғурталаш мумкин эмас);

агар манфаатдор шахс фойда ва афзалликларни ғайриқонуний йўл билан олган бўлса (масалан, ғайриқонуний фаолият натижасида бой берилган фойдани суғурталаш мумкин эмас). Гаровга олинган шахс эвазига пул талаб қилинганда уни озод қилиш учун қилинган ҳаражат ҳам ғайриқонуний ҳисобланади ва бундай манфаат суғурталанишига йўл қўйилмайди. Суғурта қонунчилигида бундай таъқиқлашнинг асосий мақсади суғурта товонини олиш мақсадида шахсни гаровга олиш жиноятини кўпайиб кетишини олдини олишдан иборат.

4. Суғурта шартномасининг ғайриқонуний манфаатларни суғурталаш шунингдек, қимор, лотереялар ва гаров ўйинларида иштирок этишда кўриладиган зарарни ва гаровга олинганларни озод қилиш мақсадида шахс мажбуран қилиши мумкин бўлган ҳаражатларни суғурталашга доир шартномлари ўз-ўзидан ҳақиқий ҳисобланмайди.

917-модда. Мол-мулкни суғурта қилиш

Мол-мулк унинг асралишидан қонун ҳужжатларига ёки шартномага асосланган манфаатга эга бўлган шахс (суғурта қилдирувчи ёки наф олувчи) фойдасига, унинг мулкдори, мол-мулкка нисбатан бошқа ашёвий ҳуқуққа эга бўлган шахс, ижарачи, пудратчи, сақловчи, воситачи ва бошқа шу кабилар фойдасига суғурта шартномаси бўйича суғурталаниши мумкин.

Суғурталанган мол-мулкнинг асралишидан суғурта қилдирувчида ва наф олувчида манфаат бўлмаган пайтда тузилган мол-мулкни суғурта қилиш шартномаси ҳақиқий эмас.

Наф олувчи фойдасига мол-мулкни суғурта қилиш шартномаси наф олувчининг исми ёки номи кўрсатилмасдан тузилиши мумкин. Бундай шартнома тузилганда суғурта қилдирувчига эгасининг номи кўрсатилмаган полис берилади. Бундай шартнома бўйича ҳуқуқларни амалга оширишда бу полисни суғурталовчига тақдим этиш зарур.

1. Мол-мулкни суғурта қилиш шартномасига мувофиқ суғурталаниши лозим бўлган мол-мулк деганда, фуқаролик ҳуқуқларининг шундай объектларини тушуниш лозимки, уларга нисбатан:

уларнинг асралишидан манфаат мавжуд бўлиши лозим, яъни объектлар маълум ҳолатлар юз бериши натижасида (тўлиқ ёки қисман) йўқотилиши ёки шикастланиши мумкин;

бунинг натижасида кўрилган зарар тўғридан-тўғри пул баҳосига эга бўлади.

Бундай объектларга, шак-шубҳасиз, ҳар қандай ашёлар, шу жумладан пул ва қимматли қоғозлар ҳамда ахборотлар киради. Номоддий неъматлардан бундай объектларга пул баҳосига эга бўлган ва хатто ташкилот балансларида алоҳида сатрда акс эттириладиган ишчанлик обрўси ҳам киради. Ишчанлик обрўсини унга зарар етказилишидан суғурта қилиш иқтисодий ривожланган мамлакатларда анча кенг тарқалган.

Бундай объектларга ишлар ва хизматлар кирмайди, чунки мазкур объектлар, гарчи улар пул баҳосига эга бўлса-да, бироқ йўқотилиши ёки шикастланиши мумкин эмас, балки ишларни бажариш натижаларигина йўқотилиши ёки шикастланиши мумкин. Фуқаронинг шахси билан узвий боғлиқ бўлган номоддий неъматлар ҳам бундай объектларга кирмайди. Ушбу неъматларга етказилган зарар тўғридан-тўғри пул баҳосига эга эмас ва улар юзага келтирувчи суғурта манфаати шахсий суғурта шартномасига мувофиқ суғурталанади.

2. Мол-мулкни унинг мулкдори фойдасига суғурта қилиш шартномаси бўйича мол-мулкнинг ҳар қандай йўқотилиши ёки шикастланиши суғурта ҳодисаси ҳисобланади. Чунки, мол-мулкнинг ҳар қандай йўқотилиши ёки шикастланиши унинг мулкдори зарар кўришига сабаб бўлади. Мол-мулкнинг мулкдори ҳисобланмаган, бироқ унинг асралишидан манфаатга эга бўлган шахс фойдасига тузилган мол-мулкни суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурта ҳодисаси деб мол-мулкнинг ҳар қандай шикастланиши эмас, балки шартнома қайси шахс фойда-

сига тузилган бўлса, шу шахснинг суғурта шартномасида қайд этилган ҳодисалар натижасида шикастланиши суғурта ҳодисаси деб эътироф этилади. Бунда мол-мулкнинг йўқотилиши ёки шикастланиши учун жавобгарликнинг вужудга келиши мол-мулкнинг ҳар қандай зарар кўриш хавфи суғурталанган бўлса, шундай зарарга даҳлдор эмас.

Мол-мулк унинг асралишидан қонун ҳужжатларига ёки шартномага асосланган манфаатга эга бўлган шахс (суғурта қилдирувчи ёки наф олувчи) фойдасига унинг мулкдори мол-мулкига нисбатан бошқа ашёвий ҳуқуққа эга бўлган шахс ижарачи, пудратчи, сакловчи, воситачи ва бошқа шу қабилар фойдасига суғурта шартномаси бўйича суғурталаниши мумкин.

Суғурталанган мол-мулкнинг асралишидан суғурта қилдирувчида ва наф олувчида манфаат бўлмаган пайтда тузилган мол-мулкни суғурта қилиш шартномаси ҳақиқий эмас.

3. Мол-мулкни шартномада кўрсатилмаган учинчи шахс фойдасига суғурта қилишда, гарчи бу шахснинг исми ёки номи шартномада кўрсатилмас-да, лекин у учинчи шахс фойдасига тузилган шартномада қайд этилиши лозим.

Суғуртанинг полис берилиши мумкин бўлган, лекин мажбурий ҳисобланмаган бошқа турларидан фарқли ўлароқ, мол-мулк «тегишли шахс ҳисобига» суғурта қилинганда суғурта қилдирувчига полис берилиши шарт. Айтиш ҳолда полис суғурта қилдирувчи уни учинчи шахсга суғурталовчига тўлов тўғрисида талаб қўйиш имкониятига эга бўлиши учун зарур.

4. Шарҳланаётган модда учинчи қисмининг қўлланиши бир қанча саволларни ўртага ташлайдики, қонунда уларга тўғридан-тўғри жавоб ҳозирча мавжуд эмас. Жумладан, учинчи қисм 917-модда биринчи ва иккинчи қисмларидан истисно ҳолатларни белгилайдими, йўқми — бу ҳақда ҳеч қаерда тўғридан-тўғри айтиб қўйилмаган. Қонунни шарҳлашдан ва шарҳланаётган модданинг уччала қисмини солиштиришдан, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 950-моддасида суғурталаш «тегишли шахс ҳисобига» амалга оширилганда ҳам суғурталовчига эгасининг номи кўрсатилмаган полисни тақдим этган наф олувчида ушбу мол-мулкнинг асралишидан қонунга, бошқа ҳуқуқий ҳужжат ёки шартномага асосланган манфаат бўлиши лозим (917-модданинг биринчи қисми), акс ҳолда суғурта шартномаси ҳақиқий

бўлмайди (шу модданинг иккинчи қисми), деган хулоса келиб чиқади. Бинобарин, эгасининг номи кўрсатилмаган полисининг эгаси мурожаат қилган суғурталовчи унда суғурта манфаати, яъни суғурталанган мол-мулкка бўлган ҳуқуқнинг мавжудлигини исботловчи далиллар тақдим этишни талаб қилишга ҳақли. У эгасининг номи кўрсатилмаган полисини эгаллашнинг қонунийлигини тасдиқлашни талаб қила олмайди, бироқ суғурталовчи бундай полисини тақдим этувчи томонидан ғайриқонуний йўл билан эгаллаганини исбот қилиш ҳуқуқидан маҳрум эмас.

Эгасининг номи кўрсатилмаган полис ўз сақловчисига, бироқ ҳар қандай сақловчига эмас, балки суғурта ҳодисаси юз берган пайтда тегишли шартномага мувофиқ суғурталанган манфаат мавжуд бўлган сақловчига суғурта пули тўлашни талаб қилиш имкониятини беради. Эгасининг номи кўрсатилмаган полис айти шу белгига кўра ўзига асосланган ҳуқуқларни ҳар қандай қонуний эгасига амалга ошириш имкониятини берувчи эгасининг номи кўрсатилмаган қимматли қоғоздан фарқ қилади. Полисини сақловчининг суғурта пулини тўлаш тўғрисидаги талабининг қонунийлиги ҳужжатга эгалликнинг қонунийлигига эмас, балки манфаатнинг мавжудлигига асосланади.

Эгасининг номи кўрсатилмаган полисининг пайдо бўлиши шу билан боғлиқки, мол-мулк суғурта қилинганида суғурталанган манфаатни ҳимоя қилиш мол-мулкка бўлган ҳуқуқ бир шахсдан бошқа шахсга ўтказилиши билан барҳам топмайди (Фуқаролик кодексининг 960-моддаси) ва эгасининг номи кўрсатилмаган полисининг берилиши тегишли ҳимоя берилганини англлатувчи моддий ҳужжат ҳисобланади.

Баъзан эгасининг номи кўрсатилмаган полисини манфаат муайян шахс билан узвий боғлиқ эмаслиги, унда қайси шахснинг манфаатини кўзлаб тузилганлигини кўрсатилмаганлиги, муомала лаёқатига эгаллиги ва бир шахсдан бошқа шахсга ўтказилиши мумкинлигининг ифодаси сифатида талқин қилинади. Бироқ бу тўғри талқин эмас, чунки эгасининг номи кўрсатилмаган полис берилганида, манфаат эмас, балки манфаатни ҳимоя қилинганлиги ҳақидаги гувоҳнома берилади.

Суғурта товонини олиш учун аввалги сақловчилари ихтиёрий равишда берган эгасининг номи кўрсатилмаган полисини тақдим этиши лозим бўлгани боис, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 945-моддасининг наф олувчи суғурта шартномаси бўйича биронта мажбуриятни бажар-

ганидан кейин уни бошқа шахс билан алмаштиришга йўл қўйилмаслиги тўғрисидаги қонунда айни ҳолда қўлланиши мумкин эмас. Албатта эгасининг номи кўрсатилмаган полисни беришда бирон-бир суистеъ-молчиликка йўл қўйилган бўлмаслиги лозим.

918-модда. Зарар етказганлик учун жавобгарликни суғурта қилиш

Бошқа шахсларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига зарар етказилиши оқибатида юзага келадиган мажбуриятлар юзасидан жавобгарлик хавфини суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурта қилдирувчининг ўзининг ёки бундай жавобгарлик юкланиши мумкин бўлган бошқа шахснинг жавобгарлик хавфи суғурталаниши мумкин.

Зарар етказганлик учун жавобгарлик хавфи суғурталанган шахс суғурта шартномасида кўрсатилиши лозим. Агар бу шахс шартномада кўрсатилмаган бўлса, суғурта қилдирувчининг ўзининг жавобгарлик хавфи суғурталанган ҳисобланади.

Зарар етказганлик учун жавобгарлик хавфини суғурта қилиш шартномаси, ҳатто шартнома зарар етказилганлиги учун жавобгар бўлган суғурта қилдирувчи ёки бошқа шахс фойдасига тузилган ёхуд шартномада у кимнинг фойдасига тузилгани кўрсатилмаган тақдирда ҳам, зарар етказилиши мумкин бўлган шахслар (наф олувчилар) фойдасига тузилган деб ҳисобланади.

Зарар етказганлик учун жавобгарлик уни суғурта қилиш мажбурий бўлгани сабабли суғурталанган тақдирда, шунингдек қонунда ёки бундай жавобгарликни суғурта қилиш шартномасида назарда тутилган бошқа ҳолларда суғурта шартномаси ўз фойдасига тузилган деб ҳисобланувчи шахс зарарни суғурта пули доирасида тўлаш тўғрисида бевосита суғурталовчига талаб қўйишга ҳақли.

1. Бу турдаги суғуртада суғурталанувчи манфаатини жабрланувчининг манфаатидан фарқлаш лозим. Суғурталанган манфаат шу билан белгиланадики, манфаатдор шахсда ҳаражатлар қилиш мажбурияти юзага келмаслиги лозим, суғурталанган шахсга зарар эса ушбу мажбурият юзага келиши билан етказилади.

Жабрланувчига етказилган зарарни қоплаш мажбурияти ҳар доим Фуқаролик кодексининг 57-моддаси қоидаларига мувофиқ аниқланадиган

пул суммасида ифодалангани боис, зарар етказганлик учун жавобгарликни суғурта қилишда суғурталанган шахсга етказилган зарар, мулкый суғуртанинг бошқа турларидаги каби, ҳар доим пул баҳосига эга бўлади, аммо жабрланувчига етказилган зарар пул баҳосига эга бўлмаслиги ҳам мумкин.

2. Зарар етказганлик учун жавобгарликни суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурта қилдирувчининг манфаати ҳам, ўзга шахснинг манфаати ҳам суғурталаниши мумкин.

Ҳар доим фақат манфаатдор шахснинг фойдасига тузиладиган мол-мулкни суғурта қилиш шартномасидан фарқли ўлароқ, жавобгарликни суғурта қилиш шартномаси ҳеч қачон манфаатдор шахс фойдасига тузилмайди.

Шарҳланаётган модда зарар етказганлик учун жавобгарликни суғурта қилиш шартномаларида суғурталанган шахсга нисбатан икки қоидани белгилайди:

бу шахсда суғурта манфаати мавжуд бўлиши керак, яъни учинчи шахс етказган зарар учун жавобгарликни унга юклаш имконияти мавжуд бўлиши лозим;

мол-мулкни суғурта қилиш шартномасидан фарқли ўлароқ, бу ерда «тегишли шахснинг жавобгарлигини суғурта қилиш»га рухсат этилмайди — суғурта қилдирувчи ҳисобланмайдиган суғурталанган шахс суғурта шартномасида кўрсатилиши лозим.

Суғурталанган шахснинг шартномада кўрсатилган исми ёки фамилияси уни тўла аниқлаш имкониятини берадиган даражада бўлиши шарт эмас. Аниқ бир шахс билан суғурта ҳодисаси юз берганида шартномада чиндан ҳам у ҳақда сўз юритилаётганини узил-кесил аниқлаш имкониятини берувчи муайянлик даражасининг ўзи кифоя қилади. Масалан, ёлланиб ишлаётган ҳайдовчи ўз иш берувчисининг жавобгарлигини муайян автопаркни кўрсатмасдан суғурта қилдириши мумкин. Бу ҳолда суғурта шартномаси амал қилган даврда иш жойи ўзгарганида суғурта ҳимояси сақланиб қолади.

3. Ҳаёт ёки соғлиққа зарар етказганлик учун жавобгарликни суғурта қилишнинг муҳим хусусияти шундаки, қасддан ўз-ўзига зарар етказиш, яъни фуқаронинг ҳаёти ёки соғлиғига қасддан зарар етказиш учун жавобгарликнинг юзага келиши суғурта ҳодисаси деб топилади ва суғурталовчини суғурта товонини тўлашдан озод қилмайди (Фуқаролик кодексининг 953-моддаси иккинчи қисми).

4. Зарар етказганлик учун жавобгарлиги мажбурий суғурта қилинган шахс агар ўз фаолияти жараёнида зарар етказиш билан боғлиқ ҳаракат содир этганда зарар етказилган томонга етказилган зарарни қоплаб бериш бўйича суғурта идораларига талаб қўйишга ҳақли бўлади. Масалан, аудитор ўз фаолияти давомида бирор-бир хўжалик юритувчи субъектга зарар етказганда, бу зарарни унинг ўзи томонидан қопланиши белгиланган. Бундай ҳолларда аудитор шу хўжалик юритувчи субъектга етказилган зарарни қоплаб бериш бўйича суғурта ташкилотига талаб қўйиш ҳуқуқига эга. Келгусида суғурта ташкилоти тўланган товон пулини зарар етказган шахс томонидан қопланишини регресс тартибда талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Бу турдаги шартномалар ҳам фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликни суғурталаш шартномалари турига мансубдир.

Агар суғурта қилдирувчи сифатида суғурталаш мажбурияти зиммасига юкланган шахс уни амалга оширмаган бўлса ёки суғурта шартномасини наф олувчининг аҳволини қонунда белгиланган шартларга нисбатан ёмонлаштирадиган шартларда тузган бўлса, у суғурта ҳодисаси юз берганида башарти тегишлича суғурталанган тақдирда суғурта товони тўлашга асос бўлиши керак бўлган шартларда жавобгар бўлади.

919-модда. Шартнома бўйича жавобгарликни суғурта қилиш

Шартномани бузганлик учун жавобгарлик хавфини суғурта қилишга қонунда назарда тутилган ҳолларда йўл қўйилади.

Шартномани бузганлик учун жавобгарлик хавфини суғурта қилиш шартномаси бўйича фақат суғурта қилдирувчининг ўзининг жавобгарлик хавфи суғурталаниши мумкин. Ушбу талабга мувофиқ бўлмаган суғурта шартномаси ўз-ўзидан ҳақиқий эмас.

Шартномани бузганлик учун жавобгарлик хавфи, бу шартнома шартларига кўра суғурта қилдирувчи қайси тараф олдида тегишли жавобгарликни зиммасига олиши лозим бўлса, ўша тараф — наф олувчи фойдасига, ҳатто суғурта шартномаси бошқа шахс фойдасига тузилган ёхуд унда кимнинг фойдасига тузилгани айтилмаган тақдирда ҳам, суғурталанган ҳисобланади.

1. Шартномани бузганлик учун жавобгарликни (шартнома бўйича жавобгарликни) суғурта қилишда шартномадан келиб чиқувчи маж-

буриятларни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун жавобгарлик хавфи билан боғлиқ манфаат суғурта объекти ҳисобланади.

2. Шартнома бўйича жавобгарликни суғурта қилишга шарҳланаётган моддада белгиланган чеклаш муносабати билан баъзан шартномавий жавобгарликни суғурта қилишга бундай чеклаш мавжуд бўлмаган зарар етказганлик учун жавобгарлик сифатида суғурталаш таклиф қилинади. Бу шартномани унинг тарафларидан бири ҳар қандай тарзда бузиши бошқа тараф ёки тарафларнинг бирон-бир ҳуқуқини бузиш — деб асосланади. Ҳуқуқнинг ҳар қандай бузилиши ушбу ҳуқуқ эгасига зарар еткази.

3. Суғурта объектидаги юқорида зикр этилган фарқлардан ташқари, шартнома бўйича жавобгарликни суғурта қилиш зарар етказганлик учун жавобгарликни суғурта қилишдан шу билан фарқ қиладики, суғурта қилдирувчи фақат ўзининг шартнома бўйича жавобгарлик хавфини суғурталашга ҳақли. Учинчи шахснинг шартнома бўйича жавобгарлигини суғурта қилиш шартномалари эса ўз-ўзидан ҳақиқий эмас.

Шуни ҳисобга олмаганда шартнома бўйича жавобгарликни суғурта қилиш коидалари зарар етказганлик учун жавобгарликни суғурта қилиш коидаларидан асло фарқ қилмайди.

920-модда. Тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш

Тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномаси бўйича фақат суғурта қилдирувчининг ўз тадбиркорлик хавфи ва фақат унинг фойдасига суғурталаниши мумкин.

Суғурта қилдирувчи бўлмаган шахснинг тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномаси ўз-ўзидан ҳақиқий эмас.

Суғурта қилдирувчи бўлмаган шахснинг фойдасига тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномаси суғурта қилдирувчи фойдасига тузилган ҳисобланади.

1. Комплекс тадбиркорлик хавфи сифатида суғурталанувчи манфаат суғурта зарарларнинг барча элементларини: ҳақиқий зарарни, бой берилган фойдани, ҳаражатларни ҳамда жавобгарликни ҳам ўз ичига олади. Бироқ бошқа турдаги манфаатлар орасида у манфаатдор шахс тадбиркорлик фаолиятини олиб бориши туфайли юзага келиши билан ажралиб туради.

Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган шахс тадбиркор сифатида қонунда белгиланган тартибда рўйхатга олиними лозим. Яъни, мазкур шартномада яқка тадбиркор сифатида рўйхатга олинган фуқаро, тижорат ташкилоти ёки ўз устав мақсадларига эришиш учун тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган тижоратчи бўлмаган ташкилот суғурта қилдирувчи бўлиши мумкин. Бирок, амалда тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланадиган, лекин ўз уставида белгиланганидан бошқа мақсадларда фаолият олиб борадиган яқка тадбиркор сифатида рўйхатга олинмаган фуқаролар ҳам, тижоратчи бўлмаган ташкилотлар ҳам учраб туради. Бундай субъектлар томонидан тузилган тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномалари ўз-ўзидан ҳақиқий эмас.

2. Тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш тадбиркорнинг контрагенти ўз мажбуриятларини бузиши, ёки тадбиркор фаолиятининг шароитлари унга боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра ўзгаришидан ҳимоя қилиш учун амалга оширилади. Бу ерда даромад олишга қаратилган изчил фаолият назарда тутилгани боис, фаолият шароитларининг ўзгариши ҳам изчил хусусият касб этиши лозим. Бу тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномаси бўйича, масалан, юк бир марта тасодифий йўқотилиши туфайли бой берилган фойда эмас, балки фаолият шароитлари ўзгариши натижасида юкни йўқотиш ҳоллари кўпайганлиги туфайли бой берилган фойда суғурталаниши мумкин.

3. Тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасида наф олувчи ҳам, суғурталанган шахс ҳам тайинланиши мумкин эмас. Аммо бу икки қонунда бузиш оқибатлари ҳар хил. Шартномада наф олувчи тайинланганида шартноманинг ушбу шартигина ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди. Шартномада суғурталанган шахс тайинланган ҳолда эса бутун шартнома ўз-ўзидан ҳақиқий эмас.

4. Тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш объектига мол-мулкни суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурталанувчи манфаат ҳамда фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликни суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурталанувчи манфаатлар ҳам қиради. Шу сабабли тадбиркорлик фаолиятини олиб бораётган шахслар ўз мол-мулки ва жавобгарлигини қай шаклда суғурта қилишни танлашлари мумкин ва шунга қараб норматив тартибга солиш турлича бўлади. Бунга табиий офатлардан суғурта қилиш мисол бўлиши мумкин. Агар у зарар етказганлик учун суғурта қилиш тарзида амалга оширилса, наф олувчи сифатида жабрланувчи намоён

бўлади. У тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш тарзида фақат суғурта қилдирувчининг ўзининг фойдасига амалга оширилиши мумкин.

921-модда. Шахсий суғурта шартномаси

Шахсий суғурта шартномаси бўйича бир тараф (суғурталовчи) бошқа тараф (суғурта қилдирувчи) тўлайдиган, шартномада шартлашилган ҳақ (суғурта мукофоти) эвазига суғурта қилдирувчининг ўзининг ёхуд шартномада кўрсатилган бошқа фуқаро (суғурталанган шахс)нинг ҳаёти ёки соғлиғига зарар етказилган, у муайян ёшга тўлган ёки унинг ҳаётида шартномада назарда тутилган бошқа воқеа (суғурта ҳодисаси) юз берган ҳолларда шартномада шартлашилган пулни (суғурта пулини) бир йўла ёки вақти-вақти билан тўлаб туриш мажбуриятини олади.

Шахсий суғурта шартномаси кимнинг фойдасини кўзлаб тузилган бўлса, ўша шахс суғурта пулини олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Агар шартномада наф олувчи сифатида бошқа шахс кўрсатилмаган бўлса, шахсий суғурта шартномаси суғурталанган шахс фойдасига тузилган ҳисобланади. Бошқа наф олувчи кўрсатилмаган шартнома бўйича суғурталанган шахс вафот этган тақдирда, суғурталанган шахснинг меросхўрлари наф олувчилар деб тан олинади.

Суғурталанган деб ҳисобланмайдиган шахс фойдасига, шу жумладан суғурталанган шахс ҳисобланмайдиган суғурта қилдирувчи фойдасига шахсий суғурта шартномаси фақат суғурталанган шахснинг ёзма розилиғи билангина тузилиши мумкин. Бундай розилик бўлмаган тақдирда, шартнома суғурталанган шахснинг даъвоси бўйича, бу шахс вафот этган тақдирда эса, унинг меросхўрлари даъвоси бўйича ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

1. Суғурта зарари билан эмас, балки шахсга, яъни қонун ҳужжатларида санаб ўтилган шахсий номоддий неъматлардан бирига зарар етказувчи ҳодисалар билан боғлиқ бўлган манфаатлар шахсий суғурта шартномаси бўйича суғурта қилинади. Шу тўғрисида ҳам шахсий суғурта шартномаси бўйича фақат фуқароларнинг манфаатлари суғурта қилиниши мумкин.

Шахсий суғурта шартномасида шахсияти суғурта қилинаётган манфаат билан боғлиқ бўлган, суғурта қилдирувчи ҳисобланмайдиган шахс

кўрсатилиши мумкин, яъни ўз манфаатинигина эмас, балки ўзганинг манфаатини ҳам суғурта қилиш мумкин. Шарҳланаётган моддада Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 915-моддасининг биринчи қисмидагига ўхшаш кўрсатма мавжуд бўлмаса-да, айримлар фақат суғурта қилдирувчининг ўз манфаатинигина суғурта қилиниши мумкин, деб ҳисоблайдилар.

Ўз-ўзидан равшанки, бу тўғри эмас. Бирок, суғурта қилдирувчининг манфаати суғурталанмаслигига, манфаатни ҳимоя қилиш ҳуқуқи суғурталанувчига берилишига қарамай, суғурта қилдирувчида суғурталанган шахснинг манфаатини ҳимоя қилишдан манфаатдорлик бўлиши лозим. Бунинг акси Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 1-моддасининг иккинчи қисмида мустаҳкамланган «фуқаролик муомаласининг иштирокчилари ўз ҳуқуқ ва манфаатларини кўзлаб амалга оширадилар», - деган асосий принципига зид келади. Шу туфайли ҳам иш берувчи ўз ходимларининг, ота-оналар — ўз фарзандларининг ҳаёти ва соғлиғини суғурта қилишлари мумкин. Бирок инсон ҳаёти ва соғлиғини суғурта қилиш, агар соғлиқка ва ҳаётга етказилган зарарни суғурталаш шартномасидан суғурта қилдирувчининг манфаатлари бўлмаса, бундай шартномани тузиш мумкин эмас.

2. Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисмида мустаҳкамланган императив нормага мувофиқ шартнома кимнинг фойдасини кўзлаб тузилган бўлса, ўша шахс суғурта пулини олиш ҳуқуқига эга бўлади. Агар шартномада наф олувчи сифатида бошқа шахс кўрсатилмаган бўлса, шахсий суғурта шартномаси суғурталанган шахс фойдасига тузилган ҳисобланади. Бошқа наф олувчи кўрсатилмаган шартнома бўйича суғурталанган шахс вафот этган тақдирда, суғурталанган шахснинг меросхўрлари наф олувчилар деб тан олинади (Фуқаролик кодексининг 921-модда 2-қисм). «Суғурталанган» — деб ҳисобланмайдиган шахс фойдасига, шу жумладан суғурталанган шахс ҳисобланмайдиган суғурта қилдирувчи фойдасига шахсий суғурта шартномаси фақат суғурталанган шахснинг ёзма розилиги билангина тузилиши мумкин. Бундай розилик бўлмаган тақдирда, шартнома суғурталанган шахснинг даъвоси бўйича, бу шахс вафот этган тақдирда эса, унинг меросхўрлари даъвоси бўйича ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Суғурта пули бир йўла ёки вақти-вақти билан тўланиши, суғурталанган шахснинг (наф олувчи) ҳеч қандай йўқотишларсиз узоқ вақт давомида таъминланади.

Бу шахсий суғурта шартномаси бўйича наф олувчи суғурталовчига суғурта пулини тўлаш тўғрисидаги талаб билан тўғридан-тўғри мурожаат этиши ва у суғурталовчи устидан тегишли даъво қўзғатишини истисно қилиш ёки чеклашга йўл қўйилмайди.

922-модда. Мажбурий суғурта

Қонунда қуйидагиларни суғурта қилиш мажбурияти белгилаб қўйилиши мумкин:

қонунда кўрсатилган бошқа шахсларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулки уларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига зарар етказилиши эҳтимолини назарда тутиб;

бошқа шахсларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига зарар етказилиши ёхуд бошқа шахслар билан тузилган шартномаларнинг бузилиши оқибатида юзага келиши мумкин бўлган ўзининг фуқаровий жавобгарлиги хавфи.

Суғурта қилдирувчи бўлиш мажбурияти қонун билан унда кўрсатилган шахслар зиммасига юкланади.

Қонунда мажбурий суғуртанинг бошқа турлари ҳам белгиланиши мумкин.

Фуқарога ўз ҳаёти ёки соғлиғини суғурталаш мажбурияти қонун билан юклатилиши мумкин эмас.

Қонунда назарда тутилган ҳолларда ёки унда белгиланган тартибда хўжалик юритишида ёки оператив бошқарувида давлатга қарашли мол-мулкка эга бўлган юридик шахсларга бу мулкни суғурталаш мажбурияти юкланиши мумкин.

Мол-мулкни суғурта қилиш мажбурияти қонундан келиб чиқмайдиган, балки мол-мулкнинг эгаси билан тузилган шартномага ёки мол-мулкнинг мулкдори ҳисобланувчи юридик шахснинг таъсис ҳужжатларига асосланган ҳолларда, бундай суғурта ушбу модданинг маъноси жиҳатидан мажбурий ҳисобланмайди ва ушбу Кодекснинг 924-моддасида назарда тутилган оқибатларни келтириб чиқармайди.

1. Мажбурий суғурта икки турда яъни қонунда кўрсатилган шахсларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулки уларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига зарар етказилиши эҳтимолини ҳамда бошқа шахсларнинг

ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига зарар етказилиши ёхуд бошқа шахслар билан тузилган шартномаларнинг бузилиши оқибатида юзага келиши мумкин бўлган ўзининг фуқаровий жавобгарлиги хавфини суғурталаш орқали амалга оширилади.

Қонунда кўрсатилган шахсларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулки уларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига зарар етказилиши эҳтимолини мажбурий суғурталашга Ўзбекистон Республикасининг «Транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида»ги 2008 йил 21 апрелдаги Қонунига кўра фуқароларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига зарар етказилиши хавфини мажбурий суғурталашни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Бу Қонунда фуқароларнинг ҳаёти, соғлиғи ва мол-мулки суғурта объекти бўлиб ҳисобланади.

Бошқа шахсларнинг ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига зарар етказилиши ёхуд бошқа шахслар билан тузилган шартномаларнинг бузилиши оқибатида юзага келиши мумкин бўлган ўзининг фуқаровий жавобгарлиги хавфини суғурталашга Ўзбекистон Республикасининг «Аудиторлик фаолияти тўғрисида»ги Қонунига кўра аудиторларнинг ўз фаолияти жараёнида мижозларига шартнома асосида хизмат кўрсатиш жараёнида етказилиши мумкин бўлган зарарларни қоплаш бўйича фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлигини мажбурий суғурталашни мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Шунингдек, бундай мажбурий суғурта турларига баҳолаш идораларининг хизмат кўрсатишга доир фуқаролик жавобгарлигини суғурталаш шартномаларини ҳам мисол қилиш мумкин.

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, «Транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш тўғрисида»ги 2008 йил 21 апрелдаги Қонунига кўра транспорт эгаларининг ўз фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлигини, Ўзбекистон Республикасининг «Иш берувчиларнинг ходимлар олдидаги фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурталаш тўғрисида»ги Қонунига кўра иш берувчиларнинг ўз фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурталаш мажбурияти қонун билан юклатилади.

Мажбурий суғуртанинг бошқа турлари ҳам Қонун билан белгилалиши мумкин.

Фуқароларга ўз соғлиғи, ҳаёти ёки мол-мулкига нисбатан ўзи томонидан мажбурий суғуртани амалга ошириш мажбуриятини юклатиш мумкин эмас. Мустақиллик йилларига қадар Собиқ иттифоқ даврида

фуқароларнинг соғлиги, ҳаёти ёки мол-мулки ёппасига мажбурий суғурта қилиниб, суғурта шартномаси юзасидан тўланадиган суғурта бадали солиқнинг бир тури сифатида аҳолидан йиғиб олинар эди. Бу эса фуқароларнинг шахсий эркинлиги ва мулкнинг дахлсизлиги каби ҳуқуқларига зид ҳисобланади. Бугунги кунда ушбу модда талабига кўра, фуқароларнинг соғлиги, ҳаёти ёки мол-мулкига нисбатан мажбурий суғуртани жорий этиш маън этилади.

Айрим давлат ташкилотлари ва корхоналарининг мол-мулкани асралишини таъминлаш мақсадида шу давлат ташкилотлари ва корхоналарининг мол-мулкани мажбурий суғурталаш жорий этилиши мумкин.

Шунингдек, мажбурий суғурталаш айнан бирор бир қонунга асосланмаган тарзда ҳам тузилиши мумкин. Масалан, бирор бир юридик шахснинг таъсис ҳужжатларида мол-мулкани мажбурий суғурталаш назарда тутилган бўлса, албатта бу турдаги мажбурий суғурта шартномасини тузиши мумкин. Бу шартномаларни тузиш мажбурияти юридик шахснинг ўзи томонидан таъсис ҳужжатларида белгиланиб, унинг ўзи томонидан тузилади. Бу эса мажбурий суғурта қоидаларини бузганлик учун келиб чиқадиган оқибатларни келтириб чиқармайди.

Бу ерда ва 52-бобнинг бошқа моддаларида «суғурта қилиш мажбурияти»-деганда суғурта қилдирувчи сифатида суғурта шартномасини тузиш мажбурияти юкланган шахс тушунилади. Ушбу мажбурият суғурта шартномасининг тарафларидан бири сифатида амал қилиши лозим бўлган шахс яъни — суғурта қилдирувчига юкланади.

2. Мажбурий суғурта шартномаси тузиши лозим бўлган шахслар белгиланган норматив ҳуқуқий ҳужжатларда кўрсатилиши лозим.

3. Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисми қоидаси фуқароларга ўз ҳаёти ва соғлигини суғурта қилиш мажбуриятини белгиловчи қонунлар қабул қилишни таъқиқлайди. Бироқ бу ўз ҳаёти ва соғлигини суғурта қилиш мажбурияти шартноманинг шарти бўлиши мумкин эмаслигини аңлатмайди.

Бир томондан, шарҳланаётган модданинг биринчи қисми нормасидан «мажбурий суғурта фақат бошқа шахсларнинг ҳаёти, соғлиги ва мол-мулкига нисбатан белгиланиши мумкин», - деган хулоса келиб чиқади. Бошқа томондан, ушбу модданинг иккинчи қисмида айни шу қоида тўғридан-тўғри таъқиқ сифатида ва фақат бошқа шахсларнинг ҳаёти ёки соғлигига нисбатан тақдорланган.

923-модда. Мажбурий суғуртани амалга ошириш

Мажбурий суғурта бундай суғурта қилиш мажбурияти юкланган шахс (суғурта қилдирувчи) суғурталовчи билан суғурта шартномаси тузиши воситасида амалга оширилади.

Мажбурий суғурта суғурта қилдирувчи ҳисобидан амалга оширилади, йўловчиларни мажбурий суғурталаш бундан мустасно бўлиб, бу суғурта қонунда назарда тутилган ҳолларда уларнинг ўз ҳисобидан амалга оширилиши мумкин.

Мажбурий суғурталаниши лозим бўлган объектлар, улар суғурталанишга сабаб бўладиган хавфлар ва суғурта пулининг энг кам миқдорлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

1. Мажбурий суғуртани амалга ошириш ёзма равишдаги шартнома тузиш орқали амалга оширилади. Суғурта қилиш мажбурияти юкланган шахс суғурталовчига оферта юбориши ёки унга ариза бериши, суғурталовчи эса офертани акцептлаши ёки ариза берган шахсга суғурта шартномаси тузилганлигини ифодоловчи суғурта полисини бериши лозим. Шартноманинг оферта, ариза ва полисда ифодаланган шартлари мажбурий суғуртани белгиловчи норматив ҳужжатда белгиланган шартлар билан мувофиқ келиши даркор.

Айни шу турдаги ихтиёрий суғурта қилишни амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензияга эга бўлган, бироқ тегишли мажбурий суғурта қилишни амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензияга эга бўлмаган суғурталовчи мажбурий суғурта шартномасини тузишга ҳақли эмас.

Суғурталовчи, ҳатто у тегишли лицензияга эга бўлса ҳам, мажбурий суғурта шартномасини тузишга мажбур эмас (Фуқаролик кодексининг 914-моддаси).

Суғурталовчи мажбурий суғурта шартномасини тузишни рад этганлиги асослари ёзма равишда суғурта қилдирувчига тақдим этилиши лозим.

Мажбурий суғурта шартномаси тузишда суғурта шартномасининг бадали суғурта қилдирувчининг ҳисобидан тўланади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 922-моддасининг 6-қисмида фуқароларга ўз ҳаёти, соғлиги ёки мол-мулкни мажбурий суғурталаш жорий этилмаслиги қайд этилган бўлса-да, ушбу модданинг иккинчи қисми йўловчиларни мажбурий суғурталашда бу қоидаларни истисно этади. Яъни, Қонунда назарда тутилган ҳолларда йўловчилар ўз соғлиги, ҳаёти

ва мол-мулкани ташувчи корхона хизматидан фойдаланиш жараёнида етказилган зарарлардан ўз ҳисобидан мажбурий суғурталашни белгиланган. Бунда суғурта шартномаси сифатида суғурта полиси берилади ва суғурта бадали йўл ҳақида қўшилган ҳолда ҳисобланиб йўловчидан ундирилади.

Мажбурий суғурталаниши лозим бўлган объектлар, суғурта ҳодисалари, суғурта шартномаларининг муддатлари, суғурта пулининг энг кам миқдори Вазирлар Маҳкамасининг қарори билан белгиланади. Масалан, иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурталаш шартномаси бўйича суғурта шартномасининг муддати, суғурта шартномаси бўйича тўланадиган бадал миқдори, суғурта пули миқдори Вазирлар Маҳкамасининг 2009 йил 24 июндаги 177-сонли қарори билан билан тасдиқланган «Иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш» қоидаларида, транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурта пули, суғурта бадали, шартнома муддати Вазирлар Маҳкамасининг 2008 йил 24 июндаги 141-сонли қарори билан тасдиқланган «Транспорт воситалари эгаларининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурта қилиш» қоидаларида белгиланган. Тарафлар ана шу қоидада белгиланган тартибдан четга чиқиши мумкин эмас.

924-модда. Мажбурий суғурта тўғрисидаги қоидаларни бузиш оқибатлари

Қонун бўйича фойдасига мажбурий суғурта амалга оширилиши лозим бўлган шахс, агар суғурта амалга оширилмагани унга маълум бўлса, суғурта қилдирувчи сифатида зиммасига суғурталаш мажбурияти юкланган шахс уни амалга оширишини суд тартибида талаб қилишга ҳақли.

Агар суғурта қилдирувчи сифатида суғурталаш мажбурияти зиммасига юкланган шахс уни амалга оширмаган бўлса ёки суғурта шартномасини наф олувчининг аҳволини қонунда белгиланган шартларга нисбатан ёмонлаштирадиган шартларда тузган бўлса, у суғурта ҳодисаси юз берганида башарти тегишлича суғурталанган тақдирда суғурта товони тўлашга асос бўлиши керак бўлган шартларда жавобгар бўлади.

1. Мажбурий суғурта, агар суғурта шартномаси тегишли норматив ҳужжатда белгиланган шартларда ёки наф олувчи учун янада қулайроқ бўлган шартларда тузилган ва амал қилаётган бўлса, тегишли тарзда тузилган деб топилади.

Агар суғурта қилдирувчи суғурта шартномасини талаб этилган шартларда тузган ва шартнома кучга кирган, бироқ суғурта қилдирувчи ушбу шартнома бўйича ўз мажбуриятларини бажармаётган бўлса, бундай хулқ-атвор мажбурий суғурта қилишни амалга оширмаслик ёки лозим даражада амалга оширмаслик сифатида баҳоланиши мумкин эмас ва шарҳланаётган моддада назарда тутилган оқибатларга сабаб бўлмайди.

Ушбу модданинг қўлланиши учун мажбурий суғурта қилиниши лозим бўлган конкрет шахс лозим даражада ҳимояланиши талаб этиладиган муддатни аниқлаш имконияти мавжуд бўлиши ҳам муҳимдир. Бундай имкониятнинг йўқлиги мазкур манфаатни суғурта қилиш мажбурияти ушбу даврда бажарилган ёки бажарилмаганини аниқлаш имкониятини бермайди.

Манфаат ҳимоя қилиниши лозим бўлган муддат мажбурий суғуртани белгиловчи норматив ҳужжатда мавжуд бўлиши ёки ушбу муддат жорий шароитдан келиб чиқиши лозим. Акс ҳолда шарҳланаётган модда самарали қўлланиши мумкин эмас.

2. Шарҳланаётган модда биринчи қисмининг нормаси фақат уни қўлланиш тўғрисидаги талаб қўйилган пайтда суғурта ҳимояси амал қилаётган, бироқ мажбурий суғурта шартномаси ҳали тузилмаган ҳолда қўлланиши лозим. Масалан, шартнома тузилган, бироқ суғурта ҳимояси амал қилмаётган бўлса, ушбу модданинг биринчи қисми қўлланиши мумкин эмас.

3. Шарҳланаётган модда иккинчи қисмининг нормаси суғурта ҳимояси амал қилиши лозим бўлган, бироқ амал қилмаётган ёки лозим даражада амал қилмаётган пайтда суғурта ҳодисаси юз берганида қўлланиши лозим. Талаб қўйган шахсга суғурта ҳодисаси юз берганлигини исбот қилиш мажбурияти юкланади. Бу анча мушкул вазифа, чунки суғурта ҳодисасининг хусусияти мажбурий суғуртани белгиловчи норматив ҳужжатда тўлиқ тавсифланмаган бўлиши мумкин.

Фойдасига шартнома тузилиши лозим бўлган шахс суғурта ҳодисаси юз берганлигини исбот қилгач, суғурталаш мажбурияти зиммасига юкланган шахсга суғурта товони тўлаш тўғрисидаги талабни, бундай талабни

у суғурталовчига қўйиши мумкин бўлган ҳолдаги шартларда, яъни айти шу суммада, тегишли фойзлар билан ва тегишли даъво қўзғатиш муддати доирасида қўйиши мумкин.

Зарар етказганлик учун жавобгарликни мажбурий суғурта қилишда ўз ихтиёрига кўра суғурта товони тўлаш тўғрисида талаб қўйиши ёки зарарни қоплашни бевосита талаб қилиши мумкин (Фуқаролик кодексининг 918-моддаси).

925-модда. Суғурталовчи

Тижорат ташкилотлари ҳисобланган ва тегишли турдаги суғуртани амалга оширишга лицензияси бўлган юридик шахслар, агар қонунларда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, суғурталовчилар сифатида суғурта шартномаларини тузиши мумкин.

Суғурта ташкилотларига қўйиладиган талаблар, уларга лицензия бериш ва уларнинг фаолияти устидан давлат назоратини амалга ошириш тартиби қонун билан белгиланади.

1. Суғурталовчи — бу суғурта шартномасининг тарафидир. Суғурта ташкилотлари ўз фаолиятини махсус лицензияга эга бўлган ҳолда амалга ошириши лозим.

2. Суғурталовчи — тушунчаси Ўзбекистон Республикасининг «Суғурта фаолияти тўғрисида»ги Қонунининг 6-моддасида ва Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 925-моддасида берилган бўлиб, суғурта бозорининг профессионал иштирокчилари қаторида барча суғурта шартномасидаги иккинчи асосий тараф сифатида иштирок этишини эътироф этиш мумкин.

Суғурта ишлари билан шуғуланувчи ташкилотлар — суғурталовчилар фаолиятини назорат қилиш шаклларидадан бўлиб, уларни қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказиш, қайта рўйхатга олиш ва тугатишга оид қоидалар белгилаб қўйилган.

Суғурта ташкилотлари ҳам ҳар қандай бошқа турдаги тадбиркорлик ва хўжалик юритиш субъектлари сингари Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 44-моддаси ҳамда «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонуннинг 13-моддасида белгиланган тартибда тегишли ваколатли давлат органлари томонидан

давлат рўйхатига олинадилар, ҳамда корхоналарнинг ягона реестрига киритилади. Шундан сўнг улар юридик шахс мақомига эга бўладилар.

Тегишли турдаги суғуртани амалга ошириш учун лицензияга эга бўлган ва суғурта шартномасига мувофиқ суғурта товони тўловини амалга ошириш мажбуриятини олувчи тижорат ташкилоти бўлган юридик шахс суғурталовчи — деб эътироф этилади. Суғурталовчилар ўз низомларида белгиланган тартиб асосида фаолият юритадилар. Суғурталовчилар қуйидаги ҳуқуқларга эга: қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ва шартларда суғурта, қайта суғурта қилиш шартномалари тузиш, ўз мажбуриятларини белгиланган тартибда қайта суғурта қилиш, шу жумладан Ўзбекистон Республикасидан ташқарида қайта суғурта қилиш; махсус ваколатли давлат органи белгилайдиган тартибда ва шартларда инвестиция фаолиятини амалга ошириш, қимматли қоғозлар бозорида инвестиция воситачиси сифатида профессионал фаолиятни амалга ошириш.

Суғурталовчи шу билан бирга маълум мажбуриятларга ҳам эга: суғурталовчи суғурта фаолияти тўғрисидаги қонун ҳужжатлари талабларига риоя этиши; суғурта фаолиятини амалга ошириш чоғида олинган ахборотнинг махфийлигини қонун ҳужжатлари талабларига мувофиқ таъминлаши; ўзи ваколат берган суғурта агентларининг реестрини юритиши; қонун ҳужжатларида белгиланган ахборотни махсус ваколатли давлат органининг талабига биноан тақдим этиши; суғурта ҳодисаси юз берган тақдирда, қонун ҳужжатларида ёки суғурта, қайта суғурта қилиш шартномасида назарда тутилган муддатларда барча зарур ҳисоб-китобларни амалга ошириши ва суғурта товони тўлаши; фирманинг номи, ташкилий-ҳуқуқий шакли ёки жойлашган ери ўзгарган тақдирда, бу ҳақдаги ахборотни суғурта қилдирувчиларга етказиши; суғурта заҳираларини махсус ваколатли давлат органи белгилайдиган тартибда ва шартларда шакллантириши ҳамда жойлаштириши; қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳар йили мажбурий аудиторлик текширувидан ўтиши; махсус ваколатли давлат органи белгилаган тартибда бир йилда камида бир марта актуар ташкилотни актуар хизматлар кўрсатиш учун жалб этиши; махсус ваколатли давлат органи белгилаган шаклда, тартибда ва муддатларда йиллик молиявий ҳисоботни эълон қилиши; қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда бухгалтерия ҳисобини юритиши, молиявий, статистика, солиқ

ҳисоботларини ва бошқа ҳисоботларни тузиши шарт. Суғурталовчининг зиммасида қонун ҳужжатларига ва ўзи тузган шартномаларга мувофиқ бошқа мажбуриятлар ҳам бўлиши мумкин.

Суғурталовчилар суғуртани амалга оширишга бевосита боғлиқ бўлмаган тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишлари мумкин эмас.

926-модда. Суғурта шартномасидан келиб чиқадиган мажбуриятларнинг суғурта қилдирувчи ва наф олувчи томонидан бажарилиши

Наф олувчи фойдасига суғурта шартномаси тузиш, шу жумладан у суғурталанган шахс бўлганда ҳам, суғурта қилдирувчини, агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган ёхуд суғурта қилдирувчининг зиммасидаги мажбуриятлар фойдасига шартнома тузилган шахс томонидан бажарилмаган бўлса, ушбу шартномадан келиб чиқадиган мажбуриятларни бажаришдан озод қилмайди.

Наф олувчи мулкий суғурта шартномаси бўйича суғурта товонини ёхуд шахсий суғурта шартномаси бўйича суғурта пулини тўлашни талаб қилганида суғурталовчи ундан, шу жумладан суғурталанган шахс наф олувчи бўлган тақдирда ҳам, суғурта шартномаси бўйича мажбуриятларни, шу билан бирга суғурта қилдирувчининг зиммасида бўлган, лекин у бажармаган мажбуриятларни бажаришни талаб қилишга ҳақли. Илгари бажарилиши лозим бўлган мажбуриятларни бажармаслик ёки ўз вақтида бажармаслик оқибатлари хавфи наф олувчининг зиммасида бўлади.

1. Суғурта қилдирувчининг суғурта шартномаси бўйича мажбуриятларига у шартнома бўйича ўз зиммасига олган мажбуриятларгина эмас, балки қонунда белгиланган, бироқ суғурта шартномаси кучга кирганда юзага келадиган мажбуриятлар ҳам киради. Булар етти та мажбуриятни ташкил этиб улар қуйидагилардан иборат:

а) бош полис бўйича суғурталашда мол-мулкнинг суғурталанаётган ҳар бир туркуми хусусида полисда шартлашилган маълумотларни суғурталовчига хабар қилиш;

б) шартнома тузаётганда хавфни баҳолаш учун муҳим бўлган барча ҳолатларни суғурталовчига маълум қилиш;

в) суғурта мукофоти тўлаш;

г) шартноманинг амал қилиш даврида у тузилаётганда билдирилган ҳолатлардаги ўзига маълум бўлган жиддий ўзгаришлар тўғрисида суғурталовчига хабар бериш;

д) суғурта ҳодисаси юз берганлигини суғурталовчига билдириш;

е) суғурта ҳодисасидан кўрилиши мумкин бўлган зарарни камайтириш учун имконият доирасида оқилона чоралар кўриш, бунда суғурталовчининг кўрсатмаларига, агар улар берилган бўлса, қатъий риоя қилиш;

ж) барча ҳужжатлар ва далилларни суғурталовчига топшириш, суброгация бўйича ўтган талаб қилиш ҳуқуқини амалга ошириш учун зарур бўлган барча маълумотларни унга тақдим этиш.

Шуни қайд этиш лозимки, суғурта қилдирувчи ҳар қандай ҳолда ҳам юқорида зикр этилган ҳаракатларнинг барчасини мазкур шартнома кимнинг фойдасига тузилаётганидан қатъи назар бажаради. Бундан ташқари, суғурта қилдирувчи, агар тарафлар шартномада бошқача тартибни назарда тутган бўлсалар, санаб ўтилган мажбуриятлардан озод қилинадилар. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки, ушбу норма диспозитив ҳисобланади.

Ушбу мажбуриятлардан айримлари қонунга мувофиқ фақат суғурта қилдирувчига (а, б, е), айримлари эса (в, г, д, ж) ҳам суғурта қилдирувчи, ҳам наф олувчига юкланади.

Юқорида зикр этилган мажбуриятларни бажармасликнинг ҳуқуқий оқибатлари Фуқаролик кодексининг мажбуриятлар ҳақидаги тушунчаларни ўзида ифода этган моддаларида назарда тутилган. Айни пайтда (а) ва (в) мажбуриятларни бажармасликнинг ҳуқуқий оқибатлари умуман белгиланмаган.

2. Фуқаролик кодекси 235-моддаси тўртинчи қисмининг умумий қондасига мувофиқ мажбурият унда тарафлар сифатида қатнашмаган шахслар учун бурчлар ҳосил қилмайди. Наф олувчи суғурта шартномасидан келиб чиқувчи мажбуриятларнинг бирортасида ҳам тараф ҳисобланмайди. Бу мажбуриятлар наф олувчи учун эмас, балки фақат суғурталовчи ва суғурта қилдирувчи учун бурчлар ҳосил қилади. Шунга қарамай, шартнома бўйича тараф сифатидаги суғурта қилдирувчининг мажбуриятларни бажармаслиги ёки ўз вақтида бажармаслиги хавфи наф олувчига юкланади.

Бироқ Фуқаролик кодексининг 926-моддаси биринчи қисми суғурта қилдирувчига суғурталовчи билан келишувга кўра ўз мажбуриятларини

бажаришни наф олувчига юклаш имкониятини беради. Шуни қайд этиш лозимки, суғурта қилдирувчининг мажбуриятларини наф олувчига юклаш нафақат Фуқаролик кодекси 926-моддасининг биринчи қисмига мувофиқ, яъни шартномадан келиб чиқувчи мажбурият мавжудлиги туфайли, балки қонун талабларига мувофиқ ҳам амалга оширилиши мумкин. Бундай мажбурият юклаш Фуқаролик кодекси 235-моддасининг бешинчи қисмида назарда тутилган одатдаги юклашдан фарқ қилади. Мажбуриятни бажариш ушбу норманинг қонунга мувофиқ учинчи шахсга юкланганида, жавобгарлик қарздорнинг зиммасида бўлади ёки бевосита бажарувчига юкланади. Мажбурият Фуқаролик кодексининг 926-моддасига мувофиқ юкланганида, суғурта қилдирувчи мажбуриятни бажаришдан, бинобарин, уни бажармаганлик учун жавобгарликдан ҳам озод қилинади. Чунки мажбуриятсиз жавобгарлик бўлиши мумкин эмас. Суғурталовчи наф олувчи олдида ўз мажбуриятини бажаришининг шарти сифатида суғурта қилдирувчи ёки бошқа шахс (шу жумладан наф олувчининг ўзи) суғурта қилдирувчининг суғурта шартномаси бўйича мажбуриятларини бажариши амал қилади. Ушбу мажбуриятлар бажарилмаганида яъни, суғурта қилдирувчининг суғурта шартномаси мажбуриятларини бажармаслигининг салбий оқибатлари хавфи наф олувчининг зиммасида бўлади.

Шуни қайд этиш лозимки, қонун чиқарувчи тарафлар ўзгартириши мумкин бўлмаган императив нормани белгилаган. Бундан ташқари, мазкур мажбуриятларни наф олувчи суғурта товони тўлашни сўраб суғурталовчига муурожаат қилганидан кейингина бажариши лозим.

3. Фуқаролик кодексининг 926-моддасида назарда тутилган мажбуриятни бажаришни наф олувчига юклаш махсус ҳуқуқининг мавжудлиги суғурта қилдирувчини Фуқаролик кодекси 235-моддасининг бешинчи қисмига мувофиқ мажбуриятни бажаришни суғурталовчининг розилигисиз учинчи шахсга (шу жумладан наф олувчига) юклаш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди. Бунда мажбуриятни бажармаслик ёки лозим даражада бажармаслик учун жавобгарлик хавфи суғурта қилдирувчининг зиммасида қолади.

4. Шуни эътиборга олиш лозимки, суғурта қилдирувчининг мажбуриятлари фақат суғурта шартномаси кучга кирган пайтда вужудга келади. Шу туфайли ҳам, агар бу муқофот ёки унинг биринчи бадали тўланган пайтдан бошлаб юз берса, муқофот ёки унинг биринчи бадалини тўлаш

суғурта қилдирувчининг мажбурияти хисобланмайди. Бинобарин, шартноманинг ушбу шартига Фуқаролик кодексининг 926-моддаси қоидалари қўлланиши мумкин эмас.

5. Мазкур нормада суғурта қилдирувчининг мажбуриятлари бажарилмаганида ёки лозим даражада бажарилмаганида юз бериши мумкин бўлган оқибатлар (турлари) санаб ўтилмаган. Амалда бундай оқибатда битта — наф олувчи ушбу мажбуриятлар ўз вақтида бажарилганида ўзи олиши мумкин бўлган пул суммасини белгиланган муддатда ола олмайди.

927-модда. Суғурта шартномасининг шакли

Суғурта шартномаси ёзма шаклда тузилиши лозим.

Бу талабга риоя этмаслик шартноманинг ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлади.

Суғурта шартномаси битта ҳужжатни тузиш ёхуд суғурталовчи томонидан суғурта қилдирувчига унинг ёзма ёки оғзаки аризасига биноан суғурталовчи имзолаган, суғурта шартномасининг шартларини ўз ичига олган суғурта полиси (шаҳодатномаси, сертификати, квитанцияси)ни топшириш йўли билан тузилиши мумкин. Бу ҳолда суғурта қилдирувчининг суғурталовчи таклиф этган шартларда шартнома тузишга рози эканлиги суғурталовчидан кўрсатилган ҳужжатларни қабул қилиб олиш ва суғурта мукофоти тўлаш ёхуд — суғурта мукофоти бўлиб-бўлиб тўланганда — биринчи бадални тўлаш орқали тасдиқланади.

Суғурталовчи шартнома тузиш чоғида суғуртанинг алоҳида турлари бўйича суғурта шартномаси (суғурта полиси)нинг ўзи ишлаб чиққан стандарт шаклларини қўлланишга ҳақли.

1. Ёзма шакл суғурта шартномаларининг барчаси учун мажбурийдир. Суғурта шартномасининг ёзма шаклига риоя этмаслик у тузилган пайтдан бошлаб унинг ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлади ва бундай шартнома ҳуқуқлар ва мажбуриятларни вужудга келтирмайди: ҳар бир тараф бундай битим бўйича олинган ҳамма нарсани бошқа томонга қайтариши шарт. Бироқ давлат мажбурий суғуртаси учун у улкан ижтимоий аҳамиятга эга эканлиги туфайли истисно ҳолат белгиланган. Бундай шартномани тасдиқлаш учун тарафлар ёзма ва бошқа хил далиллар келтиришлари мум-

кин, бироқ гувоҳлик кўрсатувларидан фойдаланиш таъқиқланади. Давлат мажбурий суғуртаси бевосита қонунга ва бошқа ҳуқуқий ҳужжатларга мувофиқ амалга оширилгани боис (Фуқаролик кодексининг 961-моддаси), тегишли тоифадаги фуқаролар ўз-ўзидан суғурталанган ҳисобланадилар ва шартноманинг ҳақиқийлигини исботлаш қийинчилик туғдирмайди.

2. Шарҳланаётган моддада суғурта шартномасини тузишнинг ёзма шаклига риоя қилинганида қўлланиладиган икки усули белгиланган: биринчи — тарафлар имзолайдиган битта ҳужжатни тузиш, иккинчи — уларнинг шартнома тузишга қаратилган хоҳиш-иродасини ифодаловчи ҳужжатларни алмашиш.

Битта ҳужжатни тузиш йўли билан бош полис бўйича суғурта шартномалари (Фуқаролик кодексининг 928-моддасига берилган шарҳга қаранг), аралаш суғурта шартномалари тузилади. Аралаш суғурта шартномалари тарафлар ишлаб чиқадиган кўп сонли хавфлар ва суғурта объектлари бўйича кенг кўламли суғурта таъминотини суғурта қилдирувчига бериш тўғрисидаги суғурта дастурига асосан тузилади. Битта шартнома бўйича суғурта қилдирувчининг фаолияти билан боғлиқ бўлган кўп сонли хавфлар суғурталаниши мумкин. Ушбу шартномада суғурталовчининг суғурта хавфи менежмент бўйича хизматлари назарда тутилиши ҳам мумкин. Ушбу хизматлар суғурталовчи амалга оширадиган, экспертларнинг маслаҳатлари, хавфсизлик воситалари, замонавий хавфсизлик технологиялари ва шу кабиларни жорий этишни режалаштириш ва амалга оширишдан иборат тадбирлар мажмуини ўзида ифодалайди.

Шарҳланаётган модда суғурта шартномаларини ҳужжатлар алмашиш йўли билан тузиш имкониятини назарда тутди. Суғурта полиси суғурта қилдирувчига унинг ёзма ёки оғзаки аризасига биноан берилиши мумкин. Суғурта таъминоти шартлари суғурталанган шахс ҳақида батафсил ахборотни талаб қилмаган, суғурта ҳодисасининг юз бериш эҳтимолини аниқлаш учун муҳим бўлган ҳолатлар суғурта қилдирувчига маълум бўлган ҳолда оғзаки ариза беришнинг ўзи кифоя қилади. Бундай усул билан бахтсиз ҳодисалардан эҳтиёт шарт суғурта қилишга доир (масалан, самолётда учиб пайтида) қисқа муддатли шартномалар, чорбоғлардаги иморатларни суғурта қилиш шартномалари тузилиши мумкин. Фуқаролик кодекси 927-моддаси қоидаларининг таърифлари суғурталовчини суғурта қилдирувчидан ёзма ариза талаб қилиш ҳуқуқидан маҳрум этмайди.

Шуни қайд этиш лозимки, бундай ариза суғурта қилдирувчи билдирган маълумотларнинг ҳаққонийлиги ва тўлиқлиги тўғрисида низо чикқанида муҳим процессуал аҳамият касб этади.

Шартнома суғурта қилдирувчининг конклюдент ҳаракатлари билан, масалан, суғурта полисини автоматик мосламадан олиш йўли билан тузилгани ушбу модданинг қоидаларига зид келмайди.

3. Шартноманинг (суғурта полисларининг) намунавий ва стандарт шакллари қўлланиш мақсадга мувофиқдир. Бу ҳужжатлар билан ишлашни, тижорат ҳисоб-китобларини соддалаштиради, молия, божхона идоралари ва бошқа органлар билан ўзаро муносабатларни енгиллаштиради. Суғурталовчилар бирлашмаси томонидан ишлаб чиқилган стандарт шакллар миллий суғурта амалиётимизда ҳали мавжуд эмас, бироқ ҳар бир суғурта компанияси ўзларининг намунавий шартнома шаклларига эга.

4. Фуқаролик кодексининг 927-моддасида кўрсатилган шартноманинг мавжудлигини тасдиқловчи ҳужжатлар ўртасида принципиал фарқ йўқ. Улар асосан шартларни баён этиш шаклига кўра фарқ қилади. Суғурта полислари ва шаҳодатномалари, қоида тарикасида, шартноманинг барча шартларини, шу жумладан суғурта қилишнинг стандарт қоидаларини, мазкур шартнома учун махсус шартларни, стандарт қоидаларга қўшимчалар ва истисно ҳолатларни ўз ичига олади. Улардан суғурта қилдирувчи билан келишилган ҳолда алоҳида шартларни шартномада белгилаш мумкин. Суғурта сертификатлари ва қвитанциялари соддарок бўлиб, уларда фақат шартноманинг муҳим шартларигина баён этилади. Суғурта шартномасининг бошқа шартлари суғурта қилишнинг стандарт қоидаларида ифода этилади.

Мазкур нормада ифодаланган рўйхат узил-кесил эмас. Суғурта амалиётида бошқа хил ҳужжатлар ҳам тадбиқ этилади. Масалан, бошланғич шартнома бўлиб хизмат қиладиган ва шартнома белгиланган вақтда тузилмаган тақдирда ўз кучини йўқотадиган ковер-ноталар ҳам амалда қўлланилади. Ковер-ноталардан одатда суғурта қопламасини тасдиқлаш учун фойдаланилади.

Суғурта шартномасининг амал қилиш даврида унинг баъзи бир шартларини ўзгартиришга зарурият туғилиши мумкин. Бундай ўзгартишлар шартноманинг ажралмас қисми ҳисобланадиган аддендум (қўшимча) билан расмийлаштирилади. Аддендумларни бериш тартиби суғурта шартномаларини тузиш тартиби билан бир хилда амалга оширилади.

928-модда. Бош полис бўйича суғурталаш

Бир турдаги мол-мулк (товарлар, юклар ва ҳоказонинг) турли туркумларини муайян муддат давомида бир хилдаги шартларда мунтазам суғурталаш суғурта қилдирувчининг суғурталовчи билан келишувига биноан битта суғурта шартномаси — бош полис асосида амалга оширилиши мумкин.

Суғурта қилдирувчи бош полиснинг таъсир доирасида бўладиган мол-мулкнинг ҳар бир туркуми тўғрисида суғурталовчига бундай полисда шартлашилган маълумотларни унда назарда тутилган муддатда, агар муддат назарда тутилмаган бўлса — улар олинганидан кейин дарҳол хабар қилиши шарт. Агар ҳатто бундай маълумотларни олиш пайтигача суғурталовчи тўлаши лозим бўлган зарар кўриш эҳтимоли ўтиб кетган бўлса ҳам, суғурта қилдирувчи бу мажбуриятдан озод бўлмайди.

Суғурта қилдирувчининг талабига биноан суғурталовчи бош полиснинг таъсир доирасида бўладиган мол-мулкнинг алоҳида туркумлари бўйича суғурта полисларини бериши шарт.

Суғурта полисининг мазмуни бош полисга номувофиқ бўлган тақдирда, суғурта полиси афзал кўрилади.

1. Бош полис мол-мулкни суғурта қилиш шартномасининг тур хили ҳисобланади ва унга ушбу турдаги суғуртага тегишли бўлган барча қоидалар қўлланилади.

Бош полиснинг ўзига хос жиҳати шундаки, суғурта шартномасининг шартлари (суғурталанувчи мол-мулк, суғурта пули миқдори, суғурта мукофотининг миқдори тўғрисидаги шартлар) унда конкрет мол-мулкнинг бевосита тавсифи сифатида ёки аниқ пул суммаларини кўрсатиш йўли билан эмас, балки мол-мулкнинг ҳар бир туркуми учун суғурта қилдирувчи суғурталовчига билдирувчи мол-мулкнинг ушбу туркуми хусусидаги маълумотлар негизида тегишли шартларни белгилаш усулларининг тавсифи сифатида келишилади.

Бош полис бўйича суғурталаш қуйидаги шартларга риоя қилинганида амалга оширилиши мумкин: 1) суғурта предмети мол-мулк бўлиши лозим; 2) ушбу мол-мулк туркумлардан таркиб топиши керак; 3) бир турдаги мол-мулк учун суғурталаш шартлари ўхшаш бўлиши лозим; 4) шартнома

муайян муддатга тузилиши керак. Шарҳланаётган модданинг биринчи қисми нормаси диспозитив бўлгани боис, тарафлар унинг талабларидан четга чиқишга ҳақли. Тижорат суғуртаси амалиётида бош полислар суғурта қилдирувчига қарашли бўлган (бир турдаги ва турли хил) мол-мулкнинг барча туркумлари учун тузилади, полисда турли шартларда суғурталаш назарда тutilади, шартноманинг амал қилиши эса муайян муддат билан чекланмайди.

2. Мол-мулкнинг ҳар бир туркуми тўғрисида зарурий маълумотларни хабар қилиш мажбурияти бош полис бўйича суғурта қилдирувчининг асосий мажбуриятларидан бири ҳисобланади. Чунки, конкрет мол-мулкни, конкрет туркумни суғурталаш учун суғурта пули ва мукофоти миқдорини (балки бошқа шартларни ҳам) белгилаш имконияти айна шу мажбурият лозим даражада бажарилишига боғлиқ бўлади.

Бундай маълумотлар рўйхати бош полис билан расмийлаштирилаётган суғурта шартномасининг муҳим шarti ҳисобланади. Мазкур норма императив хусусият касб этади, бинобарин, суғурта қилдирувчининг ушбу мажбурияти суғурта шартномасидаги асосий мажбурияти ҳисобланади. Мазкур мажбуриятни бажармаслик оқибатлари хавфи суғурта қилдирувчининг зиммасида бўлади.

Суғурта қилдирувчининг суғурталовчини хабардор қилиш мажбуриятини бажармаганлиги суғурта ҳимоясидан маҳрум қилмайди. Чунки, амалдаги бош полис мол-мулкнинг унда баён этилган тавсифига мувофиқ келувчи барча туркумларига суғурта ҳимоясини беради. Бирок, ушбу мажбуриятни бажармаслик суғурталовчи заҳираларини шакллантиришнинг молиявий механизми билан боғлиқ зарар кўришига сабаб бўлиши мумкин. Шу туфайли ҳам суғурта қилдирувчи суғурталовчига ахборотни ўз вақтида ва ҳатто у мазкур туркум учун суғурта ҳимоясига бундан буён муҳтож бўлмаган ҳолда ҳам маълум қилиши лозим.

3. Бош полис бўйича суғурта шартномасини тузиш мол-мулкнинг айрим туркумларини бир марталик суғурта полислари бўйича суғурталаш имкониятини истисно қилмайди. Бундай зарурият мол-мулкни гаровга берилиши ёки суғурта қилдирувчининг ўз ҳамкорлари билан ҳисоб-китоб қилиш шаклларининг ўзига хос жиҳатлари, хусусан улар мол-мулкнинг айрим туркуми бўйича полис тақдим этишини талаб қилишлари (масалан, ҳисоб-китобларнинг аккредитивли шаклида) туфайли юзага келиши мумкин.

Суғурта амалиётида тарафлар ўртасида барқарор шерикчилик муносабатлари юзага келадиган ва суғурталовчилар билан келишувга биноан бир марталик полислар беришни заруриятга қараб суғурта қилдирувчининг ўзи амалга оширадиган ҳолатлар мавжуд. Шу тариқа ҳужжат айланиши жараёни янада жадаллашади ва суғурта қилиш учун ариза бериш зарурияти йўқолади. Бироқ бир марталик суғурта полиси ҳар доим суғурталовчи томонидан имзоланган бўлиши лозим. Суғурта қилдирувчи полисга киририлган мол-мулк тўғрисидаги маълумотларнинг тўғрилиги учун жавобгар бўлади (Фуқаролик кодексининг 931-моддаси). Суғурта полисларини беришнинг бундай усулига фақат бош полис доирасида йўл қўйилади.

4. Бош полис бўйича суғурталаш мол-мулкнинг алоҳида туркумлари суғурта қилишда қўлланиладиган бир марталик суғурта полисларидан фойдаланиш имкониятини истисно этмайди. Шу туфайли ҳам шарҳланаётган модданинг учинчи қисмида суғурта қилдирувчининг талабига биноан суғурталовчи мол-мулкнинг алоҳида туркумлари бўйича суғурта полисларини бериши шартлиги белгиланган. Ушбу тартибнинг белгиланиши Бош полиснинг мазмуни суғурта полиси мазмуни билан тўғри келмай қолганда ҳар қандай ҳолда ҳам суғурта полисида назарда тутилган шартларни инобатга олиниши, яъни бир марталик суғурта полиси афзал кўрилиши назарда тутилган.

Туркум учун полис бош полиснинг шартларини фақат полисни бериш тўғрисидаги талаб ва уни суғурталовчидан олиш ўзга шахс томонидан эмас, балки суғурта қилдирувчи томонидан амалга оширилган ҳолдагина ўзгартирилиши мумкин. Чунки, тузилган шартнома шартларини фақат унинг тарафлари ўзгартириши мумкин.

929-модда. Суғурта шартномасининг муҳим шартлари

Мулкий суғурта шартномаси тузишда суғурта қилдирувчи билан суғурталовчи ўртасида қуйидагилар тўғрисида келишувга эришилиши лозим:

суғурта объекти бўлган муайян мол-мулк ёхуд бошқа мулкий манфаат тўғрисида;

юз бериши эҳтимол тутилиб суғурта амалга оширилаётган воқеа (суғурта ҳодисаси)нинг хусусияти тўғрисида;

суғурта пули миқдори тўғрисида;

суғурта товони миқдорини аниқлаш тартиби тўғрисида, агар шартномада уни суғурта пулидан оз миқдорда тўлаш мумкинлиги назарда тутилган бўлса;

суғурта мукофотининг миқдори ва уни тўлаш муддати (муддатлари) тўғрисида;

шартноманинг амал қилиш муддати тўғрисида.

Шахсий суғурта шартномаси тузишда суғурта қилдирувчи билан суғурталовчи ўртасида қуйидагилар тўғрисида келишувга эришилиши лозим:

суғурталанган шахс тўғрисида;

суғурталанган шахс ҳаётида юз бериши эҳтимол тутилиб суғурта амалга оширилаётган воқеа (суғурта ҳодисаси)нинг хусусияти тўғрисида;

суғурта пули миқдори тўғрисида;

суғурта мукофотининг миқдори ва уни тўлаш муддати (муддатлари) тўғрисида;

шартноманинг амал қилиш муддати тўғрисида.

Тарафларнинг келишувига биноан шартномага бошқа шартлар ҳам киритилиши мумкин. Агар суғурта шартномаси суғурта қилдирувчи, суғурталанган шахс ёки наф олувчи ҳисобланган фуқаронинг аҳволини қонун ҳужжатларида белгиланган қоидаларга нисбатан ёмонлаштирадиган шартларни ўз ичига олса, шартноманинг ана шу шартлари ўрнига қонун ҳужжатларининг тегишли қоидалари қўлланилади.

1. Ушбу моддада Ўзбекистон Респубикаси Фуқаролик кодекси 364-моддасининг шартнома тузишнинг асосий қоидалари тўғрисидаги нормалари конкретлаштирилади ва суғурта шартномаси муҳим шартларининг узил-кесил рўйхати келтирилади. Тарафлар ўртасида ушбу шартлар тўғрисида келишувга эришилган ҳолда шартнома тузилган — деб ҳисобланади. Тарафлар ушбу шартлар тўғрисида келишувга эришмагани оқибатлари бу моддада кўрсатилмаган. Шарҳланаётган модданинг мазмунига кўра, тарафлар ушбу шартлардан биттаси тўғрисида келишувга эришмаган бўлсалар ҳам суғурта шартномаси тузилган деб топилиши мумкин эмас.

Шарҳланаётган моддада суғурта шартномасининг муҳим шартлари рўйхати келтирилган. Улар қонунда ҳам муҳим деб номланган шартлар

жумласига киради. Суғурта шартномалари учун бошқа турдаги муҳим шартлар ҳам мавжуд. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 927-моддасининг учинчи қисмида зикр этилган суғурта шартномасининг намунавий шакллари ҳам тарафлардан бирининг (суғурталовчининг) аризасига биноан келишувга эришилиши лозим бўлган муҳим шартлар рўйхатини ўз ичига олади.

Қонунда суғурта шартномалари учун зарурий деб айтилган шартлар ҳам мавжуд. Бу турдаги шартларга суғурта мукофотини киритиш тартиби ва муддати киради — Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 942-моддасининг биринчи қисмида белгиланган мукофотни киритиш тартиби ва муддати тўғрисидаги тегишли императив кўрсатмани бундан бошқача талқин қилиб бўлмайди.

2. Мол-мулкнинг ёки бошқа мулкый манфаатнинг белгилаб қўйилганлиги суғурта объекти шартномада албатта алоҳида белгиланиши лозимлигини англатмайди: айрим ҳолларда мулкый суғурта шартномасида объект кейинчалик уни алоҳида белгилаш амалга ошириладиган усул сифатида тавсифланиши мумкин (Фуқаролик кодексининг 928-моддаси). Бироқ тавсиф шундай бўлиши лозимки, суғурта ҳодисаси юз берганида суғурталанган манфаатга чиндан ҳам зарар етганига шак-шубҳа туғилмасин. Шунини қайд этиш лозимки, суғурта қилдирувчининг суғурта объекти сифатида амал қилувчи мулкый манфаати нима, деган саволга Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексида аниқ жавоб берилмаган. Айтиш ҳолда суғуртанинг «предмети» ва «объекти» тушунчалари бир хиллаштирилган.

3. Шахсий суғурта шартномасида суғурталанган шахс алоҳида белгиланиши лозимлиги тўғрисидаги масала мулкый суғурта шартномаси учун назарда тутилган тартибда ҳал қилиниши керак. Суғурталанган шахс шартномада қайд этилиши лозим (Фуқаролик кодекси 921-моддасининг биринчи қисми), бироқ унинг исми ёки номини кўрсатишда аниқликнинг конкрет шахс билан суғурта ҳодисаси юз берганида шартномада чиндан ҳам у ҳақда сўз юритилаётганини узиш-кесил аниқлаш имкониятини берадиган даражаси кифоя қилади.

Яна шунини ҳам ҳисобга олиш лозимки, наф олувчини тайинлаш ва ўзгартиришда суғурталанган шахснинг розилиги талаб этилади (ФК 921-моддасининг иккинчи қисми, Фуқаролик кодексининг 946-моддаси), яъни аниқлик бу ҳолда ҳам таъминланиши лозим.

Агар суғурталанган шахс шартномада қайд этилган бироқ алоҳида белгиланмаган бўлса, суғурталовчи томонидан суғурта шартномасига тегишли бўлмаган шахсга суғурта товонининг тўланиши унга солиқ жарималари тайинланишига сабаб бўлиши мумкинлиги эътиборга олиниши лозим.

4. Юз бериши эҳтимол тутилиб суғурта амалга оширилаётган воқеа (суғурта ходисаси) хусусиятининг тавсифи унинг юз берганини исботлаш имкониятини таъминлаши лозим.

Мулкий суғуртанинг барча турлари суғуртанинг муайян хавф билан боғлиқ турларига мансублиги боис, мулкий суғурта шартномаларини тузишда юз бериши эҳтимол тутилиб мулкий суғурта амалга оширилаётган воқеа суғурта объектига нисбатан зарарли хусусиятга эга бўлиши лозим. Бу суғурта ходисасининг тавсифи суғурта объектига етказилиши мумкин бўлган зарарнинг тавсифини қамраб олиши лозимлигини англатади.

Шу сабабли мулкий суғурта шартномасини тузишда шартноманинг тарафлари айнан муайян хавф тўғрисида келишишлари ва бундай хавфнинг белгиларини тавсифлашлари лозим. Масалан, тарафлар хавф сифатида табиий офатларни назарда тутаётган бўлсалар, ер қимирлаши, шамол, бўрон, довул, дўл, кўп қор ёғиши, сел, сув тошиши, тупроқ кўчиши ёки чўкиши ва ҳоказолар тарзидаги табиий офатлар хусусиятини тавсифлаш талаб этилади.

Суғурта ходисасининг хусусиятини суғурта шартномасида аниқ тавсифлаш суғурталовчига кейинчалик суғурта товонини тўлаш бўйича тўғри қарор қабул қилиш имкониятини беради.

5. Ушбу моддада суғурта шартномалари ҳақ бараварига тузиладиган шартномалар туркумига киришини инобатга олган ҳолда шартнома тузиш жараёнида тарафлар томонидан тўланиши лозим бўлган суғурта пули ва суғурта бадалининг миқдори шартномада акс эттирилиши лозимлиги таъкидланган.

Суғурта пулини белгилашда тарафлар ҳар доим унинг суғурта қийматидан ортиқ бўлмаслиги шартини унутмаслиги лозим. Шунингдек, суғурта қилдирувчининг асосий мажбурияти бўлган суғурта бадалини белгилашда тарафлар суғурта пули миқдоридан келиб чиққан ҳолда белгилаши, уни бир йўла тўлаши ёки бўлиб-бўлиб тўлаш бўйича келишиб шартномада бу ҳақда қайд этиб ўтиши мумкин.

Суғурта шартномасининг пули суғурта шартномаларининг туридан қатъий назар шартномада белгиланиши лозим. Худди шу каби суғурта бадали микдори эса ҳамма суғурта шартномаларида қайд этилиши лозим. Чунки, суғурта шартномасининг асосий шартлари бўлган суғурта қиймати, суғурта пули, суғурта бадали булар бир-бирини ташкил этувчи мажбуриятлар ҳисобланади.

Суғурта шартномаси ҳақ тўлашни, яъни суғурта қилдирувчи (наф олувчи) тўланган ҳақ эвазига суғурталовчидан муқобил ижрони олишини назарда тутадиган фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларга мансублиги туфайли, ушбу ижронинг баҳоси тарафлар келишуви билан албатта белгилаб қўйилиши лозим.

6. Бошқа турдаги шартномалардан фаркли ўлароқ, суғурта шартномаси номуайян муддатга тузилиши мумкин эмас.

Суғурта шартномаси амал қилишининг бошланиши тартиби Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 947-моддасининг биринчи қисмида белгиланган.

Суғурта шартномаси амал қилишининг тугаш муддати тарафлар томонидан шартномада аниқ белгилаб қўйилиши лозим. Бунда шартнома амал қилишининг тугаш муддати аниқ сана тарзида белгиланиши шарт эмас.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 357-моддасининг учинчи қисмида шартнома, агар унда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мажбуриятларни бажаришнинг унда белгиланган муддатигача амал қилиши назарда тутилгани боис, суғурта шартномаси амал қилишининг тугаш муддатини белгилашга икки усул билан эришиш мумкин.

Биринчидан — шартнома муддати тугаганидан сўнг шартнома бўйича барча мажбуриятларни барҳам топиш муддатини белгилаш;

Иккинчидан — шартнома бўйича ҳар бир тараф бажариши лозим бўлган мажбуриятларни муддатини шартномада белгилаш.

Суғурта шартномаси мажбуриятини бажариш муддати фақат суғурта ҳодисаси юз берадиган пайтга нисбатан белгиланиши мумкин. Шундай қилиб, иккинчи усулда иккита муддатни — суғурта ҳодисаси юз беришининг тугаганидан кейин суғурта ҳимояси берилмайдиган энг сўнгги муддатни (уни одатда шартноманинг амал қилиш муддати деб атайдилар, лекин бу тўғри эмас) ва суғурта ҳодисаси юз берганидан кейин суғурта товони тўлаш муддатини белгилаш талаб этилади.

Муайян ҳолларда айрим турдаги хавфларни суғурталашда, масалан сотиб олинган кўчмас мулкка бўлган мулк ҳуқуқини йўқотиш хавфини суғурталашда (титулни суғурталашда) суғурта қопламаси суғурта шартномаси тузилган пайтгача юз берган воқеаларга татбиқ этилиши мумкинлигини назарда тутувчи шартлар белгиланиши мумкин. Суғурта амалиётида бу турдаги суғурта шартномалари ретроактив санали шартномалар деб аталади.

Суғурта шартномасида суғурта қилдирувчининг аҳволини оғирлаштирадиган шартларнинг белгиланиши бу шартларни тан олинмаслигини яъни бу ҳолда Қонунда белгиланган нормаларни қўлланилиши эътироф этилади. Амалиётда суғурта шартномаси тузиш жараёнида суғурталовчилар томонидан ўз манфаатини кўзлаб, бундай шартлар назарда тутилиши мумкин. Масалан, «Ҳамкорбанк» ОАТБ билан тузилган банкларни комплекс суғурта қилиш шартномасининг 8.4.5-бандида Фуқаролик кодекси 955-моддасининг суғурталовчининг суғурта товонини тўлашни рад этиш тўғрисидаги қарори суғурта қилдирувчига у суғурта товонини тўлашни сўраб мурожаат этганидан кейин 15 кундан кечиктирмай хабар қилиниши ҳақидаги талабига зид равишда, мазкур муддат ушбу ҳақда қарор қабул қилинган кундан бошлаб 15 кун ичида хабар қилиниши белгиланган. Ушбу ҳолатда шартномада белгиланган муддатга эмас балки Фуқаролик кодексининг 955-моддасида белгиланган муддатга амал қилинади.

930-модда. Суғурта шартномаси шартларини суғурта қоидаларида белгилаб қўйиш

Суғурта шартномасини тузиш шартлари суғурталовчи ёхуд суғурталовчилар бирлашмаси томонидан қабул қилинган, маъқулланган ёки тасдиқланган тегишли турдаги суғуртанинг стандарт қоидалари (суғурта қоидалари)да белгилаб қўйилиши мумкин.

Суғурта қоидаларида мавжуд бўлган ва суғурта шартномаси (полиси) матнига киритилмаган шартлар, агар шартномада (полисда) шундай қоидалар қўлланилиши тўғридан-тўғри қўрсатилган ва қоидаларнинг ўзи шартнома (полис) билан битта ҳужжатда ёки унинг орқа томонида баён қилинган ёхуд унга илова қилинган бўлса, суғурта

килувчи (наф олувчи) учун мажбурийдир. Илова қилинган тақдирда, шартномани тузиш пайтида суғурта қилдирувчига суғурта қоидалари топширилгани шартномада ёзув билан тасдиқлаб қўйилиши лозим.

Суғурта шартномаси тузилаётганда суғурта қилдирувчи ва суғурталовчи суғурта қоидаларининг айрим бандларини ўзгартириш ёки чиқариб ташлаш ва қоидаларда бўлмаган бандларни шартномага киритиш тўғрисида келишишлари мумкин.

Суғурта қилдирувчи (наф олувчи) ўз манфаатларини ҳимоя қилиб, суғурта шартномасида (полисида) кўрсатиб ўтилган тегишли турдаги суғурта қоидаларини, ҳатто агар бу қоидалар ушбу моддага кўра унинг учун мажбурий бўлмаса ҳам, важ қилиб келтиришга ҳақли.

1. Суғуртага доир ҳуқуқий муносабатларда суғурта қоидалари суғурта шартномаларини тузиш, бажариш ёки бекор қилишда улкан аҳамиятга эга. Амалда суғурта қоидаларини суғурталовчи ишлаб чиқади ва сўнгра уларни Давлат суғурта назорати агентлигига сақлаш учун топширади. Суғурта қоидалари шакл ва мазмун жиҳатидан суғуртанинг тизимлаштирилган ва шартнома иштирокчилари томонидан бажарилиши мажбурий бўлган суғурта қоидалари деб аталадиган ягона ҳужжатда жамланган шартларининг стандартларини ўзида ифодалайди. Лицензия олиш учун ҳужжатларни тақдим этишда суғурталовчи ўзи ишлаб чиққан ва тасдиқлаган Суғурта қоидаларини тақдим этиши шарт. Ушбу Суғурта қоидалари суғурта назорати органида назорат учун сақланади.

Халқаро суғурта амалиётида Лондон суғурталовчилар институти томонидан ишлаб чиқилган қоидалар яхши натижаларга эга бўлиб, улар бугунги кунда турли суғурта компаниялари томонидан кенг қўлланилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 930-моддасининг биринчи қисмида белгиланган қоидага мувофиқ, суғурта қоидалари суғурталовчилар ёки уларнинг бирлашмалари томонидан тасдиқланиши мумкин.

2. Шарҳланаётган моддада суғурта қоидалари шартноманинг ажралмас қисми бўлиши мумкинлиги назарда тутилган. Суғурта шартномаси матнида қоидаларга ҳавола қилиш ва ушбу қоидаларни суғурта полисида ёки унинг орқа томонида баён қилиш бунинг муқаррар шарти бўлиши лозим. Қоидалар матни суғурта полисига илова қилиниши мумкин. Ушбу моддада қоидалар матнини бундай илова қилиш уларни суғурталовчига топшириш билан тенглаштирилади ва буни шартномада ёзув билан

тасдиқлаб қўйиш талаб қилинади. Шу тариқа қонун чиқарувчи суғурта қоидаларини муайян ҳуқуқий муносабатларга қўллаш билан боғлиқ таомилни белгилайди. Ушбу норма процессуал аҳамиятга эга бўлиб, уни бажармаслик шартноманинг ҳақиқий эмаслигига сабаб бўлмайди, бироқ суғурталовчининг процессуал ҳолатини оғирлаштиради. Норматив-ҳуқуқий ҳужжат бўлмаган суғурта қоидалари ўз-ўзича қонун кучига эга бўлмайди ва суғурта қилдирувчи учун мажбурий саналиши мумкин эмас. Суғурта қоидалари иккала тараф учун ҳам мажбурий бўлиши учун улар шартномада баён этилиши, яъни тарафларнинг муқобил ҳукмини мустаҳкамловчи ҳужжатга айланиши лозим.

Суғурта шартномаси шартларининг мажбурийлиги тўғрисидаги қоида Фуқаролик кодексининг 930-моддасида аниқ таърифланмаган, яъни улар фақат суғурта қилдирувчи ва наф олувчига тегишли деб белгиланган. Модомики, ҳар қандай шартнома, икки ёки кўп тарафлама битим сифатида, ўз иштирокчиларининг фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини ўзгартиради ёки тугатади (Фуқаролик кодексининг 102 ва 353-моддалари).

Суғурта қоидаларининг шартлари суғурталовчи учун ҳам мажбурийдир.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси нормаларининг мазмунидан шартнома биринчи даражали аҳамият касб этади, — деган хулоса келиб чиқади. Тарафларнинг ҳуқуқлари ва бурчлари ҳамда уларнинг вужудга келиши шартлари айнан шартномада белгиланади. Суғурта қоидаларида белгиланган шартлар суғурта муносабатларининг иштирокчиларига фақат тарафлар шартномада бу ҳақда тўғридан-тўғри шартлашган ҳолда мажбурият юклайди. Бошқача қилиб айтганда, агар Суғурта қоидаларида баён этилган шартлар шартнома матнига киритилган, яъни шартнома тарафлари ўртасида келишилган бўлса, улар ушбу шартноманинг барча иштирокчилари томонидан бажарилиши шарт. Рим юристлари таъбири билан айтганда, «*pacta sunt servanda*» (келишувлар бажарилиши лозим).

Шундай қилиб, шартномавий ҳужжатлар суғурта қилдирувчи суғурта қоидаларида мавжуд бўлган суғурта шартларини қабул қилганидан далолат бериши лозим. Ушбу қоидалар суғурта қилдирувчи уларни акцептлаунга қадар суғурталовчининг бир тарафлама ҳужжатини ўзида ифодалайди.

Бироқ баъзан Қоидаларда мавжуд бўлган шартлар шартнома матнига киритилмайди, яъни шартнома матнидан уни тузиш пайтида тарафлар ушбу шартларни келишганлари бевосита англашилмайди. Шунга қарамай

Қоидаларга ҳавола шартномада мавжуд. Бу ҳолда Қоидалар шартнома тарафларидан бири — суғурталовчи учун мажбурийга айланади, бироқ бошқа тараф — суғурта қилдирувчи учун улар мажбурий бўлмаслиги ҳам мумкин.

Шундай қилиб, тарафлар мушкул аҳволга тушиб қолмасликлари учун, юқорида кўрсатилган нормадан келиб чиқиб:

1) қоидаларни суғурта шартномаси (суғурта полиси) билан битта ҳужжатда баён қилиш;

2) суғурта шартномасининг (суғурта полисининг) орқа томонида баён қилиш;

3) суғурта шартномасига (суғурта полисига) илова қилиш талаб этилади. Бироқ сўнги зикр этилган ҳолда шартномани тузиш пайтида суғурта қилдирувчига суғурта қоидалари топширилгани шартномада ёзув билан тасдиқлаб қўйилиши лозим.

Яъни, Қоидалар ўзига топширилганини суғурта қилдирувчининг ўзи тасдиқлаши даркор. Фақат шу ҳолдагина шартномага илова қилинган Қоидалар суғурта қилдирувчи учун мажбурий тус олади.

3. Тарафлар аҳдлашаётган қоидаларнинг айрим шартларини ўзгартириш ёки чиқариб ташлашга ёки қўшимчалар киритишга фақат буларнинг барчаси шартнома матнида уни тузиш пайтида қайд этилган ҳолдагина йўл қўйилади. Шартнома шартлари суғурта қоидаларининг шартлари билан зид келган ҳолда суғурта шартномасининг қоидалари суғурта қоидаларининг айти шу шартларига нисбатан устивор ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг шарҳланаётган моддаси мазмуни агар суғурта қоидаларининг шартлари суғурта шартномасининг шартларидан кенгрок бўлса, тарафларнинг ҳуқуқий муносабатларига шартнома шартлари билан бир қаторда суғурта қоидаларининг кенгайтирилган қисми ҳам қўлланиши мумкин, — деган хулосани билдиради. Айти пайтда, суғурта қоидаларининг шартлари суғурта шартномаси билан чекланган ёки ўзгартирилган бўлса, суғурта қоидаларининг бу қисми қўлланмайди.

Шартнома иштирокчилари бир пайтнинг ўзиде бир нечта суғурта қоидаларини қўллашлари мумкин, башарти улар бир-бирига зид бўлмаса ва бир-бирини тўлдирса.

4. Суғурта шартномаси тузиш жараёнида суғурта қилдирувчи суғурта қоидалари билан танишиш ҳуқуқига эга бўлади. Суғурта қилдирувчи суғурта шартномаси жараёнида вужудга келган ҳуқуқий муносабатларда

Ўз манфаатини ҳимоя қилиш мақсадида суғурта қондасида келтирилган шартларни асос қилиб кўрсатиши мумкин. Агар бу шартлар суғурта шартномасида қайд этилмаган бўлса ҳам бу шартларни важ қилиб кўрсатиш ҳуқуқига эга бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 930-моддасининг иккинчи қисмида қоидалар суғурта қилдирувчи (наф олувчи) учун ушбу қисмда санаб ўтилган шартларга риоя қилинган тақдирдагина мажбурий эканлиги кўрсатилган. Шу туфайли ҳам ушбу шартларга риоя қилинмаган ҳолда суғурта қилдирувчи (наф олувчи) ўзига юкланган суғурта қоидаларини истисно этиши мумкин. Бу ҳолда у фақат қонунга мувофиқ ўзига юкланган мажбуриятларни бажариш билан кифояланишга ҳақли. Бироқ суғурта қилдирувчи (наф олувчи) ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун полисда кўрсатилган суғурта қоидаларига ҳатто улар шартнома шартларида мавжуд бўлмаган, полисинг орқа томонида келтирилмаган ёки унга илова қилинмаган ҳолда ҳам ҳавола қилиши мумкин. Бундан ташқари, суғурта қилдирувчи ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун суғурта қоидаларининг фақат ўзига қулай бўлган айрим қоидаларига ҳавола қилиши эмас, балки суғурта қоидаларининг қолган барча шартларини ҳам инобатга олиши лозим. Бу суғурталовчининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш имкониятини беради.

931-модда. Суғурта шартномаси тузилаётганда суғурта қилдирувчи тақдим этадиган маълумотлар

Суғурта шартномаси тузилаётганда суғурта қилдирувчи ўзига маълум бўлиб, суғурта ҳодисаси юз бериши эҳтимолини ва унинг юз бериши туфайли қутилажак зарар миқдори (суғурта хавфи)ни аниқлаш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳолатларни суғурталовчига хабар қилиши шарт.

Суғурта шартномаси (полиси)нинг стандарт шаклида, суғурта қилдирувчига берилган суғурта қоидаларида ёки ёзма сўровда суғурталовчи томонидан олдиндан аниқ айтиб қўйилган ҳолатлар муҳим деб ҳисобланади.

Агар суғурта шартномаси суғурталовчининг қандайдир саволларига суғурта қилдирувчининг жавоблари бўлмаган ҳолда тузилган

бўлса, суғурталовчи тегишли ҳолатлар суғурта қилдирувчи томонидан маълум қилинмаганлигига асосланиб кейинчалик шартномани бекор қилишни ёхуд уни ҳақиқий эмас деб топишни талаб қила олмайди.

Агар суғурта шартномаси тузилганидан кейин, ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган ҳолатлар тўғрисида суғурта қилдирувчи суғурталовчига била туриб ёлғон маълумот берганлиги аниқланса, суғурталовчи шартномани ҳақиқий эмас деб топишни ва ушбу Кодекс 123-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган оқибатлар қўлланилишини талаб қилишга ҳақли.

Агар суғурта қилдирувчи айтиб қўймаган ҳолатлар ўтиб кетган бўлса, суғурталовчи шартномани ҳақиқий эмас деб топишни талаб қила олмайди.

1. Бошқа фуқаролик-ҳуқуқий шартномалардан фарқли ўлароқ, суғурта шартномасини тузиш жараёни шарҳланаётган моддада назарда тутилган, суғурталовчи суғурта хавфини баҳолаши билан боғлиқ бўлган мажбурий таомилни ўтказиш билан бирга амалга оширилиши лозим. Ушбу таомил ёрдамида суғурталовчи суғурта ҳодисасининг юз бериш эҳтимолини аниқлайдики, бу унга суғурта тарифини ҳисоблаш ва кўрилиши мумкин бўлган зарар ҳажмини аниқлаш учун зарурдир.

Суғурта хавфини баҳолаш суғурта қилдирувчи, наф олувчи ёки суғурталанган шахсга маълум бўлган суғурта хавфи тўғрисидаги маълумотлар ва ҳолатлар асосида амалга оширилади. Бундай маълумотлар ва ҳолатлар суғурталовчига унинг ёзма сўровига биноан хабар қилинади. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 927-моддасида кўрсатиб ўтилганидек, суғурта шартномасини тузиш пайтида суғурта қилдирувчи ёки унинг вакили томонидан тўлдирилган суғурта қилиш учун сўровнома-ариза ана шундай сўров ҳисобланади.

3. Ушбу модданинг иккинчи қисмида муҳим ҳолатлар тушунчасининг мазмуни баён қилинган. Суғурта шартномаси (полиси)нинг стандарт шаклида, суғурта қилдирувчига берилган суғурта қоидаларида ёки ёзма сўровда суғурталовчи томонидан олдиндан аниқ айтиб қўйилган ҳолатлар муҳим деб ҳисобланади. Бунда шуни эътиборга олиш лозимки, ушбу модданинг иккинчи қисми «муҳим ҳолатлар» тушунчасининг мазмуни ҳар хил талқин қилинишига йўл қўймаслик учун унинг биринчи қисмига шарҳ вазифасини бажаради. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси

931-моддасининг иккинчи қисмини кучайтириш мақсадида конун чиқарувчи «аниқ айтиб қўйилган ҳолатлар» атамасини ишлатган. Муҳим ҳолатларни аниқлаш мажбурияти суғурталовчининг зиммасида бўлади. Чунки, 931-модданинг иккинчи қисми суғурталовчига муҳим ҳолатлар рўйхатини суғурта қилдирувчига суғурта шартномаси (полиси), суғурта қоидалари ёки ёзма сўров шаклида тақдим этиш мажбуриятини юклайди. Суғурта қилдирувчи эса, ушбу ҳужжатларни тўлдираётиб (суғурталовчининг саволларига жавоб бераётиб), ўзига маълум бўлган ахборотни хабар қилади. Бунда суғурта қилдирувчининг ўзига муҳим бўлиб туюлган ахборотни киритиш мажбурияти қонунда назарда тутилмаган. Шундай қилиб, 931-модда иккинчи қисмининг мазмунидан суғурта қилдирувчи суғурталовчига у сўраганидан ортиқ ахборотни тақдим этишга мажбур эмас, деган хулоса келиб чиқади.

«Аниқ» сўзи ушбу контекстда суғурталовчининг саволлари аниқ ва лўнда баён қилиниши лозимлигини англатади.

Шарҳланаётган моддада гап фақат суғурта қилдирувчига шартнома тузилгунга қадар маълум бўлган ҳолатлар ҳақида боради. Агар суғурта қилдирувчи бундай ҳолатлар ҳақида шартнома тузилганидан кейин хабар топган бўлса, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 949-моддаси қоидалари қўлланади.

4. Шарҳланаётган модда маъносидаги муҳим ҳолатлар улар яширилган ёки улар ҳақида ёлғон маълумотлар берилган ҳолда юз берадиган оқибатларга кўра қуйидаги тоифаларга ажратилади:

а) суғурта қилдирувчи суғурталовчига ҳақиқатга мувофиқ келувчи ахборотни берган ҳолатлар;

б) суғурта қилдирувчи суғурталовчига ҳақиқатга мувофиқ келмайдиган ахборотни берган ҳолатлар;

в) суғурталовчи сўраган бўлса-да, лекин суғурта қилдирувчи ҳеч қандай ахборот бермаган ҳолатлар;

г) суғурталовчи сўрамаган ва суғурта қилдирувчи ҳеч қандай ахборот бермаган ҳолатлар.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 930-моддасида шартнома тузилганидан кейин юқорида зикр этилган уч тоифадан бирига мансуб бўлган ҳолатлар аниқланганида қўлланиладиган оқибатлар назарда тутилган.

Ҳақиқатга мувофиқ келмайдиган ижобий ахборотни хабар қилиш била туриб ёлғон маълумот бериш ҳисобланади, чунки гап фақат суғурта

қилдирувчига маълумлиги аниқланган ҳолатлар ҳақида боради. Бинобарин, шартнома тузилганидан кейин бундай ҳолатларни аниқлагач, суғурталовчи Фуқаролик кодексининг 123-моддаси иккинчи қисмида назарда тутилган оқибатларни қўллаб, суғурта шартномасини ҳақиқий эмас деб топилишини талаб қилишга ҳақли. Шунини қўшимча қилиш лозимки, лоқайдлик асосида ёки билмасдан ахборот бермаслик бу модданинг ушбу қисми қўлланиши учун аҳамиятга эга эмас. Чунки, бу ерда гап била туриб ёлғон маълумот берганлик ҳақида боради. Била туриб ёлғон маълумот бериш суғурта қилдирувчининг айбли ҳаракатлари шакли ҳисобланади, яъни суғурта қилдирувчи ҳақиқатга мувофиқ келмайдиган ахборотни суғурталовчига атайлаб тақдим этганини назарда тутлади. Бунда Фуқаролик кодексининг 931-моддаси тўртинчи қисми шу модданинг биринчи ва иккинчи қисмларига ҳавола қилади.

Агар шартнома тузилганидан кейин «в» тоифасига мансуб ҳолатлар аниқланган бўлса, суғурталовчи шартномани ўзгартириш ёки бекор қилишни талаб қилишга ҳақли эмас, чунки у хавфни баҳолаган деб ҳисобланади. Бироқ, бу ҳолда суғурталовчи шунини эътиборга олиши лозимки, юз берган суғурта ҳодисаси суғурта қилдирувчи жавоб бермаган, суғурталовчи эса суғурта шартномасини тузиш пайтида аниқламаган ҳолатлар туфайли содир бўлгани кейинчалик аниқланса, бу суғурталовчига суғурта товонини тўлашни рад этиш ёки шартномани ҳақиқий эмас деб топишни талаб қилиш ҳуқуқини бермайди.

Агар шартнома тузилганидан кейин «г» тоифасига мансуб ҳолатлар аниқланган бўлса, суғурта шартномаси Фуқаролик кодексининг 116-моддасида назарда тутилган асосларга кўра ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин. Бироқ, бу ерда суғурта қилдирувчи томонидан суғурта шартномаси тузиш жараёнида керакли маълумотлар талаб этилмаганлиги сабабли маълумотлар тақдим этилмаганда тузилган шартномалар бўйича тақдим этилмаган маълумотлар ўз кучини йўқотган бўлса суғурталовчи шартномани ҳақиқий эмас деб топишни талаб қила олмайди. Аммо бу айни ҳолда бошқа шахснинг шартномани Фуқаролик кодексининг 116-моддаси асосларига кўра ҳақиқий эмас деб топишни талаб қилиши мумкин эмаслигини англамайди.

5. Фуқаролик кодексининг 931-моддаси учинчи қисмининг қоидалари Фуқаролик кодекси 123-моддасининг алдаш таъсирида тузилган битимнинг

ҳақиқий эмаслиги тўғрисидаги умумий қоидаларини суғурта шартномасига татбиқан конкретлаштиради. Суғурта қилдирувчида ёмон ниятнинг мавжудлиги ушбу қоидаларни қўлланишнинг муқаррар шарти ҳисобланади. Бундай битимлар Фуқаролик кодексининг 113-моддасига мувофиқ низоли ҳисобланади. Чунки, улар фақат суд қарори билан ва фақат қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилган шахсларнинг талабига биноан ҳақиқий эмас деб топилади. Шу туфайли ҳам суғурталовчига ўз ихтиёрига кўра шартномани ҳақиқий эмас деб топишни талаб қилиш ҳуқуқи берилади. Агар суғурта қилдирувчининг ёмон нияти аниқланган бўлса, суғурталовчининг ҳуқуқи судда ҳимоя қилиниши лозим, битим эса бир тарафлама реституцияни қўлланиш йўли билан ҳақиқий эмас деб топилади.

Агар суғурта қилдирувчи 931-модданинг биринчи қисми талабларини бажармаган, бироқ у хабар қилмаган ҳолатлар ўз аҳамиятини йўқотган ёки ўтиб кетган бўлса, шартнома ўз кучини сақлаб қолади, суғурталовчи эса уни ҳақиқий эмас деб топишни талаб қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади.

932-модда. Суғурталовчининг суғурта хавфини баҳолаш ҳуқуқи

Мол-мулкни суғурталаш шартномаси тузилаётганида суғурталовчи суғурта қилинаётган мол-мулкни кўздан кечиришга, зарурат бўлганда эса унинг ҳақиқий қийматини белгилаш мақсадида баҳолашдан ўтказишни ташкил этишга ҳақли.

Шахсий суғурта шартномаси тузилаётганида суғурталовчи суғурта қилинаётган шахс соғлиғининг ҳақиқий ҳолатини аниқлаш учун уни текширтиришга ҳақли.

Ушбу модда асосида суғурталовчи томонидан суғурта хавфини баҳолаш бошқа ҳолатни исботлашга ҳақли бўлган суғурта қилдирувчи учун мажбурий эмас.

1. Ўз мол-мулкни кўздан кечириш ёки экспертиза учун тақдим этишга, соғлиғининг ҳолатини аниқлаш мақсадида уни текширтиришга ҳеч ким мажбур эмас. Бироқ суғурта учун тўланадиган ҳақ (суғурта мукофоти) айнан мол-мулкнинг қийматига ва суғурталанган шахс соғлиғининг ҳолатига боғлиқ бўлади. Муайян ҳолларда суғурта қилдирувчи суғурталовчини суғурта шартномасини тузишга (шахсий, мажбурий суғурта) Фуқаролик кодексининг 377-моддаси тартиб-таомилларидан фойдаланиб мажбур

қилиши мумкинлигини ҳисобга олиб, қонун чиқарувчи суғурталовчига шартномани тузиш пайтида тегишли кўздан кечириш, экспертиза ёки текширишни ўтказиш имкониятини берган.

Суғурталовчининг мазкур ҳаракатларни бажариш ҳуқуқи суғурталовчи уларни мажбурий ўтказишни талаб қилиши мумкинлигини англамайди. Бироқ у, агар мазкур ҳаракатларни бажаришни рад этса, суғурталовчи ҳам суғурта шартномасини тузишни рад этиши мумкин.

Шарҳланаётган моддада суғурталовчининг муайян ҳаракатларни бажариш ҳуқуқи чекланади. У фақат мол-мулкни кўздан кечириш ва унинг экспертизасини ҳамда суғурта қилинаётган шахс соғлигининг ҳолатини аниқлаш мақсадида текшириш ўтказиши мумкин. Бу суғурта қилдирувчи шартнома тузишга мажбурлаш тартиб-таомилларини қўллаганида (Фуқаролик кодексининг 377-моддаси), суғурталовчи ўзига суғурта қилдирувчилар ёки суғурталанган шахсларга нисбатан бошқа ҳаракатларни ёки бошқа мақсаддаги ҳаракатларни бажариш имконияти берилмаганини важ қилиб шартномани тузишдан бош тортиши мумкин эмаслигини англатади.

Суғурталанаётган мол-мулкни кўздан кечиришни суғурта қилдирувчи тақдим этган маълумотлардан хавф даражаси ҳақида тўғри хулоса чиқариш қийин бўлган ҳолларда (масалан, кемалар, самолётлар, автомобиллар, саноат қурилмаларини суғурталашда) ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Бундай кўздан кечиришларни ўтказиш ва хавф даражаси тўғрисида ҳамда мол-мулкнинг ҳақиқий қиймати тўғрисида хулосалар бериш мутахассисларга (сюрвейер ёки экспертиза ташкилотларига) топширилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Бир турдаги мол-мулк туркумларини суғурталашда хавф даражаси, қоида тарикасида, суғурталовчи томонидан суғурта қилдирувчи унга тақдим этган ҳужжатлар асосида, яъни кўздан кечиришсиз баҳоланади.

Суғурта қилдирувчи тақдим этган мол-мулк тўғрисидаги маълумотлар унинг ҳақиқий ҳолати, номи, сифати ва ҳоказолар билан мувофиқ келмаган тақдирда суғурталовчи стандарт қоидаларнинг шартларига асосланган ҳолда суғурта товони тўлашни тўлиқ ёки қисман рад этишга ёки Фуқаролик кодекси 944-моддасининг учинчи қисмига мувофиқ шартномани ҳақиқий эмас деб топишни талаб қилишга ҳақли.

2. Тиббий текшириш шахсларни муайян ёшга тўлгунча суғурталашда ўтказилса, мақсадга мувофиқ бўлади. Шунини қайд этиш лозимки, бу ерда

гап нафақат тиббий суғурта ҳақида, балки умуман шахсий суғурта шартномалари бўйича суғурта хавфларини баҳолаш ҳақида боради. Бу йирик миқдордаги суғурта пуллари ҳақида борган ёки суғурталанувчи бирон-бир сурункали касалликка йўлиққан ва суғурта қилдирувчи шундай касалликдан эҳтиёт шарт суғурта қилишни сўраётган деб тахмин қилиш учун асослар мавжуд бўлган ҳолларда ўринлидир. Текшириш — суғурталовчининг ҳуқуқи, бироқ уни ўтказиш шартномани тузишнинг муқаррар шarti ҳисобланмайди. Аммо тиббий суғуртанинг ўзига хос жиҳати шундаки, у суғурта қилдирувчи (суғурталанган шахс) даволаш ёки зарурий профилактика тадбирларини ўтказиш тарзида тиббий ёрдам олишни назарда тутади, шу туфайли ҳам шахсий суғуртанинг ушбу тури бўйича суғурта пулини тўлаш фақат суғурта шартномасида кўрсатилган шахсни даволаш билан боғлиқ бўлган тиббий харажатларни қоплашга йўналтирилиши лозим. Бинобарин, жисмоний шахс соғлиғининг суғурталашдан олдинги ҳолати суғурталовчи учун биринчи даражали аҳамият касб этади.

3. Суғурталовчи хавф даражасини тиббий текшириш ёки ўзига тақдим этилган маълумотларни таҳлил қилиш йўли билан баҳолаш натижаларига суғурта қилдирувчи рози бўлмаслиги мумкин. Яъни қонун чиқарувчи ушбу модда асосида суғурталовчи томонидан суғурта хавфини баҳолаш бошқа ҳолатни исботлашга ҳақли бўлган суғурта қилдирувчи учун мажбурий эмаслиги тўғрисидаги қондани белгиллаган.

933-модда. Суғурта сир

Суғурталовчи суғурта қилдирувчи, суғурталанган шахс ва наф олувчи, уларнинг соғлиғининг ҳолати тўғрисидаги, шунингдек бу шахсларнинг мулкӣ аҳволи тўғрисидаги ўз касб фаолияти натижасида ўзи олган маълумотларни ошкор қилишга ҳақли эмас. Суғурта сирини бузганлик учун суғурталовчи бузилган ҳуқуқларнинг тури ва бузиш хусусиятига қараб ушбу Кодекснинг 985, 1021 ва 1022-моддалари қондаларига мувофиқ жавобгар бўлади.

Шарҳланаётган моддада белгиланган қоида хизмат ва тижорат сир тўғрисидаги умумий қоидалар (Фуқаролик кодекси 98-моддаси)нинг алоҳида бир тури ҳисобланади. Диспозициядаги таърифнинг аниқ эмаслиги фақат ушбу моддада кўрсатилган шахслар соғлиғининг ҳолати ва

мулкӣ аҳволи тўғрисидаги маълумотлар сир ҳисобланади, деган янглиш хулосага келиш имкониятини беради.

Ошкор қилиш таъқиқланган ахборот фақат икки хил маълумотларга:

- 1) юқорида зикр этилган шахслар соғлиғининг ҳолати тўғрисидаги;
- 2) уларнинг мулкӣ аҳволи тўғрисидаги маълумотларга тегишли.

Ушбу маълумотлар мазкур шахсларнинг суғурталанган мол-мулки, суғурта мукофоти (бадаллари) ва суғурта тўловининг миқдори тўғрисидаги ахборотни ўз ичига олади. Шунингдек, суғурталовчи ва суғурта қилдирувчи ўртасидаги шартнома тузиш билан боғлиқ муносабат жараёнида ўзига маълум бўлган бошқа маълумотларни, яъни бу маълумотлар суғурта қилдирувчининг молиявий фаолияти ёки тижорат сирлари билан боғлиқ бўлса ва бу маълумотларни бошқа шахсларга етказилиши натижасида суғурта қилдирувчига зарар етказилса суғурталовчи бу маълумотларни ҳам сир сақлашга мажбурдир.

1. Суғурталовчи ушбу қоидаларни бузган тақдирда унга етказилган зарарни қоплашга мажбурлаш тариқасидаги жазо қўлланилади.

Шарҳланаётган моддада суғурта сирини тушунчасига таъриф берилган бўлиб унга кўра, суғурта қилдирувчига маълум бўлган, суғурталовчилар, наф олувчилар ва суғурталанган шахсларнинг хизмат ва (ёки) тижорат сирига, шунингдек уларнинг шахсий ва (ёки) оила сирига мансуб бўлган маълумотлар суғурта сирига киради.

Суғурталовчининг суғурта сирини ошкор қилганлик учун жавобгарлиги бу турдаги сирларни ошкор қилганлик учун белгиланган умумий жавобгарлик хусусиятини касб этади. Бундай ҳолларда махсус жавобгарлик белгиланмайди.

Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатларига мувофиқ суғурта иши субъектлари тўғрисидаги ахборот суд, тергов, солиқ, монополияга қарши ва бошқа давлат органларига уларнинг ёзма сўровларига биноан берилиши мумкин бўлган ҳоллар юқорида баён этилган тижорат сирини тўғрисидаги қоидалардан истисно ҳолат ҳисобланади.

934-модда. Суғурта пули

Мулкӣ суғурта шартномаси бўйича суғурталовчи суғурта товонини тўлаш мажбуриятини оладиган ёки шахсий суғурта шартномаси бўйича тўлаш мажбуриятини оладиган сумма (суғурта пули) суғурта

қилдирувчининг суғурталовчи билан келишувига кўра ушбу модда қоидаларига мувофиқ белгиланади.

Мол-мулкни ёки тадбиркорлик хавфини суғурта қилишда, агар суғурта шартномасида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, суғурта пули уларнинг ҳақиқий қийматидан (суғурта қийматидан) ошмаслиги лозим, қуйидагилар шулар жумласига киради:

мол-мулк учун — унинг суғурта шартномасини тузиш куни турган жойидаги ҳақиқий қиймати;

тадбиркорлик хавфи — суғурта ҳодисаси юз берганида суғурта қилдирувчи тадбиркорлик фаолиятдан кўриши мумкин бўлган зарар.

Шахсий суғурта шартномаларида ва фуқаровий жавобгарликни суғурталаш шартномаларида суғурта пулини тарафлар ўз ихтиёрларига кўра аниқлайдилар, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

1. Шарҳланаётган модданинг биринчи қисмида суғурта пули суғурталовчи суғурта товонини тўлаш мажбуриятини оладиган сумма сифатида таърифланган бўлиб, бу суғурта пули суғурта шартномасида белгиланган миқдор билан чекланган ўз юқори чегарасига эга эканлигидан далолат беради.

2. Суғурта пулининг миқдори тарафларнинг келишуви билан белгиланади. Бунда у мол-мулкнинг ҳақиқий қийматидан ошмаслиги лозим. Фуқаролик кодексининг 934, 936 ва 938-моддаларига мувофиқ шартномада суғурта қийматидан пастроқ суммага суғурталаш назарда тутилиши мумкин. Мол-мулкнинг ҳақиқий қийматидан ортиқ суммага суғурталашда Фуқаролик кодексининг 934-моддасида назарда тутилган оқибатлар юз беради. Шартномада мол-мулкнинг ҳақиқий қийматидан ортиқ суммага суғурталаш назарда тутилиши мумкин, бироқ бунда Фуқаролик кодексининг 940-моддаси қоидаларига риоя қилиш талаб этилади.

Мол-мулкнинг ҳақиқий қийматини аниқлашда Ўзбекистон Республикасининг «Баҳолаш фаолияти тўғрисида»ги Қонуни ва «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонунининг тегишли нормаларини қўллаш лозим. Агар суғурта қилдирувчида мол-мулкнинг қиймати кўрсатилган ҳужжатлар (ҳисоб-китоб варақлари, спецификациялар ва ш.к.) мавжуд бўлса, ушбу ҳужжатлар унинг ҳақиқий қийматини аниқлашга асос бўлиб хизмат қилади. Муайян ҳолларда, масалан, кўчмас мулкни суғурта қилишда,

ҳақиқий бозор қийматидан келиб чиқиш мақсадга мувофиқдир. Чунки, унга конъюнктуравий ўзгаришлар сезиларли даражада таъсир кўрсатиши мумкин. Мол-мулкнинг бозор қийматини аниқлаш тартиби 1999 йил 19 августда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Баҳолаш фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг 7-моддасида мустаҳкамланган.

Мол-мулкнинг ҳақиқий қиймати у турган жойда шартнома тузилаётган куни аниқланиши лозим. Келтирилган норма императив бўлгани боис, тиклаш қиймати бўйича суғурта қилишга йўл қўйилмайди, зеро у суғурта ҳодисаси юз берган кунда суғурта шартномасида кўрсатилган, шартнома тузилган санада аниқланган ҳақиқий қийматдан ортиқ бўлиши мумкин. Бироқ тиклаш қиймати бўйича суғурта қилиш Фуқаролик кодексининг 915-моддасида назарда тутилган бошқа мулккий манфаатларни суғурта қилиш сифатида қаралиши мумкин: бу ерда суғурта ҳодисаси юз берган кунда суғурта қиймати ошгани туфайли суғурта қилдирувчи амалга оширган қўшимча харажатлар ёки у кўрган зарар суғуртанинг предмети ҳисобланади.

Суғурта қийматини баҳолашда тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасида кўрилиши мумкин бўлган зарар миқдорини аниқ белгилаш мумкин эмас. Бу ерда суғурта ҳодисаси юз берганида суғурта қилдирувчи тадбиркорлик фаолиятдан кўриши мумкин бўлган зарар миқдори асос сифатида олинади.

3. Шахсий суғурта шартномаларида тарафлар суғурта пулини белгилашда эркиндирлар. Ушбу пул суммаси суғурта қилдирувчининг субъектив баҳосига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлади. Мазкур норма диспозитив бўлиб, тўлалигича тарафлар хоҳиш-иродасига боғлиқдир. Суғурта пули суғурталовчи ва суғурта қилдирувчининг аҳдлашувига биноан аниқланиши лозим.

Тарафлар жавобгарликни суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурта пули миқдорини келишаётганларида суғурта қилдирувчи фаолиятининг хусусияти ва ҳажми, етказилиши мумкин бўлган зарарнинг хусусияти, кўрилиши мумкин бўлган зарар миқдорининг юқори чегараси, шунингдек шартномавий ва шартномадан ташқари жавобгарлик тўғрисидаги қонун ҳужжатлари эътиборга олинади. Тадбиркорлик хавфини суғурта қилишда белгилангани каби, учинчи шахслар кўрган ҳақиқий зарар ҳажмининг жавобгарликни суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурта қийматидан ортиқ миқдорида кўрилган зарар суғурта қилдирувчининг зиммасида

бўлади. Фуқаролик жавобгарлигини суғурта қилишнинг мажбурий, ҳам шартномавий, ҳам шартномадан ташқари турлари бўйича суғурта пулини аниқлаш тартибигина бу қоидадан истисно ҳолат ҳисобланади.

935-модда. Мол-мулкнинг суғурта қиймати

Суғурта шартномасини тузиш пайтида тарафларнинг келишувига кўра аниқланадиган, суғурта манфаати билан боғланадиган мол-мулк қиймати, агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, суғурта қиймати (суғурта баҳоси) деб ҳисобланади.

Мол-мулкнинг шартномада кўрсатилган суғурта қиймати устида кейинчалик низолашиш мумкин эмас, шартнома тузилгунга қадар суғурта хавфини баҳолаш бўйича ўз ҳуқуқидан фойдаланмаган суғурталовчи бу қиймат борасида била туриб чалғитилган ҳол бундан мустасно.

Мол-мулкнинг ҳақиқий (суғурта) қиймати — деганда унинг бозор қийматини тушуниш лозим. Бунда мол-мулкнинг суғурта шартномасида кўрсатилган суғурта қиймати устида кейинчалик низолашиш мумкин эмас, шартнома тузилгунга қадар суғурта хавфини баҳолаш бўйича ўз ҳуқуқидан фойдаланмаган суғурталовчи бу қиймат борасида била туриб чалғитилган ҳол бундан мустасно. Суғурта қиймати борасида эҳтиётсизлик орқасида чалғитиш суғурталовчига ушбу қийматнинг ҳажми усти низолашиш имкониятини умуман бермайди.

Суғурта пули суғурталанган мол-мулкнинг шартнома тузилган пайтдаги ҳақиқий қийматидан ошиши мумкин эмас. Бироқ бу пул ушбу қийматдан камроқ бўлиши мумкин. Бу ҳолда Фуқаролик кодексининг 936-моддасида назарда тутилган *тўлиқ бўлмаган мулк*ий суғурта мавжуд бўлади.

Агар мол-мулкни ёки тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасида суғурта пули суғурта қийматидан кам миқдорда белгиланган бўлса, суғурталовчи суғурта ҳодисаси юз берган ҳолда суғурта қилдирувчига (наф олувчига) у кўрган зарарнинг бир қисмини суғурта пулининг суғурта қиймати билан нисбатига мутаносиб равишда қоплаши шарт.

Шундай қилиб, Фуқаролик кодексининг суғурта товонини ҳисоб-китоб қилишнинг *пропорционал тизими* умумий қоида сифатида белгиланган. Ушбу тизимга биноан суғурта тўлови суғурта қилдирувчи (наф олувчи)

кўрган зарарни тўлиқ эмас, балки қисман, аниқроқ айтганда, унинг суғурта пули ва суғурта қийматининг нисбатига мутаносиб равишда ҳисобланадиган қисмини қоплайди. Масалан, суғурта пули мол-мулк ҳақиқий қийматининг фақат 60% ни ташкил қилса, суғурталовчи кўрилган зарарнинг фақат 60% нигина қоплаши лозим. Суғурта шартномасида суғурта товонининг кўпроқ миқдори назарда тутилиши ҳам мумкин, бироқ у суғурта қийматидан ортиқ бўлмаслиги керак. *Биринчи хавф тизими* деб аталадиган ушбу тизимга кўра, суғурта қилдирувчи (наф олувчи) кўрган ҳар қандай зарар суғурталовчи томонидан суғурта пули доирасида тўлиқ қопланади. Бунда суғурта пули суғурталанган мол-мулкнинг ҳақиқий қийматидан ошмаслиги лозим.

2. Шарҳланаётган модданинг қоидалари фақат мол-мулкни суғурта қилиш шартномасига нисбатан қўлланади ва суғурталовчи суғурта қиймати устида Фуқаролик кодексининг 934-моддасида белгиланган тартибда, суғурта товони тўлаш борасидаги низоларда суғурта қилдирувчи ва наф олувчининг манфаатларини ҳимоя қилиб низолашишига йўл қўймайди. Суғурта қиймати суғурта қилдирувчининг аризасига биноан белгиланган ҳолда ҳамда (Фуқаролик кодексининг 931-моддаси), суғурталовчи суғурта хавфини ўз кучлари билан баҳолаган ҳолда ҳам (Фуқаролик кодексининг 932-моддаси) суғурта пули устида низолашиш мумкин эмас. Шартнома тузилгунга қадар суғурта хавфини баҳолаш бўйича ўз ҳуқуқидан фойдаланмаган ёки бу қиймат борасида била туриб чалғитилган ҳол бундан мустаснодир. Бунда суғурта қилдирувчи суғурталовчини била туриб чалғитганини мол-мулкнинг ҳақиқий қиймати аслида аризада кўрсатилган қийматдан пастлигини суғурта қилдирувчи билгани, бироқ кўпроқ суғурта пули олиш мақсадида суғурталовчига қийматни ошириб кўрсатгани билан исботлаш мумкин.

936-модда. Тўлиқ бўлмаган мулкий суғурта

Агар мол-мулкни ёки тадбиркорлик хавфини суғурталаш шартномасида суғурта пули суғурта қийматидан кам қилиб белгиланган бўлса, суғурталовчи суғурта ходисаси юз берганида суғурта қилдирувчига (наф олувчига) у кўрган зарарни суғурта пулининг суғурта қийматига бўлган нисбатига мутаносиб равишда қоплаши шарт.

Фуқаролик кодексининг шарҳланаётган моддасида суғурта амалиётида мавжуд бўлган суғурта таъминотининг пропорционал тизими илк бор қонун йўли билан мустаҳкамланган. Ушбу тизим суғурта товонини суғурта пулининг суғурта қийматига бўлган нисбатига мутаносиб равишда тўлашни назарда тутди. Агар суғурта пули суғурта қийматидан кам бўлса, кўрилиши мумкин бўлган зарарнинг бир қисми суғурта қилдирувчининг зиммасида қолади.

Мазкур қоида, агар суғурта шартномасида биринчи хавф тизими назарда тутилган бўлмаса, барча ҳолларда қўлланади.

1. Шарҳланаётган моддада назарда тутилган товон пулини ҳисоблаш усулини «пропорционал қоплаш» деб аталади. У суғурта қиймати шартномада кўрсатилган ёки кўрсатилмаганидан қатъи назар амалга оширилади. Агар суғурта қиймати шартномада кўрсатилмаган ва пропорционал қоплашдан кўпроқ суммада товон пули тўлаш назарда тутилмаган бўлса, суғурталовчи барибир суғурта қийматининг баҳосига эга бўлиши лозим. Чунки, ошиқча товон пули тўлаш, агар у шартномада назарда тутилган бўлмаса, солиқ санкцияларига олиб келиши мумкин.

Бундан ташқари, қонун чиқарувчи тўлиқ бўлмаган суғурта фақат мол-мулкни ёки тадбиркорлик хавфини суғурталашда қўлланиши мумкинлигини белгилаган, бинобарин, бошқа ҳолларда ушбу қоида қўлланилмайди.

937-модда. Қўшимча мулкий суғурта

Агар мол-мулк ёки тадбиркорлик хавфи фақат суғурта қийматининг бир қисми миқдорида суғурталанган бўлса, суғурта қилдирувчи (наф олувчи) қўшимча суғурта қилишга, шу жумладан бошқа суғурталовчида суғурта қилишга ҳақли, аммо барча суғурта шартномалари бўйича умумий суғурта пули суғурта қийматидан ошиб кетмаслиги лозим.

Ушбу модда биринчи қисмининг қоидаларига риоя этмаслик, ушбу Кодекснинг 938-моддасида назарда тутилган оқибатларни келтириб чиқаради.

1. Қўшимча мулкий суғуртага зарурият шартнома тузилганидан кейин мол-мулкнинг ҳақиқий қиймати ошганида, у кўпайганида (масалан, суғурталанган товар туркуми кўпайтирилганида, суғурта қилдирувчи суғурта пули борасида янглишганида ва ш.к.) туғилиши

мумкин. Суғурта қилдирувчи ёки наф олувчи мол-мулкни ёки тадбиркорлик хавфини қўшимча суғурта қилишни пропорционал тизим ёки биринчи хавфи тизими бўйича амалга оширишга ҳақли. Бу ерда бошқа суғурталовчи жалб қилиниши ҳам мумкин. Бунда янги шартномада суғурта товони тўлашнинг даставвал назарда тутилганидан бошқача тизими белгиланиши мумкин. Фуқаролик кодексининг 937-моддаси мазмунига кўра, қўшимча суғурта қилишлар ва суғурталовчилар сони чекланмайди.

2. Ушбу қоида суғуртанинг фақат икки тури: мол-мулкни ва тадбиркорлик хавфини суғурта қилишга қўлланиши мумкин. Чунки, фақат шу турдаги суғурта шартномалари бўйича суғурта пули суғурта қийматидан ортиқ бўлмаган миқдорда белгиланади.

3. Бу қоида Фуқаролик кодексининг 940-моддасида баён этилган истисно ҳолатга эга. Фуқаролик кодексининг 940-моддасига берилган шарҳда кўрсатиб ўтилганидек, шарҳланаётган моддада белгиланган қоида фақат айна бир суғурта объектини қўшимча суғурта қилиш дастлабки суғурта билан айна бир хавфдан амалга оширилган ҳолдагина қўлланилади. Акс ҳолда Фуқаролик кодексининг 940-моддаси қоидалари қўлланади.

Фуқаролик кодексининг 937-моддаси умумий суғурта пули суғурта қийматидан ошиб кетишига Фуқаролик кодексининг 938-моддасида назарда тутилган оқибатларни қўлланиш хавфи билан йўл қўймайди. Яъни, суғурта шартномасида кўрсатилган суғурта пули суғурта қийматидан ортиқ бўлса, шартнома суғурта пулининг суғурта қийматидан ортиқ бўлган қисмида ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди ва ушбу норма императив хусусиятга эга.

938-модда. Суғурта қийматидан ортиқ миқдорда суғурта қилиш оқибатлари

Агар суғурта шартномасида кўрсатилган мол-мулк ёки тадбиркорлик хавфининг суғурта пули суғурта қийматидан ортиқ бўлса, шартнома суғурта пулининг суғурта қийматидан ортиқ бўлган қисмида ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди.

Бу ҳолда суғурта мукофотининг ортиқча тўланган қисми қайтариб берилмайди.

Агар суғурта шартномасига мувофиқ суғурта мукофоти бўлиб-бўлиб тўланса ва ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган ҳолатлар аниқланган пайтгача унинг ҳаммаси тўланмаган бўлса, қолган суғурта бадаллари суғурта пули миқдорини камайтиришга мутаносиб тарзда камайтирилган миқдорда тўланиши лозим.

Агар суғурта шартномасидаги суғурта пулини ошириб юбо-риш суғурта қилдирувчи томонидан алдашнинг оқибати бўлса, суғурталовчи шартномани ҳақиқий эмас деб топишни ва ўзига етказилган зарар унинг суғурта қилдирувчидан олган суғурта пули суммасидан ортиқ миқдорда қопланишини талаб қилишга ҳақли.

1. Шартнома суғурта пулининг суғурта қийматидан ортиқ бўлган қисмида ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаслиги энг аввало суғурталовчини суғурта пули суғурта қийматидан ортиқ бўлган мол-мулк ёки тадбир-корлик хавфини суғурта қилиш шартномаси бўйича товон пулини фақат суғурта қиймати доирасида тўлашга мажбурлигини англатади.

Суғурта қийматидан ортиқ миқдорда товон пули тўлаш Фуқаролик кодексининг 114-моддасида назарда тутилган битимлар ҳақиқий эмаслигининг оқибатларига сабаб бўлади. Бунда суғурта қилдирувчи олинган суғурта пулининг ортиқча қисмини Фуқаролик кодексининг 327-моддасига биноан фоизлар билан қайтариб бериши шарт.

Ушбу модданинг қоидаси жуда муҳим, чунки битимнинг бир қисмини Фуқаролик кодексининг 128-моддасида назарда тутилганидан бошқача асосларга кўра ҳақиқий эмас деб топиш имкониятини беради. Дарҳақиқат, битимнинг фақат бир қисми ҳақиқий эмас деб топилиши учун Фуқаролик кодексининг 128-моддасига мувофиқ битимга ҳақиқий саналмаган қисм қўшилмаса ҳам у тузилган бўлишини исботлаб бериш талаб этилади.

2. Суғурта мукофоти таърифлар бўйича ҳисобланиб, (Фуқаролик кодекси 942-моддасининг иккинчи қисми), унинг миқдори ҳам суғурта пулига боғлиқ бўлади. Суғурта пули суғурта қийматидан ортиқ бўлганида шарҳланаётган моддада суғурта мукофотини ҳисоблаш учун асос сифатида суғурта пули эмас, балки суғурта қиймати олинганида, суғурта мукофотини тўланиши лозим бўлганидан кўпроқ миқдорда тўлашнинг маҳсус оқибатлари назарда тутилган.

Ушбу қоида билан қонун чиқарувчи суғурта битими иштирокчиларига тузилган суғурта шартномаси бўйича тарафларнинг ҳуқуқий муносабат-

ларини сақлаб қолиш мақсадида битим шартларига тузатиш киритиш имкониятини берган.

3. Суғурта қилдирувчи суғурта пули ва суғурта қийматининг нисбатини ошириб кўрсатган бўлса, суғурта шартномаси устида низолашиш мумкин. Бу Фуқаролик кодексининг 123-моддаси қоидаларига мувофиқ келади. Бироқ шартнома суғурта пулининг суғурта қийматидан ортик бўлган қисмида ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмай қолаверади. Агар алдаш суғурта қилдирувчининг эмас, балки бошқа шахснинг иши бўлса, суғурта шартномаси тегишли қисмида ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди, қолган қисмларида эса ҳақиқий бўлиб қолади. Бу фақат суғурталаш суғурта қилдирувчи кўпайтирган ва шу тариқа суғурта пулини сунъий равишда оширган тўлиқ суғурта қийматини ҳисобга олиб амалга оширилган ҳолларда юз бериши мумкин.

Суғурта пулининг суғурта қийматидан (ҳақиқий қийматдан) ортик бўлишига мулкый суғуртада йўл қўйилмайди, Фуқаролик кодексининг 940-моддасида кўрсатилган турли хилдаги суғурта хавфларидан суғурталаш ҳоллари бундан мустасно. Бунинг акси, тўлиқ зарар кўрилганида, суғурта қилдирувчи ёки наф олувчи суғурталовчининг ҳисобига асосиз бойишини англаган бўлур эди.

Шартнома суғурта пулининг ҳақиқий қийматдан (суғурта қийматидан) ортик бўлган қисмида қонунга мувофиқ ўз-ўзидан, яъни уни суд шундай деб топишидан қатъи назар ҳақиқий бўлмайди.

Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисмида бундай битим ҳақиқий бўлмаслигининг алоҳида оқибатлари белгиланган: гарчи у реституцияга йўл қўймаса-да, суғурталовчи шартнома бўйича олган суғурта мукофотининг ортикча қисмини давлат фойдасига ундиришни талаб қилмайди ва унинг ўзида қолдирилади.

Суғурта мукофоти бўлиб-бўлиб тўланса, унинг тўланмаган қисми суғурта пулига мутаносиб тарзда камайтирилади.

Суғурта пулини ошириб юбориш суғурта қилдирувчи томонидан алдашнинг оқибати эканлиги шартнома устида низолашиш имкониятини беради ва Фуқаролик кодексининг 113-моддасига мувофиқ шартнома суғурталовчининг аризасига биноан суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин. Бунинг оқибатида тўланган суғурта мукофоти суғурта қилдирувчига қайтариб берилмайди ва унга суғурталовчи тўлаган

суғурта мукофоти суммасидан ортиқ миқдорда кўрган зарарни қоплаш мажбурияти юкланади.

Фуқаролик кодексининг 938-моддасида белгиланган суғурта қийматидан ортиқ миқдорда суғурта қилиш оқибатлари бир суғурталовчида суғурта қилиш учун ҳам, қўшалок суғурта учун ҳам умумий ҳисобланади.

939-модда. Қўшалок суғурта

Ушбу Кодекснинг 938-моддасида назарда тутилган қоидалар суғурта пули айна битта мол-мулкни ёки тадбиркорлик хавфини икки ёки бир неча суғурталовчида суғурта қилиш (қўшалок суғурта) натижасида суғурта қийматидан ошиб кетган тақдирда ҳам тегишинча сурагда қўлланилади.

Мол-мулк ёки тадбиркорлик хавфи қўшалок суғурта қилинганда ҳар бир суғурталовчи суғурта товонини ўзи тузган шартнома доирасида тўлашга мажбур бўлади, бироқ барча суғурталовчилардан олинган суғурта товонларининг умумий суммаси ҳақиқий зарардан ортиқ бўлиши мумкин эмас.

Бунда суғурта қилдирувчи (наф олувчи) суғурта товонини исталган суғурталовчидан у билан тузилган шартномада назарда тутилган суғурта пули доирасида олишга ҳақли. Олинган суғурта товони ҳақиқий зарарни қопламаган тақдирда, суғурта қилдирувчи (наф олувчи) етишмаётган суммани бошқа суғурталовчидан олишга ҳақли.

Етказилган зарар бошқа суғурталовчилар томонидан қоплангани сабабли суғурта товонини тўлашдан тўлиқ ёки қисман озод қилинган суғурталовчи суғурта қилдирувчига суғурта тўловларининг тегишли қисмини қилинган ҳаражатларни чегирган ҳолда қайтариши шарт.

Ушбу модда қоидалари ҳар бир суғурталовчи суғурта қилдирувчи, суғурталанган шахс ва наф олувчи олдидаги ўз суғурта мажбуриятларини, бошқа суғурталовчилар мажбуриятларини бажарганлигидан қатъи назар, мустақил бажарадиган қўшалок шахсий суғуртада қўлланилмайди.

1. Мол-мулкни ёки тадбиркорлик хавфини икки ёки бир неча суғурталовчида суғурта қилиш қўшалок суғурта суғурта деб юритилади. Қўшалок суғуртада ҳам ҳар бир суғурталовчи суғурталанаётган мол-мулкнинг ёки тадбиркорлик хавфининг қийматидан ортиқ миқдорда суғурта

пулини белгиламаслиги лозим. Яъни, қўшалок суғурта шартномасида ҳам суғурта пулининг суғурта қийматидан ортиқ миқдорда тузилганда Фуқаролик кодексининг 938-моддаси талаблари тадбиқ этилади.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 938-моддасида қайд этилганидек, шартнома суғурта пулининг суғурта қийматидан ортиқ бўлган қисмида ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаслиги энг аввало суғурталовчи суғурта пули суғурта қийматидан ортиқ бўлган мол-мулк ёки тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномаси бўйича товон пулини фақат суғурта қиймати доирасида тўлашга мажбурлигини англатади.

Ушбу модданинг қондаси жуда муҳим, чунки битимнинг бир қисмини Фуқаролик кодексининг 180-моддасида назарда тутилганидан бошқача асосларга кўра ҳақиқий эмас деб топиш имкониятини беради. Дарҳақиқат, битимнинг фақат бир қисми ҳақиқий эмас деб топилиши учун Фуқаролик кодексининг 180-моддасига мувофиқ битимга ҳақиқий саналмаган қисм қўшилмаса ҳам у тузилган бўлишини исботлаб бериш талаб этилади.

2. Қўшалок суғурта шартномасини тузишда ҳар бир суғурталовчи суғурта ҳодисаси рўй берганида тўланиши лозим бўлган суғурта товонини ўзи тузган шартнома доирасида тўлашга мажбур бўлади. Лекин, ҳар бир суғурталовчидан олинган суғурта товонининг умумий миқдори кўрилган зарар қийматидан ортиқ бўлмаслиги лозим. Масалан, автомобилни суғурта қилинаётган бўлса, автомобилнинг умумий қиймати 10 миллион қилиб баҳоланган бўлса қўшалок суғурта шартномаси бўйича битта суғурталовчи суғурта пулини 7 миллион қилиб белгиласа, иккинчи суғурталовчи 3 миллион миқдорида белгилайди ва шу суғурта пулига нисбатан белгиланган таърифлар асосида суғурта қилдирувчи тўлаши лозим бўлган бадал миқдори ҳисоблаб чиқилади. Шунингдек, ушбу суғурталанган автомобилга суғурта ҳодисаси рўй бериб автомобил 100 фоиз зарарланса биринчи суғурталовчи 7 миллион доирасида, иккинчи суғурталовчи эса 3 миллион доирасида суғурта товонини тўлаш бўйича мажбуриятни бажаради. Чунки, кўрилган зарар 100 фоизни ташкил этиб, суғурталанган автомобилнинг умумий қиймати 10 миллионни ташкил этади. Агар суғурта пули 10 миллиондан ортиқ миқдорда белгиланса, суғурта шартномасининг 10 миллиондан ортиқ қисми ҳақиқий ҳисобланмайди. Шунингдек, ҳар икки суғурталовчи томонидан тўланадиган товон миқдори кўрилган зарар миқдorigа қараб белгиланади.

3. Қўшалок суғурта шартномасида белгиланган суғурта ходисаси рўй берганда суғурта қилдирувчи суғурта товонини тўлаш бўйича қўшалок суғурта шартномаси тузган хоҳлаган суғурта ташкилотига суғурта ходисаси натижасида кўрилган зарарни қоплаш бўйича суғурта товонини тўлаш талабини қўйишга ҳақлидир. Агар суғурта қилдирувчи фақат битта суғурта қилдирувчига суғурта товонини тўлаш бўйича талаб қўйилганда тўланган суғурта товони етказилган зарар миқдорини қоплай олмаса етказилган зарарни қолган қисмини қоплаш бўйича суғурта товонини тўлаш талабини иккинчи суғурталовчига қўйиши мумкин.

Бу ҳолда иккинчи суғурталовчи томонидан фақатгина етказилган зарарни биринчи суғурталовчи томонидан қопланмаган қисми тўланади.

4. Қўшалок суғурта шартномаси бўйича суғурта ходисаси натижасида кўрилган зарар битта суғурталовчи томонидан қопланганлиги сабабли бошқа суғурталовчи суғурта товони тўлашдан озод қилинганда, суғурта товони тўлашдан озод қилинган суғурталовчи суғурта қилдирувчига суғурта шартномаси билан боғлиқ қилинган ҳаражатларни чеғирган ҳолда тўланган суғурта бадалларини қайтариши шарт.

5. Ушбу модданинг талаблари мустақил бажариладиган қўшалок шахсий суғурта шартномаларига тадбиқ этилмайди. Яъни, **хар бир суғурталовчи суғурта қилдирувчи, суғурталанган шахс ва наф олувчи олдидаги ўз суғурта мажбуриятларини, бошқа суғурталовчилар мажбуриятларини бажарганлигидан қатъи назар, мустақил бажарадиган қўшалок шахсий суғуртада ушбу қоидалар қўлланилмайди.**

940-модда. Турли хилдаги суғурта хавфларидан мулкий суғурта

Мол-мулк ва тадбиркорлик хавфи турли хилдаги суғурта хавфларидан хоҳ битта, хоҳ алоҳида суғурта шартномалари бўйича, шу жумладан турли суғурталовчилар билан тузилган шартномалар бўйича суғурта қилиниши мумкин.

Бундай ҳолларда барча шартномалар бўйича умумий суғурта пули миқдори суғурта қийматидан ошиб кетишига йўл қўйилади ва тегишли суратда ушбу Кодекснинг 939-моддаси қоидалари қўлланилади.

1. Шархланаётган моддада «турли хилдаги суғурта хавфларидан мулкый суғурта» атамаси айни бир манфаатни турли хил воқеалар юз бериши хавфидан суғурталаш сифатида тушунилиши лозим. Юз бериш хавфидан суғурталаш амалга оширилаётган воқеалар муайян хавфдан зарар кўришдан иборат бўлгани боис, улар бир-биридан ҳам хавфнинг хусусиятига, ҳам кўрилган зарарнинг хусусиятига кўра фарқ қилиши мумкин. Айни пайтда улар иккала белгига кўра ҳам фарқ қилиши мумкин.

Бу турдаги суғурта шартномаларини тузишда суғурта қилдирувчининг хоҳишига кўра, мол-мулкни ёки тадбиркорлик хавфини бир неча суғурталовчилар билан битта шартнома орқали суғурталашни ёки бўлмаса ҳар бири алоҳида суғурта шартномалари тузиш орқали амалга ошириш мумкин.

Масалан, уйни ёнғин хавфидан суғурталаш бўйича битта суғурталовчи билан шартнома тузилса зилзила ёки бошқа хавфлардан суғурталаш бўйича бошқа суғурта ташкилотлари билан шартнома тузиш мумкин.

2. Бу турдаги суғурталашнинг асосий хусусиятларидан бири, қонун чиқарувчи суғурта хавфларини бирлаштириш имконияти доирасида барча шартномалар бўйича суғурта пулининг миқдори суғурта қийматидан ортиқ бўлиши мумкинлигига йўл қўяди.

941-модда. Биргаликда суғурта қилиш

Суғурта объекти битта шартнома бўйича бир неча суғурталовчи томонидан ўртада суғурталаниши мумкин (биргаликда суғурта қилиш). Агар бундай шартномада суғурталовчилардан ҳар бирининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланмаган бўлса, улар мулкый суғурта шартномаси бўйича суғурта товонини ёки шахсий суғурта шартномаси бўйича суғурта пулини тўлаш учун суғурта қилдирувчи (наф олувчи) олдида солидар жавобгар бўладилар.

Йирик ва алоҳида йирик хавфларни ўртада суғурта қилиш учун биргаликда суғурталовчилар биргаликдаги фаолият тўғрисидаги шартнома асосида оддий ширкатлар (суғурта шерикчилиги) тузишлари мумкин.

Биргаликда суғурталовчилар ўртасида тегишли келишув бўлган тақдирда, улардан бири суғурта қилдирувчи (наф олувчи)нинг олдида фақат ўз улуши учун жавобгар бўлиб қолгани ҳолда, у билан ўзаро

муносабатларда барча биргаликдаги суғурталовчилар номидан вакил бўлиши мумкин.

1. Биргаликда суғурта қилиш суғурталовчиларга айна бир суғурта мажбурияти бўйича ёки битта суғурта шартномасидан келиб чиқадиган бир нечта суғурта мажбуриятлари бўйича жавобгарликни бошқа суғурталовчилар билан бўлишиш имкониятини беради. Қонун кредитор ёки қарздорнинг томонида кўп сонли шахслар бўлган мажбуриятларга йўл қўяди ва бу Фуқаролик кодексига тўғридан-тўғри назарда тутилган.

Тегишли улушлар суғурталовчилар ўртасида суғурта шартномасининг ўзида тақсимланган ҳолдагина жавобгарлик улушбай тус олади. Бундан ташқари, жавобгарлик турини (биргаликда ёки ўз улуши учун) танлаш суғурталовчилар ўртасидаги ахдлашув предмети ҳисобланади. Амалиёт улар кўпинча ўз улуши учун жавобгарлик тўғрисида ахдлашишларини кўрсатади.

2. Баъзан айна бир биргаликда суғурта қилиш шартномаси бўйича бир неча хил манфаатлар суғурталанади. Масалан, қурилиш-монтаж ишларини бажариш хавфларини суғурта қилиш шартномаси бўйича қурилиш иштирокчиларининг мол-мулки, ҳам уларнинг жавобгарлиги ва тадбиркорлик хавфи суғурталанади.

Биргаликда суғурта қилишда бундай шартномалар бўйича жавобгарликни тақсимлаш имконияти биргаликда суғурта қилувчиларда тегишли лицензияларнинг мавжудлигига боғлиқ бўлади. Агар биргаликда суғурта қилувчиларнинг ҳаммаси суғурталанаётган манфаатларнинг барчасини суғурталаш ҳуқуқини берувчи лицензияларга эга бўлса, биргаликда суғурталовчиларнинг жавобгарлиги ҳам суғурта объектлари бўйича, ҳам айна бир суғурта объектига нисбатан тақсимланиши мумкин. Агар биргаликда суғурталовчилардан бири бирон-бир турдаги манфаатни суғурта қилиш ҳуқуқини берувчи лицензияга эга бўлмаса, у тегишли объект бўйича жавобгарлик улушини ўз зиммасига олиши мумкин эмас. Бироқ амалиёт нуқтаи назаридан бу мураккаб конструкциядир, чунки биргаликда суғурта қилиш учун суғурта объектларини тақсимлаш эмас, балки суғурта тўлови хавфларини тақсимлаш муҳимроқдир.

Агар биргаликда суғурта қилишга икки ёки бир нечта суғурта объектлари айна бир суғурта шартномаси бўйича бир нечта суғурталовчиларга берилса, бу ҳолда биргаликда суғурта қилиш суғурталовчилар учун ўз иқтисодий

аҳамиятини йўқотади. Суғурталовчилар учун суғурта товони тўлаш бўйича мажбуриятлар эмас, балки фақат суғурта объектларини айрим суғурта шартномалари бўйича алоҳида мажбуриятларга доир муносабатларга киришиш йўли билан тақсимлаш ёки битта биргаликда суғурта қилиш шартномаси доирасида фақат суғурта товони тўлаш бўйича жавобгарликни ўртада тақсимлаш қулайроқдир. Яъни, ҳар бир суғурталовчи алоҳида суғурта шартномасини тузгани маъқулроқдир. Агар суғурта қилдирувчи ўзининг шарҳланаётган моддада назарда тутилган солидар талаб қўйиш ҳуқуқидан фойдаланган, бироқ талабни тегишли турдаги суғуртани амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензияга эга бўлмаган биргаликда суғурталовчига қўйган бўлса, биргаликда суғурталовчи шартнома ушбу қисмида ҳақиқий эмаслиги тўғрисида қарши даъво бериши ва шу тариқа суғурта товонининг тегишли қисмини тўлашдан озод бўлиши мумкин.

942-модда. Суғурта мукофоти ва суғурта бадаллари

Суғурта мукофоти деганда суғурта қилдирувчи (наф олувчи) суғурта шартномасида белгиланган тартибда ва муддатларда суғурталовчига тўлаши шарт бўлган суғурта ҳақи тушунилади.

Суғурталовчи суғурта шартномаси бўйича тўланиши лозим бўлган суғурта мукофоти миқдорини белгилашда суғурта объекти ва суғурта хавфи хусусияти ҳисобга олинган ҳолда ўзи томонидан ишлаб чиқилган, суғурта пули бирлигидан ундириладиган мукофотни аниқлайдиган суғурта таърифларини қўллашга ҳақли.

Қонунда назарда тутилган ҳолларда суғурта мукофотининг миқдори давлат суғурта назорати органлари томонидан жорий этилган ёки тартибга солинадиган суғурта тарифларига мувофиқ белгиланади.

Агар суғурта шартномасида суғурта мукофотини бўлиб-бўлиб тўлаш назарда тутилган бўлса, шартномада навбатдаги суғурта бадалларини белгиланган муддатларда тўламаслик оқибатлари кўрсатиб қўйилиши мумкин.

Агар суғурта ҳодисаси тўлаш муддати ўтказиб юборилган навбатдаги суғурта бадали тўланишидан олдин юз берган бўлса, суғурталовчи мулкий суғурта шартномаси бўйича тўланиши лозим бўлган суғурта товони ёки шахсий суғурта шартномаси бўйича суғурта

пули миқдорини суғурта мукофотининг ўзига тўланган қисмига мутаносиб суммада чеклашга ва муддати ўтказиб юборилган суғурта бадали суммасини ҳисобга олишга ҳақли.

1. Шарҳланаётган моддада суғурта мукофотининг суғурта қилдирувчи (наф олувчи) суғурта шартномасида белгиланган тартибда ва муддатларда суғурталовчига тўлаши шарт бўлган суғурта ҳақи сифатидаги ҳуқуқий табиати аниқ белгилангани муҳимдир.

2. Суғурта мукофотини тўлаш тартиби ва муддатлари суғурта шартномасининг муҳим шарти ҳисобланади. Бу хулоса шарҳланаётган модданинг суғурта қилдирувчи (наф олувчи) суғурта мукофотини шартномада белгиланган тартибда ва муддатларда тўлаши шартлиги кўрсатилган биринчи қисми мазмунидан бевосита келиб чиқади. Бинобарин, қонунда ушбу шартлар суғурта шартномасида бўлиши зарурлиги белгиланган, яъни улар ушбу шартноманинг муҳим шартлари ҳисобланади.

Суғурта мукофотини тўлаш суғурта шартномасида белгиланган тартибга қатъий риоя этган ҳолда амалга оширилиши лозим. Мукофот бир марта ёки бўлиб-бўлиб тўланади. Сўнгги зикр этилган ҳолда тўловлар бадаллар деб аталади. Мукофот ёки биринчи бадални тўлаш муддатини кечиктириш назарда тутилиши мумкин.

Бу механизмлардан суғурта шартномаси бўйича ўзаро муносабатларни тартибга солиш учун фойдаланиш жуда қулай. Биринчидан, навбатдаги бадал вақтида тўланмаганида шартномада турли ҳуқуқий оқибатлар, ҳатто шартномани бекор қилиш ҳам назарда тутилиши мумкин. Иккинчидан, тўлов муддатини кечиктириш механизмидан суғурта қиймати олдиндан маълум бўлмаганида мукофотни ортиқча тўлаш хавфини четлаб ўтиш учун фойдаланиш мумкин.

3. Мукофотнинг бир қисмини тўлаш шартномада суғурта мукофотини бўлиб-бўлиб тўлаш назарда тутилган ҳолдагина суғурта бадали ҳисобланади. Агар шартномада мукофотни бўлиб-бўлиб тўлаш назарда тутилган бўлмаса, мукофотнинг бир қисмини тўлаш суғурта бадали ҳисобланмайди. Шу туфайли ҳам тарафлар мукофотни бўлиб-бўлиб тўлаш тўғрисида шартлашмаган ҳолда мукофотни тўлиқ тўланмаслиги суғурта шартномасини кучга кирмаслигини ифодалайди. Тарафлар мукофотни бўлиб-бўлиб тўлаш тўғрисида шартлашган ҳолда мукофотнинг бир қисмини тўлаш биринчи бадал деб ҳисобланади ва мукофот тўлиқ

тўланмаганига қарамай, биринчи бадални суғурталовчининг ҳисоб рақамига келиб тушиши билан суғурта шартномаси кучга киришига сабаб бўлади.

Шуни қайд этиш лозимки, суғурта килдирувчи (наф олувчи) суғурта шартномаси бўйича суғурта мукофотини тўлаши унинг мажбурияти ҳисобланади ва бу мажбуриятни у лозим даражада бажариши даркор. Бинобарин, суғурта килдирувчининг (наф олувчи) ушбу мажбуриятни бажармагани уни бажаришдан бош тортиш сифатида қаралиши лозим.

4. Агар суғурта шартномасида назарда тутилган суғурта ҳодисаси тўлаш муддати ўтказиб юборилган навбатдаги суғурта бадали тўланишидан олдин юз берган бўлса, суғурта компанияси тўланмаган суғурта бадалини тўланиши лозим бўлган суғурта товони ёки суғурта пули ўрнига ҳисобга олишга ҳақли. Ушбу қоида Фуқаролик кодексининг шарҳланаётган моддаси тўртинчи қисмида назарда тутилган. Қонун чиқарувчи айни ҳолда суғурталовчига ҳуқуқ берган, бироқ унга бундай ҳисобга олишни амалга ошириш мажбуриятини юкламаган.

943-модда. Суғурта шартномасининг ҳақиқий эмаслиги

Суғурта шартномаси қуйидаги ҳолларда ўз-ўзидан ҳақиқий эмас: шартнома тузилаётган пайтда суғурта объекти мавжуд бўлмаса;

жиноий йўл билан қўлга киритилган, жиноят нарсаси ҳисобланувчи ёки мусодара қилиниши лозим бўлган мол-мулк мулккий суғурта шартномаси бўйича суғурталанган бўлса;

шартнома бўйича ғайриҳуқуқий манфаат суғурталанган бўлса;

суғурта шартномасида суғурта ҳодисаси сифатида юз бериш эҳтимоллиги ва тасодифийлик белгилари бўлмаган воқеа назарда тутилган бўлса.

Суғурта шартномаси ушбу Кодексда ва бошқа қонунларда назарда тутилган бошқа ҳолларда ҳам ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди.

1. Суғурта шартномалари бошқа турдаги шартномалар каби қуйидаги асосларга кўра ҳақиқий бўлмайди, башарти у:

а) фуқаролик муомала лаёқатига эга бўлмаган ёки муомала лаёқати чекланган шахс билан, шунингдек юридик шахс ҳуқуқига эга бўлмаган ташкилотлар билан тузилган бўлса;

б) муомалага лаёқатли, бироқ шартномани тузиш пайтида ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушунишга қодир бўлмаган ҳолатдаги шахслар билан тузилган бўлса;

в) жиноий йўл билан топилган, рўйхатга олинган, хатланган, суд ҳукмига биноан мусодара қилиниши лозим бўлган мол-мулкка нисбатан тузилган бўлса;

г) суғурта қилдирувчи ғайриқонуний фойда олиш мақсадини кўзлаган ҳолларда, шунингдек ушбу мақсадда суғурта ҳодисаси юз берганидан кейин тузилган бўлса;

д) шартноманинг ёзма шаклига риоя қилмасдан тузилган бўлса.

Мазкур ҳолларда суғурта шартномасининг ҳақиқий эмаслиги суд йўли билан аниқланади.

Фуқаролик кодексининг 943-моддасида суғурта шартномаси ҳақиқий эмаслигининг бошқа шартлари ҳам белгиланган.

2. Ушбу моддага мувофиқ, агар шартнома тузилаётган пайтда суғурта объекти мавжуд бўлмаса ёки жиноий йўл билан қўлга киритилган, жиноят нарсаси ҳисобланувчи ёки мусодара қилиниши лозим бўлган мол-мулк мулккий суғурта шартномаси бўйича суғурталанган бўлса, шунингдек, шартнома бўйича ғайриҳуқуқий манфаат суғурталанган бўлса ёки суғурта шартномасида суғурта ҳодисаси сифатида юз бериш эҳтимоллиги ва тасодифийлик белгилари бўлмаган воқеа назарда тутилган бўлса, суғурта шартномаси ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди.

Суғурта шартномасининг ҳақиқий эмас деб топилиши оқибатлари турлича бўлади. Битимни ҳақиқий эмас деб топиш асосларига қараб қуйидаги оқибатлар юз бериши мумкин:

– тарафларнинг ҳар бири бошқасига битим бўйича олган ҳамма нарсани қайтариб бериши лозим;

– тарафлар (ёки бир тараф) битим бўйича олган ҳамма нарса Ўзбекистон Республикасининг даромадига ундирилади;

– тарафлардан бири битим бўйича олган ҳамма нарсани бошқа тарафга қайтаради;

– суғурта шартномаси ёшига кўра ёки руҳий ҳолати бузилгани туфайли муомалага лаёқатсиз суғурта қилдирувчи билан (ёки суд томонидан муомала лаёқати чекланган деб топилган суғурта қилдирувчи билан) тузилган бўлса, ҳар бир тараф бошқа тарафга битим бўйича олинган ҳамма нарсани

қайтаради. Суғурта компанияси эса, бундан ташқари, суғурта қилдирувчига етказилган ҳақиқий зарарни (агар у аниқланган бўлса) қолайди.

3. Бундан ташқари, ушбу моддада суғурта шартномаси Фуқаролик кодексида ва бошқа қонунларда назарда тутилган бошқа ҳолларда ҳам ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаслиги белгиланган. Шуни қайд этиш лозимки, мол-мулкни суғурта қилиш шартномаси суғурта қилдирувчи ёки наф олувчида суғурталанган мол-мулкнинг асралишидан манфаат бўлмаганида тузилгани; шахсий суғурта шартномасини бошқа шахс фойдасига тузишга суғурталанган шахснинг ёзма розилиги йўқлиги; суғурта қилдирувчи суғурталовчига суғурта ҳодисаси юз бериши эҳтимолини ва унинг юз берилиши туфайли қутилажак зарар миқдорини аниқлаш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган ҳолатлар борасида била туриб ёлғон маълумот бергани; суғурта пулини ошириб юбориш суғурта қилдирувчи томонидан алдашнинг оқибати бўлса ҳам шартномани ўз-ўзидан ҳақиқий эмас деб топилиши учун асос бўлиши мумкин.

4. Суғурта шартномасидаги суғурта ҳодисасига қўйиладиган талаблардан бири бу унинг содир бўлишининг эҳтимоллиги ёки тасодифийлигидир. Агар суғурта шартномасида назарда тутилаётган суғурта ҳодисасида ана шу белгилар мавжуд бўлмай, унинг содир этилиши аниқ ва равшан бўлса бу суғурта шартномаси ҳам ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди. Ушбу моддада бундай талабнинг белгиланиши суғурта шартномаларини даромад ортириш манбаига айланишини олдини олишдир. Яъни, суғурта қилдирувчи томонидан аниқ бўлиб турган суғурта ҳодисасини шартномада белгилаб, келгусида уни келиб чиқишига ўзи имкон яратиб суғурта товонини олиш ҳолатларини олдини олишдан иборатдир.

5. Суғурта шартномаси қонунларда назарда тутилган бошқа ҳолларда ҳам ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди. Яъни, Фуқаролик кодексининг 927-моддасига мувофиқ, ёзма шаклга риоя этмаслик барча турдаги суғурта шартномаларининг ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлади, мажбурий давлат суғуртаси бундан мустасно. Фуқаролик кодекси 938-моддасининг биринчи қисмига мувофиқ, мол-мулкни ёки тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномалари бўйича суғурта пули суғурта қийматидан ортик бўлса, шартнома суғурта пулининг суғурта қийматидан ортик бўлган қисмида ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди. Бу ҳолда суғурта мукофотининг ортикча тўланган қисми суғурта қилдирувчига қайтариб берилмайди.

944-модда. Суғурталанган шахсни алмаштириш

Зарар етказганлик учун жавобгарлик хавфини суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурта қилдирувчидан бошқа шахснинг жавобгарлиги суғурталанган ҳолларда, шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, суғурта қилдирувчи бу шахсни суғурта ҳодисаси юз бергунча исталган вақтда, суғурталовчини ёзма равишда хабардор қилиб, бошқа шахсга алмаштиришга ҳақли.

Шахсий суғурта шартномасида кўрсатилган суғурталанган шахс суғурта қилдирувчи томонидан шу суғурталанган шахс ва суғурталовчининг розилиги билангина бошқа шахсга алмаштирилиши мумкин.

1. Суғурта қилдирувчилар ҳисобланмайдиган суғурталанган шахслар суғуртанинг мулкий суғуртадан бошқа турларида учрайди. Суғурта шартномасининг суғурталанган шахс тўғрисидаги шарти тарафлар ўртасида шартномани тузиш пайтида келишилади. Шартномаларнинг аксарият турлари учун суғурталанган шахсни алмаштиришга тарафларнинг келишувга биноан йўл қўйилади, бироқ зарар етказганлик учун жавобгарликни суғурта қилиш ва шахсий суғурта шартномалари учун шарҳланаётган моддада бундай алмаштиришни махсус тартибга солиш назарда тутилган.

Зарар етказганлик учун жавобгарликни суғурта қилишда суғурта қилдирувчи суғурталанган шахсни бир тарафлама тартибда, бироқ суғурталовчини ёзма равишда хабардор қилган ҳолда алмаштиришига рухсат берилган. Бошқача қилиб айтганда, суғурталовчи алмаштириш ҳақида билишининг ёзма далили талаб этилади. Оғзаки далилга йўл қўйилмайди ва низо чикқанида суд гувоҳларнинг кўрсатувларини қабул қилмайди.

Қонун чиқарувчи суғурталанган шахсни алмаштириш тартиб-таомилларига бу даражада расмий тус бергани шу билан белгиланадики, зарар етказганлик учун жавобгарликни суғурта қилиш шартномасида кўрсатилган суғурталовчининг шахси суғурталовчи учун унинг соғлиғи ҳолатига ҳамда унинг ҳаёти ва соғлиғи билан боғлиқ бўлган бошқа хавфли ҳолатларга суғурта мукофотини тўғри ҳисоблаш мақсадида баҳо бериш учун муҳим аҳамиятга эгадир.

2. Шахсий суғурта шартномасида нафақат суғурталанган шахсни бир тарафлама тартибда алмаштиришга йўл қўйилмайди, балки алмаштириш учун шартнома тарафларининг икки томонлама розилиги ҳам кифоя қилмайди — бунга суғурталанган шахснинг розилиги талаб этилади. Айти ҳол авваламбор шахсий суғурта шартномасининг суғурталанган шахс фойдасига ва унинг манфаатида тузилганлигини ифодалайди.

Шахсий суғурта шартномаси бўйича шахсни алмаштиришга суғурталанувчи ва суғурталовчининг розилиги олиниши шарт. Ушбу қоидаларга риоя этилмаган ҳолда шартнома ўзгартирилмаган деб ҳисобланади. Суғурталанган шахснинг розилигини ифодалаш шакли ушбу моддада белгиланмагани боис, бу ерда Фуқаролик кодекси 927-моддасининг суғурта шартномасининг ёзма шакли тўғрисидаги қоидалари қўлланиши лозим. Бинобарин, розилик ёзма шаклда ифодаланиши даркор.

945-модда. Наф олувчини алмаштириш

Суғурта қилдирувчи суғурта шартномасида кўрсатилган наф олувчини бошқа шахсга, бу ҳақда суғурталовчини ёзма равишда хабардор қилиб, алмаштиришга ҳақли. Шахсий суғурта шартномаси бўйича суғурталанган шахснинг розилиги билан тайинланган наф олувчини алмаштиришга фақат шу шахснинг розилиги билан йўл қўйилади.

Наф олувчи суғурта шартномаси бўйича биронта мажбуриятни бажарганидан ёки суғурта товонини ёхуд суғурта пулини тўлаш тўғрисида суғурталовчига талаб қўйганидан кейин у бошқа шахс билан алмаштирилиши мумкин эмас.

1. Шарҳланаётган моддада наф олувчини алмаштириш имконияти назарда тутилган бўлиб, у ўз хусусиятларига эга. Суғурталанган шахс каби, наф олувчи ҳам суғурта шартномасида учинчи шахс ҳисобланади. Шу туфайли ҳам суғурта шартномасида учинчи шахсни алмаштириш тартиби фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларида учинчи шахс ҳуқуқий ҳолатининг умумий қоидалари билан мувофиқ келиши лозим.

Суғурта қилдирувчи наф олувчини эркин алмаштириши имкониятини чеклаш фақат шахсий суғурта учун назарда тутилган. Суғурталовчилар баъзан шарҳланаётган модданинг ушбу қоидадини янглиш тушуниб,

шахсий суғурта шартномалари бўйича суғурта қилдирувчи суғурталанган шахснинг розилиги билан эмас, балки суғурталанган шахснинг ўзи тайинлаган ёки алмаштирган наф олувчиларга тўловларни амалга оширади. Бундай тўловлар қонуний эмас, чунки суғурталанган шахслар шартнома тарафлари ҳисобланмайдилар ва уларнинг фикри шартнома шартларини ўзгартириш учун асос бўлиб хизмат қила олмайди.

Бирок, шарҳланаётган моддада белгиланган наф олувчини эркин алмаштириш тартиби мулкий суғурта шартномалари учун таалуқли эмасдир. Мол-мулкни суғурта қилиш шартномасида наф олувчи мол-мулкнинг асралишидан манфаатдор бўлиши лозим. Яъни, наф олувчини алмаштиришга фақат янги учинчи шахс — наф олувчида суғурта манфаати мавжуд бўлган ҳолдагина йўл қўйилади. Жавобгарликни суғурта қилиш шартномаларида наф олувчи қонунга мувофиқ тайинланади ва тарафлар ҳукмига биноан алмаштирилиши мумкин эмас. Тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш шартномасида наф олувчи умуман мавжуд эмас.

2. Наф олувчи суғурта шартномаси бўйича биронта мажбуриятни бажарганидан ёки суғурта товонини ёхуд суғурта пулини тўлаш тўғрисида суғурталовчига талаб қўйганидан кейин уни бир тарафлама тартибда алмаштириш имконияти йўқолади.

3. Шарҳланаётган моддада наф олувчини бир тарафлама тартибда алмаштириш қоидаларини белгилаб қўйилганлиги унга тарафларнинг келишуви билан алмаштириш ҳам киришини англамайди. Наф олувчини тарафларнинг келишувига биноан алмаштириш имконияти фақат Фуқаролик кодексининг 945-моддаси иккинчи қисми билан тартибга солинади. Ушбу нормага мувофиқ, наф олувчи суғурта шартномаси бўйича биронта мажбуриятни бажарганидан ёки суғурта товонини ёхуд суғурта пулини тўлаш тўғрисида суғурталовчига талаб қўйганидан кейин у бошқа шахс билан алмаштирилиши мумкин эмас.

946-модда. Суғурта қилдирувчини алмаштириш

Мол-мулкни суғурталаш шартномасини тузган суғурта қилдирувчи вафот этган тақдирда, суғурта қилдирувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бу мол-мулкни мерос тартибида қабул қилиб олган шахсга ўтади. Мулк ҳуқуқи ўтишининг бошқа ҳолларида суғурта қилдирувчининг

ҳуқуқ ва мажбуриятлари, агар шартномада ёки қонун ҳужжатларида бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, суғурталовчининг розилиги билан янги мулкдорга ўтади.

Шахсий суғурта шартномасини суғурталанган шахс фойдасига тузган суғурта қилдирувчи вафот этган тақдирда, ушбу шартнома билан белгиланадиган ҳуқуқ ва мажбуриятлар суғурталанган шахснинг розилиги билан унга ўтади. Суғурталанган шахс суғурта шартномаси бўйича мажбуриятларини бажариши мумкин бўлмаса, унинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари қонун ҳужжатларига мувофиқ унинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини муҳофаза қилувчи шахсларга ўтиши мумкин.

Агар суғурта шартномасининг амал қилиш даврида суғурта қилдирувчи суд томонидан муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топилса, бундай суғурта қилдирувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини унинг васийи ёки ҳомийси олади. Бунда суғурта қилдирувчининг учинчи шахслар олдидаги жавобгарлиги суғуртаси унинг муомала лаёқати тугаган ёки чекланган пайтдан бошлаб тугайди.

Юридик шахс бўлган суғурта қилдирувчи суғурта шартномаси даврида қайта ташкил этилганида унинг ушбу шартнома бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлари суғурталовчининг розилиги билан тегишли ҳуқуқий ворисга ушбу Кодексда белгиланган тартибда ўтади.

1. Суғурта қилдирувчи суғурта шартномасининг тарафи ҳисобланади ва суғурта ҳар доим унинг манфаатларига кўра амалга оширилади. Бироқ айрим ҳолларда уни алмаштиришга йўл қўйилади. Масалан, мол-мулкни суғурталаш шартномасини тузган суғурта қилдирувчи вафот этган тақдирда, суғурта қилдирувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бу мол-мулкни мерос тартибида қабул қилиб олган шахсга ўтади. Мулк ҳуқуқи ўтишининг бошқа ҳолларида суғурта қилдирувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, агар шартномада ёки қонун ҳужжатларида бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, суғурталовчининг розилиги билан янги мулкдорга ўтади. Шахсий суғурта шартномасини суғурталанган шахс фойдасига тузган суғурта қилдирувчи вафот этган тақдирда, ушбу шартнома билан белгиланадиган ҳуқуқ ва мажбуриятлар суғурталанган шахснинг розилиги билан унга ўтади. Суғурталанган шахс суғурта шартномаси бўйича мажбуриятларини

бажариши мумкин бўлмаса, унинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари қонун ҳужжатларига мувофиқ унинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини муҳофаза қилувчи шахсларга ўтиши мумкин. Агар суғурта шартномасининг амал қилиш даврида суғурта қилдирувчи суд томонидан муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топилса, бундай суғурта қилдирувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини унинг васийи ёки ҳомийси олади. Бунда суғурта қилдирувчининг учинчи шахслар олдидаги жавобгарлиги суғуртаси унинг муомалага лаёқатсизлиги бошланган ёки чекланган пайтдан бошлаб тугайди. Юридик шахс бўлган суғурта қилдирувчи суғурта шартномаси даврида қайта ташкил этилганида, унинг ушбу шартнома бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлари суғурталовчининг розилиги билан тегишли ҳуқуқий ворисга Фуқаролик кодексида белгиланган тартибда ўтади.

2. Шахсий суғурта шартномасини суғурталанган шахс фойдасига тузган суғурта қилдирувчи вафот этган тақдирда, ушбу шартнома билан белгиланадиган ҳуқуқ ва мажбуриятлар суғурталанган шахсга, бироқ унинг розилиги билан ўтади. Суғурталанган шахс суғурта шартномаси бўйича мажбуриятларини бажариши мумкин бўлмаса (масалан, суғурталанган шахс вояга етмаган бўлса), унинг ҳуқуқлари ва мажбуриятлари қонун ҳужжатларига мувофиқ унинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини муҳофаза қилувчи шахсларга ўтиши мумкин.

Суғурта турига қараб суғурталанган шахс ҳам алмаштирилиши мумкин. Масалан, зарар етказганлик учун жавобгарликни суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурта қилдирувчидан бошқа шахснинг жавобгарлиги суғурталанган бўлса, у, шартномада бошқача тартиб назарда тутилмагани боис, суғурта ҳодисаси юз бергунга қадар исталган вақтда ушбу шахсни бошқа шахс билан суғурталовчини ёзма равишда хабардор қилган ҳолда алмаштиришга ҳақли. Шахсий суғурта шартномасида, шунингдек мол-мулкни суғурта қилиш шартномасида кўрсатилган, суғурта қилдирувчи ҳисобланмаган суғурталанган шахс фақат суғурталовчи ва суғурталанган шахснинг розилиги билан алмаштирилиши мумкин.

3. Фуқаролик кодекси 946-моддасининг учинчи қисмида суғурта қилдирувчи муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топилганида уни алмаштириш шартларини тартибга солувчи қоида белгиланган. Агар суғурта шартномасининг амал қилиш даврида суғурта қилдирувчи суд томонидан муомалага лаёқатсиз (Фуқаролик кодексининг

30-моддасига биноан) ёки муомала лаёқати чекланган (Фуқаролик кодексининг 31-моддасига биноан) деб топилса, бундай суғурта қилдирувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини унинг васийи ёки ҳомийси олади. Бунда суғурта қилдирувчининг учинчи шахслар олдидаги жавобгарлиги суғуртаси унинг муомала лаёқати тугаган ёки чекланган пайдан бошлаб, яъни суднинг фуқарони муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топиш тўғрисидаги қарори қонуний кучга кирганида тугайди.

4. Юридик шахс бўлган суғурта қилдирувчи суғурта шартномаси даврида қайта ташкил этилганида унинг ушбу шартнома бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлари суғурталовчининг розилиги билан тегишли ҳуқуқий ворисга ўтади.

Бунда агар суғурталовчини бошқа суғурталовчига қўшиб юборилганда бу суғурталовчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари топшириш ҳужжатига асосан ўтади.

Суғурталовчи бўлинган ҳолда унинг ҳуқуқ ва бурчлари тақсимлаш балансига мувофиқ янгидан вужудга келган суғурталовчиларга ўтади.

Суғурталовчи таркибидан бир ёки бир неча юридик шахс ажралиб чиққанда қайта ташкил этилган суғурталовчиларнинг ҳуқуқ ва бурчлари тақсимлаш балансига мувофиқ уларнинг ҳар бирига ўтади.

Агар суғурталовчи бир турдаги суғурта компаниясидан бошқа турдаги суғурта компаниясига айлантирилса, яъни унинг ташкилий — ҳуқуқий шакли ўзгартирилганда қайта ташкил этилган суғурталовчининг ҳуқуқ ва бурчлари топшириш ҳужжатига мувофиқ, янгидан вужудга келган суғурталовчига ўтади.

947-модда. Суғурта шартномаси амал қилишининг бошланиши

Суғурта шартномаси, агар унда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, суғурта мукофоти ёки биринчи бадал тўланган пайтда кучга киради.

Агар шартномада суғурта амал қилиши бошланишининг бошқача муддати назарда тутилмаган бўлса, шартномада шартлашилган суғурта суғурта шартномаси кучга кирганидан кейин юз берган суғурта ҳодисаларига нисбатан татбиқ этилади.

1. Суғурта шартномаси ҳақ бараварига тузиладиган шартномалар турига мансуб реал шартнома ҳисобланади. Яъни, уни кучга кириши учун суғурта қилдирувчи томонидан биринчи суғурта бадалини тўлашининг ўзи

кифоя қилади. Шунини таъкидлаб ўтиш лозимки, шарҳланаётган моддада қонун чиқарувчи шартноманинг консенсуаллиги ҳақида сўз юритмайди, балки суғурта муносабатларида икки хил муддатни белгилайди. Амалда шартнома аксарият ҳолларда реал бўлади, бироқ айрим ҳолларда суғурта шартномаси консенсуал бўлиши ҳам мумкин. Яъни, консенсуал шартномалар мажбурий суғурта шартномаларига хос бўлиб, улар тузилган вақтдан кучга киради ва тарафлар учун уни бажариш мажбурий ҳисобланади. Суғурта қилдирувчи томонидан шартномада белгиланган суғурта бадали тўланмаганда суғурталовчи томонидан мажбурий ундириб олинади.

Ушбу моддада суғурта шартномасининг амал қилиши билан уни кучга кириши ҳолатларини фарқлайди. Яъни, суғурта шартномаси кучга киргандан кейин юз берган суғурта ҳодисасиларига тадбиқ этилади. Бундан кўриниб турибдики, суғурта шартномаси тузилган вақтдан амал қилишни бошласада, суғурталовчининг мажбурияти суғурта бадали тўлангандан кейин вужудга келади.

Умумий қоидага биноан шартноманинг амал қилиши у тузилган пайтдан бошланади ва бундан олдинги муносабатларга татбиқ этилиши ҳам мумкин. Бироқ Фуқаролик кодексининг 425-моддасида тузилган шартноманинг кучга киришини кечга суриш имконияти назарда тутилмаган. Шарҳланаётган модданинг қоидаси тарафларга бундай ҳуқуқни беради.

2. Фуқаролик кодексининг умумий қоидасига биноан тарафлар шартноманинг амал қилишини бундан олдинги ўзаро муносабатларга татбиқ этишлари мумкин. Масалан, улар илгари тўланган пул суммаси суғурта мукофоти ҳисобланиши ёки суғурта ҳимоясининг амал қилиши шартнома тузилган пайтдан бошланиши ҳақида аҳдлашишлари мумкин.

3. Суғурта шартномаси тарафлари суғурта мажбурияти шартноманинг амал қилиш даврида юз берган суғурта ҳодисаларининг барчасига эмас, балки маълум вақтдан кейин юз берган суғурта ҳодисаларигагина татбиқ этилишини назарда тутишлари мумкин. Суғурта ҳимояси (суғурта) амал қилиши бошланишининг шартнома кучга киришидан фарқи шундаки, кучга кириш пайти барча мажбуриятларга, суғурта амал қилишининг бошланиш пайти эса — фақат суғурта мажбуриятига тегишлидир.

Суғурта ҳимоясининг тугаш муддати шартноманинг муҳим шарти ҳисобланади. Ушбу муддатдан кейин юз берган суғурта ҳодисалари бўйича суғурта товони тўлаш амалга оширилмайди.

948-модда. Суғурта шартномасининг муддатидан илгари бекор бўлиши

Суғурта шартномаси, агар у кучга кирганидан кейин суғурта ҳодисаси юз бериши эҳтимоли йўқолган ва суғурта хавфининг мавжуд бўлиши суғурта ҳодисасидан бошқа ҳолатлар бўйича тугаган бўлса, тузилган муддати келишидан олдин бекор бўлади. Қуйидагилар шундай ҳолатлар жумласига киради, чунончи:

суғурталанган мол-мулкнинг юз берган суғурта ҳодисасидан бошқа сабабларга кўра нобуд бўлиши;

тадбиркорлик хавфини ёки ана шу фаолият билан боғлиқ фуқаровий жавобгарлик хавфини суғурталаган шахснинг тадбиркорлик фаолиятини белгиланган тартибда тўхтатиши.

Суғурта шартномаси ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган ҳолатлар бўйича муддатидан олдин бекор бўлганда, суғурталовчи суғурта мукофотининг бир қисмини суғурта амал қилган вақтга мутаносиб равишда олиш ҳуқуқига эга.

Суғурта қилдирувчи (наф олувчи), агар воз кечиш пайтига келиб суғурта ҳодисанинг юз бериш эҳтимоли ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган ҳолатлар бўйича йўқолмаган бўлса, суғурта шартномасини бажаришдан истаган пайтида воз кечишга ҳақли.

Суғурта қилдирувчи (наф олувчи) суғурта шартномасидан муддатидан илгари воз кечган тақдирда, суғурталовчига тўланган суғурта мукофоти, агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, қайтариб берилмайди.

1. Шарҳланаётган модданинг матнидан суғурта шартномасининг муддатидан илгари бекор бўлиши асослари рўйхати фақат мазкур моддада келтирилган икки бандни ўз ичига оладими ёки бошқа қонун ҳужжатлари ва шартномаларда бошқа асослар назарда тутилиши ҳам мумкинми, деган саволга аниқ жавоб олиш мумкин эмас.

Агар шарҳланаётган моддада келтирилган рўйхат узил-кесил деб қабул қилинса, шартномада белгиланган унинг муддатидан илгари бекор бўлиши асослари тўғрисидаги қоидалар қўлланиши мумкин эмас. Бошқача ёндашувда ҳам шарҳланаётган модда амал қилади, ҳам шартноманинг

муддатидан илгари бекор бўлишининг бошқа асосларини шартномада назарда тутиш имконияти мавжуд бўлади.

Ушбу модда талабига кўра суғурта шартномасининг муддатидан олдин бекор бўлишига суғурталанган мол-мулкнинг юз берган суғурта ходисасидан бошқа сабабларга кўра нобуд бўлиши ҳам асос қилиб кўрсатилади. Масалан, уй-жой ёнғиндан ёки зил-зила хавфидан суғурталанган бўлсада, бу суғурталанган уй-жой сув босиши натижасида нобуд бўлса суғурталанган объектнинг суғурта ходисаси билан боғлиқ бўлмаган ҳолда нобуд бўлганлигини инобатга олиб шартнома муддатидан олдин бекор қилинади. Худди шунингдек, тадбиркорлик таваккалчилигини ёки ана шу фаолият билан боғлиқ фуқаровий жавобгарлик хавфини суғурталаган шахснинг тадбиркорлик фаолиятини белгиланган тартибда тўхтатиши ҳам суғурта шартномасини муддатидан олдин бекор қилишга асос бўлади.

2. Суғурта шартномаси суғурталанган мол-мулкнинг юз берган суғурта ходисасидан бошқа сабабларга кўра нобуд бўлганда, тадбиркорлик хавфини ёки ана шу фаолият билан боғлиқ фуқаровий жавобгарлик хавфини суғурталаган шахснинг тадбиркорлик фаолиятини белгиланган тартибда тўхтатиши натижасида муддатидан олдин бекор қилинганда суғурталовчи суғурта шартномаси амал қилган муддатга мутаносиб равишда суғурта мукофотини олиш ҳуқуқига эга бўлади. Масалан, агар суғурта шартномаси бўйича 100 минг сўм суғурта бадали суғурталовчи томонидан бир йиллик суғурта шартномаси учун тўланган бўлса, суғурта шартномаси юқоридаги ҳолатлар асосида шартноманинг 6 ойида бекор қилинса суғурталовчи 100 минг сўм суғурта бадалини 12 ойга бўлиб натижада чиққан сўммани 6 ойга кўпайтириб ушлаб қолиши лозим бўлган суғурта мукофоти миқдорини аниқлайди. Чунки, суғурта шартномаси 6 ой амал қилганлиги инобатга олинади.

3. Суғурта манфаати йўқолганида шартнома бекор бўлишини назарда тутувчи императив қондан белгилар экан, қонун чиқарувчи манфаатнинг мавжудлиги ва суғурта шартномасининг амал қилиши ўртасидаги узвий алоқага яна бир қарра урғу беради. Бироқ шартнома манфаатнинг ҳар қандай йўқолганида бекор бўлмайди. Агар суғурта қилдирувчи (наф олувчи) суғурталанган мол-мулкка бўлган ҳуқуқни йўқотган бўлса, унинг манфаати йўқолади, аммо суғурта шартномаси бекор бўлмайди. Чунки, ушбу мол-мулк билан боғлиқ манфаат бошқа шахсда пайдо бўлади. Бундай вазият фақат мол-мулкни суғурта қилишда юзага келиши мумкин. Суғуртанинг бошқа

турларида суғурталанган шахсда манфаатнинг йўқолиши суғурта ҳимоясининг бошқа шахсга ўтишига олиб келмайди ва шартнома бекор бўлмайди.

4. Агар суғурта шартномаси бўйича суғурталанган мол-мулкнинг суғурта ҳодисасидан бошқа ҳолатлар бўйича нобуд бўлиш хавфи хали бартараф этилмаган бўлса суғурта қилдирувчи (наф олувчи) воз кечиш пайтига келиб суғурта шартномасини бажаришдан истаган пайтида воз кечишга ҳақли бўлади. Бундай ҳолда суғурта қилдирувчига суғурта бадали қайтариб берилмайди. Бошқа ҳар қандай шартнома каби, суғурта шартномаси ҳам тарафларнинг келишуви билан муддатидан илгари бекор бўлиши мумкин.

Суғурта қилдирувчи ёки суғурталовчи шартномани бажаришдан бир тарафлама воз кечганида ҳам, шартнома тарафларнинг келишувига биноан бекор бўлганида ҳам тўланган мукофот, агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган ёки қонунда бошқача қоида белгиланган бўлмаса, қайтариб берилмайди.

949-модда. Суғурта шартномасининг амал қилиш даврида суғурта хавфининг ортиши оқибатлари

Мулкий суғурта шартномасининг амал қилиш даврида суғурта қилдирувчи (наф олувчи) шартнома тузилаётганда суғурталовчига маълум қилинган ҳолатларда юз берган, ўзига маълум бўлган муҳим ўзгаришлар тўғрисида, агар бу ўзгаришлар суғурта хавфи ортишига жиддий таъсир кўрсатиши мумкин бўлса, суғурталовчига дарҳол хабар қилиши шарт. Суғурта шартномасида (суғурта полисида) ва суғурта қилдирувчига берилган суғурта қоидаларида айтиб қўйилган ўзгаришлар муҳим деб ҳисобланади.

Суғурта хавфи ортишига сабаб бўладиган ҳолатлар тўғрисида хабардор қилинган суғурталовчи суғурта шартномасининг шартларини ўзгартиришни ёки хавф ортишига мутаносиб равишда қўшимча суғурта мукофоти тўлашни талаб қилишга ҳақли.

Агар суғурта қилдирувчи (наф олувчи) суғурта шартномасининг шартлари ўзгартирилишига ёки суғурта мукофотига қўшимча тўлашга эътироз билдирса, суғурталовчи ушбу Кодекснинг 28-бобидан назарда тутилган қоидаларга мувофиқ шартномани бекор қилишни талаб этишга ҳақли.

Суғурта қилувчи ёхуд наф олувчи ушбу модданинг биринчи қисмида назарда тутилган мажбуриятини бажармаган тақдирда, суғурталовчи суғурта шартномасини бекор қилишни ва шартномани бекор қилиш туфайли етказилган зарар қопланишини талаб этишга ҳақли.

Суғурталовчи, агар суғурта хавфи ортишига сабаб бўладиган ҳолатлар йўқолган бўлса, суғурта шартномасини бекор қилишни талаб этишга ҳақли эмас.

Шахсий суғуртада, суғурта шартномасининг амал қилиши даврида ушбу модданинг иккинчи, учинчи ва тўртинчи қисмларида кўрсатилган суғурта хавфининг ўзгариши оқибатлари, агар улар шартномада тўғридан-тўғри кўрсатилган бўлсагина, юзага келиши мумкин.

1. Суғуртага қабул қилинган хавфда юз берган муҳим ўзгаришларнинг барчаси ҳақида суғурталовчига хабар қилиш мажбурияти суғурта қилдирувчи ёки наф олувчи томонидан сўзсиз, яъни бу шартномада кўрсатилгани ёки кўрсатилмаганидан қатъи назар бажарилиши лозим. Бундай ўзгаришлар ҳақида суғурталовчига дарҳол — улар суғурта қилдирувчи ёки наф олувчига маълум бўлгани заҳоти хабар берилиши керак. Маълумотларни узатиш учун тезкор алоқа замонавий воситаларидан фойдаланилиши лозим. Суғурта қилдирувчи ёки наф олувчи ушбу мажбуриятни бажаришдан, агар бундай маълумотлар уларга маълум бўлмаса ва маълум бўлиши мумкин ҳам бўлмаса, озод қилинади.

Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисмида айtilган суғурта шартномасининг шартлари — бу суғурта пули, суғурта ҳодисасининг хусусияти, шартноманинг амал қилиш муддати, суғурталанган мол-мулк рўйхати ва суғурта товони тўлаш эҳтимоли ва имконияти боғлиқ бўлган бошқа шартлардир. Суғурталовчи бу шартлардан бирини, ёки уларнинг ҳар қандай бирикмасини ўзгартиришни талаб қилишга ҳақли.

Ушбу норма суғурта шартномасида (суғурта полисида) ва суғурта қилдирувчига берилган суғурта қоидаларида муҳим ўзгаришлар белгилаб қўйилишини кўрсатади. Амалда муҳим ўзгаришлар рўйхати суғурта қилдирувчи томонидан ишлаб чиқилади ва белгиланади. Қуйидаги ўзгаришларни кўрсатиш мумкин:

Мулкий суғурта шартномасининг амал қилиш даврида суғурта қилдирувчи (наф олувчи) суғурталовчига қуйидагиларни дарҳол хабар қилиши шарт:

- суғурталанган мол-мулк бошқа шахсга ўтгани ёки мол-мулк гаровга ёки ижарага берилгани ҳақида;
- мол-мулкнинг бир жойдан бошқа жойга кўчиши, иморатни қайта қуриш ёки қайта жиҳозлаш ёхуд улардан бошқа мақсадларда фойдаланиш ҳақида;
- ишлаб чиқариш тўхтатилгани ёки унинг хусусияти ўзгаргани ҳақида;
- мол-мулкнинг шикастлангани ёки нобуд бўлгани ҳақида;
- суғурталанган иморатда шунингдек унинг яқинида ёнувчан, портловчи моддалар ёки ашёлар сақланиши ҳақида ва х.к.

Бирок, юқорида санаб ўтилган шартлардан бири ёки бир нечтасини ўзгартиришни талаб қилгач, суғурталовчи кўшимча суғурта мукофоти тўлашни талаб қилишга ҳақли эмас. Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисмида «ёки» боғловчиси ажратувчи маънода ишлатилган.

Суғурта хавфи ортишига сабаб бўлувчи ҳолатлар ўтиб кетган бўлса, суғурталовчида юқорида зикр этилган ҳуқуқлар йўқолади.

2. Шартноманинг шартларини ўзгартиришни ёки кўшимча мукофотни тўлашни талаб қилиш ҳуқуқи шартномани ўзгартиришни Фуқаролик кодексининг 28-бобида белгиланган мажбурий тартибда талаб қилиш ҳуқуқини англатмайди. Яъни, ушбу бобнинг талабига кўра фақатгина уни мажбурий тартибда бекор қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

Фуқаролик кодексининг мазмунига кўра, суғурталовчи тарафлар суғурта қилдирувчининг вазифаларини бажаришни кимга юклаганларига қараб тегишли талабни суғурта қилдирувчи ва (ёки) наф олувчига юбориши лозим. Шартларни ўзгартириш ёки кўшимча мукофот тўлаш талаби юборилган шахс рад жавобини берган тақдирда, суғурталовчи шартнома шартларини ФКда белгиланган мажбурий тартибда ўзгартириш тўғрисидаги талаб билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқини олмайди, бироқ шартномани мажбурий тартибда бекор қилиш тўғрисидаги талаб билан судга мурожаат қилиш ҳуқуқини олади.

3. Суғурталовчи, агар суғурта хавфи ортишига сабаб бўладиган ҳолатлар йўқолган бўлса, яъни суғурта шартномасида белгиланган объектга зарар етказиши мумкин бўлган хавф бартараф этилган бўлса, суғурта шартномасини муддатидан олдин бекор қилиш талабини қўйишга ҳақли эмас.

3. Шарҳланаётган моддада белгиланган ҳуқуқлар суғурталовчига фақат мулкий суғурта шартномалари учун берилади. Шахсий суғуртада

суғурта қилдирувчининг суғурта хавфида юз берган, унинг ортишига олиб келадиган ҳолатлар тўғрисида суғурталовчини хабардор қилиш мажбуриятини бузиши оқибатлари мулкый суғуртадан анча фарқ қилади. Бу ҳолда наф олувчининг розилиги кифоя қилмайди. Чунки, фақат суғурта қилдирувчи шартноманинг тарафи ҳисобланади ва унинг шартлари билан наф олувчи эмас, балки фақат суғурта қилдирувчи келишишга ҳақли.

Юқорида баён этилганлар тарафлар шартномада суғурта ҳодисаси юз бериши эҳтимолининг ортиши ёки суғурта товони миқдори ошишининг бошқа оқибатларини назарда тутишлари мумкин эмаслигини англатмайди.

950-модда. Суғурталанган мол-мулкка бўлган ҳуқуқларнинг бошқа шахсга ўтиши

Суғурталанган мол-мулкка бўлган ҳуқуқлар суғурта шартномаси тузилганида манфаати назарда тутилган шахсдан бошқа шахсга ўтганида ушбу шартнома бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлар мол-мулкка бўлган ҳуқуқ қайси шахсга ўтган бўлса, ўша шахсга ўтади, ушбу Кодекснинг 197 ва 199-моддаларида кўрсатилган асослар бўйича мол-мулкнинг мажбурий олиб қўйилиши ҳоллари бундан мустасно.

Суғурталанган мол-мулкка бўлган ҳуқуқлар ўзига ўтган шахс бу ҳақда суғурталовчини ёзма равишда хабардор қилиши лозим.

1. Шарҳланаётган моддада сўз юритилаётган мол-мулкни суғурта қилиш шартномаси ҳар доим манфаатдор шахс фойдасига тузилади, бунда манфаатнинг мавжудлиги мол-мулкка бўлган ҳуқуқлар билан боғлиқ бўлиши шарт эмас.

Шарҳланаётган модда мол-мулкни суғурта қилиш шартномасида шахсларнинг ўзгариши билан боғлиқ муносабатларни, аниқроқ айтганда, ҳуқуқларнинг бир кредитордан бошқасига ўтиши масалаларини тартибга солади. Масалан, суғурталанган шахс ўзига мулк ҳуқуқида қарашли бўлган мол-мулкни суғурталаган, бироқ шартноманинг амал қилиш даврида бу мол-мулкни сотган бўлса, суғурта манфаатини белгиловчи ҳуқуқлар, улар билан бирга суғурта ҳимояси ҳам бошқа шахсга ўтади.

2. Мол-мулкка бўлган ҳуқуқлар бошқа шахсга ўтганида, ушбу ҳуқуқларга асосланган манфаатга эга бўлган шахсда суғурта манфаати

йўқолади ва бошқа шахсда шундай манфаат юзага келади. Шарҳланаётган модданинг қондасига биноан суғурта ҳимояси шу бошқа шахсга ўтади ва шу туфайли ҳам суғурта шартномаси бекор бўлмайди. Аммо шарҳланаётган модданинг қондаси мол-мулк мажбурий олиб қўйилган ва мулк ҳуқуқидан воз кечилган ҳолларда қўлланилмайди ва янги мулкдорда суғурта манфаати юзага келишига қарамай, суғурта ҳимояси унга ўтказилмайди. Бундай ҳолларда шартнома Фуқаролик кодексининг 948-моддасида назарда тутилган асосларга кўра бекор бўлади.

3. Мол-мулкни суғурта қилиш шартномаси бўйича ҳуқуқлар ва мажбуриятлар янги шахсга ўтиши учун шарҳланаётган моддада мазкур шахсга бу ҳақда суғурталовчини ёзма равишда хабардор қилиш мажбуриятини юкловчи талаб белгиланган. Суғурталовчини ёзма равишда хабардор қилиш мажбурияти шу жумладан «тегишли шахс ҳисобига» суғурта полисини олган шахсга ҳам тааллуқли.

Шарҳланаётган моддада суғурталовчини ёзма равишда хабардор қилиш мажбуриятини бажармаслик ёки лозим даражада бажармаслик оқибатлари назарда тутилмаган. Айрим ҳолларда ҳуқуқларнинг ўтиши Фуқаролик кодексининг 949-моддасида айтиб ўтилган ҳолатларни вужудга келтиради ва бу ҳолда ушбу моддада назарда тутилган оқибатлар юз беради.

Қолган ҳолларда қуйидагича мулоҳаза юритиш мазмунан асосли бўлган бўлар эди. Ёзма равишда хабардор қилиш мажбурияти суғурталовчининг суғурта шартномаси бўйича суғурта ҳимояси кимга ўтганини билиш ҳуқуқини ва бунинг ёзма тасдиғини олиш ҳуқуқини назарда тутати. Ушбу мажбуриятни бажармаслик ёки лозим даражада бажармаслик суғурталовчининг тегишли ҳуқуқини бузади ва фуқаролик ҳуқуқини бузишнинг умумий оқибатлари юз беради — суғурта ҳимояси ўтган шахс суғурталовчи кўрган зарарни (башарти бундай зарар кўрилган бўлса) қоплашга мажбур бўлади.

951-модда. Суғурта ҳодисаси юз бергани тўғрисида суғурталовчини хабардор қилиш

Мулкий суғурта шартномаси бўйича суғурта қилдирувчи суғурта ҳодисаси юз бергани ўзига маълум бўлганидан кейин бу ҳақда дарҳол

суғурталовчини ёки унинг вакилини хабардор қилиши шарт. Агар шартномада хабар қилиш муддати ва (ёки) усули назарда тутилган бўлса, бу шартлашилган муддатда ва шартномада кўрсатилган усулда қилиниши лозим. Агар наф олувчи ўзининг фойдасига тузилган шартнома бўйича суғурта товонига бўлган ҳуқуқдан фойдаланиш ниятида бўлса, айти шундай мажбурият наф олувчи зиммасида бўлади.

Ушбу модданинг биринчи қисмида назарда тутилган мажбуриятнинг бажарилмаслиги суғурталовчига, агар суғурталовчи суғурта ҳодисаси юз берганини ўз вақтида билганлиги, ёхуд бу ҳақда суғурталовчида маълумотлар йўқлиги унинг суғурта товонини тўлаш мажбуриятига таъсир этмаслиги исботланмаса, суғурта товонини тўлашни рад этиш ҳуқуқини беради.

Ушбу моддада назарда тутилган қоидалар, агар суғурталанган шахснинг вафоти ёки унинг соғлиғига зарар етказилиши суғурта ҳодисаси бўлса, тегишли суратда шахсий суғурта шартномасига нисбатан қўлланилади. Бунда суғурталовчини хабардор қилишнинг шартномада белгиланадиган муддати йигирма кундан кам бўлиши мумкин эмас.

1. Кўпинча суғурта ҳодисасининг юз бериши бир лаҳзада кечмайди, балки давомли жараён ҳисобланади. Аввал хавф юзага келади, сўнгра унинг таъсири натижасида зарар кўрилади бошланади ва бу жараён маълум вақт давом этиши мумкин. Кўрилган зарар дарҳол эмас, балки орадан маълум вақт ўтгандан кейин аниқланиши мумкин.

Суғурта ҳодисаси хавф суғурта объектига таъсир кўрсатиб, унга зарар етказа бошлаган пайтда юз берган деб ҳисобланади ва айти шу пайтда суғурта қилдирувчи (наф олувчи), агар у кўрилган зарардан хабар топган бўлса, суғурталовчига хабарнома юбориши лозим. Агар кўрилган зарар дарҳол аниқланмаган ёки зарар кўриш давом этаётган бўлса, аниқланган зарар тўғрисида суғурталовчига хабар бериш мажбурияти кўрилган зарар тўлиқ аниқланмагунича амал қилади.

Қоида тариқасида, суғурталовчига хабарнома хавф туғилгани заҳоти, у суғурта объектига зарар етказа бошлагани ёки бошламаганидан қатъи назар юборилади.

Юз берган суғурта ҳодисаси тўғрисида суғурталовчига хабар қилиш муддати сифатида қонун чиқарувчи изоҳ талаб қилмайдиган

«дарҳол» атамасини қўллаган. «Дарҳол» сўзи «шу заҳотиёк» деган маънони англатади, бошқача қилиб айтганда, суғурта қилдирувчи (наф олувчи) суғурта ҳодисаси ҳақида хабар топгани заҳоти биринчи навбатда бажариши лозим бўлган ҳаракатлар орасида ушбу факт ҳақида суғурталовчига телефон, факс, чопар ва ҳоказолар орқали хабар қилиши назарда тутилади.

2. Хабарнома суғурталовчига ёки унинг вакилига юборилиши лозим. Хабарнома, агар у ФКда белгиланган тартибда почта орқали юборилган бўлса, суғурталовчи уни амалда қачон олганидан қатъи назар, белгиланган муддатда юборилган деб ҳисобланади.

Хабарнома факсимиль алоқа аппарати орқали юборилиши ҳам мумкин, бироқ тарафлар бундай имкониятни суғурта шартномаси (полиси)да ёки бошқа суғурта ҳужжатларида махсус назарда тутишлари ва хабарлар юбориладиган аппаратларнинг рақамларини келишишлари лозим. Бу суғурталовчига суғурта ҳодисаси юз берган жойга уни кўздан кечириш ва зарарни камайтиришга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш юзасидан қарор қабул қилиш учун ўз вакилини тез ва ўз вақтида юбориш имкониятини беради.

3. Хабар қилиш мажбурияти наф олувчига эмас, балки фақат суғурта қилдирувчига юкланади. Хабар қилиш мажбуриятини бажармаганлик суғурталовчида суғурта товони тўлашни рад этиш ҳуқуқи вужудга келиши учун асос бўлмайди, балки тўлов тўғрисида талаб қўйган шахсда маълумотлар суғурталовчида йўқлиги унинг суғурта товонини тўлаш мажбуриятига таъсир кўрсатиши мумкин эмаслигини ёки у зарурий ахборотни бошқа манбалардан ўз вақтида олганини исбот қилиш мажбурияти юзага келишига сабаб бўлади. Ушбу мажбуриятни бажармаслик суғурта товонини тўлашни рад этиш ҳуқуқи вужудга келишига сабаб бўлади.

4. Суғурта қилдирувчи ўз мажбуриятларини бажармаслигининг салбий оқибатларидан суғурталовчида суғурта товонини тўлашни рад этиш ҳуқуқи вужудга келиши фақат шарҳланаётган моддада назарда тутилган. Бироқ суғурта қоидаларида одатда суғурта товонини тўлашни рад этиш учун қўп сонли асослар назарда тутилади. Шунини эътиборга олиш лозимки, суғурта товонини тўлашни рад этиш мажбуриятни бажаришдан бир тарафлама воз кечиш ҳисобланади. Мажбуриятни бажаришдан

бир тарафлама воз кечиш асослари шартномада фақат мажбурият унинг тарафлари тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириши билан боғлиқ бўлганида назарда тутилиши мумкин. Бошқа ҳолларда мажбуриятни бажаришдан бир тарафлама воз кечиш асослари фақат қонунда назарда тутилиши мумкин. Шарҳланаётган моддада назарда тутилган мажбуриятни бажаришдан воз кечиш асоси бирон-бир шартларга боғлиқ эмас, чунки у шартномада эмас, балки қонунда белгиланган.

5. Шарҳланаётган модданинг кўриб чиқиладиган масала бўйича шахсий суғурта шартномаларига бағишланган учинчи қисмида мулкӣ суғурта шартномаси билан таққослаганда муайян фарқ назарда тутилган. Ушбу фарқ хабар қилиш муддатига тегишли бўлиб, у суғурталовчини хабардор қилиш учун камида йигирма кун қилиб белгиланган.

952-модда. Суғурта ҳодисасидан кўриладиган зарарни камайтириш

Мулкӣ суғурта шартномасида назарда тутилган суғурта ҳодисаси юз берганида, суғурта қилдирувчи эҳтимол тутилган зарарни камайтириш учун оқилона ва мумкин бўлган чораларни кўриши шарт. Суғурта қилдирувчи бундай чораларни кўрар экан, агар ўзига маълум қилинган бўлса, суғурталовчининг кўрсатмаларига амал қилиши лозим.

Зарарни камайтириш мақсадида қилинган, суғурталовчи қоплаши лозим бўлган ҳаражатлар, агар бундай ҳаражатлар зарур бўлган бўлса ёки суғурталовчининг кўрсатмаларини бажариш учун қилинган бўлса, тегишли чоралар фойдасиз бўлиб чиқса ҳам, суғурталовчи томонидан қопланиши лозим. Бундай ҳаражатлар суғурта суммасининг суғурта қийматига нисбатига мутаносиб равишда, бошқа зарарларни қоплаш билан биргаликда улар суғурта пулидан ошиб кетиши мумкинлигидан қатъи назар, қопланади.

Суғурта қилувчи эҳтимол тутилган зарарни камайтириш учун қасдан чоралар кўрмагани оқибатида кўрилган зарарни қоплашдан суғурталовчи озод қилинади.

1. Мулкӣ суғурта шартномасида назарда тутилган суғурта ҳодисаси юз берганида эҳтимол тутилган зарарни камайтириш суғурта қилдирувчининг

бурчи ҳисобланади. Ушбу норма императив бўлиб, мазкур мажбурият у шартномада кўрсатилгани ёки кўрсатилмаганидан қатъи назар келиб чиқади.

Зарарни камайтириш чоралари оқилона, яъни суғурта ҳодисаси юз берганида вужудга келган ҳолатларга мувофиқ ва ҳаражатларга кўра улар камайтириши лозим бўлган зарар билан мутаносиб бўлиши даркор. Мол-мулкни эҳтиёт қилиш ёки асраб қолиш учун етарли чоралар кўрмаслик, агар суғурталовчи суғурта қилдирувчи лозим даражада суғурталанган мол-мулкни асралиши учун жонкуярлик билан ҳаракат қилмагани ва бу зарарнинг кўпайишига таъсир кўрсатганини исботлаб берса, суғурта товонини тегишлича камайтириш учун асос бўлиши мумкин. Айни пайтда бундай чораларни кўришни талаб қилиш фақат юзага келган шароитда суғурта қилдирувчи бундай чораларни кўришга қодир бўлган ҳолдагина ўринлидир. Суғурталовчи суғурта қилдирувчига зарарни камайтириш, мол-мулкни эҳтиёт қилиш ёки асраб қолиш учун у кўриши лозим бўлган чоралар тўғрисида кўрсатмалар бериш ҳуқуқига эга. Бундай чораларни кўриш, агар муайян шароитда бу мумкин бўлса, суғурта қилдирувчи учун мажбурийдир. Суғурта қилдирувчи, агар бу суғурталовчининг кўрсатмаларига зид бўлмаса, қўшимча чоралар кўришга ҳам ҳақлидир. Агар суғурта полисида суғурта қилдирувчи суғурта ҳодисаси юз бергани тўғрисида хабар қилиши шарт бўлган суғурталовчининг вакили кўрсатилган бўлса, ушбу шахснинг зарарни камайтириш борасидаги кўрсатмалари суғурта қилдирувчи учун суғурталовчининг кўрсатмалари билан тенг даражада мажбурийдир.

2. Зарарни камайтириш бўйича кўрилган чораларнинг натижаларидан қатъи назар, суғурта қилдирувчининг ҳаражатлари, агар бундай ҳаражатлар зарур бўлган бўлса ёки суғурталовчининг кўрсатмаларини бажариш учун қилинган бўлса, суғурталовчи томонидан қопланиши лозим. Бунда низо чиққан ҳолда қилинган ҳаражатлар зарурий бўлмаганлигини исботлаш суғурталовчининг бўйнида бўлади.

Ҳаражатлар тўлиқ қопланади, бироқ суғурталаш суғурта қийматидан паст миқдорга амалга оширилган ҳолда шарҳланаётган модданинг иккинчи қисми қондаси қўлланади.

3. Суғурта қилдирувчи зарарни камайтириш учун оқилона ва мумкин бўлган чораларни қасддан кўрмаган бўлса, суғурта товони

тўланмайди. Суғурта қилдирувчи қасддан чоралар кўрмаганини исботлаш суғурталовчининг бўйнида бўлади.

Суғурта қилдирувчининг мажбуриятларига доир қоидалар суғурта полиси бўйича наф олувчига нисбатан тенг даражада қўлланади, башарти мол-мулкни суғурта қилиш шартномаси бўйича унга суғурта қилдирувчининг ҳуқуқлари берилган бўлса.

953-модда. Суғурта қилдирувчи, наф олувчи ёки суғурталанган шахснинг айби билан суғурта ҳодисаси юз беришининг оқибатлари

Агар суғурта ҳодисаси суғурта қилдирувчи, наф олувчи ёки суғурталанган шахснинг қасд қилиши оқибаотида юз берган бўлса, суғурталовчи суғурта товонини ёки суғурта пулини тўлашдан озод қилинади, қасддан қилинган ҳаракатлар улар томонидан зарурий мудофаа ёки охириги зарурат ҳолатида, шунингдек ушбу модданинг учинчи ва тўртинчи қисмларида назарда тутилган ҳолларда содир этилиши бундан мустасно.

Қонунда суғурта ҳодисаси суғурта қилувчининг ёки наф олувчининг қўпол эҳтиётсизлиги оқибаотида юзага келганда суғурталовчини мулкий суғурта шартномаси бўйича суғурта товонини тўлашдан озод қилиш ёки товон миқдорини камайтириш ҳоллари назарда тутилиши мумкин.

Суғурталовчи суғурталанган шахснинг ҳаёти ёки соғлиғига зарар етказганлик учун фуқаровий жавобгарликни суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурта товонини тўлашдан, агар зарар суғурталанувчи учун жавобгар шахснинг айби билан етказилган бўлса, озод қилинмайди.

Суғурталовчи шахсий суғурта шартномаси бўйича суғурталанган шахс вафот этган тақдирда тўланиши лозим бўлган суғурта пулини тўлашдан, агар унинг вафоти ўз жонига қасд қилиш оқибаотида рўй берган бўлса ва бу вақтгача суғурта шартномаси камида икки йил амал қилган бўлса, озод қилинмайди.

1. Суғурта қилдирувчи, наф олувчи ёки суғурталанган шахс суғурта ҳодисаси юз беришига олиб келган ўз ҳаракатлари учун, агар улар қасддан содир этилган бўлса, жавобгар бўладилар. Суғурта ишида бу жавобгарлик

суғурта товонини тўлашни рад этиш ва ушбу шахслар кўрган зарарни уларнинг ўзига юклаш тарзида бўлади.

Суғурта қилдирувчи, наф олувчи ёки суғурталанган шахснинг қўпол эҳтиётсизлиги фақат қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳоллардагина суғурталовчини суғурта товонини тўлаш мажбуриятидан озод қилиш учун асос ҳисобланади.

2. Фуқароларнинг ҳаёти ёки соғлиғига зарар етказганлик учун фуқаровий жавобгарликни суғурта қилиш улкан ижтимоий аҳамиятга эга бўлгани туфайли, зарар суғурта қилдирувчи ёки жавобгарлиги суғурталанган шахс томонидан, ҳатто қасддан ёки қўпол эҳтиётсизлик оқибатида етказилган бўлса ҳам, суғурталовчи суғурта товонини тўлашга мажбур. Бироқ учинчи шахс (жабрланувчи) кўрган зарарни қоплаганидан сўнг суғурталовчи бундай ҳолларда ўзи кўрган моддий зарарни қоплаш ҳуқуқига эга бўлади ва уни суғурта қилдирувчидан ёки жавобгарлиги суғурталанган шахсдан ундириб олиши мумкин.

3. Шарҳланаётган модда 4-қисмининг қоидаси императив ҳисобланади. Шу туфайли ҳам, агар шахсий суғурта шартномаси бўйича суғурталанган шахснинг ўз жонига қасд қилиши суғурта ҳодисасини қасддан келтириб чиқаришни ифодаласада, айрим истисно тарзида бу ҳолат суғурталовчига суғурта товонини тўлашни рад этиш ҳуқуқини бермайди. Яъни бундай ҳолларда агар суғурталанган шахс ўз жонига қасд қилганида суғурта товонини тўлаш учун бирдан-бир асос суғурта шартномасининг суғурталанган шахс вафот этган вақтгача камида икки йил амал қилгани ҳисобланади.

954-модда. Суғурталовчини суғурта товонини ва суғурта пулини тўлашдан озод қилиш асослари

Суғурталовчи, агар қонунда ёки суғурта шартномасида бошқача тартиб белгиланмаган бўлса ва суғурта ҳодисаси қуйидагилар оқибатида юзага келган бўлса, суғурта товонини ва суғурта пулини тўлашдан озод қилинади:

ядро портлаши, радиация ёки радиоактив захарланиш таъсирида; харбий ҳаракатлар, манёврлар ёки бошқа харбий тадбирлар.

Агар мулкий суғурта шартномасида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, суғурталовчи суғурталанган мол-мулк дав-

лат органларининг фармойиши билан олиб қўйилиши, мусодара қилиниши, реквизиция қилиниши, хатланиши ёки йўқ қилиб ташланиши оқибатида кўрилган зарар учун суғурта товонини тўлашдан озод қилинади.

1. Шарҳланаётган ушбу моддада суғурталовчини суғурта товонини ва суғурта пулини тўлашдан озод қилиш асослари берилган бўлиб, қайд этиб ўтилган ядро портлаши, радиация ёки радиоактив захарланиш таъсирида зарар кўриш, ҳарбий ҳаракатлар, манёврлар ёки бошқа ҳарбий тадбирлар натижасида зарар кўриш, агар мулкий суғурта шартномасида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, суғурталанган мол-мулк давлат органларининг фармойиши билан олиб қўйилиши, мусодара қилиниши, реквизиция қилиниши, хатланиши ёки йўқ қилиб ташланиши оқибатида кўрилган зарарлар тасодифий хусусиятга эга эмас. Суғурта ҳодисаларининг қачон рўй бериши ва кимдир томонидан атайлаб амалга оширилиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам юқоридаги ҳолатлар бўйича келиб чиққан суғурта ҳодисалари қасддан содир этиш мазмунини беришлигини инобатга олиб, бундай ҳолатда суғурталовчини суғурта пули ёки суғурта товонини тўлашдан озод қилиш назарда тутилади.

Суғурта ҳодисасининг юз бериши хавф юзага келиши ва зарар кўрилишидан иборат бўлгани боис, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 954-моддаси биринчи қисмининг қондасини қўллаш тўғрисидаги масалани ҳал қилиш учун қасд нимага — юзага келиши эҳтимолидан суғурталаш амалга оширилган хавфнинг юзага келишига ёки ушбу хавф таъсирида зарар кўрилишига қаратилганини аниқлаш талаб этилади. Қасд зарар кўрилишига эмас, балки фақат хавфнинг юзага келишига қаратилган ҳолда, суғурта ҳодисаси қасд оқибатида юз берган деб ҳисобланиши мумкин эмас.

2. Суғурта ҳодисаси суғурта қилдирувчининг ва суғурта муносабатлари бошқа иштирокчиларининг айби билан юз берганида суғурталовчининг суғурта товонини тўлашни рад этиш ҳуқуқи ҳар қандай шаклдаги айб учун назарда тутилиши мумкин. Ҳозирги вақтда амалда бўлган суғурта қондаларининг аксариятида юқорида зикр этилган ҳолларда товон пулини тўлашни рад этиш ҳуқуқи назарда тутилган. Бундан ташқари, мазкур нормада суғурта товони ва суғурта пулини тўлашдан озод қилиш ҳолатларининг намунавий рўйхати келтирил-

ган. Суғурталовчининг суғурталанган мол-мулк давлат органларининг фармойиши билан олиб қўйилиши, мусодара қилиниши, реквизиция қилиниши, хатланиши ёки йўқ қилиб ташланиши оқибатида қўрилган зарар учун суғурта товонини тўлашдан озод қилиниши қонун йўли билан мустаҳкамланган.

955-модда. Суғурта товони ёки суғурта пулини тўлашни рад этиш

Суғурталовчи мулкый суғурта шартномаси бўйича суғурта қилдирувчига (наф олувчига) суғурта товонини ёки шахсий суғурта шартномаси бўйича суғурта пулини тўлашни қуйидаги ҳолларда, рад этишга ҳақли, чунончи:

суғурта шартномасининг амал қилиши суғурта ходисаси юз бергунга қадар, шу жумладан ушбу Кодекснинг 948 ва 950-моддаларида кўрсатилган асослар бўйича бекор қилинганда;

суғурта шартномаси ушбу Кодекста ёки бошқа қонунларда назарда тутилган асослар бўйича ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаганда;

суғурталовчи ушбу Кодекснинг 951–954-моддаларида кўрсатилган асослар бўйича суғурта товонини ёки суғурта пули тўлашдан озод қилинганда;

суғурталовчи ушбу Кодекста ёки бошқа қонунларда назарда тутилган асослар бўйича суғурта шартномасини ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисида ёхуд суғурта қилдирувчи (наф олувчи) суғурта ходисаси ҳолатларини текшириб кўришга ёки етказилган зарар миқдорини аниқлашга тўсқинлик қилгани туфайли суғурта шартномасини бекор қилиш тўғрисида даъво қўзғатганида.

Суғурталовчининг суғурта товонини ёки суғурта пулини тўлашни рад этиш тўғрисидаги қарори суғурта қилдирувчига (наф олувчига) улар суғурта товонини ёки суғурта пулини тўлашни сўраб мурожаат этганларидан кейин ўн беш кундан кечиктирмай хабар қилиниши ва рад этиш сабабларининг асослантирилган далил-исботларини ўз ичига олган бўлиши лозим.

Суғурталовчининг суғурта товонини ёки суғурта пулини тўлашни рад этишига қарши унга нисбатан судда даъво қўзғатиш йўли билан эътироз билдирилиши мумкин.

1. Мазкур модда ўз мазмунига кўра императив ҳисобланади. Яъни, мазкур нормада суғурта товони ёки суғурта пулини тўлашни рад этиш учун асослар рўйхати узил-кесил белгиланган ва у тарафлар келишувига биноан кенгайтирилиши мумкин эмас.

Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси 955-моддасининг биринчи қисмига биноан, қуйидаги ҳолатлар суғурта товони ёки суғурта пулини тўлашни рад этиш учун асос бўлади:

- суғурта шартномасининг амал қилиши суғурта ҳодисаси юз бергунга қадар, шу жумладан Фуқаролик кодексининг 948 ва 950-моддаларида кўрсатилган асослар бўйича, яъни суғурта шартномасининг муддатидан илгари бекор бўлиши ва суғурталанган мол-мулкка бўлган ҳуқуқларнинг бошқа шахсга ўтиши туфайли бекор қилингани;

- суғурта шартномаси ФКда ёки бошқа қонунларда назарда тутилган асослар бўйича ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаганида. Аниқроқ айтганда, шартноманинг ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаслиги Фуқаролик кодексининг 113, 115 ва 116-моддалари билан тартибга солинади. Қонун ҳужжатларининг ушбу масалани тартибга солувчи умумий қоидаларидан ташқари, бевосита суғурта ишига тааллуқли бўлган махсус нормалар — Фуқаролик кодексининг 916, 919, 920, 943-моддалари ҳам мавжуд;

- суғурталовчи Фуқаролик кодексининг 951–954-моддаларида кўрсатилган асослар бўйича суғурта товонини ёки суғурта пули тўлашдан озод қилингани. Бу ерда суғурта шартномасининг муддатидан илгари бекор бўлиши, суғурталанган мол-мулкка бўлган ҳуқуқларнинг бошқа шахсга ўтиши ва ҳоказолар кузатилиши мумкин;

- суғурталовчи ФКда ёки бошқа қонунларда назарда тутилган асослар бўйича суғурта шартномасини ҳақиқий эмас деб топиш тўғрисида ёхуд суғурта қилдирувчи (наф олувчи) суғурта ҳодисаси ҳолатларини текшириб кўришга ёки етказилган зарар миқдорини аниқлашга тўсқинлик қилгани туфайли суғурта шартномасини бекор қилиш тўғрисида даъво қўзғатгани суғурта товонини тўлашни рад этишга асос бўлади..

2. Ушбу модданинг иккинчи қисмида суғурта товонини ёки суғурта пулини тўлашни рад этиш тўғрисида суғурта қилдирувчига (наф олувчига) хабар қилиш қоидалари ва муддатлари белгиланган. Мазкур нормага биноан суғурталовчининг суғурта товонини ёки суғурта пулини тўлашни рад этиш тўғрисидаги қарори суғурта қилдирувчига (наф олувчига) улар

суғурта товонини ёки суғурта пулини тўлашни сўраб мурожаат этганларидан кейин ўн беш кундан кечиктирмай хабар қилиниши лозим. Бундан ташқари, ушбу нормада суғурталовчи рад этиш сабабларининг асослантирилган далил-исботларини тақдим этиши лозимлиги тўғрисидаги императив қоида мустахкамланган. Бироқ айни пайтда суғурталовчининг ушбу қарори устида низолашиш тартиб-таомиллари ҳам назарда тутилган. ЎзрФуқаролик кодексининг 955-моддаси учинчи қисмига мувофиқ, суғурталовчининг суғурта товонини ёки суғурта пулини тўлашни рад этганлиги устидан судга даъво тақдим этиш орқали низолашиш мумкин.

956-модда. Шахсий суғурта шартномаси бўйича суғурта пулини тўлаш

Шахсий суғурта шартномаси бўйича суғурта пули, ижтимоий суғурта, ижтимоий таъминот бўйича, бошқа суғурта шартномалари бўйича ёки зарарни қоплаш тартибида суғурта қилдирувчига, суғурталанган шахсга ёки наф олувчига тегишли суммалардан қатъи назар, шартнома кимнинг фойдасига тузилган бўлса, ўша шахсга тўланади.

Ушбу Кодекс 921-моддасининг учинчи қисми асосида шахсий суғурта шартномаси бўйича суғурталанган шахснинг меросхўрларига тўланадиган суғурта пули суғурталанган шахснинг мероси таркибига кирмайди.

1. Ушбу моддада шахсий суғурта шартномаси бўйича суғурта пулини тўлаш қоидалари белгиланган. ФК 956-моддасининг биринчи қисмига мувофиқ, шахсий суғурта шартномаси бўйича суғурта пули шартнома кимнинг фойдасига тузилган бўлса, ўша шахсга тўланади. Бу ҳаракатлар ижтимоий суғурта, ижтимоий таъминот бўйича, бошқа суғурта шартномалари бўйича ёки зарарни қоплаш тартибида суғурта қилдирувчига, суғурталанган шахсга ёки наф олувчига тегишли суммалардан қатъи назар амалга оширилади. Яъни, агар шахсий суғурта шартномалари бўйича наф олувчига суғурта ҳодисаси содир бўлганда тўланиши лозим бўлган суғурта товонини тўлашда наф олувчига суғурта ҳодисаси билан боғлиқ ижтимоий суғурта тўловларининг тўланганлиги инобатга олинмайди. Наф олувчига тўланган ҳар қандай тўловдан қатъий назар, суғурталовчи шахсий суғурта шартномасида

белгиланган суғурта ходисаси содир бўлганда шартномада белгиланган пул миқдорида, лекин кўрилган зарарга мутаносиб равишда суғурта товонини тўлаши шарт.

2. ФК 956-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган нормага кўра, шахсий суғурта шартномаси бўйича суғурталанган шахснинг меросхўрларига тўланадиган суғурта пули суғурталанган шахснинг мероси таркибига кирмайди. Ушбу норма ФК 921-моддасининг учинчи қисмида ҳам кўрсатилган бўлиб, бу ерда бошқа наф олувчи кўрсатилмаган шахсий суғурта шартномаси бўйича суғурталанган шахс вафот этган тақдирда, суғурталанган шахснинг меросхўрлари наф олувчилар деб тан олиниши белгиланган.

957-модда. Суғурта қилдирувчининг зарар қопланишига бўлган ҳуқуқларининг суғурталовчига ўтиши (суброгация)

Агар мулкий суғурта шартномасида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, суғурта қилдирувчи (наф олувчи)нинг суғурта натижа-сида қопланган зарар учун жавобгар шахсдан талаб қилиш ҳуқуқи тўланган сумма доирасида суғурта товонини тўлаган суғурталовчига ўтади. Бироқ шартноманинг била туриб зарар етказган шахсга нисбатан талаб қилиш ҳуқуқи суғурталовчига ўтишини истисно қиладиган шартлари ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди.

Суғурталовчига ўтган талаб қилиш ҳуқуқи унинг томонидан суғурта қилдирувчи (наф олувчи) ва зарар учун жавобгар бўлган шахс ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи қоидаларга риоя қилган ҳолда амалга оширилади.

Суғурта қилдирувчи (наф олувчи) суғурталовчи ўзига ўтган талаб қилиш ҳуқуқини амалга ошириши учун зарур бўлган барча ҳужжатлар ва далилларни суғурталовчига бериши ҳамда барча маълумотларни унга маълум қилиши шарт.

Агар суғурта қилдирувчи (наф олувчи) суғурталовчи томонидан қопланган зарар учун жавобгар шахсга нисбатан ўзининг талаб қилиш ҳуқуқидан воз кечса ёки бу ҳуқуқни амалга ошириш суғурта қилдирувчининг (наф олувчининг) айби билан мумкин бўлмаган бўлса, суғурталовчи суғурта товонини тўлиқ ёки унинг тегишли

қисмини тўлашдан озод қилинади ва товоннинг ортиқча тўланган суммасини қайтаришни талаб қилишга ҳақли бўлади.

1. Айрим ҳолларда кўрилган зарар учун муайян шахс жавобгар бўлади. Бунда ФК 57-бобининг қоидаларига мувофиқ кредитор ёки суғурта қилдирувчи, ёки наф олувчининг мажбуриятлари юзага келади.

Суброгация — бу зарар кўрилиши оқибатида юзага келган мажбуриятда кредиторнинг ўзгариши (кредитор ҳуқуқларининг бошқа шахсга ўтиши) дир. Кредиторнинг ҳуқуқлари суброгация тартибида суғурталовчига мажбуриятлар билан бирга ўтади. Мажбуриятда кредиторнинг суброгация тартибида ўзгариши суғурта товонини тўлаш пайтида юз беради.

2. Суброгациянинг оддий сессиядан фарқи шундаки, ҳуқуқларнинг ўтиши битимга биноан эмас, балки қонунга мувофиқ амалга оширилади (Фуқаролик кодексининг 318-моддаси). Суброгациянинг регрессдан фарқи шундаки, регрессда мавжуд мажбуриятдаги шахснинг ўзгариши юз бермайди, балки янги мажбурият юзага келади ва регресс талабини қўйиш дастлабки мажбурият бўйича талаб қўйишдан бошқача қоидаларга мувофиқ амалга оширилади (Фуқаролик кодексининг 313-моддаси).

Регрессда бир мажбурият бошқа мажбурият билан алмаштирилади. Суброгацияда эса фақат мажбуриятдаги кредитор ўзгаради, мажбуриятнинг ўзи эса сақланиб қолади. Шу туфайли ҳам суброгация тартибида ўтган талаб қилиш ҳуқуқи ушбу мажбуриятдаги дастлабки кредиторнинг талаб қилиш ҳуқуқи билан айни бир қоидаларга риоя этилган ҳолда амалга оширилади.

ФК 957-моддаси иккинчи қисмининг суброгацияга бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги қоидади диспозитив ҳисобланади. Талаб қилиш ҳуқуқининг суғурта қилдирувчидан суғурталовчига ўтиши қонунга мувофиқ юз беради ва бу ФКда назарда тутилган. Бундай ўтишнинг муқаррарлиги ушбу норманинг била туриб зарар етказган шахсга нисбатан талаб қилиш ҳуқуқи суғурталовчига ўтишини истисно қилишни таъқиқловчи қоидади билан кучайтирилган.

3. Суғурта шартномаси тузилган пайтдан бошлаб вужудга келадиган суброгацияга бўлган ҳуқуқ ва суғурта товони тўланганидан кейин вужудга келадиган суброгацияни амалга ошириш ҳуқуқи аниқ ажратилган. Суғурта тўловини амалга оширишда суғурталовчи суғурта қилдирувчига (наф

олувчига) суғурта товонини, биринчидан, суғурта шартномасида назарда тутилган суғурта пули доирасида ва иккинчидан, суғурта ҳодисаси юз бериши оқибатида кўрилган зарар ҳажмида тўлайди. Суғурталовчи суғурта тўловини амалга оширишга қилган бошқа ҳаражатлар суброгация талаблари таркибига киритилиши мумкин эмас.

4. ФК 957-моддасининг тўртинчи қисмида баён этилган оқибатлар фақат ушбу нормада назарда тутилган ҳолларда юзага келади. Бироқ суғурталовчи тегишли талаб қилиш ҳуқуқини амалга ошириши мумкин бўлмаган бошқа вазиятлар ҳам мавжуд. Улар, биринчидан, талаб қилиш ҳуқуқини амалга ошириш суғурта қилдирувчининг (наф олувчининг) айбисиз мумкин бўлмаган ҳолда, иккинчидан, амалга ошириш мумкин бўлган, бироқ уни суғурталовчи амалга ошира олмайдиган, зеро талаб қилиш ҳуқуқи унга ўтмаган, яъни суброгация амалга оширилмаган ҳолда юзага келади.

Талаб қилиш ҳуқуқини амалга ошириш мумкин бўлмай қолганида суғурта қилдирувчи (наф олувчи) айбдор бўлмаган ёки суброгация суғурта қилдирувчи ёки наф олувчининг ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) туфайли юз бермаган ҳолларда суғурта мажбурияти ўз кучини сақлаб қолади ва суғурталовчи суғурта товонини тўлашга мажбур бўлади.

Талаб қилиш ҳуқуқини амалга ошириш имконияти сақланиб қолган, бироқ суброгация суғурта қилдирувчининг (наф олувчининг) ҳаракати (ҳаракатсизлиги) натижасида юз бермагани туфайли суғурталовчи уни амалга ошириши мумкин бўлмаган ҳолларда:

Суғурта шартномасида била туриб суғурта ҳодисасини келтириб чиқарган шахсга нисбатан даъво қилиш бўйича суғурталовчида суброгация ҳуқуқини вужудга келишини маън этувчи қоидаларнинг белгиланиши ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди;

суғурта қилдирувчи (наф олувчи) зарурий ҳаракатларни бажаришга, агар улар бажарилган бўлмаса, мажбур қилиниши мумкин.

5. ФК 957-моддасининг учинчи қисмида зарар учун жавобгар шахсларга эътирозлар билдириш ва даъволар кўзғатиш учун зарур бўлган барча ҳужжатлар, далиллар ва маълумотлар тўғрисида сўз юритилади. Уларга суғурта ҳодисаси юз бергани ва зарар ҳажми тўғрисидаги масалани ҳал қилиш учун керак бўлмаслиги мумкин бўлган, бироқ зарар учун жавобгар шахсларга эътирозлар билдириш ва даъво кўзғатиш учун зарур бўлган ҳужжатлар, далиллар ва маълумотлар ҳам қиради. Умумий

қоидага биноан бирон-бир шахснинг айбини исботлаш учун суғурта ҳодисаси юз беришига олиб келиши мумкин бўлган ҳолатлардан бошқа кўп сонли ҳолатларни ҳам текшириш талаб этилади.

6. ФК 957-моддаси тўртинчи қисмининг қоидалари суғурталовчининг суброгацияга бўлган ҳуқуқлари шартномада истисно қилинмаган ҳолларда қўлланади. Ушбу норманинг мазмунига кўра, суғурта қилдирувчи (наф олувчи) зарар учун жавобгар шахсга нисбатан ўзининг талаб қилиш ҳуқуқидан воз кечгани ушбу шахс суғурта товонини тўлашдан озод қилинганини англатади ва ФК 9-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган, бундай ҳуқуқларнинг бекор қилинишига олиб келадиغان фуқаролик ҳуқуқларини амалга оширишга доир умумий қоидалардан истисно ҳолат ҳисобланади. Фуқаролик кодексининг 957-моддаси қарздорни суғурталовчининг ҳисобига қарзни тўлашдан озод қилишга йўл қўймайди ва суғурталовчини суғурта товонини тўлаш мажбуриятидан озод қилади.

958-модда. Суғурталанган мол-мулкка бўлган ҳуқуқларнинг суғурталовчига ўтказилиши

Мол-мулк суғурта қилинганда суғурта қилдирувчи (наф олувчи) суғурта ҳодисаси юз берганидан кейин суғурталовчининг розилиги билан суғурталанган мол-мулкка бўлган ўз ҳуқуқларини унга ўтказиши ва суғурта товонини суғурта пулининг тўлиқ ҳажмида олиши мумкин.

1. Фуқаролик кодексининг шарҳланаётган моддасида суғурта ҳодисаси юз берганидан кейин суғурталанган мол-мулкка бўлган ҳуқуқларни суғурталовчига ўтказиш тартиби белгиланган. Фуқаролик кодексининг 958-моддасида диспозитив қоида мустаҳкамланган бўлиб, унга мувофиқ тарафларнинг розилиги билан мол-мулкни суғурталовчига ўтказишнинг зарурий шарти ҳисобланади. Хусусан, ушбу нормада мол-мулк суғурта қилинганда суғурта қилдирувчи (наф олувчи) суғурта ҳодисаси юз берганидан кейин суғурталовчининг розилиги билан суғурталанган мол-мулкка бўлган ўз ҳуқуқларини унга ўтказиши мумкинлиги тўғридан-тўғри кўрсатилган. Суғурталовчи мол-мулкни олишга рози бўлганида, суғурта қилдирувчи (наф олувчи) суғурта ҳодисаси юз

берганидан кейин суғурта товонини суғурта пулининг тўлик ҳажмида олиш ҳуқуқини қўлга киритади.

959-модда. Қайта суғурта қилиш

Суғурта шартномаси бўйича суғурталовчи ўз зиммасига олган суғурта товонини ёки суғурта пулини тўлаш хавфи унинг томонидан тўлик ёки қисман бошқа суғурталовчида (суғурталовчиларда) у билан тузилган қайта суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурталаниши мумкин.

Қайта суғурта қилиш шартномасига нисбатан, агар қайта суғурта қилиш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, ушбу бобнинг тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш борасида қўлланиши лозим бўлган қоидалари татбиқ этилади. Қайта суғурта қилиш шартномасини тузган суғурта шартномаси (асосий шартнома) бўйича суғурталовчи кейинги шартномада суғурта қилдирувчи ҳисобланади.

Қайта суғурта қилишда суғурта товонини ёки суғурта пулини тўлаш учун асосий суғурта шартномаси бўйича суғурта қилдирувчи олдида ушбу шартнома бўйича суғурталовчи жавобгар бўлиб қолаверади.

Бироқ асосий суғурта шартномаси бўйича суғурталанувчи ҳисобланган суғурта ташкилоти суғурта ходисаси юз беришидан олдин тугатилган тақдирда, унинг ушбу шартнома бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларининг қайта суғурта қилинган қисми қайта суғурта қилиш шартномаси бўйича суғурталовчига ўтади.

Икки ёки бир нечта қайта суғурта қилиш шартномаларини кетма-кет тузишга йўл қўйилади. Бундай шартномаларнинг ҳар бири кейинги қайта суғурта қилиш шартномасига нисбатан асосий суғурта шартномаси деб ҳисобланади.

1. Суғурталовчининг қайта суғурта қилиш ҳуқуқи унинг ўз мижозлари олдидаги мажбуриятларини бажара олмаслик хавфини қайта суғурта қилиш ташкилотлари орқали қайта суғурта шартномаси тузиш орқали суғурталаш и тушунилади. Яъни, айрим суғурта хавфи вужудга келганда қопланиши лозим бўлган зарар жуда катта миқдорни ташкил этиб, келгусида суғурта товони тўлаш бўйича асосий суғурталовчининг маблағлари етишмай қолиши мумкин. Масалан, табиий офатлар натижасида кўплаб аҳолининг

зарарлариниши натижасида суғурта қилдирувчиларнинг ёппасига зарарни қоплаш бўйича суғурта товонини тўлашни талаб қилиш ҳуқуқи вужудга келади. Ана шундай ҳолларда асосий суғурталовчи ўзининг шартномада белгиланган суғурта товонини тўлаш бўйича мажбуриятини қайта суғурта қилиш идораларидан талаб қилиш ҳуқуқини вужудга келтиради.

2. Шарҳланаётган нормада қайта суғурта қилиш мулкӣ суғурта шартномасининг тури сифатида тавсифланган, суғурта товони тўлаш хавфи эса суғурта объекти сифатида белгиланган. Ушбу норманинг иккинчи қисмида мазкур хавф қайта суғурта қилиш шартномасида бошқача тартиб назарда тутилмаган ҳолларда тадбиркорлик таваккалчилиги билан тенглаштирилган.

3. Суғурталовчи суғурта тўлови хавфини ўз бўйнига олиши асосий суғурта шартномаси кучга кирган пайтда юз беради. Шу пайтда эҳтимол тутилган тўлов билан боғлиқ суғурта манфаати ҳам юзага келади. Бинобарин, асосий шартнома кучга киргунга қадар тузилган қайта суғурта қилиш шартномаси ФК 957-моддаси биринчи қисмининг қоидаси билан мувофиқ келмайди ва Фуқаролик кодексининг 116-моддасига мувофиқ ҳақиқий бўлмайди.

ФК 52-бобининг тадбиркорлик хавфини суғурта қилишга доир қоидалари қайта суғурта қилиш шартномаларига ҳам қўлланади, бироқ улар мажбурий эмас, яъни ушбу шартномаларда мазкур қоидалардан бошқача шартлар назарда тутилиши ҳам мумкин.

4. Қайта суғурта қилиш суғурталовчининг тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш ҳисобланмайди — ушбу муносабатларга, агар шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, фақат тегишли қоидалар қўлланади. Қайта суғурта қилишга доир муносабатларда иш муомаласининг бир қанча одатлари ҳам амал қилади. Бу одатларнинг бир қисми Фуқаролик кодексининг 48-бобининг тадбиркорлик хавфини суғурта қилишга қўлланиладиган қоидалари билан мувофиқ келмайди ва ФК 5-моддасининг учинчи қисмига биноан улар қўлланиши мумкин эмас. Бироқ, ФК 957-моддаси иккинчи қисмининг диспозитив нормасидан фойдаланиб, шартномада тегишли шартлар назарда тутилиши ва бу қоидалар иш муомаласи одатлари сифатида эмас, балки тарафларнинг келишувига биноан қўлланиши мумкин.

5. ФК 957-моддасининг учинчи қисмида қайта суғурта қилишда суғурта товонини ёки суғурта пулини тўлаш учун асосий суғурта шарт-

номаси бўйича суғурта қилдирувчи олдида ушбу шартнома бўйича суғурталовчи жавобгар бўлиб қолавериши алоҳида таъкидланган. Жавобгарликни тақсимлашга фақат бир мажбуриятда бир нечта қарздорлар мавжуд бўлганида йўл қўйилади. Суғурта муносабатларида бу фақат биргаликда суғурта қилишда ва фақат жавобгарликнинг тақсимланиши биргаликда суғурта қилиш шартномасида махсус назарда тутилган ҳолда мумкин.

6. Биргаликда суғурта қилишдан фарқли ўларок, асосий суғурталовчи ўзи тузган қайта суғурта қилиш шартномалари тўғрисида суғурта қилдирувчини хабардор қилишга мажбур эмас. Бундай шартнома бўйича қайта суғурта қилдирувчи ва қайта суғурталовчи фақат бир-бирининг олдида мажбуриятга эга бўлади. Қайта суғурталовчи асосий суғурта қилдирувчи олдида асло жавобгар бўлмайди, чунки у қайта суғурта қилиш шартномасида тараф ҳам, ушбу шартнома бўйича наф олувчи ҳам эмас. Асосий шартнома бўйича суғурталовчи асосий суғурта қилдирувчи олдида жавобгар бўлиб қолаверади.

ФК 959-моддаси тўртинчи қисмининг нормаси хавфларнинг ретро-цессиясига, яъни қайта суғурта қилишнинг мутаносиб портфелини яратиш ва қайта суғурталовчининг молиявий барқарорлигини таъминлаш мақсадида қабул қилинган хавфларни кейинчалик қайта суғурта қилишга йўл қўяди. Ретроцессияда тарафларнинг ҳуқуқлари ва бурчлари қайта суғурта қилиш шартномасидаги ҳуқуқлар ва бурчлар билан айнийдир. Бунда биринчи шартнома бўйича қайта суғурта қилдирувчи олдида жавобгар шахс сифатида ушбу шартноманинг қайта суғурталовчиси амал қилади. Бошқа қайта суғурталовчилар ёки цедентлар биринчи қайта суғурталовчи олдида жавобгар шахслар ҳисобланадилар.

960-модда. Икки томонлама суғурта

Фуқаролар ва юридик шахслар ўз мол-мулкларини ҳамда ушбу Кодекс 915-моддасининг иккинчи қисмида кўрсатилган бошқа мулкий манфаатларини икки тарафлама асосда, бунинг учун икки томонлама суғурта қилиш жамиятларида зарур маблағларни бирлаштириш йўли билан суғурта қилишлари мумкин.

Икки томонлама суғурта қилиш жамиятлари ўз аъзоларининг мол-мулки ҳамда бошқа мулкый манфаатларини суғурта қилишни амалга оширади ва тижоратчи бўлмаган ташкилот ҳисобланади.

Икки томонлама суғурта қилиш ташкилотлари томонидан ўз аъзоларининг мол-мулки ва мулкый манфаатларини суғурта қилиш, агар жамиятнинг таъсис ҳужжатларида бундай ҳолларда суғурта шартномалари тузиш назарда тутилмаган бўлса, бевосита аъзолик асосида амалга оширилади.

Ушбу бобнинг қоидалари, агар қонунда, тегишли жамиятнинг таъсис ҳужжатларида ёки жамият белгилаган суғурта қилиш қоидаларида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, икки томонлама суғурта қилиш жамияти билан унинг аъзолари ўртасидаги суғуртага доир муносабатларга нисбатан қўлланилади.

Икки томонлама суғурта қилиш йўли билан мажбурий суғуртани амалга оширишга фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда йўл қўйилади.

Икки томонлама суғурта қилиш жамияти суғурталовчи сифатида, агар унинг таъсис ҳужжатларида суғурта фаолиятини амалга ошириш назарда тутилган, жамиятнинг ўзи тижорат ташкилоти шаклида тузилган, тегишли турдаги суғуртани амалга ошириш учун лицензияга эга бўлса ва қонунда белгиланган бошқа талабларга жавоб берса, жамиятнинг аъзолари бўлмаган шахсларнинг манфаатларини суғурта қилишни амалга ошириши мумкин.

Икки томонлама суғурта қилиш жамиятининг аъзоси бўлмаган шахсларнинг манфаатларини суғурта қилиш жамият томонидан суғурта шартномалари асосида ушбу бобнинг қоидаларига мувофиқ амалга оширилади.

Икки томонлама суғурта қилиш жамиятлари ҳуқуқий ҳолатининг хусусиятлари ва уларнинг фаолият юритиш шартлари қонун ҳужжатлари билан белгиланади.

1. Фуқаролик кодексининг шарҳланаётган нормасида фуқаролар ва юридик шахслар ўз мол-мулкларини ҳамда бошқа мулкый манфаатларини икки тарафлама асосда, бунинг учун икки томонлама суғурта қилиш жамиятларида зарур маблағларни бирлаштириш йўли билан

суғурта қилишлари мумкинлиги белгиланган. Икки томонлама суғурта доирасида шахсий суғуртани ҳам амалга ошириш мумкинлиги тўғрисида қонун чиқарувчи фикр юритмаган, бинобарин, шахсий суғуртани икки томонлама асосда амалга ошириш мумкин эмас.

2. Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисмида белгиланган махсус қоидага мувофиқ, икки томонлама суғурта қилиш жамиятлари ўз аъзоларининг мол-мулки ҳамда бошқа мулкый манфаатларини суғурта қилишни амалга оширади. Бинобарин, бундай жамиятлар даромад олиш учун эмас, балки ўз иштирокчиларининг суғурта хизматларига бўлган шахсий эҳтиёжларини қондириш учун ташкил этилади ва шу боис улар тижоратчи бўлмаган ташкилот ҳисобланади.

3. Шарҳланаётган норманинг учинчи қисмида мустақамланган диспозитив қоидага мувофиқ, икки томонлама суғурта қилиш ташкилотлари томонидан ўз аъзоларининг мол-мулки ва мулкый манфаатларини суғурта қилиш, агар жамиятнинг таъсис ҳужжатларида бундай ҳолларда суғурта шартномалари тузиш назарда тутилмаган бўлса, бевосита аъзолик асосида, яъни суғурта шартномасини тузмасдан амалга оширилади.

4. ФК махсус қонун, таъсис ҳужжатлари ва суғурта қоидаларига нисбатан субсидиар тарзда фақат жамият ва унинг аъзолари ўртасидаги суғурта муносабатларини тартибга солишда қўлланилади. Бошқа масалаларда махсус қонун ФК билан мувофиқ келиши лозим. Фуқаролик кодексининг шарҳланаётган моддаси мажбурий суғуртани икки томонлама асосда амалга оширишга йўл қўймайди, бундай суғурта махсус қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

5. Икки томонлама суғурта қилиш жамиятларининг таъсис ҳужжатларида агар суғурталовчи тижоратчи ташкилот бўлса-да, унга бошқа турдаги суғурталашни амалга оширишга лицензияси бўлса, шунингдек бошқа талабларга жавоб берса жамиятнинг аъзолари бўлмаган шахсларнинг манфаатларини суғурта қилишни амалга ошириш ҳуқуқи белгиланади.

6. Икки томонлама суғурта қилиш жамиятининг аъзолари бўлмаган шахсларнинг манфаатларини турли хавфлардан суғурталаш бўйича тузиладиган шартномалар ҳам ушбу бобда суғурта шартномаси тузишга доир белгиланган талаблар асосида амалга оширилади.

7. Икки томонлама суғурта қилиш жамиятларининг ҳуқуқий ҳолати ҳам бошқа суғурталовчиларнинг ҳуқуқий ҳолати билан бир хил ҳуқуқий

аҳамиятга эга бўлиб, фақатгина суғурта шартномасининг бир тарафи сифатида суғурта қилдирувчи сифатида икки томонлама суғурта қилиш жамиятларининг қатнашиши билан фарқ қилади.

961-модда. Мажбурий давлат суғуртаси

Фуқароларнинг ижтимоий манфаатларини ва давлатнинг манфаатларини таъминлаш мақсадида қонунда ҳаёт, соғлиқ ва мол-мулкнинг мажбурий давлат суғуртаси белгилаб қўйилиши мумкин.

Мажбурий давлат суғуртаси ана шу мақсадлар учун давлат бюджетидан ажратиладиган маблағлар ҳисобига амалга оширилади.

Мажбурий давлат суғуртаси бевосита суғурта тўғрисидаги қонун ҳужжатлари асосида унда кўрсатилган давлат суғурта ташкилотлари ёки давлатнинг бошқа ташкилотлари (суғурталовчилар) томонидан амалга оширилади.

Ушбу бобнинг қоидалари, агар суғурта тўғрисидаги қонун ҳужжатларида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса ва суғурта бўйича мавжуд муносабатлар моҳиятидан келиб чиқмаса, мажбурий давлат суғуртасига нисбатан қўлланилади.

1. Шарҳланаётган модданинг биринчи қисмида фуқароларнинг ижтимоий манфаатларини ва давлатнинг манфаатларини таъминлаш мақсадида қонунда белгиланган ҳаёт, соғлиқ ва мол-мулкнинг мажбурий давлат суғуртаси мустаҳкамланган. Бу турдаги шартномалар фақат мажбурий турда бўлиб, шартноманинг шартлари ҳам тегишли қонун ёки бошқа меъёрий ҳужжатлар билан қатъий белгиланган бўлади. Бу шартларни суғурта тарафлари ихтиёрий тарзда ўзгартиришига йўл қўйилмайди.

2. Ушбу модданинг иккинчи қисми шу маънода тушунилиши лозимки, мажбурий давлат суғуртаси айти шу мақсадлар учун давлат бюджетидан ажратиладиган маблағлар ҳисобига амалга оширилиши даркор.

3. ФК 961-моддасининг учинчи қисмига мувофиқ, мажбурий давлат суғуртаси бевосита суғурта тўғрисидаги қонун ҳужжатлари асосида унда кўрсатилган давлат суғурта ташкилотлари ёки давлатнинг бошқа ташкилотлари (суғурталовчилар) томонидан амалга оширилади. Бунда мажбурий давлат суғуртасини амалга ошириш учун суғурталовчилар

сифатида, биринчидан, давлат томонидан ташкил этилган суғурта ташкилотлари, иккинчидан, айти шу турдаги суғуртани амалга ошириш ҳуқуқини берувчи лицензияни олган тижоратчи суғурта ташкилотлари амал қилиши мумкин.

4. Мажбурий давлат суғуртаси Ўзбекистон Республикасининг тегишли Қонунлари ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларига мувофиқ бевосита суғурта қилдирувчилар билан суғурталовчилар ўртасида шартномалар тузиш йўли билан амалга оширилиши мумкин. Бу турдаги шартномалар учинчи шахснинг фойдасини кўзлаб тузиладиган шартномалар турига киради. Чунки, бундай турдаги шартномалар тузишда суғурталанаётган шахс наф олувчи бўлиб, суғурта шартномаси давлат ташкилоти билан суғурта ташкилоти ўртасида ходимларини манфаатини кўзлаб тузилади.

5. Мажбурий давлат суғуртаси юқорида зикр этилган фуқаролар ишлайдиган тегишли вазирликлар ва идораларга бюджетдан ажратиладиган маблағлар ҳисобига амалга оширилади. Бюджет маблағлари ўз ҳуқуқий ҳолатига кўра фуқаролик муомаласи объектлари ҳисобланмайди. Чунки, уларнинг муомалада бўлиши фуқаролик ҳуқуқи нормалари билан эмас, балки молия ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинади.

Мажбурий давлат суғуртаси шартномалар асосида амалга оширилса-да, суғурта мукофотини тўлаш фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинмайди. Чунки, мукофот бюджет маблағлари ҳисобидан тўланади, ушбу маблағларнинг муомалада бўлиши эса махсус молия ҳуқуқининг тартибга солиш объекти ҳисобланади.

Мажбурий давлат суғуртаси шартномасини тузишда агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса ушбу бобда суғурта шартномаларини тузишга доир белгиланган талабларга риоя этилади. Мажбурий давлат суғуртаси шартномаси ҳам ёзма равишда тузилиб, шахсий суғурта шартномалари турига киради. Чунки, бу шартномалар бўйича фуқароларнинг соғлиги ёки ҳаёти унга етказиладиган зарар хавфидан суғурталанади.

53-БОБ. ОДДИЙ ШИРКАТ

962-модда. Оддий ширкат шартномаси

Оддий ширкат шартномаси (биргаликдаги фаолият тўғрисидаги шартнома) бўйича шериклар (иштирокчилар) деб аталувчи икки ёки ундан ортиқ шахс фойда олиш ёки қонунга зид бўлмаган бошқа мақсадга эришиш учун ўз хиссаларини қўшиш ва юридик шахс тузмасдан биргаликда иш қилиш мажбуриятини оладилар.

Фақат якка тадбиркорлар ва (ёки) тижорат ташкилотлари тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун тузиладиган оддий ширкат шартномасининг тарафлари бўлишлари мумкин.

Оддий ширкат шартномаси ёзма шаклда тузилиши лозим.

1. Шарҳланаётган модданинг 1-қисмига мувофиқ, оддий ширкатни ташкил қилиш учун қуйидаги шартларни бажариш лозим: тарафларнинг бир бирларига нисбатан мажбуриятларини белгиловчи шартнома тузиш йўлида а) ўз хиссаларини қўшиш (бирлаштириш); б) фойда олиш мақсадида биргаликда ҳаракат қилиш ёки қонунга зид бўлмаган бошқа мақсадларга эришишга ҳаракат қилинади.

Қонунда оддий ширкат шартномаси деб номланган шартнома тан олиниши учун юқоридаги шартлар мавжуд бўлиши лозим. Қонунда белгиланган шартларнинг оддий ширкат шартномаси тушунчасига киритилиши уни бошқа шахслар бирлашуви (иттифоқи)дан ажратиб туради.

Қонун оддий ширкат шартномасини келишув сифатида таснифлашдан фақат шартнома унинг ягона асоси бўлишини тан олиш лозим. Ҳар қандай шартнома каби оддий ширкат ҳам унинг барча иштирокчиларининг умумий розиликлари натижасида вужудга келади. Ушбу умумий розилик нафақат ширкатни ташкил қилиш, балки, оддий ширкат шартномасида ушбу масалаларни бошқача йўл билан ҳал қилиш ҳақида алоҳида қоидалар назарда тутилмаган бўлса, вужудга келган шартномани ҳар қандай тарзда келгусида ўзгартириш (янги аъзоларни қабул қилиш, ширкатнинг мақсадини ўзгартириш, умумий мулкни кўпайтириш ёки камайитириш ва х.к.) учун ҳам зарур бўлади.

Мазкур шартнома консенсуал шартнома ҳисобланади, чунки тарафлар келишувга эришганларидан сўнг тузилган ҳисобланади ва унга кўра ҳар бир иштирокчи мулкӣ маблағ киритади ва зарур бўлган ҳаракатларни биргаликда амалга оширади. Мазкур шартноманинг барча иштирокчилари муайян ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлганликлари боис шартномани икки тарафлама тузиладиган шартнома сифатида баҳолаш мумкин эди. Бироқ шартнома одатдаги тушунчадаги икки тарафлама тузиладиган шартнома ҳисобланмайди чунки, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари бир бирларига қарама қарши бўлмасдан балки, ягона мақсадга эришишга йўналтирилган бўлади. Ушбу шартнома ҳақ эвазига тузиладиган шартнома ҳам ҳисобланмайди. Чунки тарафлар бир бирларига нисбатан муқобил ҳақ тўлаш (қаноатлантириш) мажбуриятини бажармайди, балки шартномада белгиланган ягона мақсад сари биргаликда ҳаракат қилишади.

Фуқаролик кодексига назарда тутилган ширкат сифатидаги бирлашувнинг бошқа турларидан фарқли равишда оддий ширкат юридик шахсни вужудга келтирмайди. Шу билан бирга уни шахсларни механик тарзда бирлашуви сифатида ҳам талқин қилиб бўлмайди. Унинг таркибига кирувчи иштирокчилари бир бирлари билан ҳам умумий мақсад орқали, ҳам ширкатнинг мол мулкани ташкил қилувчи умумий мулк билан ҳам боғланган бўлади. Ушбу алоқадорлик оддий ширкатга ягона, бир бутунлик хусусиятини беради.

Оддий ширкатга нисбатан Фуқаролик кодексининг битимларга, мажбуриятларга доир тегишли умумий қоидалари, хусусан шартномалардан келиб чиқувчи мажбуриятларга оид қоидалар қўлланилади.

Қонун оддий ширкатни юридик шахс сифатида тан олмасдан унга умумий ном (фирма номига бўлган ҳуқуқ) асосида ҳаракат қилиш ҳуқуқини ҳам бермайди. Шу сабабли учинчи шахслар билан бўладиган муносабатларда у ўз номларидан ёки муайян алоҳида шахсларни ифодаловчи вакиллар орқали ҳаракат қилувчи индивидуал шахслар гуруҳи сифатида кўрилади. Шу нуқтаи назардан оддий ширкатга рамзий маънода ном бериш ҳуқуқий аҳамиятга эга эмас.

2. Оддий ширкат иштирокчилари бўлиб жисмоний шахслар ҳам, юридик шахслар ҳам қатнашишлари мумкин. Қонунчилик томонидан уларнинг алоҳида муомала лаёқати ҳам, ҳуқуқ лаёқати ҳам белги-

ланмаган. Демак, ушбу шартномани иштирокчиси бўлиб муомалага лаёқатли фуқаро ёки ҳар қандай ташкилот бўлиши мумкин. Оддий ширкат иштирокчиси бўлиб муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган шахсларнинг ўзлари ёки уларнинг вакиллари ҳам бўлиши мумкин эмас. Бу оддий ширкат шахсий муносабатларга асосланишини ва ушбу шартномани вакил орқали ижро қилишга йўл қўйилмаслиги билан асосланади.

Тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун тузиладиган оддий ширкат шартномаси иштирокчилари бўлиб фақат якка тартибдаги тадбиркор жисмоний шахслар ва (ёки) тижоратчи ташкилотлар бўлиши мумкин. Унинг иштирокчиларига давлат хизматчилари кирмайди.

Қонунда оддий ширкат шартномаси бўйича «икки ёки ундан ортик шахс»нинг мажбурият олиши ушбу шартнома иштирокчилари чекланмаганлигини англатади.

Ушбу шартнома тузиш учун Кодекс ёзма шаклни белгилайди. иштирокчилари оддий ширкат шартномаси шаклини мустақил равишда нафақат ёзма равишда, балки нотариал тартибда тасдиқлашни ҳам белгилашлари мумкин. Ҳар қандай ҳолатда ҳам ёзма шаклга риоя қилиш зарур.

963-модда. Шерикларнинг қўшадиган ҳиссалари

Шерик умумий ишга қўшадиган ҳамма нарса, жумладан пул, бошқа мол-мулк, касбий ва бошқа билимлар, малака ва маҳорат, шунингдек ишбилармонлик обрў-эътибори шерикнинг қўшган ҳиссаси ҳисобланади.

Шериклар, агар оддий ширкат шартномасидан ёки ҳақиқий ҳолатлардан бошқача мазмун келиб чиқмаса, қиймати бўйича тенг ҳисса қўшадилар деб тахмин қилинади. Шерикнинг қўшган ҳиссасини пулда баҳолаш шериклар ўртасидаги келишув бўйича амалга оширилади.

1. Умумий қоида тарикасида мазкур моддада ҳисса сифатида ҳар бир шерикнинг умумий ишга қўшадиган ҳар қандай ҳиссаси тан олинади. Бироқ, умумий ишга маблағ киритишнинг ўзи ушбу маблағнинг ҳисса сифатида тан олиншини англатмайди. Маблағ киритиш ширкат иштирокчисининг ширкатнинг бошқа иштирокчиси олдида зиммасига

олган ўз хиссасини қўшиш мажбуриятини бажариши бўлиши лозим (ФК 962-моддаси 1-қисми), яъни киритилган маблағлар ўз моҳиятига кўра шартномада ҳисса сифатида назарда тутилган талабларга жавоб бериши лозим. Ҳисса сифатида:

а) фуқаролик муомаласида муайян қийматга эга бўлган ҳар қандай мол-мулк, яъни, аввало муомаладан чиқарилмаган ашё бўлиши;

б) касбий ва бошқа билимлар, малака ва маҳорат, шунингдек ишбилармонлик обрў-эътибори бўлиши мумкин. Булар алоҳида қўшиладиган ҳисса саналади. Бошқа иштирокчилар билан бир қаторда ширкатни ишини юритиш қўшилган ҳисса ҳисобланмайди, чунки қонунда агар тарафлар келишувида алоҳида ҳолат белгиланган бўлмаса, бундай иштирок ширкатнинг ҳар бир иштирокчисининг мажбурияти сифатида белгилаб қўйилган (ФК 962 моддаси 1 қисми, 965 моддаси 2 қисми). Бундай турдаги ҳиссани «ишларни биргаликда юритиш» тушунчаси доирасидан четга чиқувчи фаолият сифатида тушуниш лозим. Бунда сўз ширкатнинг тегишли мақсадларига мос келувчи иштирокчининг у ёки бу соҳадаги ўзининг махсус билимларини намоён қилиши ҳақида кетмоқда.

2. Тарафлар ихтиёрига ҳар бир иштирокчи томонидан қўшиладиган ҳиссани ҳажми ва қийматини баҳолаш имконияти берилган. Агар ширкат шартномасида мулкӣ ҳиссанинг ҳажми аниқланмаган бўлса, у ҳолда ҳар бир иштирокчи бошқа иштирокчи қўшган ҳисса ҳажмига тенг ҳисса қўшган деб тахмин қилинади. Қонунда ҳиссани мажбурий баҳолаш назарда тутилмаган. Бироқ айрим ҳолларда қонун муайян ҳуқуқӣ оқибатларни шу ҳолат билан яъни, фойда ва зарарларни пропорционал равишда тақсимлаш билан боғлайди.

3. Шериклар томонидан қўшиладиган ҳиссани баҳолаш (масалан, масъулияти чекланган жамиятлар устав фондига қўшиладиган мол мулкларни шериклар келишиб баҳолайди) қонунда белгиланган қоидалар асосида белгиланиши мумкин. Чунончи, Ўзбекистон Республикасининг «Баҳолаш фаолияти тўғрисида»ги 1999 йил 19 августдаги қонунида белгиланган нормаларга мурожаат қилишлари мумкин. Баҳолаш фаолияти лицензияланадиган фаолият тури бўлиб, «Баҳолаш фаолиятини лицензиялаш тўғрисида»ги Низомга кўра, баҳолаш фаолиятини амалга ошириш ҳуқуқи учун баҳолаш фаолиятининг қуйидаги йўналишлари бўйича намунавий (оддий) лицензиялар берилади:

- кўчар мулкни баҳолаш ҳуқуқи учун, қимматли қоғозлар, улушлар, интеллектуал мулк объектлари ва бошқа номоддий активлардан ташқари;
- кўчмас мулкни баҳолаш ҳуқуқи учун, мулкний комплекс сифатидаги корхоналардан ташқари;
- бизнесни баҳолаш ҳуқуқи учун (мулкний комплекс сифатидаги корхоналар, моддий ва номоддий активларнинг барча турлари). Демак, оддий ширкат иштирокчилари ўзлари қўшадиған ҳиссанинг қийматини аниқлаш учун кенг имкониятларга эга. Жумладан, баҳолаш объектининг бозор қийматини аниқлаш мумкин бўлади. Баҳолаш объектининг бозор қиймати деганда энг эҳтимол тугилган нархи тушунилиб, унга кўра мазкур баҳолаш объекти очик бозорда рақобат шароитида, битимнинг тарафлари барча зарур ахборотга эга бўлган ҳолда ўз манфаатлари йўлида оқилона ва ихтиёрий равишда ҳаракат қилади, битим нархининг баланд-пастлигида эса бирон-бир фавқулудда ҳолатлар, шу жумладан тарафлардан бирининг ушбу битимга қўшилиш мажбурияти акс этмайди («Баҳолаш фаолияти тўғрисида»ги қонуннинг 7-моддаси).

964-модда. Шерикларнинг умумий мол-мулки

Шериклар мулк ҳуқуқи асосида эга бўлган, улар томонидан қўшилган мол-мулк, шунингдек биргаликдаги фаолият натижасида ишлаб чиқарилган маҳсулот ва бундай фаолият туфайли олинган ҳосил ҳамда даромадлар қонунда ёки шартномада бошқача тартиб белгилаб қўйилган бўлмаса ёхуд мажбуриятнинг моҳиятидан бошқача ҳол келиб чиқмаса, уларнинг умумий улушли мулки ҳисобланади.

Шерикларнинг умумий улушли мулкида турган мол-мулк, шунингдек уларнинг умумий талаблари ва умумий алоҳида ҳуқуқлари шерикларнинг умумий мол-мулкини ташкил этади. Умумий мол-мулқдан барча шерикларнинг манфаатларини кўзлаб фойдаланилади.

Шериклар умумий мол-мулкининг бухгалтерия ҳисобини юритиш улар томонидан оддий ширкат шартномасида иштирок этаётган юридик шахслардан бирига топширилиши мумкин.

Шерикларнинг умумий мол-мулкидан фойдаланиш уларнинг келишувига кўра, келишувга эришилмаган тақдирда, суд белгилайдиган тартибда амалга оширилади.

Шерикларнинг умумий мол-мулкни асраш бўйича мажбуриятлари ва бу мажбуриятларни бажариш билан боғлиқ харажатларни қоплаш тартиби оддий ширкатнинг шартномасида назарда тутилади.

1. Шарҳланаётган моддада ҳисса қўшишнинг ҳуқуқий оқибатлари белгиланган. Ҳисса сифатида киритиладиган ашёлар мулк сифатида ҳам, ширкатнинг умумий фойдаланишига ҳам қўшилиши (кирим қилиниши) мумкин.

Қонун умумий улушли мулкка қўшилувчи ёки ширкатнинг фойдаланишига ўтувчи муайян турдаги ҳиссани белгиламайди. Бироқ, агар тарафлар шартномада бошқача ҳол назарда тутилган бўлмаса, ҳисса сифатида ширкатга киритиладиган истеъмол қилинадиган ва турга хос аломатлари билан белгиланадиган ашёлар ширкатнинг умумий мулки бўлади деб тахмин қилинади. Тегишлича хусусий аломатли ашёлар агар шартномада тарафлар бошқа ҳолни назарда тутган бўлмаса, ширкатга ҳисса сифатида фойдаланиш шартли билан қўшилиши (кирим қилиниши) мумкин.

Қонун ёки шартнома асосида умумий мулк сифатида тан олинган мол мулкни ҳисса сифатида ширкатга қўшиш барча ширкат аъзоларининг, шу жумладан номулкий ҳисса қўшган аъзоларнинг ҳам умумий мулкка айланади. Ушбу мулк қонун ёки тарафлар келишуви билан ёхуд мажбуриятнинг моҳиятидан бошқача ҳол англашилмаса, у ҳолда улушли мулк ҳисобланади.

Шартнома асосида ҳар бир шерик ўз ҳиссасини қўшиши лозим, яъни муайян ҳаракатларни амалга оширилиши натижасида келгусида ширкат аъзоларида ҳуқуқ пайдо бўлади. Умумий улушли мулкка ҳисса қўшиш улуш қўшувчи мулкдор томонидан уни бегоналаштиришга (улуш иштирокчисига ўтадигандан ташқари) тенг ҳисобланади. Мулкка эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиш қонунда умумий мулкни тасарруф этиш учун белгиланган қоидаларга мувофиқ амалга оширилади (ФК 218, 219-моддалари).

Қонун ширкат мол мулкни умумий деб эътироф этади. ФК 216-моддасида ифодаланган умумий мулкдан ушбу мол мулк ўз таркиби билан фарқ қилади, чунки ФК 963-моддаси 1-қисмига мувофиқ нафақат (мулк ҳуқуқи хусусиятини тавсифловчи) ашёга нисбатан ҳуқуқларни балки, ҳаракатларга нисбатан яъни, мажбурият ҳуқуқини ҳам қамраб олади.

Умумий улушли мулкнинг ҳар бир иштирокчиси одатда, ўз улушини сотиши мумкин бўлса, ширкат аъзоси ширкат фаолият юритаётган бутун

давр мобайнида ўзининг умумий улушига бўлган ҳуқуқларини тасарруф этиш ҳуқуқига эга бўлмайди. У ширкат аъзолигидан чиқа олмайди ёки ўз улушини учинчи шахсга топшира олмайди. Бу ҳолат оддий ширкатда иштирок этишнинг шахсий хусусиятга эгаллигини ва агар шартномада ёки тарафларнинг келишувида бошқача ҳол белгиланган бўлмаса, уни мавжудлиги ширкат аъзоларидан бирининг чиқиши билан тугагини англатади.

Шундай қилиб ширкатнинг мулки унинг аъзоларига алоҳида шахсга тегишли бўлгандай тегишли бўлмайди, чунки оддий ширкат бир бутунликка эга бўлади. Шу сабабли мулк унинг барча иштирокчиларига тегишли бўлиб, ширкат аъзоларининг бошқа мулкидан алоҳида бўлган ягона мулкни ташкил қилади.

2. Оддий ширкат фаолиятида умумий мулкнинг бухгалтерия ҳисобини юритишга эҳтиёж пайдо бўлади. Иштирокчиларнинг келишувига кўра бундай ҳисобни юритиш ширкат аъзоси бўлган юридик шахс зиммасига юклатилиши мумкин. Бундай ҳолатда бухгалтерия ҳисобини юритиш ва ҳисобот ширкатнинг умумий мулкига улуш сифатида қўшиш сифатида баҳоланиши мумкин.

Қонунчиликда оддий ширкат шартномаси бўйича шерикларнинг (иштирокчиларнинг) оддий ширкат шартномаси бўйича биргаликда фойдаланадиган мол-мулки биргаликдаги фаолиятга қўшилган ҳисса тарзида ҳар бир шерикнинг (иштирокчининг) балансида ҳисобга олиниши лозимлиги белгиланган (Солиқ кодекси 379-модда).

Биргаликда ишлаб чиқарилган маҳсулотни реализация қилиш билан боғлиқ ҳолда вужудга келадиган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни ҳисоблаб чиқариш ҳамда тўлаш бўйича мажбуриятлар биргаликда ишлаб чиқарилган маҳсулотни реализация қилишни амалга оширувчи шахс (ишончли вакил) томонидан ижро этилади. Бунда, агар оддий ширкат шартномаси шерикларининг (иштирокчиларининг) бири юридик шахс бўлса, фақат юридик шахс ишончли вакил бўлиши мумкин.

Қонунда назарда тутилган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни тўлаш мажбурияти юклатилаётган ишончли вакил оддий ширкат шартномаси асосида биргаликдаги фаолиятни амалга оширишни бошлаган кундан эътиборан ўн кун ичида ишончли вакилнинг солиқ бўйича ҳисобга олиш жойидаги давлат солиқ хизмати органида биргаликдаги фаолият

доирасида солиқ мажбуриятларини бажарувчи солиқ тўловчи сифатида ҳисобга туриши шарт.

Биргаликдаги фаолият натижасида олинган даромад биргаликдаги фаолият шериклари (иштирокчилари) ўртасида ҳар бир шерикнинг (иштирокчининг) ҳиссаси улуши асосида ёки оддий ширкат шартномаси шартларига мувофиқ тақсимланади ҳамда ҳар бир шерикнинг (иштирокчининг) бошқа даромадлари таркибига киритилади. Оддий ширкат шартномасининг амал қилиши тугатилган ва мол-мулк ушбу шартнома шерикларига (иштирокчиларига) қайтарилган тақдирда, ҳар бир шерикнинг (иштирокчининг) ўзи киритган ҳиссаси миқдори доирасида олинган маблағлари оддий ширкат шартномаси шеригининг (иштирокчисининг) даромадлари таркибига киритилмайди (Солиқ кодексининг 379-моддаси).

3. Умумий мулкдан фойдаланиш масаласи иштирокчилар келишувига мувофиқ ҳал қилинади. Тарафлар ҳиссалардан фойдаланиш тартибини мустақил равишда амалга оширади деб тахмин қилинади. Агар келишувга эришилмаган бўлса, умумий мулкдан фойдаланиш тартиби суд томонидан белгиланади. Ушбу қоида ФК 219-моддаси 1-қисмида белгиланган улушли мулкка эгалик қилиш ва фойдаланишни белгиловчи қоидага мос келади.

4. Оддий ширкат фаолияти давомида умумий мулкка нисбатан зарур мажбуриятларни амалга ошириш эҳтиёжи вужудга келиши мумкин. Ушбу мажбуриятларни тақсимлаш тартиби (умумий мулк мазмуни, сақлаб туриш ҳаражатларини қоплаш) оддий ширкат шартномаси билан белгиланади. Агар шартномада бундай тартиб назарда тутилган бўлмаса, у ҳолда ФК 221-моддасида белгиланган қоида қўлланилади.

965-модда. Шерикларнинг умумий ишларини юритиш

Оддий ширкат шартномаси иштирокчиларининг умумий ишларини юритиш шартномада назарда тутилган тартибда амалга оширилади.

Умумий ишларни юритишда ҳар бир шерик, агар оддий ширкат шартномасида ишларни юритиш шартноманинг айрим иштирокчилари томонидан ёхуд биргаликда барча иштирокчилар томонидан амалга оширилиши белгиланмаган бўлса, барча шериклар номидан иш кўришга ҳақли.

Ишлар биргаликда юритилганда ҳар бир битимни тузиш учун барча шерикларнинг розилиги талаб қилинади.

Учинчи шахслар билан муносабатларда шерикнинг барча шериклар номидан битим тузиш ваколати унга қолган шериклар томонидан берилган ишончнома билан тасдиқланади ёки оддий ширкат шартномасидан келиб чиқади.

Учинчи шахслар билан муносабатларда шериклар битим тузган шерикнинг умумий ишларни юритиш бўйича ҳуқуқлари чекланганлигини далил қилиб кўрсата олмайдилар, улар бундай чеклашлар борлигини битим тузилаётган пайтда учинчи шахс билганлигини ёки олдиндан билиши лозим бўлганлигини исботлаган ҳоллар бундан мустасно.

Барча шерикларига нисбатан ишларни юритиш ҳуқуқи чеклаб қўйилган бўлиб, улар номидан битимлар тузган ёхуд барча шерикларнинг манфаатларини кўзлаб ўз номидан битимлар тузган шерик, агар бу битим барча шерикларнинг манфаатлари учун зарур бўлган эди деб ҳисоблашга етарли асослар бўлса, у ўз маблағларидан қилган харажатлари қопланиши ҳуқуқига эга. Агар бундай битимлар туфайли бошқа шерикларга зарар етказилган бўлса, улар бу зарарнинг қопланишини талаб қилишга ҳақлидирлар.

Умумий ишларга тааллуқли қарорлар, агар оддий ширкат шартномасида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, шериклар томонидан умумий келишувга кўра қабул қилинади.

Умумий ишларни юритишга ваколатли шартнома иштирокчилари, агар оддий ширкат шартномасида назарда тутилган бўлса, алоҳида ҳақ олиш ҳуқуқига эгадирлар.

1. Шарҳланаётган модда шерикларнинг умумий ишларини юритиш масаласини тартибга солади. Шерикларнинг ишларини юритиш деганда ҳам фактик ҳаракатларни амалга ошириш (бухгалтерия ҳисобини юритиш), ҳам юридик ҳаракатларни амалга ошириш (битимлар тузиш) тушунилади.

Шарҳланаётган модда шериклар ишларини юритишнинг уч турини кўрсатиб ўтади:

- а) шериклар номидан ҳар бир шерик ҳаракат қилиши мумкин;
- б) ишлар махсус тайинланган шерик томонидан юритилади;

в) барча шериклар биргаликда ҳаракат қиладилар. Бундай ҳолда битим тузиш учун барча шериклар розилиги талаб қилинади. Мазкур усулни қўллаш тадбиркорлик фаоиятини амалга оширувчи ширкат учун мақсадга мувофиқ эмас. Ҳар учта ҳолатда ҳам шерикнинг учинчи шахслар билан битим тузиш ваколати алоҳида шериклар томонидан берилган ишончнома ёки ёзма шаклда тузилган оддий ширкат шартномаси билан тасдиқланади.

Амалиётда иккинчи усул кенг тарқалган. Унда юридик шахс ҳисобланган шерик зиммасига умумий ишларни юритиш билан бирга умумий мулкнинг бухгалтерия ҳисобини юритиш мажбурияти ҳам юклатилади. Ушбу мажбурият алоҳида балансда ҳисобга олиш, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботларини, солиқ ва бошқа ҳужжатларни ўз вақтида расмийлаштириш ва шерикларга, давлат органлари, банклар ва х.к.ларга тақдим қилишни назарда тутади. ФК 964-моддаси 3-қисмини ҳисобга олган ҳолда бундай мажбурият ширкат аъзоси ҳисобланган юридик шахс зиммасига юклатилиши мумкин.

Ишларни юритиш ширкат ичкарисида вужудга келадиган муносабатларни ҳам, учинчи шахслар билан бўладиган муносабатларни ҳам назарда тутади. Ширкат ишларини юритишга оддий ширкат шартномаси моҳиятини ўзгартириш, шу жумладан унга аъзолар қабул қилиш, аъзолик ҳуқуқлари, ширкатни тугатиш масалалари кирмайди.

Ширкат ишларини биргаликда юритиш ҳар бир масала юзасидан барча шерикларни розилигини талаб қилади. Ширкат ишларини юритишдан бош тортиш овоз бериш ҳуқуқини суиистеъмол қилганлик каби шартномани бажармаслик сифатида кўрилиши лозим. Оддий ширкат аъзоларининг ишларни юритишга нисбатан ўз мажбуриятларини бузганликлари учун мулкӣ жавобгарлик мажбуриятларни бажармаганлик учун жавобгарликни белгиловчи умумий қоидалар (ФК 24-боби) билан белгиланади.

Умумий ишлар ўзаро келишув асосида ёки агар шартномада назарда тутилган бўлса, кўпчилик фикри билан келишган ҳолда юритилади. Умумий масалаларни ҳал қилишда шерикларнинг ҳуқуқлари тенг ва умумий мулкка қўшган ҳиссасига боғлиқ эмас.

Шерикларнинг қарори баённома ёки шартномага қўшимча келишув билан расмийлаштирилади. Агар умумий йиғилиш баённомаси барча

шериклар томонидан имзоланмаган бўлса, уни учинчи шахслар учун мажбурий ҳисоблаб бўлмайди.

3. Агар шериклар битим тузиш, унинг қиймати ва х.к. лар юзасидан умумий ишни юритувчининг ҳуқуқларини чегаралашни хоҳлашса, улар бу ҳақда ишончномада тўғридан тўғри кўрсатиб ўтишлари ёки ёзма шаклда тузилган оддий ширкат шартномасида белгилашлари лозим бўлади. Акс ҳолда улар учинчи шахслар билан муносабатларда шериклар битим тузган шерикнинг умумий ишларни юритиш бўйича ҳуқуқлари чекланганлигини далил қилиб кўрсата олмайдилар. Бунда иштирокчилар зиммасига бундай чеклашлар борлигини битим тузилаётган пайтда учинчи шахс билганлигини ёки олдиндан билиши лозим бўлганлигини исботлаш масъулияти юклатилади.

Ширкат ишларини юритиш ҳуқуқи бир ёки бир неча шерикларга берилиши мумкин. Ёзма шакла тузилган оддий ширкат шартномасида ваколатли шахсни тайинлаш назарда тутилиши ёки бошқа шериклар томонидан берилган ишончнома билан тасдиқланиши мумкин. Ваколатли шахсни танлаш барча шериклар томонидан ҳал қилиниши лозим чунки, ушбу масала ширкат ишларини билан мустақил равишда шуғулланмайдиган ҳар бир иштирокчининг шахсий масаласи саналади.

Ваколатли шахсни тайинлагандан сўнг ширкатнинг бошқа иштирокчилари ишларни юритишдан четлатилади. Ушбу қоида чекланган хусусиятига эга. Ширкат ишларини юритишдан бошқа иштирокчиларни чеклаш фақат ваколатли шахс мажбуриятига киритилган ҳаракатларга нисбатан татбиқ қилинади. Бошқа ҳаракатларни амалга ошириш қолган иштирокчилар томонидан умумий асосларга кўра белгиланади. Бу дегани, ваколатли шахс фақат ўзига берилган ваколат доирасида ҳаракатланишини англатади.

4. Оддий ширкат шартномаси ёки ваколат олган шахсга берилган ва унинг ваколатларини белгиловчи ишончнома учинчи шахслар учун асосий ҳужжат саналади. Қонун оддий ширкат иштирокчилари, агар учинчи шахс бундай чеклашлар мавжудлиги ҳақида хабардор бўлмаган, яъни шартнома ёки ишончнома билан танишмаган бўлса, умумий ишларни юритишга доир битим тузган шерикнинг ҳуқуқлари чекланганлигини далил қилиб кўрсата олмаслигини белгилайди.

5. Шарҳланаётган модданинг 6-қисмида белгиланган қоидага кўра, қонун ваколоти бўлмаган ҳар бир ширкат аъзосига агар бундай битим

тузиш зарур деб ҳисоблашига асослар мавжуд бўлса, ўз номидан умумий манфаатли алоҳида битимлар тузишга рухсат беради.

Ушбу ҳаракатлар бошқа шахс манфаатини кўзлаб топшириқсиз ҳаракат қилиш (ФК 47 боби) билан ўхшаш. Шу сабабли ўз ваколатидан четга чиққан, бироқ ширкат манфаати йўлида ҳаракат қилган шахсга ширкатдан ўзи томонидан қилинган ҳаражатларни қоплашни талаб қилиш ҳуқуқига эга. Ширкат манфаати йўлида шерик томонидан ўз ваколатидан четга чиқиб тузилган битим агар бошқа шериклар томонидан рад этилмаган бўлса, топшириқсиз ҳаракат қилишга доир умумий қоидага кўра ширкат зиммасига мажбурият юклайди. Ширкат ўз ваколатидан четга чиққан шерикнинг ҳаракатларини тан олмаслиги мумкин. Агар объектив нуқтаи назардан битим зарур бўлган бўлмаса ёки шерикнинг ҳаракатлари инсофсиз бўлса ёхуд битим ширкат манфаати йўлида эмас балки, алоҳида аъзолар манфаати йўлида тузилган бўлса, у ҳолда шерик ҳаражатларни қоплашни талаб қилишга ҳақли бўлмайди, шунингдек бундай битим натижасида зарар кўрган шериклар бундай ҳаракатларни амалга оширган шахсдан зарарни қоплашни талаб қилишга ҳақли бўлади.

966-модда. Шерикнинг ахборот олишга бўлган ҳуқуқи

Ҳар бир шерик, у шерикларнинг умумий ишларини юритишга ваколат олган-олмаганидан қатъи назар, ишларни юритишга доир барча ҳужжатлар билан танишишга ҳақли. Бу ҳуқуқни рад этиш ёки уни чеклаш, шу жумладан шерикларнинг келишуви билан рад этиш ёки чеклаш ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди.

1. Шарҳланаётган моддага биноан бериладиган ҳуқуқ оддий ширкат шартномаси иштирокчисининг муҳим ҳуқуқларидан бири ҳисобланади. Шу сабабли шартномада ҳисобот, солиқ ва бошқа ҳужжатларни шакллантириш учун зарур бўлган ахборотни бериш муддати ва ҳажми олдиндан белгиланиши зарур.

2. Ишларни юритиш ҳолати ҳақида танишиш деганда нафақат ширкатнинг умумий мулки ҳақидаги, балки ваколатли шериклардан ҳам ахборот олиш ҳуқуқи англашилади. Ушбу қоидага кўра оддий ширкатнинг ҳар бир иштирокчиси ваколатли шерикдан зарур маълумот ва тушунтиришларни беришни талаб қилиши мумкин.

Шарҳланаётган моддада белгиланган қоидага мувофиқ, ҳар бир шерикка унга ишларни мустақил юритишидан қатъий назар, ширкатнинг ишини бевосита назорат қилиш ҳуқуқи берилади.

Шерикнинг ахборот олиш ҳуқуқидан, шу жумладан, тарафлар келишувига мувофиқ воз кечиши ёки уни чекланиши ўз-ўзидан ҳақиқий эмас. Унга нисбатан манфаатдор тарафнинг талабига кўра, ҳақиқий бўлмаган битимнинг оқибатлари (ФК 113–116-моддалари) қўлланилиши мумкин.

967-модда. Шерикларнинг умумий харажатлари, зарарлари ва жавобгарлиги

Шерикларнинг биргаликдаги фаолиятига боғлиқ харажатлар ва зарарларни қоплаш тартиби уларнинг келишуви билан аниқланади. Бундай келишув бўлмаганда ҳар бир шерик ўзининг умумий ишга қўшган ҳиссаси қийматига мутаносиб равишда харажатлар ва зарарларни зиммасига олади.

Шериклардан бирортасини умумий харажатларни ёки зарарни қоплашда иштирок этишдан тўлиқ озод этадиган келишув ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди.

Агар оддий ширкат шартномаси унинг иштирокчилари тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириши билан боғлиқ бўлмаса, умумий шартнома мажбуриятлари юзасидан ҳар бир шерик ўзининг умумий ишга қўшган ҳиссаси қийматига мутаносиб равишда бутун молмулки билан жавобгар бўлади.

Оддий ширкат шартномасидан келиб чиқмаган умумий мажбуриятлар бўйича шериклар солидар жавобгар бўладилар.

Агар оддий ширкат шартномаси унинг иштирокчилари тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириши билан боғлиқ бўлса, шериклар умумий мажбуриятлар бўйича уларнинг юзага келиш асосидан қатъий назар, солидар жавобгар бўладилар.

1. Шарҳланаётган модда шерикларнинг умумий қарзлари, шу жумладан учинчи шахслар олдидаги қарзларини белгиловчи қоидани белгилайди.

Моддада ширкат қандай мақсадда ташкил қилинган ва мажбурият моҳияти қандайлигидан келиб чиқиб икки турдаги (улушли ва солидар)

жавобгарлик назарда тутилган. Бунинг учун хусусан ширкат қандай мақсадда ташкил қилинганлигини аниқлаш, битим (ёки бошқа юридик ҳаракат) натижасида жавобгарлик келиб чиққанлиги шерикнинг шартнома бўйича амалга оширадиган ҳаракатлари доирасига ва х.к. (ФК 965 моддаси) кирган ёки кирмаганлигини аниқлаш лозим бўлади.

2. Ҳаражатларни қоплаш тартиби, шу жумладан умумий мулкни сақлаш ва умумий фаолиятдан кўрилган зарарни қоплаш шартнома ёки унга қўшимча келишув билан белгиланади.

Тарафлар мустақил равишда ўз келишувларида ҳаражатлар ва зарарларни қоплаш тартибини белгилашлари мумкин. Тарафлар келишувда бундай банд мавжуд бўлмаса, ушбу моддада назарда тутилган қоида амал қилади. Ҳаражатлар ва зарар иштирокчилар ўртасида ширкатга кўшилган ҳисса қийматига мутаносиб равишда тақсимланади, яъни улушли жавобгарлик ўрнатилади. Бу шериклар ҳиссаларини пулдаги қийматини аниқлашни назарда тутади.

Агар шерикларнинг ҳиссалари ФК 963-моддаси 2-қисми йўл қўйгандек тенг бўлса, у ҳолда ҳаражатлар ва зарарлар улар ўртасида тенг тақсимланади яъни, кўшилган мулкӣ ҳиссадан эмас балки, шахсийлик хусусиятидан келиб чиқади.

Шериклардан бирортасини умумий ҳаражатларни ёки зарарни қоплашда иштирок этишдан тўлиқ озод этадиган келишувни қарздорнинг ўз зиммасига олган мажбуриятини бажармаганлиги учун кредитор олдидаги жавобгарлигига доир мажбурият ҳуқуқининг асосий ғоявий қоидасига зид келади.

3. Агар тарафлар ўртасидаги келишувда зарарларни қоплаш тартиби мавжуд бўлмаса, уларнинг ҳар бири умумий мулкка қўшган ҳиссаси қийматига мутаносиб равишда ҳаражат ва зарарларни қоплайди.

4. Шархланаётган модда оддий ширкат фаолиятининг туридан келиб чиқиб, шерикларнинг умумий мажбуриятлар бўйича жавобгарлигини аниқлаш тамойилини белгилайди.

Шартномага боғлиқ бўлмаган (масалан, биргаликда етказилган зарар учун) умумий мажбуриятлар бўйича ширкат иштирокчилари солидар тартибда жавобгар бўладилар (ФК 252, 254-моддалар).

Агар оддий ширкат шартномаси тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ бўлмаса (масалан, ширкат биргаликда илмий тадқиқот амалга ошириш учун тузилган), учинчи шахслар билан тузилган шартнома бўйича жавоб-

гарлиги умумий мулкка (улушли жавобгарлик) қўшган ҳиссасига мутаносиб равишда белгиланади. Умумий мулк етарли бўлмаганда зарур пул маблағи худди шундай тарзда шерикларнинг шахсий мулкидан копланеди.

Агар оддий ширкат шартномаси тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишга қаратилган бўлса, шериклар уни вужудга келишидан қатъий назар барча мажбуриятлар бўйича солидар тарзда жавобгар бўлади.

5. Жавобгарлик ҳақидаги норма императив характерга эга ва тарафлар келишуви билан ўзгартирилиши мумкин эмас. Жавобгарлик асослари ва ҳажми ФК 24-боби қоидаларига кўра белгиланади.

Шерикларнинг бир бирларига нисбатан мажбуриятни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлиги учун жавобгарлиги ФК 24-боби умумий қоидалари асосида келиб чиқади.

968-модда. Фойдани тақсимлаш

Шериклар томонидан уларнинг биргаликдаги фаолияти натижа-сида олинган фойда, агар оддий ширкат шартномасида ёки шерикларнинг бошқа келишувида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, шерикларнинг умумий ишга қўшган ҳиссалари қийматига мутаносиб равишда тақсимланади. Шериклардан бирортасини фойдада иштирок этишдан четлатиш тўғрисидаги келишув ўз-ўзидан ҳақиқий эмас.

1. Модда бевосита асосан тадбиркорлик фаолиятини юритиш учун тузилган ширкатларга дахлдор. Шериклардан бирини фойдада иштирок этиш ҳуқуқини чекловчи келишувга нисбатан манфаатдор тарафнинг даъвосига кўра ўз ўзидан ҳақиқий бўлмаган битим оқибатлари ҳақидаги қоида қўлланилиши мумкин (ФК 113, 114, 116-моддалари).

2. Ҳисоб китоблар даврини аниқлашда ширкат мавжуд бўлиш давридан келиб чиқиш лозим. Агар ширкат бир йилдан кам муддатга тузилган ёки амалда бир йилдан кам фаолият юритган бўлса, у ҳолда ширкат тугаши билан ҳисоб китоб қилинади. агар ширкат бир йилдан кўп муддатга ташкил қилинган ёки муддатсиз деб тахмин қилинса, ҳисоб китоб ҳар бир фаолият йили якунида амалга оширилади.

3. Шарҳланаётган моддада белгиланган қоида оддий ширкат иштирокчилари томонидан олиган фойдани тақсимлашга дахлдор. Шерикларга

фойдани тақсимлаш тамойлини мустақил белгилаш имконияти берилган. Улар ҳам мулкый, ҳам шахсий иштирокни ёки уларни ҳар иккисини ҳам асос сифатида олиши мумкин. Агар шериклар фойдани тақсимлаш тартибини шартнома билан белгилаган бўлмаса, моддада белгилаб қўйилган тамойил амал қилади яъни, фойдани тақсимлаш қўшилган ҳисса қийматиға мутаносиб равишда бўлади. Бунинг учун ҳиссани баҳосини аниқлаш лозим бўлади.

969-модда. Шерикнинг улушини унинг кредитори талаби билан ажратиш

Одий ширкат шартномаси иштирокчисининг кредитори ушбу Кодекснинг 227-моддасига мувофиқ унинг умумий мол-мулкдаги улушини ажратишни талаб қилишга ҳақли.

1. Ширкатнинг умумий мулки унинг барча иштирокчиларининг биргаликдаги улушли мулки ҳисобланади. Шу сабабли ширкат иштирокчисининг кредитори қарзни ундиришни, ҳатто қарздор иштирокчи томонидан ҳисса сифатида киритилган бўлса ҳам, ушбу мулкнинг таркибий қисмиға қаратишга ҳақли эмас. Бироқ, у иштирокчи қарздорнинг ширкатнинг умумий мулкидаги улушиға қаратишга ҳақли.

2. Агар улушни асл ҳолида ажратиш имкони бўлмаса ёки бунга бошқа шериклар эътироз билдиришса, кредитор қарздорнинг ўз улушини бошқа шерикларларға ушбу улушнинг бозор қийматиға мос келувчи нарҳда сотилишини талаб қилишга ҳақли. Бу ҳолда сотишдан олинган қиймат қарзни қоплашга йўналтирилади.

Ширкатнинг умумий мулкидаги шерикнинг улушиға ундирув қаратилганда кредитор олдиндан қарздор шерик мулкиға ундирувни қаратиш мажбурияти билан боғлиқ бўлмайди.

3. Агар бошқа шериклар қарздор улушини олишни рад этса, кредитор суд тартибида уни ким ошди савдосида сотилишини талаб қилишга ҳақли. Ким ошди савдосида сотиш йўли билан қарздорнинг мулкиға ундирувни қаратиш тартиби Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 29 августдаги «Суд ва бошқа органлар ҳужжатларини ижро этиш тўғрисидаги» қонуни билан тартибға солинади.

970-модда. Оддий ширкат шартномаси бекор бўлишининг асослари

Оддий ширкат шартномаси қуйидагилар оқибатида бекор бўлади: шериклардан бирортаси муомалага лаёқатсиз, муомала лаёқати чекланган ёки бедарак йўқолган деб эълон қилинганда, агар оддий ширкат шартномасида ёки кейинги келишувда қолган шериклар ўртасидаги муносабатларда шартноманинг сақланиб қолиши назарда тутилмаган бўлса;

шериклардан бирортаси ночор (банкрот) деб эълон қилинганда, ушбу модданинг иккинчи хатбошисида кўрсатилгани бундан мустасно;

шерик вафот этганда ёки оддий ширкат шартномасида иштирок этаётган юридик шахс тугатилганда ёхуд қайта ташкил этилганда, агар шартномада ёки кейинги келишувда қолган шериклар ўртасидаги муносабатларда шартноманинг сақланиб қолиши ёхуд вафот этган шерикнинг (тугатилган ёки қайта ташкил этилган юридик шахснинг) унинг меросхўрлари (ҳуқуқий ворислари) билан алмаштирилиши назарда тутилмаган бўлса;

шериклардан бирортаси оддий ширкатнинг муддатсиз шартномасида бундан буён иштирок этишдан воз кечганда, ушбу модданинг иккинчи хатбошисида кўрсатилгани бундан мустасно;

муддат кўрсатилган ҳолда тузилган оддий ширкат шартномаси шериклардан бирининг талаби билан ўзи ва қолган шериклар ўртасидаги муносабатларда бекор қилинганда, ушбу модданинг иккинчи хатбошисида кўрсатилгани бундан мустасно;

оддий ширкат шартномасининг муддати ўтганда;

шерикнинг улуши унинг кредитори талаби билан ажратилганда, ушбу модданинг иккинчи хатбошисида кўрсатилгани бундан мустасно;

ушбу Кодекста ёки шартномада назарда тутилган бошқа асосларда.

1. Оддий ширкат шартномаси учун шерикнинг шахсияти муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли шартномани бекор бўлиши учун аввало, шериклардан бирортаси вафот этганда, муомалага лаёқатсиз, муомала лаёқати чекланган ёки бедарак йўқолган деб эълон қилинганда, шериклардан бирортаси ночор (банкрот) деб эълон қилинганда, оддий ширкат шартномасида иштирок этаётган юридик шахс тугатилганда ёхуд қайта

ташқил этилганда, шерикнинг улуши унинг кредитори талаби билан ажратилганда рўй бериши мумкин.

Бунда кўп томонлама оддий ширкат шартномалари, яъни уч ёки ундан кўп тараф иштирок этганда, иштирокчилар келишуви билан шартнома чиқиб кетаётган шерикдан ташқари бошқа шахслар учун кучда қолдирилиши мумкин. Шерик вафот этганда ёки иштирокчи юридик шахс тугатилганда ёки қайта ташқил қилинганда, вафот этган шерикни (тугатилган ёки қайта ташқил қилинган юридик шахсни) бошқаси билан алмаштириш ҳақида унинг меросхўрлари ёки ҳуқуқий ворислари билан келишув тузилиши мумкин.

2. Оддий ширкат шартномаси унинг амал қилиш муддати тугаши ёки шартномани бекор қилувчи шарт сифатида тарафлар мақсадига эришилгани назарда тутилганда тугатилади. Бунда шартноманинг ҳаракати тўлиқ тугайди.

Оддий ширкат шартномаси тугатилишига тарафлардан бирининг талаби билан уни бекор қилиниши ҳам сабаб бўлади. Шартномани бекор қилиш асоси қонунда шартномани муддатли ёки муддатсизлик хусусиятига боғлиқ қилиб қўйилган.

3. Меросхўрнинг (ҳуқуқий вориснинг) ширкатга аъзо бўлиб киришида ширкатнинг ўзи янги тузилмага айланмайди. Ширкатга кирган меросхўрга (ҳуқуқий ворисга) оддий ширкат шартномаси бўйича ҳуқуқий ворисликнинг умумий негизларига асосан, шахсий ҳуқуқ ва мажбуриятлар, шу жумладан ваколат олган шахснинг ҳуқуқ ва мажбуриятларидан ташқари барча ҳуқуқ ва мажбуриятлар ўтади. Меросхўр (ҳуқуқий ворис) олинган мерос доирасида ширкатга киргунга қадар ҳосил бўлган ширкатнинг қарзлари учун жавоб беради.

4. Ширкатнинг мулки алоҳида иштирокчиларга эмас балки, барча иштирокчиларга мулкий бирлик сифатида тегишли бўлганлиги боис бирон бир иштирокчисининг кредитори ҳатто иштирокчи қарздорнинг ҳиссаси бўлса ҳам, ушбу мол мулкнинг таркибий қисмига нисбатан қарзни ундиришни қаратишга ҳақли эмас. Бирок, ундирувчи иштирокчи қарздорнинг ширкатнинг умумий мулкидаги улушига қаратишга ҳақли.

971-модда. Оддий ширкат шартномаси бекор бўлишининг оқибатлари

Оддий ширкат шартномаси бекор бўлганда шерикларнинг умумий эгаллигига ва (ёки) фойдаланишига бериб қўйилган ашёлар, тараф-

ларнинг келишуви билан бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, уларни бериб қўйган шерикларга ҳақ тўламасдан қайтарилади.

Оддий ширкат шартномаси бекор бўлган пайдан бошлаб унинг иштирокчилари учинчи шахсларга нисбатан бажарилмаган умумий мажбуриятлар бўйича солидар жавобгар бўладилар.

Шерикларнинг умумий улушли мулкида турган мол-мулкни ва уларда юзага келган умумий талаб қилиш ҳуқуқларини тақсимлаш ушбу Кодекснинг 223-моддасида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Умумий улушли мулкка хусусий аломатлари билан белгиланган ашёни қўшган шерик оддий ширкат шартномаси бекор бўлганда, қолган шериклар ва кредиторларнинг манфаатларига рияз этилиши шарти билан, бу ашёни ўзига қайтаришни талаб қилишга ҳақли.

1. Оддий ширкат шартномаси агар тарафлар кредитор талаби билан улушни ажратиб бергандан сўнг, ширкат фаолиятини давом эттириш имкониятини назарда тутмаган бўлсалар бекор бўлиши мумкин.

Оддий ширкат шартномасини бекор бўлиши унинг иштирокчиларининг ўзаро муносабатини тартибга солишни талаб қилади. У қуйидаги босқичларда: 1) умумий эгалигига ва (ёки) фойдаланишига бериб қўйилган ашёларни қайтариш; 2) учинчи шахсларга нисбатан умумий мажбуриятларни бажармаганлик учун жавобгарликни белгилаш; 3) умумий мулкда бўлган мулкни шу жумладан хусусий аломатли ашёларни ҳам ажратиб олишда бўлиши мумкин.

2. Шартнома тугагандан сўнг иштирокчиларнинг умумий мулкни бўлиш ушбу мулк қандай асосларда топширилган ёки тасарруфга берилганига боғлиқ бўлади.

Агар у шерикларга умумий улушли мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлса, уни бўлиш ФК 223 моддаси тартибда ажратилади. Бунда шериклар томонидан умумий мулкка қўшилган хусусий аломатли ашёлар (автомобиль, кўчмас мулк ва х.к.) улар томонидан қайтарилиши, шу жумладан виндикацион даъво ёрдамида талаб қилинишини мумкин. Суд бундай ашёни топшириш ҳақида қарор қабул қилишда бошқа шериклар, шу жумладан кредиторлар томонидан шерикка нисбатан эътирозларни ҳисобга олиши шарт.

3. Умумий мулк таркибига мулк ҳуқуқи асосида қўшилмаган ашёлар (ижара, фойдаланиш ҳуқуқи ва х.к.), кредиторлар билан ҳисоб китоб қилиб бўлингандан сўнг унинг эгаларига қайтарилади. Тўланмаган ижара

ҳақи, фойдаланиш ҳақи ва х.к. агар тарафлар келишуввида бошқача ҳол белгиланмаган бўлса, шерикка тўланмайди.

972-модда. Оддий ширкатнинг муддатсиз шартномасидан воз кечиш

Шахсининг оддий ширкатнинг муддатсиз шартномасидан воз кечиш тўғрисидаги аризаси, агар шартномада бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, унинг томонидан шартномадан чиқиш мўлжалланаётган санадан камида уч ой олдин берилиши лозим.

Оддий ширкатнинг муддатсиз шартномасидан воз кечиш ҳуқуқини чеклаш тўғрисидаги келишув ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди.

1. Агар шартнома муддати кўрсатилмасдан тузилган бўлса (муддатсиз шартнома), шериклардан ҳар қайсиси шартномадан чиқиш мўлжалланаётган санадан камида уч ой олдин бу ҳақида шерикларга маълум қилишга ҳақли. Бундай тарзда шартномадан чиқиш шартномани келгусида ижро қилишни рад этишни англатади ва у чиқиб кетаётган шахсга нисбатан бекор қилинган ҳисобланади (ФК 382-моддаси 4-қисми).

2. Шартнома шахсий характер касб этганлиги боис, шерикни муддатсиз шартномадан воз кечиш ҳуқуқини чеклаш ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаган бўлар эди: ҳар бир иштирокчи ўз фаолияти доирасини мустақил белгилашга ҳақли (ФК 113–116-моддалари).

3. Қолган шериклар ўз келишувлари билан шартномани амал қилишини сақлаб қолишлари мумкин.

973-модда. Тарафнинг талаби билан оддий ширкат шартномасини бекор қилиш

Ушбу Кодекс 382-моддасининг иккинчи қисмида кўрсатилган асос билан бир қаторда, муддат кўрсатилиб ёки бекор қилиш шарти сифатида мақсад кўрсатилиб тузилган оддий ширкат шартномасининг тарафи шартномани бекор қилиш туфайли етказилган ҳақиқий зарарни қолган шерикларга қоплаган ҳолда шартномани ўзи ва қолган шериклар ўртасидаги муносабатларда бекор қилишни талаб этишга ҳақли.

1. Оддий ширкат шартномасининг тарафи муддат кўрсатилиб ёки бекор қилиш шarti сифатида мақсад кўрсатилиб тузилган оддий ширкат шартномасидан уни шартномада келгусида иштирок этишини қийинлаштирувчи (оғир молиявий аҳвол ва х.к.) узрли сабаблар мавжуд бўлганда шартномани бекор қилиш масаласини кўйишга ҳақли. Бундай шаклда шартномани бекор қилиш ФК 382-моддаси 2-қисмида, бекор қилиш тартиби эса ФК 384-моддасида назарда тутилган. Шартномани бекор қилиш асоси бўлиб бошқа сабаблар бўлса ҳам, унинг шартларини жиддий равишда бузиш сифатида шартномадан чиқувчи шерик бошқа шерикларга етказилган ҳақиқий зарарни қоплашга мажбур.

2. Қонун матнидан шу нарса маълум бўладики, муайян муддатга тузилган ёки бекор қилиш шarti сифатида мақсад кўрсатилиб тузилган шартнома бўйича муддатидан олдин қатнашишдан воз кечиш ҳақида ариза беришга фақат узрли сабаблар мавжуд бўлганда йўл қўйилади.

Бирок, қонун қандай ҳолатларни узрли сабаб ҳисоблашни белгиламайди. Ушбу ҳолатларни баҳолаш муайян шартга боғлиқ бўлади ва суд томонидан кўриб чиқилиши мумкин. Ширкатда иштирок этишдан воз кечиш учун узрли сабаб сифатида шундай ҳолатлар тан олиними лозимки, бунинг натижасида келгусида ширкат фаолиятида қатнашиш бир ёки бир неча иштирокчи учун таваккалчилиги юқори бўлишини тахмин қилиш мумкин. Мисол сифатида иштирокчилардан бирининг ўз мажбуриятларини жиддий бузиши, бир ёки бир неча иштирокчининг инсофсизлиги, ширкат ишларини юритиш лаёқатига эга эмаслиги қабиларни кўрсатиш мумкин. Агар иштирокчи жисмоний шахс бўлса, ширкат фаолиятида иштирок этишдан узрли сабабларга кўра бош тортиш сабаби сифатида унинг касаллигини кўрсатиб ўтиш мумкин.

3. Муайян муддатда тузилган ширкатда иштирок этишдан воз кечиш исталган вақтда эълон қилиниши мумкин. Бирок, воз кечишни қаноатлантириш фақат бошқа иштирокчилар ҳуқуқларини бузмаслик шarti билан қаноатлантирилиши мумкин. Агар муддатидан олдин бир ёки бир неча иштирокчини чиқиши бошқа иштирокчиларга ҳақиқий зарар келтиришига олиб келса, у ҳолда ширкатдан чиқиш ҳақидаги ариза фақат ҳақиқий зарар бошқа барча иштирокчиларга қоплаб берилгандан сўнг қаноатлантирилиши мумкин.

Қонун чиқарувчи ушбу қонидани ширкатда иштирок этишдан бир томонлама воз кечишнинг муайян чегарасини белгилаш мақсадида жорий

қилади ва бу билан бошқа иштирокчилар манфаатлари ҳимоясини ҳам таъминлайди.

974-модда. Шартномада иштирок этишдан воз кечган ёки уни бекор қилишни талаб этган шерикнинг жавобгарлиги

Иштирокчилардан бирортаси оддий ширкат шартномасида бундан буён иштирок этишдан воз кечиш тўғрисида ариза бериши ёхуд шериклардан бирининг талаби билан шартнома бекор қилиниши натижасида оддий ширкат шартномаси бекор қилинмаган тақдирда, шартномада иштирок этиши тўхтаган шахс учинчи шахслар олдида ўзи шартномада иштирок этган даврда юзага келган умумий мажбуриятлар бўйича у оддий ширкат шартномасининг иштирокчиси бўлиб қолавергандаги каби жавобгар бўлади.

1. Умумий қоидага кўра, оддий ширкат шартномаси тўлиқ тугатилган вақтдан бошлаб унинг иштирокчисилари ўзларининг умумий мажбуриятлари бўйича (ФК 971-моддаси 2-қисми) солидар жавобгар бўлиб қолаверадилар. Бу дегани, ҳатто олдин улушли жавобгар бўлганлар ҳам солидар жавобгар бўлиб қолаверишини англатади.

2. Бошқа ҳолатда эса, шартнома тўлиқ тугатилмаган, бироқ иштирокчининг ариза бериши натижасида муддатсиз шартномадан (ФК 972-моддаси) ёки муддатли шартномадан шериклардан бирининг талаби билан (ФК 973-моддаси) иштирокчи чиқиб кетиш ҳолати юзага келади.

Агар оддий ширкат ўз фаолиятини давом эттирса, чиқиб кетган иштирокчининг жавобгарлиги тугамайди. Бундай ҳолда у учинчи шахслар олдида шартномада иштирок этган даврида вужудга келган мажбуриятлар бўйича худди унда иштирок этишда даво этгани каби ва фақат улушли ёки солидар тартибда жавобгар бўлиб қолаверади. Унинг чиқиб кетганидан сўнг вужудга келган мажбуриятлар бўйича илгариги иштирокчи жавобгар бўлмайди.

975-модда. Яширин ширкат

Оддий ширкат шартномасида унинг мавжудлигини учинчи шахсларга маълум қилмаслик (яширин ширкат) назарда тутилиши мум-

кин. Бундай шартномага нисбатан, агар ушбу моддада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса ёки яширин ширкат моҳиятидан келиб чиқмаса, ушбу боб қоидалари қўлланилади.

Яширин ширкат иштирокчиларидан ҳар бири учинчи шахслар билан муносабатларда шерикларининг умумий манфаатларини кўзлаб ўз номидан тузган битимлар бўйича ўзининг бутун мол-мулки билан жавоб беради.

Шериклар ўртасидаги муносабатларда, уларнинг биргаликдаги фаолияти жараёнида юзага келган мажбуриятлар умумий ҳисобланади.

1. Яширин ширкатга нисбатан ФК 53-бобининг умумий қоидалари агар шарҳланаётган моддада ёки бундай ширкатнинг моҳиятидан бошқача ҳол келиб чиқмаса қўлланилади. Масалан, умумий қоидадан истисно тариқасида яширин ширкат иштирокчиларининг учинчи шахслар билан тузилган битимлари бўйича жавобгарлигини кўрсатиш мумкин. Бундай ширкат иштирокчиси ширкатнинг умумий манфаати йўлида тузилган битим бўйича шахсан жавобгар бўлади.

Битим ижро қилингандан сўнг, шунингдек уни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун жавобгарлик юклатилган ҳолларда шерик бошқа иштирокчилардан ФК 967-моддасида белгиланган тартибда ҳаражатлар ва зарарни қоплашни талаб қилишга ҳақли.

2. Ширкатнинг мазкур турининг ажратиб турувчи хусусияти яширинлигида намоён бўлади: ташқи муносабатларда фақат маълум бўлган (танилган) шерик ўзнинг шахсий номидан, бироқ умумий ҳисобдан яъни, шахсий ва унинг ортида турган яширин шерикнинг номидан ҳаракат қилиб иштирок этади. Яширин шерик муомалада яширинлигича қолади, бироқ маълум бўлган (танилган) шерик билан мажбурият муносабатлари билан боғланган бўлади.

Маълум бўлган (танилган) шерик томонидан амалга ошириладиган барча ҳаракатлар унинг ўзининг зиммасига мажбурият юклайди яъни, учинчи шахснинг қарздори сифатида фақат у тан олинади. Яширин шерик учинчи шахс олдида шахсан жавобгар бўлмайди. Маълум бўлган (танилган) шерик сифатида яширин ширкатнинг ҳар бир аъзоси шу жумладан, улардан бири қатнашиши мумкин. Яширин ширкатнинг учинчи шахслар билан муносабатга киришувчи ва ўз номидан шерикларнинг умумий манфаати учун битим тузувчи ҳар бир иштирокчи бу битим бўйича

чекланмаган жавобгар, яъни шарҳланаётган модданинг 2-қисмига кўра ўзининг бутун мол мулки билан жавобгар бўлади.

3. Яширин ширкат иштирокчилари умумий мулкни шакллантира олмайди, чунки бу унинг моҳиятига зид келади. Бирок, маълум бўлган (танилган) шерик тўловга қобилиятсиз бўлса, хўжалик муомаласида у ўз номидан қатнашган бўлса ҳам ширкатнинг яширин шериги умумий ҳаражатлар ва зарарларни қоплашдан ФК 967-моддаси 2-қисмига мувофиқ, озод этилиши мумкин эмас.

4. Яширин ширкат фаолияти натижасида вужудга келган мажбуриятлар шериклар ўртасидаги муносабатларда умумий деб тан олинади. Бу дегани, шерикларнинг ушбу мажбуриятлар бўйича жавобгарлиги ФК 967-моддасида белгиланган қоидага асосан белгиланади, яъни маълум бўлган (танилган) шерик ширкатнинг барча ҳаражатлари ва зарарларини бир ўзи қоплаган ҳолларда яширин шерикларга нисбатан регресс талаб қилиш ҳуқуқига эга.

5. Иштирокчилар ширкатнинг мавжудлиги ҳолатини учинчи шахсларга маълум қилишга қарор қилишса, ФК 53-бобининг умумий қоидалари қўлланила бошлайди.

54-БОБ. ОММАВИЙ ТАНЛОВ

976-модда. Оммавий танловни ташкил этиш

Ишни энг яхши бажарганлик ёки бошқа натижаларга эришганлик учун пул мукофоти тўлаш ёки бошқа мукофот бериш тўғрисида (мукофот тўлаш тўғрисида) ошкора (оммавий танлов) эълон қилган шахс танловни ўтказиш шартларига мувофиқ унинг ғолиби деб топилган кимсага шартлашилган мукофотни тўлаши лозим.

Оммавий танлов танловни уюштирувчининг танловда иштирок этишга таклифи матбуотда ва бошқа оммавий ахборот воситаларида эълон қилиш йўли билан барча хоҳловчиларга қаратилганда очик ёки танловда иштирок этишга таклиф танловни уюштирувчининг хоҳиши бўйича муайян доирадаги шахсларга юборилганда ёпиқ бўлиши мумкин.

Танловни уюштирувчи танловда иштирок этиш истагини билдирган шахсларни дастлабки саралашдан ўтказган тақдирда, очик танловда унинг иштирокчиларининг дастлабки малакаси ҳақида шарт қўйилиши мумкин.

Оммавий танлов тўғрисидаги эълон топшириқнинг моҳиятини назарда тутувчи шартларни, ишнинг натижаларини ёки бошқа ютуқларни баҳолаш мезонлари ва тартибини, уларни тақдим этиш жойи, муддати ва тартибини, мукофотнинг миқдори ва шаклини, шунингдек натижаларни эълон қилиш тартиби ва муддатларини ўз ичига олган бўлиши лозим.

Танлов ғолиби билан шартнома тузиш мажбуриятини ўз ичига олган оммавий танловга нисбатан ушбу бобнинг қоидалари, ушбу Кодекснинг 379–381-моддаларида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, қўлланади.

1. Танловни ўтказиш иштирокчилар мусобақалашувини, рақобатлашувини, улардан энг маъқулини танлаш ва рағбатлантиришни назарда тутуди. Бу билан турли фаолият соҳаларида энг юқори натижаларга эришиш имконияти яратилади. ФКнинг 54-боби оммавий танлов эълон қилиниши билан вужудга келуви фуқаролик ҳуқуқий мажбуриятларнинг

алоҳида турига бағишланган. Унинг таъсир доирасига фуқаролик ҳуқуқий тартибга солиш доирасидан четда қолувчи, хусусан бўш иш ўринларига танлов уюштириш орқали ғолиб шахс билан меҳнат шартномаси (контракти) тузишга, таълим муассасаларига фуқароларни қабул қилишга, Давлат мукофотларини олишга доир танловлар кирмайди.

Оммавий танловни эълон қилиш бир тарафлама битим саналади (ФК 102-моддаси 2-қисми). Шу билан бирга оммавий танлов ўтказишда агар уни эълон қилиш орқали муайян юридик фактлар, шу жумладан, танловда иштирок этишни хоҳловчи шахсларнинг ҳаракати амалга оширилса танлов ўтказишга оид мажбурият вужудга келади. Оммавий танлов эълон қилинганда зарур фактлар йиғиндиси содир бўлиш ёки бўлмаслиги маълум бўлмайди. Шартли хусусият ҳар қандай оммавий танловга хос бўлиб, ушбу битимнинг моҳиятини ифодалайди ва оммавий танлов эълон қилган шахснинг эркига боғлиқ бўлмайди. Ҳар қандай шартсиз танлов эълон қилиниши мумкин эмас. Оммавий танловнинг ушбу хусусияти ФК 104-моддаси 1-қисмида белгиланган, бекор қилиш шарти билан тузиладиган битимлар сирасига киритишни истисно қилади.

2. Танловга оид ҳуқуқий муносабат субъектлари бўлиб пул мукофоти тўлаш ёки бошқа мукофот бериш тўғрисида эълон қилган шахслар, шунингдек танлов иштирокчилари шу жумладан муайян ишни бажарган ва кўриб чиқиб учун тақдим этган шахслар ҳисобланади.

Танлов ташкилотчиси бўлиб, пул мукофоти тўлаш ёки бошқа мукофот бериш тўғрисида оммавий танлов эълон қилган шахс қатнашади. «Шахс» тушунчаси танловни ташкил этувчи ҳақида кенг доирада сўз юритилишини англатади. Фуқаролик ҳуқуқ лаёқати мазмунини очиб берувчи ФК 17-моддаси фуқароларнинг қонунга зид келмайдиган ҳар қандай битимлар ва мажбуриятларни амалга ошириш мумкинлигини белгилайди. Ушбу ҳуқуқни оммавий танловни ўтказишга ҳам татбиқ қилиш мумкин.

3. Танловда фуқаролар, юридик шахслар иштирок этишлари мумкин. Иштирок этувчи фуқароларнинг ҳуқуқ лаёқати фуқаролик ҳуқуқининг умумий нормалари билан аниқланади. Ёшга доир ҳеч қандай шарт белгиланмаган. Бу дегани танловда нафақат вояга етган фуқаролар, балки 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган вояга етмаганлар ҳам иштирок этиши мумкинлигини англатади. Зеро, улар мустақил равишда ота онаси, фарзандликка олувчилари ва ҳомийларисиз фан, адабиёт ёки санъат асарига,

қонун билан кўриқланадиган бошқа интеллектуал фаолият натижасига (ФК 27-моддаси 2-қисми) нисбатан муаллифлик ҳуқуқини амалга оширишлари мумкин. 14 ёшгача бўлган вояга етмаганлар номидан битимларни ФК 29-моддаси 1-қисмига мувофиқ, уларнинг қонуний вакиллари (ота-оналари, фарзандликка олувчилар, васийлар) тузадилар.

Фуқаролар танловда якка тартибда ёки жамоавий тартибда иштирок этадилар. Танлов иштирокчилари бўлиб фуқаролик қонунчилиги билан ҳуқуқ лаёқати белгиланадиган чет эл фуқаролари, шунингдек фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирок этишлари мумкин. Номзод сифатида юридик шахслар ҳам иштирок этиши мумкин. Агар танлов техник масалани энг яхши ечимига доир бўлса, уни ишлаб чиқишда илмий тадқиқот институтлари, конструкторлик бюрolari, техник жамиятлар ва х.к.лар иштирок этиши мумкин.

4. ФКнинг 55-бобида назарда тутилган муайян ҳуқуқий ҳаракатларни амалга оширганлик учун мукофотни ошкора ваъда қилишдан фарқли равишда оммавий танлов ўтказишда ишни энг яхши бажарган ёки танлов шартларига мувофиқ бошқа натижаларга эришганлик учун мукофот тўланади. Оммавий танловда фақат битта шахсни иштирок этиши танлов ғолибини аниқлаш имкониятини истисно қилганлиги боис, танлов ўтказилмаганлигини келтириб чиқаради. Танлов шунингдек, агар бир неча ишлар ягона иштирокчи томонидан тақдим этилган ҳолларда ҳам ўтказилмаган ҳисобланади.

Оммавий танлов муайян ижтимоий фойдали мақсадга эришишга қаратилган бўлади. Мукофотни ошкора ваъда қилиш эса хусусий ва ҳуқуққа хилоф бўлмаган мақсадларни кўзлайди. Ижтимоий фойдали мақсад оммавий танловнинг муҳим белгиси ҳисобланади.

Агар оммавий танловда ҳар доим ғолиб аниқланса, мукофотни ошкора ваъда қилишда эса, ҳатто эълон қилинган ҳаракатлар бир ёки бир неча шахслар томонидан бир вақтнинг ўзида амалга оширилса ҳам, ғолибни аниқлаш назарда тутилмайди. Бунда юқорида кўрсатиб ўтилган ҳуқуққа мос келувчи ҳаракатларни амалга оширишда иштирок этган шахсларнинг саъйи ҳаракатлари учун мукофот тенг равишда тақсимланади.

5. Тугал мақсади бирон нарсадан фойдаланишга рухсат олиш, эгаллик ҳуқуқини қўлга киритиш учун ўтказиладиган танловлар учун мусобақалашув, рақобатлашув (беллашув) хусусияти хос бўлади. Бу ерда энг яхши иштирокчи, ғолиб эмас балки, бирон нарсадан энг сама-

рали (рационал) фойдаланишни таъминловчи, бирон нарсани олишдан кўриладиган иқтисодий фойда аниқланади.

Танлов ижтимоий фойдали мақсадга эришиш учун ўзида моддий ва маънавий рағбатни ифодалайди. У унинг иштирокчиларининг ижодий хусусиятга эга бўлган фаолиятини келтириб чиқаради. Ушбу фаолиятнинг натижасида адабиёт ва санъат асари ёки маданий ва техник ривожланишга кўмаклашувчи бошқа масалалар ҳал қилинишга эришилади.

6. Оммавий танлов ҳақида эълон қилган шахс номуайян доирадаги шахсларга мурожаат қилади. Унинг иштирокчилари ниҳоятда кенг бўлиши, шунингдек бирон ташкилот ишчилари ёки касб кор эгалари ҳам бўлиши мумкин.

Танловлар очиқ ва ёпиқ бўлиши мумкин. Очиқ танлов барча хоҳловчиларга унда иштирок этиш учун мурожаатни назарда тутди. Оммавий танлов ҳақидаги хабар оммавий ахборот воситаларида (газета, журнал, радио, телевидение, интернет орқали ва х.к.) берилади. Тегишли эълон жамоат жойларида ҳам берилиши мумкин. Очиқ танловни ўтказишда унинг ташкилотчилари аввалдан унда иштирок этишни хоҳловчиларни танлаб олиш ҳуқуқига эга. Бу иштирокчилар малакасини (масалан, ижрочи артислар, мусиқачилар) дастлабки баҳолаш билан боғлиқ. Бирок, очиқ танловнинг иштирокчилари доираси танлаб олиш билан чегараланган бўлишига қарамасдан, ғолиб олдиндан аниқланмаган бўлиб қолиши лозим.

Ёпиқ танловда иштирок этишга чегараланган доирадаги шахслар, яъни фақат таклиф этилганлар қатнашади. Иштирокчилар танлов ташкилотчиси томонидан танланади, танловда иштирок этишга таклиф эса, муайян доирадаги шахсларга йўналтирилган бўлади.

7. Танлов ҳақида эълон бир қатор шартларни ўзида мужассамлайди. Улардан баъзилари мажбурий, бошқалари эса бундай хусусиятга эга бўлмайди. Мажбурий шартларга: эълон қилинган топшириқнинг моҳияти, ишнинг натижаларини ёки бошқа ютуқларни баҳолаш мезонлари ва тартиби; уларни тақдим этиш жойи, муддати ва тартиби; мукофотнинг миқдори ва шакли, натижаларни эълон қилиш тартиби ва муддатлари киради.

Танлов бир неча босқичдан (турдан) иборат бўлиши мумкин. Уларнинг ҳар бирида ишлар баҳоланади, бу эса келгуси босқич учун энг яхши ишни танлашга имкон беради. Ишларни якуний баҳоланиши ошкора муҳокама қилиниши ёки омма эътибори ва жамоатчилик фикрини аниқлаш учун кўргазма тарзида жойлаштирилиши мумкин.

Танлов ўтказишнинг мажбурий шартлари жумаласига ишнинг натижаларини ёки бошқа ютуқларни тақдим этиш жойи киради. Уни кўрсатилиши нафақат танлов иштирокчилари учун балки, жамоатчилик учун ҳам аҳамиятга эга. Айниқса ушбу шарт томошабинлар аудиториясига мўлжалланган ижрочилик фаолиятига доир танловларга дахлдор.

Танлов тошприғини амалга ошириш муддати иштирокчи учун уни бажаришнинг ҳақиқий имкониятига мос келиши лозим.

Тугал ва оралиқ муддатлар ҳам белгиланиши мумкин. Масалан, дастлабки кўриб чиқишнинг ёки ижрочиларни тинглашнинг оралиқ даври, танлов топшириғини бажарилиш лойиҳасини тақдим қилиш даврини кўрсатиш мумкин.

9. Танловнинг зарурий шарти иш ёки бошқа натижаларни баҳолаш тартиби ҳисобланади. Танлов ғолибини ким аниқлайди — танлов комиссияси (ҳакамлар ҳайъати), ташкилотчининг ўзи, у томонидан ваколат берилган шахс — кўрсатиб ўтилган тартибнинг муҳим таркибий қисмидир. Одатда, ғолиб аввалдан эълон қилинган танлов комиссияси томонидан аниқланади. Фуқаролик кодекси танлов иштирокчиларини комиссия таркибига киришни таъқиқламайди, шундай бўлсада, ахлоқ нормаларидан келиб чиқиб, амалиётда бундай таъқиққа риоя қилинади.

Танлов натижаларини эълон қилиш тартиби ва муддати мажбурий шартлар жумласига киритилган. Танлов натижаларини аниқлаш тақдим этилган ишларни баҳолашдан келиб чиқади. Натижаларни эълон қилиш муддати танлов ҳақидаги хабарда берилади. Мукофотланган ва танлов ташкилотчиси томонидан фойдаланишга қабул қилинган адабиёт, фан ёки санъат асари танлов ташкилотчиси ва ушбу асарлар муаллифлари ўртасида шартномавий муносабатнинг предмети бўлиши мумкин.

11. Мукофот ҳажми ва шакли танлов ҳақидаги эълоннинг мажбурий шарти саналади. Мукофот пул шаклида ёки бошқа мулк қиймат шаклида бўлиши мумкин. Мукофот ўринларини эгаллашга мос равишда бир неча мукофот (масалан, биринчи ўринга 3.000.000 сўм, кейинги иккита ўринлар учун ундан камроқ пул мукофоти) ҳам белгиланиши мумкин. Ҳар бир ўрин учун бир неча мукофот: битта биринчи мукофот, иккита иккинчи, иккита учинчи ва х.к. Танлов ғолиблари учун мукофотлаш билан бир қаторда рағбатлантирувчи мукофотлар ҳам берилиши мумкин. Улар одатда мукофотланадиган ўрин олмаган, бироқ

этироф этишга арзийдиган асарларни яратганларга мўлжалланган бўлади.

12. ФК 976-моддаси 5-қисмида танлов шаклида ўтказиладиган ким ошди савдосида шартнома тузишни тартибга солувчи ФК 54-моддаси ва ФК 379–381-моддалари қоидаларининг нисбати масаласи ҳал қилинган. Танлов шаклида ким ошди савдосини ўтказиш ҳақидаги хабар худди оммавий танлов ҳақидаги эълон каби бир тарафлама битим ҳисобланиб, тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари муайян шартни юз беришига боғлиқ бўлади. Бундай шарт бўлиб аввалдан ким ошди савдосини ташкилотчиси томонидан эълон қилинган асосга кўра (ФК 379-моддаси) — ким ошди савдосида камида икки шахснинг иштирок этиши ва улардан (энг яхши шартларни таклиф этган) шахсни танланиши ҳисобланади. Бироқ, ким ошди савдоси ташкилотчисининг ғолиб бўлган шахс фойдасига бажариши лозим бўлган мажбурияти ФК 976-моддаси 1-қисмида назарда тутилган оммавий танловни эълон қилган шахс мажбуриятидан фарқланади.

977-модда. Оммавий танлов шартларини ўзгартириш ва уни бекор қилиш

Оммавий танлов эълон қилган шахс ишларни тақдим этиш учун белгиланган муддатнинг фақат биринчи ярими мобайнида унинг шартларини ўзгартиришга ёки танловни бекор қилишга ҳақли.

Танлов шартларини ўзгартириш ёки уни бекор қилиш тўғрисида танлов қандай усулда эълон қилинган бўлса, шундай усулда хабар берилиши лозим.

Танлов шартлари ўзгарган ёки у бекор қилинган тақдирда, танлов эълон қилган шахс эълонда назарда тутилган ишни конкурс шартларининг ўзгартирилиши ёки унинг бекор қилиниши ўзига маълум бўлгунча ёки маълум бўлиши лозим бўлгунча бажарган ҳар қандай шахснинг харажатларини тўлаши лозим.

Агар танлов шартларини ўзгартиришда ёки уни бекор қилишда ушбу модданинг биринчи ёки иккинчи қисмларида кўрсатилган талаблар бузилган бўлса, танловни эълон қилган шахс эълонда кўрсатилган шартларга жавоб берадиган ишни бажарганларга мукофот тўлаши лозим.

Танловни эълон қилган шахс, агар кўрсатилган иш танловдан мустасно тарзда, хусусан, танлов тўғрисидаги эълонга қадар бажарилганлигини ёхуд аввал бошданок танлов шартларига номувофик бўлганлигини исботласа, харажатларни тўлаш мажбуриятдан озод қилинади.

1. Шарҳланаётган модданинг қоидаси оммавий танлов иштирокчиларининг манфаатларини танлов шартлари ўзгартирилган ёки бекор қилинганда ҳимоя қилади. Ушбу қоидалар очик ва ёпиқ танлов учун бирдек қўлланилади.

Модданинг мазмунидан у оммавий танлов ўтказиш ҳақидаги эълонда кўрсатилган унинг бирон бир шартини ҳар қандай ўзгартиришга дахлдор саналади. Бирок, шарҳланаётган қоиданинг мақсадини ҳисобга олганда ҳолда улар дастлабки эълон қилинган мукофот ва (ёки) мукофотлар миқдорини уларнинг қийматини камайтирмаган ҳолда кўпайишига татбиқ қилинмаслиги лозим. Бундай ўзгартириш унинг хабар бериш муддати ва усулидан қатъий назар, эълон қилинган танловдаги ишни бажарган шахслар манфаатларини бузмайди.

Танлов шартларининг бошқача тарзда ифодаланиши белгиланган вазифани бажаришга киришган кенг доирадаги иштирокчилар манфаатига дахл қилади. Шу сабабли қонун танлов иштирокчисига белгиланган муддатнинг фақат биринчи ярими мобайнида унинг шартларини ўзгартиришга ёки танловни бекор қилишга ҳақлилигини назарда тутати.

Танлов шартларини нисбатан кейинроқ ўзгартириш эҳтимоли ҳам мавжуд, бироқ фақат агар бу келгуси иштирокчилар ҳолатини яхшилаган (масалан, мукофот ҳажми ва миқдори кўпайган) ҳолларда йўл қўйилади.

2. Танлов ташкилотчиси агар иштирокчилардан бири белгиланган муддатнинг биринчи ярмида ишни тақдим этган бўлса, танлов шартларини ўзгартириши ёки бекор қилиши мумкин эмас. Шарҳланаётган модданинг 1 қисмига кўра танлов шартларини ўзгартириш ҳақидаги хабар берилгандан сўнг, танлов иштирокчиси дастлабки шартлар асосида ишни қабул қилишни ёки унга киритилган ўзгартиришларни ҳақиқий эмас деб топишни талаб қилиши мумкин эмас. У танловнинг янги шартларига мос равишда ишни бажарган тақдирда, танловда келгусида иштирок этиши мумкин бўлади.

3. Танлов шартларини ўзгартириш ёки бекор қилиш унинг иштирокчилари эътиборига етказилиши лозим. Танловда қатнашиши мумкин бўлган иштирокчиларга танлов шартлари ўзгарганлиги ёки бекор

қилинганлиги ҳақида танлов қандай шаклда эълон қилинган бўлса (газетада, радио, телевидение, кўчадаги эълон доскаларида эълон қилинган), шундай шаклда маълум қилиниши лозим.

Танлов ташкилотчисининг ушбу шартга риоя қилиши уни дастлабки шартларда кўрсатилган шартлар бўйича бажарилган ишларни қабул қилиш мажбуриятидан озод қилади. Бу ҳақда иш муаллифи узрли сабабларга кўра танлов шартлари ўзгарганлиги ёки бекор қилинганлигини билмаганлиги эътиборга олинмайди.

Танлов шартларининг ўзгартирилиши ёки бекор қилиниши оқибати шарҳланаётган моддада белгиланган муддат ҳақидаги талабнинг (ФК 977-моддаси 1-қисми), шунингдек танлов шартларини ўзгартириш ва бекор қилиш ҳақидаги хабарни етказиш усулига (ФК 977-моддаси 2-қисми) риоя қилинганлигига қараб фарқланади.

4. Оммавий танлов эълон қилингандан сўнг унда иштирок этишга хоҳловчи ва ишларни бажарганлар муайян ҳаражатларни амалга оширади (масалан, ёзув қоғози, буёқ сотиб олади). Иш танлов иштирокчиси томонидан танлов шартларини ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги хабар берилгунга қадар бажарилиши мумкин. Ҳар қандай иштирокчи томонидан қилинган ҳаражатлар унга қопланиши лозим. Танлов эълон қилган шахс танлов шартлари ўзгартирилган ёки бекор қилинган ҳолларда, агар иш унинг муаллифига танлов шартлари ўзгарганлиги ёки бекор қилинганлиги ҳақидаги хабар етиб келгунига қадар тайёр бўлган бўлса, танловдаги ишни бажарган шахс томонидан қилинган ҳаражатларни қоплаши лозим.

Танлов ташкилотчиси ҳаражатларни қоплаш мажбуриятидан озод қилиниши мумкин. Бунинг учун у кўрсатилган иш танловдан мустасно тарзда, ҳусусан, танлов тўғрисидаги эълонга қадар бажарилганлигини исботлаши лозим. Танлов ташкилотчисини ҳаражатлардан озод қилиш асоси бўлиб, аввал бошдан оқ танлов шартларига номувофиқ бўлганлигини исботлаши ҳисобланади.

5. ФК 977-моддаси 1 ва 2-қисми талаблари бузилган ҳолларда танлов эълон қилган шахс зиммасига бошқа мажбурият юклатилади. У эълонда кўрсатилган шартларга жавоб берадиган ишларни бажарган шахсларга мукофот тўлаши лозим.

Ушбу шахсларнинг мукофот олишга бўлган ҳуқуқлари танлов иштирокчиларининг энг яхшисини (ғолибни) аниқлашга боғлиқ бўлмайди. ФК 977-моддаси 4-қисмига асосан мукофот тўлаш талаби билан мурожаат

қилган шахслар бир нечта бўлиши мумкин. Қонун мазмунига кўра мукофот ҳатто танлов шартларида фақат битта ғолибни тақдирлаш назарда тутилган бўлса ҳам, уларнинг ҳар бирига тўлиқ ҳажмда мукофот тўланиши лозим. Бунда агар иш белгиланган муддатда тақдим қилинган бўлса, у ҳолда танлов шартлари ўзгарганлиги ёки бекор қилинганлиги маълум бўлганлигига қадар иш бажарилганлиги аҳамиятга эга эмас.

978-модда. Мукофотни тўлаш тўғрисидаги қарор

Танлов ғолибига мукофотни тўлаш тўғрисидаги қарор танлов ҳақидаги эълонда белгиланган тартиб ва муддатларда чиқарилиши ҳамда оммавий танлов иштирокчиларига маълум қилиниши лозим.

Агар эълонда кўрсатилган натижаларга икки ёки ундан ортик шахснинг биргаликда бажарилган ишида эришилган бўлса, мукофот улар ўртасида уларнинг келишувига мувофиқ тақсимланади. Агар бундай келишувга эришилмаган бўлса, мукофотни тақсимлаш тартибини суд белгилайди.

1. Танлов ҳақидаги эълонда мукофотни тўлаш тартиби ва муддати ҳақидаги шартлар мавжуд бўлиши лозим. Мукофотни тўлаш ҳақидаги қарор танлов иштирокчилари эътиборига етказилади. Бу ўз вақтида ва мукофотни тўлаш тартиби ва шартларига риоя қилган ҳолда бажарилиши лозим. Танлов эълон қилиш билан ташкилотчи қанча мукофот ва қандай ҳажмда бўлишини кўрсатади.

Оммавий танлов эълон қилган шахсда мукофотни тўлаш ҳақидаги қарорни асослаш мажбурияти йўқ. Агар танловга тақдим қилинган ишлардан ёки бошқа натижалардан бири танлов шартларига мос келмаса ёки мукофотга лойиқ бўлмаса, унга мукофот тўланмаслиги мумкин.

2. Танловдаги ишларни баҳолаш ташкилотчи томонидан амалга оширилиши ҳам, бошқа ташкилотларга ёки махсус ташкил этилган комиссияга ёхуд бу соҳадаги юқори малакали мутахассислардан иборат ҳакамлар ҳайъати зиммасига ҳам юклатилиши мумкин. Танлов комиссияси ёки ҳакамлар ҳайъати тақдим этилган ишларни баҳолайди ва ғолибларни аниқлайди. Танлов ташкилотчиси мукофотларни беради. Танлов ғолиблари фақат мукофотли ўринлар учун ғолиб деб топилган шахслар бўлади.

3. Танлов натижаларида ташкилотчи белгиланган мукофотлар миқдоридан келиб чиқиб қуйидаги қарорлардан бирини қабул қилади: а) ҳар бир совринли ўрин учун мукофот тўлаш ҳақида; б) алоҳида (кейинги) совринли ўринни эгаллаганлар учун мукофот тўлашни рад этиш ҳақида (бир неча бўлганда); в) совринли ўринлар ўрнига рағбатлантирувчи мукофотлар бериш ҳақида; г) агар танловда белгиланган шартларга биронта ҳам иш жавоб бермаса, умуман мукофот бермаслик ҳақида. Мукофот бериш рад этилганда ёки бошқа қарор қабул қилинганда танлов ташкилотчиси ўзининг қарорини асослашга мажбур.

4. Ишлари ғолиб деб топилган танлов иштирокчиларига мукофот тўлаш ҳақидаги қарор уларга ёзма шаклда хабар бериш билан, шунингдек нашрда ёки бошқа оммавий ахборот воситаларида натижалар эълон қилиш билан етказилади.

Танлов комиссияси (ҳакамлар ҳайъати) нинг танлов натижалари ҳақидаги қароридан ва мукофот тўлашдан иштирокчилар норози бўлганда, улар танлов ташкилотчисига шикоят билан мурожаат қилади. Шикоят қайтадан қарори якуний деб ҳисобланадиган юқори турувчи органга берилиши мумкин.

5. ФК 978-моддаси 2-қисмида танлов ғолиб сифатида танлов топшириғини биргаликда бажарган бир неча шахслар топилган ҳоллар назарда тутилган. Ушбу шахслар ўртасида мукофотни тақсимлаш нисбати улар келишувига кўра, низо бўлган ҳолларда эса суд томонидан белгиланади. Агар мукофот бўлинмайдиган ашё (ФК 88-моддаси 2-қисми) бўлса ва ишни биргаликда бажарган шахслар ўртасида тақсимланиш ҳақида келишувга эришилмаган ҳолларда, уни бўлиш ФК 226-моддасида қоидаларига кўра, суд тартибида ҳал қилинади.

6. Мукофот ғолибга (тўлиқ ёки қисман) тўланмаган тақдирда, суд тартибида, танлов эълон қилган шахсдан ундирилиши мумкин.

Қонун ёки танлов шартлари бузилган ҳолларда манфаатдор шахснинг даъвосига кўра оммавий танловнинг ғолиби деб топиш, шунингдек иштирокчилардан биронтасига ҳам мукофот бермаслик ҳақидаги қарор суд томонидан бекор қилиниши мумкин. Бирок, суд у ёки бу оммавий танлов иштирокчисини ғолиб деб топиш ҳақида қарор чиқаришга ҳақли эмас: улардан ҳеч бирида танлов ғолиби деб тан олинishi учун устунлик ҳуқуқи (субъектив фуқаролик ҳуқуқи) мавжуд эмас.

979-модда. Оммавий танловда ғолиб чиққан фан, адабиёт ва санъат асарларидан фойдаланиш

Агар оммавий танлов нарсаи фан, адабиёт ёки санъат асаридан иборат бўлса, танловни эълон қилган шахс, башарти танлов шартларида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, шартлашилган мукофотга сазовор бўлган муаллиф билан унга тегишли ҳақни тўлаган ҳолда, асардан фойдаланиш тўғрисида шартнома тузишда имтиёзли ҳуқуқни қўлга киритади.

1. Оммавий танлов фан, адабиёт ёки санъат асарини яратиш мақсадида эълон қилиниши мумкин. Танлов ташкилотчиси мукофот тўлаш эвазига яратилган асарга нисбатан муаллиф билан унга тегишли ҳақни тўлаган ҳолда, асардан фойдаланиш тўғрисида шартнома тузишда имтиёзли ҳуқуқни қўлга киритади.

Агар танлов шартларида бошқача ҳол назарда тутилган бўлмаса, асардан фойдаланишда танлов эълон қилган шахс унинг муаллифига мукофот тўлашдан ташқари шартнома бўйича ҳақ тўлашга ҳам мажбур.

2. Қонун танловда мукофот олинган асардан фойдаланиш усулини белгилаб бермайди. У муаллифлик шартномасини тузишда ёки танлов мақсадидан келиб чиқадиган усулда: масалан, мусикий асар омма олдидан ижро қилишда; адабий асар эълон қилиш, бадий ўқиш ва х.к. аниқланади.

Шартлашилган мукофотни иштирокчи — танлов ғолибига бериш у билан асардан фойдаланиш бўйича тузилган шартнома бўйича тегишли ҳақ олиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди.

Танлов ташкилотчиси томонидан мукофотланган асардан фойдаланганлик учун муаллифга ҳақ тўлаш муаллифлик ҳуқуқи нормаларига асосан белгиланади.

3. Агар танлов эълон қилган шахслар режасига мукофотланган асардан фойдаланиш мақсади кирмаса, ушбу асарлар муаллифлари бу ҳақда хабардор қилиниши лозим. Бунда танлов шартларини эълон қилишда ташкилотчи томонидан мукофотланган асар фойдаланилмаслиги кўрсатиб ўтилиши мумкин. Бу муаллифга асардан ўз хоҳишига кўра фойдаланиш, айниқса шартнома тузиши мумкин бўлган шахс ёки ташкилотни топиш имкониятини беради.

4. Оммавий танлов ҳақидаги эълонда танлов ғолиби билан унинг асаридан фойдаланиш тўғрисида шартнома шартлари назарда тутилган бўлса,

танлов иштирокчиси эълон қилинган шартларни қабул қилган ҳисобланади. Агар улар (муҳим шартлардан бири) эълонда мавжуд бўлмаса, у ҳолда шартноманинг муҳим шартлари бўйича (ФК 364-моддаси 1-қисми) тарафлар ўртасида келишувга эришилиши лозим. «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги 2006 йил 20 августдаги қонуннинг 39-моддасига кўра муаллифлик шартномасининг муҳим шarti бўлиб асардан фойдаланиш усули, ундан ҳар бир усулда фойдаланиш бўйича тўланадиган ҳақ миқдори ва (ёки) уни аниқлаш тартиби саналади.

5. Тегишлича ҳақ тўлаш деганда, оммавий танлов тўғрисидаги эълонда назарда тутилган шартнома бўйича, агар ушбу эълонда бундай шарт бўлмаса, тарафлар ўртасида келишилган миқдорда ҳақ тўлаш тушунилади.

6. Агар танлов шартларида ушбу ҳуқуқнинг мавжуд эмаслиги кўрсатилмаган ёки унинг ташкилотчисининг бундай шартнома тузиш мажбурияти назарда тутилмаган бўлса, асардан фойдаланиш бўйича муаллиф билан имтиёзли шартнома тузиш ҳуқуқини амалга ошириш оммавий танловни эълон қилган шахснинг эркига боғлиқ бўлади.

Танлов эълон қилган шахс билан муаллиф шартнома тузишдан бош тортса, танлов ташкилотчиси танлов ҳақидаги эълон қилинган шартларда ўз ҳуқуқларини суд тартиби амалга оширилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга. Эълонда шартноманинг муҳим шартлари кўрсатилмаган бўлса, уни суд тартибида амалга ошириш эҳтимоли йироқ бўлади.

Агар муаллиф танлов эълон қилган шахснинг ҳуқуқларига зид равишда мукофот олган асардан фойдаланиш бўйича учинчи шахслар билан шартнома тузса, кўрсатиб ўтилган имтиёзли ҳуқуқни суд тартибида ҳимоя қилиш қуйидагича ҳал қилинади. Агар муаллиф билан тузилган шартнома шартлари танловда эълон қилинган шартларга ўхшаш бўлса, танлов эълон қилган шахс суд тартибида шартнома бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятларни ўзига ўтказилишини талаб қилишга ҳақли бўлади.

7. Номуайян муддат давомида танлов ғолиби билан шартнома тузишни расмийлаштириш кечиктирилса, унга суд тартибида шартнома тузишга мажбур қилиш ҳақида талаб билан мурожаат қилиш ҳуқуқина беради. Танлов ташкилотчиси шартнома тузишдан асоссиз равишда бош тортса, у мукофотланган асар муаллифига етказилган зарарларни қоплайди (ФК 377-моддаси 6-қисми).

Танлов ташкилотчисининг мукофотланган асар муаллифи билан шартнома тузишга мажбур қилиш ҳақидаги суднинг қарори билан таш-

килотчининг ҳуқуқи бекор бўлади ёки у муаллифлик ҳуқуқи нормаларига мувофиқ шартнома тузади.

980-модда. Тақдим этилган ишларни оммавий танлов иштирокчиларига қайтариш

Оммавий танловни эълон қилган шахс, агар танлов тўғрисидаги эълонда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса ёки бажарилган ишнинг хусусиятидан келиб чиқмаса, мукофотга сазовор бўлмаган ишларни танлов иштирокчиларига қайтариши шарт.

1. Шарҳланаётган модда нормаси диспозитив хусусиятга эга. Оммавий танлов ўтказиш ҳақидаги эълонда мажбурий шартлардан ташқари қўшимча шартлар ҳам бўлиши мумкин. Улар оммавий танлов ташкилотчисининг хоҳишига кўра эълонга киритилади. Танлов шартларида танловга тақдим этилган ишлар қайтарилмаслиги ҳам назарда тутилиши мумкин.

Шарҳланаётган модданинг қондаси агар танлов шартларида бошқача ҳол белгиланмаган бўлса, мукофотланган ишлар танлов иштирокчиларига қайтарилмаслигини назарда тутати.

2. Танлов ҳақидаги эълонда танлов иштирокчиларининг ишларини қайтариш ҳақидаги талаблари ёки танлов ташкилотчисининг ишларни қайтариш муддати кўрсатилиши мумкин.

Танлов шартларида мукофотланмаган ишларни қайтариш тартибининг кўрсатилмаслиги танлов эълон қилган шахс учун танлов иштирокчиларига бундай ишларни қайтариш мажбуриятини келтириб чиқаради.

Танлов ташкилотчиси томонидан ушбу мажбуриятни бузилиши унинг иштирокчиларига ўз ишларини қайтаришни талаб қилиш ҳуқуқини беради. Ишнинг натижалари мужассамланган объектлар шикастланса ёки йўқолса танлов иштирокчисига судга етказилган зарарни қоплашни сўраб мурожаат қилиш ҳуқуқини беради.

Танлов ғолибларга мукофот тўлангандан ва мукофотланмаган ишлар бошқа иштирокчиларга қайтарилгандан сўнг тугаган ҳисобланади.

3. Қайтарилиши лозим бўлган иш натижалари мужассамланган объектлар йўқотилган, йўқ бўлган, шикастланган ҳолларда танлов иштирокчисига зарарни қоплашни талаб қилиш ҳуқуқини беради (ФК 14-моддаси).

55-БОБ. МУКОФОТНИ ОШКОРА ВАЪДА ҚИЛИШ

981-модда. Мукофотни тўлаш мажбурияти

Эълонда кўрсатилган ҳаракатни ким унда белгиланган муддатда бажарса, ўшанга пул мукофоти тўлаш ёки бошқа мукофотни бериш тўғрисида (мукофотни тўлаш тўғрисида) ошқора эълон қилган шахс тегишли ҳаракатни содир этган ҳар қандай шахсга ваъда қилинган мукофотни тўлаши шарт.

Мукофотни тўлаш мажбурияти мукофот ваъда қилиниши унинг ким томонидан ваъда қилинганини аниқлаш имконини берган тақдирда юзага келади. Ваъдага қизиқиш билдирган шахс ваъдани ёзма равишда тасдиқлашни талаб қилишга ҳақли ва, агар ҳақиқатда мукофот тўғрисидаги эълон унда кўрсатилган шахс томонидан қилинмаган бўлиб чиқса, бундай талаб қўйилмаганлиги оқибатлари хавфи унинг зиммасида бўлади.

Агар мукофотни ошқора ваъда қилишда унинг миқдори кўрсатилмаган бўлса, у мукофотни ваъда қилган шахс билан келишувга кўра аниқланади, низо келиб чиққан тақдирда эса судда аниқланади.

Мукофотни тўлаш мажбурияти, тегишли ҳаракат эълон қилиниши муносабати билан ёки ундан мустасно тарзда бажарилганидан қатъи назар, юзага келади.

Эълонда кўрсатилган ҳаракатни бир неча шахс содир этган ҳолларда, улардан тегишли ҳаракатни биринчи бўлиб содир этгани мукофотни олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Агар эълонда кўрсатилган ҳаракат икки ёки ундан ортиқ шахс томонидан бажарилган бўлса ва улардан қайси бири тегишли ҳаракатни биринчи бўлиб содир этганини аниқлашнинг имкони бўлмаса, шунингдек, агар ҳаракат икки ёки бундан ортиқ шахслар томонидан бир пайтнинг ўзида содир этилган бўлса, мукофот улар ўртасида баб-баравар ёки уларнинг ўзаро келишувида назарда тутилган миқдорда тақсимланади.

Агар мукофот тўғрисидаги эълонда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса ёки унда кўрсатилган ҳаракат хусусиятидан келиб

чиқмаса, бажарилган ҳаракатнинг эълонда мавжуд бўлган талабларга мувофиқлиги мукофотни ошкора ваъда қилган шахс томонидан аниқланади, низо келиб чиққан тақдирда эса судда аниқланади.

1. Мукофотни ошкора ваъда қилиш бир томонлама битим (ФК 102-моддаси 2-қисми) ҳисобланади ва ФКнинг битимларга доир (ФК 9-боби) қўйиладиган, жумладан, битим шаклига доир талабларига мувофиқ бўлиши лозим. Қоида сифатида мукофотни ваъда қилиш ёзма шаклда: маҳаллий матбуотда, махсус пештахталарда ва бошқа эълон қилинадиган жойларда амалга оширилади.

Мукофот телевидение ва радио орқали ваъда қилиниши мумкин. Оғзаки тарзда митингларда, шу жумладан муайян шахслар гуруҳига уларнинг доираси иштирокчилар билан чекланган бўлса ҳам, мукофотни ваъда қилиш ошкора ваъда деб тан олинishi лозим. Ушбу ҳолатда келгусида ушбу бир томонлама оғзаки битимни исботлаш билан боғлиқ қийинчиликлар вужудга келиши мумкин. Мукофотни ваъда қилиш ФКнинг қонунда бошқача ҳол назарда тутилмаган бўлса оғзаки битим тузиш мумкинлигини белгиловчи 106 моддаси 1-қисми қоидаларига мос келади ва мукофот оғзаки ваъда қилинганда барча, шу жумладан оғзаки исботлаш воситаларидан фойдаланиш мумкин.

2. Мукофотни ошкора ваъда қилиш предмети бўлиб ҳуқуққа мос ҳаракатлар ва бундай ҳаракатларни амалга оширганлик учун мукофот ваъда қилган шахсни аниқлаш имкони мавжуд бўлиши лозим. Бундай шахс тўғрисида хато ва нотўғри тасаввурлар билан боғлиқ ноқулай оқибатларни олдини олиш учун ваъдага қизиқиш билдирган шахс ваъдани ёзма равишда тасдиқлашни талаб қилишга ҳақли бўлади.

3. Ошкора ваъда қилинган мукофотдаги ҳаракатлар эълон қилинган муддатда амалга оширилиши лозим. Амалиётда ушбу муддат одатда кўрсатилмайди ва мазкур ҳолда ФК 242-моддасининг мажбуриятларни белгиланган муддатларда бажаришга доир қоидаси, аввало тегишли ҳаракат хусусиятини ҳисобга олади. Айрим ҳолларда ушбу хусусият муҳим ҳисобланади (масалан, жиноий ҳаракатлар тўғрисидаги хабар).

4. ФК 103-моддасига мувофиқ эълонда назарда тутилган ҳаракатларни амалга ошириш уни амалга оширувчи шахснинг мажбурияти эмас балки, ҳуқуқи ҳисобланади. Шу сабабли мукофот ҳақида ваъда қилган шахс ваъдага қизиқиш билдиришдан олдин эълонда кўрсатилган ҳаракатларни

содир этишни талаб қилишга ҳақли эмас. Бундай ҳаракатларни содир этиш ФКнинг бошқа нормалари билан назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Масалан, ФК 192-моддаси «Топилма», ФК 195-моддаси «Қаровсиз ҳайвонлар», ФК 196-моддаси «Хазина» ва х.к.

5. Ваъдага қизиқиш билдиришдан иккита шахсда мажбурият вужудга келади: ваъда қилган шахсда қизиқиш билдирган шахсга мукофот тўлаш; қизиқиш билдирган шахсда эълонда кўрсатилган ҳаракатларни амалга ошириш ёки унинг натижасини тақдим қилиш.

Агар ваъдада мукофотнинг ҳажми кўрсатилмаган бўлса, у ҳолда ваъда қилувчи ва қизиқиш билдирган шахснинг келишувига мувофиқ аниқланади. Мукофот ҳажмини аниқлаш учун қонун томонидан муқобил ижро, компенсация ёки ҳаракатларни қоплашни эмас, балки мукофот ҳақида сўз юритилганидан келиб чиқиш лозим. Шу сабабли мукофот ҳажми ваъдада кўрсатилган ҳаракатларни одатдагидек содир этганлик учун тўланадиган ҳақ миқдоридан кўп бўлишини аниқлатади.

6. Кўрсатилган ҳаракатларни биринчи бўлиб бажарган шахс сифатида бундай ҳаракатларни содир этиши мумкин бўлган бошқа шахслар ҳам мавжуд бўлгани ҳолда, улар бу ҳақидаги зарур маълумотларни билган бўлсалар ҳам, бошқа шахсга нисбатан кечиккан шахс эмас балки, мукофотни ваъда қилган шахсга нисбатан биринчи бўлиб бажарган шахсни тушуниш лозим.

7. Шарҳланаётган модда умумий қоида тариқасида бажарилган ҳаракатнинг эълонда мавжуд бўлган талабларга мувофиқлиги мукофотни ошқора ваъда қилган шахс томонидан аниқланишини, низо бўлган ҳолларда эса суд томонидан аниқланишини белгилайди. Ваъданинг шартларидан ёки ҳаракатнинг хусусиятидан бажарилган ҳаракатларни аниқлаш учинчи шахслар томонидан амалга ошириш келиб чиқиши мумкин. Масалан, жиноят содир этган шахсни тутганлик учун мукофот ваъда қилинганда, айнан ушбу шахс тутилганлиги ҳақидаги қарорни жиноят ишини кўрган суд қабул қилади.

982-модда. Мукофот ҳақидаги ошқора ваъдани бекор қилиш

Мукофот тўлашни ошқора эълон қилган шахс берилган ваъддан худди шундай тартибда воз кечишга ҳақли, воз кечишга йўл

қўйилмаслиги эълоннинг ўзида назарда тутилган ёки ундан келиб чиқадиган ёки мукофот ваъда қилинган ҳаракатни содир этиш учун муайян муддат берилган ёхуд воз кечишни эълон қилиш пайтига келиб бир ёки бир неча қизиқиш билдирган шахслар эълонда кўрсатилган ҳаракатни бажариб бўлган ҳоллар бундан мустасно.

Мукофот ҳақидаги ошкора ваъдани бекор қилиш мукофот тўғрисида эълон қилган шахсни қизиқиш билдирган шахсга у эълонда кўрсатилган ҳаракатни бажариши муносабати билан қилган ҳаражатларини қоплашдан озод қилмайди. Қоплаш миқдори барча ҳолларда эълонда кўрсатилган мукофотдан ортиқча бўлиши мумкин эмас.

1. Шарҳланаётган модданинг 1-қисми мукофот тўлашни ошкора эълон қилган шахсга бундай ваъдадан воз кечиш имкониятини бериш билан ушбу берилган ваъдага қизиқиш билдирган шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишга доир ҳаракатларни чегаралайди.

Шарҳланаётган модда мукофот ваъда қилинган ҳаракатларни бажаришга киришганларнинг манфаатларини ҳимоя қилади ва бу билан ваъда қилган шахснинг мукофот тўлашни рад этиш ҳуқуқини чеклайди.

2. Ваъдани бекор қилишга учта ҳолатда: а) воз кечишга йўл қўйилмаслиги эълоннинг ўзида назарда тутилган ёки ундан келиб чиқадиган бўлса; б) мукофот ваъда қилинган ҳаракатни содир этиш учун муайян муддат берилган в) воз кечишни эълон қилиш пайтига келиб бир ёки бир неча қизиқиш билдирган шахслар эълонда кўрсатилган ҳаракатни бажариб бўлган бўлса йўл қўйилмайди.

Ушбу ваъдани бекор қилиш мукофотни тўлаш қандй шаклда амалга оширилган бўлса, шундай шаклда амалга оширилади. Мукофотни ошкора ваъда қилиш шаклига нисбатан битимнинг ёзма ёки оғзаки шакли эмас, балки эълон қилинган шакл тушунилади. Шу сабабли бундай ваъдани бекор қилиш мукофот ваъда қилинган оммавий ахборот воситасида, даврий нашрларнинг худди ўша жойида ёки эфирнинг айнан ўша вақтида ёки эълон пештахтасида эълон қилиниши зарур.

3. Агар ваъдада кўрсатилган ҳаракатлар бажарилмаган бўлса, мукофотни тўлаш мажбурияти мавжуд бўлмайди. Шу сабабли мукофот ҳақидаги ошкора ваъдани бекор қилиш қизиқиш билдирган шахсларнинг ҳуқуқлари бузмайди ва улар ФК 14-моддасида назарда тутилган зарарларни қоплашни талаб қила олмайди. Бироқ, мукофот ҳақидаги ошкора ваъ-

дани бекор қилиш билан ваъдада кўрсатилган ҳаракатларни бажаришган киришган шахслар мукофот эвазига қилинган ҳаражатларни ёки ваъдада кўрсатилган ҳаракатларни амалга ошириш билан боғлиқ ҳаражатларни қоплаш имкониятини йўқотишлари мумкин. Ушбу шахслар манфаатини ҳимоя қилиш учун шарҳланаётган модданинг 2 қисмида ваъда қилинган мукофот доирасида қилган ҳаражатларини қоплаш ҳуқуқини назарда тутади.

Бундай ҳаражатлар оқилона ва тегишли равишда иботланган бўлиши лозим.

4. ФК 982-моддасида белгиланган қоида мукофотни ваъда қилган шахс ўз ваъдасининг шартини ўзгартирган, масалан, илгари ваъда қилинган мукофотнинг муддатини ёки ҳажмини қисқартирган ҳолатларга ҳам тегишлича таллуқли бўлади.

56-БОБ. ҚИМОР ВА ГАРОВ ҲИЙИНЛАР ҲТҚАЗИШ

983-модда. Қимор ва гаров Ҳийинлар уюштириш ҳамда уларда иштирок этиш билан боғлиқ талаблар

Фуқаролар ва юридик шахсларнинг таваккалчиликка асосланган қимор ёки гаров Ҳийинлар (қимор ва бас бойлаш) уюштириш ёки уларда иштирок этиш билан боғлиқ талаблари судда Ҳимоя қилинмайди, қимор ёки гаров Ҳийинлар алдов, зўравонлик, таҳдид қилиш таъсирида ёхуд ўз вакилининг қимор ёки гаров Ҳийинлари ташкилотчиси билан ғаразли келишуви туфайли иштирок этган шахсларнинг талаблари ва ушбу Кодекснинг 984-моддасида кўрсатилган муносабатлардан келиб чиқадиган талаблар бундан мустасно.

1. Шарҳланаётган модданинг номидан кўриниб турибдики, тарафлар ўртасидаги вужудга келадиган муносабатларни характери тўғрисида кўрсатма бермайди. Модданинг матнида эса, ушбу муносабатларнинг легал таръифини бермайди, иштирокчилар хулқ ағвор қоидаларини белгиламайди ва шу билан бир вақтда муайян салбий ҳуқуқий оқибатни назарда тутати — қонунда суд тартибида манфаатдор шахсларни Ҳимоя қилинмаслигини назарда тутати.

Шарҳланаётган моддада қонун чиқарувчи қимор ва гаров Ҳийинларини битим эканлигини, қимор ва гаров Ҳийинларини ташкил этиш ва унда иштирок этиш фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилаш, ўзгартириш ва бекор қилишни келтириб чиқаришини тўғридан тўғри кўрсатиб ўтмайди. Бироқ, ФК 56-боби «Мажбуриятларнинг алоҳида турлари» бўлимига жойлаштирилган ва ушбу бобга нисбатан ФКнинг мажбуриятларга доир мажбурият тушунчасини ифодаловчи қоидалари татбиқ қилинади. Мажбуриятга асосан бир шахс (қарздор) бошқа шахс (кредитор) фойдасига муайян ҳаракатни амалга оширишга мажбур бўлади, кредитор эса — қарздордан ўзининг мажбуриятларини бажаришни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади (ФК 234-моддаси). Демак, қимор ва гаров Ҳийинлари асосида битим ётади.

2. Гаров бу таваккалчиликка асосланган ютуқ ҳақидаги бир ёки бир неча иштирокчи ўртасида ёки Ҳийин ташкилотчиси (тотализатор ташкилотчиси) билан эришилган келишув бўлиб, унинг натижаси юз бериш ёки бермаслиги (ютиш ёки ютказиш) номаълум бўлади.

3. Қимор ва гаров ўйинлари ўтказиш билан боғлиқ муносабатлар хусусияти юридик ва жисмоний шахсларнинг улар иштирокидаги қимор ва гаров ўйинларини ташкил қилиш билан боғлиқ талаблари суд тартибида ҳимоя қилинмаслигида намоён бўлади. Ушбу талабларнинг суд томонидан ҳимоя қилинмаслиги қимор ва гаров ўйинларини ҳуқуқий эмаслигини келтириб чиқармайди.

Суд ҳимояси билан таъминланмаган талаблар фақат қимор ва гаровга оид битимлар билан боғлиқ эмас. Шарҳланаётган моддада «қимор ва гаров ўйинларини ташкил қилиш ва унда иштирок этишнинг» кенг тушунчасидан фойдаланилади. Шу сабабли бундай талаблар турли хил фуқаролик ҳуқуқий шартномалардан келиб чиқиши мумкин. Масалан, қимор ўйинларини уюштириш билан боғлиқ талаблар, ўйин жойининг ижара ҳақини тўлашга доир талаблар ёки ўйинда иштирок этиш учун зарур бўладиган сотиб олинган белги (фишка, тош) ҳақини тўлаш ҳақидаги талаблар суд томонидан ҳимо қилинмайди.

Қимор ва гаров ўйинларида иштирок этиш билан боғлиқ талабларга қимор ва гаров ўйини бўйича ютқуни тўлаш ҳақидаги ютган шахснинг талаблари ҳам, ўз ихтиёри билан тўлаган (ютказилган) нарсани қайтариш ҳақидаги талаблари ҳам тааллуқлидир. Шу сабабли агар ютказган тараф ихтиёрий равишда ўз мажбуриятини бажарган бўлса, ўзи томонидан бажарилган нарсани суд тартибида қайтарилишини талаб қилишга ҳақли бўлмайди.

4. Қимор ва гаров ўйинлари билан боғлиқ талабларни суд томонидан ҳимоя қилинмаслигига доир қоидалардан истиснолар ҳам мавжуд. Жумладан, суд тартибида:

– қимор ёки гаров ўйинларда алдов, зўравонлик, таҳдид қилиш таъсирида ёхуд ўз вакилининг қимор ёки гаров ўйинлари ташкилотчиси билан ғаразли келишуви туфайли иштирок этган шахсларнинг талаблари, яъни ФКнинг 123 моддасида белгиланган асослар бўйича қимор ва гаров ўйинларини ҳақиқий эмас деб топиш ҳақидаги жабрланувчининг даъвосига асосан;

– лотерея, тотализатор ёки бошқа тавакалчиликка асосланган ўйин ташкилотчисига нисбатан ютқуни тўлаш ҳақидаги, шунингдек лотерея, тотализатор ва давлат томонидан ёки унинг руҳсатига асосан ўтказиладиган бошқа ўйинларни ўтказиш тўғрисидаги шартномани бузиш натижасида етказилган зарарни қоплаш ҳақидаги талаблар ҳимоя қилинади.

5. Шунга эътибор қаратиш керакки, ФК 916 моддасига асосан қимор, лотереялар ва гаров ўйинларида иштирок этишда кўриладиган зарарни суғурталашга йўл қўйилмайди.

984-модда. Давлат томонидан лотереялар ўтказишнинг ўзига хос хусусиятлари

Лотереялар ташкилотчиси — давлат, ваколатли давлат органидан рухсатнома (лицензия) олган шахслар ва лотереялар иштирокчилари ўртасидаги муносабатлар шартномага асосланади. Бундай шартнома лотерея билети бериш орқали расмийлаштирилади ва иштирокчи лотерея билети қийматини тўлаган пайтдан эътиборан тузилган деб ҳисобланади.

Ушбу модданинг биринчи қисмида назарда тутилган шартномани тузиш тўғрисидаги таклиф лотереялар ўтказиш муддати ва ютуқни аниқлаш тартиби ҳамда унинг миқдори ҳақидаги шартларни ўз ичига олган бўлиши лозим.

Лотереялар ташкилотчиси уларни белгиланган муддатда ўтказишдан бош тортган тақдирда, лотереялар иштирокчилари уларнинг ташкилотчисидан лотереяларни қолдириш ёки уларнинг муддатини бошқа вақтга қўчириш туфайли етказилган ҳақиқий зарарнинг ўрнини қоплашни талаб қилишга ҳақли.

Лотереялар ўтказиш шартларига мувофиқ ютган деб эътироф этиладиган шахсларга лотереяларни ўтказиш шартларида назарда тутилган миқдорда, шаклда (пул ёки буюм ҳолида) ва муддатларда, агар бу шартларда муддат кўрсатилмаган бўлса, лотереялар натижалари чиқарилган пайтдан эътиборан ўн кундан кечиктирмай лотереялар ташкилотчиси томонидан ютуқ тўланиши лозим.

Лотереялар ташкилотчиси ушбу модданинг тўртинчи қисмида кўрсатилган мажбуриятини бажармаган тақдирда, лотереяда ютган иштирокчи лотереялар ташкилотчисидан ютуқни тўлашни, шунингдек шартноманинг ташкилотчи томонидан бузилиши туфайли етказилган зарарларнинг ўрнини қоплашни талаб қилишга ҳақли.

1. Шарҳланаётган моддада шартнома ўйин ташкилотчиси ва унинг иштирокчилари ўртасидаги мажбурият ҳуқуқий муносабатни вужудга келтирувчи юридик факт сифатида номланган. Моддада қонунга мувофиқ,

таваккалчиликка асосланган ўйинлар — лотерея, тотализаторлар (ўзаро гаров ўйнаш) ўтказиш ҳуқуқи берилган ташкилотлар кўрсатиб қўйилган. Таваккалчиликка асосланган битимлар — бу тарафлари сифатида давлат оммавий тузилмалари ёки лицензия олган ва ўйин иштирокчиси бўлган бошқа ҳар қандай субъект ўртасидаги шартнома ҳисобланади.

Бугунги кунда лотереялар ўтказиш билан боғлиқ фаолият Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 15 ноябрдаги 396-сонли қарорига илова билан тасдиқланган «Лотереялар ташкил этиш ва ўтказиш тартиби тўғрисида»ги низом билан тартибга солинади.

Ушбу норматив ҳужжатга асосан, лотерея — юридик ва жисмоний шахсларнинг пул маблағларини ихтиёрийлик асосида ўйин билетларини тарқатиш йўли билан жалб қилишни назарда тутувчи таваккалчиликка асосланган ўйин, улар бўйича тушган маблағларнинг бир қисми ўйин қатнашчиларига буюм ёки бошқа ютуқлар ҳолида ўйин (тираж) натижаларига кўра тўланади.

2. Шарҳланаётган моддада ўйин ёки тотализаторда қатнашиш учун тўлов тўланиши, яъни лотерея ва тотализатор шартномалари ҳам ҳақ эвазига ҳам текинга тузилиши кўрсатиб ўтилмайди. Шу сабабли ФКнинг лотереялар ҳақидаги нормаси реклама мақсадларида муайян товарлар (истеъмол қилинадиган хизматлар)ни сотиб олувчилар ўртасида ўтказиладиган совринли ўйинларга нисбатан ҳам татбиқ қилинади.

Шуни таъкидлаш лозимки, ўйин билетлари қимматли қоғозлар тайёрлаш учун лицензияга эга бўлган корхоналарда тайёрланиши ҳамда қалбакилаштиришдан камида олти даражали химояга эга бўлиши керак. Лотереяларнинг актив турларини билетларини қатнашчи томонидан танланган тираж натижаларини рўйхатдан ўтказган ҳолда шакллантиришни назарда тутувчи ўйинларни ўтказишда ўйин билетлари бланкалари ҳимоялашнинг кам даражалари билан, ўйинлар билетларини рўйхатдан ўтказишда ҳимоялашнинг зарур даражасига билетларда махсус кодларни ёки белгиларни кўрсатиш йўли билан эришиш шартларига риоя қилган ҳолда тайёрланиши мумкин. Тайёрловчи корхоналар томонидан ўйинлар билетларини тайёрлашга фақат ташкилотчида фаолиятнинг лицензияланадиган тури билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи лицензия ва лицензияловчи орган томонидан тасдиқланган Шартлар мавжуд бўлган тақдирдагина йўл қўйилади.

Ўйинлар билетларини сақлаш махсус жиҳозланган биноларда, билетлар сақланишини таъминлаш бўйича албатта зарур чора-тадбирлар кўрилган ҳолда амалга оширилади. Ўйинлар билетлари қайта санаб чиқилмасдан ва тайёрловчи корхоналарга, етказиб берувчиларга ёки ташувчиларга нисбатан эътирозлар ўз вақтида билдирилмасдан қабул қилинган ҳолларда, ўйин билетларининг етишмаслиги ёки яроқсизланганлиги юзасидан моддий жавобгарлик ўйин билетларини қабул қилиб олишнинг белгиланган тартибига амал қилишни таъминламаган ўйин ташкилотчисига юкланади.

3. Лотереялар ташкил этиш ва ўтказиш тартиби тўғрисидаги Низомда лотерея шартномаси бўйича асосий мажбур шахс сифатида лотерея ташкилотчисини назарда тутати. Хатто лотерея лотерея оператори томонидан ўтказилса ҳам, қонунга мувофиқ у ташкилотчининг номидан ва унинг топшириғига мувофиқ ҳаракат қилади.

Лотереяларни ташкил қилиш ва ўтказишга рухсатномалар бериш Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 16 июлдаги 314-сон қарорига илова билан тасдиқланган «Лотереялар ташкил этиш фаолиятини лицензиялаш тўғрисида»ги низом асосида амалга оширилади.

Лотереялар ташкил этиш фаолиятини амалга оширишда қуйидагилар лицензия талаблари ва шартлари ҳисобланади:

а) лотереялар ташкил этиш соҳасидаги Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига, лицензияловчи органнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларига мажбурий риоя этиш;

б) лицензиатнинг ўз маблағлари (сармояси) етарли бўлишини ва уларнинг ҳамда бошқа молиявий кўрсаткичларининг қуйидаги нормативлар ва талабларга мувофиқ бўлишини таъминлаш:

лицензиат устав фондининг шакллантирилган миқдори лотереялар ташкил этиш бўйича фаолиятни амалга оширувчи юридик шахслар учун 200 миллион сўмдан кам бўлмаслиги керак, шундан эллик фоизи пул маблағлари билан шакллантирилади. Бунда лотереялар ташкил этиш бўйича фаолиятни амалга ошириш ҳуқуқи учун лицензия олиш тўғрисида ариза берилган вақтда лицензия талабгорининг устав фонди кўрсатиб ўтилган энг кам миқдорда тўлиқ шакллантирилган бўлиши керак. Лотереялар ташкил этиш бўйича фаолиятни амалга оширадиган юридик шахслар устав фондини шакллантириш учун кредитга, гаров остида олинган маблағлардан ҳамда бошқа жалб қилинган маблағлардан фойдаланишга йўл қўйилмайди;

чиқарилаётган ва муомаладаги ўйин билетлари ҳажми фаолиятнинг биринчи йили мобайнида — лицензиат ўз сармоясининг беш бараваридан, фаолиятнинг иккинчи йили мобайнида — ўн бараваридан ва фаолиятнинг кейинги йилларида — йигирма беш бараваридан ортиқ бўлмаслиги керак. Лицензиатнинг ўз сармояси миқдори етарли бўлмаган тақдирда лотереялар мўлжалланаётган ҳажмда фақат молия ташкилотларининг зарур миқдорларда таъминлаш кафолати мавжуд бўлганда ўтказилиши мумкин;

бюджет ва давлат мақсадли фондларига муддати ўтказиб юборилган мажбурий тўловларнинг, ходимларга иш ҳақи бўйича қарзларнинг, шунингдек молия ташкилотлари кредитлари бўйича муддати ўтказиб юборилган тўловларнинг мавжуд эмаслиги;

в) лицензиат раҳбарининг олий маълумотга (иктисодий, юридик, математик ёхуд ахборот технологиялари ихтисосликларидан бири бўйича) ҳамда тегашли ихтисослик бўйича камида икки йил иш стажига эга бўлиши.

Қуйидаги шахслар лицензиатнинг раҳбари ва бош бухгалтерлари бўлиши мумкин эмас:

якка ҳолда ижро этувчи орган функцияларини бажарган, коллегиял ижро этувчи орган таркибига кирган, лотереялар, тотализатор ва таваккалчиликка асосланган бошқа ўйинлар ташкил этиш бўйича фаолиятни амалга оширган юридик шахснинг, ушбу шахсларнинг айби билан йўл қўйилган лицензия талаблари ва шартлари бузилганлиги учун кўрсатиб ўтилган юридик шахсда фаолиятнинг тегишли турини амалга оширишга берилган лицензияларнинг амал қилиши тўхтатилган пайтда, агар бундай тўхташ пайтидан бошлаб уч йилдан кам вақт ўтган бўлса, муассислари ёки бош бухгалтерлари бўлган шахслар;

иктисодиёт соҳасидаги жиноят учун ёки бошқарув тартибига қарши жиноят учун олиб ташланмаган судланганликка эга бўлган шахслар;

юридик шахс банкрот деб эътироф этилган пайтда ва эътироф этилган пайтдан бошлаб икки йил ўтмаган бўлса, якка ҳолда ижро этувчи орган функцияларини бажарган ёки коллегиял ижро этувчи орган таркибига кирган шахслар;

г) лицензиат штатида лотереялар ташкил этиш ва ўтказиш бўйича махсус курсларда ўқиганлиги тўғрисидаги сертификатга эга бўлган, улар учун лицензиат асосий иш жойи ҳисобланган камида икки нафар мутахассиснинг бўлиши. Лицензиатда сертификатга эга бўлган мутахас-

сислар сони икки нафардан кам бўлиб қолган тақдирда лицензиат икки ой муддатда мутахассислар сонини белгиланган миқдоргача тиклаш чора-тадбирларини кўриши керак;

д) ўйинларни фақат ютуқли билетларни тасодифий танлаб олиш жараёнига инсон омилининг бирон-бир таъсирини тўлиқ истисно қилувчи технологиялар ва жиҳозларни қўллаган ҳолда ўтказиш;

е) лицензияловчи орган томонидан тасдиқланган лотереялар ўтказиш шартларига риоя этиш, лотереяларни тайёрлаш, сақлаш ва тарқатиш, ўйинларни ўтказиш, шунингдек ютуқларни бериш (тўлаш) тартибидан қандайдир четга чиқилишини истисно қилиш.

4. Лотереялар ташкил этиш фаолияти фақат юридик шахслар томонидан амалга оширилади.

5. Фуқаролик кодекси ўйин ташкилотчиси ва иштирокчи ўртасида тузиладиган шартнома шаклига доир нормани белгилаб беради. Ўйин ўтказиш қоидаларида назарда тутилган ҳолларда у ёзма шаклда бўлиши ва лотерея билетини (қимматбаҳо қоғоз бўлмаган) бериш, квитанция ёки бошқа ҳужжат беришда кўринади. Шарҳланаётган моддада кўрсатиб ўтилган шартномани тузиш тўғрисидаги таклиф лотереялар ўтказиш муддати ва ютуқни аниқлаш тартиби ҳамда унинг миқдори ҳақидаги шартлар муҳим шарт ҳисобланади.

6. Шарҳланаётган модданинг 4-қисмида лотереялар ўтказиш шартларига мувофиқ ютган деб эътироф этиладиган шахсларга назарда тутилган миқдорда, шаклда ва муддатларда лотереялар ташкилотчиси томонидан ютуқ тўланиши лозимлигини белгилайди.

«Лотереялар ташкил этиш ва ўтказиш тартиби тўғрисида»ги низомда ўйинларни ўтказиш қуйидаги шаклларда амалга оширилиши мумкинлиги белгиланган:

а) тираж лотереялари, бунда тартиб рақамлари кўйилган (зарурат бўлганда, сериялар ва разрядларга бўлинган), улар бўйича олдиндан белгиланган вақтда ютуқлар ўйини ташкил қилинадиган лотерея билетлари чиқарилади. Бунда ўйин билетлари сони, битта ўйин билетининг қиймати, тиражларни ўтказиш вақти, пул, буюм ёки бошқа ютуқлар миқдори ва сони лотереялар чиқарилгунгача белгиланади;

б) бир лахзали лотереялар, бунда лотерея билетлари уларни бузмасдан ютуқ чиққан ўйин билетларини аниқлашни тўлиқ истисно қилувчи ёпик

ҳолда ютуқлар олдиндан белгиланган ҳолда чиқарилади. Қатнашиш натижалари ўйин билети сотиб олингандан ва у очилгандан (ҳимоя қатламини ўчириш, ўйин билетининг бир қисмини кесиш ёки қирқиб олиш) кейин дарҳол аниқланади;

в) пассив ва актив лотереяларга бўлинадиган сонли лотереялар. Пассив сонли лотереяда қатнашишни хоҳловчи шахс сонлар, белгилар ёки бошқа қайдлар комбинацияси олдиндан кўрсатилган ўйин билетини белгиланган қиймати бўйича сотиб олади. Актив сонли лотереяда қатнашишни хоҳловчи шахс махсус бланкада ёки бошқа йўл билан йўл қўйиладиган натижалар йиғиндисидан тиражнинг мумкин бўлган натижасини танлайди, у ўйин ташкилотчиси томонидан танланган вариантлар рўйхатдан ўтказилгандан ва вариантларга мувофиқ келувчи тиражда қатнашишнинг қиймати тегишли вариант бўйича тўлангандан кейин лотерея қатнашчисига айланади.

Сонли лотереялар тиражи сонлар, белгилар, бошқа қайдларни ёки уларнинг комбинацияларини тасодифий танлаш йўли билан, шунингдек Шартларда назарда тутилган у ёки бу воқеалар натижасида амалга оширилади. Сонли лотереялар тиражининг телевидение орқали тўғридан-тўғри эфирда трансляция қилмасдан ўтказилишига йўл қўйилмайди.

Сонли лотереялар бўйича ютуқли билетлар, шунингдек тегишли ютуқлар миқдори тираж натижаларининг ўйин билетларида белгиланган натижаларга тўлиқ ёки қисман мос тушишига қараб аниқланади;

7. Айрим ҳолларда лотерея ўйинларини ўтказиш қоидаларида ютуқни тўлаш мажбурияти учинчи шахсларга, банкларга юклатилиши ҳам мумкин. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 15.11.2002 йилдаги 396-сонли «Пул-буюм лотереялари ўтказишни ташкил этишни такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қароридан нақд пул маблағларини банк айланмасига жалб этиш, аҳолининг бўш пул маблағларини минтақавий ижтимоий дастурларни амалга ошириш учун қўшимча равишда жамлаш, пул-буюм лотереялари ўтказишни фаоллаштириш ва уларни ташкил этишни такомиллаштириш назарда тутилган.

Унга кўра, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига пул-буюм лотереяларини ташкил этиш фаолиятини тартибга солиш функцияси юклатилган. Ўзбекистон Республикаси Халқ банкига эса, пул-буюм лотереяларини ташкил этиш ва ўтказиш ҳуқуқи берилди. Халқ банки

томонидан пул-буюм лотереяларини ўтказишни ташкил этишдан олинган даромадлар аҳолининг бўш маблағларини омонатларга жалб этиш ишларини фаоллаштиришга мақсадли йўналтирилган ҳолда унинг тасарруфида қолиши назарда тутилган.

8. Ҳуқуқролик кодекси ўйин иштирокчилари ҳуқуқлари бузилганда вужудга келадиган оқибатларни назарда тутати. Лотереялар ташкилотчиси уларни белгиланган муддатда ўтказишдан бош тортган тақдирда, лотереялар иштирокчилари уларнинг ташкилотчисидан лотереяларни қолдириш ёки уларнинг муддатини бошқа вақтга кўчириш туфайли етказилган ҳақиқий зарарнинг ўрнини қоплашни талаб қилишга ҳақли (ФК 14-моддаси). Ўйинни ўтказиш муддатини кейинга қолдириш масаласи ҳам шундай тарзда ҳал қилинади.

Бошқа оқибат лотереялар ўтказиш шартларига мувофиқ ютган деб эътироф этиладиган шахсларга лотереяларни ўтказиш шартларида назарда тутилган миқдорда, шаклда (пул ёки буюм ҳолида) ва муддатларда, агар бу шартларда муддат кўрсатилмаган бўлса, лотереялар натижалари чиқарилган пайтдан эътиборан ўн кундан кечиктирмай лотереялар ташкилотчиси томонидан ютуқ тўланиши лозимлигини назарда тутати. Лотерея иштирокчиси белгиланган шаклда (пул ёки буюм) ва муддатда ютуқ тўланишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлади. Одатда, ютуқларни тўлаш (бериш) тартиби, муддатлари ва шартлари лицензияловчи орган томонидан тасдиқланган шартларда назарда тутилади. Ўйинлар бўйича ютуқлар сифатида а) пул маблағлари; б) буюм ютуқлари, бунда ютуқ эгаси унинг қийматини нақд пул билан олиш ҳуқуқига эга (агар шартларда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса). Битта буюм ютуғини унинг эгаси розилигисиз бошқаси билан алмаштиришга йўл қўйилмайди; в) кўчар ва кўчмас мулк тарзидаги ютуқлар; г) номоддий тусдаги ютуқларнинг бошқа турлари, кўчмас мулклар, айрим товарлар ва хизматлар, туристик саёҳатлар, санаторий ва дам олиш уйларига йўлланмалар сотиб олиш бўйича имтиёзлар бўлиши мумкин.

Ўйинларнинг ютуқ (мукофот) фондлари қуйидаги миқдорларда белгиланиши керак:

– тиражли ва лаҳзали лотереялар учун — лотерея билетларини тарқатишдан олинган пул маблағлари суммасидан қатъи назар, чиқарилган лотереялар ҳажмининг камида 40 фоизи миқдорида;

– лотереяларнинг бошқа турлари учун — тарқатилган лотерея билетлари умумий суммасининг камида 40 фоизи миқдорда.

Қонунга мувофиқ, ютуқларни тўлаш (бериш) муддати ютуқ чиққан билет тўловга тақдим этилган санадан бошлаб уч ойдан ортиқ бўлиши мумкин эмас. Ютуқ чиққан билетларни тўловга тақдим этишнинг шартларда белгиланган муддатлари ўзгартирилишига йўл қўйилмайди. Қалбакилаштиришнинг олдини олиш мақсадида ташкилотчининг ёки лицензияловчи органнинг хошишига кўра ўйиннинг ҳақиқийлигига шубҳа туғилган ҳар қандай билети тегишли экспертизадан ўтказилиши мумкин. Ўйиннинг ютуқ чиққан билетлари экспертизаси ўйин ташкилотчиси ёки, зарурат бўлганда, тайёрлаган корхона томонидан ютуқ чиққан билет тўловга тақдим этилган кундан бошлаб бир ойдан ортиқ бўлмаган муддатда амалга оширилади.

9. Ўйин иштирокчиларининг ҳуқуқлари кафолатига шарҳланаётган модданинг сўнгги қисмида назарда тутилган қоидани ҳам кўрсатиш мумкин. Унга кўра, лотереялар ташкилотчиси кўрсатилган мажбуриятини бажармаган тақдирда, лотереяда ютган иштирокчи лотереялар ташкилотчисидан ютуқни тўлашни, шунингдек шартноманинг ташкилотчи томонидан бузилиши туфайли етказилган зарарларнинг ўрнини қоплашни талаб қилишга ҳақли. Қарзнинг асосий қисмидан ташқари ФК 327-моддасига кўра, унга фоизлар ҳам тўланиши лозим ва у банк фоиз ставкасини ҳисобга олган ҳолда аниқланади.

57-БОБ. ЗАРАР ЕТКАЗИШДАН КЕЛИБ ЧИҚАДИГАН МАЖБУРИЯТЛАР

1-§. УМУМИЙ ҚОИДАЛАР

985-модда. Зарар етказганлик учун жавобгарликнинг умумий асослари

Ғайриқонуний ҳаракат (ҳаракатсизлик) туфайли фуқаронинг шахсига ёки мол-мулкига етказилган зарар, шунингдек юридик шахсга етказилган зарар, шу жумладан бой берилган фойда зарарни етказган шахс томонидан тўлиқ ҳажмда қопланиши лозим. (Ўз Р 15.12.2000 й. 175-II-сон Қонуни таҳриридаги қисм)

Қонунда зарарни тўлаш мажбурияти зарар етказувчи бўлмаган шахсга юклатилиши мумкин.

Қонун ҳужжатларида ёки шартномада жабрланувчиларга зарарни тўлашдан ташқари товон тўлаш мажбурияти белгилаб қўйилиши мумкин.

Зарар етказган шахс, агар зарар ўз айби билан етказилмаганини исботласа, зарарни тўлашдан озод қилинади. Қонунда зарар етказган шахснинг айби бўлмаган тақдирда ҳам зарарни тўлаш назарда тутилиши мумкин.

Қонуний ҳаракатлар туфайли етказилган зарар қонунда назарда тутилган ҳолларда тўланиши лозим.

Агар зарар жабрланувчининг илтимоси ёки розилиги билан етказилган бўлса, зарар етказган шахснинг ҳаракатлари эса жамиятнинг ахлоқий тамойилларини бузмаса, зарарни тўлаш рад этилиши мумкин.

1. Ушбу модда нормалари зарар етказганлик учун (деликт мажбуриятлари) жавобгарликнинг умумий асосларини белгилайди. Ушбу асослар зарар етказганлик учун фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликнинг барча турлари учун умумий бўлиб ҳисобланади. Умумий асослардан ташқари ФК ушбу боби ва бошқа фуқаролик қонун ҳужжатларида назарда тутилган махсус асослар ҳам мавжуд.

2. Одатда зарар етказиш ҳолларида зарар етказган шахс билан жабрланувчи шартномавий муносабатларда бўлмайдилар. Шартномавий маж-

буриятларни бузганлик учун жавобгарлик асослари ФКнинг 333-моддасида белгилаб қўйилган (ФК шарҳларининг I-томига қаралсин). Аини вақтда ушбу қоидадан истисно ҳам мавжуд. Ушбу боб таъсир доираси муайян ҳолатларда шартномавий муносабатларга нисбатан ҳам жорий этилади (бу ҳақда батафсил қаранг: ФКнинг 998, 1005, 1017 моддаларига шарҳлар, шунингдек, 1996 йил 26 апрелда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги Қонуни»).

3. Зарар етказганлик учун фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликка тортиш учун бир вақтнинг ўзида қуйидаги ҳуқуқбузарлик таркиби мавжуд бўлиши шарт:

а) зарар етказилганлиги (мавжудлиги);

б) зарар етказувчи шахс ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги)нинг ҳуқуққа хилофлиги;

в) етказилган зарар билан ҳуқуққа хилоф қилмиш ўртасида сабабий боғланиш;

г) зарар етказувчи шахснинг айби ёки зарар етказувчи шахс хатти-ҳаракатларини назорат қилиш мажбурияти юкланган шахснинг айби.

4. Деликт бўйича етказилган зарар мазмуни шартнома мажбуриятини бузганлик етказилган зарар мазмунидан кенгроқ ҳисобланади. Шарҳланаётган моддада одатда зарар деганда ҳуқуқбузарлик натижасида жабрланувчига тегишли мол-мулкни, мулкый ҳуқуқ ҳажмини камайишида ёки йўқотилишида намоён бўладиган моддий зарар ёки номоддий неъматни (жисмоний шахсни ҳаёти ёки соғлиғини) шикастланиши ёинки ундан маҳрум бўлиниши тушунилади. Шу сабабли зарар моддий ёхуд жисмоний характер касб этади. Моддий зарар кўрган жабрланувчи жисмоний шахс ҳам, юридик шахс ҳам бўлиши мумкин. Жисмоний зарар бўйича жабрланувчи фақат фуқаро бўлиши мумкин.

Фуқарони ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарар, шунингдек, маънавий зарар ўзига хос хусусиятларга эга бўлишини ҳисобга олиш лозим. Айнан ушбу хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда ушбу турдаги зарарларни қоплаш таркиби ФКнинг алоҳида параграфлари билан белгиланади.

5. Етказилган зарар тўлиқ ҳажмда, бой берилган фойдани ҳам қўшиб ҳисобга олган ҳолда ундирилади.

ФКнинг 14-моддасида реал зарар ва бой берилган фойда тушунчаларига изох берилган. Ҳуқуқи бузилган шахснинг бузилган ҳуқуқини, нобуд

бўлган ёки шикастланган мол-мулкни тиклаш учун қилган ёки қилиши лозим бўлган ҳаракатлари ҳақиқий (реал) зарар ҳисобланади. Жабрланувчи шахс ўз ҳуқуқлари бузилганида одатдаги фуқаролик муомаласи шароитида олиши мумкин бўлган, лекин ололмайд қолган даромадлари бой берилган фойда бўлиб ҳисобланади.

Қонун ҳужжатларида етказилган зарани тўлиқ ҳажмда қоплаш умумий қоидадан истисно назарда тутилиши мумкин. Масалан, ФКнинг 1004-моддасига биноан суд жабрланувчининг айби ва зарар етказган шахснинг мулкий ҳолатини ҳисобга олган ҳолда ундириладиган зарар ҳажмини камайтириши мумкин. Агарда зарар ўз жавобгарлигини суғурталаган шахс томонидан етказилган бўлса, етказилган зарарни қоплаш учун суғурта суммаси етарли бўлмаган тақдирда, у суғурта суммаси билан амалдаги зарар ҳажми ўртасидаги фарқни тўлаши лозим (ФКнинг 992-моддаси шарҳига қаранг).

6. Умумий қоидага кўра зарарни тўлаш мажбурияти бевосита зарар етказувчига юкланади. Айни пайтда қонунда етказилган зарарни тўлаш мажбурияти зарар етказган шахсга эмас, балки унинг хатти-ҳаракатлари учун маъсул бўлган ёхуд унинг хатти-ҳаракатларини назорат қилиши шарт бўлган шахсларга ҳам юкланиши мумкин. ФКнинг 992, 993, 994, 996, 998 ва бошқа моддаларида бундай ҳолатлар назарда тутилган (ушбу моддалар шарҳига қаранг).

7. Қонун ҳужжатларида ёки фуқаролик ҳуқуқий шартномадан ташқари товон тўлаш мажбурияти юкланиши ҳам мумкин. Фуқарони ҳаёти ёки соғлиғига етказилган зарар оқибатларини юмшатиш учун қонун ҳужжатларида ёхуд шартномада товон тўловлари одатда назарда тутилади. Ушбу чоралар фуқаролик — ҳуқуқий ижтимоий ҳимоя воситаси ҳисобланади.

8. Юқорида зарар етказганлик учун жавобгарликни қўллаш асоси сифатида зарар етказувчининг айби мавжуд бўлиши кўрсатилган эди. Айб зарар етказувчининг ўз қилмиши ва унинг оқибатларига руҳий психик муносабати ҳисобланади. Ушбу субъектив муносабат унинг намоён бўлиши шаклларига қараб қасд ва эҳтиётсизликка фарқланади. Қасд деганда ҳуқуққа хилоф ҳаракат (қилмиш)нинг зарарли оқибатларини олдиндан кўриш, унинг рўй беришини исташ ёки унинг рўй беришига онгли равишда йўл қўйиш ҳисобланади. Эҳтиётсизлик муайян ҳолатларда зарур ва шарт бўлган диққат-эътибор, эҳтиёткорлик, жонқуярлик, ғамхўрлик, меъёр ва ш.к.ни йўқлигида намоён бўлади. Зарар етказувчи

айбининг шакли қонун ҳужжатларида бевосита белгилаб қўйилган ҳоллардагина ҳуқуқий оқибатларга эга бўлади. Қолган ҳолатларда қасд ёки эҳтиётсизликдан қатъий назар қилмиш тўлақонли айб асосида содир қилинган ҳисобланади, яъни айбнинг ҳар қандай шаклида етказилган зарар тўлиқ ҳажмда ундирилади.

Зарар етказган шахс, агарда бунда ўзининг айби йўқлигини исботлаб берса, яъни форс-мажор ҳолатлари рўй берган ёхуд учинчи шахсларнинг айби мавжуд бўлса жавобгарликдан озод қилинади. ФКнинг 333-моддасида (мажбуриятни бузганлик учун жавобгарлик) ҳам, ушбу шарҳланаётган нормада ҳам, айбсизликни исботлаш бурчи зарар етказган шахс зиммасига юкланади. Ушбу ҳолатда айбдорлик презумцияси намоён бўлади, яъни, зарар етказган шахс қонунда белгиланган тартибда ўзини айбсизлигини исботлаб бермагунича, айбдор ҳисобланади.

Қайд этиш лозимки, айб деликт бўйича жавобгарликни белгилашда қатъий, яъни мутлоқ зарурий асос эмас. Қонунда (қонун ҳужжатларида эмас) зарар етказувчининг айби бўлмаганда ҳам зарарни тўлаши назарда тутилиши мумкин. ФКнинг 993, 996, 999-моддаларида зарарни тўлаш мажбурияти айб категориясини қўллаш мумкин бўлмаган шахсларга (муомалага лаёқатсизлиги сабабли) ёки зарар етказишда айби бўлмаган шахсларга юкланиши мумкинлиги белгилаб қўйилган (ФКнинг 993, 996, 999-моддалари шарҳига қаранг).

9. Ушбу шарҳланаётган модданинг 1-қисмида жавобгарлик шартли сифатида зарар етказувчи ҳатти-ҳаракати (ҳаракатсизлиги)нинг ҳуқуққа хилофлиги зарар етказувчи ҳатти-ҳаракатини ғайриқонунийлигини, яъни бошқа шахснинг субъектив ҳуқуқини бирор тарзда бузилишини англайди. ФК 9-моддаси 5-қисмига кўра фуқаролар ва юридик шахслар бошқа шахсларга зарар етказишга қаратилган ҳаракатларни содир этмасликлари шарт. Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар бош деликт тамойилига асосланади, яъни агарда қонун ҳужжатларида белгиланган бўлмаса, (масалан, зарурий мудофаа ҳолатида зарар етказиш) ҳар қандай зарар етказиш ҳуқуққа хилоф ҳисобланади.

Юқорида кўрсатилганидек, ҳуқуққа хилофликни қонун ҳужжатларида белгиланган таъқиқни бузишга қаратилган ҳаракатларни содир этиш билангина боғланмаслик керак. Ҳуқуққа хилофлик доираси фақат бу билан чекланмайди, балки ундан кенгроқ, яъни бошқа шахсларни субъектив

хуқуқлари ва қонуний манфаатларига тажовуз қилувчи ҳар қандай зарар етказишидан иборат.

Хуқуққа мувофиқ (қонуний) ҳаракатлар натижасида етказилган зарар қонунда назарда тутилган ҳоллардагина тўланиши лозим.

10. Бир вақтнинг ўзида қуйидаги икки ҳолат мавжуд бўлганида зарарни тўлаш рад этилиши мумкин:

- агарда зарар жабрланувчининг илтимоси ёки розилиги билан етказилган бўлса;
- зарар етказувчининг ҳаракатлари жамиятнинг ахлоқий тамойилларига путур етказмаса.

Жабрланувчининг илтимоси ёки розилиги яққол ифодаланган бўлиши шарт. Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган шахснинг, вояга етмаганларнинг, ўз ҳаракати оқибатларини англаб етмайдиган ҳолатда бўлган (яъни алкохол, гиёҳванд ёки психотроп моддалар истеъмол қилиш оқибатида) шахсларнинг, яъни ақли норосолик холида бўлганлар илтимоси ёки розилиги ҳисобга олинмайди.

Жамиятнинг ахлоқий тамойиллари суд томонидан ҳар бир конкрет ҳолатдан келиб чиқиб ҳисобга олинади. Бундай тамойиллар доирасига умуминсоний қадриятлар (инсонпарварлик, адолат, бағрикенглик, ачиниш ва х.к.) ва миллий-диний қадриятлар (сахийлик, меҳмондўстлик, садоқат, вафодорлик, иффат-хаё, катталарга хурмат ва итоаткорлик ва х.к.) киритилиши мумкин.

986-модда. Зарар етказишнинг олдини олиш

Келгусида зарар етказилиши хавфи борлиги бундай хавфни юзага келтирадиган фаолиятни тақиқлаш тўғрисида даъво қўзғатишга асос бўлиши мумкин.

Агар етказилган зарар зарар етказишни давом эттираётган корхона, иншоотдан фойдаланиш ёхуд бошқа ишлаб чиқариш фаолиятининг оқибати бўлса, суд жавобгарга зарарни қоплашдан ташқари тегишли фаолиятни тўхтатиб туриш ёки тугатиш мажбуриятини юклашга ҳақли.

Тегшли фаолиятни тўхтатиб туриш ёки тугатиш жамоатчилик манфаатларига зид бўлган тақдирдагина, суд бу ҳақдаги даъвони рад

этиши мумкин. Бундай фаолиятни тўхтатиб туришни ёки тугатишни рад этиш жабрланувчиларни ушбу фаолият туфайли етказилган зарарни ундириш ҳуқуқидан маҳрум этмайди.

1. Ушбу моддада зарар етказишни олдини олишнинг асослари ва тартиби белгиланган. Ушбу чоралар ФКнинг 11-моддасида кўрсатилган фуқаролик ҳуқуқларини химоя қилиш усулларининг таркибий қисмларига киради (ҳуқуқни бузадиган ёки унинг бузилиши хавфини туғдирадиган ҳаракатини олдини олиш). Деликт мажбуриятларининг бошқа нормаларидан фарқли равишда бунда ҳуқуқий муносабатнинг объекти бўлиб оқибат эмас, балки унинг сабаби ҳисобланади.

Ушбу норма муҳим превентив (ҳуқуқбузарликни олдини олиш) аҳамиятига эга, яъни потенциал ҳуқуқбузарларга учинчи шахсларга зарар етказишга имкон бўлмайди.

Келгусида зарар етказиш хавфи худди шундай хавфни вужудга келтирувчи фаолиятни таъқиқлаш тарзида даъво билдириш учун асос бўлиб ҳисобланади. Хавф келгусида зарар етказишнинг реал хавф-хатаридир.

Худди шундай даъво билан нафақат келгусида ўзига зарар етказилиши мумкин бўлган шахс, балки унинг васийи, хомийси, манфаатдор ташкилот, балки тадбиркорлик субъектлари фаолиятини назорат қилувчи органлар ҳам чиқиши мумкин (Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июнда чиқарилган «Тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқий химоя тизимини янада такомиллаштириш чоралари тўғрисидаги» ПФ-3619 сонли Фармони).

Одатда деликт муносабатларида зарар етказган шахс ўзининг айб-сизлигини исботлаши лозим. Бироқ шарҳланаётган нормада исботлаш бурчи келгусида зарар етказиш хавфини вужудга келтирувчи фаолиятни таъқиқлашни талаб қилаётган шахс зиммасига юкланади.

2. ФКнинг 986-моддаси 2-қисмидан фарқли равишда бир вақтнинг ўзида икки чорани назарда тутати:

- корхона, иншоот ёки бошқа ишлаб чиқариш фаолияти оқибатида етказилган зарарни коплашни жавобгар зиммасига юклаш;
- агарда юқорида кўрсатилган ҳаракатлар янгидан зарар етказиш хавфини вужудга келтирса жавобгар зиммасига фаолиятни тўхтатиб туриш ёки тугатиш мажбуриятини юклаш.

3. Суд тегишли фаолиятни тўхтатиб туриш ёки тугатиш ҳақидаги талабни, агарда бу жамият манфаатларига зид бўлса, қаноатлантирилмаслиги мумкин.

Жамият манфаатлари дейилганда умумдавлат манфаатлари (мудофаа, хавфсизлик, кишилар ва ташкилотларни нормал хаёти йфаолиятинитаъминлаш), минтакавий (тегишли худуд доирасида чегараланадиган ижтимоий зарурат) манфаат ва шу кабилар тушунилади. Хуқукбузар корхонанинг тадбиркорлик манфаатларини «жамоат манфаатлари» сифатида талкин этиш тўғри бўлмаган бўлур эди. Жамоат манфаатлари доирасини белгилашда судлар хар доим қонун хужжатлари талабларини хисобга олган холда муайян вазиятдан келиб чиқмоқликлари талаб этилади. Булар хар доим шуни ёдда тутиш лозимки, жамият манфаатларининг муҳим таркибий қисми бўлиб, кишиларнинг хаёти ва соғлиғига, агроф-муҳитни ҳимоя қилиш, аҳолини хаётий зарур товарлар, ишлар, хизматлар билан таъминлаш зарурати хисобланади.

4. Суд томонидан бундай фаолиятни тўхтатиш ёки тугатишни рад этилиши жабрланувчини бундай фаолият натижасида етказган зарарни тўланишини талаб қилиш хуқуқидан маҳрум қилмайди. Бунда шуни хам хисобга олиш керакки, зарарни тўлаш нафақат зарар етказган корхона зиммасига, балки бошқа субъектларга, жумладан, фаолиятни тўхтатилмаслигидан наф қўрувчи зиммасига хам юкланиши мумкин, чунки суд уларни, жамият манфаатларидан келиб чиқиб, зарар етказган корхона фаолияти тўхталиши ёки тугатилиши рад этилган. Бундай холатда суд зарар етказиш бархам топгунча даврий товон тўловлари белгилаши мумкин.

987-модда. Зарурий мудофаа холатида зарар етказганлик

Зарурий мудофаа холатида етказилган зарар, агар бунда мудофаа чегарасидан чиқилмаган бўлса, тўланмайди.

Агар ғайриқонуний тажовуздан ҳимояланиш пайтида ҳимояланувчи учинчи шахсга зарар етказган бўлса, бу зарар тажовуз қилган шахс томонидан тўланиши лозим.

Шахсга унинг жиноий ҳаракатларининг пайини қирқиш ёхуд уни ушлаш ва тегишли органларга олиб бориш сабабли етказилган зарар тўланмайди.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада зарурий мудофаа холатида зарар етказганлик оқибатлари белгиланган.

Агарда шахс ўзининг хаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига қарши тажоввузлардан ҳимоя қилиб зарар етказса, зарар тўланмайди. Зарурий мудофаа

тушунчаси Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 37-моддасида кўрсатилган. Зарурий мудофаа ҳолатида содир этилган ҳаракатлар, яъни тажовуз қилувчи шахсга зарар етказиш орқали уни ғайриқонуний тажовузидан химояланувчини ёки бошқа шахсларни шахсини ёки ҳуқуқларини, давлат ёки жамият манфаатларини химоя қилиш, агарда бунда зарурий мудофаа чегарасидан чиқилмаган бўлса, жиноят ҳисобланмайди. Зарурий мудофаа тушунчасидаги нормаларни қўллаш хусусиятлари Ўзбекистон Республикаси Олий Суди пленумининг 1996 йил 20 декабрдаги 39-сонли «Ижтимоий хавфли тажовузлардан зарурий мудофаа ҳуқуқини таъминловчи қонун ҳужжатларини суд томонидан қўллаш тўғрисида Қарори» билан белгилаб қўйилган. Бунда кўрсатилишича Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 37-моддаси доирасида химояланишга йўл қўйиладиган ижтимоий хавфли тажовузлар дейилганда Жиноят Кодексининг махсус қисми нормаларида назарда тутилган қилмишлар тушунилади, бунда бундай жиноятларни содир этган жиний жавобгарликка тортилган — тортилмаганидан ёхуд ақли норасолиги ёйинки жиний жавобгарлик ёшига етмаганлиги ёхуд бошқа асосларга кўра жиний жавобгарликдан озод қилингани аҳамиятга эга эмас. Демак, зарурий мудофаа ақли норасолар, шунингдек, амалда хато-янглишиш натижасида ҳаракат қилган, яъни муайян ҳолатларга кўра ижтимоий хавфли қилмиш содир этганлиги учун жиний жавобгарликка тортилмайдиган ижтимоий субъектларга қарши ҳам қўлланиши мумкин.

2. Агарда шахс зарурий мудофаа чегарасидан ташқари чиққан ҳолда зарар етказса, жабрланувчининг айб даражасини ҳисобга олган ҳолда зарарни тўлиқ ёки қисман қоплайди. Жиноят Кодексининг 37-моддаси 2-қисмида кўрсатилишича химояни тажовуз характери ва даражасига яққол номуносиблиги зарурий мудофаа доирасидан ташқари чиқиш ҳисобланади. Бунда ҳужум қилувчига унинг ҳуқуққа хилоф қилмишини амалга оширилиши натижасида вужудга келиши мумкин бўлган зарардан анчагина оғирроқ, қаттиқроқ жиддий зарар етказилади.

3. Агарда ҳуқуққа хилоф тажовуздан химояланувчи томонидан учинчи шахсларни ҳаёти ёки соғлиғига зарар етса, зарар тажовуз қилган шахс томонидан тўланади (химояланувчи томонидан эмас).

4. Маълумки жиноятчини ушлаш, унинг жинояткорона ҳаракатларини олдини олиш учун фақат фаол ҳаракатлари амалга ошириш талаб этилади. Жиноятчи панд-насхатни, оғзаки кўрсатмани қабул қилавермайди. Баъзан

жиноятчини ушлаш, унинг жиноий қилмишига чек қўйиш ҳаракатлари жиноятчини соғлиғи ёхуд мол-мулкига зарар етказиши мумкин. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар фаолиятини характерини ҳисобга олган ҳолда ушбу модданинг 3-қисми нормалари шакллантирилган. Шахсга унинг жиноий ҳаракатларига чек қўйиш ёхуд уни ушлаш ва тегишли органларга (милицияга, прокуратурага, ўзини-ўзи бошқариш идораларига) олиб бориш сабабли етказилган зарар тўланмайди. Бунда зарар етказувчи ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идора ходими ёки оддий фуқаро бўлиши аҳамиятга эга эмас.

988-модда. Охирги зарурат ҳолатида зарар етказганлик

Охирги зарурат ҳолатида етказилган зарар, яъни зарар етказган шахснинг ўзига ёки бошқа шахсларга таҳдид солган хавфни бартараф этиш учун охирги зарурат ҳолатида етказилган зарар, агар бу хавф мазкур ҳолатларда бошқа воситалар билан бартараф этилиши мумкин бўлмаса, зарар етказган шахс томонидан тўланиши лозим.

Бундай зарар етказилган ҳолатларни ҳисобга олиб, суд уни тўлаш мажбуриятини зарарни етказган шахс учинчи шахснинг манфаатини кўзлаб ҳаракат қилган бўлса, ўша шахсга юклаши ёхуд бу учинчи шахсни ҳам, зарар етказган шахсни ҳам зарарни тўлашдан тўлиқ ёки қисман озод қилиши мумкин.

1. Ушбу моддада қилмишини ҳуқуққа хилофлигини истисно этувчи ҳолатлардан бири бўлган охирги зарурат ҳолатида зарар етказганлик оқибатлари белгилаб қўйилган.

2. Зарурий мудофаадан фарқли равишда охирги зарурат ғайриқонуний тажовузни олдини олишга қаратилмасдан, балки кўриқланаётган манфаатлар тўқнашганда вужудга келадиган зиддиятларни ҳал этишни ҳуқуқий механизми сифатида намоён бўлади. Охирги зарурат ҳолатидаги шахс куйидагилардан бирини танлаши шарт: ё хавф-хатарни амалга ошишига йўл қўяди ёхуд зарар етказиш орқали бошқа қонуний манфаатларни бузиш воситасида хавф-хатарни бартараф этади. Сўнги ҳолатда қилмиш формал жиҳатдан зарар етказишдан фарқ қилмайди, гарчи бошқа жиҳатдан олганда қонуний хатти ҳаракат сифатида баҳоланса ҳам. Умумий қоида бўйича охирги зарурат ҳолатида зарар етказиш зарар етказувчини уни тўлаш мажбуриятидан озод қилмайди (жиноят ва маъмурий қонунлар бўйича эса ушбу ҳолат жиноят ёки маъмурий

жавобгарликдан озод қилиш учун асос бўлиб ҳисобланади). Охирги зарурат ҳолатида етказилган зарар, яъни зарар етказган шахснинг ўзига ёки бошқа субъектларга таҳдид солган хавфни бартараф этиш орқали охирги зарурат ҳолатида етказилган зарар, агар бу хавф мазкур ҳолатларда бошқа воситалар, усуллар билан бартараф этилиши мумкин бўлмаса, зарар етказган шахс томонидан тўланиши лозим. Ушбу нормани адолатли ва оқилона эканлиги шубҳасиздир, у шунингдек, бош деликт тамойили билан ҳам узвий боғлиқ, бироқ ушбу ҳолатда асосий хусусият шундан иборатки, бунда ғайриқонуний қилмиш содир этмаган шахс тасодифийлик характериға эға бўлган вазият тақозосига кўра ўзига хос қурбон ва жабрланувчи бўлиб қолади.

3. Шарҳланаётган модданинг 2-қисмида умумий қоидадан истисно белгилаб қўйилган. Бундай зарар етказилган ҳолатларни ҳисобға олиб, суд уни тўлаш мажбуриятини, агарда зарар етказувчи учинчи шахс манфаатини кўзлаб ҳаракат қилган бўлса, ўша манфаатдор шахсға юклаш ёхуд учинчи шахсни ҳам, зарар етказган шахсни ҳам зарарни тўлашдан тўлиқ ёки қисман озод қилиши мумкин.

Суд томонидан ҳисобға олинishi лозим бўлган ҳолатлар турли-туман бўлиб, уларни тўлиқ рўйхатини олдиндан белгилаш мумкин эмас. Бироқ асосий ҳолатлар энг аввало зарар етказувчини, жабрланувчини ва наф қўрувчини (агарда охирги зарурат учинчи шахслар манфаатларини кўзлаб қўлланган бўлса) мулкий ҳолатини, шунингдек уларни саломатлик ҳолати, ёки (агарда жисмоний шахс бўлса), доимий даромад манбаи мавжудлиги ва ш.к. билан боғлиқ. Масалан, суд агарда зарар етказувчи пенсионер ёки ногирон бўлса, зарар етказишдан манфаати кўзланган шахс кам таъминланган оилаға мансуб вояға етмаган бўлса, уларни зарарни тўлашдан озод қилиши мумкин. Бундай ҳолларда жабрланувчи кўпинча хўжалик юритувчи субъект ҳисобланиб, етказилган зарар унинг учун жиддий аҳамиятға эға бўлмайди.

Бироқ энг асосийси, суд ҳолатларни ҳисобға олишда адолат ва оқилоналик тамойилларига амал қилиб, энг мақбул қарор қабул қилиши лозим.

989-модда. Юридик шахснинг ёки фуқаронинг ўз ходими томонидан етказилган зарар учун жавобгарлиги

Юридик шахс ёхуд фуқаро ўз ходими меҳнат (хизмат, лавозим) мажбуриятларини бажариб турган вақтида етказган зарарни қоплайди.

Ушбу бобнинг қоидаларига мувофиқ, меҳнат шартномаси асосида, шунингдек фуқаровий-ҳуқуқий шартнома асосида иш бажараётган фуқаролар, агар бунда ишларни бехатар олиб бориш юзасидан тегишли юридик шахснинг ёки фуқаронинг топшириғи бўйича ёки назорати остида ҳаракат қилган бўлсалар ёки ҳаракат қилишлари лозим бўлган бўлса, ходимлар деб эътироф этиладилар.

Хўжалик ширкатлари ва жамиятлари, ишлаб чиқариш кооперативлари ўз иштирокчилари (аъзолари) томонидан улар ширкат ва жамият ёки кооперативнинг тадбиркорлик, ишлаб чиқариш ёки бошқа фаолиятини амалга ошириш вақтида етказилган зарарни қоплайдилар.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада юридик шахснинг ёки фуқаронинг ўз ходими томонидан етказилган зарар учун жавобгарлиги асослари ва ҳажми белгилаб қўйилган.

2. Иш берувчи ўз ходими томонидан меҳнат мажбуриятларини бажаришда етказган зарарни тўлайди. Фуқаро ҳам иш берувчи бўлиши ва меҳнат шартномаси бўйича ходимлар ёллашга ҳақли (хайдовчи, қоровул, энага, ошпаз, уй ходимаси ва х.к.). Бу ўринда шуни унутмаслик керакки, яқка тадбиркор ўзининг тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда ёлланма меҳнатдан фойдаланишга ҳақли эмас, бироқ ушбу фаолиятга учинчи шахсларни фуқаролик ҳуқуқий шартномалар орқали жалб этишга ҳақли.

3. Зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятларга нисбатан (ФКнинг 57-бобига кўра) ходимлар дейилганда меҳнат шартномаси асосида ишловчи фуқаролар (шартнома шакли ва муддатидан қатъий назар), шунингдек, фуқаролик ҳуқуқий шартнома асосида ишлаётган фуқаролар (шартнома шакли ва муддатидан қатъий назар), тушунилади, агарда ушбу ходимлар:

– биринчидан, иш берувчининг топшириғи асосида (ушбу топширик меҳнат шартномаси ёки фуқаролик шартномаси шартлари билан камраб олинади ёки алоҳида тартибда келишиб олинган бўлади) ҳаракат қилган ёки ҳаракат қилиниши лозим бўлса;

– ходимлар тегишли иш берувчилар (фуқаро ёки юридик шахс) назорати остида ҳаракат қилган бўлсалар. Назорат ишларни иш берувчи ёки буюртмачи кузатуви остида бажарилишинигина эмас, балки уларнинг меҳнатни муҳофаза қилиш ва техника хавфсизлиги бўйича нормативларга риоя қилинишини таъминлаш бўйича мажбуриятларини ҳам англатади. Иш берувчи ёки буюртмачи амалга ошириладиган назорат қонуний асосга эга

бўлиши, яъни уларни ҳуқуқий мақоми билан боғлиқ бўлиши лозим, айни пайтда назоратни амалга оширишни реал имкони ҳам мавжуд бўлиши шарт. Баъзан, касаначиликда иш берувчи ўз уйида меҳнат қилётган касаначиларни жорий фаолиятини назорат қилиш бўйича объектив имкониятларга эга эмас. Ижрочи буюртмани ўз ишхонасида бажарган ҳолларда буюртмачи ҳам бундай имкониятга эга эмас. Бинобарин, агарда меҳнат шартномасида ёки фуқаролик шартномасида иш берувчи ёки буюртмачини ходим фаолияти устидан назорат қилишни истисно этувчи алоҳида шартлар белгилаб қўйилган бўлса, ушбу модда нормалари қўлланмайди.

4. Ушбу тоифадаги иш бўйича жавобгар ҳар доим буюртмачи ёки иш берувчи бўлади, бевосита зарар етказган ходим эса учинчи шахс сифатида ишга жалб этилади. Бундай тоифадаги ишларни кўришда судлар жабрланувчи томонидан йўл қўйилган жабрланувчини қўпол эҳтиётсизликни ҳам ҳисобга олиши лозим (ФКнинг 1004-моддаси 2-қисми). Бевосита зарар етказган ходимнинг мулкий ҳолати аҳамиятга эга эмас, чунки унинг ҳаракатлари учун иш берувчи (буюртмачи) маъсул ҳисобланади. Хаттоки зарар етказиш ходим томонидан иш берувчига (буюртмачига) ўзининг касби, малакаси, маҳорати ва ш.к. тўғрисида нотўғри ёки қасддан ёлғон маълумот тақдим этиш сабабли ёки у билан боғлиқ равишда вужудга келган ҳолларда ҳам, жавобгарлик субъекти иш берувчи (буюртмачи) бўлиб қолаверади. Бундай ҳолларда иш берувчи (буюртмачи) зарар етказган шахсга, яъни ходимга нисбатан регресс даъво билдириш ҳуқуқига эга (ФКнинг 1001-модда).

5. Хўжалик ширкатлари (тўлик, коммандит ширкатлар) ва хўжалик жамиятлари (МЧЖ, ҚМЖ, АЖ) ва ишлаб чиқариш кооперативлари (ширкат хўжаликлари) ўз иштирокчилари (аъзолари) томонидан улар ширкат ва жамият ёки кооператив тадбиркорлик, ишлаб чиқариш ёки бошқа фаолиятни амалга ошириш вақтида етказилган зарарни қоплайдилар. Ушбу тижорат юридик шахсларининг ҳуқуқий мақоми, шунингдек, уларни ўз иштирокчилари (аъзолари) билан ўзаро муносабатлари ФКнинг 4-боби 2-параграфи нормалари, шунингдек махсус қонунлар (Хўжалик ширкатлари тўғрисида, маъсулияти чекланган ва қўшимча маъсулиятли жамиятлар тўғрисида, акциядорлик жамиятлар ва акциядорлар ҳуқуқларини химоя қилиш тўғрисида қонунлар ва х.к.) билан тартибга солинади. Юқорида кўрсатилган тижорат юридик шахслари иштирокчилари (аъзолари) фойда олиш мақсадини кўзлаб тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун капиталларини ва саъи ҳаракатларини

бирлаштирадидлар. Шу сабабли иштирокчилар (аъзолар) ўртасида ва улар билан юридик шахс ўртасида алоҳида корпоратив муносабатлар вужудга келади. Бундай тижорат юридик шахслари ва уларнинг иштирокчилари (аъзолари) ўртасидаги ўзаро муносабатлар меҳнат муносабатларигина эмас, балки ундан кўра мустахкамроқ характердаги муносабатларга, яъни умумий манфаатлар ва корпоратив бирдамликка, хамкорликка асосланади. Худди шу сабабли ҳам шарҳланаётган моддада хўжалик жамиятлари ва ширкатлари, ишлаб чиқариш кооперативлари ўз иштирокчилари (аъзолари) томонидан улар ширкат ва жамият ёки кооперативнинг тадбиркорлик, ишлаб чиқариш ёки бошқа фаолиятини амалга ошириш вақтида етказилган зарарни тўлаш бўйича жавобгарлиги белгиланган. Иштирокчилар (аъзолар)га нисбатан тижорат юридик шахслари ФКнинг 1001-моддасида белгиланган тартибда регресс даъво ҳуқуқига эга.

990-модда. Давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, шунингдек уларнинг мансабдор шахслари томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик (ЎЗР 15.12.2000 й. 175-II-сон Қонуни таҳриридаги модда)

Давлат органларининг, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг Қонунга хилоф қарорлари натижасида фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарар, улар мансабдор шахсларининг айбидан қатъи назар, суднинг қарори асосида қопланиши лозим.

Давлат органлари, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари мансабдор шахсларининг Қонунга хилоф ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) натижасида фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарар суднинг қарори асосида қопланиши лозим.

Зарар ушбу Кодекснинг 15-моддасида назарда тутилган тартибда қопланади.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, шунингдек уларнинг мансабдор шахслари томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик асослари ва ҳажми белгилаб қўйилган.

2. Ушбу модданинг 1 ва 2-қисмларида етказилган зарар суд қарори асосида тўланиши белгиланган, бу эса деликтнинг ушбу турини ўзига хос хусусияти ҳисобланади. Бинобарин, бунда зарарни ихтиёрий қоплашга йўл

қўйилмайди, жавобгарликни қўллаш масаласи албатта суд муҳокамасининг предмети бўлиши шарт. Суд тартиби қонуний ва адолатли қарор қабул қилиш ва давлат маблағларидан оқилона ва мақсадли фойдаланишни таъминлайди.

3. Давлат органларининг, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органларининг қонунга хилоф қарорлари натижасида фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарар бундай қарорларни қабул қилган мансабдор шахслар айбидан қатъий назар суднинг қарори билан тўланиши лозим.

Давлат органлари, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари ўзларининг ваколатларининг бир қисмини турли қарорлар (бўйруқлар, қўлланмалар, фармойишлар ва х.к.) қабул қилиш (чиқариш) орқали амалга оширадилар. Қарорлар норматив ёки нонорматив (яъни индивидуал ҳуқуқни қўллаш характериға эға) бўлиши мумкин. Бундан қатъий назар, қарорлар қонуний, яъни амалдағи қонун ҳужжатларига зид бўлмаслиғи шарт. Бундай қарорлар фуқаролар ёки юридик шахслар ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор бўлиши ҳам мумкин. Бинобарин, ғайриқонуний қарорлар қабул қилиш натижасида фуқаро ёки юридик шахсга зарар етса, бундай зарар қарор қабул қилган мансабдор шахс айбидан қатъий назар, қопланиши лозим. Бунинг учун низонинг таълуқлилиғидан келиб чиққан ҳолда тегишли фуқаролик ёки хўжалик судига мурожаат қилиш талаб этилади. Қабул қилинган қарорнинг қонунийлигини исботлаш бурчи уни қабул қилган давлат органи ёки фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органи зиммасига юклатилади.

4. Мансабдор шахснинг қуйидағи белгилари унинг етказилган зарарни тўлаш мажбурияти бўйича муносабатлар иштирокчиси сифатидағи ҳуқуқ субъекттилигини белгилаш учун муҳим аҳамиятга эға:

– давлат органида ёки ўзини ўзи бошқариш органида муайян мансабни эғаллаб турганлиғи;

шахсга раҳбарлик, ташкилий-бошқарув, контрол-назорат функциялари юклатилганлиғи;

хизмат вазифаси бўйича бўйсунмайдиган шахсларга нисбатан ҳам давлат-хокимият ваколатларига эға эканлиғи.

Техник ходимлар ва оддий хизматчилар мансабдор шахс бўлиб ҳисобланмайдилар.

5. Бундай тоифадағи ишларни кўришда қуйидағи масалаларга алоҳида эътибор қаратилиши лозим:

- қарорни қонунийлиги ёки ноқонунийлиги;
- зарар етказиш факти;
- етказилган зарар ҳажми;
- зарарни тўлаш субъекти.

6. Шарҳланаётган модданинг 2-қисмида давлат органлари, фуқаролар ўзини ўзи бошқариш органлари мансабдор шахсларининг қонунга хилоф ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) натижасида фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарар суд қарори асосида қопланиши белгилаб қўйилган. Ушбу модданинг биринчи қисмидан фарқли равишда ушбу нормада мансабдор шахснинг айби масаласига урғу берилмайди. Демак, жавобгарликни умумий асослари қўлланилади, бунга кўра эса зарар етказганлик учун жавобгарликни қўллашда айб унинг зарурий шартларидан бири ҳисобланади.

Бунда зарар ғайри қонуний қарор қабул қилиш орқали эмас, балки ғайри қонуний ҳаракатлар (ҳаракатсизлик) содир этиш орқали етказилади. Мансабдор шахсларнинг ҳаракатлари агарда хизмат вазифаларини бажариш билан боғлиқ бўлса, ҳар доим ҳуқуқий характерга эга бўлади ва демак ҳуқуқий оқибатлар вужудга келтиради (масалан, солиқ хизмати томонидан тадбиркорлик субъектини ғайри қонуний текшириш).

Агарда давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан зарар етказиш ҳокимият — маъмурий муносабатлар соҳасида эмас, балки уларнинг ҳўжалик ёки техник фаолияти натижасида (масалан, туман ҳокимлигига тегишли автомашина томонидан фуқаро соғлиғига шикаст етказиш), зарар етказишда жавобгарлик умумий асосларга (ФКнинг 985-м) кўра белгиланади.

7. Давлат органлари ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан етказилган зарар ФКнинг 15-моддасида белгиланган тартибда қопланади. Ушбу норма мазмунига кўра зарар давлат ёки ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан ёхуд зарар етказишда айбдор билан мансабдор шахс томонидан тўланади.

Бу ўринда бир ҳақли савол туғилади: қайси ҳолларда қабул қилинган ғайри қонуний қарор учун жавобгарлик давлат органи зиммасига юкланади ва қайси ҳолларда ҳуқуқбузарликни тўлиқ таркибини, шу жумладан, зарар етказган мансабдор шахсни, унинг айби даражасини аниқлаб, зарарни тўлашни бевосита унинг зиммасига юклаш мумкин? ФКнинг 15-моддаси

мазмунини талқин этиш асосида шундай хулосага келиш мумкин: ғайри қонуний қарорлар қабул қилиш оқибатида етказилган зарарларни ундириш тўғрисидаги талабларни кўришда судлар қонун томонидан бундай деликт жавобгарлиги вужудга келиш шартлари мавжудлигини аниқлаш, юридик шахсни ўз ходими томонидан етказилган зарар учун жавобгарлиги қоидаларини қўллаш имкониятларини пухта ўрганиш лозим.

Агарда суд муҳокамасида зарар етишига сабаб бўлган қарорни қабул қилишда мансабдор шахс бевосита айбдорлиги аниқланса, зарарни тўлаш бевосита унинг зиммасига юкланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 14 июнда чиқарган «Тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқий ҳимоя тизимини янада такомиллаштириш чоралари тўғрисида» ПФ-3619-сонли Фармонида ушбу шарҳланаётган нормани қўллаш механизми бўйича қоидалар мавжуд: агарда давлат органларининг ғайри қонуний қарорлари ёхуд ушбу органлар мансабдор шахсларининг ғайри қонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизликлари) оқибатида тадбиркорлик субъектларига зарар етса, у суд қарори асосида тўлиқ ҳажмда худди ўша давлат органи томонидан, биринчи галда уни бюджетдан ташқари жамғармалари ҳисобидан қопланиши лозим. Қонун ҳужжатларида белгиланган асосларда ва тартибда суд қарори асосида зарарни қоплаш унда айбдор бўлган мансабдор шахс зиммасига юкланиши мумкин.

991-модда. Суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари ва суднинг қонунга хилоф ҳаракатлари туфайли етказилган зарар учун жавобгарлик

Қонунга хилоф тарзда ҳукм этиш, қонунга хилоф тарзда жиноий жавобгарликка тортиш, эҳтиёт чораси сифатида қамокқа олишни ёки муносиб хулқ-атворда бўлиш ҳақида тилхат олишни қонунга хилоф қўлланиш, қамок тариқасидаги маъмурий жазони қонунга хилоф тарзда бериш натижасида фуқарога етказилган зарар суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари ва суднинг мансабдор шахслари айбидан қатъи назар, қонунда белгиланган тартибда давлат томонидан тўла ҳажмда тўланади. Суднинг қарори билан зарарни қоплаш зарар етказилишида айбдор бўлган мансабдор шахслар зиммасига юкланиши мумкин. (ЎЗР 15.12.2000 й. 175-II-сон Қонуни таҳриридаги қисм)

Суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари ва суднинг бошқа тарздаги қонунга ҳилоф фаолияти натижасида фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарар, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, умумий асосларда тўланади.

1. Мазкур моддада суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари ва суднинг қонунга ҳилоф ҳаракатлари туфайли етказилган зарар учун жавобгарлик асослари ва ҳажми белгилаб қўйилган.

2. Жиноят-процессуал ва маъмурий қонунчилик доирасида қўлланиладиган ҳуқуқий таъсир чоралари ўзларининг характерларига кўра қаттиқроқ мажбурлов чоралари бўлиб, бундай чора қўлланаётган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини муайян жиҳатдан чеклайди. Шу сабабли ҳам ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва судлар қатъий равишда қонун доирасида фаолият юритмоқлари шарт. Қонундан ҳар қандай чекиниш муайян шахсга зарар етказди, шу сабабли унинг манфаатлари ушбу норма билан ҳимоя қилинади.

3. Фуқарога қуйидаги ҳаракатлар орқали зарар етказилади:

а) ғайри қонуний ҳукм этиш (агарда фуқарога нисбатан жиноят-процессуал қонунда белгиланган тартибда айблов характеридаги суднинг ҳукми чиқарилган бўлса, у ҳукм этилган ҳисобланади. Қонунга ҳилоф ҳукм этилгани сабабли етказилган зарарни тўлаш тартибида судга талаб билан мурожаат қилинган пайтда, ушбу айблов ҳукми ЖПКда белгиланган тартибда бекор қилинган бўлиши шарт);

б) қонунга ҳилоф тарзда жиноий жавобгарликка тортиш (агарда фуқарога нисбатан суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари томонидан жиноят-процессуал қонунида белгиланган тартибда айбланувчи тарикасида жавобгарликка тортиш тартибида қарор чиқарилган бўлса, у жиноий жавобгарликка тортилган ҳисобланади);

в) эҳтиёт чораси сифатида қамоққа олишни ёки муносиб хулқ-атворда бўлиш ҳақида тилхат олишни қонунга ҳилоф қўлланиш (эҳтиёт чораси сифатида қамоққа олиш суднинг санкциясига мувофиқ қўлланади. Муносиб хулқ-атворда бўлиш ҳақида тилхат олиш суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари томонидан қўлланилади).

Етказилган зарар мол-мулкни йўқотилиши ва сарф харажатлар, жабрланувчи соғлиғини ёмонлашуви ёки ўлими тарзида намоён бўлади.

4. Қонун чиқарувчи ҳар бир ҳолат бўйича процессуал мажбурлов чорасини қўллашни қонунга хилофлигини алоҳида таъкидлайди. Уларни қонунга хилофлиги муайян юридик шаклда мужассамлашган бўлиши шарт. Бундай юридик шакллар бўлиб ҳисобланади:

- оқлов ҳукми чиқарилиши;
- жиноят таркиби ёки жиноий воқеа йўқлиги сабабли жиноят иши бекор қилиниши (ЖПКнинг 83-моддаси);
- фуқарони жиноят содир этишга дахлдор эмаслиги сабабли жиноят ишини бекор бўлиши (ЖПКнинг 83-моддаси 3-банди; 464-моддаси 1-қисми 3-банди);
- маъмурий ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги ишнинг бекор бўлиши.

Етказилган зарарни ундиришга бўлган ҳуқуқ ЖПКнинг 38-бобида белгиланган тартибда ҳам вужудга келади.

5. Агарда фуқарони ҳуқуққа хилоф қилмиши исботланган, бироқ қонунда белгиланган асосларга кўра унга нисбатан жазо берилмаган бўлса, етказилган зарарни тўланишини талаб қилиш ҳуқуқи вужудга келмайди. Масалан, реабилитация учун асос бўлмайдиган ҳолатлар бўйича, масалан, амнистия, афу этиш, жиноий жавобгарликка тортиш ёшига етмаганлиги, айбланувчи (судланувчи)нинг вафот этиши, вазиятнинг ўзгариши, айбланувчини кафиллика бериш ва ш.к. ҳолатлар бўйича қўзғатилган жиноят ишини бекор қилинганлиги зарарни тўланишини талаб қилиш ҳуқуқини бермайди.

6. Ушбу моддада белгиланган асослар бўйича етказилган зарарни ундириш суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура ва суд органлари мансабдор шахсларининг айбидан қатъий назар амалга оширилади.

7. Етказилган зарар тўлиқ ҳажмда қопланади. Қопландиган зарар ҳажми ЖПКнинг 304-моддасида кўрсатилган. Унга кўра қопландиган зарар таркибига қуйидагилар киради:

1) реабилитация қилинган шахс ўзига нисбатан ғайри қонуний ҳаракатлар содир қилиниши оқибатида маҳрум бўлган иш ҳақи ва бошқа меҳнат даромадлари;

2) пенсия ва нафақалар, агарда уларни тўлаш тўхтатиб қўйилган бўлса;

3) суд ҳукми, ажрими (қарори) асосида мусодара қилинган ёки давлат даромадига ўтказилган пул маблағлари, пул омонатлари ва улар бўйича фоизлар, давлат заём облигациялари ва уларга чиққан ютуқлар, акциялар ва бошқа қимматбаҳо қоғозлар, шунингдек, ашёлар ва бошқа мол-мулклар қиймати;

4) суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура ва суд органлари томонидан олинган ва улар томонидан йўқотилган мол-мулк қиймати;

5) суд ҳукмини ижро қилиш учун ундирилган жарималар ва суд харар-жатлари;

6) шахсга ҳуқуқий ёрдам кўрсатганлик учун тўланган сумма, шунинг-дек, унга нисбатан ғайри қонуний ҳаракат содир этилгани оқибатида қилинган бошқа сарф-харажатлар.

Зарарлар улар етказилган пайтдаги ҳолат бўйича белгиланади. Баъзан деликт узоқ вақт давом этадиган характер касб этиши мумкин. Бундай ҳолларда қонунга хилоф тарзда жиноий жавобгарликка тортиш ва ФКнинг 991-моддаси 1-қисмида назарда тутилган бошқа ҳаракатларни қўлланиш даврдан то ҳуқуқни қўлловчи орган томонидан реабилитация ҳужжати чиқарилгунга қадар давр зарар етказилиши даври ҳисобланади.

Шахсни реабилитация қилиш тартибида қарор чиқарилгандан кейин вужудга келган зарар ФКнинг 991-моддаси 1-қисми бўйича ундирилмас-лиги лозим. Агарда тегишли ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ёки молия орган-лари ходимларини айбли хараркатлари (масалан, ҳисоб-китобни, қайта ҳисоблашни, тўловларни, ҳужжатларни расмийлаштиришни кечиктириш ва ш.к.) оқибатида жабрланувчини зарарлари кўпайса, ушбу муассаса-ларни жавобгарлиги ФКнинг 989-моддаси нормалари бўйича белгиланади.

Иш ҳақи, пенсиялар ва унга тенглаштирилган тўловлар бўйича зарар-ларни ҳажмини аниқлашда Ўзбекистон Республикаси Президентини иш ҳақи, пенсияларни минимал миқдорини ошириш тўғрисидаги Фармонига мувофиқ ундириладиган суммани тўлаш пайти бўйича белгиланади. Мусодара қилинган ёки ёки йўқотилган ашёлар қиймати қопланганида ваколатли идоралар томонидан белгиланган баҳо индекси қўлланади.

Зарарни ундиришни икки хил тартиби: жиноият-процессуал ва фуқаролик-процессуал тартиб мавжуд.

Жиноят-процессуал тартиб махсус тартиб ҳисобланади ва ЖПКнинг 38-бобида (304–313-моддаларида) назарда тутилган.

ЖПКнинг 306-моддасига биноан суд оқлов ҳукмида ёки ишни бекор қилиш тўғрисида ажримда (қарорида), терговчи, прокурор эса ЖПКнинг 83-моддасида назарда тутилган асослар бўйича ишни бекор қилиш тўғрисида қарорида реабилитация қилинган шахсни мулкӣ зарарни ундиришга бўлган ҳуқуқини кўрсатиб ўтиши лозим. Ҳукм, қарор, ажрим

нухаси реабилитация қилинган шахс топширилади ёки почта орқали юборилади. Айни вақтда унга ҳукм, ажрим, қарор устидан шикоят қилиш тартиби, шунингдек, мулкӣ зарарни ундириш ва бошқа ҳуқуқларни тиклаш тартиби тушунтирилади.

Реабилитация қилинган шахсдан ариза келиб тушган пайтдан бошлаб бир ойдан кечикмасдан, реабилитация тўғрисида қарор қабул қилган суд, прокурор ёки терговчи зарур ҳолларда молия ва ижтимоий таъминот органлари тегишли ҳисоб-китоблар тўғрисида маълумотлар олиб, зарар миқдорини аниқлайди. Агарда иш кассация ёки назорат тартибида ишни кўриш асосида бекор қилинган бўлса, зарар ҳажми ҳукм чиқарган суд томонидан белгиланади.

Мулкӣ зарарни ҳисоблаб чиқаргандан кейин ушбу зарарни пул тўловлари шаклида қоплаш тўғрисида суд ажрим, терговчи ёки прокурор қарор чиқаради.

Гербли муҳр билан тасдиқланган ажрим ёки қарор нухаси реабилитация қилинган шахсга, у вафот этган бўлса ЖПК 304-моддаси 3-қисмида кўрсатилган шахсларга жўнатилади. Ушбу ҳужжатлар тўловни амалга ошириш учун тегишли идораларга тақдим этилади.

ЖПКнинг 308-моддасига кўра тўловларни амалга ошириш тўғрисида прокурор ёки терговчи қарори устидан манфаатдор шахслар судга шикоят қилишга ҳақлидирлар.

Тўловларни амалга ошириш тўғрисида суднинг қарори устидан умумий тартибда юқори судга манфаатдор шахслар шикоят ва прокурор протест бериши мумкин.

ЖПКнинг 312-моддасига биноан реабилитация қилинган шахс ёки ЖПКнинг 304-моддасига кўра тўловларни амалга ошириш тўғрисида қарор ёки ажримда кўрсатилган шахслар реабилитация ҳужжатини олгандан бошлаб икки йиллик муддат ичида етказилган мулкӣ зарарларни ундириш бўйича тўловларни амалга ошириш бўйича талабини қўйиши мумкин.

Бошқа ҳуқуқларни тиклаш тўғрисидаги талаб ҳуқуқларни қайта тиклаш ҳақидаги қарор ва уни амалга ошириш тартибини тушунтирувчи хабарнома олган пайтдан бошлаб бир йил ичида қўйилиши мумкин. Агарда муддат узрли сабабларга кўра ўтказиб юборилган бўлса манфаатдор шахс аризасига кўра терговчи, прокурор ёки суд томонидан қайта тикланиши мумкин.

8. ЖПКнинг 310-моддасига кўра қонунга хилоф тарзда ҳукм қилингани, қонунга хилоф тарзда тиббиёт муассасига жойлаштирилгани, эҳтиёт чораси сифатида қонунга хилоф тарзда қамокқа олингани, ушлаб турилгани ёхуд айбланувчи, судланувчи тариқасида ишга жалб этилгани сабабли ишдан (лавозимидан) озод қилинган шахс аввалги ишига тикланиши, қорхона, муассаса, ташкилот тугатилган бўлса ёки илгариги иши (лавозимига) тикланишига тўқинлик қилувчи қонуний асослар мавжуд бўлган ҳолларда бошқа тенг қийматли иш (лавозим) билан таъминланиши лозим.

Эҳтиёт чораси тариқасида қамокда сақланган, жазони ўтаган давр, тиббиёт муассасасида мажбурий сақланган давр реабилитация қилинган шахсни умумий иш стажига ва махсус иш стажига қўшилади.

Қонунга хилоф тарзда ҳукм қилингани, эҳтиёт чораси сифатида қамокда сақлангани, тиббиёт муассасасида сақлангани сабабли ўқув юртидан чиқарилган шахс илтимосига кўра ўқув юртига талабаликка тикланади.

Қонунга хилоф тарзда ҳукм қилингани ёки тиббий характердаги мажбурият чоралари қўллангани билан боғлиқ равишда турар-жойдан фойдаланиш ҳуқуқини йўқотган шахсга илгари яшаган турар-жойи қайтарилади, бунга имкон бўлмаган тақдирда ўша аҳоли пунктида тенг қийматли обод турар-жой берилади.

ЖПКнинг 311-моддасига мувофиқ реабилитация қилинган шахснинг меҳнат, пенсия ва турар-жой ҳуқуқлари, шунингдек мол-мулкни ёки қийматини қайтариш ҳақидаги талаби қаноатлантирилмаса ёки қабул қилинган қарордан норози бўлса тегишли талаблар билан даъво тартибида судга мурожаат қилишга ҳақли.

9. Одатда зарар давлат томонидан қопланади. Бироқ қуйидаги икки ҳолат бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлганда суднинг қарори билан зарарни қоплаш бунда айбдор бўлган мансабдор шахс зиммасига юкланиши мумкин:

а) агарда зарар қасддан етказилган бўлса;

б) агарда зарар етказувчининг мулкий аҳволи зарарни тўлиқ ҳажмда қоплашга имкон берса.

10. Суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура ва суднинг бошқача ғайри қонуний ҳаракатлари натижасида фуқарога ёки юридик шахсга етказилган зарар умумий асосларда (ФКнинг 985 ва 990-моддалари) қўлланади.

Бошқача айтганда ФКнинг 991-моддаси 1-қисмида қонун томонидан алоҳида тарзда таъкиб қилинадиган қонунга хилоф тарздаги ҳаракатлар

хақида сўз боради. Бошқача тарздаги ғайри қонуний фаолият натижа-сида етказилган зарар тегишли мансабдор шахсларнинг айби бўлган тақдирда ундирилади. Бошқача тарздаги ғайри қонуний ҳаракатларга ғайри қонуний ушлаб туриш, жамоат тартибини сақлашда, йўл ҳаракати хавфсизлигини таъминлаш, мол-мулкка арест солиш, фуқарони маъмурий тартибда ушлаш ва ш.к. ҳолатларда қонунга хилоф ҳаракат содир этиш ҳисобланади. Бу ҳаракатлар маъмурий — ҳокимият характериға эға бўлиб, уларни хўжалик — техник соҳадаги фаолиятдан ва ҳатто хўжалик юритувчи субъектлар фаолияти устидан назорат фаолиятидаги ҳуқуққа хилоф қилмишлардан шу билан фарқлаш мумкин.

11. ФКнинг 991-моддаси 2-қисми бўйича жавобгарлик субъектлари бўлиб фақат ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва суд ҳисобланади. Ушбу шарҳланаётган модданинг 2-қисмида кўрсатилган ҳолларда етказилган зарар умумий асосларда (ФКнинг 985, 990-м.) қопланади.

Суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари ва суднинг қонунга хилоф тарздаги ҳаракатлари оқибатида етказилган маънавий зарарни ундириш хусусиятлари тўғрисида ФКнинг 1021-моддаси шарҳиға қаранг.

992-модда. Зарарнинг ўз жавобгарлигини суғурталаган шахс томонидан тўланиши

Ихтиёрий ёки мажбурий суғурта тартибида жабрланувчи фойдасиға ўз жавобгарлигини суғурталаган юридик шахс ёки фуқаро етказилган зарарни тўлиқ қоплаш учун суғурта пули етишмаган тақдирда, суғурта пули ва зарарнинг ҳақиқий миқдори ўртасидаги фарқни тўлайди.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада зарарни ўз жавобгарлигини суғурталаган шахс томонидан тўланиш хусусиятлари белгиланган.

2. Суғурта турли таваккалчилик хавф-хатарларидан вужудға келадиган зиёнлар ва йўқотишларни камайтиришнинг муҳим юридик воситаси ҳисобланади. Суғуртанинг турларидан бири бўлиб зарар етказганлик учун жавобгарликни суғурталаш ҳисобланади (ФКнинг 918-моддаси шарҳиға қаранг). Бошқа шахсларни ҳаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига зарар етказганлик учун мажбуриятлар бўйича жавобгарликни суғурталаш шартномасининг бир тури бўлиб бундай жавобгарлик зиммасиға юклатилган суғурта қилдирувчининг ёки бошқа шахс жавобгарлиги хавф-хатарини суғуртлаш ҳисобланади.

Зарар етказганлик учун жавобгарлик хавф-хатарни суғурталаш ихтиёрий суғурта асосида ҳам, мажбурий суғурта асосида ҳам белгиланиши мумкин. Жумладан, мамлакатимизда 2008 йил 21 апрелда қабул қилинган УРҚ-155 «Автотранспорт воситалари эгалари фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурталаш тўғрисидаги Қонуни» ва 2009 йил 16 апрелда қабул қилинган ЎРҚ-210 «Иш берувчининг фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурталаш тўғрисидаги Қонуни» амал қилади.

3. Ихтиёрий ёки мажбурий суғурта тартибида жабрланувчи фойдасига ўз жавобгарлигини суғурталоган юридик шахс ёки фуқаро етказилган зарарни тўлиқ қоплаш учун суғурта пули етишмаган тақдирда, суғурта пули ва зарарнинг ҳақиқий миқдори ўртасидаги фарқни тўлайди. Масалан, автотранспорт эгалари фуқаролик жавобгарлигини мажбурий суғурталаш тўғрисидаги Қонуннинг 22-моддасига кўра жабрланувчининг ҳаёти ва соғлиғига зарар етказилганда суғурта қопламаси суғурта суммасининг 65 фоизидан ортиқ бўлиши мумкин эмас. Жабрланувчининг мол-мулкига зарар етказилганда суғурта қопламаси суғурта суммасининг 35 фоизидан ортиқ бўлмаслиги лозим. Суғурта қопламаси билан фактик зарар ўртасидаги фарқ зарар етказувчи, яъни суғурта қилдирувчи суғурта пули (қопламаси) етарли бўлмаган тақдирда жабрланувчининг олдида субсидар жавобгар бўлади ва бу билан етказилган зарарнинг тўлиқ ҳажмда қопланишини таъминлайди.

993-модда. Ўн тўрт ёшгача бўлган вояга етмаганлар томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик

Ўн тўрт ёшгача бўлган вояга етмаган (кичик ёшдаги бола) томонидан етказилган зарар учун унинг ота-онаси (фарзандликка олувчилари) ёки васийлари, агар зарар уларнинг айби билан етказилмаганлигини исботлай олмасалар, жавобгар бўладилар.

Агар васийликка муҳтож кичик ёшдаги бола тегишли тарбиялаш, даволаш муассасасида, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш муассасасида ёки қонунга кўра васийси ҳисобланадиган бошқа шунга ўхшаш муассасада турган бўлса, бу муассаса, агар зарар муассасанинг айби билан етказилмаганлигини исботлай олмаса, кичик ёшдаги бола томонидан етказилган зарарни тўлаши шарт.

Агар кичик ёшдаги бола ўқув юрти, тарбиялаш, даволаш муассасаси ёки унинг устидан назоратни амалга ошириши шарт бўлган бошқа муассасанинг, шунингдек шартнома асосида назоратни амалга оширувчи шахснинг назорати остида турган вақтда зарар етказган бўлса, бу муассасалар ва шахслар, агар зарар уларнинг назоратни амалга оширишдаги айби билан етказилмаганлигини исботлай олмасалар, зарар учун жавобгар бўладилар.

Ота-она (фарзандликка олувчилар), васийлар, ўқув юртлари, тарбиялаш, даволаш муассасалари ва бошқа муассасаларнинг кичик ёшдаги бола томонидан етказилган зарарни тўлаш мажбурияти кичик ёшдаги бола вояга етиши ёки у зарарни тўлаш учун етарлича мол-мулк олиши муносабати билан бекор бўлмайди.

Агар ота-она (фарзандликка олувчилар), васийлар, шунингдек ушбу модданинг учинчи қисмида кўрсатилган бошқа шахслар вафот этган бўлсалар ёки улар зарарни тўлаш учун етарли маблағга эга бўлмасалар, тўлиқ муомалага лаёқатли бўлиб қолган зарар етказувчининг ўзи бундай маблағга эга бўлса, суд тарафларнинг мулкий аҳволини, шунингдек бошқа ҳолатларни инобатга олиб, зарарни тўлиқ ёки қисман зарар етказувчининг ўз мол-мулки ҳисобидан қоплаш тўғрисида қарор қабул қилишга ҳақли.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада ўн тўрт ёшгача бўлган вояга етмаган томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик субъектлари ва асослари белгилаб қўйилган.

2. Ўн тўрт ёшгача бўлган вояга етмаганлар жисмоний, рухий-маънавий ва психиологик жиҳатдан етук бўлмаганлиги сабабли фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда тўлақонли иштирок эта олмайдилар, шу сабабли ҳам қонун уларнинг муомала лаёқатини жиддий чеклайди (ФКнинг 29-моддаси шарҳига қаранг). Муомила лаёқатидаги бундай жиддий чекланганлик ўн тўрт ёшгача бўлган вояга етмаганлар томонидан етказилган зарар учун жавобгарликнинг ўзига хосликларини келтириб чиқаради.

3. Ўн тўрт ёшгача бўлган вояга етмаганлар кичик ёшдаги болалар бўлиб ҳисобланади ва муомалага лаёқатсизлиги сабабли жавобгарлик субъекти бўлиб ҳисобланмайди.

4. Ўн тўрт ёшгача бўлган вояга етмаганлар (кичик ёшдаги болалар) томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик қуйидагилар зиммасига юкланади:

а) унинг ота-оналари (ЎР Оила Кодексининг 10-бобида белгиланган тартибда ота-она сифатида ёзилган шахсларга);

б) фарзандликка олувчиларга (Оила Кодексининг 20-бобида белгиланган тартибда фарзандликка олган шахсларга);

в) васийларга (Оила Кодексининг 21-бобида белгиланган тартибда васийликка олган шахсларга).

Улар айблари бўлган тақдирда жавобгар бўладилар. Айбсизлигини исботлаш бурчи уларнинг ўзларига юкланади.

Юқорида кўрсатилган шахслар кичик ёшдаги болалар тўғрисида доимий ғамхўрлик қилишлари, ўз қарамоғидаги уларнинг хулқ-атворини назорат қилишлари ва зарур ҳолларда хатти-ҳаракатларини тегишли томонга йўналтиришлари лозим. Кичик ёшдаги болалар вояга етганидан кейингина бу мажбурият улар зиммасидан соқит бўлади. Агарда ушбу шахслар ўзларига боғлиқ бўлмаган объектив сабабларга кўра қарамоғидаги болаларга нисбатан ўз мажбуриятларини бажара олмаганликларини исботлаб бера олсалар, суд томонидан айбсиз деб топилишлари мумкин. Ота ҳам, она ҳам, ўз боласи томонидан етказилган зарар учун тенг даражада жавобгардир. Агарда улардан бири (ота ёки она) бошқасига фарзанд тарбиясида тўлақонли иштирок этишига тўсқинлик қилса, суд ушбу ҳолатни ҳисобга олади ва тегишли равишда ота-оналаридан бирининг жавобгарлик ҳажми камайтирилади ёки озод қилинади.

5. Шарҳланаётган модданинг 2-қисмида яна бир жавобгарлик субъекти белгиланган. Агар васийликка муҳтож кичик бола тегишли тарбиялаш, даъволаш муасасида ёки қонунга кўра васийси ҳисобланадиган бошқа шунга ўхшаш муассасада турган бўлса (гап бу ўринда болалар боғчаси, мактаб, касалхона, санаторий ва шу каби тўғрисида кетмоқда), бу муасаса агар зарар ўзининг айби билан етказилмаганлигини исботлай олмаса, кичик ёшдаги бола томонидан етказилган зарар учун жавобгар бўладилар.

Албатта, юқорида кўрсатилган таълим-тарбия, даъволаш ва бошқа социал муасасаларда кичик ёшдаги болалар муайян давр ёки вақтинчалик муддатларда бўладилар ва худди ўша даврларда ушбу муасаса кичик ёшдаги болалар хулқ-атворини назорат қилишлари шарт.

Муасасаларни қайси мулк шаклига — оммавий ёки хусусий мулкка мансублиги аҳамиятга эга эмас.

Агарда муасаса хусусий мулкка мансуб бўлса, боланинг ота-онаси ёки қонуний вакиллари билан хусусий муасаса ўртасида хизмат кўрсатиш шартномасининг мавжудлигига аҳамият бериш керак.

Ушбу субъектларнинг айби ўзларининг ихтиёрларига топширилган кичик ёшдаги болаларни лозим даражада назорат қила олмаганликда намоён бўлади.

6. Вақт ўтиши билан болалар катта бўлиб вояга етади, ўзларининг доимий даромад манбаларига эга бўладилар, баъзан шундай ҳам бўладик, кичик ёшдаги боланинг ўзида етказилган зарарни қоплаш учун етарли бўлган мол-мулк ёки пул маблағлари вужудга келади (масалан, мерос олиш, ҳада ва х.к.). Бироқ ушбу ҳолат ушбу шарҳланаётган модданинг 1 ва 2-қисмида белгиланган қоидаларга жиддий таъсир кўрсатмайди. Қонунда аниқ-равшан ва қатъий белгиланишича ота-она (фарзандликка олувчилар), васийлар, ўқув юртлари, тарбиялаш, даъволаш муасасалари ва бошқа муасасаларнинг кичик ёшдаги бола томонидан етказилган зарарни тўлаш мажбурияти кичик ёшдаги бола вояга етиши ёки у зарарни тўлаш учун етарлича мол-мулк олиши муносабати билан бекор бўлмайди. Гарчи зарар етказувчи кичик ёшдаги бола бўлса ҳам, бироқ бунда айбдор юқорида белгиланган субъектлар ҳисобланади. Худди шу сабабли ҳам улар зарар етказган шахслар тўлиқ муомала лаёқатига эга бўлганда ҳам, уларга регресс талаб қўя олмайдилар (ФКнинг 1004-моддаси 4-қисми шарҳига қаранг).

7. Қуйидаги ҳолатларнинг барчаси бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлганда суд зарарни тўлиқ ёки қисман зарар етказувчи мол-мулки ҳисобидан ундириш тўғрисида қарор чиқаришга ҳақли:

а) агарда ота-она (фарзандликка олувчилар), васийлар шунингдек, кичик ёшдаги бола зарар етказган пайтда уни ўз назорати остида сақлаган шахслар вафот этган бўлсалар ёки улар зарарни тўлаш учун етарли маблағга эга бўлмасалар;

б) зарар етказган шахс тўлиқ муомала лаёқатига эга бўлган бўлса (18 ёшга тўлган ёхуд никоҳга кирган ёхуд эмансипация қилинган);

в) зарар етказувчи ўзи зарарни қоплаш учун етарли маблағларга эга бўлса;

г) тарафларнинг мулкый аҳволи (жабрланувчи муҳтожлиги, зарар етказувчи зиммасига зарарни тўлашни юклаш унинг учун салбий оқибатларга сабаб бўлмаслиги), шунингдек бошқа ҳолатлар (тарафларни касб-кори, ҳаёт даражаси, турмуш шароитлар ва х.к.) бунга монелик қилмаса.

Жавобгарлик субъекти юридик шахс бўлган тақдирда шархланаётган модданинг 5-қисмини қўллаб бўлмайди.

Юқоридаги норма оқилоналик, адолат, инсонпарварлик тамойилларидан келиб чиқади ва етказилган зарарни тўлиқ қопланишини таъминлашга қаратилган.

Жавобгарликни зарар етказувчининг ўзига юклаш тўғрисида судга даъво билан мурожаат қилишга ҳақли:

- жабрланувчи;
кичик ёшдаги бола учун зиммасига жавобгарлик юкланган шахс, агарда зарарни тўлаш имкониятларига эга бўлмаса;
- агарда у вафот этган бўлса, унинг меросхўрлари (ворислари).

994-модда. Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик

Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар етказилган зарар учун умумий асосларда мустақил жавобгар бўладилар.

Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганнинг зарарни қоплаш учун етарли мол-мулки ёки бошқа даромад манбалари бўлмаган тақдирда, зарар тўлиғича ёки унинг етишмаган қисми вояга етмаганнинг ота-онаси (фарзандликка олувчилари) ёки васийи томонидан, агар улар зарар ўзларининг айби билан етказилмаганлигини исботлай олмасалар, тўланиши лозим.

Агар ҳомийликка муҳтож ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаган тегишли тарбиялаш, даволаш муассасасида, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш муассасасида ёки қонунга кўра унинг ҳомийси ҳисобланувчи бошқа шунга ўхшаш муассасада турган бўлса, бу муассасалар, агар зарар уларнинг айби билан етказилмаганлигини исботлай олмасалар, зарарни тўлиғича ёки унинг етишмайдиган қисмини тўлашлари шарт.

Зарар етказган вояга етганида ёхуд у вояга етмасидан унда мол-мулк ёки зарарни тўлаш учун етарли даромад манбалари пайдо бўлганида ёхуд у вояга етмасидан муомала лаёқатига эга бўлганида ота-она (фарзандликка олувчилар), ҳомий ва тегишли муассасанинг зарарни тўлаш бўйича мажбурияти тугайди.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик субъектлари ва жавобгарлик ҳажми белгиланган.

2. Ўн тўртдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар кичик ёшдаги болаларга нисбатан кенг доирадаги фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда қатнашадилар. Бироқ шунга қарамай улар тўлиқ муомала лаёқатига эга эмаслар. Уларни фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда иштирок этиш хусусиятлари ФКнинг 27-моддасида белгиланган. (ФКнинг 27-моддаси шарҳига қаранг).

3. Ўн тўртдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар етказилган зарар учун умумий асосларда мустақил жавобгар бўладилар. Демак улар тўлиқ деликт лаёқатига эгадирлар. Меҳнат қонунчилиги вояга етмаганларни 15 ёшдан бошлаб ишга қабул қилишга руҳсат беради (ФК амалга киритилганда, яъни 1997 йил 1 мартдан вояга етмаганлар билан 14 ёшдан бошлаб меҳнат шартномаси тузишга йўл қўйилган). Шундай қилиб, 15 ёшдан бошлаб вояга етмаган барқарор ва доимий даромад манбаига эга бўлиши мумкин ва амалда деликт лаёқатига эга бўлади. Назарий жиҳатдан олганда, ҳатто кичик ёшдаги болалар ҳам доимий даромадларга эга бўлишлари мумкин (фильмларда, спектаклларда рол ўйнаш, адабий асарлар яратиш, ихтиролар учун патент олиш ва х.к.). Бироқ ушбу фаолият меҳнат шартномаси билан эмас, балки фуқаролик шартномаси билан расмийлаштирилади.

4. Қуйидаги икки ҳолат бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлса шарҳланаётган модданинг 1-қисми қоидаларидан чекинишга йўл қўйилади:

а) ўн тўртдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганнинг зарарни қоплаш учун етарли мол-мулки ёки маблағи, даромад манбалари бўлмаса;

б) вояга етмаганнинг ота-онаси (фарзандликка олувчилари) ёки васийси томонидан зарар етказишда уларнинг айби йўқлиги исботлаб берилмаса.

Бундай ҳолда зарарни тўлиғича ёки етишмаган қисмини тўлаш ота-она (фарзандликка олувчи) ёки васий зиммасига юкланади.

5. Шарҳланаётган модданинг 3-қисми жавобгарлик субъектлари доирасини кенгайтиради. Агар ҳомийликка муҳтож ўн тўртдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаган тегишли тарбиялаш (мактаб, коллеж, лицейлар) ёки даволаш муассасасида (касалхона, санаторий), аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш муассасасида (меҳрибонлик уйлари) ёки қонунга қўра унинг ҳомийси ҳисобланувчи бошқа шунга ўхшаш муассасада турган бўлса, бу муассасалар,

агар зарар уларнинг айби билан етказилмаганлигини исботлай олмасалар, зарарни тўлиғича ёки етишмайдиган қисмини тўлашлари шарт.

6. Қонуний вакиллари ёки юқорида кўрсатилган муасасалар жавобгарлиги қўшимча (субсидар) характерга эга ва вақт бўйича чегараланган ёхуд ёки муайян шартларни вужудга келиши билан боғлиқ. Уларнинг жавобгарлиги қуйидаги ҳолатларнинг бири вужудга келиши билан бекор бўлади:

а) агарда зарар етказувчида у вояга етмасдан зарар қоплаш учун етарли бўлган мол-мулк (мерос олиш, ҳадя ва х.к.) ёки даромад манбалари (стипендия, нафақа, иш ҳақи, муаллифлик гонарарлари ва ш.к.) вужудга келганда;

б) вояга етмасдан никоҳга кириш ёки эмансипация сабабли тўлиқ муомала лаёқатига эга бўлса;

в) вояга етганида (яъни 18 ёшга тўлганда).

Ушбу тоифадаги ишлар муайян проессуал хусусиятларга эгаллигини қайд этиш лозим. Ўн тўртдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар томонидан зарар етказилганда, даъво бевосита уларнинг ўзларига билдирилади. Қўшимча жавобгарликка зарурат бўлган ҳолларда қонуний вакиллари (хомийлар) зарар етказувчи билан судда биргаликдаги жавобгар сифатида қатнашадилар.

Ундирув биринчи галда зарар етказувчининг мол-мулкига қаратилади. Етишмаган қисми эса қонуний вакиллар мол-мулкидан ундирилади. Ушбу шарҳланаётган модданинг 4-қисмида назарда тутилган асослар вужудга келганда қонуний вакиллар мол-мулкидан ундирув тўхтатилади.

7. Шуни унутмаслик керакки, ўн тўрт ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар етказилган зарар учун ҳар иккала ота ҳам, она ҳам, биргаликда ёки алоҳида алоҳида яшаганидан қатъий назар тенг даражада субсидар жавобгарликка тортиладилар.

Ота-оналар (фарзандликка олувчилар)ни ва хомийларни ФКнинг 994-моддаси бўйича жавобгар қилиш учун уларнинг айби асос бўлади. Шу сабабли ҳам улар бевосита зарар етказувчига нисбатан регресс ҳуқуққа эга бўлмайдилар (ФКнинг 1001-моддаси шарҳига қаранг.).

995-модда. Ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум этилган ота-онанинг вояга етмаганлар томонидан етказилган зарар учун жавобгарлиги

Суд ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум этилган ота-онага уларнинг вояга етмаган болалари томонидан ота-онаси ўз ҳуқуқларидан маҳрум

қилинганидан кейин уч йил ичида содир этилган зарар учун, агар боланинг зарар етказилишига сабаб бўлган хулқ-атвори улар болани тарбиялаш бўйича ўз мажбуриятларини лозим даражада бажармаганликларининг оқибати бўлса, жавобгарликни юклаши мумкин.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум этилган ота-онанинг вояга етмаганлар томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик хусусиятлари белгиланган.

2. Ота-она (ёки улардан бири) қуйидаги ҳолларда ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилиши мумкин:

– Ўз мажбуриятларини, шу жумладан алимент тўлаш бўйича мажбуриятларини бажаришдан бўйин товласа;

– Узурли сабабларсиз ўз фарзандларини туғруқхонадан, ёки бошқа даволаш муассасасидан ёхуд шунга ўхшаш муассасалардан олишдан бош тортса;

– Ўз ота-оналик ҳуқуқларини суистеъмол қилса, фарзандлари билан шафқатсиз муомалада бўлса, шу жумладан уларга нисбатан жисмоний ёки рухий зўрлик ишлатса;

– Сурункали алкоголизм ёки гиёхванд касаллигига мубтало бўлган бўлса;

– Ўз фарзандлари хаёти ва соғлиғига қарши қасддан жиноят содир қилган бўлса (Оила Кодексининг 79-моддаси.).

Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этиш суд тартибида амалга оширилади. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этиш ота-оналарни ўз фарзандларини боқиш мажбуриятидан озод қилмайди.

3. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган ота-онага уларнинг вояга етмаган болалари томонидан ота-онаси ўз ҳуқуқларидан маҳрум қилинганидан кейин уч йил ичида содир этилган зарар учун, агар боланинг зарар етказилишига сабаб бўлган хулқ-атвори улар болани тарбиялаш бўйича ўз мажбуриятларини лозим даражада бажармаганликларининг оқибати бўлса, жавобгарликни юклаш мумкин.

Ушбу норма мазмунидан яққол англашилдики, ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинган шахсларга боласи етказган зарар учун жавобгарлик юклаш шарти бўлиб собиқ ота-онани ўз ота-оналик мажбуриятларини (ушбу мажбуриятлар мазмуни Оила Кодексининг 73-моддасида ўзининг яққол ифодасини топган) лозим даражада бажарилмаганлиги ва зарар етказган бола хулқ-

атвори ўргасида сабабий боғланиш мавжудлиги ҳисобланади. Ота-оналик мажбуриятларини лозим даражада бажармаслик дейилганда ўз болаларини тарбиясига маъсулиятсизлик билан муносабатда бўлиш, бошқача айтганда ота-оналарни фарзанларни ахлокий камол топиши ва таълим олиши бўйича мажбуриятларини бажаришидан бўйин товлаш, болаларга салбий таъсир кўрсатадиган ғайри ахлокий, ғайри ижтимоий хулқ-атворда бўлиш, уларга жисмоний ва рухий зўравонлик қўллаши тушунилади. Ота-оналар ўзларининг хулқ-атворлари билан ёхуд кўрсатмалари билан ўз болаларида шафқатсизлик, худбинлик, бошқалар манфаатини менсимаслик, золимлик, дилозорлик майл-хохишини шакллантиришлари ёхуд ушбу салбий сифатларни учинчи шахслар ёки кўча муҳити таъсирида вужудга келишига ўз бепарволиклари орқали йўл қўйиб беришларида бундай сабабий боғланиш яққол намоён бўлади.

4. Ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилинганларга жавобгарлик юклаш вақт бўйича чегараланган — ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш вақти билан бола томонидан зарар етказилган вақт оралиғи уч йилдан ошмаслиги шарт.

Собиқ ота-оналарнинг жавобгарлиги уларнинг айбига асосланади. Шу сабабли улар вояга етмаган зарар етказувчига нисбатан регресс ҳуқуқидан маҳрум (1001-моддаси шаҳига қаранг).

996-модда. Муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаро томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик

Муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаро томонидан етказилган зарарни унинг васийи ёки унинг устидан назоратни амалга ошириши шарт бўлган ташкилот, агар зарар уларнинг айби билан етказилмаганлигини исботлай олмаса, тўлайди.

Васий ёки ташкилотнинг муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаро томонидан етказилган зарарни тўлаш бўйича мажбурияти, унинг муомала лаёқати тикланган тақдирда ҳам тугамайди.

Агар васий вафот этса ёхуд зарарни тўлаш учун етарлича маблағга эга бўлмаса, зарар етказувчининг ўзи эса бундай маблағга эга бўлса, суд жабрланувчининг ва зарар етказувчининг мулкий аҳволини, шунингдек бошқа ҳолатларни инобатга олиб, зарарни тўлиғича ёки қисман зарар етказувчининг мол-мулки ҳисобидан тўлаш тўғрисида қарор қабул қилишга ҳақли.

1. Ушбу шархланаётган моддада муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаро томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик субъектлари ва асослари белгиланган.

2. Фуқарони муомалага лаёқатсиз деб топиш асослари ва тартиби ФКнинг 30-моддасида кўрсатилган (ушбу норма шарҳига қаранг). Бундай шахслар деликт лаёқатига эга эмас, руҳий бузилиш (руҳий касаллиги ёки ақли заифлиги) сабабли ўз ҳаракатлари оқибатини англаб ета олмагани ва уларни идора қила олмагани туфайли улар зарар етказганлик учун жавобгар бўлмайдилар.

3. Муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаро томонидан етказилган зарарни унинг васийси ёки унинг устидан назоратни амалга ошириши шарт бўлган ташкилот, агар зарар уларнинг айби билан етказилмаганлигини исботлай олмаса, тўлайди.

Васийлик мажбуриятларини бевосита амалга ошириш учун васийлик ва ҳомийлик органлари васий тайинлайдилар (Оила Кодексининг 179-моддаси.). Васийлик муомалага лаёқатсиз фуқаролар ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида белгиланади.

Оила Кодексининг 175-моддасига биноан суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган шахсларга нисбатан васийлик қилиш функциялари туман, шаҳар соғлиқни сақлаш бўлимлари зиммасига юклатилади.

Васий ва тегишли ташкилотларни айби зарар етказиш пайтида муомалага лаёқатсиз шахс устидан етарли даражада назорат ва кузатувни амалга оширмаганлигида ифодаланади.

4. Суд томонидан муомалага лаёқатсиз деб топилган шахс соғайган тақдирда суд уни муомалага лаёқатли деб топади ва унга нисбатан тайинланган васийликни бекор қилади. Бирок бу ҳолат муомалага лаёқатсиз шахс томонидан етказилган зарарни тўлаётган субъектнинг жавобгарлик ҳажмига таъсир кўрсатмайди. Бошқача айтганда, васий ёки ташкилотнинг муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаро томонидан етказилган зарарни тўлаш бўйича мажбурияти, унинг муомалага лаёқати тикланган тақдирда ҳам тугамайди.

5. Суд жабрланувчини ва зарар етказувчини мулкӣ ҳолатини, шунингдек бошқа ҳолатларни (уларнинг соғлиғи, ҳаёти шароитлари, ижтимоӣ ҳимояланганлик даражаси ва х.к.) ҳисобга олиб бир вақтнинг ўзида қуйидаги икки шарт мавжуд бўлганда:

– агарда васий вафот этса ёки зарарни тўлаш учун етарлича маблағга эга бўлмаса;

– зарар етказувчининг ўзи бундай маблағга эга бўлса, зарарни тўлиғича ёки қисман зарар етказувчининг мол-мулки хисобидан тўлаш тўғрисида қарор қабул қилишга ҳақли.

Кўриниб турибдики, бундай ҳолда қонун жавобгарлик субъектлари доирасини кенгайтирмоқда. Муомилага лаёқатсиз ҳолда зарар етказган шахс келгусида муомалага лаёқати тикланса ҳам ёки муомалага лаёқатсиз бўлиб қолса ҳам, зарарни тўловчи бўлиши мумкин. Ўз-ўзидан маълумки, суд фақат фавқулотда ҳолларда, яъни жабрланувчи ва васийни (вафот этган бўлса, унинг меросхўрларини) мулкий жиҳатдан ночорлиги ва муомалага лаёқатсиз зарар етказувчининг етарли мол-мулки, даромадлари борлигидан келиб чиқиб бундай қарор қабул қилиш мумкин.

6. Ушбу модда 3-қисмини қўллаш ҳақида жабрланувчи ҳам, васий (меросхўрлари) ҳам талаб қўйиши мумкин. Суд муайян ҳолатлардан келиб чиқиб зарарни қоплаш мажбуриятларини:

– тўлиқ зарар етказувчи зиммасига юклаши;

– зарар етказувчи ва васийга улушли ҳажмда юклаши мумкин.

7. Васий, тегишли ташкилот ўз айби учун жавоб беради ва шу сабабли ҳам зарар етказувчига регресс даъво қила олмайди.

997-модда. Муомала лаёқати чекланган фуқаро томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик

Муомала лаёқати чекланган деб топилган фуқаро томонидан спиртли ичимликлар ёки гиёҳвандлик воситаларини сунистеъмол қилиш оқибатида етказилган зарарни унинг ўзи умумий асосларда тўлайди.

1. Ушбу моддада муомала лаёқати чекланган шахс томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик хусусиятлари белгиланган.

2. Спиртли ичимликларни ёки гиёҳвандлик воситаларини сунистеъмол қилиш натижасида ўз оиласини оғир моддий аҳволга солиб қўйган фуқаро фуқаролик процессуал қонун томонидан белгиланган тартибда суд томонидан муомала лаёқати чекланиши мумкин. Унга нисбатан ҳомийлик тайинланади. Унинг фуқаролик ҳуқуқий муносабатлардаги иштироки ФКнинг 31-моддасида белгиланган.

3. Спиртли ичимликларни ёки гиёхвандлик воситаларини (шу жумладан психотроп моддаларни ҳам) суистеъмол қилганлиги сабабли муомала лаёқати чекланган деб топилган фуқаро томонидан етказилган зарар зарар етказувчининг ўзи томонидан умумий асосларда тўланади (985-моддаси шарҳига қаранг).

Муомилага лаёқати чекланган шахс ҳуқуқий ҳолати хусусиятлари унинг деликт лаёқати мазмуни ва хажмига асло таъсир кўрсатмайди.

4. Ушбу шарҳланаётган модданинг ўзбекча матнида муайян ноаниқликка йўл қўйилган. Бу ҳолат русча матн билан солиштирилганда яққол намоён бўлади. Бошқача айтганда, гап бу ўринда спиртли ичимликлар ёки гиёхвандлик воситаларини суистеъмол қилиш оқибатида етказилган зарар тўғрисида эмас, балки муомала лаёқати чекланган фуқаро томонидан ҳар қандай ҳолатда (шу жумладан, хушёр ҳолатда ҳам) етказган зарар учун жавобгарлик тўғрисида боради.

998-модда. Ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган фуқаро томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик

Ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни идора қила олмайдиган ҳолатда зарар етказган муомалага лаёқатли фуқаро, шунингдек ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаган келтирган зарари учун жавобгар бўлмайди.

Агар жабрланувчининг ҳаёти ёки соғлиғига зарар етказилган бўлса, суд жабрланувчининг ва зарар етказувчининг мулкӣ аҳволини, шунингдек бошқа ҳолатларни инобатга олиб, зарарни тўлаш мажбуриятини тўлиғича ёки қисман зарар етказувчига юклаши мумкин.

Зарар етказувчи, агар спиртли ичимликлар, гиёхвандлик воситалари истеъмол қилиш туфайли ёки бошқа усулда ўзини ўзи шу ҳолатга келтирган бўлса, жавобгарликдан озод қилинмайди.

Агар зарар руҳий ҳолати бузилгани (руҳий касаллик ёки ақли заифлик) оқибатида ўз ҳаракатлари аҳамиятини тушуна олмаган ёки уларни идора қила олмаган шахс томонидан етказилган бўлса, зарарни тўлаш мажбурияти суд томонидан бу шахс билан бирга яшовчи, зарар етказувчининг бундай ҳолати ҳақида билган, лекин уни муомалага лаёқатсиз деб топиш ва унинг устидан васийлик

ўрнатиш тўғрисида масала қўймаган эри (хотини), ота-онаси, вояга етган фарзандларига юкланиши мумкин.

1. Ушбу моддада ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган фуқаро томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик хусусиятлари белгилаб қўйилган.

2. Фуқаро нормал ҳолатда ҳар доим ўзи содир этган ҳаракатларнинг аҳамиятини англаб етади, бинобарин, аниқ мақсадни кўзлаб ҳаракат қилади, ўз хатти-ҳаракатларини ўзи идора қилади. Бироқ муайян вазиятлар таъсирига кўра фуқаро вақтинчалик ўз ҳаракатлари аҳамиятини тушуна олмайдиган ҳолатга тушиб қолиши мумкин. Ушбу нормада худди шундай ҳолатга тушган фуқаронинг деликт лаёқати хусусиятлари белгилаб қўйилган. Вақтинчалик эмас, балки доимий ва барқарор равишда ақли норасо бўлган, бироқ яқинларининг бепарволиги сабабли муомалага лаёқатсиз мақомини олмаган фуқаролар ҳам ушбу норма таъсирига тушади.

Ўз ҳаракатларини аҳамиятини тушуна олмайдиган ёки уларни идора қила олмайдиган ҳолатда зарар етказган муомалага лаёқатли фуқаро, шунингдек ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаган келтирган зарари учун жавобгар бўлмайди. Бунда киши кучли рухий хаяжон, эс-хушини йўқотиш ҳолатида бўлади. Бундай ҳолат ақли норасолик билан тенг. Ақли норасолик айбни истисно қилади. Қонун талабига кўра (985-моддаси 4-қисми) жавобгарликни зарур шартларидан бири айб ҳисобланади, демак, ақли норасо зарар етказувчи жавобгар бўлмайди.

Агар жабрланувчининг ҳаёти ёки соғлиғига зарар етказилган бўлса, суд жабрланувчининг ва зарар етказувчининг мулкый аҳволини (доимий даромад манбалари мавжудлиги, уларнинг миқдори, турмуш даражаси ва х.к.), шунингдек бошқа ҳолатларни (тарафларни соғ-саломатлиги, жабрланувчига етказилган зиён даражаси ва ш.к.) ҳисобга олиб зарарни тўлаш мажбуриятларини тўлиғича ёки қисман зарар етказувчига юклаши мумкин.

3. Зарар етказувчи, агар спиртли ичимликлар, гиёҳвандлик воситалар истеъмол қилиш ёки бошқа усулда (психотроп моддалар истеъмол қилиш, ўзига ўзи таъсир орқали транс ҳолатига кириш ва ш.к.) ўзини ўзи шу ҳолатга келтирган бўлса, жавобгарликдан озод қилинмайди. Бунда спиртли ичимликларни, гиёҳванд ёки психотроп воситаларни қўлга киритиш усули (ўзи сотиб олган, бошқа биров меҳмон қилган ва х.к.) аҳамиятга эга эмас. Энг асосийси ўз ихтиёри билан истеъмол қилиш ҳисобланади.

4. Агарда зарар рухий ҳолати бузилгани (рухий касаллик ёки ақли заифлик) оқибатида ўз ҳаракатлари аҳамиятини тушуна олмаган ёки уларни идора қила олмаган шахс томонидан етказилган бўлса, зарарни тўлаш мажбурияти суд томонидан бу шахс билан бирга яшовчи, зарар етказувчини бундай ҳолати ҳақида билган, лекин уни муомалага лаёқатсиз деб топиш ва унинг устидан васийлик ўрнатиш тўғрисида масала қўйилмаган (судга, ҳокимликка, соғлиқни сақлаш органларига ва х.к.) яқин қариндошлари — эри (хотини), ота-онаси, вояга етган фарзандларига юкланиши мумкин.

Бу ўринда оилада бир-бирига ғамхўрлик ҳақидаги ахлоқий қоида юридик мажбурият даражасига ўсиб етади. Яқин қариндошларининг айби ўзларининг ақли норасо қариндош тўғрисида ғамхўрлик ва назорат қилмасликларида намоён бўлади.

999-модда. Теварак-атрофдагиларга ошиқча хавф туғдирадиган фаолият туфайли етказилган зарар учун жавобгарлик

Фаолияти теварак-атрофдагиларга ошиқча хавф туғдирадиган юридик шахслар ва фуқаролар (транспорт ташкилотлари, саноат корхоналари, қурилишлар, транспорт воситаларининг эгалари ва бошқалар) ошиқча хавф манбаи етказган зарарни, агар зарар бартараф қилиб бўлмайдиган куч ёки жабрланувчининг қасддан қилган ҳаракати оқибатида юзага келганини исботлай олмасалар, тўлашлари шарт.

Зарарни тўлаш мажбурияти ошиқча хавф манбаига мулк ҳуқуқи, хўжалик юритиш ҳуқуқи ёки оператив бошқарув ҳуқуқи ёхуд бошқа ҳар қандай қонуний асосда (мулкий ижара шартномаси, транспорт воситасини бошқариш ҳуқуқини берадиган ишончнома, тегишли органнинг унга ортиқча хавф манбаини топшириш тўғрисидаги фармойишига кўра ва ҳоказо) эгалик қилувчи юридик шахс ёки фуқарога юкланади.

Ошиқча хавф манбаларининг эгалари бу манбаларнинг бир бирига таъсири (транспорт воситаларининг тўқнашуви ва ҳоказо) натижасида учинчи шахсларга етказилган зарар учун ушбу модданинг биринчи ва иккинчи қисмларида назарда тутилган асослар бўйича солидар жавобгар бўладилар.

Ошиқча хавф манбаларининг ўзаро таъсири натижасида уларнинг эгаларига етказилган зарар умумий асосларда қопланади. Бунда бир тарафнинг айби билан етказилган зарар шу тараф томонидан тўлиқ ҳажмда қопланади, иккала ёки бир нечта тарафларнинг айби билан етказилган зарар эса улардан ҳар бирининг айби даражасига мутаносиб равишда қопланади. Тарафлардан ҳар бирининг айби даражасини аниқлаш имконияти бўлмаганда жавобгарлик улар ўртасида тенг баравар тақсимланади. Зарарнинг етказилишида тарафларнинг айби бўлмаганда улардан ҳеч бири зарарни қоплашни талаб қилиш ҳуқуқига эга эмас. Бундай ҳолда тарафларнинг ҳар бири ўзи кўрган зарар хавфини зиммасига олади.

Ошиқча хавф манбаининг эгаси шу манба етказган зарар учун, агар манба эгасининг тасарруфидан бошқа шахсларнинг ғайриҳуқуқий ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) натижасида чиқиб кетганлигини исботласа, жавобгар бўлмайди. Бундай ҳолларда ошиқча хавф манбаи томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик манбани ғайриҳуқуқий эгаллаб олган шахснинг зиммасида бўлади. Бу манбани эгасининг тасарруфидан ғайриҳуқуқий тортиб олишда эгасининг айби бўлган тақдирда, жавобгарлик унинг эгасига ҳам, ошиқча хавф манбаини эгаллаб олган шахсларга ҳам юкланиши мумкин.

1. Ушбу моддада теварак атрофдагиларга ошиқча хавф туғдирадиган фаолият туфайли етказилган зарар учун жавобгарлик субъектлари ва уларнинг жавобгарлик ҳажми белгилаб қўйилган.

2. Одатда инсон турли машиналар, механизмлар, қурилмалар ва технологияларни бошқаради. Ташқи жиҳатдан қараганда ҳар қандай қудратли техника инсон кўлида итоаткор ўйинчоққа айлангандай туюлади. Бирок инсонни техника устидан ҳукмронлиги, назорати ва идора қилиши мутлоқ эмас, объектив омиллар таъсир кучига кўра машиналар, механизмлар, қурилмалар ва технологияларни теварак атрофдагилар учун тўлиқ хавфсизлигини таъминлаш мумкин эмас. Худди шундай ҳолатдан келиб чиққан ҳолда теварак атрофдагиларга хавф ошиқча хавф туғдирадиган манба ҳақида юридик нормалар конструкцияси ишлаб чиқилган.

3. Фаолияти теварак атрофдагиларга ошиқча хавф туғдирадиган юридик шахслар (тижорат ёки нотижорат эканлигидан қатъий назар) ва фуқаролар (қайси соҳада фаолият юритишидан қатъий назар, яъни ишлаб чиқариш

тадбиркорлик, ижтимоий-социал соҳаларда фаолият олиб боришидан қатъий назар, транспорт ташкилотлари, саноат корхоналар, қурилишлар, автотранспорт ва энергетика манбалари эгалари ва х.к.) агарда зарар:

а) ушбу шароитларда фавқулодда ва олдини олиб бўлмайдиган характерга эга бўлган енгиб бўлмайдиган куч;

б) ёки жабрланувчининг қасддан қилган ҳаракати оқибатида юзага келганини исботлаб бера олмасалар, ошиқча хавф манбаи томонидан етказилган зарарни тўлашлари шарт.

Бундан кўриниб турибдики жавобгарликни юклаш учун зарар етказувчининг айби мавжудлиги талаб этилмайди. Теварак атрофдагилар учун ошиқча хавф туғдирадиган фаолиятни амалга оширувчи шахс айби бўлмаган ҳолда, шу жумладан, тасодифан етказилган зарари учун ҳам жавобгар бўлади. Бундай жавобгарлик чегараси то бартараф қилиб бўлмайдиган куч доираси чегарасигача боради. Худди шу сабабли ҳам оширилган хавф манбаидан зарар етказишда жавобгарлик оширилган жавобгарлик деб айтилади.

4. Қонун ҳужжатларида одатдаги фаолият ва теварак атрофдагиларга ошиқча хавф туғдирадиган фаолият тўлиқ турлари рўйхати мавжуд эмас. Одатдаги нормал фаолиятни амалга оширишда зарар етказиш эҳтимоли жуда кам, зарар етказувчининг айби бўлган тақдирдагина бундай ҳолат рўй бериши мумкин. Шу сабабли ҳам бундай ҳолларда жавобгарлик ФКнинг 985-моддасида белгиланган шартлар бўйича белгиланади.

5. Инсон томонидан тўлиқ назоратни амалга ошириб бўлмаслиги сабабли зарар етказишга ошиқча хавф-хатар мавжуд бўлган ҳар қандай фаолият ошиқча хавф манба бўлиб ҳисобланади. Масалан, теварак атрофдагилар учун доимий хавф-хатар туғдирадиган моддалар, предметлар ва бошқа объектлардан (масалан, юқори кучланишли электр манбалари, атом энергетикаси тизими, портловчи моддалар, кучли захарлар ва х.к.) ишлаб чиқариш, хўжалик тадбиркорлик ва бошқа мақсадларда фойдаланиш, уларни сақлаш, ташиш, утилизация қилиш ва х.к. бунга яққол мисолдир. Бундай манбалардан зарар етказилиши улардан мақсадли фойдаланилаётганда ҳам, шунингдек уларнинг хавфли хоссалари ўз-ўзича намоён бўлганда (масалан, электр асбоблари ўз-ўзидан ёниб кетиши) рўй бериши мумкин ва бу мулкый жавобгарлик юклашда аҳамиятга эга эмас.

Бироқ ҳар доим зарар ошиқча хавф манбаи фаолияти натижасида ҳосил бўлиши керак. Бошқача айтганда зарарни вужудга келиши билан ошиқча хавф манбаини эксплуатация қилишда тегишли (ўзига хос) хавфлилик хоссаси характери намоён бўлиши ўртасида сабабий боғланиш мавжуд бўлиши шарт. Шу сабабли ҳам ҳаракатсиз объект худди шундай ҳолатда ошиқча хавф мунбаи бўла олмайди.

Ушбу шарҳланаётган моддаданинг 1-қисмида теварак атрофдагиларга ошиқча хавф туғдирадиган фаолият субъектларининг таҳминий рўйхати келтирилади:

- транспорт ташкилотлари (автотраспорт, темир йўл транспорт, ҳаво транспорти, денгиз транспорти, қувур транспорти ва шу қабилар);
- саноат корхоналари;
- қурилишлар;
- транспорт воситалари эгалари ва бошқалар.

Шуни унутмаслик керакки, бундай субъектлар ва объектларни тугал рўйхатини яратиш мумкин эмас. Илмий-техника тараққиётининг динамик жараёни сабабли ошиқча хавф манбаларининг янги турлари вужудга келмоқда ёки баъзи хавфли манбаларни тўлиқ хавфсизлантиришнинг янги усуллари ва технологиялари яратилмоқда. Шу сабабли ҳуқуқни қўллаш амалиёти энг мақбули қуйидаги белгиларни асос қилиб олиши мақсадга мувофиқ бўлур эди:

- а) манбанинг хавф-хатар солувчи хусусияти;
- б) инсон томонидан уни тўлиқ назорат ва идора қилиш мумкин эмаслиги.

Ҳар бир муайян ҳолатда манбани ошиқча хавф манбаи деб топиш суд томонидан тегишли экспертиза (кимёвий, токсикологик, техник, радиациявий ва ш.к.) ҳулосаси асосида хал этилиши лозим.

Ошиқча хавф манбалари ичида транспорт ташкилотлари алоҳида таъкидланади. Кундалик ҳаётда кишилар улар фаолияти билан энг кўп тўқнаш келадилар. Шу сабабли транспорт ташкилотлари фаолиятдан фойдаланиш энг кенг тарқалган ошиқча хавф манбаи ҳисобланади. Суд амалиёти улар жумласига автомобилларни, мотоциклларни, мопедларни, электровоз, троллейбуслар, трамвайларни, метрони киритади (от-улов транспорт воситалари — арава, коляска, тачка, шунингдек, механик ҳаракатлантирувчи воситалар — велосипедлар, велорикшалар бундан мустасно). Қишлоқ хўжалик машиналарининг асосий қисми (комбайнлар, пахта териш муши-

налари, тракторлар, бульдозерлар ва ш.к.) ҳам оширилган хавф манбаи ҳисобланади. Қурилишларни ошиқча хавф манбаи сифатидаги хусусияти ўзига хос: бунда қурилишларни амалга ошириш ҳам, қурилиш ишлари амалга ошириладиган ҳудуд ҳам ошиқча хавф манбаи ҳисобланади.

Мутахассислар фикрича, гарчи қонун ҳужжатларида эслатилмас ҳам баъзи йирик уй ҳайвонлари (буқалар, баъзи асов отлар, хизмат итлари ва қўриқчи итлар) ва юридик шахслар, фуқаролар томонидан сақланадиган ёввойи ҳайвонлар (айиқлар, илонлар, бургут ва ш.к.) муайян ҳолатларда, назорат қилинмагани ёки назорат қилишнинг қийинлиги, хавф-хатар солиш хусусиятларига кўра ошиқча хавф манбаи деб топилиши мумкин.

6. Қуйидаги асосларга кўра:

- хусусий ёки оммавий мулк ҳуқуқи;
- ашёвий ҳуқуқлар — хўжалик юритиш ҳуқуқи, оператив бошқариш ҳуқуқи;

қонун ҳужжатларига доир бошқа ҳолатлар бўйича (мол-мулк ижараси шартномаси, транспорт воситасини бошқариш ишончномаси, тегишли ваколатли орган қарори, мол-мулкни ишончли бошқариш шартномаси ва ш.к.) оширилган хавф манбаига эгалик қилаётган, фойдаланаётган, сақлаётган юридик шахслар ва фуқароларга зарарни тўлаш мажбурияти юкланади.

Ушбу норма мазмунидан кўриниб турибдики, жавобгарлик субъекти муайян вазиятларга кўра мулкдор, фойдаланувчи, сақловчи, ташувчи бўлиши мумкин.

7. Ошиқча хавф манбаи эгаси билан меҳнат шартномаси асосида бундай манбани бошқарувчи шахс (ҳайдовчи, машинист, оператор ва ш.к.) жабрланувчи олдидан жавобгар бўлмайди. Маълумки, барча тижорат автотранспорт ташкилотлар ўзларига тегишли автомобиль транспорти воситаларини корхона билан меҳнат муносабатларида бўлган шахсларга ижара шартномаси асосида топширадilar. Бундай шартномалар ички хўжалик шартномалари ҳисобланади. Ҳуқуқий табиатига кўра улар аралаш шартномалар ҳисобланади, яъни фуқаролик ҳуқуқий характердаги элементларни ўз ичига олган меҳнат контракти ҳисобланади. Агар ходим корхона манфаатларидан келиб чиқиб фаолият юритса, унинг таъмирлаш ва техника базасидан фойдаланса, транспорт воситаси амалда корхона эгалигидан чиқмаган ҳисобланади, бошқача айтганда ижара шартномаси

меҳнат муносабатларини ташкилий шакли сифатида намоён бўлади, бинобарин, етказилган зарар учун жавобгарлик ошиқча хавф манбаси эгаси сифатида корхона зиммасида бўлади.

8. Ошиқча хавф манбаларининг эгалари бу манбаларнинг бир-бирига таъсири (транспорт воситаларининг тўқнашуви ва ш.к.) натижасида учинчи шахсларга етказилган зарар учун ушбу шарҳланаётган модданинг биринчи ва иккинчи қисмларида назарда тутилган асослар бўйича солидар жавобгар бўладилар. Зарарни тўлаш ФКнинг 251–255-моддаларида белгиланган қоидаларни ҳисобга олган ҳолда белгиланади.

9. Ошиқча хавф манбаларининг ўзаро таъсири натижасида етказилган зарар ФКнинг 985-моддаси талабларини ҳисобга олган ҳолда умумий асосларда қопланади.

Бунда:

а) бир тарафнинг айби билан етказилган зарар шу тараф томонидан тўлиқ хажмда қопланади;

б) иккала ёки бир неча тарафларнинг айби билан етказилган зарар эса улардан ҳар бирининг айб даражасига мутаносиб равишда қопланади;

в) тарафлардан ҳар бирининг айб даражасини аниқлаш имконияти бўлмаганда жавобгарлик улар ўртасида тенг тақсимланади;

г) зарарнинг етказилишида тарафларнинг айби бўлмаганда улардан ҳес бири бошқа тарафдан зарарни қоплашни талаб қилиш ҳуқуқига эга эмас. Бунда тарафларнинг ҳар бири ўзи амалда кўрган зарар талофати билан қолади.

10. Ошиқча хавф манбаининг эгаси шу манба етказган зарар учун, агар манба эгасининг тасарруфидан бошқа шахсларнинг ғайриқонуний ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) натижасида (масалан, автомашинани олиб қочиш, ўғирлаш ва ш.к.) чиқиб кетганлигини исботласа, жавобгар бўлмайди. Бундай ҳолларда ошиқча хавф манбаи томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик манбани ғайриқонуний эгаллаб олган шахснинг (автомашинани олиб қочган ёки ўғирлаган шахснинг) зиммасида бўлади. Жавобгарлик асоси ушбу шарҳланаётган модда (ФКнинг 999-моддаси) ҳисобланади.

Ошиқча хавф манбани эгасининг тасарруфидан ғайриқонуний тортиб олишда эгасининг айби бўлган тақдирда (масалан, манба эгаси уни кўриқлаш чораларини кўрмаган, қаровсиз қолдирган бўлса), жавобгарлик унинг эгасига ҳам, ошиқча хавф манбаини эгаллаб олган шахсларга ҳам

юкланиши мумкин. Хар бир тарафни зарар етказганлик учун жавобгарлик хажми уларнинг хар бирининг айб даражасига мутаносиб равишда улушли тартибда белгиланади.

1000-модда. Биргаликда етказилган зарар учун жавобгарлик

Биргаликда зарар етказган шахслар жабрланувчининг олдида солидар жавобгар бўладилар.

Жабрланувчининг аризасига кўра ва унинг манфаатларини кўзлаб, суд биргаликда зарар етказган шахсларга ҳиссали жавобгарликни юклагга ҳақли.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада биргаликда етказилган зарар учун жавобгарлик хажмини тақсимлаш хусусиятлари белгилаб кўйилган.

Агарда бир неча шахс бир шахсга зарар етказса (биргаликда зарар етказиш), улар жабрланувчининг олдида солидар жавобгар бўладилар.

Солидар жавобгарлик ФКнинг 252-моддада белгиланган қоидаларни ҳисобга олган ҳолда қўлланилади.

Зарар етказган шахсларнинг солидар жавобгарлиги белгиланиши жабрланувчи учун қулайлик туғдиради. Унинг учун етказилган зарарни тўлиқ хажмда ундиришда кенгроқ имкониятлар вужудга келтиради.

Биргаликда зарар етказган шахслар жавобгарлигининг солидар характери уларни зарарни келтириб чиқарган ҳаракатлари оқибатларини яхлитлиги, бўлинмаслиги билан боғлиқ. Бошқа жиҳатдан олганда бу жабрланувчининг бузилган ҳуқуқларини тиклаш шарт-шароитлари зарурати билан ҳам боғлиқ. Юқорида кўрсатилганидек, биргаликда зарар етказишда икки ва ундан ортиқ шахсларнинг ҳаракатлари билан вужудга келган зарарли оқибатлар ўртасида сабабий боғланиш мавжуд бўлади. Бундай ҳолатлар кўпроқ йўл ҳаракати ҳодисаларида (масалан, автомашиналар тўкнашганда учинчи шахсларга зарар етишида) ва биргаликдаги жиноятларда учрайди.

2. Жабрланувчининг аризасига кўра ва унинг манфаатларидан келиб чиқиб, суд биргаликда зарар етказган шахсларга улушли жавобгарлик юклагга ҳақли.

Улушли жавобгарликда хар бир зарар етказувчи тараф зарарнинг суд томонидан унинг учун белгиланган қисмини тўлайди. Тўланадиган улушлар хажмини белгилашда суд ФКнинг 251-моддасида белгиланган қоидалардан келиб чиқиши мумкин.

3. Улушли жавобгарлик белгилашда суд ҳар доим жабрланувчи (жавобгарларнинг эмас) манфаатларидан келиб чиқиши шарт. Жабрланувчи манфаатлари қуйидаги ҳолатларда намоён бўлади:

- хиссали жавобгарликнинг унинг учун қулайлиги ва мақбуллиги;
- етказилган зарарларни реал қоплаш шароитларини вужудга келиши (масалан, бир жавобгар пул суммаси билан, иккинчиси натура шаклида, учинчи иш бажариш, хизмат кўрсатиш орқали қоплайди ва х.к.);

жабрланувчи томонидан биргаликда зарар етказган шахслардан бирининг жавобгарликдан озод қилишга имконияти вужудга келиши, бунда унинг мажбуриятлари бошқа жавобгарлар зиммасига юкланмайди (адолат тамойили рўёбга чиқиши таъминланади).

4. Биргаликда зарар етказувчилар улушли жавобгарликни белгилашни талаб қилишга ҳақли эмас. Суд ҳам бу масалада ташаббус кўрсатиш ваколатига эга эмас. Бу ҳуқуқ фақат жабрланувчига тегишли.

1001-модда. Зарар етказган шахсга нисбатан регресс ҳуқуқи

Бошқа шахс (меҳнат мажбуриятларини бажараётган ходим, транспорт воситасини бошқарувчи шахс ва ҳ.к) томонидан етказилган зарарни тўлаган шахс бу шахсга нисбатан, агар қонунда бошқача миқдор белгиланмаган бўлса, тўланган товон миқдорида қайта талаб қилиш (регресс) ҳуқуқига эга.

Биргаликда етказилган зарарни тўлаган зарар етказувчи зарар етказувчиларнинг ҳар бирдан жабрланувчига тўланган товоннинг ҳар бир зарар етказувчининг айби даражасига мос улушини талаб қилишга ҳақли. Айбнинг даражасини аниқлаш имконияти бўлмаганда улушлар тенг баравар деб ҳисобланади.

Суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари ва суднинг мансабдор шахслари томонидан етказилган зарарни тўлаган давлат бундай шахсларнинг айби суднинг қонуний кучга кирган ҳукми билан аниқланган ҳолларда, бу шахсларга нисбатан регресс ҳуқуқига эга.

Ушбу Кодекснинг 993–996, 998-моддаларида кўрсатилган асослар бўйича зарарни тўлаган шахслар зарар етказган шахсга нисбатан қайта талаб қилиш (регресс) ҳуқуқига эга эмас.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада зарар етказганлик учун жавобгарлик субъектларини амалда зарар етказган шахсларга нисбатан регресс ҳуқуқининг мазмунини белгилайди.

2. Регресс ҳуқуқи (қайтарма талаб) — бу кредиторнинг (регреликтнинг) қарздорга унинг айби сабабли бошқа шахсга тўлаган тўловларини қайтариш ҳақидаги талабидир. Маълумки муайян ҳолларда қонун зарар етказганлик учун жавобгарликни зарар етказувчи шахсга эмас, балки зарар етказувчи билан ҳуқуқий алоқада бўлган бошқа шахс зиммасига юклайди. Баъзан бундай тартиб жабрланувчи учун қулайроқ ҳисобланади, чунки зарар етказувчига нисбатан у билан ҳуқуқий алоқада бўлган шахс (масалан, иш берувчи) зарарни ўз вақтида ва тўлиқ қоплаш учун кенгрок имкониятларга эга. Бирок охир оқибатда адолат тантана қилмоғи лозим, яъни зарар етказувчи жавобгарлик субъектига унинг сарф-харажатларини тўлаши шарт. Ушбу норма айнан шу мақсадга хизмат қилади.

3. Бошқа шахс (меҳнат мажбуриятларини ёки шартномавий мажбуриятларни бажараётган ходим, транспорт воситасини бошқарувчи шахс ва х.к.) томонидан етказилган зарарни тўлаган шахс (жавобгарлик субъекти) ушбу зарар етказган шахсга нисбатан агарда қонунда бошқача миқдор белгиланган бўлмаса, тўланган товон миқдорида қайта талаб қилиш (регресс) ҳуқуқига эга.

Меҳнат қонунчилигида регресс талабни қиймати бошқача белгиланган. Гарчи Меҳнат Кодексида ходим иш берувчига етказган ҳақиқий зарари учун бевосита жавобгарлиги тўғрисида умумий асос бўлса ҳам (МКнинг 198-моддаси), бошқа махсус қоида ҳам мавжуд, бунга кўра ходим етказган зарари учун бир ойлик иш ҳақи миқдорида моддий жавобгар бўлиши белгилаб қўйилган (МКнинг 201-моддаси). Ходимнинг тўлиқ моддий жавобгарлиги МКнинг 202-моддасида кўрсатилган (масалан, қасдан зарар етказиш, алкоголь, наркотик ва токсик мастлик ҳолатида зарар етказиш, тижорат сирларини ошкор қилиш ва ш.к.).

4. Жавобгарлик субъектида зарар етказувчига нисбатан регресс талаб қўйиш ҳуқуқи зарар етказилиши билан боғлиқ равишда қопланиши керак бўлган суммалар жабрланувчига тўлаш бошланган пайтдан вужудга келади ва шу вақтдан бошлаб регресс даъво қилиш муддатларини ўтиши бошланади. Агарда жавобгарлик субъекти зарарни қоплаш бўйича даврий тўловларни амалга оширса, регресс талаблар бўйича тўловлар тегишли тартибда белги-

ланиши мумкин. Шунинг учун ёдда тутиш лозимки, регресс даъво бўйича жавобгарлик субъектини амалда қилган, реал сарф-харажатлари қопланади.

5. Биргаликда етказилган зарарни тўлаган зарар етказувчи зарар етказувчиларнинг ҳар биридан жабрланувчига тўлаган товоннинг ҳар бир зарар етказувчининг айби даражасига мос улушини талаб қилишга ҳақли. Айб даражасини аниқлаш имконияти бўлмаганда улушлар тенг баровар ҳисобланади.

ФКнинг 1000-моддаси 1-қисми биргаликда етказилган зарар учун жавобгарликни белгилашда солидар жавобгарлик шаклини ўрнатади. Бир қарздор томонидан солидар мажбуриятларни ижро этиш бошқа қарздорларни (зарар етказувчиларни) кредитор (жабрланувчи) олдида мажбуриятларни ижро этишдан озод қилади. Солидар мажбуриятларни бажарган қарздор ўз улушини чегириб ташлаб, бошқа қарздорларга тенг улушларда регресс талаби қўйиш ҳуқуқига эга. Солидар мажбуриятни бажарган қарздорга тўланмаган ҳақ бу ва бошқа қарздорлар зиммасига тенг улушларда тушади (ФКнинг 254-моддаси).

Ушбу шарҳланаётган модда 2-қисмини қўллашда (айб даражасини аниқлаш имконияти бўлмаган ҳолларда) юқоридаги қоида нормалари ҳисобга олинади.

Биргаликда зарар етказувчиларнинг айб даражасини аниқлаш суд томонидан амалга оширилади ва шу асосда уларнинг ҳар бирининг товон тўлаш мажбуриятидаги улуши ҳажми белгиланади.

6. Суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари ва суднинг мансабдор шахслари томонидан етказилган зарарни (ФКнинг 991-моддаси шарҳига қаранг) тўлаган давлат бундай шахсларнинг айби суднинг қонуний кучга кирган ҳукми асосида белгиланган ҳолларда (тайинланган жазо туридан қатъий назар), бу шахсларга нисбатан регресс ҳуқуқига эга.

7. Қуйидаги жавобгарлик субъектлари зарар етказувчига нисбатан тўланган товон миқдорини қайта талаб қилиш (регресс) ҳуқуқига эга эмас:

– 14 ёшгача бўлган вояга етмаганлар томонидан етказилган зарарни тўлаганлар (ФКнинг 993-моддаси.);

14 ёшдан 18 ёшгача бўлган вояга етмаганлар томонидан етказилган зарарни тўлаган шахслар (ФКнинг 994-моддаси.);

– вояга етмаган фарзандлари томонидан етказилган зарарни тўлаган ота-оналик ҳуқуқидан маҳрум этилган ота-она (ФКнинг 995-моддаси.); муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаро томонидан етказилган зарарни тўлаган шахслар (ФКнинг 996-моддаси.);

ўз рухий ҳолати бузилгани оқибатида ўз ҳаракатлари аҳамиятини тушуна олмаган ёки уларни идора қила олмаган шахс томонидан етказилган зарарни тўлаган шахс (ФКнинг 998-моддаси 4-қисми.).

Юқоридаги ҳолатлар бўйича жавобгарлик субъектларининг жавобгарлик асоси — уларнинг айби мавжудлигида ҳисобланади. Худди шу сабабли ҳам улар регресс ҳуқуққа эга эмас.

1002-модда. Уй ҳайвонлари томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик

Уй ҳайвони томонидан етказилган зарар учун унинг мулкдори ёки бу ҳайвонга эгалик қилувчи ва ундан фойдаланувчи шахс умумий асосларда жавобгар бўлади.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада уй ҳайвонлари томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик хусусиятлари белгиланган.

Фуқаролик ҳуқуқининг объектлари ичида ҳайвонлар ўзига хос ҳуқуқий режимга эга. Ҳайвонларга нисбатан мол-мулклар тўғрисидаги умумий қоидалар қўлланилади.

Ҳайвонлар ўз навбатида ёввойи ҳайвонлар (яъни, табиий шароитларда ҳаёт кечирадиган ва уй шароитларига ўргатилмаган ҳайвонлар) ва уй ҳайвонлари (яъни, қадим замонлардан кишилар томонидан қўлга ўргатилган ва уй шароитларида яшайдиган жонзотлар)га бўлинади. Уй ҳайвонлари жумласига сигир, буқа, қўй-эчки, товуқлар, итлар, мушуклар ва ш.к. киради. Уй ҳайвонлари кишилар томонидан қандай мақсадларда боқилаётганидан (иқтисодий фойда ёки бошқача манфаат олиш ёки инсоний хис-туйғуларидан келиб чиқиб) қатъий назар, эгалари улар тўғрисида ғамхўрлик қилишлари, уларни беозор, тегишли хулқ-атворда бўлишини таъминлашлари, уларни сақлаш бўйича санитария-гигиена ва ветеринария қоидаларига риоя қилишлари шарт.

2. Уй ҳайвонлари томонидан бошқа шахсларнинг мол-мулкига, ҳаётига ёки соғлигига етказган зарар учун уй ҳайвонлари мулкдори ёки бу эгалик

қилувчи ва ундан файдаланувчи (сақловчи) шахс умумий асосларда, яъни ФКнинг 985-моддасига биноан жавобгар бўлади.

Уй ҳайвони собиқ эгаси ҳуқуқ-тартибот ва ахлоқ қоидаларига зид тарзда уни хайдаб юборган тақдирда ҳам, жавобгарлик унинг зиммасидан соқит қилинмайди (масалан, итларни, мушукларни хайдаб юборган ҳолатларида улар томонидан зарар етказиш).

Бу ўринда шуни таъкидлаш ўринлики, айрим йирик уй ҳайвонларини хавф-хатарли хусусиятларининг мавжудлиги ва уларни инсон томонидан назорат қилишнинг қийинлиги (масалан, копоғон итлар, асов отлар, буқалар ва ш.к.) муайян ҳолатларда уларни ошиқча хавф манбаи сифатида баҳолашга асос бўлади. Бундай вазиятда агар улар томонидан зарар келтирилса, зарар унинг мулкдори (эгаллик қилувчи, фойдаланувчи, сақловчи) томонидан ФКнинг 985-моддаси асосида эмас, балки 999-моддасига биноан тўланади.

1003-модда. Зарарнинг ўрнини қоплаш усуллари

Суд зарарни қоплаш тўғрисидаги талабни қаноатлантирар экан, иш ҳолатларига мувофиқ равишда, етказилган зарар учун жавобгар шахсга зарарни аслича қоплаш (ўшандай турдаги ва сифатдаги ашёни тақдим этиш, шикастланган ашёни тузатиш ва ҳоказо) ёки етказилган зарарни тўлаш мажбуриятини юклайди.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада зарарни ўрнини қоплаш усуллари танлаш мезонлари белгилаб қўйилган.

Зарарни қоплаш усулини тўғри танлаш етказилган зарар оқибатларини реал бартараф қилинишини, зарар етказишдан олдинги нормал ҳолат тикланиши ва жабрланувчи қаноат ҳосил қилишини таъминлайди.

2. Суд зарарни қоплаш тўғрисидаги талабни қаноатлантирар экан, иш ҳолатларидан (зарар етказиш характери, жабрланувчи эҳтиёжи ва истаги, жавобгарлик субъектининг мавжуд имкониятлари, мулкый аҳволи ва ш.к.) келиб чиқиб, одатда қуйидаги икки усулдан бирини қўллайди:

а) зарарни аслича, натура шаклида қоплаш (бунда ўшандай турдаги ва сифатдаги ашёни тақдим этиш, шикастланган ашёни тузатиш ва х.к. ҳаракатлар содир этилади);

б) етказилган зарарни пул қўринишида қоплаш.

Амалиётда иккинчи усул кўпроқ қўлланилади, чунки у турли вазиятлар учун қулай, универсал ҳисобланади. ФКнинг 324-моддасига кўра даъво қўзғатилган кундаги нархлар эътиборга олинади. Суд вазиятга қараб, зарарни тўлаш ҳақидаги талабни қарор чиқарилган кундаги мавжуд бўлган нархларни эътиборга олган ҳолда қаноатлантириши мумкин.

Зарарни пул шаклида қоплашда ФКнинг 327-моддаси талаблари ҳисобга олинishi лозим.

Зарарни аслича қоплашда ФКнинг 330–331-моддалари талабларига риоя қилиниши талаб этилади.

1004-модда. Жабрланувчининг айбини ва зарар етказган шахснинг мулкӣ ҳолатини ҳисобга олиш

Жабрланувчининг қасддан иш кўриши натижасида юзага келган зарар тўланмайди.

Агар жабрланувчи ўзининг кўпол эҳтиётсизлиги туфайли зарарнинг юзага келишига ёки ортишига кўмаклашган бўлса, унда жабрланувчининг ва зарар етказувчининг айби даражасига қараб товон миқдори камайтирилиши лозим.

Жабрланувчи кўпол эҳтиётсизлик қилганда ва зарар етказувчининг айби бўлмаганда, унинг жавобгарлиги айбидан қатъи назар юзага келган ҳолларда, товон миқдори камайтирилиши лозим ёки, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, зарарни тўлаш рад этилиши мумкин. Фуқаронинг ҳаёти ёки соғлиғига зарар етказилганда товон тўлашни рад этишга йўл қўйилмайди.

Кўшимча харажатларни тўлашда, боқувчисининг вафоти муносабати билан кўрилган зарарни тўлашда, шунингдек дафн этиш харажатларини тўлашда жабрланувчининг айби ҳисобга олинмайди.

Суд фуқаро томонидан етказилган зарарни қоплаш миқдорини, унинг мулкӣ ҳолатини ҳисобга олиб, камайтирилиши мумкин, зарар қасддан қилинган ҳаракатлар (ҳаракатсизлик) туфайли етказилган ҳоллар бундан мустасно.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада жабрланувчининг айбини ва зарар етказган шахснинг мулкӣ ҳолатини ҳисобга олиш хусусиятлари белгилаб қўйилган.

Баъзан зарарни вужудга келишида ва уни ҳажмини кўпайишида жабрланувчининг муайян хулқ-атвори ҳам сабаб бўлади. Бу ҳолат суд томонидан зарар етказувчининг ҳам, жабрланувчининг ҳам ҳаракатларига ҳуқуқий баҳо берилишида суд томонидан ҳисобга олинishi лозим. Қонунда қатъий қилиб жабрланувчининг қасддан иш кўриниши натижасида вужудга келган зарар тўланмаслиги белгилаб қўйилган. Бу шуни англатадики, жабрланувчи зарар етказилишини олдиндан билган, буни истаган (ҳатто ўзи атайлабдан иғвогарлик билан келтириб чиқарган) ёхуд буни юзага келишига йўл қўйган. Жабрланувчини қасддан иш кўрганини исботлаш бурчи зарар етказувчи зиммасига юкланади.

2. Агар жабрланувчи ўзининг қўпол эҳтиётсизлиги сабабли зарарнинг вужудга келишига ёки ҳажмини кўпайишига, даражасини ўсишига кўмаклашган бўлса, унда жабрланувчининг ва зарар етказувчининг ва зарар етказувчининг айби даражасига мутаносиб равишда товон миқдори камайтирилиши лозим. Бунда аралаш айб мавжуд бўлади: зарар етказилишида қисман ҳам зарар етказувчи, ҳам жабрланувчи айбдор бўлади.

Қўпол эҳтиётсизликда муайян фаолиятни амалга ошираётган шахс томонидан одатдаги, барча учун аён бўлган талабларга риоя қилинмайди (масалан, ҳеч қандай сабабларсиз кучли қатнов оқими пайтида кўча ўртасига автомашинани ташлаб кетиш).

Оддий эҳтиётсизликда эса аксинча, қандайдир иш бажараётган, хизмат кўрсатаётган шахслар томонидан алоҳида (махсус) талаблар, қоидалар бузилади (масалан, газ балонини алоҳида талабга зид равишда автомобильнинг ташқи томонига эмас, балки ичига монтаж қилиб жойлаштириш). Қўпол ва оддий эҳтиётсизликни фарқлаш мезонлари нафақат шахсларни ҳаракатлари, хулқ атворларини характерловчи турли омиллар билан, балки ҳуқуқбузарлик оқибатларини олдиндан кўра билишлари шарт, лозим бўлганлик даражалари билан ҳам боғлиқ. Гарчи шахс зарар юзага келишини муқарарлигини олдиндан кўра билиши мумкин ва шарт бўлса ҳам, енгилтаклик билан ўзига ишониб ва асоссиз ишонч билан зарар етказилмайди деб ҳисоблаши оқибатида зарарли оқибатлар вужудга келса қўпол эҳтиётсизлик яққол намоён бўлади.

Қўпол ва оддий эҳтиётсизликнинг тугал рўйхати мавжуд эмас. Хар бир ҳодиса ўта ўзига хос бўлиши мумкин. Шу сабабли ҳам суд хар доим муайян вазиятни, иш бўйича қуйидаги фактик ҳолатлар:

- фаолият характери ва тури;
- зарар етказилиш ҳолатлари;
- жабрланувчининг индивидуал хусусиятлари;
- зарар етказувчининг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиб ҳукукий баҳо бериш лозим.

Масалан, жабрланувчини маст ҳолатда бўлиши уни меҳнат мажбуриятларини бажаришда соғлиғига зарар етишига кўмаклашган кўпол эҳтиётсизлик сифатида эътироф этилиши лозим.

Шуни унутмаслик керакки жабрланувчини кўпол эҳтиётсизлиги мавжуд бўлган ҳолларда даъвони тўлиқ қаноатлантиришга йўл қўйиб бўлмайди, бунда аралаш жавобгарликни қўллаш суднинг ҳукуқи эмас, балки мажбуриятидир.

3. Ушбу модданинг 3-қисмида кўрсатилишича жабрланувчи кўпол эҳтиётсизлик қилганда ва зарар етказувчининг айби бўлмаганда, унинг жавобгарлиги айбидан қатъий назар юзага келган ҳолларда (масалан, ФКнинг 999-моддаси.), товон миқдори камайтирилиши лозим ёки қонунда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, зарарни тўлаш рад этилиши мумкин. Айни пайтда фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига зарар етказилганда, жабрланувчининг кўпол эҳтиётсизлиги бўлса ҳам, зарар етказувчининг жавобгарлиги айбидан қатъий назар вужудга келадиган бўлса, товон тўлашни рад этишга йўл қўйилмайди. Демак, кишининг ҳаёти ва соғлиғи деликт муносабатларида алоҳида муҳофаза объекти ҳисобланади деб айтиш мумкин.

Муайян ҳолатларда ҳатто жабрланувчининг айби мавжуд бўлса ҳам аралаш айб тамойили қўлланилмайди:

а) кўшимча харажатларни (масалан, соғайиши босқичида кучли овқатланиш) ундиришда;

б) боқувчисини вафоти муносабати билан етказилган зарарларни тўлашда (ФКнинг 1010-моддаси шарҳига қаранг);

в) дафн этиш харажатларини тўлашда (ФКнинг 1016-моддаси шарҳига қаранг).

Жабрланувчи ўзининг айбсизлигини исботлашга мажбур эмас. Жабрланувчининг айбини исботлаш мажбурияти зарар етказувчи зиммасига юклатилади.

4. Суд фуқаро томонидан етказилган зарарни қоплаш миқдорини, унинг мулкӣ ҳолатини ҳисобга олиб (доимий, барқарор даромад ман-

баларининг йўқлиги, кам таъминланган оила сифатида эътироф этилганлиги, кўп болали эканлиги ва ш.к.) камайтириши мумкин.

Агарда жавобгарлик субъекти юридик шахс бўлса, унинг молиявий қийинчиликлари ҳисобга олинмайди.

Жавобгар — фуқаронинг мулкӣ ҳолати билан боғлиқ муаммо қанчалик кескин бўлмасин, даъвони тўлиқ рад этиш учун асос бўла олмайди.

Айни вақтда фуқарони қасддан қилган ҳаракатлари (ҳаракатсизлиги) сабабли зарар етказилган ҳолларда унинг мулкӣ аҳволини оғирлиги қоплаш миқдорини камайтиришга асос бўла олмайди.

2-§. ФУҚАРОНИНГ ҲАЁТИ ВА СОҒЛИҒИГА ЕТКАЗИЛГАН ЗАРАРНИНГ ЎРНИНИ ҚОПЛАШ

1005-модда. Шартномаларга оид ёки бошқа мажбуриятларни бажаришда фуқаронинг ҳаёти ёки соғлиғига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш

Шартнома мажбуриятларини бажаришда, шунингдек ҳарбий хизмат мажбуриятларини, ички ишлар органларидаги хизматни ва бошқа шунга ўхшаш мажбуриятларни бажаришда фуқаронинг ҳаёти ёки соғлиғига етказилган зарар, агар қонунда ёки шартномада жавобгарликнинг анча юқори миқдори назарда тутилмаган бўлса, ушбу боб қондаларига мувофиқ қопланади.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада шартномага оид ёки бошқа мажбуриятларни бажаришда фуқаронинг ҳаёти ёки соғлиғига етказилган зарар учун жавобгарлик асослари ва ҳажми белгилаб қўйилган.

2. Ўзбекистон Республикаси Конституциясида (24, 25, 27-моддалари) ҳуқуқий муҳофазанинг алоҳида объекти сифатида фуқароларнинг ҳаёти, соғлиғи, шаъни ва кадр қиймати белгилаб қўйилган. Фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғини ҳимоя қилишнинг ҳуқуқий усулларида бири бўлиб фуқарони ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарни тўлаш ҳисобланади.

3. Агар қонун ёки шартномада жавобгарликнинг анча юқори миқдори назарда тутилмаган бўлса:

– шартнома мажбуриятларини бажаришда фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарар;

– харбий хизмат мажбуриятларини, ички ишлар органларидаги хизматни ва бошқа шунга ўхшаш мажбуриятларни бажаришда фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарар ФКнинг 57-боби (зарар етказишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар) қоидалари бўйича қопланади.

4. Ушбу норма диспозитив характердаги умумий норма ҳисобланади. Махсус қонунда ёки шартномада зарар етказганлик учун оширилган жавобгарлик назарда тутилган бўлмаса, ушбу умумий норма қоидалари қўлланилади.

Агарда махсус норма ёки шартнома қоидалари ФКнинг 57-боби қоидаларига нисбатан жабрланувчининг ҳолатини ёмонлаштиради, бу ҳолда ФКнинг нормалари қўлланилади.

5. Шартнома мажбуриятлари фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар билан чегараланиб қолмайди. Пудрат, хизмат кўрсатиш, топшириқ ва ш.к. шартномалар билан бир қаторда, меҳнат шартномаси бўйича меҳнат мажбуриятларини бажаришда фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарни ундириш масалаларини ҳам қамраб олади.

6. Агарда муҳофаа тўғрисида, прокуратура тўғрисида, фавқулодда вазиятлар тўғрисида, судлар тўғрисида ва бошқа шу каби қонунларда жавобгарликни оширилган миқдори назарда тутилмаган бўлса, фуқаронинг

- харбий хизмат мажбуриятларини (муддатли ёки контракт бўйича харбий хизмат эканлигидан қатъий назар) бажаришда;
- ички ишлар органлари, миллий хавфсизлик органларида мажбуриятларни бажаришда;
- прокуратура, божхона, фавқулодда вазиятлар органларида хизмат мажбуриятларини бажаришда;
- бошқа тегишли хизмат мажбуриятларини бажаришда ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарарни ундиришда ФКнинг 57-боби қоидалари қўлланилади.

1006-модда. Соғлиққа шикаст етказилганлиги туфайли қўрилган зарарнинг ўрнини қоплаш ҳажми ва хусусияти

Фуқаро майиб қилинганда ёки унинг соғлиғига бошқача шикаст етказилганда жабрланувчи оладиган ёки муайян равишда олиши мумкин бўлган йўқотилган иш ҳақи (даромадлари), шунингдек саломатлигига шикаст етказилиши туфайли қилган қўшимча харажатлари, шу жумладан даволаниш, қўшимча овқатланиш, дори-дармонлар сотиб

олиш, протез қўйдириш, бировнинг парваришида бўлиш, санаторий-курортда даволаниш, махсус транспорт воситаларини сотиб олиш, бошқа касбга тайёргарликдан ўтиш харажатлари, агар жабрланувчининг ана шу ёрдам ва парвариш турларига муҳтожлиги ҳамда уларни бепул олиш ҳуқуқига эга эмаслиги аниқланса, ўрни қопланиши лозим.

Йўқотилган иш ҳақини (даромадларни) аниқлашда жабрланувчига майиб бўлиши ёки соғлиғига бошқача шикаст етиши сабабли тайинланган ногиронлик пенсияси, худди шунингдек соғлиғига зарар етказилмасидан олдинги ва ундан кейинги бошқа турдаги пенсиялар, нафақалар ва бошқа шунга ўхшаш тўловлар эътиборга олинмайди ва зарарни қоплаш миқдорини камайтиришга сабаб бўлмайди (зарарни қоплаш ҳисобига киритилмайди). Зарарни қоплаш ҳисобига шунингдек жабрланувчи соғлиғига шикаст етказилганидан кейин оладиган иш ҳақи (даромади) ҳам киритилмайди.

Қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан ушбу моддага мувофиқ жабрланувчига тегадиган тўлов ҳажми ва миқдори қўпайтирилиши мумкин.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада фуқарони соғлиғига шикаст етказилганлиги сабабли етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш ҳажмини ва хусусиятларини аниқлаш мезонлари белгилаб қўйилган.

2. Инсон соғлиғи — бу киши учун энг зарур неъматдир. Инсон соғлиғига шикаст етказилганда жабрланувчи нафақат жисмоний оғриқ, турмушда ноқулайлик ва чекланишларни хис этади, балки моддий зарар ва қўшимча сарф-харажатлар ҳам юзага келади, агарда соғлиққа шикаст етказишда бошқа шахс айбдор бўлса у ушбу зарар ва шикастланишларни ҳам қонун бўйича қоплаши шарт.

3. Фуқаро майиб қилинганда ёки унинг соғлиғига бошқача шикаст етказилганда қуйидагилар қопланиши шарт:

а) жабрланувчи келгусида оладиган ёки олиши мумкин бўлган, лекин шикастланиши сабабли ололмай қолган, яъни йўқотилган иш ҳақи (даромадлари). Одатда иш ҳақи меҳнат шартномаси бўйича, даромадлар эса тадбиркорлик ёки бошқа фаолиятдан (шу жумладан, фуқаролик шартномаларини бажаришдан) олинади;

б) саломатлигига шикаст етказилиши туфайли қилган қўшимча харажатлари, шу жумладан даволаниш, қўшимча овқатланиш, дори-дармонлар

сотиб олиш, протез кўйдириш, бировнинг парваришида бўлиш, санаторий-курортда даволаниш, махсус транспорт воситаларини (автомото ва велоколяскалар) сотиб олиш бўйича сарф-харажатлар, агарда жабрланувчининг ана шу ёрдам ва парвариш турларига муҳтожлиги ҳамда уларни тегишли тартибда бепул олиш ҳуқуқига эга эмаслиги аниқланса;

в) жабрланувчининг бошқа касбга тайёргарликдан ўтиш харажатлари, агарда у келгусида умуман ёки муайян узоқ муддат ўтгунича илгарги касби бўйича ишлай олмаслиги ва касбий қайта тайёрлашни текин тизимдан фойдаланиш имкониятига эга эмаслиги аниқланса.

4. Жабрланувчи олиши мумкин бўлган (йўқотилган) даромадлар хажмини ҳисоблаб чиқаришга алоҳида аҳамият бериш лозим. Бу ўринда жабрланувчи амалда олган даромадларига нисбатан зарар етказилган вақтда реал олиш имкониятига эга бўлган янада юқорироқ хажмдаги иш ҳақи тўғрисида гап кетмоқда. Ушбу имконият қай даражада реал эканлигини аниқлашда соғлиғига шикаст етказилишидан олдин жабрланувчи ўрганган касб-кор, мутахассислик янада кўпроқ хажмда иш ҳақи олишга имкон беришидан гувоҳлик берувчи ҳолатлар ҳисобга олиниши лозим. Масалан, соғлиққа шикаст етиши ишлаб чиқариш таълими ёхуд жабрланувчи олий ўқув юртида ўқиётган вақтда содир бўлади. Бу ҳолда ФКнинг 985-моддаси 1-қисми қўлланилади (бой берилган фойдани ундириш ҳуқуқи). Ушбу норма талабидан келиб чиқиб, фуқаро янги касб-кор, мутахассисликка эга бўлганидан кейин олиниши мумкин бўлган иш ҳақи миқдорида зарарни ундириш ҳуқуқига эга бўлади. Шундай бўлиши ҳам мумкинки, фуқаро соғлиғига шикаст етказилган даврда ҳеч қачонда ишламаган, иш ҳақи олмаган. Бироқ, ҳар бир меҳнатга лаёқатли фуқаро каби меҳнат қилиш, тадбиркорлик билан шуғулланиш ҳуқуқларини рўёбга чиқариши мумкин. Агарда фуқаро ушбу ҳуқуқларини амалга оширишга реал ҳаракатлар қилган бўлса, суд бунга баҳо бериб, бой берилган даромадларни ундириш тўғрисида масалани ўрганиши мумкин.

5. Иккинчи гуруҳ харажатлари жабрланувчини ўз соғлиғини тиклаш билан боғлиқ. Бу сарф-харажатлар хажми ва миқдорини шаклланишига жабрланувчини яшаш жайидаги нарх-наво, бозор конъюнктураси ва қатор субъектив факторлар (урф-одатлар, анъаналар, ҳаёт тарзи ва ш.к.) таъсир қилади. Агарда уларни миқдори ва хажми тўғрисида низо келиб чиқса, уларни жабрланувчи соғлиғини тиклашга зарурлик даражаси, шунинг-

дек, оқилоналик, инсофлилик тамойилларидан келиб чиқиб суд томонидан белгиланади.

6. Мамлакатимизда кучли ижтимоий сиёсат давлат сиёсати даржасига кўтарилган. Касаллик, ногиронлик, боқувчини йўқотганлик ҳолларида ҳар хил ижтимоий жамғармалар ҳисобидан турли пенсиялар, нафақалар ва ш.к. тўланади. Бироқ бу соғлиққа шикаст етказилгани сабабли етказилган зарарни ундирилишини рад этиш ёки миқдорини камайтириш учун асос бўла олмайди. Қонунда аниқ равшан белгилаб кўйилишича, йўқотилган иш ҳақи (даромадларни) аниқлашда жабрланувчига майиб бўлиши ёки соғлиғига бошқача шикаст етиши сабабли ногиронлик пенсияси, шунингдек соғлиғига зарар етказилмасидан олдинги ва ундан кейинги бошқа турдаги пенсиялар, нафақалар ва бошқа шунга ўхшаш тўловлар эътиборга олинмайди ва зарарни қоплаш миқдорини камайтиришга сабаб бўлмайди (зарарни қоплаш ҳисобга киритилмайди).

Зарарни қоплаш ҳисобига шунингдек жабрланувчи соғлиғига шикаст етказилганидан кейин оладиган иш ҳақи (даромади) ҳам киритилмайди. Масалан, соғлиғига шикаст етказилганидан кейин жабрланувчи автомобиль хайдовчиси касб-кори билан шуғулланиш лаёқатини йўқотади, бироқ адабий фаолият билан шуғулланиб катта даромад ола бошлайди. Бунда ушбу даромадлар зарарни хажмини камайтиришга асос бўла олмайди.

Жабрланувчи ижтимоий жамғармалар ҳисобидан олаётган тўловлар ижтимоий ҳимоя шакли бўлиб ҳисобланади, бу унинг саъи-ҳаракатлари, янги шарт-шароитларда ўз имкониятларини рўёбга чиқариш, мослашиши натижасидир ва шу сабабли зарар етказувчини зарарни қоплаш маъсулиятидан озод қилмайди ва уни хажмини камайтиришга асос бўлмайди.

7. Ушбу моддада соғлиққа шикаст етказилганлиги сабабли етказилган зарарни ундиришни энг минимал хажмлари белгиланган. Қонун ҳужжатлари ёки шартнома билан ушбу моддага мувофиқ жабрланувчига ундириладиган тўлов хажми ва миқдори кўпайтирилиши мумкин. Масалан, спортчиларни спорт клублари билан индивидуал контрактларида шундай шартлар назарда тутилади.

8. Ушбу норма орқага қайтиш кучига эга. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг «Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик Кодексини амалга киритиш тартиби тўғрисидаги» 1996 йил 29 августдаги 257–1-сонли Қарори 11-банди 2-қисмида кўрсатилишича ФК 1005–1016-мод-

даларининг қоидалари фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига зиён етказиш 1997 йил 1 мартга қадар, аммо узоғи билан 1994 йил 1 мартгача юз бериб, етказилган зиён ўрни қопланиши қолган ҳолларга ҳам тадбиқ этилади.

1007-модда. Соғлиққа шикаст етказилиши натижасида йўқотилган иш ҳақини (даромадни) аниқлаш

Ўрни қопланиши лозим бўлган йўқотилган иш ҳақи (даромад) нинг миқдори майибланишгача ёки соғлиққа бошқача шикаст етказилишигача ёхуд меҳнат қобилияти йўқотилгунгача бўлган ўртacha ойлик иш ҳақи (даромад)га нисбатан жабрланувчининг касбий меҳнат қобилиятини йўқотиши даражасига, касби йўқ бўлганда эса — умумий меҳнат қобилиятини йўқотиш даражасига мувофиқ фоизларда аниқланади.

Жабрланувчининг йўқотилган иш ҳақи (даромади) таркибига ҳам асосий иш жойидан, ҳам ўриндошлик бўйича ишлайдиган жойидан меҳнат ва фуқаровий-ҳуқуқий шартномалар бўйича тўланадиган, жисмоний шахслардан олинадиган даромад солиғи солинадиган барча турдаги меҳнат ҳақи қўшилади. Бир йўла тўланадиган тўловлар (фойдаланилмаган таътил учун тўланадиган пул, меҳнат шартномаси бекор қилингандаги ишдан бўшатиш нафақаси) ҳисобга олинмайди. Вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик даври ҳамда ҳомиладорлик ва туғиш таътили учун тўланган нафақа ҳисобга олинади. Тадбиркорлик фаолиятидан олинадиган даромадлар, шунингдек муаллифлик гонорари йўқотилган иш ҳақи (даромад) таркибига киритилади, бунда тадбиркорлик фаолиятидан олинадиган даромадлар солиқ инспекциясининг маълумотлари асосида киритилади. (ЎЗР 31.12.2008 й. ЎРҚ-197-сон Қонуни тахриридаги қисм)

Иш ҳақи (даромад)нинг барча турлари солиқлар ушлаб қолинмасдан олдин ҳисобланган суммаларда ҳисобга олинади.

Ўртacha ойлик иш ҳақи (даромад) соғлиққа шикаст етказилишидан олдинги ишланган ўн икки ой ичидаги иш ҳақи (даромад)нинг умумий суммасини ўн иккига бўлиш йўли билан ҳисоблаб чиқилади. Зарар етказилган пайтгача жабрланувчи ўн икки ойдан кам ишла-

ган ҳолларда ўртача иш ҳақи (даромад) соғлиққа шикаст етказилишидан олдинги амалда ишланган ойлардаги иш ҳақи (даромад) нинг умумий суммасини ана шу ойлар сонига бўлиш йўли билан ҳисоблаб чиқилади.

Жабрланувчи тўлиқ ишламаган ойлар унинг хоҳишига кўра бундан олдинги тўлиқ ишланган ойларга алмаштирилади ёки уларни алмаштириш имконияти бўлмаганда ҳисобдан чиқариб ташланади.

Жабрланувчи зарар етказилган пайтда ишламаётган бўлса, унинг хоҳишига кўра меҳнат шартномаси бекор қилинишигача бўлган иш ҳақи (даромад) ёхуд мазкур жойда унинг малакасидаги ходимга тўланадиган, аммо қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақининг беш қаррасидан кам бўлмаган одатдаги ҳақ тўлаш миқдори ҳисобга олинади.

Агар жабрланувчининг иш ҳақида (даромадларида) унинг майиб қилиниши ёки соғлиғига бошқача шикаст етказилишига қадар унинг мулкий аҳволини яхшиловчи барқарор ўзгаришлар содир бўлган (эгаллаб турган лавозими бўйича иш ҳақи оширилган, юқорироқ ҳақ тўланадиган ишга ўтказилган, кундузги ўқув юртини битирганидан кейин ишга кирган) бўлса ва ўзгаришнинг барқарорлиги ёки жабрланувчининг иш ҳақи ўзгариши эҳтимоли исботланган бошқа ҳолларда, унинг ўртача ойлик иш ҳақини аниқлашда у тегишли ўзгаришдан кейин олган ёки олиши лозим бўлган иш ҳақи (даромад)гина ҳисобга олинади.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада соғлиққа шикаст етказилиши натижа-сиша йўқотилган иш ҳақи (даромадни) аниқлаш мезонлари белгилаб қўйилган.

2. Ушбу нормани қўлашда тегишли ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2005 йил 11 февралда 60-сонли Қарори билан тасдиқланган «Меҳнат мажбуриятларини бажариш билан боғлиқ равишда ходимга майиб бўлганлиги, касб касаллиги ёки соғлиғига бошқача шикаст етказилганлиги туфайли етказилган зарарни қоплаш Қоидалари» ҳисобга олиниши лозим.

3. Ўрни қопланиши лозим бўлган йўқотилган иш ҳақи (даромад) нинг миқдори майибланишгача ёки соғлиққа бошқача шикаст етказили-шигача ёки меҳнат қобилияти йўқотилгунгача бўлган ўртача ойлик иш ҳақи (даромад)га нисбатан жабрланувчининг касбий меҳнат қобилиятини

йўқотиши даражасига (қисман ёки умуман йўқотиш), касби йўқ бўлганда эса — умумий меҳнат қобилиятини йўқотиш даражасига мувофиқ фоизларда (25 фоиз ёки 40 фоиз ва х.к.) аниқланади.

4. Зарарни ўрнини коплаш ҳажмини аниқлашда соғлиққа етказилган шикасталаниш характери:

- майиб бўлганлик, яъни жароҳат олганлик;
- соғлиққа бошқача шикаст етказилганлик (яъни ҳолсизланиш, исит-малаш, бош айланиши ва х.к.) ва бунинг натижасида меҳнат қобилиятини йўқотиш даражаси мезон бўлиб ҳисобланади.

Меҳнат қобилияти ҳам махсус ва умумий меҳнат қобилиятига фарқланади. Жабрланувчининг махсус меҳнат лаёқати — бу унинг муайян касб-корга бўлган профессионал қобилияти, малакаси, маҳорати ва кўникмаси ҳисобланади (масалан, хайдовчилик, электромонтёрлик касбий лаёқати). Агар жабрланувчини муайян касб-кори бўлмаса, умумий меҳнат қобилияти мезон бўлиб ҳисобланади. Қонундаги ушбу мезон жабрланувчи касбий лаёқатини 100 фоиз йўқотганда зарар ҳажмини ҳисоблаш айнан ушбу касбий лаёқатидан, унинг йўқотилиши даражасидан ҳисобланади. Меҳнат қобилиятини вақтинчалик ёки доимий йўқотилишига ҳам алоҳида эътибор қаратилади. Вақтинчалик меҳнатга лаёқатсизлик муайян чекланган вақт (давр) мобайнида тўлиқ меҳнатга лаёқатсизликни ва иш хақи (даромад)ни йўқотилишини англатади. Вақтинчалик меҳнатга лаёқатсизлик даволаш муассасаси томонидан белгиланади ва махсус белгиланган шаклдаги ҳужжат билан гувоҳлантирилади. Умуман олганда, қисман ёки тўлиқ меҳнатга лаёқатсизлик суд-тиббиёт экспертизаси ўтказиш орқали ихтисослашган давлат тиббий муассасаси (врачлик назорат комиссияси) томонидан аниқланади.

5. Жабрланувчини йўқотилган иш хақи (даромадлари) таркибига қуйидагилар киради:

а) унинг меҳнат шартномаси бўйича асосий жойидан ҳам шунингдек, ўриндошлик бўйича ҳам иш жойларидан оладиган, солиққа тортиладиган барча маошлари;

б) фуқаролик-ҳуқуқий шартномалар асосидаги фаолияти бўйича оладиган, солиққа тортиладиган барча тўловлар;

в) тадбиркорлик фаолиятдан оладиган даромадлари (солиқ инспекцияси маълумотлари асосида), шунингдек, муаллифлик ганорарлари (қалам ҳақлари);

г) вақтинча меҳнатга лаёқатсизлик, хомиладорлик ва туғруқ даври таътиллари бўйича тўланган нафақалар.

Барча турдаги иш ҳақлари (даромадлар) солиқ ушлаб қолишдан олдинги суммалар миқдори бўйича ҳисобга олинади.

Бир марталик характердаги тўловлар (фойдаланилмаган таътиллار учун пул шаклидаги товонлар, меҳнат шартномаси бекор бўлгандаги нафақалар, шартнома мажбуриятлари бузилганлиги учун тўланган жарималар ва ш.к.) ҳисобга олинмаслигини қайд этиш лозим.

6. Ўртача ойлик иш ҳақи (даромад) соғлиққа шикаст етказилишдан олдинги ишланган ўн икки ой ичидаги иш ҳақи (даромад)ларнинг умумий суммасини ўн икки ойга бўлиш йўли билан ҳисоблаб чиқилади. Зарар етказилган пайтгача жабрланувчи ўн икки ойдан кам ишлаган ҳолларда ўртача иш ҳақи (даромад) соғлиққа шикаст етказишдан олдинги амалда ишлаган ойлардаги иш ҳақи (даромад)нинг умумий суммасини ана шу ойлар сонига бўлиш йўли билан ҳисоблаб чиқарилади.

Кўриниб турибдики ўртача иш ҳақини (даромадларни) ҳисоблаб чиқаришни арифметик усули жабрланувчини манфаатларини кўзлаб шакллантирилган.

Жабрланувчи тўлиқ ишламаган ойлар унинг хошишига кўра бундан олдинги тўлиқ ишлаган ойларга алмаштирилади ёки уларни алмаштириш имконияти бўлмаганда ҳисобдан чиқариб ташланади, акс ҳолда бу қоплаш ҳажмини камайтириши мумкин.

Жабрланувчи зарар етказилган вақтда ишламаётган бўлса, унинг хошишига кўра меҳнат шартномаси бекор қилинишигача бўлган иш ҳақи (даромади) ёки мазкур жойда унинг малакасидаги ходимга тўланадиган, аммо қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақининг беш қисмидан кам бўлмаган одатдаги ҳақ тўлаш миқдори ҳисобга олинади.

ФКнинг 1007-моддаси 6-қисми одатда қарилик пенсияси олувчи шахсларга етказилган зарар ҳажмини аниқлашда қўлланилади. Ушбу норма пенсионерга пенсияга чиқишидан олдин 12 календар ой учун олган иш ҳақи ҳисобидан ёхуд мазкур жойда унинг малакасидаги ходимга тўланадиган ҳақ миқдори (масалан, жабрланувчи доцент илмий унвонига эга, демак, ушбу малака бўйича тўланадиган ҳақ миқдори) асосида ҳисоблашга имкон беради. Жабрланувчи билан бир хил малакада бўлган ходимнинг одатдаги иш ҳақи бир хил турдаги (бир хил номдаги) касблар,

малакаларнинг иш ҳақлари тўғрисидаги маълумотлар асосида белгиланади. Хисобга олинadиган иш ҳақи таркибига тариф ставкаси (оклади) дан ташқари амалда қилинган фактик тўловлар ҳам киритилади, яъни ходимнинг тўлиқ ҳажмдаги иш ҳақи ҳажми хисобга олинади.

Агарда ушбу маҳаллий ҳудудда ҳеч ким шуғулланмайдиган ноёб, ўзига хос касб эгаси бўлса, иш ҳақи қўшни чегарадош ҳудудлардаги маълумотлар асосида хисоблаб чиқариш лозим.

7. Шуни унутмаслик кeаркки муайян касблар, малакаларга хуфёна иқтисодиёт соҳасида берилadиган тўловлар (конвертдаги иш ҳақи, нолегал даромад) яъни солиқ тўланмаган даромадлар хисобга олинмайди.

8. Агар жабрланувчининг иш ҳақида (даромадларида) унинг майиб қилиниш ёки соғлиғига бошқача шикаст етказилишига қадар унинг мулкый аҳволини яхшиловчи барқарор ўзгаришлар содир бўлган (эгаллаб турган лавозими бўйича иш ҳақи оширилган, юқорироқ ҳақ тўланадиган ишга ўтказилган, кундузги ўқув юртини битирганидан кейин ишга кирган, яъни талабаликдан ишловчи ходимга айланган) бўлса ва ўзгаришнинг эҳтимоли исботланган бошқа ҳолларда, унинг ўртача ойлик ҳақини аниқлашда у тегишли ўзгаришдан кейин олган ёки олиши лозим иш ҳақи (даромад)гина хисобга олинади.

Юқорироқ разряд бўйича доимий (тарифли) ҳақ тўланадиган иш тақдим этилиши иш ҳақини барқарор ўсишдан далолат беради. Агарда ходим юқорироқ ҳақ тўланадиган ишга ўтказилганидан кейин касаллик сабабли амалда ишга киришмаса, зарарни ўрнини қоплаш ҳажми у олиши лозим бўлган иш ҳақи бўйича хисобланади.

9. Агарда реал иш ҳақи миқдорлари тўғрисида ҳужжатни тақдим этишнинг иложи бўлмаса (архив йўқлиги ёки ёнгин туфайли ҳужжатлар ёниб кетганлиги ва х.к.), бунда минимал иш ҳақи хисобга олинади ва шу асосда зарарни қоплаш ҳажми аниқланади.

Агарда ўртача иш ҳақи давлат томонидан белгиланган энг кам иш ҳақидан кам бўлса, ўртача иш ҳақи ушбу негиз бўйича хисобланади.

10. «Ходимларнинг уларни меҳнат вазифаларини бажариш билан боғлиқ ҳолда жароҳатланиш, касб касалликларига чалиниш ёки саломатликнинг бошқа хил шикастланиши туфайли етказилган зарарни тўлаш Қоида»ларига кўра фуқаронинг тўлиқ меҳнатга лаёқатсизлиги уни 1 ва 2 гуруҳ ногирони деб тан олинishi билан белгиланади. Тўлиқ меҳнатга

лаёқатсизлик учун ходимнинг (тадбиркорнинг) ўртача иш хақи (даромади) миқдорида товон хақи белгиланади.

Касбий меҳнат лаёқатини қисман йўқотилиши ҳолатида зарарни ўрнини қоплаш ҳажми фуқаронинг сақланиб қолган меҳнат лаёқатини фоизларда ҳисоблаш орқали ҳисобланади. Масалан, экспертлар фуқарони меҳнат лаёқати 60 фоиз сақланган деган хулосага келсалар, зарарни ўрнини қоплаш ўртача иш хақининг 40 фоизини ташкил этади. Зарар юқорида кўрсатилган Қоидалар бўйича қопланади. Агарда жабрланувчининг қўпол эҳтиётсизлиги зарарни вужудга келишига сабаб бўлган бўлса зарар тўлиқ қопланмайди. Зарарни ўрнини қоплаш миқдорини камайтирилиши ёхуд кўпайтирилиши жабрланувчини айби даражасига боғлиқ бўлади. Бироқ шуни унутмаслик лозимки, жабрланувчини қўпол эҳтиётсизлик даражаси зарар етказувчини жавобгарликдан тўлиқ озод қилишга асос бўла олмайди.

1008-модда. Вояга етмаган шахснинг соғлиғига шикаст етказилганда зарарнинг ўрнини қоплаш

Ўн тўрт ёшга тўлмаган ва иш хақи (даромад) олмайдиган вояга етмаган шахс майиб бўлиб қолган ёки соғлиғига бошқача тарзда шикаст етказилган тақдирда зарар етказилганлиги учун жавобгар шахс соғлиққа шикаст етказилиши туфайли қилинган харажатларнинг ўрнини қоплаши шарт.

Жабрланувчи ўн тўрт ёшга тўлганда, шунингдек ўн тўртдан ўн саккиз ёшгача бўлган иш хақи (даромад) олмайдиган вояга етмаган шахсга зарар етказилган тақдирда, етказилган зарар учун жавобгар шахс жабрланувчига соғлиққа шикаст етказилиши туфайли қилинган харажатлардан ташқари, шунингдек унинг меҳнат қобилияти йўқотилганлиги ёки камайганлиги билан боғлиқ зарарни қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш хақининг беш карраси миқдоридан келиб чиқиб, қоплаши шарт.

Агар вояга етмаган шахс соғлиғига шикаст етказилгунига қадар иш хақи (даромад)га эга бўлган бўлса, унда зарар ушбу иш хақи (даромад) миқдоридан келиб чиқиб, аммо қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш хақининг беш каррасидан кам бўлмаган миқдорда тўланади.

Соғлиғига илгари шикаст етказилган вояга етмаган шахс меҳнат фаолияти бошланганидан сўнг зарар учун тўланаётган ҳақни у оладиган иш ҳақи (даромад) ёхуд унга лавозими бўйича белгиланган ҳақ миқдоридан ёки у ишлаётган жойдаги айни шундай малакадаги ходимнинг иш ҳақи (даромади) миқдоридан келиб чиқиб, кўпайтиришни талаб қилишга ҳақли.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада вояга етмаган шахс соғлиғига шикаст етказилганда зарарни ўрнини қоплаш мезонлари белгилаб қўйилган.

2. Вояга етмаган шахслар алоҳида фуқаролик-ҳуқуқий мақомга эга бўлиб, бу уларнинг жисмоний ва рухий жиҳатдан етарли даражада етук эмаслиги, мустақил иш ҳақининг мавжуд эмаслиги, ижтимоий ҳимояга муҳтожлиги, фуқаролик ҳуқуқий муносабатларда заиф иштирокчи эканлиги билан боғлиқ.

3. Ўн тўрт ёшга тўлмаган ва иш ҳақи (даромад) олмайдиган вояга етмаган шахс майиб бўлиб қолган ёки соғлиғига бошқача шикаст етказилганлиги учун жавобгар шахс соғлиққа шикаст етказилганлиги туфайли қилинган харажатларнинг ўрнини қоплаши шарт. Бунга даволаниш харажатлари, қўшимча овқатланиш, дори-дармон сотиб олиш, протез қўйдириш, бировнинг парваришида бўлиш, санатория-курортда даволаниш ва соғлиқни тиклаш учун бошқа сарф-харажатлар киради (агарда вояга етмаган жабрланувчи бунга муҳтож бўлса).

4. Жабрланувчи 14 ёшга тўлганда, шунингдек, 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган иш ҳақи (даромад) олмайдиган вояга етмаган шахсга зарар етказилган тақдирда, жавобгар шахс жабрланувчига:

а) соғлиққа шикаст етказилиши туфайли қилинган харажатларни;

б) меҳнат қобиляти йўқотилганлиги ёки камайтирилганлиги билан боғлиқ зарарни қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақининг беш қаррасидан кам бўлмаган миқдоридан келиб чиқиб, қоплаши шарт.

Шуни таъкидлаш лозимки, Меҳнат Кодексининг 77-моддасига кўра 16 ёшдан ишга қабул қилиниши мумкин, 15 ёшга тўлганлар эса ота-онаси (хомийси) розилиги билан меҳнат шартномасида тараф бўла олади. Вояга етмаганлар учун асосий машғулот одатда таълим олиш ҳисобланади. Шунга қарамадан формал жиҳатдан олганда 15 ёшдан 18 ёшгача бўлган вояга етмаганлар меҳнат ҳуқуқини амалга оширишга ва ўз иш ҳақисига эга бўлиши мумкин. 16 ёшдан бошлаб вояга етмаган эмансипация тартибда

тўлиқ муомала лаёқатига эга бўлиши ва демак тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиб даромад олишга ҳақли. Худди шу сабабли ҳам ушбу шарҳланаётган модданинг 2-қисмида гарчи вояга етмаган амалда ишламаган бўлса, бундан қатъий назар, иш ҳақи (даромад)ни ундириш имкониятини назарда тутати. Бу эса ФКнинг 1006-моддаси 1-қисмида белгилаб қўйилган умумий тамойилга, яъни, жабрланувчи олиши мумкин бўлган иш ҳақини ўрнини қоплаш имконияти мавжудлигига асосланади. Бунда жабрланувчига зарар етказилиш кунда касби-кор, мутахассислик, малака йўқлиги эҳтимол тутилиб умумий меҳнат лаёқати йўқотилиши ҳисобга олинб тоvon миқдори беш минимал иш ҳажмидан келиб чиқиб белгиланади.

5. Агарда вояга етмаган шахс соғлиғига шикаст етказилгунига қадар иш ҳақи (даромад)га эга бўлса, унда зарар ушбу иш ҳақи (даромад) миқдоридан келиб чиқиб белгиланади. Бироқ шуни қайд этиш ўринлики вояга етмаганлар меҳнат шартномаси орқали ишлаганларида ҳам тажриба маълумот, малака етишмаслиги сабабли кам иш ҳақи тўланадиган ишларда ишлайдилар. Одатдаги нормал шароитда бу муаммо вужудга келмайди. Бироқ соғлиққа шикаст етказилганда, агарда амалдаги иш ҳақидан тоvon ҳажми белгиланган, бу ҳолда жабрланувчи манфаатларига путур етиши мумкин. Шу сабабли қонунда ўрни қопланадиган иш ҳақи қонун ҳужжатларида белгиланган иш ҳақининг беш қаррасидан кам бўлмаслиги шарт қилиб қўйилади. Бу эса вояга етмаган жабрланувчи учун ўзига хос ижтимоий қафолат ҳисобланади.

Ўз-ўзидан равшанки юқоридаги норма нафақат меҳнат шартномаси, балки фуқаролик шартномаси ва тадбиркорлик фаолияти асосида олинган даромадларга (бундай даромадлар солиққа тортилган бўлиши шарт) ҳам таълуқлидир.

6. Соғлиғига илгари шикаст етказилган вояга етмаган шахс меҳнат фаолияти бошланганидан сўнг зарар учун тўлаётган ҳақни у оладиган иш ҳақи (даромади) миқдоридан келиб чиқиб, кўпайтиришни талаб қилишга ҳақли.

Жабрланувчининг хохишига кўра илгари тайинланган тоvon миқдори унинг 12 ой давомида эгаллаган лавозими бўйича олган иш ҳақи ҳажмидан келиб чиқиб қайта кўриб чиқилиши мумкин. Эгаллаган лавозими бўйича иш ҳақи ҳажмини белгилашда нафақат меҳнатга ҳақ тўлаш ставкалари, балки тегишли лавозимда ишлаганда олган доимий устамалар ва мукофот тўловлари ҳам ҳисобга олинади.

Агарда жабрланувчи меҳнат фаолиятини бошлагандан кейин муайян касб бўйича мутахассисликни эгалласа ёки якка тадбиркор бўлса, зарарни ўрнини босиш хажми жабрланувчининг илтимосига кўра куйидагилардан бири асосида қайта ҳисоблаб чиқилади:

– мутахассислик бўйича олган иш ҳақи (якка тадбиркор сифатида олган даромади) миқдоридан келиб чиқиб, ёки:

– у ишлаётган жойдаги айни шундай малакадаги ходимнинг иш ҳақи (ўша жойда ўша турдаги фаолият билан шуғулланувчи якка тадбиркорлар даромади) миқдоридан келиб чиққан ҳолда.

Бунда жабрланувчи билан бир хил малакада бўлган ходимларнинг ҳам, якка тадбиркорнинг ҳам ўртача иш ҳақи (даромади)дан эмас, балки максимал иш ҳақи (даромад) миқдори асос қилиб олинади. Қонунни мана шундай қўллагандагина ўзи олган ёки эгаллаган малакаси, касби, мутахассислиги бўйича энг кўп иш ҳақи олиш имкониятидан маҳрум бўлган вояга етмаган жабрланувчи манфаатларини энг тўлиқ равишда ҳисобга олиш мумкин бўлади.

1009-модда. Боқувчиси вафот этганлиги натижасида зиён кўрган шахсларга зарарни тўлаш

Боқувчиси вафот этган тақдирда куйидагилар зарарни ундириш ҳуқуқига эга:

мархумнинг қарамоғида турган ёки у вафот этган кунгача ундан таъминот олиш ҳуқуқига эга бўлган меҳнатга лаёқатсиз шахслар;

мархумнинг вафотидан кейин туғилган фарзанди;

меҳнат қобилиятидан қатъи назар мархумнинг қарамоғида бўлган унинг ўн тўрт ёшга тўлмаган ёхуд кўрсатилган ёшга тўлган бўлса ҳам тиббиёт муассасасининг хулосасига кўра саломатлиги бўйича бошқаларнинг парваришига муҳтож бўлган болалари, неваралари, ака-укалари ва опа-сингилларини парваришlashда банд бўлган ва ишламайдиган ота-онасидан бири, эри (хотини) ёки оиланинг бошқа аъзоси;

мархумнинг қарамоғида бўлган ва унинг вафотидан кейин беш йил ичида меҳнатга қобилиятсиз бўлиб қолган шахслар.

Ишламайдиган ва мархумнинг ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган болалари, неваралари, ака-укалари ва опа-сингилларини

парваришлашда банд бўлган ота-онасидан бири, эр (хотин) ёхуд оиланинг бошқа аъзоси парваришлашни амалга ошириш даврида меҳнатга қобилиятсиз бўлиб қолган тақдирда, ана шу шахсларни парваришлаш тугаганидан кейин зарарни ундириш ҳуқуқини сақлаб қолади.

Зарар қуйидагиларга тўланади:

вояга етмаганларга — ўн саккиз ёшга тўлгунга қадар;

ўн саккиз ёшдан ошган ўқувчиларга — ўқувнинг кундузги шаклида ўқишни тугатгунга қадар, бироқ йигирма уч ёшдан ошмагунча;

эллик беш ёшдан ошган аёлларга ва олтмиш ёшдан ошган эркекларга — умрбод;

ногиронларга — ногиронлик муддатига;

марҳумнинг қарамоғида бўлган болалари, неваралари, ака-укалари ва опа-сингилларини улар ўн тўрт ёшга тўлгунга қадар парваришлашда банд бўлган ота-онасидан бири, эри (хотини) ёхуд оиланинг бошқа аъзосига.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада боқувчиси вафот этганлиги натижасида зиён кўрган шахслар доираси ва зиённи қоплаш хусусиятлари белгилаб қўйилган.

2. Марҳумнинг қарамоғида турган ёки у вафот этган кунгача ундан таъминот олиш ҳуқуқига эга бўлган меҳнатга лаёқатсиз шахслар боқувчиси вафот этган тақдирда унда айбдор жавобгарлик субъектидан зиённи ундиришга ҳақли.

Қуйидагилар меҳнатга лаёқатсиз ҳисобланадилар:

– 15 ёшгача бўлган болалар;

қонунда белгиланган тартибда ногиронлиги белгиланган шахслар;

– 55 ёшдан ошган аёллар, 60 ёшдан ошган эркеклар.

Ушбу шахслар марҳум билан қариндошлик муносабатларидан қатъий назар, агарда унинг қарамоғида бўлган бўлсалар (агарда марҳум томонидан берилган таъминот улар тирикчилигининг ягона ёки асосий манбаси бўлган бўлса), боқувчини йўқотганлик бўйича зиённи қоплашни талаб қилиш ҳуқуқига эга.

Амалда марҳумнинг қарамоғида бўлмаган бўлса ҳам, бироқ унинг вафот этиш кунини ундан таъминот (масалан, алиментлар) олиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар ҳам худди шундай ҳуқуққа эга.

3. Марҳумнинг вафотидан кейин туғилган фарзанди ҳам боқувчиси вафот этганлиги натижасида етказилган зарарни қопланишига бўлган ҳуқуққа эга. Агарда фарзанд ота ва она никоҳида туғилган бўлса отаси вафот этганидан кейин уч юз кундан ошмаган муддатда туғилса юқорида кўрсатилган ҳуқуққа эга бўлади. Агарда туғилган боланинг отаси-онаси билан никоҳда бўлмаса, марҳумнинг оталиги Оила Кодексининг 62-моддасида назарда тутилган тартибда белгиланиши шарт. Болаларни марҳумнинг қарамоғида эканлиги назарда тутилади ва буни исбот талаб этилмайди.

4. Меҳнат қобилиятидан қатъий назар марҳумнинг қарамоғида бўлган унинг ўн тўрт ёшга тўлмаган ёхуд кўрсатилган ёшга тўлган бўлса ҳам тиббиёт муассасининг хулосасига кўра саломатлиги бўйича бошқаларнинг парваришига муҳтож бўлган болалари, неваралари, ака-укалари ва опа-сингилларини парваришlashда банд бўлган ва ишламайдиган ота-онасидан бири, эри (хотини) ёки оиланинг бошқа аъзоси ҳам боқувчиси вафот этганлиги сабабли етказилган зарарни ундириш ҳуқуқига эга. Низо чиққан тақдирда зиёни ундиришни талаб қилган шахс неваралар, ака-укалар, опа-сингиллар ва бошқа шахсларни марҳумнинг қарамоғида бўлганлик фактини тасдиқловчи далиллар тақдим этиши лозим. Шуни ҳам унутмаслик керакки, ота-онадан бири, эри ёки хотини ёки оиланинг бошқа аъзоси тегишли шахсларнинг бошқаларни парваришига муҳтож бўлган бутун даври мобайнида ва бундай парвариш реал, ҳақиқатда амалга оширилиши шарти билан боқувчини вафот этганлиги сабабли зарарни ундириш ҳуқуқига эга бўлади.

5. Марҳумнинг қарамоғида бўлган ва унинг вафотидан кейин беш йил ичида меҳнатга лаёқатсиз бўлиб қолган шахслар боқувчиси вафот этганлиги натижасида зарарни ундириш ҳуқуқига эга шахслар даражасига киради.

Ушбу шахслар боқувчи ҳаёт бўлганда, гарчи унинг қарамоғида бўлган бўлсалар ҳам, бироқ меҳнатга қобилиятли ҳисобланганлар. Худди шу сабабли ушбу шарҳланаётган модданинг 1-қисмида белгиланган шахслар доирасига киритилмаган. Боқувчи вафот этганидан кейин беш йил ичида ушбу шахслар меҳнатга қобилиятсиз бўлиб қолсалар (ногиронлик ёки муайян ёшга етганлик сабабли), юқорида кўрсатилган ҳуқуққа эга бўладилар.

6. Ишламайдиган ва марҳумнинг ушбу шарҳланаётган модданинг 1-қисмида кўрсатилган болалари, неваралари, ака-укалари ва опа-сингилларини парваришlash билан банд бўлган ота-онасидан бири, эр (хотин)

ёхуд оиланинг бошқа аъзоси парваришлашни амалга ошириш даврида меҳнатга қобилиятсиз бўлиб қолган тақдирда, ана шу шахсларни парваришлаш тугаганидан кейин зарарни ундириш ҳуқуқини сақлаб қолади (бутун меҳнатга қобилиятсизлик даври мобайнида). Парваришловчи шахс кичик ёшдаги болаларни 14 ёшга тўлгунича парвариш қилишни тўхтатган ҳолларда (саломатлиги ёмонлашиб, меҳнатга қобилиятсиз бўлиб қолгани сабабли), ушбу қонданинг таъсир кучи сақланиб қолади.

7. Боқувчиси вафот этгани натижасида зарарни қоплашни талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар ўз талабларини исботлаб беришлари шарт. Қон-қариндошлик муносабатлари тегишли ҳужжатлар билан гувоҳлантирилади, агар улар бўлмаса суд орқали белгиланади. Фарзандлар туғилганлик тўғрисида гувоҳнома тақдим этадилар, оила таркиби марҳум оиласи яшаган жойдаги ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан берилган маълумотнома асосида тасдиқланади. 18 ёшдан 23 ёшгача бўлган таълим муассасасида ўқиётган шахслар бу тўғрисида тегишли ўқув юртининг маълумотномасини тақдим этадилар.

8. Қонунда зарарни тўлаш муддатлари қатор шартлар асосида белгиланади. Уларнинг асосийси бўлиб тегишли шахсларни таъминот олиш ҳуқуқини вужудга келтириш ёки уни бекор бўлишига асос бўлувчи шартлар ҳисобланади.

Зарар қуйидагиларга тўланади:

- вояга етмаганларга — ўн саккиз ёшга тўлгунга қадар;
- 18 ёшдан ошган талабалар, ўқувчилар — ўқувнинг кундузги шаклида ўқишни тугатгунга қадар, бироқ 23 ёшдан ошмагунча (бунда таълим муассасаси мулкчилик шаклидан қатъий назар қонунда белгиланган тартибда фаолият юритаётган бўлиши лозим);

- 55 ёшдан ошган аёллар ва 60 ёшдан ошган эркакларга (ишлаётгани ёки қариллик пенсияси олаётганлигидан қатъий назар) — умрбод;

- ногиронларга — ногиронлик муддати тугагунга қадар;

марҳумнинг қарамоғида бўлган болалари, неваралари, ака-укалари ва опа-сингилларини парваришлашда банд бўлган ота-онасидан бири, эр (хотин) ёхуд оиланинг бошқа аъзосига — парвариш қилинаётган шахс 14 ёшга тўлгунга қадар.

Агарда парваришга муҳтож шахсга қараётган оила аъзоси меҳнатга лаёқатсиз бўлиб қолганида меҳнат қобилияти ва саломатлиги тиклангунига қадар таъминот олиш ҳуқуқини сақлаб қолади.

1010-модда. Боқувчиси вафот этган тақдирда кўрилган зарарнинг ўрнини қоплаш миқдори

Боқувчиси вафот этганлиги муносабати билан зарарни ундириш ҳуқуқига эга бўлган шахсларга зарар марҳумнинг ушбу Кодекс 1007-моддаси қоидалари бўйича аниқланган иш ҳақи (даромади) нинг марҳум ҳаёт вақтида улар ўз таъминоти учун олган ёки олиш ҳуқуқига эга бўлган улуши миқдорида қопланади. Бу шахсларга зарарни қоплашни аниқлашда марҳумнинг даромадлари таркибига иш ҳақи (даромад) билан бир қаторда у ҳаёт вақтида олган пенсия, умрбод таъминот ва бошқа шунга ўхшаш тўловлар киритилади.

Зарарнинг ўрнини қоплаш миқдорини аниқлашда боқувчиси вафот этганлиги муносабати билан шахсларга тайинланган пенсия, шунингдек боқувчисининг вафотидан олдин ҳам, вафотидан кейин ҳам тайинланган бошқа турдаги пенсиялар ҳамда иш ҳақи (даромад), стипендия қоплаш ҳисобига киритилмайди.

Боқувчиси вафот этганлиги муносабати билан зарарни ундириш ҳуқуқига эга бўлганларнинг ҳар бирига белгиланган қоплаш миқдори кейинчалик қайтадан ҳисоблаб чиқилмайди, қуйидаги ҳоллар бундан мустасно:

боқувчининг вафотидан кейин фарзанд туғилиши;

вафот этган боқувчининг болалари, неваралари, ака-укалари ва опа-сингилларини парваришда банд бўлган шахсларга ҳақ тўлашни тайинлаш ёки уни тўхтатиш.

Қонун ҳужжатларида ёки шартномада қоплаш миқдорини кўпайтириш назарда тутилиши мумкин.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада боқувчиси вафот этган тақдирда кўрилган зарарнинг ўрнини қоплаш миқдори мезонлари белгилаб қўйилган.

2. Боқувчиси вафот этганлиги муносабати билан зарарни ундириш ҳуқуқига эга бўлган шахсларга зарар марҳумнинг ФКнинг 1007-моддаси қоидалари бўйича аниқланган иш ҳақи (даромади)нинг марҳум ҳаёт вақтидаги улар ўз таъминоти учун олган ёки олиш ҳуқуқига эга бўлган улуш миқдорида қопланади. Бу шахсларга зарарни қоплашни аниқлашда марҳумнинг даромадлари таркибига иш ҳақи (даромад) билан бир қаторда у ҳаёт вақтида олган пенсия, умрбод таъминот ва бошқа шунга ўхшаш

тўловлар (муаллифлик ганорарлари, рента тўловлари, патентлар учун берилган лицензия учун тўловлар ва ш.к.) киритилади.

Мархумнинг қарамоғида бўлган ва зарарни ўрнини қопланишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган фуқароларга тўлов миқдори мархумни йўқотилган иш хақи (даромади) ҳажмида унинг ўзига ва унинг қарамоғида бўлган меҳнатга лаёқатли, бироқ зарарни қопланишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлмаган фуқаролар улуши чегириб ташланган ҳолда белгиланади.

Агарда зарарни қопланишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган фуқаролар бир неча бўлса, мархум боқувчи даромадлари (иш хақи) уларнинг сонига бўлинади.

Мархумнинг қарамоғида бўлмаган, бироқ ундан таъминот олиш ҳуқуқига эга бўлган фуқаролар тўлов миқдори суд томонидан белгиланади.

Агарда зарарни қопланиши бўйича ҳуқуққа бир вақтнинг ўзида мархумнинг қарамоғида бўлган ва қарамоғида бўлмаган фуқароларга эга бўлса, олдин мархумни қарамоғида бўлмаган фуқароларга зарарни қоплаш бўйича тўловлар ҳажми белгиланади. Уларга белгиланган сумма мархум боқувчи иш хақи (даромадлари) миқдоридан чиқарилади. Шундан кейин қолган суммадан мархумни қарамоғида бўлган фуқароларга зарарни қоплаш миқдори уларни ўзларини ва мархумни қарамоғида бўлган, бироқ зарарни қопланишига бўлган ҳуқуққа эга бўлмаган бошқа меҳнатга лаёқатли фуқароларни ҳисобга олган ҳолда белгиланади.

Агарда мархум қарамоғида бўлганлар бир нечта бўлса, унинг иш хақи (даромадлари) тегишли кишилар бўйича тенг тақсим қилинади.

Мархумнинг қарамоғида бўлмаган, бироқ таъминот олишга бўлган ҳуқуққа эга бўлганлар зарарни қоплаш миқдорлари қуйидаги тарзда белгиланади:

- суд томонидан тайинланган суммада;
- агарда у суд тартибида ундирилган бўлса фуқароларнинг мулкий аҳволи ва мархумни ҳаётлигида уларга ёрдам бериш имкониятларини ҳисобга олган ҳолда.

3. Зарарнинг ўрнини қоплаш миқдорини аниқлашда боқувчиси вафот этганлиги муносабати билан ФКнинг 1009-моддасида кўрсатилган шахсларга тайинланган пенсия, шунингдек, боқувчисининг вафотидан олдин ҳам, вафотидан кейин ҳам тайинланган бошқа турдаги пенсиялар ҳамда иш хақи (даромад), стипендия ва бошқа шу каби тўловлар қоплаш ҳисо-

бига камайтирилади. Чунки ушбу тўловлар уларни олувчи шахсларнинг саъи ҳаракатлар натижаси ёки ижтимоий жамғармаларнинг мақсадли ажратмалари ҳисобланади.

Марҳум боқувчини ўлими келиб чиқишидаги айби (қасддан қилингандан ташқари) ҳисобга олинмайди.

4. Боқувчиси вафот этганлиги муносабати билан зарарни ундириш ҳуқуқига эга бўлганларнинг ҳар бирига белгиланган қоплаш миқдори кейинчалик қайтадан ҳисоблаб чиқилмайди. Ушбу қоида мавжуд деликт муносабатларида барқарорликни таъминлашга хизмат қилади. Айни вақтда қонунда бундан мустасно қуйидаги ҳоллар белгилаб қўйилган:

– боқувчининг вафотидан кейин фарзанд туғилиши (бунда туғилган фарзанд марҳумга ким бўлиши — ўз боласи, невараси, укаси, синглиси эканлиги аҳамиятга эга эмас, асосийси, зарарни ундириш ҳуқуқига эга эканлиги ҳисобланади);

вафот этган боқувчининг болалари, неваралари, ака-укалари ва опа-сингилларини парваришlashда банд бўлган шахсларга ҳақ тўлашни тайинлаш ёки тўхтатиш (ушбу юридик факт зарарни ундириш ҳуқуқига эга бўлган бошқа шахсларга тўловлар миқдорини ошириш ёки камайтириш ёхуд қайта ҳисоблашга асос бўлиб хизмат қилади).

Тайинланган қоплаш суммалари марҳумни иш ҳақи (даромадлари)дан ҳар бир улушларни ҳисоблашда марҳумдан таъминот олиш ҳуқуқига эга бўлган (масалан, марҳумни вафот этганлигидан беҳабар бўлган) шахслар ҳисобга олинмай қолган ҳолларда қайта ҳисоблаш амалга оширилади.

5. Қонун ҳужжатларида ёки шартномада қоплаш миқдорини кўпайтириш назарда тутилиши мумкин. Бундай ҳолларда марҳумнинг иш ҳақи (даромади)нинг қисми зарарни қопланишига бўлган ҳуқуққа эга ҳар бир шахс ҳисобига қайта ҳисоблаб чиқилади.

1011-модда. Зарар етказган шахснинг меросхўрлари томонидан зарарнинг қопланиши

Фуқаро томонидан етказилган зарарни қоплаш мажбурияти унинг вафотидан кейин меросни қабул қилиб олган меросхўрларига ўтади. Меросхўрлар жабрланувчининг олдида ўзларига мерос бўлиб ўтган мол-мулкнинг ҳақиқий қиймати доирасида жавобгар бўладилар.

Вориссиз мол-мулк ўзига ўтган давлат ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи ҳам ана шундай асосларда жавобгар бўлади.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада зарар етказган шахснинг меросхўрларига нисбатан умумий универсал ва сингуляр ҳуқуқий ворислик тартибида жавобгарлик асослари ва объектлари белгилаб қўйилган.

2. Фуқаро томонидан етказилган зарарни қоплаш мажбурияти унинг вафотидан кейин қонунларда белгиланган тарбида, асосларда ва ҳажмларда меросни қабул қилган меросхўрларига ўтади. Меросхўрлар доираси ФКнинг 118, 1120, 1134-моддаларида белгилаб қўйилган.

3. Меросхўрлар жабрланувчининг олдида ўзларига мерос бўлиб ўтган мол-мулкнинг ҳақиқий қиймати доирасида жавобгар бўладилар. Низо келиб чиққан тақдирда мол-мулкнинг ҳақиқий қиймати «Баҳолаш фаолияти тўғрисида» Қонунга асосан белгиланади.

Мерос қолдирувчининг кредитори сифатида жабрланувчилар ва шартномани ижро этувчига (меросни бошқарувчиларга) ёки меросхўрларга мерос қолдирувчининг мажбуриятларидан келиб чиқадиган ўз талабларини қўйишга ҳақлидирлар. Бу ҳолда меросхўрларнинг ҳар бири ўзига теккан мол-мулкнинг қиймати доирасида солидар қарздорлар сифатида жабрланувчи (жабрланувчилар) олдида жавобгар бўладилар (ФКнинг 1156-моддаси).

4. Агарда зарар етказган фуқаро вафот этганидан кейин унинг мол-мулк ёки эгасиз мол-мулк сифатида фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларига ёхуд давлатга ўтса (ФКнинг 1157-моддаси.), улар ҳам юқоридаги асослар бўйича жавобгар бўладилар.

1012-модда. Зарарни қоплаш миқдорининг ўзгариши

Меҳнат қобилиятини қисман йўқотган жабрланувчи зарарни тўлаш мажбурияти юкланган шахсдан исталган вақтда, агар унинг меҳнат қобилияти соғлиғига етказилган шикаст туфайли ўзига зарарни ундириш белгиланган пайтда бўлганидагига нисбатан ёмонлашса, қоплаш миқдорини тегишлича кўпайтиришни талаб қилишга ҳақли.

Жабрланувчининг соғлиғига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш мажбурияти зиммасига юкланган шахс, агар жабрланувчининг меҳнат қобилияти зарарни ундириш белгиланган пайтда

бўлгандагига нисбатан ошган бўлса, қоплаш миқдорини тегишлича камайтиришни талаб қилишга ҳақли.

Жабрланувчи, агар зарарнинг ўрнини қоплаш мажбурияти зиммасига юкланган фуқаронинг мулкий ахволи яхшиланган бўлса, қоплаш миқдори эса ушбу Кодекс 1004-моддасининг бешинчи қисмига мувофиқ камайтирилган бўлса, зарарни тўлаш миқдорини кўпайтиришни талаб қилишга ҳақли.

Суд зарар етказган фуқаронинг талабига биноан, агар унинг мулкий ахволи ногиронлиги ёхуд пенсия ёшига етганлиги сабабли зарарнинг ўрнини қоплаш белгиланган пайтдагига нисбатан ёмонлашган бўлса, зарарнинг ўрнини қоплаш миқдорини камайтириши мумкин, зарар қасдан етказилган ҳоллар бундан мустасно.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада зарарни қоплаш миқдорининг ўзгариш асослари ва тартиби белгилаб қўйилган.

2. Зарарни қоплаш миқдорлари жабрланувчини меҳнат қобилиятини йўқотиш даражасини тегишли равишда ўзгариши билан боғлиқ равишда ўзгариши мумкин. Тўловлар миқдорини кўпайтирилиши ёхуд камайрилиши манфаатдор шахсларнинг талабига кўра ихтиёрий тартибда, низо чиққан тақдирда эса суд томонидан белгиланади.

Меҳнат қобилиятини қисман йўқотган жабрланувчи зарарни тўлаш мажбурияти юкланган шахсдан исталган вақтда, агар унинг меҳнат қобилияти соғлиғига етказилган шикаст туфайли ўзига зарарни ундириш белгиланган пайтда (масалан, зарарни қоплашнинг дастлабки миқдори жабрланувчининг умумий меҳнат қобилияти 60 фоиз эканлигини ҳисобга олиб белгиланган) бўлганидагига нисбатан ёмонлашса (масалан, ваколатли орган жабрланувчининг умумий меҳнат қобилияти 40 фоизга тушган деб ҳулоса беради), қоплаш миқдорини тегишлича кўпайтиришни талаб қилишга ҳақли. Бироқ бунда жабрланувчининг меҳнат қобилиятини кейинги ёмонлашуви билан соғлиққа шикаст етказилиши ўртасида сабабий боғланиш бўлиши шарт. Агарда меҳнат қобилиятини кейинги пасайиши бошқа касалликнинг оқибати бўлса, жабрланувчи ушбу нормада белгиланган ҳуқуққа эга бўлмайди. Демак, ушбу ҳолатда зарарни қоплаш миқдорини қайта кўриб чиқиш учун асос бўлиб:

– жабрланувчи меҳнат қобилиятини янада пасайганлиги тўғрисида ваколатли орган ҳулосасининг мавжудлиги;

– меҳнат қобилиятини янада пасайиши соғлиққа етказилган шикастланиш билан узвий боғлиқ ва унинг оқибати эканлиги ҳисобланади.

3. Жабранувчининг соғлиғига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш мажбурияти юкланган шахс, агар жабранувчининг меҳнат қобилияти зарарни ундириш белгиланган пайтда бўлгандагига нисбатан ошган бўлса, (масалан, зарарни қоплашнинг дастлабки миқдорини белгилашда умумий меҳнат қобилияти 60 фоиз деб белгиланган бўлса, кейинги эксперт гувоҳлантирилишида умумий меҳнат қобилияти 80 фоизга кўтарилган), қоплаш миқдорини тегишлича камайтиришни талаб қилишга ҳақли.

4. Жабранувчи агар зарар ўрнини қоплаш мажбурияти зиммасига юкланган фуқаронинг мулкӣ аҳволи яхши бўлса, қоплаш миқдори эса ФКнинг 1004-моддаси 5-қисмига мувофиқ (фуқаро томонидан зарар етказилганда унинг мулкӣ ҳолатини ҳисобга олиб қоплаш миқдорини камайтириш) камайтирилган бўлса, зарарни тўлаш миқдорини кўпайтиришни талаб қилишга ҳақли.

Жавобгарлик субъектини мулкӣ ҳолатини яхшиланиш ҳолатлари бўлиб ҳисобланади:

– қоплаш миқдори белгиланган кундагига нисбатан қарздорни кўпроқ миқдорда маош олаётганлиги;

– агарда қарздор ногирон бўлса меҳнат қобилиятини тўлиқ тикланиб, ногиронлик бекор қилинганлиги;

– салмоқли қийматда мол-мулк, пул маблағларини мерос бўлиб ўтиши ёхуд ҳадя қилиниши;

– қарздорнинг мулкӣ ҳолатини барқарор (доимий) яхшиланишидан далолат берувчи бошқа ҳолатларни рўй бериши (бунинг натижасида қарздорга мулк ҳуқуқи асосида тегишли мол-мулк ҳажмини ва қиймати кўпайиши, мулкӣ ва мутлоқ ҳуқуқлар ҳажмини кўпайиши ва ш.к.).

Қарздорнинг турмуш даражасини яхшиланиши (масалан, тураржойни таъмирлаш, газлаштириш, канализация ўтказиш ва ш.к.), яқин қариндошларни ва бошқа шахсларни ғамхўрлиги оқибатида ҳаёт шароитларини яхшиланиши (озиқ-овқатлар, кийим-бошлар олиб берилиши ва х.к.) унинг мулкӣ аҳволини яхшиланиши бўлиб ҳисобланмайди.

5. Суд зарар етказган фуқаронинг талабига биноан агар унинг мулкӣ аҳволи зарарни қоплаш белгиланган пайтдагига нисбатан ёмонлашган бўлса, зарарни ўрнини қоплаш миқдорини камайтириши мумкин.

Бунда бир вақтнинг ўзида куйидаги шартлар мавжуд бўлиши талаб этилади:

а) қарздор белгиланган тартибда ногирон топилганлиги ёхуд пенсия ёшига етганлиги;

б) ушбу юқоридаги ҳолат қарздор мулкӣ аҳволини ёмонлаштирганлиги (даромадларни камайганлиги, харажатларни ошганлиги ва х.к.);

в) зарар етказиш қасддан содир этилмаганлиги.

Зарар қасддан етказилган бўлса, ФКнинг 1012-моддаси, 4-қисми қўлланмайди.

Ногиронликни белгиланиши ёки қарилик пенсияси ёшига етганлиги қарздор мулкӣ аҳволини ёмонлаштирмаса (унинг иш ҳақи ёки даромадлари ҳажми камайган ва аввалги миқдорда зарарни қоплаш учун етарли бўлса) қоплаш миқдорини камайтириш учун асос бўла олмайди.

ФКнинг 1012-моддаси 4-қисми кенгайтирилган ҳолда талқин этилиши мумкин эмас. Демак, унда белгиланган асослардан бошқа ҳолатлар, гарчи қарздор мулкӣ ҳолатини ёмонлашганидан далолат берса ҳам, бироқ зарарни қоплаш миқдорини камайтиришга асос бўла олмайди.

1013-модда. Турмуш қийматининг ошиб бориши ва қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақи миқдорининг оширилиши муносабати билан зарарни қоплашнинг кўпайиши

Қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда иш ҳақининг энг кам миқдори оширилганида бой берилган иш ҳақи (даромад)ни, жабрланувчининг соғлиғига путур етказилиши ва унинг вафоти муносабати билан белгиланган бошқа тўловларни қоплаш суммалари қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақи миқдорининг оширилишига мутаносиб равишда кўпайтирилади.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада турмуш қийматининг ошиб бориши ва қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақи миқдорининг оширилиши зарарни қоплашни кўпайтирилиши ўртасида ўзаро боғланиш хусусиятлари белгилаб қўйилган.

2. Бозор муносабатлари тизимида товарлар, ишлар ва хизматлар баҳоси бозор конъюнктураси, яъни талаб ва таклифдан келиб чиқиб белгиланади. Кишиларни эҳтиёжлари даражаси ҳам доимо

кенгайиб бормокда. Дунёнинг барча мамлакатларида нарх-наволарни аста-секин ошиб бориши кузатилмокда, айрим мамлакатларда эса бу ҳолат кескинроқ тарзда намоён бўлмокда. Бозор муносабатларини ривожлантириш динамикаси иқтисодий ва ижтимоий институтлар ва механизмларни ўзаро мувофиқлаштириш ва уйғунлаштиришни тақозо этади. Бунинг яққол мисоли ушбу шархланаётган норма мазмуни ҳисобланади.

3. Қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда иш ҳақининг энг кам миқдори оширилганда йўқотилган иш ҳақи (даромад)ни жабрланувчининг соғлиғига шикаст етказилиши ва унинг вафоти муносабати билан белгиланган бошқа тўловларни қоплаш суммалари қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақи миқдорининг оширилишига мутаносиб равишда кўпайтирилади.

4. Одатда энг кам иш ҳақи миқдори Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармони асосида белгиланади. Ушбу қонун ости ҳужжатининг ижроси мулкчилик шаклидан қатъий назар барча хўжалик юритувчи субъектлар, корхоналар, муасасалар ва ташкилотлар ва иш берувчи фуқаролар учун мажбурийдир.

5. Қонун ҳужжатига асосан энг кам иш ҳақи миқдорини ошириш ҳақидаги норма амалга киритилишидан олдин барча хўжалик юритувчи субъектлар, суд ижрочилари (жабрланувчилар уларга мурожаат қилишлари ёки эслатишларидан қатъий назар) етказилган зарарни қоплаш миқдорларини қайта ҳисоблаб чиқарашлари шарт. Жавобгарлик субъектида тегишли маблағларни йўқлиги етказилган зарарни қоплаш миқдорини қайта ҳисоблашни амалга оширишга тўсқинлик қилмайди.

1014-модда. Зарарнинг ўрнини қоплаш тўловлари

Жабрланувчининг меҳнат қобилияти пасайиши ёки унинг вафот этганлиги билан боғлиқ зарарни қоплаш ҳар ойлик тўловлар билан амалга оширилади.

Узрли сабаблар бўлган тақдирда суд зарар етказувчининг имкониятларини ҳисобга олиб, ундириш ҳуқуқига эга бўлган фуқаронинг талаби билан унга тегишли тўловларни бир йўла, лекин уч йилдан ошмаган вақт учун тўлашни белгилаши мумкин.

Келгуси вақт учун қўшимча харажатларни ундириш тиббий экспертиза хулосаси асосида аниқланадиган муддатларда, шунингдек тегишли хизматлар ва мол-мулк (йўлланма сотиб олиш, йўл ҳақини тўлаш, махсус транспорт воситалари ҳақини тўлаш ва ҳоказо) қийматини олдиндан тўлаш зарурияти туғилганда амалга оширилиши мумкин.

Жабрланувчи қонунга мувофиқ мажбуриятнинг бекор қилинишини ёки муддатидан олдин бажарилишини талаб қилишга ҳақли бўлган ҳолларда, бундай талаб вақти-вақти билан тўлаб туриладиган тегишли тўловларни капиталлаштириш йўли билан қаноатлантирилади.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада зарарнинг ўрнини қоплаш тўловларини амалга ошириш тартиби ва даврийлиги белгилаб қўйилган.

2. Одатда жабрланувчининг меҳнат қобилияти пасайиши ёки унинг вафот этганилиги билан боғлиқ зарарни қоплаш ҳар ойлик тўловлар билан амалга оширилади. Демак, май ойи учун мўлжалланган тўловлар июн ойида эмас, балки айнан май ойида берилиш шарт. Май ойининг тўлови июн ойида амалга оширилса, тўлов мажбуриятларини лозим даражада бажарилмаганидан далолат беради.

3. Узрли сабаблар мавжуд бўлганда суд зарар етказувчининг (жавобгарлик субъектининг) имкониятларини ҳисобга олиб, жабрланувчининг (ундириш ҳуқуқига эга бўлган фуқаронинг) талаби билан унга тегишли тўловларни бир йўла, лекин уч йилдан ошмаган давр учун тўлашни белгилаши мумкин.

Узрли сабаблар мавжудлигидан далолат берувчи ҳолатлар жумласига қуйидагилар киради:

- жабрланувчининг оғир мулкий ҳолати;
- ҳаётдаги, турмушдаги қийинчилик ҳолатларини бартараф этиш учун йирик сарф-харажатлар қилиш бўйича кескин заруратни мавжудлиги;
- қарздорни Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарига доимий истиқомад учун чиқиб кетиш эҳтимолининг мавжудлиги (агарда қарздор чиқиб кетишни мўлжаллаган давлат билан Ўзбекистон Республикаси ўртасида ҳуқуқий ёрдам тўғрисида шартнома тузилмаганлиги сабабли зарарни ундириш тўғрисидаги суд қарорини ижро этилмаслигига ёхуд ижрони қийинлаштиришга олиб келиши мумкин бўлса).

Қонун ҳужжатларида узрли сабабларни тугал рўйхати берилмаган. Суд ҳар бир ҳолатда, муайян ва аниқ шароитлардан келиб чиқиб жабрла-

нувчини важларини узрли ёки узрсиз сабаб сифатида баҳолаш тўғрисида қарор қабул қилади.

4. Тегишли тўловларни бир йўла ундиришни қўллашнинг асосий шартларидан бири жавобгарлик субъектини (қарздорни) ушбу тўловлар суммасини бирданига тўлаш имкониятларининг мавжудлиги ҳисобланади. Бунда жавобгарлик субъекти бўлган шахсларнинг (жисмоний шахснинг ҳам, юридик шахснинг ҳам) мулкӣ ҳолати ҳар тарафлама ўрганилади. Ушбу масалани ҳал этишда суд тегишли тўловлар суммасини бир йўла тўланишидан жавобгарнинг манфаатдорлигини эътиборга олади ва жавобгарни келгусида тўловларни бир йўла олишга нисбатан ниятини аниқлайди.

Ўзрли сабаблар мавжудлигини исботлаш бурчини суд даъвогар зиммасига юклайди. Ўз навбатида жавобгар ўзининг мулкӣ ҳолатини тасдиқловчи далиллар тақдим этиши лозим.

Суд келгусида ундиришни ҳар ойлик тўловлар бўйича белгилаш тўғрисида ҳал қилув қарори чиқаргандан кейин бир йўла тўлов суммасини ундириш асослари вужудга келиши мумкин. Бу ҳолда жабрланувчининг янги очилган ҳолатлар бўйича талаби сифатида бир йўла тўловлар ундиришни белгилаш тўғрисидаги асослар умумий тартибда даъво иш юритилиши бўйича кўриб чиқилади.

Шуни ҳам унутмаслик керакки, агарда ваколатли эксперт муасасаси томонидан меҳнат лаёқатини йўқотганлик муддати бир йил белгиланган бўлса, бир йўла тўловларни ундириш ҳам фақат шу муддат доирасида амалга оширилиши мумкин.

4. Зарарни ўрнини қоплаш тўловлари ундирилиш жараёнида жабрланувчи томонидан қилинган қўшимча сарф-харажатлар учун асослар вужудга келиши мумкин. Ушбу асослар ушбу шарҳланаётган модданинг 3-қисмида белгилаб қўйилган. Бунга кўра келгуси вақт учун қўшимча харажатларни ундириш тиббий экспертиза ҳулосаси асосида аниқланган муддатлар доирасида амалга оширилиши лозим. Тиббий экспертиза жабрланувчи учун қилиниши лозим бўлган қўшимча сарф-харажатлар турлари (даволаниш, қўшимча овқатланиш, дори-дармонлар сотиб олиш, протез қўйдириш ва х.к.) ва уларни қўллаш муддатлари тўғрисида (масалан, бир йил пархез таом бериш ва х.к.) ҳулосаси бундай қўшимча сарф харажатларни олдиндан жавобгарлик субъектидан ундириш учун асос бўлади.

Бундай асослардан яна бири тегишли хизматлар ва мол-мулк (санаторийга йўлланма сотиб олиш, даволаниш учун бошқа худудга борилганда йўл кира хақини олдиндан тўлаш, махсус транспорт воситалари — велоколяска, автоколяска ва х.к.) қийматини олдиндан тўлаш зарурати туғилганда амалга оширилиши мумкин. Товарлар (ишлар, хизматлар) учун олдиндан хақ тўлашга жабрланувчининг муҳтожлиги назарда тутилади ва ушбу ҳолатларни тасдиқлаш учун далил-исботлар тақдим этиш талаб этилмайди, чунки жабрланувчи зарар етказилганлиги сабабли ушбу олдиндан режалаштирилмаган харажатлар муаммасига дуч келмокда.

5. Жабрланувчи қонунга мувофиқ мажбуриятнинг бекор қилиниши ёки муддатидан олдин бажарилишини талаб қилишга хақли бўлган ҳолларда бундай талаб вақти-вақти билан тўлаб туриладиган тегишли тўловларни капиталлаштириш йўли билан қаноатлантирилади. Тўловни амалга оширадиган қарздор корхона сотилганда жабрланувчи мажбуриятини муддатидан олдин ижросини талаб қилишга хақли (ФКнинг 492-моддаси 2-қисми). Муддатидан олдин ижро, агарда хар ойлик тўловларга нисбатан қўлланилса тегишли тўловларни капиталлаштиришни бир йўла тўлов орқали амалга оширилади. Ушбу норма жабрланувчига етказилган зарарни реал ва тўлиқ қопланишини ўзига хос кафолати ҳисобланади (бу ҳақда батафсил қаранг: ФКнинг 1015-моддаси 2-қисмига шарҳлар.

1015-модда. Юридик шахс бекор қилинган тақдирда зарарнинг қопланиши

Ҳаёт ва соғлиққа етказилган зарар учун белгиланган тартибда жавобгар деб топилган юридик шахс қайта тузилган тақдирда, тегишли тўловларни тўлаш мажбурияти унинг ҳуқуқий вориси зиммасида бўлади. Зарарнинг ўрнини қоплаш тўғрисидаги талаб-нома ҳам унга тақдим этилади.

Ходимнинг меҳнат мажбуриятларини бажариши муносабати билан унинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарар учун жавобгар бўлган, қишлоқ хўжалиги товар маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи қайта ташкил этилаётган юридик шахсда маблағ бўлмаган ёхуд етарли бўлмаган тақдирда, ундирилиши лозим бўлган суммалар

қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда давлат томонидан тўланади. Қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда ҳам мазкур суммалар давлат томонидан тўланади. (ЎзР 12.12.2003 й. 568-II-сон Қонуни таҳриридаги қисм)

ЎзР 12.12.2003 й. 568-II-сон Қонунига мувофиқ иккинчи ва учинчи қисмлари тегишинча учинчи ва тўртинчи қисмлар деб ҳисоблансин

Ҳаёт ва соғлиққа етказилган зарар учун белгиланган тартибда жавобгар деб топилган юридик шахс тугатилган тақдирда, тегишли тўловлар уларни қонун ҳужжатларида белгиланган қоидаларга кўра жабрланувчига тўлаш учун капиталлаштирилиши лозим.

Тугатилаётган юридик шахснинг мол-мулки йўқлиги ёки етарли эмаслиги сабабли тўловларни капиталлаштириш мумкин бўлмаган ҳолларда, белгиланган суммалар жабрланувчига давлат томонидан қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда тўланади. (ЎзР 30.08.2001 й. 271-II-сон Қонуни таҳриридаги қисм)

1. Ушбу шарҳланаётган моддада юридик шахс қайта ташкил этилганда зарар етказганлик учун жавобгарлик субъектини, юридик шахс тугатилганда зарарни ундириш манбаини ва тўлов учун маъсул шахсни белгилайди.

2. Ҳаёт ва соғлиққа етказилган зарар белгиланган тартибда жавобгар деб топилган юридик шахс қайта тузилган, қайта ташкил этилган тақдирда (ФКнинг 49-моддаси.) тегишли тўловларни тўлаш мажбурияти унинг ҳуқуқий вориси зиммасида бўлади. Юридик шахс қайта ташкил этилганда ворислик масалалари ФКнинг 50-моддасида белгилаб қўйилган. Жабрланувчи зарарнинг ўрнини қоплаш тўғрисидаги талабномани юридик шахс ҳуқуқий ворисига тақдим этади.

Юридик шахсни қайта ташкил этиш, бўлиниш, қўшиб олиш, ажратиб чиқариш, ўзгартириш шаклида амалга оширилади.

Юридик шахслар қўшиб юборилганида улардан ҳар бирининг ҳуқуқ ва бурчлари топшириш ҳужжатига мувофиқ янгидан вужудга келган юридик шахсга ўтади.

Юридик шахс бошқа юридик шахсга қўшилганида, бу юридик шахсга қўшилган юридик шахснинг ҳуқуқ ва бурчлари топшириш ҳужжатига мувофиқ ўтади.

Юридик шахс бўлинган тақдирда унинг ҳуқуқ ва бурчлари тақсимлаш балансига мувофиқ янгидан вужудга келган юридик шахсларга ўтади.

Юридик шахс таркибидан бир ёки бир неча юридик шахс ажралиб чиққанида қайта ташкил этилган юридик шахснинг ҳуқуқ ва бурчлари тақсимлаш балансига мувофиқ уларнинг ҳар бирига ўтади.

Бир турдаги юридик шахс бошқа турдаги юридик шахсга айлантилганида (ташкилий-ҳуқуқий шакли ўзгартирилганида), қайта ташкил этилган юридик шахснинг ҳуқуқ ва бурчлари топшириш ҳужжатида мувофиқ янгидан вужудга келган юридик шахсга ўтади.

Кўриниб турибдики, бўлиниш, ажратиб чиқаришда бир юридик шахсдан бир неча юридик шахс вужудга келади. Зарарларни ундириш бўйича тўловларни амалга ошириш субъекти тақсимлаш балансида кўрсатилади.

Кўшиб юбориши, қўшиб олишда бир неча юридик шахс ўрнига бир юридик шахс вужудга келади. Бунда топшириш баланси тузилади.

Топшириш ҳужжати ва тақсимлаш баланси қайта ташкил этилаётган юридик шахснинг барча кредиторлари ва қарздорларига нисбатан барча мажбуриятлар бўйича, шу жумладан тарафлар низолашаётган мажбуриятлар бўйича ҳам, ҳуқуқий ворислик тўғрисидаги қоидаларни ўз ичига олган бўлиши керак (ФКнинг 51-моддаси 1-қисми). Агар тақсимлаш баланси қайта ташкил этилган юридик шахснинг ҳуқуқий ворисини аниқлаш имконини бермаса, янгидан вужудга келган юридик шахслар ўз кредиторлари олдидagi мажбуриятлари бўйича солидар жавобгар бўладилар.

Юридик шахс қайта тузилганида (ташкилий-ҳуқуқий шакли ўзгартирилганида) жабрланувчига зарарни қоплаш бўйича тўловлар тўлаш мажбурияти мулкчилик шакли, муасислар таркиби ўзгарганидан қатъий назар, янги тузилган юридик шахс зиммасига юклатилади.

3. Хаёт ва соғлиққа етказилган зарар учун белгиланган тартибда жавобгар деб топилган юридик шахс тугатилган тақдирда, тегишли тўловлар уларни қонун ҳужжатларида белгиланган қоидаларига кўра жабрланувчига тўлаш учун капиталлаштириш лозим.

Юридик шахс тугатилганда унинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ҳуқуқий ворислик тартибида бошқа шахсларга ўтмасдан бекор бўлади. Юридик шахсни тугатиш асослари ФКнинг 53- моддасида назарда тутилган. Юридик шахс тугатилаётганда биринчи навбатда фуқароларнинг ҳаётига ёки соғлиғига зарар етказилганлиги учун тугатилаётган юридик шахс жавобгар бўлган фуқароларнинг талаблари ҳам тегишли вақтбай

тўловларни капиталлаштириш йўли билан қаноатлантирилади (ФКнинг 56-моддаси 1-қисми).

Том маънода капиталлаштириш — бу акциядорлик жамияти томонидан чиқарилган барча қимматбаҳо қоғозларни капиталга айланттирилган умумий суммасидир. Капиталлаштириш облигациялар, бошқа қарз мажбуриятлари, имтиёзли ва оддий акцияларни ва резерв капиталини қамраб олади.

Жабрланувчиларга тўловларни таъминлаш учун капиталлаштириш турли шаклларда амалга оширилади. Масалан, тижорат банкида муайян суммага мақсадли ҳисоб рақами очиш йўли билан. Унинг ҳажми ва фоизлари жабрланувчиларга даврий тўловларни амалга ошириш учун сарфланади, демак, ушбу вазифани муайян муддатга ёки доимий бажариш учун етарли бўлиши шарт. Бошқа бир шаклда эса қимматбаҳо қоғозлар (акциялар, облигациялар, депозит сертификатлари ва ш.к.) пакети сотиб олинади, ундан олинadиган дивидентлар ва фоизлар етказилган зарарни қоплаш бўйича мажбуриятларга хизмат қилади (бунда ҳам асосий шарт — уларни етарли бўлиши ҳисобланади).

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2005 йил 11 февралдаги «Ходимларга уларнинг меҳнат вазифаларини бажариш билан боғлиқ ҳолда жароҳатланиши, касб касалликларига чалиниши ёки саломатликнинг бошқа хил шикастланиши туфайли етказилган зарарни тўлаш Қоидалари» тўғрисидаги 60-сонли Қарорининг VI-бўлимида (42–49-бандлар) юридик шахсларни қайта ташкил этиш ёки тугатишда зарарни қоплаш суммаларини капиталлаштириш ва тўлаш тартиби белгиланган.

42. Белгиланган тартибда ходимнинг ҳаёти ва соғлиғига етказилган зарар учун жавобгар деб эътироф этилган юридик шахс қайта ташкил этилган (қўшиб юбориш, қўшиб олиш, бирлаштириш, бўлиш, ажратиш, чиқариш, ўзгартириш) тақдирда зарарни тўлаш бўйича тегишли тўловларни тўлаш мажбурияти учун унинг ҳуқуқий вориси жавоб беради. Зарарни тўлаш тўғрисидаги талаб ҳам унга берилади.

48. Бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси бўлимлари зарар тўланиши ҳуқуқига эга бўлган шахсларнинг яшаш жойлари бўйича зарар суммаси тўловини мазкур Қоидаларга мувофиқ ҳисоблаб чиқилган миқдорда амалга оширадлар.

4. Тугатилаётган юридик шахснинг мол-мулки йўқлиги ёки етарли эмаслиги сабабли тўловларни капиталлаштириш мумкин бўлмаган

ҳолларда белгиланган суммалар жабрланувчига давлат томонидан қонун ҳужжатларида назарда тутилган тартибда тўланади.

Ушбу нормалар капиталлаштирилган маблағлар сарфлаб бўлинган, қимматбаҳо қоғозлар кадрсизланган ҳолатларда ҳам қўлланилади.

Ушбу шарҳланаётган модданинг 3-қисмини амалга ошириш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2005 йил 11 февралда 60-сонли Қарори билан тасдиқланган Қоидаларда белгилаб қўйилган. Юридик шахс қайта ташкил этилган ёки тугатилган тақдирда зарар суммасини тўлаш тартиби Молия вазирлиги томонидан белгиланади.

1016-модда. Дафн этиш харажатларининг қопланиши

Жабрланувчи вафот этганлиги туфайли кўрилган зарар учун жавобгар шахслар дафн этиш учун зарур бўлган харажатлар ўрнини бу харажатларни қилган шахсга тўлашлари шарт.

Бу харажатларни қилган фуқаролар томонидан олинган дафн этиш нафақаси зарарнинг ўрнини қоплаш ҳисобига киритилмайди.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада жавобгарлик субъектини дафн этиш харажатларини қоплаш мажбуриятининг мазмуни белгилаб қўйилган.

2. Жабрланувчи вафот этганлиги сабабли кўрилган зарар учун жавобгар шахслар дафн этиш учун зарур бўлган харажатлар ўрнини бу харажатларни қилган шахсга (маййит эгасига) тўлашлари шарт.

Дафн этиш учун зарур бўлган харажатлар ҳажми ва турлари норматив-ҳуқуқий жиҳатдан белгилаб қўйилмаган. Бироқ амалда ушбу сарф-харажатлар қуйидаги таркибий қисмлардан иборат бўлади:

- марҳум учун қабр казиш билан боғлиқ харажатлар;
- марҳумни дафн этишга тайёрлаш билан боғлиқ харажатлар (мусулмонлар одатлари бўйича — мурдани ювиш, кафанлик, жанозани ташкил этиш; христиан одатлари бўйича — тобут тайёрлаш, кийим-бошлар, гулчамбарлар);
- дафн этишни амалга ошириш, шу жумладан, транспорт харажатлари.

Урф-одат ва маросимлар харажатлари, яъни худойи, йигирма, қирқ, йил оши ва ш.к. дафн харажатлари таркибига киритилмайди. Бироқ бу жавобгарлик субъектлари томонидан бундай маросимларни ўтказиш

харажатларини ихтиёрий равишда тўлиқ ёки қисман ўз зиммаларига олишларига тўсқинлик қилмайди.

Муайян ҳолатлардан келиб чиқиб, мурдани кремация қилиш харажатларини ҳам жавобгарлик субъектлари қоплаш шарт бўлган харажатлар туркумига киритиш мумкин.

3. Тарафларни розилиги ва талаби билан дафн этиш учун зарур харажатлар хажми ва хатто маросимлар сарф-харажатлари миқдори оқилоналик тамойиллари асосида фуқароларни ўзини ўзи бошқариш органлари ёки суд томонидан белгиланади.

4. Одатда мархумни оиласига (эри ёки хотинига, фарзанларига ёхуд дафн этиш ташкил этиш харажатларини амалда ўз зиммасига олган бошқа яқин қариндошларга) белгиланган тартибда дафн этиш нафақаси тўланади, мархумни, оила аъзоларини иш жойларидан, маҳалладан моддий ёрдам кўрсатилади. Бироқ ушбу маблағлар дафн этиш харажатларини ўрнини қоплаш ҳисобига киритилмайди.

5. Дафн этиш харажатларини тўлашда жабрланувчининг айби ҳисобга олинмайди (ФКнинг 1004-моддаси 4-қисми).

3-§. ТОВАРЛАР, ИШЛАР, ХИЗМАТЛАРДАГИ НУҚСОНЛАР ОҚИБАТИДА ЕТКАЗИЛГАН ЗАРАРНИНГ ЎРНИНИ ҚОПЛАШ

1017-модда. Товарнинг, ишнинг, хизматнинг нуқсонлари оқибатида етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш асослари

Товарнинг (ишнинг, хизматнинг) конструктив, рецептуравий ёки бошқа нуқсонлари оқибатида, шунингдек товар (иш, хизмат) тўғрисидаги маълумот нотўғри ёки етарли эмаслиги оқибатида фуқаронинг ҳаёти, соғлиги ёки мол-мулкига ёхуд юридик шахснинг мол-мулкига етказилган зарар сотувчи ёки тайёрловчи (ижрочи) томонидан, уларнинг айбидан ва жабрланувчи улар билан шартнома муносабатларида бўлгани ёки бўлмаганидан қатъи назар, қопланиши лозим.

Ушбу моддада назарда тутилган қоидалар товарни (ишнинг бажарилиши, хизматнинг кўрсатилиши) тадбиркорлик фаолиятида фойдаланиш учун эмас, балки истеъмол мақсадлари учун сотиб олинган ҳоллардагина қўлланилади.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада товарнинг, ишнинг, хизматнинг нуқсонлари оқибатида етказилган зарарнинг ўринни қоплаш асослари ва уларни қўллаш доираси белгилаб кўйилган.

2. Фуқаронинг хаёти, соғлиғи ёки мол-мулкига ёхуд юридик шахснинг мол-мулкига товарнинг (ишнинг, хизматнинг):

- конструктив нуқсонлари;
- рецептуравий нуқсонлари;
- бошқа нуқсонлари;
- шунингдек товар, иш, хизмат тўғрисидаги маълумот нотўғри эканлиги;
- товар, иш, хизмат тўғрисида маълумот етарли эмаслиги оқибатида етказилган зарар товарни тайёрловчи ёки сотувчи, ишнинг ёки хизматнинг ижрочиси томонидан, уларнинг айбидан ва жабрланувчи улар билан шартномавий муносабатларида бўлгани ёки бўлмаганидан қатъий назар қопланиши лозим.

3. Товар конструкцияси энг аввало унинг шаклида, кўринишида ифодаланди. Товарнинг конструктив элементлари стандартларга ва техник шартларга мувофиқ бўлиши лозим. Кўпчилик товарлар конструкцияси унинг сифати ва тайинланиши мақсадига яроқлилигини белгилаб беради. Агар товар махсус идишда ёки ўровда сотилса, кўздан кечириш орқали унинг конструктив нуқсонларини аниқлаб бўлмайди. Ушбу нуқсонлар бўйича товарни тайёрловчи ёки сотувчи улар тўғрисида хабардор эканлигидан қатъий назар, солидар жавобгар бўладилар.

Агарда товарнинг конструктив нуқсонлари унинг ташқи шакли билан боғлиқ бўлса, товарнинг рецептуравий нуқсонлари унинг ички тузилиши, таркибий қисмлари (энг аввало кимёвий, физик таркиби ва ш.к.) шунингдек товар (иш, хизмат)дан фойдаланиш қоидаларидаги камчиликлар билан боғлиқ. Ушбу нуқсонлар истеъмолчининг эътирози асосида мутахассислар томонидан аниқланади.

Қонунда тайёрловчи (сотувчи, ижрочи)нинг ҳуқуққа хилоф қилмиши сифатида товар (иш, хизмат)нинг бошқа нуқсонлари ҳам кўрсатиб ўтилади. Бундай нуқсонларни тугал рўйхатини олдиндан белгилаш қийин — бунда нуқсонларнинг характери эмас, балки мол-мулкка (кишилار хаётига, соғлиғига) етказилган зарар сифатида уларнинг оқибатлари муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон Республикаси «Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ тайёрловчи, ижрочи сотувчи истеъмол-

чига ўзи хақида ва ўз фаолиятининг қоидалари тўғрисида маълумот етказиши шарт (5-м.). Тайёрловчи (ижрочи, сотувчи ўзи реализация қилаётган товарлар (ишлар, хизматлар) тўғрисида зарурий, ишончли ва тушунарли маълумотларни ўз вақтида тақдим этиши шарт. Одатда товарлар (ишлар, хизматлар) тўғрисида нотўғри маълумот берилганда истеъмолчига сифат кўрсаткичлари муболаға билан, ошириб, бўрттириб юборилган маълумотлар тақдим этилади (масалан, «Сув учун фильтр сувдаги ёт аралашмаларни мутлақо ўтказмайди» кабилида) ва салбий хусусиятлар тўғрисида ломим дейилмайди (айтайлик ўша филтёрда соғлиқ учун зарарли бўлган радиоактив нур чиқарувчи курилма мавжуд). Хар иккала ҳолатда ҳам ахборот тўғри ва реал воқеликка тўғри келмайди. Истеъмолчига нотўғри маълумот бериш оқибатлари «Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 7-моддасида кўрсатилган. Бунда шуни унутмаслик лозимки, истеъмолчининг товар (иш, хизмат) хақидаги нотўғри ва етарли даражада тўлиқ бўлмаган маълумот туфайли етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги талаблари сотиб олинган товар (иш, хизмат)нинг хоссалари ва жиҳатлари хақида истеъмолчи махсус билимга эга эмас деган тахминга асосланиб қараб чиқилади. Бошқача айтганда, истеъмолчи махсус билимга эга эмас, истеъмолчи мутахассис эмас тамойили амал қилади.

Истеъмолчиларга тақдим этиладиган ахборотлар ҳажми «Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 5–6-моддаларида кўрсатилган. Жумладан, ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи) истеъмолчига ўзи реализация қилаётган товар (иш, хизмат)лар хақида ўз вақтида, зарур, тўғри ва тушунарли маълумотлар бериши ва уларда албатта қуйидагилар кўрсатилган бўлиши лозим:

- товар (иш, хизмат) мажбурий талабларига мувофиқ келиши шарт бўлган норматив ҳужжатнинг номи;
- баҳоси ва сотиб олиш шартлари;
- товар (иш, хизмат)нинг асосий истеъмол хусусиятлари: шу жумладан ўзига хос хусусиятлари рўйхати;
- айрим турдаги товарларни ишлаб чиқарилган санаси;
- ишлаб чиқарувчи (ижрочи)нинг кафиллик мажбуриятлари;
- товардан самарали ва хавфсиз фойдаланиш қоидалари ҳамда шартлари;
- товарнинг хизмат (яроқлилиқ) муддати ва ушбу муддат тугаганидан кейин истеъмолчи нима ишлар қилиш зарурлиги, шунингдек, бун-

дай ишларни бажармаслик натижасида келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатлар тўғрисидаги маълумотлар;

– ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи)нинг ҳамда улар истеъмолчидан даъво, эътирозлар қабул қилишга ваколат берган, шунингдек, таъмирлаш ишларини бажарадиган ва техникавий хизмат кўрсатадиган корхоналарнинг манзиллари;

– ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи)нинг номи ва мулкчилик шакли, рўйхатга олиш ва лицензия гувоҳномаси қайд рақами;

– товарларни хавфсиз утилизация қилиш усуллари ҳамда қоидалари;

– сертификатлаштириш ҳақидаги маълумотлар.

Қонун ҳужжатларида алоҳида турдаги бошқа товарлар (ишлар, хизматлар) тўғрисида истеъмолчиларга тақдим этилиши шарт бўлган бошқа зарур маълумотлар рўйхати ҳам белгилаб қўйилиши мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 30 августда қабул қилинган «Озиқ-овқат маҳсулотлари хавфсизлиги тўғрисидаги» Қонуннинг 12-моддасида озиқ-овқат маҳсулотлари реализация қилинганда истеъмолчига тақдим этилиши мажбурий бўлган ахборотлар ҳажми белгилаб қўйилган. Агарда истеъмолчига тақдим этилган маълумотлар ичида ушбу қонунда санаб ўтилган маълумотларнинг биронтаси бўлмаса, бу истеъмолчига зарур маълумотларни бермаслик сифатида баҳоланади.

4. Ушбу ҳолларда жавобгарлик асоси сифатида зарар мол-мулкка етказилган зиён (шикастланиши, нобуд бўлиши, йўқотилиши) ёки шахсга етказилган зиён (боқувчининг ўлими ёки жароҳатланиши ёхуд соғлиққа бошқача шикаст етказилиши оқибатида иш ҳақини (даромадни) йўқотилиши ёки таъминотдан маҳрум бўлиш) тариқасида намоён бўлади.

Товар, иш, хизматлардаги нуксонлар (моддий ва ахборот характеридаги камчиликлар) билан зарар ўртасида сабабли боғланиш бўлиши шарт.

5. Жавобгарлик ишлаб чиқарувчи (ижрочи, сотувчи)нинг айбидан қатъий назар (айбли бўлганда ҳам, айбсиз бўлганда ҳам) вужудга келади.

6. Зарарни қопланишини талаб қилиш ҳуқуқига нафақат товар, иш, хизматни сотиб олган, буюртма берган шахслар, балки ундан фойдаланиш жараёнида ёки бошқача ҳолатда зарар кўрган ҳар қандай шахс (истеъмолчи) ҳисобланади.

7. Ушбу шарҳланаётган модданинг 1-қисмида назарда тутилган қоидалар товарлар, ишлар, хизматлардан истеъмол ёки шахсий

мақсадларда фойдаланиш учун сотиб олинган холларда қўлланилади. Бинобарин, бунда жабрланувчи нафақат истеъмолчи — фуқаро, балки мол-мулкига зарар етган юридик шахс ҳам бўлиши мумкин.

Агарда тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишда товарлар, ишлар, хизматлардаги нуқсонлар оқибатида зарар етса, зарар етказганлик учун жавобгарлик умумий асосларда ФКнинг 985-моддасига асосан вужудга келади.

Тадбиркорлик фаолияти тушунчаси ва белгилари Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 2 майда қабул қилинган «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисидаги» Қонуннинг 3-моддасида белгилаб қўйилган.

1018-модда. Товарнинг, ишнинг, хизматнинг нуқсонлари оқибатида етказилган зарар учун жавобгар шахслар

Товарнинг нуқсонлари оқибатида етказилган зарар жабрланувчининг танловига кўра товарнинг сотувчиси ёки тайёрловчиси томонидан қопланиши лозим.

Ишнинг (хизматнинг) нуқсони оқибатида етказилган зарар ишни бажарган ёки хизматни кўрсатган шахс (ижрочи) томонидан қопланиши лозим.

Товар (иш, хизмат) тўғрисида тўлиқ ёки ишончли маълумот бермаганлик оқибатида етказилган зарар ушбу модданинг қоидаларига мувофиқ қопланиши лозим.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада товарнинг, ишнинг, хизматнинг нуқсонлари оқибатида етказилган зарар учун жавобгар шахслар доираси белгилаб қўйилган.

2. Товарлар (ишлар, хизматлар)даги нуқсонлар сабабли етказилган зарар учун жавобгарлик субъекти бўлиб товарларни ишлаб чиқарувчиси, товарларни сотувчиси, ишлар (хизмат)ни ижрочиси ҳисобланади.

Ишлаб чиқарувчи бўлиб реализация қилинган товарларни тайёрлаган корхона, муассаса, ташкилот ёхуд яқка тадбиркор ҳисобланади.

Истеъмолчига маиший, турар-жой ва коммунал, қурилиш-таъмирлаш, транспорт ва бошқа соҳаларда шартнома асосида иш бажарган ёхуд хизмат кўрсатган корхона, муассаса, ташкилот ёки яқка тадбиркор ижрочи деб тан олинади.

Товарларни олди-сотди шартномаси асосида реализация қилувчи корхона, муассаса, ташкилот ёки яқка тадбиркор сотувчи бўлиб ҳисобланади.

3. Товарнинг нуқсонлари оқибатида етказилган зарар жабрланувчининг танловига кўра товарнинг сотувчиси ёки тайёрловчиси, ишлаб чиқарувчиси томонидан қопланиши лозим. Бунда танлаш ҳуқуқи мутлақо истеъмолчига тегишли.

Ишлар (хизматларнинг) нуқсони оқибатида етказилган зарар ишни бажарган ёки хизматни кўрсатган шахс, яъни ижрочи томонидан қопланиши лозим. Агарда иш бир неча субъектлар томонидан бажарилган бўлса (бош пудратчи ва ёрдамчи пудратчилар бўлса), жавобгарлик субъекти ФКнинг 634-моддасида белгиланган қоидалар асосида белгиланади.

Товар (иш, хизмат) тўғрисида тўлиқ ёки ишончли маълумот бермаганлик оқибатида етказилган зарар истеъмолчининг танловига кўра товарни тайёрловчи ёки товарни сотувчи, иш (хизмат) ижрочиси томонидан қопланади.

Агарда товардаги нуқсонлар товар ишлаб чиқарувчининг айби билан содир бўлган, товарларни сотувчи жабрланувчи (истеъмолчи) олдида зарарларни қоплаган бўлса, умумий асосларда регресс ҳуқуқига эга.

1019-модда. Товарнинг, ишнинг, хизматнинг нуқсонлари натижасида етказилган зарарни қоплаш муддатлари

Товарнинг (ишнинг, хизматнинг) нуқсонлари оқибатида етказилган зарар, агар у товарнинг (ишнинг, хизматнинг) белгиланган яроқлилик муддатлари мобайнида етказилган бўлса, қопланиши лозим, мабодо яроқлилик муддати белгиланмаган бўлса, товар ишлаб чиқарилган (иш, хизмат қабул қилиб олинган) кундан бошлаб ўн йил мобайнида қопланиши лозим. Ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган муддатлардан ташқари зарар қуйидаги ҳолларда қопланиши лозим, агар:

конун талаблари бузилиб яроқлилик муддати белгиланмаган бўлса;

товарни сотиб олган, ишни бажартирган ёки хизматдан фойдаланган шахс яроқлилик муддати тугаганидан кейин зарур бўлган ҳаракатларни қилиши тўғрисида ва кўрсатилган ҳаракатлар бажарилмаган тақдирда келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатлар тўғрисида огоҳлантирилмаган бўлса.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада товарлар (ишлар, хизматлар)нинг нуқсони натижасида етказилган зарарни қоплаш муддатлари ва уларни қўллаш хусусиятлари белгилаб қўйилган.

2. Товарнинг (ишнинг, хизматнинг) нуқсонлари оқибатида етказилган зарар, агар у товарнинг (ишнинг, хизматнинг) белгиланган яроқлилик муддатлари мобайнида етказилган бўлса, копланеди.

Қонун ҳужжатларида, шу жумладан, давлат стандартларида товар ўз вазифаси бўйича фойдаланиш учун яроқсиз ҳолга келиб қолади деб ҳисобланадиган вақт (яроқлилик муддати) белгиланиши мумкин (ФКнинг 405-моддаси 1-қисми). Яроқлилик (сақлаш) муддати-муайян давр бўлиб, бу даврда товар фойдаланишга яроқли бўлади ва у тамом бўлгач, товар одамлар ҳаёти ҳамда соғлиғи учун хавф туғдириши мумкин. Хизмат муддати — товардан фойдаланишнинг белгиланган муддати бўлиб, у тамом бўлгач, товарнинг техник ҳолатидан қатъий назар, ундан фойдаланиш тўхталади. («Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 1-моддаси). Товарлар (ишлар, хизматлар) яроқлилик муддати товарлар, ишлар, хизматлар хавфсизлигини таъминлашнинг асосий юридик воситаси ҳисобланади.

Одатда яроқлилик муддати фойдаланиш жараёнида тўлиқ истеъмол қилинадиган товарларга (иш натижаларига), яъни озик-овқатлар, дори-дармон воситалари, пардоз ва парфюмери маҳсулотлари, маиший кимё буюмлари ва шу кабиларга белгиланади. Улар истеъмол қилинадиган ашёлар ҳисобланади.

Хизмат муддати эса узок муддат фойдаланиладиган, фойдаланиш жараёнида гарчи ўзгаришларга дучор бўлса ҳам, тўлиқ истеъмол қилинмайдиган товарлар (ишларнинг натижалари)га белгиланади. Улар жумласига техник мураккаб қурилмалар, машиналар, механизмлар, агрегатлар, самолётлар, уларнинг двигателлари, шунингдек, бошқа ашёлар (кийим-бош, пой-афзаллар, бино ва ш.к.) киради. Улар истеъмол қилинмайдиган ашёлар ҳисобланади.

Сотувчи яроқлилик муддати белгиланган товарни сотиб олувчига шундай мўлжал билан топшириш керакки, токи ундан яроқлилик муддати тугагунга қадар ўз вазифаси бўйича фойдаланиш мумкин бўлсин. Товарнинг яроқлилик муддати товар тайёрланган кундан бошлаб фойдаланиш учун яроқли бўлиб турадиган сана билан белгиланади.

Товарнинг яроқлилик муддатини ўтиши кишилар ҳаёти ва соғлиғига хавф туғдирадиган барча ҳолларда ишлаб чиқарувчи товарнинг яроқлилик муддатини (хизмат муддатини) белгилаши шарт. Даволаш воситалари, озиқ-овқат маҳсулотлари ва маиший кимё буюмларида товарни чиқарилиш санаси, яроқлилик муддати ва сақлаш шартлари кўрсатилиш лозим. Сотувчиларни яроқлилик муддати ўтган ёки ушбу муддат кўрсатилмаган товарларни қабул қилиш ва реализация қилиши таъқиқланади. Агарда товарни яроқлилик муддати ўтганидан кейин ҳам фойдаланиш ва истеъмол қилиш кишилар ҳаёти ва соғлиғи учун хавфсиз бўлса, яроқлилик муддатини белгилаш ишлаб чиқарувчининг мажбурияти эмас, балки ҳуқуқидир. Товарни яроқлилик ёки хизмат муддатини кўрсатиш ишлаб чиқарувчи (ижрочи) учун мажбур бўлмаган ҳолларда ФКнинг 1019-моддасини қўллашда икки хил вазият вужудга келиши мумкин: агарда ишлаб чиқарувчи бундай муддатни белгилаб қўйган бўлса, зарар шу муддат давомида етказилган тақдирда қопланади, агарда яроқлилик муддати белгиланмаган бўлса, товар ишлаб чиқарилган (иш, хизмат қабул қилиб олинган) кундан бошлаб ўн йил мобайнида қопланиши лозим.

3. ФКнинг 1019-моддаси 1-қисмида белгиланган ўн йиллик муддат товарлар, ишлар, хизматлардан тадбиркорлик билан боғлиқ бўлмаган мақсадларда фойдаланаётган истеъмолчилар ва бошқа субъектларни ҳуқуқларини ишончли ва оқилона ҳимоя қилишни таъминлайди. Бошқа жиҳатдан олганда ушбу муддат қонунларда тегишли ўхшаш вазиятларда қўлланиладиган муддатлар билан айнан бир хил (масалан, ФКнинг 682-моддаси 1-қисмига мувофиқ қурилиш пудрати бўйича кафолат муддати агар қонунда ёки шартномада бошқача белгиланган бўлмаса, объект буюртмачи томонидан қабул қилингандан бошлаб ўн йил қилиб белгиланган). «Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 12-моддаси 3-қисмига кўра ишлаб чиқарувчи (ижрочи) товар (иш, хизмат)нинг хизмат муддати ёки яроқлилик муддати мобайнида, агар бундай муддат белгиланган бўлмаса, товар истеъмолчига сотилган (иш бажарилган) кундан эътиборан ўн йил мобайнида унинг хавфсиз бўлишини таъминлаши шарт. Муайян турдаги товарлар бўйича нормативларда (стандартларда) товарни яроқлилик муддати белгиланган бўлса, бироқ бундай маълумот товарда бўлмаса, «Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 7-моддаси 2-қисмида товар (иш,

хизмат)нинг нуқсонлари натижасида етказилган зарарни қоплашда даъво муддатларини қўлламаслик шартлари белгилаб қўйилган. Бошқача айтганда товарлар (ишлар, хизматлар)нинг нуқсонлари натижасида етказилган ҳеч қандай муддатлар билан чегараланмаган ҳолда қопланади, агарда:

– қонун талаблари бузилиб яроқлилик муддати белгиланмаган бўлса (масалан, «Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 11-моддаси 6-қисмида худди шундай талаблар мустаҳкамлаб қўйилган);

товарни сотиб олган, ишни бажартирган ёки хизматдан фойдаланган шахс яроқлилик муддати тугаганидан кейин зарур бўлган ҳаракатларни қилиши тўғрисида ва кўрсатилган ҳаракатлар бажарилмаган тақдирда келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатлар тўғрисида огохлантирилмаган бўлса. Қонун ишлаб чиқарувчи, сотувчи, ижрочи зиммасига товарлар (ишлар, хизматлар) тўғрисида тўлиқ, зарур, ишончли ва тушунарли маълумот бериш мажбуриятини юклайди. Маълумотни тушунарли бўлишига алоҳида эътибор қаратиш лозим. Масалан, муайян товардан фойдаланиш қоидаларида уни утилизация қилиш шартлари инглиз тилида ёзилган. Агар товар Ўзбекистонда реализация қилинса, қонун талаблари бузилади. Агарда ушбу товардан фойдаланиб бўлингандан кейин ташлаб юборилгач, ундаги симоб ёки кислота бошқа шахсларга соғлиғига зарар етказса, ушбу шарҳланаётган модданинг 2-қисми 2-б. қўллашга асос бўлади.

Истеъмолчини огохлантириш (товар, иш, хизмат хоссалари ва хусусиятлари тўғрисида) ҳар доим ёзма шаклда расмийлаштирилмоғи лозим. Амалда баъзи ҳолларда истеъмолчи қўлланмалар, фойдаланиш қоидаларининг эслатма ёки қайдлар учун деб номланган қисмларига товардан фойдаланиш қоидалари танишганлиги тўғрисида имзо чекади. Истеъмолчини қонун талаб қилган маълумотлар билан таништириш, тақдим этиш жараёнига бундай формал, юзаки, хўжакўрсинга ва эътиборсизлик билан ёндошмаслик лозим. Товардаги огохлантириш ёзувлари яққол кўзга ташланадиган, эътиборни жалб қиладиган шаклда берилиши мақсадга мувофиқ. Масалан, кўп ҳолларда махсус автомобилларга қатта-қатта харфлар билан «Ёнғиндан хавфли», «Таянч қўйилмасдан ишланмасин», «Одам ташиш мумкин эмас» каби ёзувлар қонун талабларини амалдаги ижроси ҳисобланади.

Шуни унутмаслик керакки, баъзи товарлар фойдаланиш жараёнида зарар келтирмайди, бироқ хизмат муддати тугагандан кейин уларни шунчаки ташлаб юбориш, йўқ қилиб ташлаш, бузиб ташлаш ёки ўзбилармонлик

билан утиллаштириш мумкин эмас (унинг таркибий қисмлар герметиклиги бузилганда захарли газлар, моддалар чиқиши, кишилар соғлиғи ёки хаётига хавф туғдириши мумкин). Худди шу сабабли ҳам қонунда ишлаб чиқарувчи зиммасига товарни яроқлилик муддати тугагандан кейин зарур бўлган ҳаракатларни қилиш тўғрисида (утиллаштиришни махсус усуллари, зарарсизлантириш йўллари, махсус сақлаш шартлари ва х.к.) ва кўрсатилган ҳаракатлар бажарилмаган тақдирда келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатлар (портлаш, захарланиш ва шу кабилари натижасида кишилар хаёти ва соғлиғига хавф туғдириши) тўғрисида огохлантириш мажбуриятини юклайди.

1020-модда. Товарнинг, ишнинг, хизматнинг нуқсонлари қибатида етказилган зарар учун жавобгарликдан озод қилиш асослари

Товарнинг сотувчиси ёки тайёрловчиси, ишнинг (хизматнинг) ижрочиси, зарар енгиб бўлмас куч таъсирида ёки истеъмолчи товарларни сақлаш ёки улардан (ишнинг натижаларидан, хизматлардан) фойдаланиш юзасидан белгиланган қоидаларни бузиши оқибаотида етказилганлигини исботлаган ҳолларда жавобгарликдан озод қилинади.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада товарнинг (ишнинг, хизматнинг) нуқсонлари оқибаотида етказилган зарар учун жавобгарликдан озод қилиш шартлари ва асослари, уларни қўллаш хусусиятлари белгилаб кўйилган.

2. Товарнинг сотувчиси ёки тайёрловчиси, ишнинг (хизматнинг) ижрочиси зарар енгиб бўлмас куч таъсирида етказилганлиги исботланган ҳолда жавобгарликдан озод қилинади. Енгиб бўлмайдиган куч ва фавкулотда вазиятлар (форс-мажор ҳолатлари) моҳияти, характери ва улар содир бўлишини юридик оқибатлари тўғрисида ФКнинг 333-моддаси шарҳига қаранг. Енгиб бўлмас куч товарга таъсир кўрсатиши натижасида (масалан, зилзила натижасида захарли моддалар омбори бузилиб, кишилар соғлиғига шикаст етказиши) зарар етказишда товар ишлаб чиқарувчининг айби мавжуд эмас, бинобарин унинг жавобгарлиги истисно этилади.

3. Товарнинг сотувчиси ёки тайёрловчиси, ишнинг (хизматнинг) ижрочиси зарар истеъмолчи товарларни сақлаш ёки улардан фойдаланиш юзасидан белгиланган қоидаларни бузиш оқибаотида етказилганлигини исботлаган ҳолларда ҳам жавобгарликдан озод қилинади. Бунда истеъмолчи томонидан товардан (ишдан, хизматдан) фойдаланиш, сақлаш,

товарларни ташиш, утиллаштириш бўйича белгиланган қоидалар бузилиши оқибатида зарар вужудга келади.

Фойдаланиш (сақлаш, транспортировка қилиш, утилизациялаштириш) қоидаларида риоя қилмаслик ёхуд лозим даражада риоя қилмаслик дейилганда товарлар, ишлар, хизматлар тўғрисидаги ахборотлар орқали етказилган одатдаги ёки махсус қоидаларни бузилиши тушунилади. Ушбу қоидага истеъмолчининг риоя қилмаслиги ёки лозим даражада риоя қилмаслиги унинг айби мавжудлигини англатади.

4. Товарлар, ишлар, хизматлардаги нуқсонлар сабабли истеъмолчига зарар етказилганда ишлаб чиқарувчи, сотувчи, ижрочи жавобгарлигини истисно этувчи ҳолатлар мавжудлигини исботлаш бурчи ишлаб чиқарувчи, сотувчи, ижрочи зиммасига юкланади.

5. Агар ишлаб чиқарувчи (сотувчи) хавфли хоссаларга эга бўлган товарни қайтариб олиш юзасидан барча зарур чораларни кўрган бўлса, у истеъмолчи мазкур товардан фойдаланишни давом эттиравериши туфайли етказилган зарар учун жавобгарликдан озод қилинади («Истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 12-моддаси 11-к.).

4-§. МАЪНАВИЙ ЗАРАНИ ҚОПЛАШ

1021-модда. Умумий қоидалар

Маънавий зарар уни етказувчининг айби бўлган тақдирда, зарар етказувчи томонидан қопланади, ушбу модданинг иккинчи қисмида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Маънавий зарар уни етказувчининг айбидан қатъи назар қуйидаги ҳолларда қопланади, агар:

зарар фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига ошиқча хавф манбаи томонидан етказилган бўлса;

зарар фуқарога уни қонунга ҳилоф тарзда ҳукм қилиш, қонунга ҳилоф тарзда жиноий жавобгарликка тортиш, эҳтиёт чораси сифатида қамоққа олишни ёки муносиб хулқ-атворда бўлиш ҳақида тилхат олишни қонунга ҳилоф тарзда қўлланиш, қонунга ҳилоф тарзда маъмурий жазо қўлланиш ва қонунга ҳилоф тарзда ушлаб туриш натижасида етказилган бўлса;

зарар ор-номус, кадр-қиммат ва ишчанлик обрў-эътиборини ҳақоратловчи маълумотларни тарқатиш туфайли етказилган бўлса; қонунда назарда тутилган бошқа ҳолларда.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада маънавий зарарни қоплашнинг умумий асослари, жавобгарлик шартлари белгилаб қўйилган.

2. Маънавий зарар деганда жабрланувчига қарши содир этилган ҳуқуқбузарлик ҳаракати (ҳаракатсизлик) оқибатида у бошидан кечирган (ўтказган) маънавий ва жисмоний (камситилиши, жисмоний оғриқ, хўрланиш, ноқулайлик ва ш.к.) азоблар тушунилади (Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг 2000 йил 28 апрелдаги «Маънавий зарарни қоплаш ҳақидаги қонунларни қўллашнинг айрим масалалари тўғрисидаги» 7-сонли Қарори).

Жисмоний оғриқ — бу тиббий юридик категория ҳисобланади. Жисмоний уқубатлар, жисмоний оғриқ, азобланиш, қийналиш кўринишларида намоён бўлиб, жабрланувчига қилинган зарар етказиш оқибатларини натижаси ҳисобланади.

Маънавий азоблар эса кишини ички рухий-психик дунёсига таълуқли қийноқлар бўлиб ҳисобланади. Юқорида жисмоний оғриқлар тиббий-юридик категория эканлиги таъкидланган эди, ҳозирги замон фани унинг характер ва даражасини аниқлашни объектив воситаларига эга. Маънавий азоблар эса рухий-юридик категория бўлиб, инсонни фақат мутахассис баҳолай оладиган «хаяжон», «алам», «хўрлик», «уят» каби субъектив ҳиссий ҳолати таркибий қисмларига асосланади.

Маънавий зарар мавжуд деб ҳисоблаш учун унинг таркибий қисмларидан бири — ё жисмоний оғриқ ёки рухий изтироблар бўлиши кифоя. Агар уларнинг ҳар иккала бир вақтда мавжуд бўлса маънавий зарар даражасини юқори эканлигидан далолат беради ва жавобгарлик даражасини кучайтиришга хизмат қилади. Бироқ уларнинг фақат бирининг мавжудлиги жавобгарликни қўлламасликка асос бўлмайди.

3. Умумий қоидага кўра маънавий зарар, зарар етказувчининг айби мавжуд бўлсагина у томонидан қопланади. Маънавий зарарни қоплаш кенг спектрдаги ҳуқуқбузарликларда қўлланилади. Шу сабабли ҳам маънавий зарарни қўллашда айб умумҳуқуқий мезон вазифасини ўтади, бироқ ҳуқуқбузарлик характерига қараб бошқа ҳуқуқ тармоқлари, яъни жиноят-ҳуқуқий, маъмурий-ҳуқуқий, меҳнат ҳуқуқий, фуқаролик ҳуқуқий услубий мезонларидан ҳам фойдаланиш мумкин.

4. Маънавий зарар уни етказувчининг айбидан қатъий назар қопланади, агар зарар фуқаронинг хаёти ва соғлиғига ошиқча хавф манбаидан етаказилган бўлса (ошиқча хавф манбаи тушунчаси ва турлари тўғрисида батафсил қаранг: ФКнинг 999-моддасига шарх). Фуқароларнинг хаёти ва соғлиғига ошиқча хавф манбаларининг ўзаро таъсири натижасида зарар етказилган бўлса, зарар уларнинг ҳар бирининг айб даражасини ҳисобга олган ҳолда ФКнинг 985-моддаси қоидалари бўйича қопланади. Ошиқча хавф манба эгаларининг ҳар бирини айби мавжуд бўлган тақдирда уларнинг ҳар бири айб даражасига мутаносиб равишда жабрланувчи (жабрланувчилар) чеккан жисмоний ва рухий азоб-укубатлар даражасига қараб қопланади. Агар соғлиғи шакистланган ошиқча хавф манба эгаси ушбу автохалокатда айбдор бўлса, унга маънавий зарар қопланмайди. Автотранспорт воситалари ўзаро тўқнашганда, учинчи шахслар эмас, фақат манба эгалари соғлиғига шикаст етса, бироқ бунда ҳар иккаласининг айби бўлмаса, уларнинг ҳеч бири маънавий зарар қопланишини талаб қилишга ҳақли эмас.

Одатда зарар ошиқча хавф манбалари томонидан учинчи шахсларга етказилади (масалан, автомобиль билан пиёда йўловчини уриб кетиш). Бунда соғлиққа шикаст етказиш оқибатида жисмоний азобларни жабрланувчи бошидан кечириши табиий. Маънавий зарар оширилган хавф манба эгаси (автомобиль мулкдори ёки ижарачиси) томонидан айбидан қатъий назар қопланади.

5. Зарар фуқарога уни қонунга ҳилоф тарзда ҳукм қилиш, қонунга ҳилоф тарзда жинойий жавобгарликка тортиш, эҳтиёт чораси сифатида қамокқа олиниши ёки муносиб ҳулқ атворда бўлиш ҳақида тилхат олишни қонунга ҳилоф тарзда қўлланиш, қонунга ҳилоф тарзда маъмурий қамок жазосини қўллаш ва қонунга ҳилоф тарзда ушлаб туриш натижасида етказилган бўлса, уларни қўллаган органлар ва мансабдор шахслар айбидан қатъий назар, маънавий зарар ундирилиши лозим (бу ҳақда батафсил ФКнинг 991-моддасига қаранг). Юқорида кўрсатилган зарар етказиш ҳаракатлари қатъий белгилаб қўйилган ва у кенгайтирилган ҳолда талқин этилиши мумкин эмас. Юқоридаги ҳаракатлар ғайри қонуний тарзда содир этилганда жабрланувчининг рухий азоблари чуқур ва оғир характер касб этиши табиий. Бунда нафақат унинг ҳуқуқлари чекланади ва бошқалар, жамоатчилик кўзи ўнгида у муайян муддат, яъни ҳақ жойига қарор топгунча ҳуқуқбузар ва хатто жиноятчи қиёфасида гавдаланади. Жабрланувчи бошдан кечирган

оғир ички кечинмалар юмшатилиши, рухан соғломлашиши амалга оширилиши лозим. Маънавий зарарни қоплаш шунга қаратилади.

Суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари ва фуқарога ёки юридик шахсга етказилган маънавий зарар, зарар етказувчининг айби мавжуд бўлган тақдирда ФКнинг 985-моддасига асосан қопланади. Бунда ушбу шархланаётган модданинг 2-қисми қўлланмайди.

6. Маънавий зарар ор-номус, кадр-қиммат ва ишчанлик обрў-эътиборини ҳақоротловчи, бадном қилувчи маълумотларни тарқатиш сабабли етказилган бўлса, ушбу маънавий зарар зарар етказувчининг айбидан қатъий назар ундирилади (Шаън, кадр-қиммат ва ишчанлик обрўси тушунчаси ва ҳуқуқий химоя қилиш хусусиятлари ҳақида ФКнинг 100-моддаси шарҳига қаранг). Бунда бадном қилувчи маълумотларни характери, тарқатиш усули ва доираси жабрланувчи оғир рухий изтиробларига сабаб бўлади ва жисмоний ёки рухий касалликни келтириб чиқариши мумкин. Ушбу нормани қўлашда «Оммавий ахборот воситалари тўғрисидаги Қонун», «Журналист касб-кор фаолиятининг химояси тўғрисидаги Қонун», «Ахборот эркинлиги тамойиллари ва кафолатлари тўғрисидаги Қонун», шунингдек Ўзбекистон Республикаси Олий Суди Пленумининг 1992 йил 19 июнда қабул қилинган 92-сонли Қарори ва унга 1998 йил 11 сентябрда 24-сонли қарор билан ўзгартиришлар киритилган «Судлар томонидан фуқароларнинг ва ташкилотларнинг шаъни, кадр-қиммати ва ишчанлик обрўсини химоя қилиш тўғрисидаги Қонун ҳужжатларини қўллаш амалиёти тўғрисидаги Қарори» нормаларини эътиборга олиш лозим.

7. Қонунларда (қонун ҳужжатларида эмас) назарда тутилган бошқа ҳолларда ҳам маънавий зарар уни етказувчининг айбидан қатъий назар қопланади.

1022-модда. Маънавий зарарни қоплаш усули ва миқдори

Маънавий зарар пул билан қопланади.

Маънавий зарарни қоплаш миқдори жабрланувчига етказилган жисмоний ва маънавий азобларнинг хусусиятига, шунингдек айб тоvon тўлашга асос бўлган ҳолларда зарар етказувчининг айби даражасига қараб суд томонидан аниқланади. Зарарни қоплаш миқдорини аниқлашда оқилоналик ва адолатлилик талаблари эътиборга олинishi лозим.

Жисмоний ва маънавий азобларнинг хусусияти маънавий зарар етказилган ҳақиқий ҳолатлар ва жабрланувчининг шахсий хусусиятлари ҳисобга олинган ҳолда суд томонидан баҳоланади.

Маънавий зарар тўланиши лозим бўлган мулкий зарардан қатъи назар қопланади.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада маънавий зарарни қоплаш усуллари ва миқдорини аниқлаш хусусиятлари белгилаб қўйилган.

2. Одатда маънавий зарар пул шаклида ва кўпинча сўмда қопланади. Айни пайтда қонун қоплашни бошқа муқобил шаклларига ҳам йўл қўяди. Масалан, Меҳнат Кодексининг 187-моддаси 2-қисмида белгиланишича маънавий зарар, зарар иш берувчи ва ходим ўртасидаги келишувда, ходим вафот этган ҳолларда эса иш берувчи билан ходим оила аъзолари ўртасидаги келишувга кўра пул ёки бошқа моддий шаклда ва миқдорларда қопланади. Бошқа моддий шакл товарлар бериш, хизмат кўрсатиш ва шу кабилар орқали натура тарзида амалга оширилади.

3. Қонун маънавий зарарни қопланишини на минимал, на максимал миқдорларини белгиламайди. Маънавий зарарни қоплаш миқдори фақат суд томонидан белгиланади.

4. Маънавий зарар миқдори қуйидаги мезонлар асосида белгиланади:

а) жабрланувчига етказилган маънавий ва жисмоний азобларнинг хусусияти ва характериға қараб (жисмоний оғриқларни қанча давом этгани, уларнинг даражаси, қисқа муддатли стресс ёки доимий депрессия ҳолати, хўрланиш, барқарор ноқулайлик, сурункали рухий мажруҳлик ва шу кабилар.);

б) айб товон тўлашга асос бўлган ҳолларда зарар етказувчининг айби (сурбетлик билан, беҳаёлик билан, пухта ўйлаб ҳуқуқбузарлик содир этгани ёки енгилтаклик билан ўйламасдан содир этгани ва ш.к.).

5. Зарар қоплаш миқдорини аниқлашда оқилоналик ва адолатлилик талаблари эътиборга олинishi лозим. Адолатлилик қоплаш миқдори билан ҳуқуқбузарлик характери ўртасида мутаносиблик бўлишини такозо этади (масалан, сурбетлик ва беҳаёлик билан зарар етказилганда ўта қатъи миқдор, оддий ҳолатда зарар етказганда камроқ миқдор ва х.к.). оқилоналик эса жабрланувчининг ҳам, ҳуқуқбузарнинг ҳам мулкий ҳолатини ҳисобга олишини талаб этади. Товон тўлаш инсонга етказилган маънавий жароҳатларни юмшатиш мақсадини кўзлайди ва у бир кишини бойиши ҳисобига бошқа шахсни қашшоқланишига олиб келмаслиги шарт. Баъзи хорижий давлат-

лар суд амалиётида учраётган ҳолатларни, яъни даъвогар ўзининг моддий таъминланганлигини таъкидлаш маъносида соф рамзий тўлов (масалан, 1 рубл)ни талаб қилишни ҳам ўринли деб ҳисоблаб бўлмайди. Бу ўринда кенг ёқлама ёндашув лозим. Қоплаш миқдори ҳар доим иш бўйича барча ҳолатлар мажмуини ҳисобга олиши шарт. Ушбу тоифадаги ишлар бўйича судлар қабул қилган ҳал қилув қарорларини мўлжалга ва ҳисобга олиш ҳам фойдадан холи бўлмайди. Албатта, ҳуқуқбузарлик жиддий ва зарар етказувчининг айб даражаси юқори бўлган ҳолларда қоплаш миқдори у учун моддий жиҳатдан салмоқли таъсир юкига эга бўлиши мақсадга мувофиқ.

Жисмоний ва маънавий азобларнинг хусусиятлари маънавий зарар етказилган ҳақиқат, реал ҳолатлар ва жабрланувчининг шахсий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда суд томонидан баҳоланади.

Жабрланувчига етказилган жисмоний ва маънавий азобларнинг хусусиятлари кўп жиҳатдан тажовузнинг оғирлигига (ҳам жисмоний қалтаклаш, ҳам ҳақорат ёки фақат ҳақорат), ҳуқуқбузарлик турига (безорилик ёки маиший жанжал), субъектив ҳуқуқларини бузилиш даражасига, шунингдек, оқибатларни бартараф этиш мумкинлиги ёки субъектив ҳуқуқларни қулай шароитларда амалга оширишни ўнглаб бўлмаслиги (айниқса бўлажак келин-куёвлар учун фотиҳани бузилиши, тўйни умуман бекор қилиниши ва х.к.) ва шу каби омилларга боғлиқ. Маънавий азобларни баҳолашга таъсир қиладиган жабрланувчининг шахсий хусусиятлар унинг касалмандлигида, ёши улуғлигида, эрли аёл ёки ёлғиз аёллигида, унаштирилган қиз эканлиги, касбий ёки жамоатчилик фаолиятининг ўзига хосликлари, шахсий таржимаи холи ва шу кабиларда намоён бўлади. Ҳар бир инсон ўзига хос. Шундан келиб чикан ҳолда ҳар бир жабрланувчи ўзига нисбатан ҳуқуққа ҳилоф қилмишни, тажовузни ўзига хос қабул қиладди. Шу сабабли ҳам инсон характерининг оғир-босиқлик, кўнгли бўшлиқ, йиғлоқилиқ, шаллақилиқ, «териси юпқалиқ» (ўзига оғир қабул қилиш), ховлиқмалиқ, шаддодлик, юввошлиқ ва ш.к. каби белгилари суд томонидан қарор қабул қилишда ҳисобга олиниши лозим.

6. Маънавий зарар тўланиши лозим бўлган мулкӣ зарардан қатъий назар қопланади. Мулкӣ зарарни ундирилиши ёки ундирилмаслиги ёки унинг миқдорларига қараб маънавий зарарни қоплаш миқдорини кўпайтириш ёки камайитиришга йўл қўйиб бўлмайди. Маънавий зарарни қоплаш мақсади ва мулкӣ зарарни қоплаш мақсади бошқа бошқа эканлигини ёдда тутиш лозим.

58-БОБ. АСОССИЗ БОЙЛИК ОРТТИРИШ ОҚИБАТИДА КЕЛИБ ЧИҚАДИГАН МАЖБУРИЯТЛАР

1023-модда. Асоссиз орттирилган бойликни қайтариш мажбурияти

Қонун ҳужжатларида ёки битимда белгиланган асосларсиз бошқа шахс (жабрланувчи)нинг ҳисобидан мол-мулкни эгаллаб олган ёки тежаб қолган шахс (қўлга киритувчи) асоссиз эгаллаб олинган ёки тежаб қолинган мол-мулкни (асоссиз орттирилган бойликни) жабрланувчига қайтариб бериши шарт, ушбу Кодекснинг 1030-моддасида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Ушбу модданинг биринчи қисмида белгиланган мажбурият, шунингдек мол-мулкни эгаллаб олиш ёки тежаб қолиш асоси кейинчалик бекор бўлганда ҳам юзага келади.

Ушбу бобнинг қоидалари асоссиз бойлик орттириш қўлга киритувчининг, жабрланувчининг ўзининг, учинчи шахсларнинг ҳуққатвори натижаси бўлганлигидан ёки уларнинг иродасидан ташқари содир бўлганлигидан қатъи назар қўлланилади.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада асоссиз орттирилган бойликни қайтариш мажбурияти мазмуни белгилаб қўйилган.

2. Ушбу нормада қўлланилган мол-мулк иборасини ФКнинг 83-моддасида белгилаб қўйилган мол-мулк тушунчаси билан бир хил маънода тушунмаслик лозим. Ушбу моддадаги мол-мулк мазмунан кенгрок бўлиб, у мулкий ҳуқуқларни ҳам, яъни асоссиз бойишни келтириб чиқариши мумкин бўлган барча моддий ва номоддий объектларга нисбатан барча ҳуқуқларни камраб олади.

3. Асоссиз бойишдан келиб чиқадиган мажбуриятлар бўйича талаб қилиш ҳуқуқи жабрланувчига тегишли, мол-мулкни эгаллаб олган ёки асоссиз тежаган шахс эса қарздор бўлиб ҳисобланади. Ушбу мажбурият субъектлар бўлиб фуқаролар ҳам, юридик шахслар ҳам бўлиши мумкин.

4. 1023-модда 1-қисми мазмунидан кўриниб турибдики, асоссиз бойиш мажбуриятлари қуйидаги уч шартлар бир пайтнинг ўзида мавжуд бўлган холлардагина вужудга келади:

- 1) мулкни эгаллаб олиш ёки тежаш рўй берган;
- 2) бошқа шахснинг хисобидан мол-мулк эгалланган ёки тежалган;
- 3) мол-мулкни бундай эгаллаш ёки тежаш на қонун ҳужжатларига, на битимга асосланмаган.

5. Қонун асоссиз бойиш шахсга ушбу бойликларни (асоссиз олинган ёки тежалган мол-мулкни) унинг эгасига, яъни жабрланувчига қайтариб бериш мажбуриятини юклайди.

Айни вақтда ушбу нормада умумий қоидадан истесно, яъни писанда кўрсатилган бўлиб, бунда асоссиз бойиш шахс бойликни қайтариш мажбуриятидан озод қилинган ФКнинг 1030-моддасига хавола этилади (бу ҳақда батафсил қаранг: ФКнинг 1030-м.га шарҳ).

6. Мол-мулкни олиш ёки тежаш асослари кейинчалик бекор бўлганда ҳам ушбу модда 1-қисмида белгиланган мажбурият вужудга келади. Бунга қуйидаги ҳолатлар қиради:

- мол-мулкни олиш учун асос бўлган ҳуқуқий ҳужжатни ҳақиқий эмас деб топилиши;
- мол-мулкни олиш учун асос бўлган шартномани қонун ҳужжатларида кўрсатилган асос ёки шартнома шартига кўра жабрланувчи томонидан бир тарафлама бекор қилиниши. Шуни ҳам унутмаслик керакки, кўп холларда мол-мулкни олишни ҳуқуқий асоси бекор бўлиши билан бир вақтда тарафларни дастлабки ҳолатга қайтариш ва мол-мулкни қайтариб беришнинг юридик механизми ишга тушади. Агарда бирор сабабга кўра ушбу механизм ишламаса, мулкний ҳуқуқларни тиклаш учун ФКнинг 58-бобида белгилаб қўйилган нормалар қўлланилади. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, ушбу модданинг 2-қисмида назарда тутилган нормалар субсидар (ёрдамчи) вазифаларни бажаради.

7. Асоссиз бойиш қуйидагиларни оқибати бўлиши мумкин:

- мол-мулкни олувчининг қилмиши;
  - жабрланувчининг ўзининг ҳаракатлари (хато қилиш, чалғиш);
- учинчи шахсларнинг ҳаракати (масалан, фуқаро топшириқ бўйича ҳаракат қилганда омонатни қарз берувчига эмас, балки бошқа шахсга адашиб топширади);

ёки юқорида кўрсатилган шахсларнинг эрки-иродасидан ташқари равишда асоссиз бойишни рўй бериши (масалан, компьютернинг техник носозлиги).

Асоссиз бойлик орттириш бойликни қўлга киритувчининг, жабрланувчининг, учинчи шахсларнинг хулқ атвори натижаси бўлганлигидан ёки уларнинг иродасидан ташқари содир бўлганлигидан қатъий назар ФКнинг 58-боби қоидалари қўланилади. Демак, асоссиз бойишдан келиб чиқадиган мажбуриятларнинг асосий вазифаси асоссиз олинган ёки тежалган мол-мулкни жабрланувчига қайтариш ҳисобланади.

1024-модда. Асоссиз орттирилган бойликни қайтариш тўғрисидаги талабларнинг фуқаролик ҳуқуқларини химоя қилиш тўғрисидаги бошқа талаблар билан ўзаро боғланиши

Агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб белгиланмаган бўлса ва тегишли муносабатларнинг моҳиятидан келиб чиқмаса, ушбу бобнинг қоидалари, шунингдек:

ҳақиқий бўлмаган битим бўйича бажарилган нарсани қайтариш тўғрисидаги;

мулкдор томонидан мол-мулкни бировнинг қонунга хилоф тарздаги эгаллигидан талаб қилиб олиш тўғрисидаги;

мажбуриятидаги бир тарафнинг бошқа тарафга ана шу мажбуриятлар муносабати билан қайтариш тўғрисидаги;

зарарни, шу жумладан бойлик орттирган шахснинг инсофсизлик билан қилган хатти-ҳаракатлари туфайли етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги талабларга нисбатан қўлланилиши лозим.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада асоссиз бойиш мажбуриятлари тўғрисидаги нормаларни фуқаролик ҳуқуқларини химоя қилиш тўғрисидаги бошқа талабларга нисбатан қўллаш хусусиятлар белгиланган ва демак у ФКнинг 1023-моддаси 2-қисмига аниқлик киритади.

2. Агар қонун ҳужжатларида бошқача тартиб белгиланмаган бўлса ва тегишли муносабатларнинг моҳиятидан келиб чиқмаса, ФКнинг 58-боби қоидалари қуйидаги талабларга ҳам қўлланилади:

– ҳақиқий бўлмаган битим бўйича бажарилган нарсани қайтариш тўғрисидаги талабларга (масалан, битим тузилган ва ижро этилган, бироқ

ФКнинг 115–126-моддаларида белгиланган асослар бўйича ҳақиқий эмас деб топилган бўлса. Бунда тегишли истеснолар ҳисобга олинishi шарт, масалан, ФКнинг 123-моддаси 2-қисмига кўра битим ҳақиқий эмас деб топилгач у бўйича олинган мол-мулк давлат даромадига ўтказилиши белгиланган);

– мулкдор томонидан мол-мулкни бошқанинг қонунга хилоф тарздаги эғалигидан талаб қилиб олиш тўғрисидаги талабларга (ФКнинг 228–230-моддалари);

– мажбуриятдаги бир тарафнинг бошқа тарафга ана шу мажбуриятлар муносабати билан қайтариш тўғрисидаги талабларга;

зарарни, шу жумладан бойлик орттирган шахснинг инсофсизлик билан қилган хатти-ҳаракатлари туфайли етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги талабларга (бунда назарда тутилаётган асос зарар етказиш оқибатида ҳуқуқбузар бойиган ва ушбу ғайриқонуний олинган даромадларни қайтариши лозим бўлган ҳолатлар билан боғлиқ).

3. Юқорида кўрсатилганидек, ушбу норма фақат бир хил мазмунда эмас, унда писанда ҳам мавжуд: қонун ҳужжатларида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса ва тегишли муносабатларнинг моҳиятидан бошқача қоида англатилмасагина кўрсатилган талабларга ФКнинг 58-боби қоидалари қўлланилади. Масалан, битим ФКнинг 116 ёки 123-моддасига асосан ҳақиқий эмас деб топилган бўлса, битимнинг иккала иштирокчиси ҳам ғайриқонуний мақсадларни кўзлаган бўлса, битим бўйича олинган нарсаларни қайтаришга нисбатан ФКнинг 58-боби қоидалари қўлланмайди. Ёки бошқа ҳолат — мушукча унинг қонуний эғасидан уни ўлдирмоқчи ёки қийнамоқчи бўлганда бошқа шахс томонидан олиб қўйилган, (мушукчани химоя қилиш мақсадида). Бундай ҳолатда муносабат моҳиятининг ўзи мол-мулкни қонуний эғасига қайтарилишига йўл қўймайди.

4. Юқоридаги талаблар билан боғлиқ ҳуқуқларни химоя қилишнинг махсус фуқаролик ҳуқуқий воситалари, химоя воситалари мавжуд ва улар ФКнинг ўзида ҳам, махсус бошқа қонунларда ҳам мустаҳкамлаб қўйилган ва қундалик ҳаётда кенг қўлланилади. Бироқ шунга қарамай қонунда яна бир фуқаролик-ҳуқуқий химоя тизими назарда тутилмоқда. Шу муносабат билан анъанавий ва ноанъанавий химоя усуллари нисбати тўғрисида масала вужудга келади. Агарда ҳуқуқни қўллаш амалиётидаги реал воқеликдан келиб чиқсак, ўз ўзидан аёнки ҳақиқий эмас топилган битим бўйича олинган мол-мулкларни қайтариш ҳақидаги талаблар ФКнинг

9-боби 2-параграфи нормалари асосида амалга оширилади. Мулкдорни ўз мол-мулкани ўзганинг ғайриқонуний эгалигидан қайтариб олиш ҳақидаги талаби виндикация даъвоси бўйича (ФКнинг 19-боби) қаноатлантирилади. Юқорида кўрсатилган масала бўйича мутахассис олимлар таъкидлашлари агарда мулквий ҳуқуқни ҳимоя қилишга бошқа асосларни — қонунни, битимни, зарар етказиш бўйича мажбуриятларни қўллаб даъво билдириш орқали эришилмаса, у асоссиз бойиш бўйича мажбурият асосида қайта тиклаш мумкин. Шундай қилиб, асоссиз бойиш ҳақидаги нормаларни қўллаш субсидар характерга эга. Баъзан ФКнинг 58-боби нормалари фуқаролик ҳуқуқларини яна тўлақонлироқ ҳимоя қилишга имкон беради. Масалан, виндикация даъвоси ёки битимни ҳақиқий эмаслиги сабабли қайтарилиши лозим бўлган мол-мулк шикастланган, мол-мулкни бошқа субъектда сақланиши оқибатида унинг фойдали хусусиятлари ёмонлашган ёхуд қиймати камайган бўлса, юқоридаги ҳимоя усуллари ушбу талофотлар, йўқотишларни ўрнини қоплашни талаб қилиш ҳуқуқини бермайди. Бундай вазиятда ФКнинг 58-боби, айниқса, 1024-модда нормаларини қўллаш мулкдорга ушбу талофотларни, зиёнларни қопланишини талаб қилиш имконини беради.

1025-модда. Асоссиз орттирилган бойликни асл ҳолида қайтариш

Қўлга киритувчининг асоссиз орттирилган бойлигини ташкил этувчи мол-мулк жабрланувчига асл ҳолида қайтарилиши лозим.

Қўлга киритувчи жабрланувчининг олдида ҳар қандай, шу жумладан у орттирилган бойликнинг асоссизлигини билган ёки билиши лозим бўлган пайтдан кейин асоссиз қўлга киритилган ёки тежаб қолинган мол-мулкнинг тасодифий етишмовчилиги ёки ёмонлашуви учун жавобгар бўлади. Бу пайтгача у қасд ва қўпол эҳтиётсизлик учунгина жавобгардир.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада асоссиз олинган бойликни асл ҳолида қайтариш ва турли талофотларни қоплаш мажбуриятининг мазмуни белгилаб қўйилган.

2. Қўлга киритувчининг асоссиз орттирилган бойлигини ташкил этувчи мол-мулк жабрланувчига асл ҳолида, натура шаклида (пул, ашё, мулквий ҳуқуқ ва х.к.) қайтарилиши лозим. Бошқача айтганда қўлга

киритувчи жабрланувчига у асоссиз бойиш ёки тежаш оқибатида маҳрум бўлган ашёни айнан қайтариши лозим. Агарда ушбу ашё нобуд бўлган ёки шикастланган бўлса, айнан ўша турдаги ва ўша сифатдаги ашёни тақдим этиши ёки шикастланган ашёни тузатиб, кейин қайтариши шарт.

Мажбурият предмети бўлган ашёни ўзига топширилишини талаб қилиш билан бирга жабрланувчи зарарларни қопланишини талаб қилиш ҳуқуқига эга (ФКнинг 331-моддаси 2-қисми).

3. Асоссиз олинган бойликни асл холича (натура тарзида) қайтариш сарф-харажатлари (яъни, юклаш, ташиш, ўрнатиш ва ш.к.) қўлга киритувчи зиммасига юкланади (агар асоссиз бойиш унинг ҳаракатлари натижасида бўлса).

4. Қайтарилган мол-мулкни кам чиқиши ёки сифатини ёмонлашуви учун қўлга киритувчи ушбу шарҳланаётган модданинг 2-қисмига мувофиқ айби даражасига мутаносиб равишда жавобгардир.

Қўлга киритувчи жабрланувчининг олдида асоссиз бойиганлигини билмаган ёки билиши лозим бўлмаган пайтгача мол-мулкни сифатини ёмонлашуви ёки етишмовчилиги учун бу унинг қасддан ёки қўпол эҳтиётсизликдан қилган ҳаракати натижаси бўлса жавобгардир.

Қўлга киритувчи асоссиз бойиганлигини билган ёки билиши лозим бўлган пайдан бошлаб асоссиз қўлга киритилган ёки тежаб қолинган мол-мулкнинг хатто тасодифий етишмовчилиги учун ҳам жабрланувчининг олдида жавобгардир. Демак, мол-мулкни шикастланиши ва сифатининг ёмонлашуви енгиб бўлмас куч орқали содир бўлган тақдирда ҳам зарарни қоплаш мажбурияти асоссиз бойиган шахс зиммасида бўлади, чунки у қонунга кўра «асоссиз қўлга киритилган ёки тежаб қолинган мол-мулкнинг тасодифий ёмонлашуви ва етишмовчилиги учун жавобгар» ҳисобланади.

1026-модда. Асоссиз орттирилган бойликнинг қийматини тўлаш

Асоссиз олинган ёки тежаб қолинган мол-мулкни асл ҳолида қайтаришнинг имконияти бўлмаган тақдирда, қўлга киритувчи жабрланувчига бу мол-мулкнинг қўлга киритиш пайтидаги ҳақиқий қийматини тўлаши, шунингдек агар қўлга киритувчи орттирилган бойликнинг асоссизлигини билганидан кейин дарҳол унинг

қийматини тўламаган бўлса, мол-мулк қийматининг кейинги ўзгариши туфайли кўрилган зарарни тўлаши лозим.

Эгаллаб олиш ниятисиз ўзганинг мол-мулкидан ёки ўзганинг хизматларидан вақтинча асоссиз фойдаланган шахс жабрланувчига бундай фойдаланиш натижасида тежалган нарсани фойдаланиш тугалланган пайтда ва ўша жойда мавжуд нарх бўйича тўлаши лозим.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада асоссиз орттирилган бойликни асл холича қайтаришни иложи бўлмаган холларда унинг қийматини тўлаш хусусиятлари белгилаб қўйилган.

2. Асоссиз олинган ёки тежаб қолинган мол-мулкни асл холича, натура шаклида қайтаришнинг имконияти бўлмаган тақдирда (бу ўринда имкониятнинг йўқлиги қўлга киритувчининг хатти ҳаракатлари билан боғлиқ бўлмай энгиб бўлмас куч таъсири, учинчи шахсларнинг ҳаракатлари натижаси бўлиши ҳам мумкин — ФКнинг 331-м. 1-қ.), қўлга киритувчи жабрланувчига:

а) бу мол-мулкни қўлга киритиш пайтидаги ҳақиқий қийматини тўлаши лозим;

б) шунингдек, агар қўлга киритувчи орттирилган бойликнинг асоссизлигини билганидан кейин дарҳол унинг қийматини тўламаган бўлса, мол-мулк қийматининг кейинги ўзгариши (бундай ўзгаришлар одатда тарафларнинг ҳаракатлари билан боғлиқ бўлмаган холда бозордаги нарх навонинг ўзгариши ва пулнинг қадрсизланиши билан боғлиқ умумий жараёнлар сабабли рўй беради) туфайли кўрилган зарарни қоплаши лозим. Ушбу норма мазмунидан кўриниб турибдики, қўлга киритувчи асоссиз бойиганлигини билган пайтдан бошлаб дарҳол мол-мулкни қайтариш ёки қийматини қоплаш чораларини кўриш лозим. Буни ҳар қандай тарзда кечиктиришнинг салбий оқибатлари қўлга киритувчи зиммасида бўлади. Қонун нормасидаги бундай кўрсатма қўлга киритувчини мол-мулкни жабрланувчига қайтариш бўйича фаол ҳаракатга ундайди ва демак, ҳуқуқбузарликни олдини олиш ва фуқаролик нормал муомаласини тиклашни таъминлашга хизмат қилади.

3. Ушбу шарҳланаётган модданинг 2-қисми икки томонлама услубий аҳамиятга эга. Биринчидан, унда асоссиз бойишдан келиб чиқадиган мажбуриятларни амал қилиш соҳасига аниқлик киритилади. Иккинчидан, қўшимча равишда баҳоларни аниқлаш мезонлари очиб берилади.

Эгаллаб олиш ниятисиз ўзганинг мол-мулкидан ёки ўзганинг хизматларидан вақтинча асоссиз фойдаланган шахс жабрланувчига бундай

фойдаланиш натижасида тежалган нарсани фойдаланиш тугалланган пайтда ва ўша жойда мавжуд нарх бўйича тўлаши лозим (ФКнинг 356-м. 4-қ.да белгиланган тартибда). Масалан, ФКнинг 881-м.га кўра омонат сақловчи ўзига топширилган ашёдан юк топширувчининг розилигисиз фойдаланишга, шунингдек, учинчи шахсларга ундан фойдаланиш имкони-ятини беришга ҳақли эмас. Агарда сақловчи бунга зид равишда сақлашга топширилган ашёдан фойдаланса, жабрланувчига бунинг натижасида тежалган нарсани қайтаришга мажбур.

Ушбу шарҳланаётган модданинг 2-қисмини ўзгани хизматидан фойдаланганлик учун жавобгарликни қўллаш субсидиар характер касб этади ва асосиз тежовчи (хизматдан фойдаланувчига) шартнома бўйича ёхуд ўзганинг манфатини кўзлаб топшириқсиз ҳаракат қилиш бўйича жавобгарликни юклаш мумкин бўлмаган ҳолатлар доирасида чекланади.

1027-модда. Ҳуқуқни бошқа шахсга асосиз бериш оқибатлари

Ўзига тегишли ҳуқуқни талабномадан воз кечиш йўли билан ёки бошқача тарзда бошқа шахсга мавжуд бўлмаган ёки ҳақиқий бўлмаган мажбурият асосида берган шахс аввалги ҳолатни тиклашни, шу жумладан берилган ҳуқуқни тасдиқловчи ҳужжатлар ўзига қайтарилишини талаб қилишга ҳақли.

1. Ушбу моддада ҳуқуқни бошқа шахсга асосиз беришнинг юридик оқибатлари белгилаб қўйилган.

2. Ўзига тегишли ҳуқуқни (мулк ҳуқуқи, мулкӣ ҳуқуқлар, мутлак ҳуқуқлар ва ш.к.) талаб қилиш ҳуқуқидан воз кечиш йўли билан (ФКнинг 313–321-моддалари) ёки бошқача тарзда (масалан, ҳадя, лицензия шартномаси ва ш.к.) бошқа шахсга мавжуд бўлмаган (ушбу ҳолда ҳуқуқ эгасини чалғитиш, алдаш ёки бошқа усулда ҳақиқий воқелик бузиб кўрсатилади) ёки ҳақиқий бўлмаган мажбурият (ФКнинг 9-боби 2-параграфида назарда тутилган асослар бўйича) асосида берган шахс аввалги ҳолатини тиклашни, шу жумладан, берилган ҳуқуқни тасдиқловчи ҳужжатлар (яъни, патент, гувоҳнома, мулкӣ ҳуқуқ тўғрисидаги гувоҳнома, тилхат ва ш.к.) ўзига қайтарилишини талаб қилишга ҳақли.

3. Ушбу норма бошқа тегишли ҳуқуқдан асосиз фойдаланиш орқали асосиз бойиш ҳолларида қўлланилади. Илгарги ҳолатни тиклаш (мутлок

хуқуқни, мулк хуқуқини ва ш.к.) хуқуқни ўтказиш тўғрисидаги илгари тузилган битимни (масалан, талаб қилиш хуқуқини бошқа шахсга ўтказиш тўғрисида битимни) ҳақиқий эмас деб топишни талаб этиши мумкин, низо чиққан тақдирда тарафлар судга мурожаат қилишлари лозим бўлади.

4. Битимларни бекор қилиш ва аввалги ҳолатга тиклаш билан боғлиқ барча сарф-харажатлар талаб қилиш хуқуқини ёки бошқа хуқуқларни асоссиз ўтказилиши учун жавобгар шахс зиммасига юкланади. Бошқа ҳолларда бундай сарф-харажатлари жабрланувчи ва қўлга киритувчи ўртасида тенг хиссаларда тақсимланади.

5. Аввалги ҳолат қайта тикланиши билан жабрланувчи ва қўлга киритувчи ўртасида ФКнинг 1026, 1029-моддаларига мувофиқ ҳисоб-китоблар (яъни, жабрланувчига бой берилган даромадларни қоплаб бериш, мол-мулкни қайтариш билан боғлиқ харажатларни ундириш ва х.к.) амалга оширилмоғи лозим.

1028-модда. Жабрланувчига олинмаган даромадларни тўлаш

Мол-мулкни асоссиз олган ёки тежаб қолган шахс бойликнинг асоссиз орттирилганлигини билган ёки билиши лозим бўлган вақтдан бошлаб ана шу мол-мулкдан чиқариб олган ёки чиқариб олиши лозим бўлган барча даромадларни жабрланувчига қайтариши ёки тўлаши шарт.

Асоссиз орттирилган пул суммасига, қўлга киритувчи пул маблағларини олиш ёки тежаб қолишнинг асоссизлигини билган ёки билиши лозим бўлган вақтдан бошлаб, ўзганинг маблағларидан фойдаланганлик учун фоизлар ҳисобланиши лозим.

1. Ушбу моддада асоссиз бойиган шахс томонидан жабрланувчига асоссиз олинган ёки тежалган бойликдан олинган ёки олиниши мумкин бўлган даромадларни қоплаш мажбуриятини хусусиятлари белгилаб қўйилган.

2. Мол-мулкни асоссиз олган ёки тежаб қолган шахс бойликни асоссиз орттирилганлигини билган ёки билиши лозим бўлган вақтидан бошлаб ана шу мол-мулкдан чиқариб олган ёки чиқариб олиши лозим бўлган барча даромадларни (ҳосилларни, меваларни натура шаклида) қайтариш ёки тўлаши (агарда даромадлар истеъмол қилинадиган ашёлар ёки пул кўринишида бўлса) шарт.

Агарда реал воқеликда қўлга киритувчи томонидан даромадлар олинмаган, лекин ушбу мол-мулкдан даромадлар олиш мумкин бўлса ва шу сабабли аслида олинмаган, бироқ шунга қарамай қопланиши назарда тутилган даромадлар миқдори ҳақида низо келиб чикса, суд ФКнинг 324-моддаси 3-қисми мазмунини ҳисобга олган ҳолда, қўлга киритувчи одатдаги ғамхўрлиги (жонкуярлиги) ва бошқа шароитларда ушбу даромадларни олиш қанчалик реал эканлигини аниқлаш лозим.

3. Асоссиз орттирилган пул суммаси қўлга киритувчи пул маблағларини олиш ёки тежаб қолишнинг асоссизлигини билган ёки билиши лозим бўлган вақтдан бошлаб, ўзганинг пул маблағларидан фойдаланганлик учун фоизлар ҳисобланиши лозим. Ушбу нормани амалга ошириш механизми ФКнинг 327-моддаси белгилаб қўйилган. Унда кўрсатилишича бошқа шахсларнинг пул маблағларини ғайриқонуний ушлаб қолиш, уларни қайтариб беришдан бош тортиш, уларни тўлашни бошқача тарзда кечиктириш ёхуд бошқа шахс ҳисобидан асоссиз олиш ёки жамғариш (тежаш) натижасида улардан фойдаланганлик учун ушбу маблағлар суммасига фоизлар тўлаши керак. Фоизлар миқдори кредитор яшайдиган жойда, кредитор юридик шахс бўлганида эса, унинг жойлашган ерида пул мажбурияти ёки унинг тегишли қисми бажарилган кунда мавжуд бўлган банк фоизининг ҳисоб ставкаси билан белгиланади. Қарз суд тартибида ундирилганда эса суд кредиторнинг талабини даъво кўзғатилган кундаги ёки қарор чиқарилган кундаги банк фоизининг ҳисоб ставкасига қараб қаноатлантириши мумкин. Ушбу қоидалар қонунда ёки шартномада бошқа фоиз миқдори белгиланган бўлмаса қўлланилади.

ФКнинг 1028-моддаси 2-қисми мазмунидан англанишинилича фоизлар тўлаш пул маблағларидан бошқа шахслар фойдалангани учун жабрланувчига қандайдир зарар етказилгани билан боғлиқ эмас. Агарда зарар етказилган бўлса ва уларнинг миқдори ФКнинг 327-моддаси 2-қисмида белгиланган ҳисоб ставкаларидан кўп бўлса, жабрланувчи ФКнинг 327-моддаси 3-қисмига асосан зарарнинг бу суммадан ортиқча бўлган қисмини тўлашни талаб қилишга ҳақли.

1029-модда. Қайтарилиши лозим бўлган мол-мулкка қилинган харажатларни тўлаш

Асоссиз олинган ёки тежаб қолинган мол-мулк қайтарилганида ёхуд унинг қиймати тўланганида қўлга киритувчи даромадларни

қайтариши шарт бўлган вақтдан бошлаб мол-мулкни сақлаб туриш ва асраш учун қилинган зарур харажатларни ўзи олган нафни эътиборга олган ҳолда тўлашни жабрланувчидан талаб қилишга ҳақли. Қўлга киритувчи қайтарилиши лозим бўлган мол-мулкни била туриб бермай турган ҳолларда харажатларни ундириш ҳукуки йўқолади.

1. Ушбу моддада қўлга киритувчини қайтарилиши лозим бўлган мол-мулкка қилинган харажатларини жабрланувчи томонидан тўлаш белгилаб қўйилган.

2. Ассосиз олинган ёки тежаб қолинган мол-мулк қайтарилганда ёхуд унинг қиймати тўланганида қўлга киритувчи даромадларни қайтариши шарт бўлган вақтдан бошлаб:

а) мол-мулкни сақлаб туриш учун қилинган сарф-харажатларни (яъни мол-мулкни нормал ҳолатида, функционал вазифаларини бажаришга лаёқатли ҳолда бўлишини таъминлаш харажатлари);

б) мол-мулкни асраш учун қилинган харажатларни (яъни мол-мулкни ташқи таъсирлардан, бузилиш, шикастланиш, ўғирланишдан сақлаш харажатлари) ўзи олган нафни эътиборга олган ҳолда тўлашни жабрланувчидан талаб қилишга ҳақли. Қўлга киритувчи кўрган наф мол-мулк ўзида турган даврда ундан олган даромадлар (бунда реал даромадлар назарда тутилади, бой берилган фойда ёки олинishi мумкин бўлган даромадлар эмас), шунингдек бошқача тарздаги наф ва имтиёзлар (масалан, дисконтлар, преференциялар, чегирма ва ш.к.) шаклида намоён бўлади ва пул қийматида ифодаланиши мумкин.

Шуни ёддан чиқармаслик лозимки, фақат зарурий харажатлар қопланади. Агарда қўлга киритувчи мол-мулкни яхшилаш учун қандайдир харажатларни қилган бўлса, ушбу мол-мулкни бус-бутунлиги ва вазифаларни бажаришга тўққинлик қилмайдиган ва бузмайдиган ҳолда ажратиб олиш мумкин бўлса, яхшиланишларни ажратиб олиб, ўзида қолдириш мумкин. Агарда яхшиланишларни ажратиб олиш мумкин бўлмаса, қўлга киритувчи инсофли эгалловчи бўлса, яхшиланишлар қийматини (бирок мол-мулк қийматидан ошмаган хажмларда) қопланишини талаб қилишга ҳақли. Қўлга киритувчи ва жабрланувчи ўртасидаги ҳисоб-китоблар амалга оширилганда ФКнинг 343–344-моддаси қоидаларига риоя қилинган ҳолда харажатлар ва даромадлар ҳисобга ўтказилиши мумкин.

3. Қўлга киритувчи қайтарилиши лозим бўлган мол-мулкни била туриб бермай турган ҳолларда харажатларни ундириш ҳуқуқи йўқолади.

Қўлга киритувчи томонидан мол-мулкни қасддан ушлаб туриш:

- қўлга киритувчи томонидан мол-мулкни қайтаришни рад этган пайтдан, ёхуд
- жабрланувчини мол-мулкни қайтариш тўғрисидаги даъвосини қаноатлантириш ҳақидаги суд хал қилув қарори қонуний кучга кирган пайтдан бошланади.

1030-модда. Қайтариб берилмайдиган асоссиз орттирилган бойлик

Қуйидагилар асоссиз орттирилган бойлик сифатида қайтариб берилмайди:

ижро этиш муддати тўлгунга қадар мажбуриятни бажариш юзасидан топширилган мол-мулк, агар мажбуриятда бошқача ҳол назарда тутилмаган бўлса;

даъво муддати ўтганидан кейин мажбуриятни бажариш юзасидан топширилган мол-мулк;

иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар, пенсиялар, нафақалар, стипендиялар, ҳаёт ёки соғлиққа етказилган зарар товони, алиментлар ва фуқарога турмуш кечириш воситаси сифатида берилган бошқа пул маблағлари, унинг томонидан виждонсизлик қилинмаганда ва ҳисоб-китобда хатолар бўлмаганда;

мавжуд бўлмаган мажбуриятни бажариш учун берилган пул суммалари ва бошқа мол-мулк, агар қўлга киритувчи мол-мулкни қайтаришни талаб қилаётган шахснинг мажбурият йўқлигини билганлигини ёхуд мол-мулкни хайрия мақсадларида берганлигини исботласа.

1. Ушбу моддада жабрланувчига қайтарилмайдиган асоссиз орттирилган бойликлар турлари белгилаб қўйилган. Ушбу нормада зоҳиран асоссиз бойиш сифатида баҳоланса ҳам, аслида қўлга киритувчида колдириладиган бойликлар ҳақида гап боради.

2. Ижро этиш муддати тўлгунга қадар мажбуриятни бажариш юзасидан топширилган мол-мулк, агар мажбуриятда бошқача ҳол назарда

тутилмаган бўлса, қайтариб берилмайди. Ушбу норма ФКнинг 243-моддаси билан узвий боғлиқ. Унга кўра агар қонун ҳужжатлари ёки шартномада назарда тутилган бўлса ёхуд мажбуриятнинг моҳиятидан ёйинки иш муомаласи одатларидан ёки одатда қўйиладиган талаблардан англашилса, қарздор мажбуриятини муддатидан илгари бажаришга ҳақли, кредитор эса — муддатидан олдин қабул қилиши шарт. Демак, агарда кредитор мажбуриятни муддатидан олдин бажаришга розилик билдирган ёхуд ижронини қабул қилган бўлса, бундай тартибда олинган мол-мулк асоссиз олинган бойлик сифатида қаралмайди ва қайтариб берилмайди.

3. Даъво муддати ўтганидан кейин мажбуриятни бажариш юзасидан топширилган мол-мулк ҳам қайтариб берилмайди. Даъво муддатини ўтиши қарздор мажбуриятини бекор бўлишига олиб келмайди, фақат кредиторни суд орқали уни мажбурий ижро этишни талаб қилиш ҳуқуқидан маҳрум этади. ФКнинг 161-моддасига кўра, даъво муддати ўтганидан кейин мажбуриятини бажарган шахс ижро этиши пайтида даъво муддатининг ўтиб кетганлигини билган ёки билиш лозим бўлганлигидан қатъий назар бажарган нарсасини қайтарилишини талаб қилишга ҳақли эмас.

4. Иш ҳақи ва унга тенглаштирилган тўловлар, пенсиялар, нафақалар, стипендиялар, ҳаёт ёки соғлиққа етказилган зарар товони, алиментлар ва фуқарога турмуш кечириш воситаси сифатида берилган бошқа пул маблағлари, унинг томонидан виждонсизлик (инсофсизлик) қилинмаганда ва ҳисоб-китобда хатолар бўлмаганда асоссиз олувчидан қайтариб олинмайди. Бунда тўловларни амалга ошириш ҳисоб-китобларини тўғрилиги, шунингдек, ушбу маблағларни қўлга киритувчининг инсофлиги (виждонлиги) назарда тутилади. Бинобарин, маблағларни қайтариб олиш учун жабрланувчи қўлга киритувчининг инсофсизлигини (қалбаки ҳужжатлар тақдим этиш, алдаш, чалғитиш ва ш.к.) ёки арифметик хатолар рўй берганлигини исботлаб бериши шарт. Ушбу норма мазмунида инсонпарварлик, кишиларга ғамхўрлик ётади, чунки ходим кўп ҳолларда юқоридаги асослар бўйича маблағларни дарҳол кундалик рўзғор сарф-харажатларига ишлатиб юборади ва уларни қайтариш оддий кишилар учун мушкул муаммога айланиши мумкин.

5. Мавжуд бўлмаган мажбуриятни бажариш учун берилган пул суммалари ва мол-мулк, агар қўлга киритувчи мол-мулкни қайтаришни талаб қилаётган шахснинг мажбурият йўқлигини билганлигини ёхуд мол-

мулкни хайрия мақсадларида берганлигини исботласа, қўлга киритувчи томонидан қайтарилмайди.

Гарчи жабрланувчи қўлга киритувчининг олдида ҳеч қандай мажбурияти йўқлигини билса ҳам, шунга қарамасдан қуйидаги сабабларга кўра унга мол-мулк ёки пул маблағлари беради:

а) жабрланувчи ғараз ёки таъмагирлик асосида инсофсизлик билан ҳаракат қилади, яъни қўлга киритувчидан қандайдир ғайри қонуний хизмат ёки манфаат кўришни умид қилади лекин кутгани рўёбга чиқмайди ёки қўлга киритувчида ўзининг мулкий аҳволи ёки бошқа шахслар билан мулкий муносабатлари тўғрисида сохта тасаввур уйғотиш, чалғитиш мақсадини кўзлайди;

б) мол-мулк хайрия мақсадларида берилади, бироқ кейинчалик «саховатпеша» ўз ниятидан қайтиб, мол-мулкни қайтаришни талаб қилади.

Юқорида кўрсатилган биринчи ҳолатда кўпроқ жиноят-ҳуқуқий қилмишлар ҳақида гап боради (ниқобланган пора ва ш.к.) иккинчи ҳолатда эса ФКнинг ҳадя тўғрисидаги нормалари қўлланилади (қонун муайян шартлар мавжуд бўлганда ҳадя қилинган мол-мулкни қайтариб олинишга йўл қўяди — бу ҳақда қаранг: ФКнинг 507-моддасига шарҳ). Шунинг ҳам ёдда тутиш керакки, ушбу шарҳланаётган модданинг 1 ва 2-қисмларида белгиланган қоидалар мутлоқ характерга эга эмас, яъни мажбурият ҳақиқий эмас деб топилганда, келгусида мол-мулк қайтариб берилиши шарт.

б. Қайтариб берилмайдиган асосиз орттирилган бойликлар рўйхати тугал ҳисобланиб, у кенгайтирилган ҳолда талқин этилиши мумкин эмас.

Ушбу шарҳланаётган модда нормалари фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг барқарорлигини таъминлашга қаратилган.

IV БҮЛІМ
ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК

59-БОБ. УМУМИЙ ҚОИДАЛАР

1031-модда. Интеллектуал мулк объектлари

Интеллектуал мулк объектлари жумласига қуйидагилар киради:

1) интеллектуал фаолият натижалари:

фан, адабиёт ва санъат асарлари;

ижролар, фонограммалар, эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотларнинг кўрсатувлари ёки эшиттиришлари; электрон ҳисоблаш машиналари (бундан буён матнда ЭХМ деб юритилади) учун дастурлар ва маълумотлар базалари; (ЎЗР 16.01.2007 й. ЎРҚ-79-сон Қонуни таҳриридаги хат боши)

ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари;

селекция ютуқлари;

ошкор этилмаган ахборот, шу жумладан ишлаб чиқариш сирлари (ноу-хау);

2) фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг, товарлар, ишлар ва хизматларнинг хусусий аломатларини акс эттирувчи воситалар: фирма номлари;

товар белгилари (хизмат кўрсатиш белгилари);

товарлар чиқарилган жой номи;

3) ушбу Кодекста ёки бошқа қонунларда назарда тутилган ҳолларда интеллектуал фаолиятнинг бошқа натижалари ҳамда фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг, товарлар ва хизматларнинг хусусий аломатларини акс эттирувчи воситалар.

1. Ушбу шархланаётган моддада интеллектуал мулк объектлари тизими, гуруҳлари ва турлари кўрсатилган.

2. Интеллектуал мулк объектлари фуқаролик ҳуқуқининг алоҳида махсус объектлари бўлиб ҳисобланади. Ашёлар, қимматбаҳо қоғозлар ва бошқа фуқаролик ҳуқуқларидан фарқли равишда интеллектуал мулк объектлари қуйидаги хусусиятларга эга:

а) кўп ҳолларда интеллектуал мулк объектлари моддий ашёвий ҳолатда эмас, ғоявий кўринишда — билимлар, ғоялар ва ахборотлар ҳолатида мавжуд бўлади. Албатта, муйян ғоялар, билимлар тизими моддий элтувчида,

масалан, китобларда, электрон дискларда, макетларда, курилмаларда ифодаланиши мумкин, бироқ бирибир, ғоялар, билимлар бирламчи, уларнинг моддий ташувчиси иккинчи даражали бўлади ва шу сабабли ҳуқуқий муносабатлар моҳиятига жиддий таъсир кўрсата олмайди;

б) билимлар, ғоялар кўринишидаги интеллектуал мулк объектларига нисбатан одатдаги моддий ашёларга бўлгандай эгалик қилиш ва ҳукмронлик қилиш мумкин эмас;

в) кўп ҳолларда ушбу объектлардан бир вақтнинг ўзида чексиз, номуайян даражадаги шахслар фойдаланишлари мумкин;

г) деярли барча интеллектуал мулк объектларига нисбатан Фуқаролик Кодексининг 164-моддасида назарда тутилган мулк ҳуқуқининг муддатсизлиги тўғрисидаги қондаси таълуқли эмас (ошқор этилмаган ахборотларга нисбатан ҳуқуқлар бундан мустасно);

д) қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган муайян муддат ўтиши билан интеллектуал мулк объектлари субъектларининг муайян интеллектуал мулк объектига нисбатан мулк (мутлоқ) ҳуқуқлари бекор бўлади;

е) интеллектуал мулк объектига нисбатан ҳуқуқ эгасининг ҳуқуқларини виндикациявий даъво кўзғатиш орқали химоя қилиш самарли эмас;

ж) интеллектуал мулк объектига нисбатан ҳуқуқ эгасининг ваколатлари мазмуни мулк ҳуқуқи билан эмас, балки мутлоқ ҳуқуқ билан белгиланади;

з) интеллектуал мулк ҳуқуқининг амал қилиши ҳудуд бўйича чега-раланган;

и) ижодий фаолият натижаси бўлган интеллектуал мулк объектларига нисбатан шахсий ҳуқуқлар тизими амал қилади ва бошқа ҳуқуқ соҳиблари ва объектдан фойдаланувчилар уларга рия қилишлари шарт.

3. Шарҳланаётган ушбу моддада интеллектуал мулк объектлари муайян белгиларига қараб уч гуруҳга бўлинган.

Объектларни катта гуруҳини интеллектуал фаолият натижалари ташкил этади. «Интеллект» лотинча сўз бўлиб, ақл деган маънони англатади. Интеллектуал фаолият ўзининг характери бўйича инсоннинг энг олий ижодий фаолияти ҳисобланади. Инсоннинг ижодий фаолияти унинг кундалик одатдаги онгли фаолиятдан тубдан фарқ қилади. Инсоннинг одатдаги кундалик онгли фаолияти кўникмалар асосида, такрор-такрор равишда (уй қуриш, овқат пишириш, ўтин ёриш ва х.к.) амалга ошириладиган ва якуний натижаси аввалдан маълум бўлган фаолиятдир. Бундай кундалик

фаолият репродуктив (такрорий маҳсулли) фаолият ҳисобланади, чунки бунда формал мантиқ ва бошқа қоидалар, кўникмалар асосида тайёр ғоялар, маҳсулотлар қайта-қайта, такрорий амалга оширилади. Бунда аввалдан маълум натижалар вужудга келади, янги натижага олиб келмайди. Агарда ҳар бир ҳаётий муаммони ечишда ижодий ёндашув бўлмаганда эди, инсоният яратилган даврида қотиб қолган, ҳамон ғорларда яшаган бўлар эди.

Теварак атрофимизни қуршаган барча предметлар ижодий фаолият, илмий-техника тараққиёти натижаси бўлиб ҳисобланади. Аслини олганда ҳозирги замон кишиси, унинг маънавияти, касб-кор кўникмаси, маҳорати, маданий ва билим савияси интеллектуал фаолият орқали шаклланган. Бошқача айтганда, таҳлил, фикрлаш, мулоҳаза қилишга асосланган ижодий фаолият натижасида фан, техника, адабиёт ва санъат соҳасида янги, оригинал (оҳарий), уникал (бекиёс) маҳсулотлар яратилади.

Интеллектуал фаолият натижаларининг қуйидаги турлари мавжуд:

- фан, адабиёт ва санъат асарлари (ФКнинг 60-бобиға шарҳлар);
- ижролар, фонограммалар, эшиттириш-кўрсатиш ташкилотларининг эшиттиришлари ва кўрсатувлари (ФКнинг 61-боби шарҳига қаранг);
- электрон ҳисоблаш машиналари учун дастурлар ва маълумотлар базалари (ФКнинг 1042-моддаси шарҳига қаранг);
- ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари (ФКнинг 62-боби шарҳига қаранг);
- селекция ютуқлари (ФКнинг 63-боби шарҳига қаранг);
- ошкор этилмаган ахборотлар, шу жумладан ишлаб чиқариш сирлари (ноу-хау) — ФКнинг 64-боби шарҳига қаранг.

Ушбу объектлар ҳар бирининг ҳуқуқий режими (ошкор этилмаган ахборотлардан ташқари) маҳсус қонунлар билан белгиланган.

4. Кейинги гуруҳга мансуб объектлар фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг, товарлар, ишлар ва хизматларининг хусусий аломатларини акс эттирувчи воситалар деган умумлашма номга бирлаштирилган. Бу объектлар ҳар доим ижодий фаолият натижаси бўлавермайди. Аниқроғи, интеллектуал мулк объекти ҳуқуқий режимини олиш учун улар интеллектуал фаолият натижаси бўлиши талаб этилмайди. Интеллектуал фаолият натижалари ва индивидуаллаштириш воситаларини бирлаштирувчи ҳолат шуки, ҳар иккаласига нисбатан ҳам ҳуқуқ соҳибларининг мутлоқ ҳуқуқлари тўғрисидаги қоидалар амал қилади.

Фуқаролик муомаласида миллионлаб турли субъектлар иштирок этадилар ва бир вақтнинг ўзида миллиардлаб турли товарлар ва хизматлар реализация қилинадилар. Шу сабабли ҳам субъектларни, ҳам уларнинг товарлари ва хизматларини идентификациялаштириш (фарқлаш, ажратиш) зарурати мавжуд, бу эса бошқалар учун мўлжал вазифасини ўтайди, акс ҳолда субъектлар ўртасида нормал муносабатларни ўрнатиб бўлмайди. Ушбу фарқлаш белгилари фуқаролик муомаласи иштирокчиларини, улар ишлаб чиқарган товарлар, бажарган ишлар ва кўрсатган хизматларини индивидуаллаштириш воситалари бўлиб ҳисобланади. Ушбу объектлар гуруҳи қуйидаги турларга бўлинади:

- фирма номлари (ФКнинг 1098–1101-м.);
- товар белгилари (хизмат кўрсатиш белгилари) — ФКнинг 1102–1107-моддалари;
- товар чиқарилган жой номи (ФКнинг 1108–1111-м.).

5. Маълумки фан ва техниканинг доимий ва шиддатли ривожланиши натижасида янгидан янги интеллектуал мулк объектлари вужудга келмоқда. Масалан, 2001 йил 12 майда «Интеграл микросхемалар топологияларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш тўғрисида»ги Қонун қабул қилинган. Топологиялар ўз моҳиятига кўра интеллектуал фаолият натижаси ҳисобланади.

Интернет тармоғи вужудга келиши ва ривожланиши оқибатида индивидуаллаштириш воситаларининг янги тури-домен номлари пайдо бўлди. Домен номлари — виртуал маконда истеъмолчиларга ва фойдаланувчиларга хўжалик муомаласида ўзларига маълум бўлган номларни қулай ва оддий топишга имкон берувчи индивидуаллаштириш воситасидир. Интернет тармоғини тижоратлашуви шунга олиб келдики, бунда у ёки бу товарларни ёки хизматларни реклама қилувчи сайтлар учун домен номларини тўғри ва мувофақиятли танлаш бўйича рақобат масаласи кескин бўлиб турибди, маълум ва машхур номларни домен номларига айлантириш талаш бўлмоқда. Домен номлари рақамли манзилгоҳ ўрнида қўлланиладиган қулай белгигина бўлиб қолмасдан, балки товарларни ва хизматларни ва уларни таклиф этувчи субъектларни индивидуаллаштириш воситаси бўлиб қолди.

Бутун дунё бўйича шундай тажриба вужудга келдики, бунга кўра товар белгисининг эгаси ўзига қарашли товар белгисидан интернет тармоғидаги ўз сайтида ўзини ва товарларини индивидуаллаштирувчи домен номи

сифатида фойдаланилмокда. Фуқаролик ҳуқуқида тан олинган бошқа индивидуаллаштириш воситаларидан фарқли равишда домен номлари икки ёқлама табиатга эга бўлиб, кўпинча бир вақтнинг ўзида икки функцияни бажарадилар: ҳам тармокдаги ахборот ресурсини, ҳам унинг эгасини индивидуаллаштиради.

1032-модда. Интеллектуал мулк объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш

Интеллектуал мулк объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш уларнинг яратилганлиги туфайли ёхуд ушбу Кодексда ёки бошқа қонунларда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда ваколат берилган давлат органи томонидан ҳуқуқий муҳофаза берилиши натижасида юзага келади.

Ошкор этилмаган ахборотга ҳуқуқий муҳофаза бериш шартлари қонун билан белгиланади.

1. Ушбу нормада интеллектуал мулкнинг турли объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилишни вужудга келиш хусусиятлари белгилаб қўйилган.

2. Интеллектуал мулк объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш деганда ҳуқуқ эгалари субъектив ҳуқуқларини ҳуқуқий химоя қилиш тушунилади. Интеллектуал мулк объектлари ўз-ўзича ҳуқуқий муҳофаза қилинмайди балки амалда ушбу объектларга нисбатан субъектив ҳуқуқларга эга бўлган шахсларнинг ҳуқуқлари (муаллифларнинг шахсий ҳуқуқлари, мутлоқ ҳуқуқлар эгаларини ҳуқуқлари, лицензия бўйича фойдаланувчилар ҳуқуқлари, аввалдан фойдаланувчиларнинг ҳуқуқлари ва ш.к.) ҳуқуқий муҳофаза қилинади.

3. Интеллектуал мулк объектларини қуйидаги турларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш уларни яратилиш фактлари асосида вужудга келади:

- фан, адабиёт, санъат асарлари;
- ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базалари;
- эшиттириш ташкилотларинининг ижролари, фонограммалари, эшиттириш ва кўрсатувлари;
- интеграл микросхемалар топологиялари.

Ушбу объектлар, агарда уларни яратган шахс (ижодкор) объектни оғзаки, ёзма ёки уни бошқа шахслар томонидан қабул қилишга имкон

берадиган бошқа объектив шаклида мужассамлантирган пайтдан бошлаб яратилган хисобланади. Худди шу пайтдан бошлаб ижодкор шахсда субъектив ҳуқуқ вужудга келади ва у ҳуқуқий муҳофаза остига олинади. Бунда объектни рўйхатдан ўтказдириш, бошқа қандайдир расмийликларга риоя қилиш талаб этилмайди. Хатто объектдан учинчи шахсларни фойдаланиши бошланганлиги факти ҳам аҳамиятга эга эмас. Шуни унутмаслик лозимки, гарчи объектни кейинчалик рўйхатдан ўтказдириш қоидаси мавжуд бўлса ҳам (масалан, ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базаларини, интеграл микросхемалар топологияларини рўйхатдан ўтказдириш таомили мавжуд) бу ҳолат кўпроқ техник характерга эга ва уларга риоя қилмаслик субъектив ҳуқуқларни ҳуқуқий ҳимоясини вужудга келишига тўсқинлик қилмайди.

4. Интеллектуал мулкни қатор объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш Фуқаролик Кодексида ёки бошқа қонунларда назарда тутилган ҳолларда ваколатли давлат органи томонидан ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи берилиши асосида вужудга келади («Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисидаги Қонун», «Селекция ютуқлари тўғрисидаги Қонун» ва бошқалар). Бунинг учун интеллектуал мулк объектига нисбатан субъектив ҳуқуқларини эътироф этилишига бўлган ҳуқуққа эга манфаатдор шахс ваколатли давлат органига тегишли талабнома ва ўз талабларини асослантурувчи ҳужжатларни тақдим этиши лозим. Талабнома қаноатлантирилган ҳолларда ваколатли давлат органи фуқаролар ёки юридик шахсларга интеллектуал мулк объектларига нисбатан субъектив ҳуқуқларни ҳуқуқий муҳофаза қилиш ҳужжатини (патент, гувоҳнома, рўйхатдан ўтказганлик тўғрисида далолатнома ва ш.к.) берилади.

Интеллектуал мулк объектларини куйидаги турларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи берилганлиги асосида вужудга келади:

- ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари (патент берилади);
- селекция ютуқлари (патент берилади);
- товар белгилари (гувоҳнома берилади);
- товарни келиб чиқиш жойи номи (гувоҳнома берилади);
- фирма номи (фирма номлари реестрига киритилади).

Юқорида кўрсатилган объектларни деярли барчаси учун муҳофаза ёрлиғи Ўзбекистон Республикаси интеллектуал мулк давлат агентлиги томонидан берилади. Фирма номларини расмийлаштиришга

нисбатан ваколатли давлат органи бўлиб давлат статистика қўмитаси хисобланади.

Интеллектуал мулк объектларини ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғида объектнинг номи, уни хусусиятлари, объект муаллифи (ихтиро, фойдали модел, саноат намунасига нисбатан), мутлоқ ҳуқуқ эгасининг номи, ҳуқуқий муҳофазани бошланиш ва амал қилиш муддати, ваколатли давлат идорасининг номи ва ш.к. кўрсатилади.

5. Ошкор этилмаган ахборотларни ҳуқуқий муҳофаза қилиш шартлари қонун ҳужжатларида ўрнатилган асослар бўйича белгиланади (ФКнинг 98-моддаси ва 64-боби, Давлат сирлари тўғрисидаги қонуннинг 1–3-моддалари). Ушбу шартларга кўра кўп ҳолларда ошкор этилмаган ахборот эгасини фактик монопол ҳолати намоён бўлади. Фактик монопол ҳолат бир пайтнинг ўзида куйидаги шартларни мавжуд бўлишини англатади:

а) ошкор этилмаган ахборотни учинчи шахслар учун номалумлиги;

б) учинчи шахсларга номалумлиги сабабли ошкор этилмаган ахборотларни реал ёки потенциал тижорат қийматига эга эканлиги;

в) учинчи шахсларни ушбу ошкор этилмаган ахборотлар билан танишиш ёки улардан фойдаланиш ҳуқуқий асосларини йўқлиги (ахборот эгасидан рухсатсиз);

г) ошкор этилмаган ахборот эгаси томонидан ахборотни махфийлигини сақлаш учун барча чораларни кўрганлиги.

Ошкор этилмаган ахборотлардан ғайриқонуний фойдаланишдан ҳимояланиш ҳуқуқи ФКнинг 64-бобида назарда тутилган асослар бўйича вужудга келади(ФКнинг 64-боби шарҳларига қаралсин).

1033-модда. Интеллектуал мулк объектларига шахсий номулкий ва мулкий ҳуқуқлар

Интеллектуал фаолият натижаларининг муаллифлари ана шу натижаларга нисбатан шахсий номулкий ва мулкий ҳуқуқларга эга бўладилар.

Шахсий номулкий ҳуқуқлар муаллифга унинг мулкий ҳуқуқларидан қатъи назар тегишли бўлади ва унинг интеллектуал фаолият натижаларига бўлган мулкий ҳуқуқлари бошқа шахсга ўтган тақдирда унинг ўзида сақланиб қолади.

Фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг, товарлар, ишлар ёки хизматларнинг хусусий аломатларини акс эттирувчи воситалар (бундан буён матнда — хусусий аломатларни акс эттирувчи воситалар)га нисбатан ҳуқуқ эгаларига бу воситалар борасида мулкӣ ҳуқуқлар тегишли бўлади.

Муаллифлик ҳуқуқи (интеллектуал фаолият натижасининг муаллифи деб эътироф этилиш ҳуқуқи) шахсий номулкӣ ҳуқуқ ҳисобланади ва ижодий меҳнати билан интеллектуал фаолият натижасини яратган шахсгагина тегишли бўлади.

Муаллифлик ҳуқуқи бошқа шахсга ўтказилмайди ва берилмайди.

Агар натижа икки ёки ундан ортиқ шахснинг биргаликдаги ижодий меҳнати билан яратилган бўлса, улар ҳаммуаллифлар ҳисобланадилар. Интеллектуал мулкнинг айрим объектларига нисбатан қонунда асарнинг тўлалигича ҳаммуаллифлари деб ҳисобланадиган шахслар доираси чеклаб қўйилиши мумкин.

1. Ушбу шарҳланаётган нормада интеллектуал мулк объектлари субъектларининг ҳуқуқлари турлари белгилаб қўйилган.

2. Интеллектуал фаолият натижалари муаллифлари ушбу фаолият натижасида яратилган объектларга нисбатан шахсий номулкӣ ва мулкӣ ҳуқуқларга эгадирлар.

Интеллектуал фаолият натижаси муаллифининг шахсий номулкӣ ҳуқуқи — бу мулкӣ мазмунга эга бўлмаган, объект яратувчисини ижодий мақомини белгилувчи ва ушбу мақомдан келиб чиқадиган ҳуқуқларни мустаҳкамлашга ва ҳимоя қилишга қаратилган мутлоқ ҳуқуқлари бўлиб, у фақат ҳуқуқ эгасига тегишли ва ҳуқуқ эгасидан бегоналаштирилиши мумкин эмас. Шахсий ҳуқуқлар мазмуни ва ҳажмлари ҳар бир интеллектуал фаолият натижаси бўйича алоҳида белгилаб қўйилади. Масалан, муаллифлик ҳуқуқи объектларга нисбатан муаллифнинг шахсий номулкӣ ҳуқуқлари доираси ҳажми нисбатан кенг ва чуқур характерга эга (муаллиф сифатида эътироф этилиш ҳуқуқи, муаллифнинг номга бўлган ҳуқуқи, муаллиф нуфузини ҳимоя қилишга бўлган ҳуқуқ, асарни муомаладан қайтариб олиш ҳуқуқи ва х.к.). Баъзи объектларга нисбатан муаллифнинг шахсий номулкӣ ҳуқуқлари (масалан, селекция ютуқларига нисбатан) ушбу объектга нисбатан муаллиф эканлигини эътироф этиш билан чекланади.

Муаллифни мулкӣ ҳуқуқлари мазмуни интеллектуал фаолият натижаларидан унинг ўзи томондан фойдаланиши, фойдаланиш ҳуқуқини ҳақ асосида ўтказиш ёки ҳақ асосида фойдаланишга рухсат бериш ёки ўз ҳуқуқларини бошқа шахсларга ҳақ асосида бериш ваколатларида намоён бўлади.

Муаллиф мулкӣ ҳуқуқлари доираси тўлиқ чекланган ёки қисман бўлиши мумкин. Агарда интеллектуал фаолият натижасига нисбатан мутлақ ҳуқуқ муаллифга эмас, бошқа шахсга тегишли бўлса (ФКнинг 1034-моддаси) интеллектуал фаолият натижасига бўлган муаллифлик ҳуқуқлари чекланган ҳисобланади. Бундай чекланган мулкӣ ҳуқуқлар мазмуни ҳар доим қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилади (масалан, муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонуннинг 23-моддасида назарда тутилган эргашма ҳуқуқ, селекция ютуқлари тўғрисидаги қонуннинг 7-моддаси 4-қисмида назарда тутилган мукофот олиш ҳуқуқи, ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари тўғрисидаги қонуннинг 1-моддасида назарда тутилган ихтиролардан илмий мақсадларда фойдаланиш ҳуқуқи).

3. Муаллифнинг шахсий номулкӣ ҳуқуқлари унинг мулкӣ ҳуқуқлари турлари, мазмуни ва ҳажмларидан қатъий назар унга тегишли бўлади ва ҳатто мулкӣ ҳуқуқлар бошқа шахсларга ўтказилгандан кейин ҳам муаллифлик сақланиб қолади. Интеллектуал фаолият натижаларига нисбатан шахсий ҳуқуқлар фақат унинг ижодкор яратувчисига (муаллифига) тегишли бўлади. Мулкӣ ҳуқуқлар эса ҳар қандай учинчи шахсларга тегишли бўлиши мумкин (масалан, объект буюртма асосида яратилган бўлса). Мулкӣ ҳуқуқлар фуқаролик муомаласида фаол ҳаракатда бўлади. Ҳақ эвазига ёки текин бошқа шахсларга ўтказилиши мумкин, гаровга қўйилиши, мерос сифатида ўтиши мумкин. Шахсий ҳуқуқлар ижодкор муаллифнинг шахси билан узвий боғлиқ бўлганлиги сабабли ундан бегоналаштирилиши ва бошқа шахсларга ўтказилиши мумкин эмас. Интеллектуал фаолият натижаларига нисбатан мулкӣ ҳуқуқларни фуқаролик муомаласидаги ҳуқуқий режими ҳолатидан қатъий назар шахсий номулкӣ ҳуқуқлар ҳар доим ижодкор муаллифда қолаверади ва мулкӣ ҳуқуқлардан фойдаланувчилар ижодкор яратувчи (муаллифнинг) шахсий ҳуқуқларига риоя қилишлари шарт. Масалан, асарга нисбатан мутлақ ҳуқуқларни сотиб олган нашриёт уни чоп этишда муаллиф номини кўрсатиши, муаллиф нуфузини, шаъни, кадр-қийматини ҳимоя қилишга бўлган ҳуқуқларга риоя этиши лозим.

4. Фуқаролик муомаласи иштирокчилари, уларнинг товарлари, ишлари ва хизматларини индивидуаллаштириш воситаларига нисбатан фақат мулкӣ ҳуқуқлар амал қилади.

Индивидуаллаштириш воситаларига нисбатан ҳуқуқлар мазмуни интеллектуал фаолият натижаларига нисбатан ҳуқуқлар мазмунидан фарқланади. Индивидуаллаштириш воситаси эгаси ҳуқуқлари қатъий мулкӣ характерга эга. Бинобарин, бу ҳуқуқлар қонунда белгиланган тартибга риоя қилинган ҳолда вақтинчалик бошқа шахсларга ҳақ эвазига ёки текин ўтказилиши мумкин (фирма номига бўлган ҳуқуқдан ташқари).

5. Муаллифлик ҳуқуқи (интеллектуал фаолият натижасининг муаллифи сифатида эътироф этилиш ҳуқуқи) шахсий номулкӣ ҳуқуқ ҳисобланади ва фақат интеллектуал фаолият натижасини ўз ижодий меҳнати билан яратган ижодкор шахсгагина тегишли бўлиши мумкин.

Ўзини ақлий ижодий меҳнати билан ихтирони ёки асарни яратган шахс интеллектуал фаолият натижасини муаллифи ҳисобланади. Бу ҳуқуқ ижодий фаолият натижасига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи деб аталиб бошқа барча шахсий ҳуқуқларни негизини ташкил этади. Бошқа барча шахсий ҳуқуқлар ушбу ҳуқуқ асосида вужудга келади, ундан ҳосила, унга нисбатан иккиламчи ҳисобланади. Муаллифлик ҳуқуқи ўз моҳиятига кўра шахсий номулкӣ ҳуқуқ ҳисобланади. Яъни биринчидан, ижодкор шахси билан узвий боғлиқ, иккинчидан мулкӣ иқтисодий мазмунга эга эмас, учинчидан ҳуқуқ эгасидан ажратилиши, бегоналаштирилишига йўл қўйилмайди. Ушбу ҳуқуқ интеллектуал фаолият натижасини ўзининг ижодий, илмий-ижодий ёки илмий-бадиий меҳнати асосида яратган шахсга тегишли бўлади. Интеллектуал фаолият натижасини яратишда одатдаги механик меҳнати билан қатнашган шахс (масалан, ихтирочини чизмалари асосида ихтиро қурилмаси деталларини ясаган токар ва ш.к.) муаллифлик ҳуқуқига эга бўлмайди.

6. Муаллифлик ҳуқуқи бошқа шахсларга ўтказилмайди. Интеллектуал фаолият натижаларига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи фақат уни яратувчига тегишли бўлади, ундан бегоналаштириш ёки қандайдир тарзда бошқа шахсларга ўтказиш мумкин эмас. Шу сабабли муаллифлик ҳуқуқини бошқа шахсларга ўтказиш, хатто муаллиф ўз эрки ва хохишига кўра бу ҳуқуқдан воз кечиб, уни битим ёки шартнома асосида (олди-сотди, ҳадя) бошқа шахсларга бериши ҳақиқий ҳисобланмайди. Масалан, бир шахс

томонидан иккинчи шахс учун диссертация ёзиб бериш ҳақидаги битим қонунга зид ва шу сабабли ўз-ўзидан ҳақиқий ҳисобланмайди. Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексининг 149-моддасида интеллектуал мулк объектларига нисбатан муаллифликни ўзлаштириш, ҳаммуаллифликка мажбур қилиш учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

7. Агарда ижодий фаолият натижаси (ихтиро, асар) икки ва ундан ортиқ шахс томонидан яратилган бўлса ҳаммуаллифликда яратилган ҳисобланади. Умумий қоидага кўра ҳаммуаллифларни шахсий ҳуқуқлари тенг ҳисобланади. Мулкӣ ҳуқуқлар ҳажми ҳаммуаллифлар ўртасидаги келишув асосида белгиланади ва тенг бўлмаслиги мумкин. Интеллектуал мулкни баъзи объектларга нисбатан ҳаммуаллифлар доираси қонун ҳужжатлари бўйича чекланиши мумкин. Ушбу қоида ижодий жамоани умумий савийи-ҳаракатлари асосида яратиладиган баъзи интеллектуал фаолият объектларига нисбатан таълуқлидир. Масалан, аудиовизуал асар худди шундай объект ҳисобланади ва у жамоани катта кўпчилигини ижодий меҳнати асосида яратилади. Бироқ унинг муаллифлари сифатида чекланган доирадаги шахслар: сценарий муаллифи, сахналаштирувчи режиссёр, сахналаштирувчи оператор, сахналаштирувчи расом ва ш.к. ҳисобланади.

Яратилиш факти асосида ҳуқуқий муҳофаза қилинадиган интеллектуал фаолият объектларига нисбатан муаллифлик ҳуқуқини юридик расмийлаштириш талаб этилмайди (асарни ўзида муаллифнинг номи кўрсатилган ёки кўрсатилмаганидан қатъий назар). Агарда объектга ҳуқуқий ҳимоя махсус муҳофаза ёрлиғи (патент, гувоҳнома ва ш.к.) асосида бериладиган бўлса, объектга нисбатан муаллифлик ҳуқуқи ваколатли давлат идораси томонидан берилган ҳужжатда қайд этилади.

Муаллифлик ҳуқуқидан ташқари интеллектуал фаолиятни айрим объектларига нисбатан бошқа шахсий номулкӣ ҳуқуқлар ҳам назарда тутилган бўлиши мумкин (ФКнинг 1085–1092-моддалари шарҳига қаранг).

Барча шахсий номулкӣ ҳуқуқлар бемуддат ҳимоя қилинади.

1034-модда. Интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлак ҳуқуқлар

**Интеллектуал фаолият натижасига ёки хусусий аломатларни
акс эттирувчи воситага нисбатан мулкӣ ҳуқуқлар эгасига ана**

шу интеллектуал мулк объектидан ўз хоҳишига кўра ҳар қандай шаклда ва ҳар қандай усулда мутлақ қонуний фойдаланиш ҳуқуқи тегишли бўлади.

Ҳуқуқ эгасига мутлақ ҳуқуқ асосида тегишли бўлган интеллектуал мулк объектларидан бошқа шахсларнинг фойдаланишига фақат ҳуқуқ эгасининг рухсати билан йўл қўйилади. (ЎзР 16.01.2007 й. ЎРҚ-79-сон Қонуни таҳриридаги қисм)

Интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқ эгаси бу ҳуқуқни бошқа шахсга тўлиқ ёки қисман ўтказишга, интеллектуал мулк объектидан бошқа шахс фойдаланишига рухсат беришга ҳақли ва, агар бу ушбу Кодексе ва бошқа қонунларнинг қоидаларига зид бўлмаса, уларни бошқача тарзда тасарруф этишга ҳақли.

Мутлақ ҳуқуқларни чеклашга, шу жумладан интеллектуал мулк объектидан бошқа шахслар фойдаланишига имконият бериш йўли билан чеклашга, бу ҳуқуқларни ҳақиқий эмас деб топишга ва уларни тугатишга (бекор қилишга) ушбу Кодекседа ва бошқа қонунларда белгиланган ҳолларда, доираларда ва тартибда йўл қўйилади.

Мутлақ ҳуқуқларни чеклаш бундай чеклаш интеллектуал мулк объектидан нормал фойдаланилишига ўринсиз зиён етказмаган ва ҳуқуқ эгаларининг қонуний манфаатларини асоссиз камситмаган тақдирдагина татбиқ этилади. (ЎзР 16.01.2007 й. ЎРҚ-79-сон Қонуни таҳриридаги қисм), (Олдинги таҳририга қаранг)

1. Ушбу шарҳланаётган моддада интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар эгаси ҳуқуқлари мазмуни белгилаб қўйилган.

2. Юқорида таъкидланганидек интеллектуал мулк объектларига нисбатан субъектларни шахсий номулкӣ ва мулкӣ ҳуқуқлари амал қилади. Интеллектуал мулк объектларини жуда катта кўпчилигига нисбатан ҳуқуқ эгасини мутлақ ҳуқуқлари амал қилиб, унда унинг барча ваколатлари мужассамланади. Мутлоқ ҳуқуқлар интеллектуал мулк объектларига нисбатан мулкӣ ҳуқуқларни асоси, негизини ташкил этади. Интеллектуал мулк объектига нисбатан бошқа субъектларни мулкӣ ҳуқуқлари ёхуд мутлоқ ҳуқуқни ҳосиласи ҳисобланади ва ундан келиб чиқади ёки уларни амалга оширишда мутлоқ ҳуқуқларга зид бўлмаслиги шарт.

Моддий объектларга нисбатан мулкӣ ҳуқуқлар тизимида мулк ҳуқуқи қандай асосий рол ўйнаса, интеллектуал мулк объектларига нисбатан

мулкӣ ҳуқуқлар тизимида мутлоқ ҳуқуқлар ҳам худди шундай функцияни бажаради.

Мулк ҳуқуқи конструкцияси ва мутлоқ ҳуқуқлар конструкциялари муайян умумийликларга эга (масалан, ҳар иккаласида ҳам фойдаланиш ҳуқуқи ва тасарруф қилиш ҳуқуқи ваколатлари мавжуд). Бирок бу умумийликлар ҳал қилувчи аҳамиятга эга эмас. Чунки интеллектуал мулк объектларини жиддий тафоввутлари уларга нисбатан мулк ҳуқуқи конструкциясини қўллашга имкон бермайди ва шу сабабли ҳам қонун чиқарувчи томонидан улар учун махсус конструкция — мутлоқ ҳуқуқлар конструкцияси яратилган.

3. Шунинг назарда тутиш керакки, ошқор этилмаган ахборот эгасига ва товарни келиб чиқиш жойи номига бўлган ҳуқуқ эгасига ушбу объектларга нисбатан мутлоқ ҳуқуқлар тегишли бўлмайди. Шу сабабли шарҳланаётган ушбу нормалар уларга нисбатан таълуқли эмас.

4. Интеллектуал фаолият натижасига нисбатан мулкӣ ҳуқуқлар эгаларига (яъни патент ҳуқуқи объектларига нисбатан патент эгасига, муаллифлик ҳуқуқи объектларига нисбатан муаллифга, буюртмачига ёки иш берувчига ва ш.к.) ёки индивидуаллаштириш воситалари эгаларига (яъни товар белгиси эгасига, фирма номи эгасига) интеллектуал мулкни ушбу объектида қонунга мувофиқ равишда ўз хохишига кўра ҳар қандай шаклда ва ҳар қандай усулда фойдаланишга нисбатан мутлоқ ҳуқуқ тегишли бўлади.

Объектдан қонунга мувофиқ фойдаланиш дейилганда мутлоқ ҳуқуқлар соҳиби ҳуқуқий майдон доирасида ҳаракат қилиши тушунилади. Яъни у қонун ҳужжатларида назарда тутилган барча шартлар ва талабларга риоя қилиши, бошқа шахсларни қонуний ва ҳуқуқ манфаатларини бузмаслиги лозим.

Мутлақ ҳуқуқлар эгаси объектдан ўз хохишига кўра, ўз эрки ихтиёри билан ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолда бошқаларни мажбурловисиз фойдаланишга ҳақли. Қонунда масалан, объектдан фойдаланиш бўйича мажбурий лицензия бериш тартиби ва асослари белгилаб қўйилган.

Интеллектуал мулк объектларидан фойдаланиш шакллари қонун ҳужжатларида қатъий ва тугал тарзда белгилаб қўйилмаган. Бу эса ҳуқуқ эгасига муайян вазиятлардан ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда, объектдан ҳар қандай шаклда фойдаланишга имкон беради. Масалан,

асар муаллифи уни китоб шаклида нашр этиши, оғзаки ўқиши, кино сценарий, радио пьеса сифатида қайта ишлаши, фоно ёзувларига киритиши ва бошқа шаклларда фойдаланишга ҳақли.

Интеллектуал мулк объектлари усулларидан фойдаланиш ҳам чекланмаган. Фойдаланишни техник усуллари, юридик усуллари ва шу кабилар билан фарқланади.

Фойдаланишни кенг қўлланиладиган усуллари бўлиб тижорат муомаласида фойдаланиш, шахсий мақсадларда фойдаланиш ва илмий тадқиқотларда фойдаланиш ҳисобланади.

5. Юқорида айтилганидек, интеллектуал мулк объектлари асосида уларни ғоявий негизга таяниши ётади. Яъни ушбу объектни жисмоний жиҳатдан мутлақ эгаллаш мумкин эмас ва объект бир вақтнинг ўзида номуайян доирадаги шахслар фойдаланишида бўлиши мумкин. Шу сабабли ҳам мулк ҳуқуқидан фарқли равишда мутлақ ҳуқуқлар конструкциясида эгаллаш ҳуқуқига урғу берилмаган. Бунинг ўрнига интеллектуал мулк объектини муайян субъектга мутлақ ҳуқуқлар тегишли бўлган асосда, ундан бошқа шахсларни фойдаланишига мутлақ ҳуқуқларни эгаси розилиги билангина йўл қўйилади деб белгилаб қўйилган. Бундай розиликни энг кенг тарқалган шакли бўлиб лицензия шартномалари тузиш ҳисобланади (ФКнинг 1036-моддаси шарҳларига қаранг). Розилик олишнинг бошқа ҳолатларида у аниқ ва қатъий ифодаланган бўлиши ва иложи борица ёзма равишда тузилган бўлиши лозим. Сукут, индамаслик бунда розилик аломати ҳисобланмайди.

Қонун ҳужжатларида интеллектуал мулк объектдан мутлақ ҳуқуқлар эгаси розилигини олмасдан фойдаланиш асослари ҳам белгилаб қўйилган (масалан, ФКнинг 1065-моддаси шарҳларига қаранг). Учинчи шахслар томонидан интеллектуал мулк объектдан мутлақ ҳуқуқлар эгаси розилигини олмаган ҳолда фойдаланишнинг қолган барча ҳолатлари қўпол, жиддий ҳуқуқбузарлик ҳисобланади ва ҳуқуқбузарлик характер ва оқибатларига қараб жиноят ҳуқуқий, маъмурий ҳуқуқий ва фуқаролик ҳуқуқий жавобгарлиик чоралари қўлланилади.

6. Интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар фуқаролик муомаласида эркин ҳаракатда бўлади. Шу сабабли интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқ эгаси ушбу ҳуқуқни бошқа шахсларга тўлиқ ўтказишга ҳақли (ҳуқуқдан бошқа шахс фойдасига

воз кечиш, сотиш, хадя қилиш, тижорат юридик шахслар устав фондига киритиш ва ш.к.). Мутлақ ҳуқуқ эгаси ушбу ҳуқуқларни қисман бошқа шахсларга ўтказишга (масалан, ўзини фойдаланиш ваколатини чекламаган ҳолда объектдан бошқа шахсга фойдаланишга рухсат бериши мумкин) ёхуд ФКнинг ва бошқа қонун ҳужжатларига зид бўлмаган ҳар қандай тарзда тасарруф қилишга (масалан, барча шахсларни объектдан эркин фойдаланиш мақсадида мутлақ ҳуқуқлардан воз кечишга ҳақли).

Мутлақ ҳуқуқ тўлиқ бошқа шахсга ўтказилганда аввалги ҳуқуқ эгаси уни ўзидан бегоналаштиради ва мутлақ ҳуқуқ уни қабул қилувчи томонда вужудга келади.

Мутлақ ҳуқуқларни тасарруф қилиш усуллари тизимида уларни сотиш, тижорат юридик шахслари устав фондига киритиш билан бир қаторда мажбурият ижросини таъминлаш мақсадида гаровга қўйиш ҳам мумкин.

7. ФКнинг 1034-моддаси 4–5-қисмларида мутлақ ҳуқуқларни чеклаш шартлари белгилаб қўйилган. Улар қуйидагилардан иборат:

Биринчидан, Фуқаролик Кодексида ва қонунда назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилади (демак қонун ости ҳужжатлари билан бундай чеклашлар мумкин эмас.);

Иккинчидан, бундай чеклашлар интеллектуал мулк объектдан ҳуқуқ эгаларини нормал фойдаланишига зиён етмаслиги шарт (яъни уларни имкониятини чекламаслиги, улар учун турли тўсиқлар вужудга келтирмаслиги лозим.);

Учинчидан, ҳуқуқ эгаларини қонуний манфаатларини бузмаслиги лозим (яъни уларни мукофот ва фойдадан маҳрум етмаслиги шахсий ҳуқуқларни бузмаслиги ва ш.к.). Бунда шуни ёдда тутиш лозимки, мутлақ ҳуқуқ эгаси ибораси эмас ҳуқуқ эгалари ибораси қўлланилган, бинобарин объектдан нормал фойдаланишга зиён етган ва ҳуқуқ эгалари қонуний манфаатлари бузилган тақдирда барча ҳуқуқ эгалари (шу жумладан мулкӣ ҳуқуқ субъектлари ҳам, шахсий ҳуқуқ субъектлари ҳам) ўз ҳуқуқларини талаб қилишга ҳақлидирлар.

1035-модда. Мутлақ ҳуқуқларнинг бошқа шахсга ўтиши

Интеллектуал мулк объектга нисбатан мутлақ ҳуқуқлар эгасига тегишли мулкӣ ҳуқуқлар, агар ушбу Кодексида ёки бошқа қонунда

бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, ҳуқуқ эгаси томонидан шартнома бўйича бошқа шахсга тўлиқ ёки қисман ўтказилиши мумкин, шунингдек бу мутлақ ҳуқуқлар мерос бўлиб ва юридик шахс — ҳуқуқ эгаси қайта ташкил этилганда ҳуқуқий ворислик тартибида ўтади.

Мулкий ҳуқуқларнинг шартнома бўйича ўтказилиши ёхуд уларнинг универсал ҳуқуқий ворислик тартибида ўтиши муаллифлик ҳуқуқининг ва бошқа бегоналаштирилмайдиган ҳамда ўзгага ўтказилмайдиган мутлақ ҳуқуқларнинг ўтказилишига ёки чекланишига сабаб бўлмайди. Бундай ҳуқуқларнинг ўтказилиши ёки чекланиши тўғрисидаги шартнома шартлари ўз-ўзидан ҳақиқий эмас.

Шартнома бўйича ўтказиладиган мутлақ ҳуқуқлар унда аниқлаб қўйилиши лозим. Шартномада бошқа шахсга ўтказиладиган ҳуқуқ сифатида кўрсатилмаган ҳуқуқлар, агар бошқача ҳол исботланмаган бўлса, ўтказилмаган деб ҳисобланади.

Мутлақ ҳуқуқни унинг амал қилиш даврида чекланган вақтга бошқа шахсга беришни назарда тутувчи шартномага нисбатан лицензия шартномаси тўғрисидаги қоидалар қўлланилади.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқларни бошқа шахсларга ўтказиш тартиби ва шартлари белгилаб қўйилган.

2. Интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар эгасига тегишли мулкый ҳуқуқлар, агар Фуқаролик Кодекси ёки бошқа қонунларда бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, ҳуқуқ эгаси томонидан шартнома ёки битим бўйича бошқа шахсга тўлиқ ёки қисман ўтказилиши мумкин. Шунингдек бу мутлақ ҳуқуқлар эгаси бўлган фуқаро вафот этганда мерос бўлиб ва мутлақ ҳуқуқлар эгаси юридик шахс бўлса у қайта ташкил этилганда ҳуқуқий ворислик тартибида ўтади.

Фуқаролик Кодексида ва амалдаги қонун ҳужжатларида баъзи интеллектуал мулк объектларига нисбатан мулкый ҳуқуқлар эгаларидан бошқа шахсларга ўтиши бўйича истиснолар мавжуд. Масалан ФКнинг 1109-моддаси 3-қисмига мувофиқ товар келиб чиққан жой номига бўлган ҳуқуқни бегоналаштиришга, ундан бошқа шахс фойдасига воз кечиш тўғрисида битимлар тузишга ва ундан лицензия асосида фойдаланишга беришга йўл қўйилмайди. ФКнинг 1101-моддасида фирма номига бўлган

ҳуқуқларни бошқа шахсларга ўтказиш тартиби ва шартлари белгилаб қўйилган бўлиб, улар юқорида белгилаб қўйилган умумий қоидалардан фарқ қилади. ФКнинг 1105-моддаси 2-қисмига мувофиқ товар белгисига бўлган ҳуқуқларни бошқа шахсларга берилишига йўл қўйилмайди, агарда у товарга ёки унинг ишлаб чиқарувчисига нисбатан бошқаларни чалғишига сабаб бўладиган бўлса.

Интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар унинг эгаси бўлган фуқаро вафотидан кейин, мерос тартибида, унинг қонуний меросхўрларига ёки васият асосида ўтади. Бундай ҳолларда ФКнинг ворислик тўғрисидаги V бўлими нормалари қўлланилади. Агарда интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқ эгаси юридик шахс бўлса, юридик шахс қайта ташкил этилганда (бирлашганда, қўшиб олинганда, қайта тузилганда) мутлақ ҳуқуқ ҳуқуқий ворислик тартибида янги вужудга келган юридик шахсга ўтади. Юридик шахс бўлиниш, ажралиб чиқиш йўли билан қайта ташкил этилганда мутлақ ҳуқуқни кимга ўтиши тарафларни ўзаро келишувчи билан, бунга эришилмаган тақдирда эса, суд томондан белгиланади. Мутлақ ҳуқуқни мерос ва ҳуқуқий ворислик тартибида ўтиш факти нотариус томонидан бериладиган мерос гувоҳномаси асосида расмийлаштирилади. Агарда объектга нисбатан ҳуқуқий муҳофаза ҳужжати бўлса, ваколатли давлат идораси томонидан мутлақ ҳуқуқни янги эгаси номига ҳужжатлар расмийлаштирилади ва тегишли давлат рўйхатидан ўтказилади.

3. Мулкӣ ҳуқуқларни шартнома асосида ўтказиш ёхуд уларни универсал ҳуқуқий ворислик тартибида ўтиши муаллиф ҳуқуқларини ва бегоналаштирилмайдиган ва бошқаларга ўтказдирилмайдиган бошқа шахсий ҳуқуқларни чекланишига сабаб бўлмайди. Бундай ҳуқуқларни ўтказиш ёки чеклаш тўғрисида шартнома шартлари ўз-ўзидан ҳақиқий эмас.

Ушбу қоида ижодий фаолият натижасига мутлақ ҳуқуқ ижодкор муаллифга тегишли бўлмаган барча ҳолларда қўлланилади. Мутлақ ҳуқуқ эгаси — муаллиф учинчи шахсларга мулкӣ ҳуқуқларни шартнома асосида ўтказган ёки уни вафоти сабабли мулкӣ ҳуқуқлар унинг меросхўрларига универсал ворислик тартибида ўтган ҳолларда муаллифнинг шахсий ҳуқуқлари бошқа мутлақ-абсолют ҳуқуқлари (унинг ўзидан бегоналаштирилмайдиган ва бошқага ўтказилмайдиган) бекор бўлмайди, чеклан-

майди ва шартнома асосида ёки мерос тартибида бошқа шахсларга ёхуд меросхўрларга ўтказилмайди. Агарда мутлақ ҳуқуқ эгаси унинг муаллифи эмас бошқа шахс бўлган тақдирда ҳам, учинчи шахсларга мулкӣ ҳуқуқлар шартнома асосида ўтказилганда ёки универсал ҳуқуқӣ ворислик тартибида ўтганда, муаллифлик ва бошқа бегоналаштирилмайдиган ҳуқуқлар ўтишига, бекор бўлишига ёки чекланишига сабаб бўлмайди.

Бошқа шахсларга ўтказилмайдиган бегоналаштирилмайдиган ва фақат муаллифга яъни ижодий фаолият натижасини яратувчига тегишли бўлган мутлақ-абсолют ҳуқуқлар доираси, турлари ва мазмуни ФКнинг 1033-моддасида белгилаб қўйилган. Интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар фуқаролик муомаласида бир субъектдан бошқа субъектга ўтиш микдорларидан қатъий назар, ижодкор муаллиф интеллектуал мулк объектига нисбатан муаллифлик ҳуқуқини сақлаб қолади. Яъни мутлақ ҳуқуқларни бир шахслардан бошқа шахсларга ўтиш фактлари муаллифни ҳуқуқӣ мақомига ҳам, унинг фақат ўзига тегишли бўлган, ундан бегоналаштирилмайдиган номулкӣ ҳуқуқлари мазмунига ҳам ҳеч қандай даражада таъсир кўрсатмайди.

4. Ўтказилаётган мулкӣ ҳуқуқлар ҳуқуқ эгасига тегишли бўлган мутлақ ҳуқуқдан келиб чиқиши лозим. Объектдан фойдаланиш ҳуқуқи деганда ҳуқуқ эгаси томонидан интеллектуал мулк объектдан ўзининг фойдаланиши ёки бошқа учинчи шахсларга фойдаланиш учун бериши тушунилади.

Мулкӣ ҳуқуқ тўлиқ ҳажмда ўтганда ҳуқуқ эгаси уни ўзидан бегоналаштиради ва у учинчи шахсларда вужудга келади. Мулкӣ ҳуқуқ қисман ўтказилганда ҳуқуқ эгаси бу ҳуқуқни муайян қисмини ўзида қолдиради ва қолган қисми учинчи шахсларга ўтади. Мулкӣ ҳуқуқлар фақат шартнома асосидагина ўтказилиши мумкин. Шартнома мутлақ ҳуқуқ эгаси билан ушбу ҳуқуқ тўлиқ ёки қисман ўтказилаётган шахс ўртасида тузилади. Ушбу шартномаларга нисбатан агар қонунда бошқача белгиланмаган бўлса ФКнинг 26-боби (шартнома тушунчаси ва шартлари) 28-боби (шартномани ўзгартириш ва бекор қилиш) нормалари қўланилади.

Шартномада интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқ эгасининг номи ва ушбу мулкӣ ҳуқуқлар ўтказилаётган шахснинг номи кўрсатилади. Агарда мутлақ ҳуқуқ ваколатли давлат идорасидан ҳуқуқӣ муҳофаза ёрлиғи берилиши асосида вужудга келган бўлса, унинг номи ва

қайд этилиш номери, унинг амал қилиш муддати, ўтказилаётган мулккий ҳуқуқлар мазмуни ва ҳажми, фойдаланиш муддати ва шартлари, агарда шартнома ҳақ асосида тузилган бўлса тўлов миқдори ва тўлаш тартиби, мулккий ҳуқуқ қисман ўтказилган ҳолларда ундан фойдаланиш жараёни устидан назорат қилиш ваколатлари, тарафларни бошқа ҳуқуқ ва мажбуриятлари, шартнома шартларини бузганлик учун жавобгарлик шартлари ва шу каби масалалар ўз ифодасини топиши лозим. Шартнома тарафлар томонидан имзоланиши ва тегиши шаклда расмийлаштирилиши талаб этилади. Шартнома шакли интеллектуал мулк объектларини турлари бўйича турлича белгиланган. Муаллифлик ҳуқуқи объектларига нисбатан мулккий ҳуқуқларни ўтказишда шартнома ёзма шаклда тузилади ва нотариал гувоҳлантириш тавсия этилади. Агарда мутлақ ҳуқуқ ваколатли давлат идораси томонидан интеллектуал мулк объектига нисбатан ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи (патент, гувоҳнома) берилиши асосида вужудга келган бўлса, мулккий ҳуқуқни ўтказиш тўғрисидаги шартнома ёзма тузилиши, нотариал гувоҳлантирилиши ва ваколатли давлат идораси рўйхатидан ўтказилиши талаб этилади. Ошкор этилмаган ахборотлардан фойдаланиш бўйича ҳуқуқларни ўтказиш бўйича шартнома шакли ва мазмуни ФКнинг 1097-моддасида белгилаб қўйилган.

Шартнома бўйича ўтказилган мутлақ ҳуқуқлар шартномада аниқ равшан кўрсатилиши лозим. Шартномада бегоналаштирилаётган яъни ўтказилаётган ҳуқуқ сифатида кўрсатилмаган ҳуқуқлар бошқача ҳолат исботланмагунча, ўтказилмаган ҳисобланади.

Мулккий ҳуқуқлар мажмуаси сифатида мутлақ ҳуқуқлар интеллектуал мулк объектига нисбатан ҳуқуқ эгасига ушбу объектга нисбатан ҳам позитив, ҳам негатив ҳаракатларни амалга ошириш ваколатини беради. Шу сабабли ҳам шартнома асосида мулккий ҳуқуқ бошқа шахсларга ўтказилганда, шартномада айнан қандай ҳуқуқлар (масалан, муайян ҳудудда шахсан фойдаланиш ёхуд тижорат мақсадида фойдаланиш, муайян шартлар асосида бошқа шахсларни фойдаланиши, бошқа ҳудудда шартномани амал қилиш доираси ва х.к.) ўтаётганлиги ва ушбу ҳуқуқдан келиб чиққан ҳолда, уни қабул қилувчи тарафни ваколатлари белгилаб қўйилиши керек. Юқорида кўрсатилганидек, бундай шартномаларда ўтказилиш аниқ белгилаб қўйилмаган ҳар қандай ҳуқуқ, агар акси исботланмаса ўтказилмаган ҳисобланади деган презумция амал қилади. Бундан келиб

чиқадики агарда шахс шартнома асосида мутлақ ҳуқуқларни қисман олган бўлса ва айни пайтда ушбу доирадан ташқари бошқа ҳуқуқларни амалга ошираётган бўлса бу ҳолда у ушбу бошқа ҳуқуқлардан мутлақ ҳуқуқлар эгасини розилиги ёки рухсати асосида фойдаланаётганлигини исботлаши лозим, акс ҳолда у мулкӣ ҳуқуқдан қонунга зид равишда фойдаланган бўлиб ҳисобланади. Мутлақ ҳуқуқ эгасини рухсати ёки розилиги билан қўшимча ҳуқуқлар олганлигини исботлаш мажбурияти бундай ҳуқуқдан фойдаланган шахс зиммасига юклатилади.

5. Бошқа шахсларга мутлақ ҳуқуқлар шартномани амал қилиш муддати давомида ўтиши ҳақидаги шартномага нисбатан лицензия шартномалари тўғрисида қоидалар қўлланилади. Бундан англашилдики, агарда мутлақ ҳуқуқ эгаси вақтинчалик муддатга (чекланган муддатга) мулкӣ ҳуқуқни шартнома асосида ўтказса, бундай шартнома лицензия шартномаси ҳисобланади ва унга нисбатан ФКнинг 1036-моддаси нормалари қўлланилади.

1036-модда. Лицензия шартномаси

Лицензия шартномаси бўйича интеллектуал фаолият натижасига ёки хусусий аломатларни акс эттирувчи воситага нисбатан мутлақ ҳуқуққа эга бўлган тараф (лицензиар) бошқа тарафга (лицензиатга) тегишли интеллектуал мулк объектдан фойдаланишга рухсатнома беради.

Лицензия шартномаси бериладиган ҳуқуқларни, фойдаланиш чегаралари ва муддатларини аниқлаши лозим.

Лицензия шартномаси пуллик ҳисобланади.

Лицензия шартномаси лицензиатга қуйдагиларни беришни назарда тутиши мумкин:

интеллектуал мулк объектдан, лицензиарнинг ундан фойдаланиш ҳуқуқи ва бошқа шахсларга лицензия бериш ҳуқуқи сақланиб қолган ҳолда (оддий номулқ лицензия) фойдаланиш ҳуқуқини;

интеллектуал мулк объектдан, лицензиарнинг ундан фойдаланиш ҳуқуқи сақланиб қолган ҳолда, бироқ бошқа шахсларга лицензияни бериш ҳуқуқисиз (мутлақ лицензия) фойдаланиш ҳуқуқини;

қонунда йўл қўйиладиган бошқа турдаги лицензияларни.

Агар лицензия шартномасида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, лицензия оддий (номутлак) деб ҳисобланади.

Лицензияни олувчи томонидан интеллектуал мулк объектдан фойдаланиш ҳуқуқини бошқа шахсга бериш тўғрисидаги шартнома сублицензия шартномаси ҳисобланади. Лицензияни олувчи фақат лицензия шартномасида назарда тутилган ҳолларда сублицензия шартномаси тузишга ҳақли.

Қўшимча лицензиатнинг ҳаракатлари учун, агар лицензия шартномасида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, лицензиар олдида лицензиат жавобгар бўлади.

1. Лицензия шартномаси бўйича интеллектуал фаолият натижаларига ёки индивидуаллаштириш воситаларига нисбатан мутлак ҳуқуқ эгаси бўлган бир тараф (лицензиар) иккинчи тарафга (лицензиатга) интеллектуал мулкни тегишли объектдан ҳақ эвазига фойдаланишга рухсат беради.

2. Лицензия шартномаси учинчи шахсларга интеллектуал мулк объектларидан фойдаланиш имкониятларини берувчи муҳим фуқаролик ҳуқуқий воситаси ҳисобланади. Лицензия шартномаси интеллектуал мулк объектдан фойдаланишга рухсат бериш бўйича келишув ҳисобланади. Лицензия шартномаси бўйича ҳуқуқ эгаси (лицензиар) шартномада кўрсатилган муддатларда ва ҳажмда муҳофаза остидаги объектдан бошқа тарафга (лицензиатга) фойдаланиш ҳуқуқини бериш мажбуриятини олади ва ўз навбатида лицензиат шартномада назарда тутилган тўловларни ва бошқа ҳаракатларни амалга ошириш мажбуриятини ўзига қабул қилади.

3. Лицензия шартномаси ўзининг ҳуқуқий табиати бўйича аъъанавий олди-сотди шартномаси ва мулк ижараси шартномаси билан ўхшаш бўлса ҳам бироқ муайян белгилари бўйича улардан жиддий фарқ қилади.

Биринчидан, олди-сотди шартномаси ёки мулк ижараси шартномаси сотувчини ёки ижарага берувчини мулк ҳуқуқига ёки ашёвий ҳуқуқига асосланади. Лицензия шартномаси эса ҳуқуқий муҳофаза остидаги интеллектуал мулк объектга нисбатан жорий этилган мутлак ҳуқуққа асосланади.

Иккинчидан, олди-сотди ва мулк ижараси шартномаси асосида ашё сотиб олувчига ёки ижарачига топширилади. Бу эса тарафларнинг бир пайтнинг ўзида ашёни эгаллаш имкониятини истисно этади. Бироқ интеллектуал мулк объектдан бир пайтнинг ўзида лицензиар ва номуайян

доирадаги учинчи шахслар (лицензиатлар) фойдаланишлари мумкин. Худди шу сабабли ҳам, лицензия шартномаларига нисбатан ФКнинг олди-сотди шартномасидаги сотувчини товарни топшириш мажбурияти тўғрисидаги (388-модда), сотувчини сотилган товарни сақлаш мажбурияти тўғрисидаги (391-модда), товардаги камчилик нуқсонлар учун сотувчининг жавобгарлиги тўғрисидаги (409-модда), ижарага олувчига мол-мулкни топшириш (541-модда), мол-мулкни ижарачига қайтариш (554-модда) ва шу каби олди-сотди ва мулк ижараси шартномасининг қатор қоидаларини қўллаб бўлмайди.

4. Лицензия шартномаси предмети бўлиб ҳуқуқий муҳофаза остидаги ижодий фаолият натижаси ҳам (фан, адабиёт, санъат асари, компьютер дастурлари, ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари) ёки фуқаролик муомаласи иштирокчилари, уларнинг товарлари, хизматлари ва ишларини индивидуаллаштириш воситалари (фирма номи, товар белгиси, хизмат кўрсатиш белгиси, домен белгиси) ҳам бўлиши мумкин. ФКнинг 1109-моддаси 3-қисмига мувофиқ товар келиб чиқиш жойи номидан фойдаланиш ҳуқуқи лицензия шартномасининг предмети бўла олмайди.

5. Интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқ эгаси бўлиб лицензиар хисобланади. Мутлақ ҳуқуқ эгаси ҳуқуқлари қонуний асосларда вужудга келган ёки олинган бўлиши лозим ва тегишли ҳолларда ваколатли давлат идораси томонидан берилган ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи орқали гувоҳлантирилган бўлиши шарт. Интеллектуал мулк объектидан фойдаланиш рухсатини олган шартнома бўйича тараф лицензиат хисобланади.

6. Лицензия шартномаси тақдим этилаётган ҳуқуқларни, уларни доираси ва муддатларни аниқ равшан белгилаши лозим.

Юқорида таъкидланганидек интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар доираси кенг ва ранг-барангдир. Бу ҳуқуқларни шартли равишда уч гуруҳга бўлиш мумкин:

объектдан ҳуқуқ эгаси томонидан шахсан фойдаланиш;

бошқа шахсларни фойдаланиши учун рухсат бериш;

бошқа шахсларни фойдаланишини таъқиқлаб қўйиш;

Айни пайтда ушбу ҳуқуқлар турли вазиятларда намоён бўлади:

Ўзи фойдаланган ҳолда бошқа шахслар фойдаланиши учун рухсат бериш;

Фақат ўзи томонидан фойдаланиш;

Ўзи фойдаланмаган ҳолда бошқаларни фойдаланиши учун рухсат бериш.

Бошқа шахсларга фойдаланиш учун рухсат беришда фойдаланиш худуди, фойдаланиш ҳажмлари аниқ кўрсатилиши лозим (масалан, фақат Ўзбекистон худудида фойдаланиш, Марказий Осиё худудида фойдаланиш, муайян технологик жараёндаги ишлаб чиқаришда фойдаланиш, фақат муайян маҳсулотга нисбатан фойдаланиш ва х.к.).

Лицензия шартномасида лицензиат томонидан интеллектуал мулк объектдан фойдаланиш муддати аниқ белгиланиши талаб этилади. Бу муддат лицензия берилган пайтдан бошлаб объект ҳуқуқий муҳофаза муддатидан ошмасилиги лозим.

7. Лицензия шартномаси ҳақ эвазига тузилиши назарда тутилади. Одатда лицензия шартномаси бўйича ҳақ тўлашда қуйидаги усуллар қўлланади:

Лицензия шартномаси имзоланган пайтда бир варакайига тўланадиган тўлов (у паушал йиғим деб аталади) ва олинадиган фойдага нисбатан фоизлар кўринишида жорий ажратмалар белгилаш (у роялта деб аталади), баъзан ҳар иккала усул бир пайтда қўлланиши мумкин. Бунда олдин қатъий суммада белгиланган бир марталик тўлов тўланади ва кейинчалик олинаётган фойдадан фоизлар ҳисобидан даврий ажратмалар тўлаб борилади. Ҳақ тўлаш шакллари тарафларни келишуви асосида белгилаб олинади.

8. Лицензия шартномаси асосида лицензиатга қуйидаги ҳуқуқларни берилиши назарда тутилиши мумкин:

Интеллектуал мулк объектдан лицензиарнинг ундан фойдаланиш ҳуқуқи ва бошқа шахсларга лицензия бериш ҳуқуқи сақланиб қолган ҳолда фойдаланиш ҳуқуқини бериш — оддий номутлақ лицензия;

Интеллектуал мулк объектдан лицензиарнинг ундан фойдаланиш ҳуқуқи сақланиб қолган ҳолда бироқ бошқа шахсларга лицензия бериш ҳуқуқисиз фойдаланиш ҳуқуқини бериш — мутлақ лицензия;

Қонунда йўл қўйиладиган бошқа турдаги лицензияларни бериш.

Оддий номутлақ лицензия берилганда интеллектуал мулк объектдан мутлақ ҳуқуқ эгаси яъни лицензиар ҳам, лицензиат ҳам ва мутлақ ҳуқуқ эгасидан фойдаланиш учун рухсат олган учинчи шахслар ҳам фойдаланишга ҳақли. Бундай ҳолларда лицензиат мутлақ ҳуқуқ эгасини, шунингдек, объектдан аввалдан фойдаланиб келувчи учинчи шахсларни ва

объектдан бундан кейин фойдаланувчи учинчи шахсларни фойдаланишга нисбатан эътироз билдира олмайди. Бошқача айтганда лицензиар бошқа шахслар билан бир қаторда объектдан фойдаланишгагина ҳақли ҳолос.

Мутлақ лицензияда объектдан лицензиар ва лицензиат фойдаланиши мумкин, бироқ лицензиар учинчи шахсларга объектдан фойдаланиш бўйича лицензия беришга ҳақли эмас. Мутлақ лицензияни амал қилиш муддати давомида лицензиар ва лицензиат объектдан фойдаланиш бўйича тенг ҳуқуқларга эга.

9. Қонунларда мажбурий, очиқ лицензиялар бериш асослари белгилаб қўйилган. Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисидаги Қонуннинг 11-моддасига биноан патент эгаси томонидан саноат мулки объектдан уни рўйхатга олиш санасидан бошлаб 3 йил давомида фойдаланилмаган ёки етарли даражада фойдаланилмаган ҳолларда муҳофаза остидаги саноат мулкидан фойдаланишни хоҳловчи ва бунга тайёр ҳар қандай шахс, патент эгаси унинг лицензия шартномаси тузиш тўғрисидаги таклифни рад этган тақдирда, ўзига мажбурий номутлақ лицензия берилишини сўраб судга мурожат қилиши мумкин. Агарда мутлақ ҳуқуқ эгаси у узрли сабабларга кўра саноат мулки объектдан фойдаланмагани ва фойдаланишга имкони бўлмаганини исботлай олмаса, суд юқоридаги шахсга ҳажмини, муддатини ва тўлов тартибини белгилаган ҳолда мажбурий лицензия беришга ҳақли. Бунда тўланадиган ҳақ миқдори бозор қийматидан кам бўлмаслиги шарт.

Селекция ютуқлари тўғрисидаги Қонуннинг 40-моддасига мувофиқ агарда патент эгаси патент бериш санасидан бошлаб 3 йил давомида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида селекция ютуғидан фойдаланмаса ва лицензия шартномаси тузишдан бўйин товласа ва ушбу селекция ютуғидан фойдаланмаслик жамият манфаатларига дахл этса, ушбу селекция ютуғидан фойдаланувчи шахс унга мажбурий лицензия берилишини сўраб судга мурожат қилишга ҳақли. Мажбурий лицензия номутлақ (оддий) лицензия тарикасида берилади ва уни эгасига патент эгасидан селекция ютуғини уруғлигини, кўчатларини ва наслдор чорва молларини олиш ҳуқуқини беради. Мажбурий лицензия селекция ютуғидан лицензияга мувофиқ ва йўл қўйиладиган усулдан фойдаланишни таъминлаши мумкин бўлган шахсгагина берилади. Мажбурий лицензия патент эгасига муҳофаза остидаги селекция ютуғидан ўзи фойдаланишига ёки бошқа

шахсларни фойдаланиш учун лицензия берилишига тўсқинлик қилмайди. Ваколатли давлат идораси берилган мажбурий лицензиялар тўғрисидаги маълумотларни чоп этиб боради.

Мажбурий лицензияларни яна бир тури бўлиб берилиши шарт бўлган мажбурий лицензия хисобланади. Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисидаги Қонуннинг 32-моддаси 5-қисмига биноан агар патент эгаси саноат мулки объектидан унинг таркибида бошқа юридик ёки жисмоний шахсга қарашли муҳофаза қилинаётган ўзга объект қўлланилиши туфайли фойдалана олмаса, патент эгаси мазкур шахсдан бу объектдан шартномада назарда тутилган шартлар асосида фойдаланиш учун лицензия беришни талаб қилишга ҳақлидир.

Интеллектуал мулк объектларини баъзи турлари учун очик лицензиялари шартлари қўлланиши мумкин. Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисидаги Қонуннинг 32-моддаси 2–3-қисмларига биноан патент эгаси саноат мулки объектидан фойдаланиш ҳуқуқини ҳар қандай шахсга бериш тўғрисида (очик лицензия) ваколатли давлат идорасига ариза топшириши мумкин. Бу ҳолда патентни ўз кучида сақлаб турганлик учун ундириладиган патент божи шундай ариза тўғрисидаги маълумотлар ваколатли давлат идорасига томонидан эълон қилинганидан кейинги йилдан бошлаб эллик фоизга камайтирилади.

Очик лицензияни олиш истагини билдирган шахс патент эгаси билан номутлақ лицензия бериш тўғрисида шартнома тузиши шарт. Шартнома шартлари бўйича низолар суд томонидан кўриб чиқилади. Патент эгасининг очик лицензияга нисбатан ҳуқуқ бериш ҳақидаги аризаси қақриб олинмайди.

«Селекция ютуқлари тўғрисидаги» Қонуннинг 39-моддаси 3, 4, 5-қисмларига биноан патент эгаси селекция ютуғидан фойдаланиш ҳуқуқини ҳар қандай шахсга бериш (очик лицензия) тўғрисида Интеллектуал мулк агентлигига ариза топшириши мумкин. Бу ҳолда патентни ўз кучида сақлаб турганлик учун ундириладиган патент божи эллик фоизга камайтирилади.

Патент эгасининг очик лицензияга бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга бериш тўғрисидаги аризаси қақриб олинмайди.

Очик лицензия олиш истагини билдирган шахс патент эгаси билан лицензия шартномасини тузиши шарт.

10. Интеллектуал мулк объектларидан мутлақ ҳуқуқ эгасидан лицензия олмасдан фойдаланишга фақат қонун ҳужжатларида назарда тутилган

ҳоллардагина йўл қўйилади. Бунда ҳақ эвазига ёки текин фойдаланиш мумкин. Масалан, Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисидаги Қонуннинг 31-моддасига биноан саноат мулки объектдан аввалдан фойдаланувчи лицензия олмасдан текин фойдаланиши мумкин. Ушбу қонуннинг 32-моддаси 4-қисмига биноан саноат мулки объектдан патент эгасининг розилигисиз, мутаносиб миқдорда унга товон тўлаган ҳолда фойдаланилишига Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда рухсат бериши мумкин.

11. Лицензия шартномаси ёзма шаклда тузилади. Саноат мулки объектларидан шу жумладан ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналаридан, шунингдек товар белгисидан, селекция ютуқларидан, нау-хаулардан фойдаланувчига берилган лицензиялар ваколатли давлат идорасида рўйхатдан ўтказилган бўлиши шарт, акс ҳолда ФКнинг 112-моддаси 1-қисмига кўра у ўз-ўзидан ҳақиқий ҳисобланмайди. Ҳуқуқий муҳофаза яратилиш факти асосида вужудга келадиган интеллектуал мулк объектларидан фойдаланишга лицензия бериш тўғрисидаги шартномаларни, гарчи қонунда шарт қилиб қўйилмаган бўлса ҳам, нотариал гувоҳлантириш мақсадга мувофиқдир.

Лицензия шартномасида куйидаги шартлар назарда тутилган бўлиши лозим: тарафларнинг номлари, лицензиар мутлақ ҳуқуқларини гувоҳлантирувчи (тасдиқловчи) ҳужжат тўғрисидаги маълумотлар, объектдан фойдаланиш бўйича ўтказилаётган ҳуқуқлар ҳажми, доираси, усуллари, чегараси ва фойдаланиш муддатлари, ҳақ тўлаш шакли, тартиби ва миқдорлари, тарафларнинг жавобгарлиги, низоларни ҳал қилиш тартиби ва ш.к. Бундан ташқари шартномада лицензиатга ўтказилаётган ҳуқуқлардан реал фойдаланишини таъминлаш мажбуриятлари (зарур ҳужжатларни тақдим этиш ашёларни намуналар билан тақдим этиш, техник ёрдам кўрсатиш, ўз мутахассисларини юбориш, махсус қурилмалар, хом ашё материаллари билан таъминлаш ва шу кабилар) кўрсатилиши мумкин. Лицензиар лицензия учун асос бўлган патентни амал қилишини таъминлаш учун (божлар тўлаш, учинчи шахслар даъволаридан химоя қилиш), лицензия асосида маҳсулот ишлаб чиқаришни техник имкониятлари ва лицензиат томонидан техник шартларга риоя қилинганда кутилаётган зарур натижаларга эришиш учун маъсулдир. Баъзан лицензия шартномасини энг зарур шарти бўлиб патентга таълуқли маълумотларни тарафлар томонидан

махфийлигини сақлаш ҳисобланади. Бундай ҳолатда шартномада ушбу мажбуриятни бузганлик учун жавобгарлик чоралари назарда тутилади.

12. Интеллектуал мулкни айрим объектлари учун лицензия шартномасини зарурий шартлари қонунда белгилаб қўйилиши мумкин. Масалан, ФКнинг 1101-моддаси 2-қисмига кўра фирма номи эгаси бошқа шахсга ўз фирма номидан фойдаланишга лицензия асосида рухсат бериши мумкин. Бироқ бунда лицензия шартномасида истеъмолчини чалғитишга қаратилган чоралар белгилаб қўйилган бўлиши талаб этилади. Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товарни келиб чиқиш жой номи тўғрисидаги Қонуннинг 30-моддаси 4-қисмига мувофиқ лицензия шартномасида лицензиат товарлари сифати лицензиар товарлари сифатидан паст бўлмаслиги ва ушбу шартни бажарилиши лицензиар томонидан назорат қилиниши тўғрисида қоидалар белгилаб қўйилиши лозим.

13. Агарда лицензия шартномасида бошқача белгиланмаган бўлса, лицензияни оддий номутлақлиги назарда тутилади. Бундан шу англашилиладики, лицензия шартномасида мутлақ лицензия эканлиги аниқ кўрсатилмаган бўлса, у ҳолда шартномада белгилаб қўйилган — қўйилмаганидан қатъий назар, интеллектуал мулк объектидан мутлақ ҳуқуқ эгаси ҳам, унинг рухсати билан учинчи шахслар ҳам фойдаланишга ҳақли бўладилар.

14. Лицензиат томонидан интеллектуал мулк объектидан бошқа шахсга фойдаланиш учун берилган шартнома сублицензия шартномаси ҳисобланади. Лицензияни олувчи яъни лицензиат фақат лицензия шартномасида назарда тутилган ҳоллардагина сублицензия шартномаси тузишга ҳақли. Лицензиатга бундай ҳуқуқни мутлақ ҳуқуқ эгаси тўлиқ лицензия шартномалар асосидагина бериши мумкин. Бунда сублицензиатга объектдан фойдаланиш учун берилаётган ҳуқуқлар ҳажми лицензиатга бирламчи лицензия шартномаси асосида берилган ҳуқуқлар ҳажмидан ошмаслиги шарт. Асосий (бирламчи) лицензия шартномаси ҳақиқий эмас деб топилганда ёки муддати тугаганда сублицензия шартномаси ўз ўзидан бекор бўлади.

15. Сублицензия (қўшимча лицензиатнинг) ҳаракатлари учун, агар лицензия шартномасида бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, лицензиар олдида лицензиат жавобгар бўлади. Масалан, бирламчи лицензия учун асос бўлган махфий маълумотлар уни сублицензия шартномаси асосида

олган сублицензиат томонидан ошкор этилган бўлса, асосий лицензиат олдида лицензиар жавоб беради. Айни пайтда бирламчи лицензиат сублицензиатга нисбатан регресс талаб қўйиши мумкин. Умумий қоидага кўра, сублицензиатни ҳаракатлари учун бирламчи лицензиат ўзининг айбидан қатъий назар бирламчи лицензиар олдида жавобгардир. Лицензия шартномасида сублицензиатни ўз ҳаракатлари учун бевосита лицензар олдида жавобгарлиги лицензия шартномасида белгилаб қўйилган холлар бундан мустасно.

1037-модда. Интеллектуал фаолият натижаларини яратиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги шартнома

Муаллиф интеллектуал фаолият натижаларини яратиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги шартнома бўйича келгусида асар, ихтиро ёки бошқа интеллектуал фаолият натижасини яратиш ва ўзининг иш берувчиси бўлмаган буюртмачига бу натижадан фойдаланиш учун мутлақ ҳуқуқлар бериш мажбуриятини ўз зиммасига олиши мумкин.

Ушбу модданинг биринчи қисмида назарда тутилган шартнома яратилиши лозим бўлган интеллектуал фаолият натижасининг хусусиятини, шунингдек ундан фойдаланиш мақсадлари ёхуд услулари белгилаши лозим.

Муаллиф зиммасига ушбу муаллиф келгусида яратадиган ҳар қандай интеллектуал фаолият натижаларидан фойдаланиш учун мутлақ ҳуқуқларни бирорта шахсга бериш мажбуриятини юклайдиган шартнома ўз-ўзидан ҳақиқий эмас.

Интеллектуал фаолият натижаларини яратиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги шартноманинг муаллифнинг келгусида муайян турдаги ёхуд муайян соҳадаги интеллектуал фаолият натижаларини яратишини чеклайдиган шартлари ўз-ўзидан ҳақиқий эмас.

1. Ушбу моддада интеллектуал фаолият натижаларини яратиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги шартномалар турлари ва уларнинг хусусиятлари белгилаб қўйилган.

2. Ижодкор муаллиф интеллектуал (ижодий) фаолият натижаларини яратиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги шартнома бўйича келгусида бадий асар, ихтиро ёки бошқа интеллектуал ижодий фаолият натижасини

яратиш ва ўзининг иш берувчиси бўлмаган буюртмачига бу натижадан фойдаланиш учун мутлақ ҳуқуқлар бериш мажбуриятини ўз зиммасига олиши мумкин.

Хар бир ижодкор шахс ўз хохишига кўра, ўз ташаббуси билан, ўз маблағларига ёки иш берувчи билан тузилган меҳнат шартномаси асосида ёхуд иш берувчи бўлмаган учинчи шахслар буюртмаси ва маблағлари асосида, фуқаролик ҳуқуқий шартнома бўйича интеллектуал фаолиятни амалга оширишга ҳақли.

Ижодкор муаллиф ўз маблағлари ва ўз ташаббусига кўра яратилган ижодий фаолият натижасига нисбатан нафақат шахсий номулкий ҳуқуқлар, балки мутлақ ҳуқуқлари ҳам, фақат унинг ўзига тегишли бўлади. У ижодий фаолият натижасига нисбатан мутлақ ҳуқуқдан ўз хохишига кўра фойдаланишга ва тасаруф қилишга ҳақли.

Ижодкор муаллиф муайян иш берувчи билан меҳнат муносабатларида бўлган ва меҳнат шартномасида белгилаб қўйилган вазифаларни, топшириқларни бажаришда ижодий фаолиятни амалга ошириб, бунинг натижасида яратилган интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқларга ФКнинг 1062–1087-моддаларида, шунингдек, қатор қонуларда, жумладан Селекция ютуқлари тўғрисидаги Қонуннинг 7-моддаси, ЭХМ учун дастурлар ва маълумотлар базаларини ҳуқуқий муҳофаза тўғрисидаги Қонуннинг 8-моддасида назарда тутилган қоидалар ва Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Кодекси нормалари қўлланади. Бунга кўра, интеллектуал фаолият натижасига нисбатан мутлақ ҳуқуқ, агар меҳнат шартномасида бошқача назарда тутилмаган бўлса, иш берувчига тегишли бўлади.

Интеллектуал фаолият натижаларини яратиш ва фойдаланиш тўғрисида муаллиф ва учинчи шахслар ўртасида тузилган шартнома ўз мазмуни бўйича фуқаролик ҳуқуқий шартнома ҳисобланади ва унга нисбатан ФКнинг тегишли нормалари қўлланади. Шартноманинг предмети бўлиб муаллиф томонидан келгусида амалга ошириладиган ижодий фаолият ва ушбу ижодий фаолият жараёнида яратилган натижа ҳисобланади. Шартнома тузилган пайтда интеллектуал фаолият натижаси хали мавжуд бўлмайди. Шартнома тузилган пайтида яратилган бўлган, мавжуд бўлган ижодий фаолият натижаларига бўлган мутлақ ҳуқуқлар ФКнинг 1035-моддасида белгиланган тартибда учинчи шахсларга ўтказилиши мумкин.

Интеллектуал фаолият натижаларини яратиш ва фойдаланиш тўғрисидаги шартнома муаллиф (ижрочи) ва буюртмачи ўртасида тузилади. Бу асосда муаллиф ижрочи ижодий фаолият жараёнида интеллектуал мулк объектини яратади ва ундан фойдаланишга нисбатан мутлақ ҳуқуқларни буюртмачига топшириш мажбуриятини олади. Буюртмачи эса интеллектуал фаолиятни молиялаштириш ва ижрочига ҳақ тўлаш мажбуриятини ўз зиммасига олади.

Интеллектуал фаолият натижасини яратиш ва фойдаланиш тўғрисидаги шартномани предмети бўйича объектни турига қараб бундай шартномалар куйидаги гуруҳларга бўлинади:

- илмий тадқиқот, тажриба конструкторлик ва технологик ишлар пудрати шартномаси (ФКнинг 696–702-моддалари);
- муаллифлик шартномалари (ФКнинг 1067-моддаси);

3. Интеллектуал фаолият натижаларини яратиш ва фойдаланиш тўғрисидаги шартномада яратилаётган интеллектуал фаолият натижасидан фойдаланиш характери, шунингдек мақсадлари ва усуллари белгилаб қўйилиши лозим.

Интеллектуал фаолият натижасини характери, тури энг аввало муайян сифат кўрсаткичларида мужассамланади. Бу сифат кўрсаткичлари ҳуқуқий мезонлар билан уйғунлашган ҳолда (масалан, патентга лаёқатлилиқ даражасида ҳуқуқий муҳофаза олиш) объектни техник-иқтисодий тавсифида ифодаланадиган сифат кўрсаткичларида намоён бўлади.

Шартномада ўз ифодасини топиши лозим бўлган яна бир ҳолат — бу интеллектуал фаолият натижасидан фойдаланиш мақсадлари (масалан, ихтиродан у ёки бу тармоқда фойдаланиш, илмий асардан тижорат ёки ўқув мақсадларида фойдаланиш) ёки фойдаланиш усуллари (масалан, бадиий асарни нашр қилиш, сахналаштириш ёки кинофильм яратиш) бўлиб ҳисобланади.

Интеллектуал фаолият натижаларини яратиш ва фойдаланиш тўғрисидаги шартномаларни муҳим шартлари бўлиб, фойдаланиш характери, масадлари ва усуллари ҳисобланади ва кўп ҳолларда бу шартлар тарафлар зиммасига юкланган мажбурият сифатида белгилаб қўйилади. Масалан, объектни муайян сифат хусусиятларига мослиги бўйича ижрочи-муаллиф жавоб беради. Объектдан фойдаланишда мақсадлар ва усулларга риоя қилиш буюртмачи зиммасига юкланади.

Интеллектуал фаолият натижаларини яратиш ва фойдаланиш шартномасининг предмети бўлиб келгусида яратиладиган муайян мезонларга мувофиқ келадиган конкрет хусусий аломатлар билан белгиланадиган асарлар, ихтиролар, селекция ютуқлари ва ш.к. хисобланади.

4. Муаллиф-ижодкор зиммасига келгусида яратадиган хар қандай интеллектуал фаолият натижаларидан фойдаланиш учун мутлақ ҳуқуқларни бирорта шахсга (буюртмачига ёки учинчи шахсларга) бериш мажбуриятини юклайдиган шартнома ўз ўзидан ҳақиқий эмас ва ўзини ҳақиқий эмаслигидан бошқа ҳеч қандай ҳуқуқий оқибатлар вужудга келтирмайди ва шу сабабли буюртмачи унинг ижросини талаб қила олмайди. Ушбу қоида ФКнинг 23-моддасида белгилаб қўйилган фуқароларни ҳуқуқ лаёқатини ва муомала лаёқатини чеклашга йўл қўйилмаслиги умумий тамойил билан узвий боғлиқ. Шу сабабли ҳам муаллиф-ижрочи томонидан келгусида яратиладиган хар қандай интеллектуал мулк объектга нисбатан мутлақ ҳуқуқларни бошқа шахсга бериш мажбурияти унинг ҳуқуқ лаёқатини қонунга зид равишда чеклаш хисобланади.

5. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 42-моддасида фуқароларни ижод эркинлиги мустахкамлаб қўйилган. Унда кўрсатилишича хар бир фуқарога илмий ва техникавий ижод эркинлиги, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи кафолатланади. Агарда интеллектуал фаолият натижасини яратиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги шартномада муаллиф зиммасига ижодий интеллектуал фаолиятнинг у ёки бу турлари билан шуғуланмаслик ёки янги асарлар яратмаслик мажбурияти юкланса, бундай шартнома ҳам ўз-ўзидан ҳақиқий хисобланмайди. ФКнинг 23-моддасида кўрсатилишича фуқарони ўз ҳуқуқ лаёқатидан ва муомала лаёқатидан тўлиқ ёки қисман воз кечиши ва ҳуқуқ лаёқати, муомала лаёқатини чеклашга қаратилган бошқа битимлар ўз-ўзидан ҳақиқий эмасдир. Бинобарин, муаллиф томонидан гарчи ўз эрки-иродаси, хошишига асосан бундай мажбурият олиниши ва уни шартнома битимларида мустахкамлаб қўйилиши ҳуқуқий оқибатлар вужудга келтирмайди. Албатта амалиётда ижодкор муаллиф интеллектуал фаолиятни у ёки бу тури билан шуғуланмасликка ҳақли, бироқ бу ҳолат шартнома шартлари ёки предмети бўлган хар қандай вазиятда ўз ўзидан ҳақиқий хисобланмайди.

1038-модда. Мутлақ ҳуқуқ ва мулк ҳуқуқи

Интеллектуал фаолият натижасига ёки хусусий аломатларни акс эттирувчи воситага нисбатан мутлақ ҳуқуқ бундай натижа ёки хусусий аломатларни акс эттирувчи восита ифодаланган моддий объектга нисбатан мулк ҳуқуқидан қатъи назар мавжуд бўлади.

1. Ушбу шарҳланаётган нормада мутлақ ҳуқуқ ва мулк ҳуқуқи ўртасида нисбат ва ўзаро боғлиқлик белгилаб кўйилган.

2. ФКнинг 1031-моддасига шарҳларда интеллектуал мулк ҳуқуқи объектлари умумий тавсифи, унинг анъанавий мулк ҳуқуқи объектларидан фарқлари кўрсатиб ўтилган эди. Интеллектуал мулк объектга нисбатан мутлақ ҳуқуқ билан ушбу объект мужассамланган моддий ашёга нисбатан мулк ҳуқуқини фарқлаш талаб этилади. ФКда белгиланган қоидага кўра, интеллектуал фаолият натижасига (фан, адабиёт, санъат асарлари ва шу кабилар) ёки хусусий аломатларни (товар белгиси, фирма номи) акс эттирувчи воситаларга нисбатан мутлақ ҳуқуқ, бундай натижа ёки хусусий аломатларни акс эттирувчи восита ифодаланган моддий объектга нисбатан мулк ҳуқуқидан қатъий назар мавжуд бўлади. Масалан, фан, адабиёт, санъат асарлари минглаб нусхаларда чоп этилиши мумкин, ихтиро асосида яратилган қурилма, аппаратлар, дори-дармонлар ва шу кабилар ҳам кўплаб миқдорда ишлаб чиқарилиши мумкин. Ушбу ҳолатда нашр этилган асар китобини сотиб олувчида, ихтиро асосида яратилган маҳсулотни сотиб олувчида ўша ашёларга нисбатан мулк ҳуқуқи вужудга келади. Бироқ асарга ёки ихтирога нисбатан мутлақ ҳуқуқ вужудга келмайди. Интеллектуал мулк объектлари турли моддий воситалардан мужассамланиши мумкин. Чекланмаган нусхаларда мавжуд бўлиб, фуқаролик муомаласида ҳаракатда бўлиши мумкин. Ушбу моддий воситалар ашёлар бўлиб ҳисобланади. Бироқ ушбу ашёларга нисбатан мулк ҳуқуқи интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқларга таъсир этмайди.

3. Интеллектуал фаолиятни баъзи натижалари ғоявий негизи билан ва улар ифодаланган моддий воситалар ўртасида ажралмас боғланиш, уйғунлик бўлиши мумкин. Масалан, ягона нусхадаги портрет, ҳайкал, ўсимликларнинг янги навлари, ҳайвонларнинг янги зотлари ва шу кабилар. Ушбу объектлар фуқаролик муомаласида бўлганда мутлақ ҳуқуқлар

ва мулк ҳуқуқини мазмуни ва амал қилиш доирасига алоҳида эътибор бериш лозим. Масалан, рассом ўзи чизган портретни бошқа шахсга сотиб, ушбу портретни қайта такрорлаш, нусхаларини яратиш ва эркин тарқатиш ҳуқуқини ўзида сақлаб қолиши мумкин. Бундай ҳолда рассом муаллифлик ҳуқуқи объекти бўлган ушбу портретга нисбатан мутлақ ҳуқуқни ўзида қолдиради. Бироқ портретни оригинал нусхасига бўлган мулк ҳуқуқи уни сотиб олувчига ўтади.

Интеллектуал мулкни ягона, бетакрор, уникал объектларга нисбатан мулк ҳуқуқи ва мутлақ ҳуқуқ баъзи истиснолар билан айний бўлиб қолиши мумкин. Бундай ҳолларда объектни моддий ашёвий негизи билан ажралмас боғлиқлигини ҳисобга олиб мулк ҳуқуқи тўғрисида қоидаларни қўллаш мақсадга мувофиқдир. Ушбу объектни ўзидан бегоналаштирувчи шахс бир пайтнинг ўзида ҳам мулк ҳуқуқини, ҳам мутлақ ҳуқуқни бегоналаштириши талаб этилади.

Мутлақ ҳуқуқ билан мулк ҳуқуқи ўртасида зиддият, коллизия вужудга келадиган бошқа ҳар қандай ҳолларда мутлақ ҳуқуқ устувор ҳисобланади. Бу селекция ютуқлари тўғрисидаги Қонуннинг 30-моддасида ўз ифодасини топган. Масалан, ўсимликни янги нав уруғлигини қонуний асосларда олган шахс мутлақ ҳуқуқ эгасидан берухсат уни экишга, кўпайтиришга ва тарқатишга ҳақли эмас.

4. Ғуқаролик муомаласи иштирокчилари уларнинг товарлари, хизматлари ва ишларининг индивидуаллаштириш воситаларига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар ушбу воситалар мужассамланган моддий объектга нисбатан мулк ҳуқуқидан қатъий назар амал қилади. Масалан, товар белгиси ифодаланган реклама баннерини сотиб олган шахсда ушбу ашёга нисбатан мулк ҳуқуқи вужудга келади ва у бундан қонунга мувофиқ ўз хошишига кўра фойдаланиши мумкин. Бироқ бу ҳолат товар белгисига нисбатан мутлақ ҳуқуқ мазмунига таъсир этмайди. Индивидуаллаштириш воситалари мужассамлаштирилган моддий ашёлар турлича шаклларда бўлиши мумкин, улар турли шахсларга турлича мулк ҳуқуқи асосида тегишли бўлиши мумкин. Бироқ ушбу индивидуаллаштириш воситаларига нисбатан мутлақ ҳуқуқ эгаси ушбу ҳуқуқларни амалга оширувчи ягона субъект бўлиб қолади ва бу мутлақ ҳуқуқлар мазмунига ва уни амалга оширилишига тўсқинлик қила олмайди. Мутлақ ҳуқуқ ва мулк ҳуқуқи бир биридан мустақил равишда амал қилади.

1039-модда. Интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқнинг амал қилиш муддати

Интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқ ушбу Кодексда ёки бошқа қонунларда назарда тутилган муддат мобайнида амал қилади. Интеллектуал мулк объектларига нисбатан шахсий номулкий ҳуқуқлар муддатсиз амал қилади.

Қонунда назарда тутилган ҳолларда интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқнинг амал қилиши ундан муайян вақт мобайнида фойдаланилмаслиги оқибатида бекор қилиниши мумкин.

1. Ушбу шарҳланаётган нормада интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқларни амал қилиш жараёни муайян муддатлар билан яъни замон бўйича чекланганлиги белгилаб қўйилган.

2. Маълумки интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқни амал қилиши абадий ва бемуддат эмас. У муайян вақт, муддат билан чеклаб қўйилган, бироқ бу муддатлар барча объектлар учун бир хил белгиланмаган. Муддат ўтишини бошланиши, уни амал қилиши, муддатни тугаши, баъзан уни узайтириш тартиби объектларни турларига қараб турлича белгиланган.

Интеллектуал мулк объектларига нисбатан амал қилиш муддати Фуқаролик Кодекси ёки бошқа қонунларда (масалан, Муаллифлик ёки турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги Қонун, Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисидаги Қонун) белгилаб қўйилган.

Мутлақ ҳуқуқларни амал қилиш даврида интеллектуал мулк объектларига нисбатан ушбу ҳуқуқлар ҳуқуқий муҳофаза остида бўлади ва ҳимоя қилинади. Ушбу ҳуқуқларга барча риюя қилиши шарт ва улар бузилганда ҳуқуқ эгаси талаби билан улар суд орқали ҳимоя қилинади. Зарур ҳолларда ушбу ҳуқуқларни амал қилиши қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда мажбурлов кучи билан таъминланади.

Муаллифлик ҳуқуқи муаллифнинг бутун ҳаёти давомида ва унинг вафотидан кейин эллик йил давомида амал қилади, ушбу моддада ва бошқа қонунларда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Ҳаммуаллифликда яратилган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи ҳаммуаллифларнинг бутун ҳаёти давомида ва ҳаммуаллифлар орасида энг узоқ умр кўрган охирги шахс вафот этганидан кейин эллик йил давомида амал қилади.

Тахаллус остида ёки имзосиз қонуний ошкор қилинган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи асар ошкор қилинганидан кейин эллик йил давомида амал қилади.

Муаллифнинг вафотидан кейин биринчи марта эълон қилинган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи асар эълон қилинганидан кейин эллик йил давомида амал қилади (ФКнинг 1065-моддаси).

Ижрочига нисбатан назарда тутилган ҳуқуқлар ижро биринчи марта ижро этилгандан кейин эллик йил мобайнида амал қилади.

Фонограммани тайёрловчига нисбатан Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги Қонунда назарда тутилган ҳуқуқлар фонограмма биринчи марта чоп этилганидан кейин эллик йил мобайнида ёхуд, агар фонограмма унинг биринчи ёзувидан кейин эллик йил ичида чоп этилмаган бўлса, шу муддат мобайнида амал қилади.

Эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотнинг ўз кўрсатуви ёки эшиттиришига нисбатан Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги Қонунда назарда тутилган ҳуқуқлари бундай кўрсатув ёки эшиттириш биринчи марта эфирга узатилганидан ёки биринчи марта кабель орқали юборилганидан кейин эллик йил мобайнида амал қилади.

Патентнинг амал қилиш муддати селекция ютуғи тегишли реестрда рўйхатга олинган санадан эътиборан йигирма йилга тенг. Ток, ёғочбоп, манзарали, мевали дарахтлар ва ўрмон дарахтларининг навлари, шу жумладан уларнинг пайвандтаглари учун бу муддат йигирма беш йилни ташкил этади.

Патентнинг амал қилиш муддати патент эгасининг илтимосномасига биноан кўпи билан ўн йилга узайтирилиши мумкин. (Селекция ютуқлари тўғрисидаги Қонуннинг 14-моддаси).

Интеллектуал мулк бўйича давлат агентлиги патент бериш ҳақидаги талабнома топширилган санадан эътиборан ҳисоблаганда ихтиро патенти йигирма йил мобайнида, саноат намунаси патенти ўн йил мобайнида, фойдали модель патенти беш йил мобайнида амал қилади.

Ихтиро патентининг амал қилиши қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда патент эгасининг илтимосномасига биноан Интеллектуал мулк бўйича давлат агентлиги томонидан кўпи билан беш йил муддатга узайтирилиши мумкин. Бундай ихтиро патентининг амал қилишини уза-

йтириш тартиби Интеллектуал мулк бўйича давлат агентлиги томонидан белгиланади.

Саноат намунаси патентининг ва фойдали модель патентининг амал қилиш муддати патент эгасининг илтимосномасига биноан Интеллектуал мулк бўйича давлат агентлиги томонидан тегишинча беш йилга ҳамда уч йилга узайтирилиши мумкин.

Товар белгисига доир гувоҳноманинг ёки товар келиб чиққан жой номидан фойдаланиш ҳуқуқи тўғрисидаги гувоҳноманинг амал қилиш муддати гувоҳнома амал қилаётган охириги йил мобайнида унинг эгаси томонидан берилган аризага биноан ҳар сафар ўн йилга узайтирилиши мумкин.

Қонунга биноан аризани бериш муддати гувоҳноманинг амал қилиш муддати тугагандан кейин олти ой мобайнида гувоҳнома эгаси берган илтимосномага биноан узайтирилиши мумкин (Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисидаги Қонун).

Фирма номини амал қилиш муддати чекланмаган бўлиб, фирма номига бўлган ҳуқуқнинг амал қилиши юридик шахс тугатилиши билан ёки унинг фирма номи ўзгариши билан бекор бўлади (ФКнинг 1100-моддаси).

Интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқни амал қилиш муддати қонунда белгилаб қўйилган ҳолларда ушбу муддат тугагандан кейин агарда уни узайтириш имконияти назарда тутилмаган бўлса мутлақ ҳуқуқлар бекор бўлади. Бу шуни англатадики, ушбу объект ижтимоий бойликка айланади ва ҳар қандай шахс томонидан ҳақ тўланмаган ҳолда эркин фойдаланиши мумкин. Бунда албатта муаллифнинг шахсий номулкий ҳуқуқларига риоя қилиш талаб этилади.

3. Маълумки интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар ўзининг мазмуни ва характери бўйича мулкый ҳуқуқлар мажмуини ифодалайди ва қонунга биноан муайян муддатлар давомида амал қилади. Интеллектуал мулк объектларига нисбатан шахсий номулкий ҳуқуқлар мутлақ ҳуқуқлардан фарқли равишда бемуддат амал қилади. Яъни уларга риоя қилиш муайян вақт билан чекланмаган, бундай шахсий ҳуқуқлар интеллектуал фаолият натижаси муаллифига ҳам (масалан, муаллифлилик ҳуқуқи) ва бошқа учинчи шахсларга ҳам (масалан, рассом томонидан чизилган портретда ифодаланган шахсни ўз киёфаси тасвирига

нисбатан шахсий ҳуқуқи) тегишли бўлиши мумкин. Шахсий ҳуқуқлар мутлақ ҳуқуқларни кимга тегишли бўлишидан қатъий назар амал қилади. Интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар фуқаролик муомаласида эркин ҳаракатда бўлади. Улар бир шахсдан иккинчи шахсга ўтиши мумкин. Шахсий ҳуқуқлар эса унинг эгасидан бегоналаштирилмайди ва бошқа шахсларга ўтказилмайди.

Мутлақ ҳуқуқларни амал қилиш муддатини тугаши ёки қонунда кўрсатилган асослар бўйича ва уларни муддатидан олдин бекор бўлиши, шунингдек шахсий ҳуқуқлар тегишли бўлган фуқарони вафот этиши бошқа шахслар томонидан шахсий ҳуқуқларга риоя қилиниши мажбуриятига таъсир кўрсатмайди. Интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқларни амал қилиш муддати ўтиши сабабли уларни ижтимоий бойлик объектига айланиш сабаби муаллиф ва учинчи шахслар шахсий ҳуқуқларини бекор бўлишига олиб келмайди. Ушбу шахсий ҳуқуқлар қонунга биноан бемуддат муҳофаза қилинади.

4. ФКнинг 1039-моддаси қоидаларига мувофиқ агар интеллектуал мулк объектдан муайян муддат давомида фойдаланилмаса, ушбу объектларга нисбатан мутлақ ҳуқуқлар бекор бўлиши мумкин. Умумий қоидага кўра мутлақ ҳуқуқ эгаси ўз хохишига кўра эркин ва мустақил равишда ўз ҳуқуқларидан фойдаланади ва уларни амалга оширади. Баъзи ҳолларда қонун интеллектуал мулк эгаси зиммасига мутлақ ҳуқуқдан фаол фойдаланиш мажбуриятини юклайди. Ушбу мажбуриятни бажармаслик мутлақ ҳуқуқ эгаси учун салбий оқибатлар вужудга келтириши қонунда бевосита белгилаб қўйилиши мумкин. Масалан, патент эгаси томонидан саноат мулки объектини рўйхатдан ўтказиш санасидан бошлаб уч йил давомида узрли сабабларсиз фойдаланмаса ёки етарли даражада фойдаланмаса, патент эгаси лицензия шартномаси тузишдан бўйин товлаган ҳолларда тегишли манфаатдор шахслар ўзларига объектдан фойдаланиш бўйича мажбурий номутлақ лицензия берилишини сўраб судга мурожат қилиши мумкин (Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисидаги Қонуннинг 11-моддаси).

Товар белгисига доир гувоҳноманинг амал қилиши товар белгиси рўйхатдан ўтказилган санадан эътиборан исталган беш йил мобайнида ундан узлуксиз равишда фойдаланилмаганда, шунингдек жамоавий белгидан фойдаланиш тўғрисидаги келишув бузилган тақдирда манфаатдор

шахнинг аризасига биноан қабул қилинган суд қарори асосида муддатидан олдин тўлиқ ёки қисман тугатилиши мумкин. Товар белгисига доир гувоҳноманинг амал қилишини ундан фойдаланилмаганлиги муносабати билан муддатидан олдин тугатиш тўғрисидаги масалани ҳал қилаётганда товар белгисининг эгаси томонидан тақдим этилган унга боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра товар белгисидан фойдаланилмаганлигини исботловчи далиллар эътиборга олинishi мумкин. Гувоҳномани амал қилиши суд қарори асосида муддатидан илгари тугатилади. (Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисидаги Қонуннинг 25-моддаси)

1040-модда. Интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқларни ҳимоя қилиш усуллари

Интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ушбу Кодекснинг 11-моддасида назарда тутилган усуллар билан амалга оширилади. Мутлақ ҳуқуқларни ҳимоя қилиш шунингдек:

мутлақ ҳуқуқлар қайси моддий объектлар ёрдамида бузилган бўлса, ўша моддий объектларни ҳамда бундай бузиш натижасида яратилган моддий объектларни олиб қўйиш орқали;

йўл қўйилган бузиш ҳақидаги маълумотни мажбурий суратда эълон қилиб, унга бузилган ҳуқуқ кимга тегишлилиги тўғрисидаги маълумотларни киритиш орқали;

қонунда назарда тутилган бошқа усулларда амалга оширилиши мумкин.

Интеллектуал фаолият натижаларини ва хусусий аломатларни акс эттирувчи воситаларни яратиш ҳамда улардан фойдаланиш тўғрисидаги шартнома бузилганда мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик тўғрисидаги умумий қоидалар қўлланилади.

1. Ушбу шарҳланаётган моддада интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқларни ҳимоя қилишни махсус усуллари белгилаб қўйилган.

2. Мутлақ ҳуқуқларни ҳимоя қилиш учун ФКнинг 11-моддасида белигалаб қўйилган фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилишининг барча усуллари қўлланиши мумкин.

Химоя қилишни умумий усулларида ташқари қонун ҳужжатларида мутлақ ҳуқуқларни химоя қилишни махсус усуллари ҳам белгилаб қўйилган. Ушбу усуллар махсус юридик воситалар ва методлардан иборат бўлиб, барча томонидан мутлақ ҳуқуқ эгаси ҳуқуқларини тан олиш, уни ваколатларини амалга оширишга тўсқинлик қилмаслик, ушбу ҳуқуқларни муҳофаза қилиш, улар бузилган ҳолларда уларни тиклаш ва ҳуқуқбузарлик оқибатларини бартараф қилиш, шунингдек уларни фуқаролик муомаласида нормал амал қилишини таъминлашга қаратилган.

3. Мутлақ ҳуқуқларни химоя қилишни махсус усулларида бири бўлиб мутлақ ҳуқуқлар қайси моддий объектлар томонидан бузилган бўлса, ўша моддий объектларни ҳамда бундай бузиш натижасида яратилган моддий объектларни ҳуқуқбузардан ёки фуқаролик муомаласидан олиб қўйиш ҳисобланади. Ушбу усул мутлақ ҳуқуқлар бузилган барча ҳолларда қўлланиши мумкин. У товар белгилари, фирма номлари, патент билан химоя қилинадиган товарлар (агарда уларни ишлаб чиқаришда ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналаридан фойдаланилган бўлса) қалбакилаштирилган барча ҳолларда, шунингдек тижорат муомаласига муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар объектларини контрофакт нусхалари чиқарилган барча ҳолларда кенг қўлланилади. Муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги Қонуннинг 66-моддаси 1-қисмида асарларнинг ва турдош ҳуқуқлар объектларининг контрафакт нусхалари, шунингдек, уларни тайёрлаш ва такрорлашда фойдаланиладиган материаллар ва асбоб-ускуналар ҳамда содир этилган ҳуқуқбузарликнинг бошқа воситалари қонун ҳужжатларига мувофиқ суд тартибида мусодара қилинади.

Ушбу предметлар ҳуқуқбузардан ҳам, учинчи шахслардан ҳам олиб қўйилиши мумкин. Бундай ҳолатда учинчи шахслар қалбаки ёки контрофакт товарларни ишлаб чиқарган ҳуқуқбузарга нисбатан регресс талаб қилиш ҳуқуқига эга. Шунини унутмаслик лозимки, ушбу товарлар учинчи шахслардан, агарда улардан тижорат муомаласида, тадбиркорлик фаолиятида ва оммавий мақсадларда фойдаланилган ҳоллардагина олиб қўйилади. Учинчи шахслар қалбаки ва контрофакт товарларга нисбатан инсофли эгалловчи бўлса ва улардан шахсий мақсадларда фойдаланса олиб қўйилиши мумкин эмас. Бундай ҳолларда мутлақ ҳуқуқ эгаси ушбу усулларни қўллаш орқали ўз ҳуқуқларини химоя қилишни талаб қила олмайди.

Мусодара қилинган объектлар ва материаллар йўқ қилиб ташланиши лозим. Йўқ қилиб ташлаш чиқимлари ва сарф-харажатлари ҳуқуқбузар зиммасига юкланади.

4. Мутлақ ҳуқуқлар эгасини илтимосига кўра олиб қўйилган товарлар суд хал қилув қарори асосида унга берилиши мумкин ва у улардан ўз хошишига кўра фойдаланади.

5. Мутлақ ҳуқуқларни ҳимоя қилишни яна бир махсус усули бўлиб, йўл қўйилган ҳуқуқбузарлик ҳақидаги маълумотни мажбурий суратда эълон қилиб, ушбу маълумотда бузилган ҳуқуқ кимга тегишлилиги тўғрисидаги ахборотларни кўрсатиш ҳисобланади.

Ушбу усул юқоридаги махсус усулга нисбатан универсалроқ ҳисобланади. Ундан мутлақ ҳуқуқлар бузилганда ҳам, шахсий ҳуқуқлар бузилганда ҳам, шу жумладан муаллиф шахсий ҳуқуқларини ҳимоя қилишда ҳам фойдаланиш мумкин.

Ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги маълумотларни мажбурий равишда эълон қилиш ҳуқуқ соҳибини талабига кўра суд қарори асосида амалга оширилади. Ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги маълумотларни мажбурий эълон қилиш харажатлари ва чиқимлари интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқларни ёки бошқа ҳуқуқларни бузган шахс зиммасига юклатилади.

Ҳуқуқбузарлик тўғрисидаги маълумотларни мажбурий эълон қилишда маълумот матни суд томонидан тасдиқланади. Унда ҳуқуқбузарлик моҳияти (интеллектуал мулк объектига нисбатан ҳуқуқ ким томонидан, қачон ва қандай бузилгани) ва бузилган мутлақ ҳуқуқ ёки шахсий ҳуқуқ кимга тегишли эканлиги кўрсатилиши лозим. Мажбурий эълон қилинадиган маълумотларни эълон қилиш воситаси (радио, телевидение, газета, журналлар ва оммавий тадбирлар, шу жумладан концертлар ва ш.к.) суд томонидан белгиланади. Хар қандай ҳолда ҳам ҳуқуқбузарлик тўғрисида маълумотлар мажбурий эълон қилиш воситаси содир этилган ҳуқуқбузарлик характери ва усулига мутаносиб бўлиши шарт.

6. Ушбу шарҳланаётган модданинг 3-қисмида мутлақ ҳуқуқлар қонунларда назарда тутилган бошқа усуллар билан ҳам ҳимоя қилинади деб белгилаб қўйилган. Жумладан, муаллифлик ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги Қонуннинг 65-моддасига кўра мутлақ ҳуқуқларни ҳимоя воситасига кўра зарарни ундириш ўрнига компенсация (товон пули) тўлатиш қўлланиши мумкин. Ҳуқуқбузарлик характери ва ҳуқуқбузар

айби даражасидан келиб чиқиб иш муомаласи одатларини ҳисобга олган ҳолда компенсация зарар етказиш фактидан қатъий назар қўлланилади.

7. Интеллектуал мулкни баъзи объектларида мутлақ ҳуқуқларни ҳимоя белгилари қўлланилади (масалан, муаллифлик ҳуқуқи объектлари, турдош ҳуқуқлар объектлари, товар белгилари, интеграл микросхемалар топологиялари). Гарчи ушбу ҳимоя белгилари асосан ахборот бериш, хабардор қилиш функцияларини бажарса ҳам, айти пайтда улар муайян ҳимоя вазифаларини амалга оширади, ушбу предмет муайян субъектни мутлақ ҳуқуқлари объекти эканлигини кўрсатиш орқали гўёки бошқаларни ушбу ҳуқуқларни бузишдан сақланишга чақиради. Бошқача айтганда ҳуқуқбузарликни олдини олади.

8. Саноат мулкни муҳофаза қилиш тўғрисидаги Париж конвенциясини (1967 йилдаги Стокгоlm ҳужжати матни) интеллектуал мулк объектига нисбатан мутлақ ҳуқуқларни ҳимоя қилишнинг махсус усули сифатида фирром рақобатни, ноинсоф рақобатни олдини олиш кўрсатилган. Бинобарин “Рақобат тўғрисида”ги қонунда назарда тутилган фирром рақобатдан ҳимояланишни махсус усуллари, масалан, маъмурий жарималар, молиявий санкциялар, хўжалик юритувчи субъектни мажбурий бўлиш (Қонуннинг 20, 24, 27-моддалари) интеллектуал мулк объектларига нисбатан ҳуқуқларни ҳимоя қилишга ижобий таъсир кўрсатади.

9. Юридик ҳимоя воситаларидан ташқари ҳимояланишни техник воситалари ҳам қўлланиши мумкин. Асарлардан ёки турдош ҳуқуқлар объектларидан фойдаланишни назорат қилувчи, муаллиф, турдош ҳуқуқлар эгаси ёхуд асарларга ёки турдош ҳуқуқлар объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқларнинг бошқа эгаси томонидан рухсат этилмаган ҳаракатлар амалга оширилишининг олдини олувчи ёки уларни чекловчи ҳар қандай техник қурилмалар ёхуд уларнинг таркибий қисмлари муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларни ҳимоя қилувчи техника воситалари деб эътироф этилади.

Асарларга ёки турдош ҳуқуқлар объектларига нисбатан:

асарлардан ёки турдош ҳуқуқлар объектларидан фойдаланишга доир муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларни ҳимоя қилувчи техника воситаларининг қўлланилиши йўли билан белгиланган чеклашларни олиб ташлашга қаратилган ҳаракатларни ҳуқуқ эгалари сифатида қонунда кўрсатилган шахсларнинг рухсатисиз амалга оширишга;

хар қандай қурилмани ёки унинг таркибий қисмларини тайёрлашга, тарқатишга, прокатга беришга, вақтинчалик текин фойдаланиш учун беришга, импорт қилишга, реклама қилишга, улардан тижорат мақсадида фойдаланишга ёхуд хизматлар кўрсатишга, агар бундай ҳаракатлар натижасида муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқларни ҳимоя қилувчи техника воситаларидан фойдаланиш мумкин бўлмай қолса ёки бундай техника воситалари кўрсатилган ҳуқуқларнинг лозим даражада ҳимоя қилинишини таъминламаса, йўл қўйилмайди (Муаллифлик ва турдош ҳуқуқлари тўғрисидаги Қонуннинг 63-моддаси.) .

10. Ғуқаролик қонун ҳужжатларида шартномавий муносабатлар иштирокчиларини ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилишни ғоятда кенг ва бой воситалар тизими белгилаб қўйилган. Худди шу сабабли ҳам ушбу шарҳланаётган моддада интеллектуал фаолият натижаларини ва хусусий аломатларини акс эттирувчи воситаларни яратиш ҳамда улардан фойдаланиш тўғрисидаги шартнома бузилганда мажбуриятларни бузганлик учун жавобгарлик тўғрисидаги умумий қоидалар қўлланиши белгилаб қўйилган. Жавобгарлик асослари ва шакллари ФКнинг 324–339-моддаларида ўз ифодасини топган. Айни пайтда ФКнинг мажбуриятларни алоҳида турларини тартибга солувчи қисмларида жумладан лойиха қидирув ишлари шартномаси бўйича (ФКнинг 37-боби 4-параграфи), илмий тадқиқот, тажриба конструкторлик технология ишлари пудрати шартномаси бўйича (ФКнинг 37-боби 5-параграфи), комплекс тадбиркорлик лицензияси-франшизинг шартномаси бўйича (ФКнинг 50-боби), муаллифлик шартномаси бўйича (ФКнинг 1067-моддаси) нормаларида интеллектуал мулк объектларига нисбатан ҳуқуқларни ҳимоя қилишни бошқа қатор усуллари белгилаб қўйилган.

60-БОБ. МУАЛЛИФЛИК ҲУҚУҚИ

1041-модда. Муаллифлик ҳуқуқи объекти

Муаллифлик ҳуқуқи ижодий фаолият натижаси бўлмиш фан, адабиёт ва санъат асарларига нисбатан, уларнинг мақсади ва кадр-қиммати, шунингдек ифодаланиш усулидан қатъи назар, татбиқ этилади.

Муаллифлик ҳуқуқи қуйидаги бирон-бир объектив шаклда бўлган ошкор қилинган асарларга ҳам, ошкор қилинмаган асарларга ҳам татбиқ этилади:

ёзма (қўлёзма, машинкаланган ёзув, нотали ёзув ва ҳоказо);
оғзаки (омма олдида сўзлаш, омма олдида ижро этиш ва ҳоказо);
овозли ёки видео ёзув (механик, магнитли, рақамли, оптик ва ҳоказо);

тасвир (расм, эскиз, манзара, тарх, чизма, кино-, теле-, видео- ёки фотокадр ва ҳоказо);

ҳажмли-фазовий (хайкал, модель, макет, иншоот ва ҳоказо);
бошқа шакллардаги.

Муаллифлик ҳуқуқи ғоялар, принциплар, услублар, жараёнлар, тизимлар, усуллар ёки концепцияларга эмас, балки ифода шаклига нисбатан татбиқ этилади.

1. Шарҳланаётган модда муаллифлик ҳуқуқи ижодий фаолият натижаси бўлмиш фан, адабиёт ва санъат асарларига нисбатан татбиқ этилишини англатади. Бироқ, ФК ва амалдаги бошқа қонун ҳужжатларида «асар» тушунчасининг легал таърифи мавжуд эмас.

Муаллифлик ҳуқуқининг объекти тўғрисида гап борар экан, амалдаги қонун ҳужжатларида у ёки бу асарни муаллифлик ҳуқуқи объекти деб эътироф этишга таъсир кўрсатмайдиган белгилар санаб ўтилган. ФКда берилган таърифга мувофиқ, «муаллифлик ҳуқуқи» асарларга нисбатан, уларнинг:

- а) мақсади;
- б) кадр-қиймати;
- в) ифодаланиш усулидан қатъи назар, татбиқ этилади.

Булардан англашиладики, асар ўқувчиларнинг кенг доираси ўртасида тарқатиш ёки фақатгина тор доирадаги одамлар танишиши учун мўлжалланганлиги аҳамиятга эга эмас. Масалан, талабанинг курс иши таникли муаллиф томонидан ёзилиб, катта кадр-кимматга эгалигидан ёки ёзишни эндигина бошлаётган муаллиф томонидан ёзилганлигидан қатъи назар, ҳар қандай ҳолатда ҳам асар, яъни курс иши муаллифлик ҳуқуқи объекти сифатида эътироф этилади. Худди, шунингдек асар нашр этилганлиги ёки биттагина кўлёзма нусхада эканлиги, радио орқали эшиттирилганлиги ёки саҳнада ўқилганлиги ҳам аҳамиятга эга эмас, яъни асарнинг ифодаланиш усули уни муаллифлик ҳуқуқи объекти сифатида эътироф этилишига таъсир қилмайди.

2. Муаллифлик ҳуқуқи ошкор қилинган асарларга ҳам, ошкор қилинмаган асарларга ҳам татбиқ этилади. Асарни ошкор қилиш тушунчаси Ўзбекистон Республикасининг 2006 йил 20 июлда қабул қилинган ЎРҚ–42-сонли «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонунда мавжуд. Чунончи, мазкур Қонун 3-моддасининг тўртинчи хатбошисига мувофиқ, асарни ошкор қилиш дейилганида: «муаллифнинг розилиги билан амалга оширилган, асарни чоп этиш, омма олдида намойиш этиш, омма олдида ижро этиш, эфирга узатиш ёки бошқача усулда юбориш йўли билан илк бор асардан барчанинг воқиф бўлиши учун имкон берадиган ҳаракат» тушунилади.

Бу ўринда шуни таъкидлаш жоизки, асарнинг у ёки бу усулда ошкор қилинганлиги факти кўпинча муаллифлик ҳуқуқини муҳофаза қилиш учун муҳим аҳамиятга эга бўлади. Масалан, асарга бўлган муаллифлик тўғрисида низо пайдо бўлганида, агар муаллифнинг асари нашр қилиб бўлинган ёки ўқувчиларнинг кенг доирасига маълум бўлса ва бошқа шу каби ҳолларда муаллиф ўз ҳуқуқларини муҳофаза қилиши осон бўлади. Бироқ, роман у нашр этиб бўлинганидан кейингина муаллифлик ҳуқуқи объектига айланади (яъни, ҳуқуқий муҳофазага эга бўлади) деб ўйлаш нотўғри бўлади.

3. Айни бир вақтда ҳуқуқий муҳофаза объектига айланиш учун асар объектив равишда мавжуд бўлиши керак. Ушбу қоида умуман ҳуқуқ объектларининг барчасига ҳам тенг равишда тааллуқлидир. Масалан, уй қуриш ғояси эмас, балки уйнинг ўзи мулк ҳуқуқи объекти бўлиши мумкин. Худди шунингдек, асарнинг ўзи ҳам объектив равишда мавжуд

бўлиши керак, зеро, картина яратиш фикрининг биргина ўзи қонун билан муҳофаза қилинмайди. ФКнинг 1041-моддасида белгиланганига кўра муаллифлик ҳуқуқи «бирон-бир объектив шаклда бўлган» асарга нисбатан татбиқ этилади. Мазкур модда ана шу шаклларнинг рўйхатини ҳам ўз ичига олган. Бироқ, бу рўйхат тугал эмас, уни яна давом эттириш мумкин. Бунда юқорида таъкидлаб ўтилганидек, асар мавжуд бўлишининг (ифодаланишининг) муайян шакли уни муаллифлик ҳуқуқи объекти сифатида эътироф этиш учун аҳамиятга эга эмас.

Масалан, асар номоддий, ҳис қилиб бўлмайдиган, маънавий предмет сифатида намоён бўлади. Асарнинг у ёки бу объектив шаклда ифодаланиши, қоида тариқасида, уни у ёки бу моддий предмет шаклида — китоб, кассета, ҳайкал ва бошқа шу кабиларда акс эттиради. Бундан фақатгина омма олдида сўзлаш, омма олдида ижро этиш ва бошқа шу каби асарни оғзаки ифодалаш шакли мустасно. Бу ўринда шуни назарда тутиш керакки, интеллектуал ижодий фаолият натижасига ёки индивидуаллаштириш воситасига бўлган мутлақ ҳуқуқ бундай натижа ёки индивидуаллаштириш воситаси акс эттирилган моддий объектга бўлган мулк ҳуқуқидан қатъи назар мавжуд бўлади. Худди шунга ўхшаш қоида «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонунда ҳам мавжуд (38-модда, олтинчи қисм): асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи асар акс эттирилган моддий объектга бўлган мулк ҳуқуқи билан боғлиқ эмас. Қандайдир моддий объектга бўлган мулк ҳуқуқини ёки эгалик қилиш ҳуқуқини бошқа шахсга бериш ушбу объектда акс эттирилган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқини бошқа шахсга беришга сабаб бўлмайди, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

4. Муаллифлик ҳуқуқи объекtlари бўлган асарларда асарнинг шаклини фарқлаш қабул қилинган. Бу ўринда шакл дейилганида асар тилининг элементлари тушунилади. Асарларнинг тили улар ижоднинг қайси турига тааллуқлилигига қараб фарқланади. Масалан, мусиқа асарларига — товушлар (ноталар) тили, тасвирий санъат асарларига — чизиқлар, ранглар тили хосдир.

Ана шуни ҳисобга олган ҳолда муаллифлик ҳуқуқи фақатгина асарнинг шакл элементларини ёки шакл ва мазмун элементларини биргаликда муҳофаза қилади. Мазмун элементларининг биргина ўзи қонун билан муҳофаза қилинмайди. Шарҳланаётган модданинг учинчи

қисмида белгиланганига мувофик, муаллифлик ҳуқуқи ғоялар, принциплар, услублар, жараёнлар, тизимлар, усуллар ёки концепцияларга татбиқ этилмайди.

Бу масалада амалиётда учраб турадиган расмий ёндашувга йўл қўймаслик керак. Масалан, кўпгина илмий, шу жумладан илмий-публицистик ишлар турли «концепциялар», «тизимлар» ва бошқа шу кабилар номи билан юритилади. Бироқ, бу ҳол улар муаллифлик ҳуқуқи объектлари ҳисобланмайди, деган маънони англатмайди.

1042-модда. Муаллифлик ҳуқуқи объектларининг турлари

Муаллифлик ҳуқуқи объектлари жумласига қуйидагилар киради: адабий асарлар (адабий-бадий, илмий, ўқув, публицистик ва бошқа асарлар);

драматик ва сценарий асарлар;

матнли ва матнсиз мусиқа асарлари;

мусиқали-драматик асарлар;

хореография асарлари ва пантомималар;

аудиовизуал асарлар ;

рангтасвир, ҳайкалтарошлик, графика, дизайн асарлари ва бошқа тасвирий санъат асарлари;

манзарали-амалий ва сахна беазаги санъати асарлари;

архитектура, шаҳарсозлик ва боғ-парк барпо этиш санъати асарлари;

фотография асарлари ва фотографияга ўхшаш усулларда яратилган асарлар;

жўғрофия, геология хариталари ва бошқа хариталар, жўғрофия, топография ва бошқа фанларга тааллуқли тарҳлар, эскизлар ва асарлар;

барча турдаги электрон-ҳисоблаш машиналари (ЭҲМ) учун дастурлар, шу жумладан амалий дастурлар ва операция тизимлари;

ушбу Кодекснинг 1041-моддасида белгилаб қўйилган талабларга жавоб берувчи бошқа асарлар.

1. ФКнинг 1042-моддасида муаллифлик ҳуқуқи билан муҳофаза қилинадиган асарларнинг рўйхати тугал бўлмаса-да, анча тўлиқ берилган.

Шунинг учун бевосита қонунда кўрсатилган асарларнинг ўзигина эмас, балки бошқа асарлар ҳам муаллифлик ҳуқуқи билан муҳофаза қилиниши мумкин.

Шу сабабли ушбу модданинг охириги бандида «Кодекснинг 1041-моддасида белгилаб қўйилган талабларга жавоб берувчи бошқа асарлар» ҳам муаллифлик ҳуқуқининг объектлари жумласига киритилиши мумкин деб қайд этилган. Фуқаролик Кодексида муаллифлик ҳуқуқи билан қўриқланадиган объектлар доираси анча кенгайди. Чунончи, аудиовизуал асарлар, барча турдаги электрон ҳисоблаш машиналари учун дастурлар, боғ-парк барпо этиш санъати асарлари, амалий дастурлар, операция тизимлари шулар жумласидандир.

2. Шарҳланаётган моддада кўрсатиб ўтилган бошқа асарларнинг муаллифлик ҳуқуқи объекти бўлиши ёки бўлмаслиги уларнинг ФКда белгиланган талабларга қай даражада жавоб беришига боғлиқдир. Муаллифлик ҳуқуқи объектлари жумласига ҳосила асарларни (таржималар, ишланма асарлар, аннотациялар, рефератлар, мухтасар хулосалар, шарҳлар, инсценировкалар, аранжировкалар, содалаштиришлар ҳамда фан, адабиёт ва санъат асарларининг бошқа қайта ишланмалари) ҳамда материалларнинг танланганлигига ва (ёки) жойлаштирилганлигига кўра ижодий меҳнат натижаси бўлган бошқа асарлар киради.

Юқорида санаб ўтилган объектлар эълон қилинган (ошкор қилинган, чоп этилган) ёхуд эълон қилинмаган асарлар бўлишидан қатъи назар, муаллифлик ҳуқуқи билан муҳофаза этилади.

Қонунга биринчи марта муаллифлик ҳуқуқи билан қўриқланадиган объектлар жумласига «манзарали амалий ва сахна беаги санъати асарлари» киритилди.

Манзарали амалий санъат асарлари жумласига амалда фойдаланиладиган буюмларга кўчирилган икки ўлчовли ёхуд уч ўлчовли, шу жумладан бадиий ҳунармандчилик асари ёки саноат йўли билан тайёрланган асарлар киради.

Аудиовизуал асарлар ҳам худди шунингдек биринчи марта муаллифлик ҳуқуқи билан қўриқланадиган объект сифатида кўрсатиб ўтилди. Аудиовизуал асарлар ўз ичига кино, теле ва видео асарларни қамраб олиб, бир вақтнинг ўзида ҳам кўриш, ҳам эшитиш орқали инсон қабул қиладиган асарлар ҳисобланади.

Аудиовизуал асарлар жумласига жанридан (бадий, ҳужжатли, илмий-оммабоп, ўқув, мултипликацион ва бошқалар), ҳажмидан (тўлиқ метражли, қисқа метражли, кўп серияли ва бошқалар), ижро этиш шаклидан (товушли, оқ-қора, рангли, кар-соқовлар учун кўрсатув ва эшиттиришлар ва бошқалар) қатъи назар, ҳар қандай кино, теле ва видеофильмлар билан бир қаторда слайдфильмлар, диафильмлар ва бошқа кино ҳамда теле асарлар киради. Амалий жиҳатдан баҳоланганда барча аудиовизуал асарлар турли-туман санъатларни ўзида органик жиҳатдан ягона бадий шаклда мужассамланишидир. Масалан, кино ёхуд теле асари сценарий муаллифи, рассом, композитор, оператор, актёр ва бошқа шахсларнинг меҳнати муҳаррир томонидан ягона бадий асарга бирлаштирилиши натижасида вужудга келади.

Электрон ҳисоблаш машиналари билан яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 5 майдаги Қонуни (Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг Ахборотномаси, 1994 йил, 5-сон, 136-модда) ЭҲМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларини яратиш, уларнинг ҳуқуқий ҳимояси ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солади. Қонуннинг 3-моддасида ЭҲМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базалари муаллифлик ҳуқуқи объектлари жумласига киритилган.

Юқорида санаб ўтилган объектлар эълон қилинган (ошкор қилинган, чоп этилган) ёхуд эълон қилинмаган асарлар бўлишидан қатъи назар, муаллифлик ҳуқуқи билан кўриқланади.

Бундай объектларнинг рўйхатдан ўтказилиши ёхуд бирон бир расмиятчиликка риоя қилиши талаб қилинмайди, яъни юқоридагилардан қатъи назар буларга муаллифлик ҳуқуқи жорий қилинади. Муаллифлик ҳуқуқи асарнинг яратилиш пайтидан бошлаб вужудга келади.

Таъкидлаш жоизки, коммуникация технологиялари, нано-технологиялар, турли хил тизимлар, кичик тизимлар ва бошқа шу кабилар ривожланиши билан муаллифлик ҳуқуқининг янги турлардаги объектлари пайдо бўлмоқдаки, уларнинг муҳофазасини таъминлаш масалалари янги ёндашувлар ва ечимларни талаб қилмоқда.

Муаллифлик ҳуқуқининг объектлари ҳисобланмайдиган асарлар ва уларга ўхшаш фаолият натижалари рўйхати Кодекснинг 1044-моддасида санаб ўтилган.

Расмий ҳужжатлар, рамзлар ва белгиларнинг лойиҳалари муаллифлик ҳуқуқининг объекти сифатида қандайдир хусусиятларга эга бўлиши кераклиги мазкур Кодекснинг 1045-моддасида мустаҳкамланган.

1043-модда. Муаллифлик ҳуқуқи объектлари ҳисобланувчи асарнинг қисмлари, ҳосила ва жамлама асарлар

Ушбу Кодекснинг 1041-моддасида белгиланган талабларга жавоб берадиган:

асарнинг мустақил равишда фойдаланилиши мумкин бўлган қисмлари (шу жумладан унинг номи);

ҳосила асарлар (таржималар, ишланма асарлар, аннотациялар, рефератлар, мухтасар хулосалар, шарҳлар, инсценировкалар, аранжировкалар, соддалаштиришлар ҳамда фан, адабиёт ва санъат асарларининг бошқа қайта ишланмалари);

тўпламлар (энциклопедиялар, антологиялар, маълумотлар базалари) ва материалларнинг танланганлиги ёки жойлаштирилганлигига кўра ижодий меҳнат натижаси бўлган бошқа жамлама асарлар муаллифлик ҳуқуқи объектлари ҳисобланади.

Ҳосила ва жамлама асарлар, уларнинг яратилиши учун асос бўлган ёки уларнинг таркибига кирган асарлар муаллифлик ҳуқуқи объектлари бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъи назар, муаллифлик ҳуқуқи билан муҳофаза қилинади.

1. ФҚда алоҳида ҳуқуқий режимга эга бўлган асарларнинг учта тури ажратиб кўрсатилган, булар:

асарнинг мустақил равишда фойдаланилиши мумкин бўлган қисмлари (шу жумладан унинг номи);

ҳосила асарлар (таржималар, ишланма асарлар, аннотациялар, рефератлар, мухтасар хулосалар, шарҳлар, инсценировкалар, аранжировкалар, соддалаштиришлар ҳамда фан, адабиёт ва санъат асарларининг бошқа қайта ишланмалари);

тўпламлар (энциклопедиялар, антологиялар, маълумотлар базалари) ва материалларнинг танланганлиги ёки жойлаштирилганлигига кўра ижодий меҳнат натижаси бўлган бошқа жамлама асарлар.

Агар ФКнинг 1042-моддасида санаб ўтилган барча асарлар тўлалигича уларнинг муаллифлари томонидан яратилган мустақил асарлар жумласига кирса, ҳосила асарлар (таржималар, ишланма асарлар ва шу кабилар) таърифга кўра муқаддам мавжуд бўлган бошқа асарларга асосланган асарлар, яъни таржима қилинган, ишлов берилган ва шу каби асарлар ҳисобланади.

Худди шунга ўхшаш, қоида тариқасида, жамлама асарлар (тўпламлар) ҳам ўзи мустақил асар ҳисобланган бошқа материалларни ўз ичига олади.

2. ФКда тўғридан-тўғри кўрсатилганлигига мувофиқ, ҳосила ва жамлама асарлар, уларнинг яратилиши учун асос бўлган ёки улар таркибига кирган асарлар муаллифлик ҳуқуқи объектлари бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъи назар, муаллифлик ҳуқуқи билан муҳофаза қилинади. Масалан, муддат ўтганлиги туфайли муҳофаза қилинмайдиган асарларнинг таржимаси (масалан, А.Навоий ғазалларининг ҳозирги замон таржималари) ҳуқуқий муҳофазадан маҳрум этилмайди, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўпламини муайян тизим асосида тузиш эса, ушбу тўпламни муаллифлик ҳуқуқи объекти сифатида эътироф этишга тўсқинлик қилмайди, ваҳоланки тўпламга киритилган ҳужжатларнинг ўзи муаллифлик ҳуқуқи билан умуман муҳофаза этилмайди.

3. Айни бир вақтда ҳосила ва жамлама асарларнинг «тобелиги» ёки «мустақил эмаслиги» уларнинг ҳуқуқий режимига ҳам муайян таъсир кўрсатади. Шу муносабат билан «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонунда ушбу турдаги асарлар нафақат муаллифлик ҳуқуқи объектлари тўғрисидаги моддада (Қонуннинг 6-моддаси) ажратиб кўрсатилади, балки бундай асарларга тегишинча ҳосила асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқига (13-модда) ва жамлама асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқига (14-модда) доир моддалар бағишланади.

Ушбу моддаларга мувофиқ, жамлама асар муаллифига (тузувчисига) фан, адабиёт ва санъат асарларига ишлов беришга, ижодий меҳнат натижасини ифодаловчи материалларни танлаб олиш ёки жойлаштиришга бўлган муаллифлик ҳуқуқи тегишлидир. Тузувчи жамлама асарга киритилган асарлардан ҳар бирининг муаллифи ҳуқуқларига риоя этган тақдирда, муаллифлик ҳуқуқидан фойдаланади. Агар муаллифлик шартномасида бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса, жамлама асарга киритилган асарларнинг муаллифлари ўз асарларидан фойдаланишга бўлган мутлақ ҳуқуқларини жамлама асардан қатъи назар, сақлаб қоладилар. Тузувчининг

муаллифлик ҳуқуқи бошқа шахсларнинг ўз жамлама асарларини яратиш учун айна ўша материалларни мустақил равишда танлаб олишларига ёки жойлаштиришларига тўсқинлик қилмайди.

1044-модда. Муаллифлик ҳуқуқи объектлари ҳисобланмайдиган материаллар

**Қуйидагилар муаллифлик ҳуқуқи объектлари ҳисобланмайди:
расмий ҳужжатлар (қонунлар, қарорлар ва шу кабилар), шунинг-
дек уларнинг расмий таржималари;**

**расмий рамзлар ва белгилар (байроқлар, герблар, орденлар, пул
белгилари ва шу кабилар);**

ҳалқ ижодиёти асарлари;

**оддий матбуот ахбороти тусидаги кундалик янгиликларга доир
ёки жорий воқеалар ҳақидаги хабарлар;**

**инсоннинг бевосита индивидуал асар яратишга қаратилган ижодий
фаолияти амалга оширилмасдан, муайян турдаги ишлаб чиқариш
учун мўлжалланган техника воситалари ёрдамида олинган натижалар.**

1. Шарҳланаётган моддада муаллифлик ҳуқуқи объектнинг барча белгиларига эга бўлган, аммо қонунга мувофиқ муаллифлик ҳуқуқи билан муҳофаза қилинмайдиган асарлар рўйхати кўрсатилган. Ушбу рўйхат тугал эмас.

2. Мазкур модда «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонуннинг 8-моддасида тўлиқ баён этилган.

Шуни назарда тутиш керакки, шарҳланаётган моддада муаллифлик ҳуқуқи объектнинг барча белгиларига мос келадиган, бироқ қонуннинг махсус кўрсатмаси туфайли (ФК 1044-моддаси) муаллифлик ҳуқуқи билан муҳофаза қилинмайдиган асарлар келтирилган.

3. Қонун ҳужжатлари, суднинг ҳал қилув қарорлари ва бошқа расмий ҳужжатлар расмий тусга эга бўлганлиги учун муаллифлик ҳуқуқий муҳофазаси соҳасига киритилмайди. Расмий ҳужжатларни кенг тарқатишни муайян шахсларнинг розилигига боғлиқ қилиб қўйиб бўлмайди.

4. Асарларнинг иккинчи гуруҳи — расмий рамзлар ва белгилар (байроқлар, герблар, орденлар, пул белгилари ва шу кабилар) ҳам расмий тусга эга бўлганлиги сабабли муҳофаза қилинмайди.

Бирок, расмий рамзлар ва белгилар улардан айна рамз ва белги сифатида фойдаланиш вақтидагина муҳофаза қилинмаслигини назарда тутиш керак. Масалан, банкнот тайёрлаш вақтида унинг дизайнини ишлаган муаллиф-рассомнинг розилигини олиш талаб қилинмайди. Аммо давлат арбобининг портрети банкнотларда фойдаланиш учун махсус яратилган бўлса-да, ундан откриткалар, тақвимлар, репродукциялар ва бошқа шу кабилар тайёрлашда, яъни пул белгиси билан боғлиқ бўлмаган ҳолда фойдаланиш учун ҳуқуқ эгасининг розилигини олиш зарур.

5. Халқ ижодиёти асарлари ҳақида гап борадиган бўлса, ушбу атамадан, қоида тариқасида, иккита маънода фойдаланилишини назарда тутиш керак. Бир жиҳатдан олганда, халқ ижодиёти дейилганда муайян халққа (миллатга, этносга) хос ижодиёт тушунилади. Бошқа жиҳатдан олганда эса, «халқ» ижоди, яъни муайян муаллифга (муаллифларга) эга бўлмаган асарлар тушунилади, бундай асарларнинг яратилишида жуда кўп одамлар иштирок этганлиги, уларнинг ҳар бири асарга ўз янгилигини киритганлиги натижасида муаллифлик «парчаланиб» кетади. Кўпгина асарлар бир вақтнинг ўзида халқ ижодиёти тўғрисидаги ҳар иккала тушунчага мос келади — муайян этноснинг маданияти соҳасига тааллуқли бўлади ва муайян муаллифга эга бўлмайди (масалан, ўзбек халқ эртаклари ва бошқа шу кабилар). Бирок, кўпинча асарлар халқ ижодиётига берилган таърифларнинг фақат биттасига мос келади. Масалан, ҳозирги замон халқ хунарамандларининг асарлари ва бошқа шу кабилар муайян этник маданиятга тааллуқли бўлганлиги учунгина халқ ижодиёти асари ҳисобланади. Ва аксинча, баъзи асарлар бирор-бир этник тусга эга бўлмайди, бироқ, айна бир вақтда муайян муаллифга эга бўлмаганлиги учун «халқ» ижодиёти сирасига киради.

Чамаси, шарҳланаётган модданинг маъносидан келиб чиқиладиган бўлса, халқ ижодиёти асарлари дейилганида муайян муаллифга эга бўлмаган, бироқ «халқ» яратган асарларнигина тушуниш керак. Бундай асарларнинг муайян эгасини — ҳуқуқ субъектини аниқлаб бўлмаганлиги учун ҳам улар муаллифлик ҳуқуқий муҳофаза соҳасидан чиқарилади. Халқ усталарининг асарлари эса (халқ ижодиёти сирасига киришига қарамай), муаллифлик асарлари ҳисобланиб, муаллифлик ҳуқуқи билан тўла-тўқис муҳофаза қилинади.

6. Шарҳланаётган модданинг бешинчи хатбошисида кўрсатилган асарлар гуруҳи: «оддий матбуот ахбороти тусидаги кундалик янгиликларга доир ёки жорий воқеалар ҳақидаги хабарлар»нинг муаллифлик ҳукуқи амал қилиши соҳасидан чиқарилганлиги миллий қонунчилик учун принципиал янгилик ҳисобланади.

Адабий ва бадиий асарларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги Берн конвенциясининг (Берн, 1986 йил 9 сентябрь) 2 (8)-моддасида (Ўзбекистон Республикаси ушбу Конвенцияга Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг 2004 йил 27 августдаги 681–II-сонли Қарорига мувофиқ қўшилган. Ушбу Конвенция Ўзбекистон Республикаси учун 2005 йил 19 апрелдан бошлаб кучга кирган) ушбу Конвенцияда берилган муҳофаза кун янгиликлари тўғрисидаги хабарларга ёки оддий матбуот ахбороти тусига эга бўлган турли воқеалар тўғрисидаги хабарларга татбиқ этилмаслиги назарда тутилган.

Бироқ, ушбу нормадан жуда эҳтиёткорлик билан фойдаланиш лозим. Чунки унда қанчалик қисқа ва лўнда бўлишидан қатъи назар, бировнинг хабарини ўзлаштириш мумкинлиги эмас, балки журналистнинг қандайдир бир воқеа ёки факт тўғрисидаги хабари уни ана шу воқеанинг яккаю-ягона «эгаси»га айлантирмаслиги ва бу воқеа ҳақида бошқа одамлар ҳам хабар тарқатиши мумкинлиги назарда тутилади.

7. Инсоннинг бевосита индивидуал асар яратишга қаратилган ижодий фаолияти амалга оширилмасдан, муайян турдаги ишлаб чиқариш учун мўлжалланган техника воситалари ёрдамида олинган натижалар (масалан, штампловчи босқинда деталлар тайёрлаш) алоҳида эътиборга лойиқдир. Бундай натижалар муайян турдаги ишлаб чиқариш учун мўлжалланганлиги туфайли алоҳида тусга эга. Боз устига, бундай ишлаб чиқариш инсоннинг бевосита индивидуал асар яратишга қаратилган ижодий фаолияти амалга оширилмаган ҳолда муайян турдаги ишлаб чиқариш учун мўлжалланганлиги кўрсатилган.

1045-модда. Расмий ҳужжатлар, рамзлар ва белгиларнинг лойиҳаларига бўлган ҳуқуқлар

Расмий ҳужжат, рамз ёки белгининг лойиҳасига бўлган муаллифлик ҳуқуқи лойиҳани яратган (ишлаб чиққан) шахсга тегишлидир.

Расмий ҳужжатлар, рамзлар ва белгиларнинг лойиҳаларини ишлаб чиққан шахслар, башарти бундай лойиҳани ишлаб чиқиш тўғрисида топшириқ берган орган томонидан тақиқланмаган бўлса, ўзлари яратган лойиҳаларни эълон қилишга ҳақлидирлар. Лойиҳани эълон қилишда уни ишлаб чиққан шахслар ўз исмларини кўрсатишга ҳақлидирлар.

Ваколатли орган расмий ҳужжат тайёрлаш учун лойиҳадан, башарти лойиҳа уни ишлаб чиққан шахс томонидан эълон қилинган ёки тегишли органга юборилган бўлса, мазкур шахснинг розилигисиз фойдаланиши мумкин.

Лойиҳа асосида расмий ҳужжатлар, рамзлар ва белгилар тайёрлаш чоғида расмий ҳужжат, рамз ёки белги тайёрлаётган органнинг хоҳишига кўра лойиҳага қўшимчалар ва ўзгартишлар киритилиши мумкин.

Ваколатли орган лойиҳани маъқулаганидан кейин лойиҳадан уни ишлаб чиққан шахснинг исми-шарифини кўрсатмаган ҳолда фойдаланиш мумкин.

1. Шарҳланаётган модда расмий ҳужжатлар, рамзлар ва белгиларнинг лойиҳаларига бўлган муаллифлик ҳуқуқига бағишланган. ФКнинг 1044-моддасига мувофиқ, расмий ҳужжатлар, рамзлар ва белгиларнинг ўзи муаллифлик ҳуқуқи объекти ҳисобланмайди. Бироқ, ушбу ҳужжатлар, рамзлар ва белгиларнинг лойиҳаларига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи юзага келади.

2. Лойиҳа объектив шаклда амал қила бошлаган пайтдан эътиборан юзага келадиган муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш муддатига доир масала муҳимдир (қаралсин: ФКнинг 1041-моддаси). Лойиҳани ишлаб чиққан шахслар бундай лойиҳаларни эълон қилиш ва ўз исмларини кўрсатишга ҳақлидирлар. Бироқ, лойиҳа ишлаб чиқиш топшириғини берган орган эълон қилинган лойиҳани расмий равишда сўраб олиши мумкин. Бу ҳол лойиҳанинг махфий тусга эга эканлиги ёки расмий ҳужжат, рамз ёки белги ишлаб чиқилганлиги тўғрисида олдиндан ошкор қилиш номақбуллиги билан боғлиқ бўлиши мумкин.

3. Бироқ, лойиҳа эълон қилинган ёки ваколатли органга топширилган пайтдан эътиборан мазкур орган лойиҳадан фойдаланишга ва унга ишлаб чиққан шахснинг розилигисиз қўшимчалар ва ўзгартишлар киритишга

ҳақли (ФК 1045-моддасининг тўртинчи қисми). Муаллифлик ҳуқуқи ҳали мавжуд, аммо жиддий равишда чекланади.

4. Шундай қилиб, ваколатли орган лойиҳани маъқуллаганидан кейин лойиҳадан уни ишлаб чиққан шахснинг исми-шарифини кўрсатмаган ҳолда фойдаланиш мумкин (ФК 1045-моддасининг бешинчи қисми). Бундай ҳолда муаллифлик ҳуқуқи амалда тугайди. Бунда лойиҳани ишлаб чиққан шахслар унинг муаллифлари сифатида қолаверадилар, бироқ уларнинг расмий ҳужжат, рамз ёки белгига бўлган муаллифлик ҳуқуқи сақлаб қолинмайди.

1046-модда. Асар муаллифи. Муаллифлик ҳуқуқининг юзага келиши. Муаллифлик презумпцияси

Асар кимнинг ижодий меҳнати билан яратилган бўлса, ана шу фуқаро асар муаллифи деб эътироф этилади.

Фан, адабиёт ва санъат асарига муаллифлик ҳуқуқи уни яратиш факти бўйича юзага келади. Муаллифлик ҳуқуқининг юзага келиши ва амалга оширилиши учун асарни рўйхатдан ўтказиш ёки бирон-бир бошқа расмийликка риоя этиш талаб қилинмайди.

Асарнинг асл нусхасида ёки нусхасида муаллиф сифатида кўрсатилган шахс, агар бошқача ҳол исботланмаган бўлса, асар муаллифи ҳисобланади.

Асар имзосиз ёки таҳаллус остида чоп этилган тақдирда (муаллифнинг таҳаллуси унинг ким эканлигига шубҳа қолдирмайдиган ҳоллар бундан мустасно), асарни чоп этган, асарда исми ёки номи кўрсатилган ношир, агар бошқа далиллар бўлмаса, муаллифнинг вакили ҳисобланади ҳамда муаллифнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва уларнинг амалга оширилишини таъминлаш ҳуқуқига эгадир. Бу қоида бундай асар муаллифи ўз шахсини ошқор этгунига ва ўзининг муаллиф эканлигини маълум қилгунига қадар амалда бўлади.

1. Берн Конвенцияси (Берн, 1886 йил 9 сентябр) илм-фан, адабиёт ва санъат асарларига муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича асосий халқаро шартномалардан биридир. Ўзбекистон 2005 йилда Берн конвенциясига қўшилиб, Ўзбекистон Республикасининг халқаро ҳуқуқий меъёрларига мос келадиган «Муаллифлик ҳуқуқлари ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги

Қонуни янги таҳрирда қабул қилди. Ўзбекистон Республикасининг «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонунининг 3-моддасида «Муаллиф — ижодий меҳнати билан асар яратган жисмоний шахс» эканлиги белгиланган. Бунда муаллифликни эътироф этиш учун жисмоний шахснинг фуқаролиги ёки ёши аҳамиятга эга бўлмайди.

Асарга нисбатан субъектив ҳуқуқларга эга бўлган шахс муаллифлик ҳуқуқининг субъекти ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси қонунлари бўйича муаллифлик субъектив ҳуқуқларига Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ва чет эл фуқаролари, уларнинг ворислари ва бошқа ҳуқуқни қабул қилувчилар, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг ўзи эга бўлиши мумкин, Юқоридаги ҳар бир субъект учун асарга нисбатан ҳуқуқ турлича юридик фактлар асосида вужудга келади. Бири учун ижодий фаолияти натижасида асар яратиш асос бўлиб хизмат қилса, иккинчиси ворислик бўйича муаллифлик ҳуқуқларини олса, учинчиси муаллифлик шартномаси ва ҳоказо орқали субъектив ҳуқуқларга эга бўлади.

Муаллифлик ҳуқуқининг муҳим субъекти ўз ижодий фаолияти билан асар яратган шахс ҳисобланади. Жинсидан, ёшидан, муомала лаёқатидан қатъи назар, ҳар қандай шахс асар муаллифи бўлиши мумкин. Нафақат асл (оригинал) асар ижодкорларигина, балки ҳосила асарларга нисбатан ҳам муаллифлик ҳуқуқи тан олинади (ушбу Кодекснинг 1043-моддасига қаранг).

Бундан ташқари, ижодий асарлар вояга етмаганлар, ўсмирлар томонидан, шунингдек муомалага лаёқатсиз ёхуд муомала лаёқати чекланган шахслар томонидан ҳам яратилиши мумкин. Бундай тоифадаги шахсларнинг муаллифлик ҳуқуқлари уларнинг ота-оналари, васий ёки ҳомийлари томонидан амалга оширилади.

Вояга етмаганлар ва муомала лаёқати чекланганларнинг муаллифлик ҳуқуқларини амалга ошириш бирмунча ўзгачарок. Ўн тўрт ёшга тўлмаган, шунингдек муомалага лаёқатсиз деб танилган шахсларнинг муаллифлик ҳуқуқларини уларнинг ота-оналари, фарзандликка олувчилари ва васийлари амалга оширади. Жумладан, вояга етмаганлар номидан муаллифлик шартномаларини уларнинг ота-оналари ёхуд қонуний вакиллари тузади. Бу нарса ота-оналар, қонуний вакиллар ушбу шартнома бўйича ўзларига қандайдир мажбуриятлар олади ва уларнинг бажармаслиги учун жавобгар бўлади деган маънони билдирмайди. Шартнома бўйича тараф бўлиб

вояга етмаган шахснинг ўзи қатнашади, ота-оналар ва қонуний вакиллар эса, вояга етмаган номидан қатнашади, холос,

Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар ўз муаллифлик ҳуқуқларини мустақил амалга оширади (ФК нинг 27-моддаси).

Ўзбекистон Республикаси қонунлари бўйича жисмоний шахслар билан бир қаторда юридик шахслар ҳам муаллифлик ҳуқуқларига эга бўлиши мумкин. Агар юридик шахслар ижодкор ҳуқуқларини қабул қилувчи бўлиб ҳисобланса, унинг муаллифлик ҳуқуқларига эга бўлиши ҳеч қандай шубҳа туғдирмайди. Масалан, юридик шахс айрим муаллифлик ваколатларига муаллиф хизмат вазифасини бажариш вақтида асар яратган ҳолларда эга бўлиши мумкин. Барча ҳолларда юридик шахс илк маротаба жисмоний шахс-ижодкор эга бўлган муаллифлик ҳуқуқларига қонунда кўрсатилган асослар бўйича ҳосила тарзда эга бўладилар. Чунки ижод қилиш, яратиш фақат инсонгагина хос хусусиятдир. Муайян жисмоний шахс (шахслар)нинг ижодий меҳнатини уз ичига қамраб олмаган юридик шахснинг қандайдир ижодий фаолияти тўғрисида сўз юритиш мантқиққа зид бўлган бўлур эди. Юридик шахс фақатгина жисмоний шахсларнинг эркин ижод қилиши учун моддий шарт-шароит яратишга қаратилган ташкилий чора-тадбирлар кўрганлиги тўғрисида гапириш мумкиндир, аммо бундай хатти-ҳаракатлар юридик шахснинг дастлабки муаллифлик ҳуқуқларига эга бўлишини билдирмайди.

Шу билан бирга муаллифлик ҳуқуқларининг субъектлари нафақат Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, балки чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаганлар ҳам бўлиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида биринчи марта чоп этилган ёки чоп этилмаган бўлса-да, асл нусхаси бирон-бир объектив шаклда унинг ҳудудида турган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амал қилади. Бундай ҳолда муаллифлик ҳуқуқи муаллифга ва унинг меросхўрларига, шунингдек фуқаролигидан қатъи назар, муаллифнинг бошқа ворисларига тегишли деб эътироф этилади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, муаллифлик ҳуқуқининг субъекти турли-туман шахслар бўлиши мумкин, аммо асар муаллифи деб ижодий меҳнат билан асар яратган шахсигина тушунамиз.

2. Муаллифлик ҳуқуқи шарҳланаётган модданинг иккинчи қисмида асарга нисбатан муаллиф ўзининг эътироф этилиши ва асардан фойдала-

нилганида бундай эътирофни талаб қилиш ҳуқуқи сифатида белгиланган, бунда айни битта асарга нисбатан бошқа шахсларнинг муаллиф сифатида эътироф этилиши истисно қилинади.

Муаллифлик ҳуқуқи, муаллифлик исми-шарифига бўлган ҳуқуқ ва муаллиф обрўсини ҳимоя қилиш ҳуқуқи муддатсиз муҳофаза қилинади (Ўзбекистон Республикасининг «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонуни 35-моддасининг бешинчи қисми).

Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Бутунжаҳон Интеллектуал Мулк тўғрисидаги Намунавий Қонунида, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонунининг 10-моддасида муаллифлик презумпцияси ўз аксини топган. Бу презумпцияга асосан, агар бошқача далил, исботлар бўлмаса асар биринчи марта эълон қилинганда асарнинг асли ёки унинг нусхасида муаллиф деб кўрсатилган шахс номи кўрсатилган ношир асар муаллифи деб тан олинади. Бинобарин, ижодкор шахс ўзининг муаллифлигини, то бошқа шахслар бунинг аксини исботламагунича, ҳеч кимга исботлаб ўтиришга мажбур эмас. Ваҳоланки, унинг муаллифлиги сўзсиз тан олиними керак.

3. Шарҳланаётган модданинг тўртинчи қисмида асар имзосиз ёки таҳаллус остида чоп этилган тақдирда, асарни чоп этган, асарда исми ёки номи кўрсатилган ношир, агар бошқа далиллар бўлмаса, муаллифнинг вакили ҳисобланиши ҳамда муаллифнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва уларнинг амалга оширилишини таъминлаш ҳуқуқига эга эканлиги назарда тутилган. Бу қоида бундай асар муаллифи ўз шахсини ошкор этгунига ва ўзининг муаллиф эканлигини маълум қилгунига қадар амалда бўлади. Ушбу қоида муаллифлик ҳуқуқининг муҳим таркибий жиҳатидир, негаки, ҳаётий вазиятлар, жамият ва давлат тараққиётининг турли босқичлари тақозоси билан ҳар қандай шахснинг асар эълон қилиш ҳуқуқи қонун ёки жамият томонидан таъқиб қилинмаслиги керак. Бунда муаллиф таҳаллуси унинг шахсига тааллуқли ҳар қандай шубҳани истисно этадиган ҳоллар учраганда муаллифлик ҳуқуқи тўғрисидаги умумий қоидалар амал қилади.

1047-модда. Ҳаммуаллифлик

Икки ёки ундан ортиқ фуқаронинг биргаликдаги ижодий меҳнати натижасида яратилган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи, мазкур

асар бўлинмас бир бутун ёки ҳар бири ҳам мустақил мазмунга эга қисмлардан иборат эканлигидан қатъи назар, ҳаммуаллифларга биргаликда тегишли бўлади.

Башарти асарнинг муайян қисмидан унинг бошқа қисмларига боғлиқ бўлмаган ҳолда фойдаланиш мумкин бўлса, бу мустақил мазмунга эга бўлган қисм деб эътироф этилади.

Ҳаммуаллифларнинг ҳар бири, башарти уларнинг ўртасидаги келишувда ўзгача ҳол назарда тутилган бўлмаса, асарнинг ўзи яратган, мустақил мазмунга эга бўлган қисмидан ўз хоҳишига кўра фойдаланишга ҳақлидир.

Ҳаммуаллифлар ўртасидаги муносабатлар, қоида тариқасида, келишув асосида белгиланади. Бундай келишув бўлмаган тақдирда асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи барча муаллифлар томонидан биргаликда амалга оширилади, муаллифлик ҳақи эса улар ўртасида тенг тақсимланади.

Башарти ҳаммуаллифларнинг асари бўлинмас бир бутунни ташкил этса, асардан фойдаланишни етарли асослар бўлмай туриб тақиқлаб қўйишга ҳаммуаллифлардан ҳеч бири ҳақли эмас.

1. Шарҳланаётган моддада ҳаммуаллифликнинг қонуний таърифи берилган. Унга асосланган ҳолда қуйидагиларни айтиш мумкин:

а) агар асар биргаликдаги меҳнат натижасида яратилса, ҳаммуаллифлик юзага келиши мумкин. Таъкидлаш зарурки, ҳаммуаллифликдаги асар бир неча одамнинг айна биргаликдаги ижодий меҳнати орқали яратилади. Мана шу аниқлаштириш орқали ижодий, интеллектуал, маънавий фаолият натижалари, дейлик, пудрат, ҳақ эвазига хизматлар кўрсатиш, биргаликдаги фаолият шартномалари ва шу каби моддий тусга эга натижалардан аниқ фарқланади, ҳолбуки булар ҳам кўпинча бир неча одамнинг саъй-ҳаракатлари натижаси ҳисобланади;

б) ҳаммуаллифликда муаллифлик ҳуқуқи бир неча фуқарога (ҳаммуаллифга) биргаликда тегишли бўлади, бунда:

улар яратган асар (масалан, бир неча кишининг меҳнати билан яратилган ЭҲМ учун дастур ва бошқалар) бўлинмас бир бутунни ташкил этиши ёки этмаслиги аҳамиятга эга эмас. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, асар уни умуман бир неча қисмга бўлиш мумкин бўлмаса (акс ҳолда у ўзининг ҳар қандай кадр-қимматини йўқотади, у қандай эҳтиёжни қондириш мақсадида

яратилган бўлса, ана шу эҳтиёжни қондиrolмай қолади, атрофдагилар уни асар сифатида қабул қилолмайди ва бошқа шу кабилар) ёки бир неча қисмга бўлиш мумкин бўлса-да, бироқ юзага келган ҳар бир қисм (худди шунингдек яхлит асар ҳам) ҳеч қандай мустақил аҳамиятга эга бўлмаса (ушбу қисмларнинг ҳеч қайси биридан муаллифлар ёки учинчи шахслар фойдаланиши мумкин бўлмай қолса), бўлинмас бир бутун бўлади;

ёки ҳар бири мустақил мазмунга эга бўлган бир неча қисмдан иборат бўлади. Мунтазам талқин қилиб бориш бир қатор муҳим хулосалар чиқариш имконини беради, чунончи: асарнинг муайян қисми мустақил мазмунга эга бўлиши ҳақида гап борганда, шак-шубҳасиз, яхлит асарнинг ўзи ҳам худди шундай мустақил мазмунга эга бўлади; «мустақил мазмунга эга» деган сўзлар асар қисмларидан уларни бир-биридан ажратган ҳолда, яъни автоном равишда фойдаланиш ҳам мумкинлигини англатади: улар ижодий фаолиятнинг натижаси сифатида ўзининг муайян кадр-қимматини сақлаб қолади ва у ёки бу эҳтиёжни қондиришга қодир бўлади. Худди шунингдек асар қисмлари қайтадан бирлаштирилганида ҳам улардан бир неча шахснинг интеллектуал, маънавий фаолияти натижаси сифатида фойдаланиш мумкин. Бундай тарздаги муаллифликда юзага келган асарлар жумласига мусиқали драма, опера кабиларни киритиш мумкин.

Юқорида таъкидланган икки турдаги ҳаммуаллифликда яратилган асарлар уларнинг ҳаммуаллифларига биргаликда тегишли бўлади. Ҳаммуаллифларнинг ҳар бири яратган асарнинг ўзлари томонидан яратилган ва мустақил аҳамиятга эга бўлган қисмига муаллифлик ҳуқуқини сақлаб қолади.

Бунда улардан фойдаланишнинг ҳар қандай шакли (усули) (масалан, такрорлаш, тарқатиш, сотиш, прокатга бериш, ижарага бериш) назарда тутилади;

в) ҳаммуаллифлардан ҳар бирининг иштирок этиш улуши, характери, ҳажми ушбу модда доирасидан ташқарида қолади: энг муҳими улар биргаликда интеллектуал фаолият билан шуғулланганликлари, ижодий меҳнат қилганликлари ва бунинг натижасида асар яратилганлиги фактидир;

г) ҳаммуаллифликни икки ва ундан ортиқ шахс ҳамкорлигининг бошқа турларидан (ҳатто, муайян асар яратилишидаги ҳамкорликдан ҳам) фарқлаш керак, хусусан: муаллиф ва машинистка, матнни терувчи шахслар, китобни саҳифаловчилар ва бошқа шу кабилар билан техник ҳамкорликдан; муаллиф билан асарни бошқа тилга таржима қилган шахс

ўртасидаги ҳамкорликдан; муаллиф билан адабий таҳририй ишларни ва шу каби бошқа ишларни бажарувчилар (масалан, корректор, бадий муҳаррир) ўртасидаги ҳамкорликдан фарқлаш керак;

қуйида келтириладиган шахслар ҳаммуаллифлар ҳисобланмайди:

мавжуд бошқа (нисбатан ҳажмдор) асарнинг қисмлари ҳисобланган асарларни мустақил яратган шахслар. Масалан, ФКга шарҳ тайёрлана-ётганида унинг биринчи қисмига бир шахс, иккинчи қисмига эса бошқа шахс шарҳ ёзса, юқорида назарда тутилган вазият юзага келади;

ҳаммуаллифлардан бири бошқа муаллифнинг асаридан фойдаланган бўлса-да, бироқ у ижодий жиҳатдан мустақил асар яратса (масалан, муаллиф машҳур тарихчи олимнинг монографиясида таҳлил этилган тарихий далиллар, воқеалар ва бошқа шу кабиларга таянган ҳолда тарихий роман ёзган бўлса).

Юқорида санаб ўтилган барча ҳолларда ҳаммуаллифликнинг энг муҳим белгиларидан бири — икки ва ундан ортиқ шахснинг биргаликда ижодий фаолияти, худди шунингдек бундай фаолиятнинг ягона натижаси мавжуд бўлмайди.

Ҳаммуаллифлар ўртасидаги муносабатлар уларнинг ўзаро келишуви билан белгиланиши мумкин. Бундай келишув бўлмаганда, бундай асарга нисбатан муаллифлик ҳуқуқи барча муаллифлар томонидан биргаликда амалга оширилади.

Илмий тўпламлар, энциклопедик луғатлар ва бошқа вақтли матбуот нашрини мустақил равишда ёки бирон-бир нашриёт воситасида чиқарувчи шахслар ана шу яхлит ўз нашрларига нисбатан муаллифлик ҳуқуқларига эга бўлади. Бундай асарларга киритилган асарларнинг муаллифлари ўз-ўзидан муаллифлик ҳуқуқларига эга бўлади,

Кинофильм ва бошқа хил фильмларга нисбатан муаллифлик ҳуқуқи унинг муаллифларига ушбу фильмни олган юридик шахсга тегишли бўлади.

Сахнага қўювчи муҳаррирга, бастакорга, рассомга, шунингдек кинофильмга таркибий қисм бўлиб кирган бошқа асарларнинг муаллифларига муаллифлик ҳуқуқи ҳар кимнинг ўз асарига нисбатан тегишли бўлади.

Радио ва телевидение кўрсатув-эшиттиришларига нисбатан муаллифлик ҳуқуқи буларни етказиб берувчи ташкилотларга, бу эшиттириш-кўрсатувларга киритилган асарларга нисбатан эса уларнинг муаллифларига тегишли бўлади.

Биргаликда қилинган бундай ҳаммуаллифликдаги меҳнатнинг хусусияти шундан иборатки, бунда биргаликдаги меҳнат жараёнига эмас, балки биргаликда маълум ижодий натижага эришилади.

У ёки бу шахсларни ҳаммуаллиф деб тан олишнинг асосий шартларидан бири — улар ўртасидаги ўзаро келишувнинг мавжудлигидир. Чунончи бундай келишув муаллифларнинг асар яратишга қаратилган биргаликдаги ижодий меҳнатлари уларнинг ўз эрк-иродалари асосида амалга оширилган бўлиши керак. Бундай келишув ҳар қандай шаклда ва асар устида ишлашнинг ҳар қандай жараёнида содир бўлиши мумкин. Келишув предмети тугатилган асарга қўшимча киритишга қаратилган бўлиши ҳам мумкин.

Келажақда тайёрланиши лозим бўлган асарни ижодий ҳамкорликда яратиш учун келишув ҳеч қандай юридик жиҳатдан аҳамиятга эга бўлмаган дастлабки келишувдир, бинобарин юридик оқибатлар келиб чиқиши учун бундай ҳаммуаллифлар томонидан асар яратилган бўлиши лозим.

Баъзан вафот этган муаллифларнинг асарларини қайта ишлаш натижасида ҳаммуаллифлик келиб чиқиши мумкин.

Бунда ҳаммуаллифлик тегишли ворислар ёхуд асар дахлсизлигини кўриқлаш зиммасида бўлган шахслар розилиги билан амалга оширилиши мумкин.

1048-модда. Ҳосила асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи

Ҳосила асар муаллифига фан, адабиёт ва санъат асарининг мазкур муаллиф томонидан амалга оширилган қайта ишланмасига бўлган муаллифлик ҳуқуқи тегишлидир.

Ҳосила асар муаллифи қайта ишланган асар муаллифи ҳуқуқларига риоя этган тақдирда, ўзи яратган асарга муаллифлик ҳуқуқидан фойдаланади.

Ҳосила асар муаллифининг муаллифлик ҳуқуқи қайта ишлашга асос бўлган асарни бошқа шахслар ҳам ўзлари қайта ишлашларига тўсқинлик қилмайди.

1. Шарҳланаётган моддада ҳосила асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи кўриб чиқилади. Ҳосила асар ўз ичига шундай материалларни оладики, қоида тариқасида, ана шу материалларнинг ўзи асар ҳисобланади. ФКда тўғридан-тўғри кўрсатилганига мувофиқ, ҳосила ва жамлама асарлар

муаллифлик ҳуқуқи билан муҳофаза қилинади. Бунда ҳосила асарлар асосланган ёки жамлама асарлар ўз ичига олган асарлар муаллифлик ҳуқуқи объектлари бўлиши ёки бўлмаслиги аҳамиятга эга эмас.

Ҳосила асарлар жумласига кирувчи асарлар ушбу Кодекснинг 1043-моддасида кўрсатиб ўтилган. Бундай асарлар бошқа муаллиф (хаммуаллифлар)нинг ижодий фаолияти натижалари бўлган фан, адабиёт, санъат асарларини қайта ишлаш, шунингдек таржима қилиш, тўплаш (йиғиш) ва бошқа хил тарзда жамлаш натижасида вужудга келиши мумкин. Шунинг билан бирга бундай асарларни яратиш учун асос бўлган асарлар муаллифлик ҳуқуқи объектлари ҳисобланмаслиги ҳам мумкин. Масалан, ушбу Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик Кодексига шарҳлар ҳосила асар бўлиб, бундай асар ўз ичига муаллифлик ҳуқуқи объекти ҳисобланмайдиган асарни (кодексни) олган. Аксинча, роман ёхуд пьесанинг таржимаси албатта ҳосила асар ҳисобланса-да, аммо у муаллифлик ҳуқуқининг объекти ҳисобланган асарни таржима қилиш натижасида бунёдга келади.

Умуман қонун билан қўриқладиган мустақил ва ҳосила асарларга бўлишнинг амалий аҳамияти шундаки, мустақил асарлардан фойдаланилганда унинг муаллифи ихтиёри, эрк-иродаси ҳисобга олинади, ҳосила асарлар яратилганда ва фойдаланилганда бундай ҳосила асарларни яратиш учун асос бўлган ижодий асар муаллифларининг розиликлари керак бўлади.

Ҳосила асарни бунёдга келтирувчилар тегишли ҳосила асарларнинг муаллифлари деб эътироф этилади.

2. Ҳикоя услубидаги асарни драма асари ёхуд драма асарни сценарий асарига айлантириш, босилиб чиққан айрим асарларни ҳамда улардан олинган парчаларни илмий ўқув ишларда кўчириб босиш ёхуд бундай асарлар тўғрисида вақтли матбуотда, радио, телевидениеда хабар бериш, жумладан аннотация, реферат шаклида хабар бериш, омма олдида сўзланган нутқларни, докладларни киноларда акс эттириш, босилиб чиққан асарни магнит лентасига ёхуд бошқа техник воситалар ёрдамида ёзиб олиш, тасвирий санъат асаридан саноат буюмларида фойдаланиш каби бир қатор қайта ишлашлар, жамлашлар туфайли ҳосила асарлар яратилиши мумкин. Аммо мазкур ҳосила асарнинг муаллифи ўз асарига киритилган асар муаллифларининг бир қатор шахсий номулкий ҳуқуқларига, чунончи, муаллифлик, муаллифлик номига бўлган, асарнинг дахлсизлигига бўлган, фойдаланиш каби

хуқуқларига риоя қилган тақдирдагина, ҳосила асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқидан фойдаланади.

Асарни босиб чиқариш мақсадида бошқа тилга таржима қилишга ушбу асар муаллифи ёхуд унинг муаллифлик ҳуқуқини олган шахслар розилиги билангина йўл қўйилади.

Ўзбекистон Республикасининг ваколатли органлари Ўзбекистон қонунларида белгиланган тартибда, тегишли ҳолларда Ўзбекистон Республикаси қатнашаётган халқаро шартномалар шартларига риоя қилиб, асарни бошқа тилга таржима қилишга ва бу таржимани босиб чиқаришга рухсат беришлари мумкин.

Асарни таржима қилиш ёхуд таржима қилишга рухсат бериш муаллифнинг асрдан фойдаланиш ҳуқуқининг унсури, бошқача қилиб айтганда таркибий қисмларидан биридир.

Асардан фойдаланиш ҳуқуқи эса ўз навбатида муаллифни бунинг учун ҳақ олиши муқаррарлигини келтириб чиқаради.

Муаллифнинг таржимага рухсат бериш ҳуқуқи муаллифнинг асар дахлсизлигига бўлган ҳуқуқи билан чамбарчас боғлиқдир. Асл нусха (оригинал) асар муаллифи таржимадан таржимонга нисбатан кам манфаатдор эмас. Худди шу сабабли у таржимонни танлаш ҳуқуқига эга. Шунинг учун амалиётда «муаллифлаштирилган таржима» кўплаб учрайди.

1049-модда. Асарлар яратилишини ташкил этувчи шахсларнинг ҳуқуқлари

Асарлар яратилишини ташкил этувчи шахслар (аудиовизуал асарларни тайёрловчилар, энциклопедиялар ноширлари, продюссерлар ва бошқа шу кабилар) тегишли асарларнинг муаллифлари деб эътироф этилмайди. Бироқ ушбу Кодексда ёки бошқа қонунларда назарда тутилган ҳолларда, бундай шахслар ана шу асарлардан фойдаланишда мутлақ ҳуқуқларга эга бўладилар.

Аудиовизуал асарни тайёрловчи бу асардан фойдаланилганда ўз исми ёки номини кўрсатишга ёхуд исми ёки номи кўрсатилишини талаб қилишга ҳақлидир.

Энциклопедиялар, энциклопедик луғатлардан, илмий ишларнинг даврий ва давомли тўпламларидан, газеталар, журналлар ҳамда

бошқа даврий нашрлардан фойдаланишга бўлган мутлак ҳуқуқлар уларнинг ноширига тегишлидир. Бундай нашрлардан ҳар қандай тарзда фойдаланилганда ношир ўз исми ёки номини кўрсатишга ёхуд исми ёки номи кўрсатилишини талаб қилишга ҳақлидир. Бундай нашрларга киритилган асарларнинг муаллифлари, агар муаллифлик шартномасида бошқача ҳол назарда тутилган бўлмаса, умуман нашрдан қатъи назар, ўз асарларидан фойдаланишга бўлган мутлак ҳуқуқларини сақлаб қоладилар.

1. Шарҳланаётган моддада тегишли асарлар, масалан, аудиовизуал асарларни тайёрловчилар, энциклопедиялар ноширлари, продюссерлар ва бошқа шу каби асарлар яратилишини ташкил этувчи шахслар белгилаб берилади.

Бунда ФКга ва бундай шахслар ана шу асарлардан фойдаланишда мутлак ҳуқуқларга эга бўлиши ҳолларини назарда тутувчи бошқа қонунларга ҳавола қилинади.

2. Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисмида аудиовизуал асарни тайёрловчи бу асардан фойдаланилганда ўз исми ёки номи кўрсатилишини талаб қилишга ҳақли эканлиги назарда тутилади. Ушбу талабнинг муҳимлиги шундаки, аудиовизуал асарнинг ёзма шакли бўлмайди, балки у товуш ва тасвир ёрдамида етказилади ва шундан келиб чиққанда, мазкур асарнинг муаллифи кўрсатилмаса, асар эгасизга айланади ва оқибатда ҳар қандай шахс ана шу асарга бўлган ҳуқуқни талаб қилиши мумкин бўлиб қолади, бинобарин, муаллифнинг ҳуқуқи бузилади.

3. Шарҳланаётган модда иккинчи қисмида бўлгани каби унинг учинчи қисмида ҳам энциклопедиялардан, энциклопедик луғатлардан, илмий ишларнинг даврий ва давомий тўпламларидан, газеталар, журналлар ҳамда бошқа даврий нашрлардан фойдаланилганда уларнинг ношири ўз номи кўрсатилишини талаб қилишга ҳақли эканлиги белгиланган. Шу билан бирга энциклопедик луғатлар, тўпламлар ва бошқа шу кабиларга киритилган асарларнинг муаллифлари ўз асарларидан фойдаланишга бўлган мутлак ҳуқуқларни ўзларида сақлаб қоладилар.

1050-модда. Муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоя белгилари

Алоҳида муаллифлик ҳуқуқининг эгаси ўз ҳуқуқларидан хабардор этиш учун асарнинг ҳар бир нусхасида акс эттириладиган ва

куйидаги уч унсурдан иборат муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоя белгисидан фойдаланиши мумкин:

айлана ичига олинган лотинча «С» ҳарфи;

алоҳида муаллифлик ҳуқуқлари эгасининг исми (номи);

асар биринчи марта эълон қилинган йил.

Муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоя белгисида кўрсатилган шахс, башарти бошқа ҳол исботланмаган бўлса, ҳуқуқ эгаси ҳисобланади.

1. Шарҳланаётган моддада муаллифлик ҳуқуқининг муҳофаза белгилари тўғрисидаги қоида кўрсатилган. Мазмунига кўра худди шундай модда «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонунда ҳам мавжуд (11-модда). Демак, муаллиф ва (ёки) ҳуқуқ эгаси ўзининг алоҳида ҳуқуқларидан хабардор этиш учун асарнинг ҳар бир нусхасида акс эттириладиган ва албатта куйида келтириладиган уч унсурдан иборат бўлган муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоя белгисидан фойдаланишга ҳақли:

айлана ичига олинган лотинча «С» ҳарфи;

алоҳида муаллифлик ҳуқуқлари эгасининг исми (номи);

асар биринчи марта эълон қилинган йил.

2. Муаллифлик ҳуқуқига доир миллий қонунчиликда муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоя белгилари тўғрисидаги эълатма илк бор 1973 йилда Совет Иттифоқи 1952 йилдаги (1971 йил 24 июлда Парижда қайта кўрилган) Муаллифлик ҳуқуқи тўғрисидаги Бутунжаҳон конвенциясига қўшилганидан кейин тилга олинган.

Таъкидлаш зарурки, турли ҳуқуқий тизимларга эга бўлган мамлакатларда шундай талаблар мавжудки, уларни бажариш асарга муаллифлик ҳуқуқи ҳимояси бериш учун зарур бўлади. Хусусан, айрим давлатларда асарни ваколатли давлат органларида рўйхатдан ўтказиш ва (ёки) уларга асарнинг нусхаларини сақлаш учун топшириш талаб қилинган. Бунга ўхшаш талабларнинг мавжудлиги ана шу мамлакатларнинг, биринчи навбатда, АҚШ ва Америка қитъасидаги бошқа давлатларнинг муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг халқаро тизимида иштираётганига тўғриватди. Ушбу тизим учун асосий халқаро шартнома бўлган Берн конвенциясида қандайдир расмийлик билан муаллифлик ҳуқуқи ҳимояси бериш назарда тутилмаган. Муаллифлик ҳуқуқи тўғрисидаги бутунжаҳон конвенциясининг қабул қилиниши вақтида муайян расмийликларга риоя этиш талаб қилинадиган

мамлакатлардаги хорижий муаллифларнинг асарларига ягона, универсал қоида асосида муаллифлик ҳуқуқи ҳимояси беришга қарор қилинди.

3. Муаллифлик ҳуқуқи тўғрисидаги бутунжаҳон конвенцияси III моддасининг 1-бандига мувофиқ: «Ҳар бир Аҳдлашувчи Давлатнинг миллий қонунчилигига асосан муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилишнинг шартларидан бўлган қуйидаги талаблар: нусхаларни депонентлаш, рўйхатга олиш, муаллифлик ҳуқуқини сақлаб қолиш ҳақидаги қўшимчалар, нота-риал гувоҳномалар, солиқларнинг тўланиши, ушбу Давлатнинг ҳудудида асарнинг тайёрланиши ёки нашр этилишини мазкур Конвенция асосида ҳимоя қилаётган бу Давлат ҳудудида илк бор нашр қилинмаган ёки муаллифлари мана шу Давлатнинг фуқаролари бўлмаган асарларга нисбатан бажарилган деб ҳисоблаш керак. Бундай асарларнинг илк бор нашр қилинганларидан бошлаб, барча нусхалари муаллифнинг нусхаси билан илк бор нашр қилинган йили ва муаллифлик ҳуқуқи эгасининг исми кўрсатилган © белгига эга бўлади. Ушбу белги, муаллифнинг исми ва нашр қилинган йили муаллифлик ҳуқуқи сақлаб қолинишини англаувчи тарзда жойлаштирилган бўлиши керак». Ушбу қоидалар Берн Конвенцияси(Берн, 1886 йил 9 сентябр)нинг 5-моддасида ҳам ўз аксини топган.

Дарҳақиқат, асарларнинг Европа мамлакатларидан бўлган муаллифларидан ўз асарларига АҚШда ҳимоя олиш учун АҚШ қонун ҳужжатларида назарда тутилган барча тартиб-таомилларни бажариш (асарни Муаллифлик ҳуқуқи бюросида рўйхатдан ўтказиш, асар нусхаларини Конгресс кутубхонасида депонентлаш ва бошқа шу кабилар) бундан буён талаб қилинмайдиган бўлди. Асарларнинг нусхаларига муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоя белгиси — «копирайт белгиси» (лотинча «С» ҳарфи — «copyright» — «муаллифлик ҳуқуқи» бош ҳарфи) жойлаштириш ва америкалик муаллифларнинг асарлари билан бир қаторда муаллифлик ҳуқуқи ҳимоясини олиш кифоя бўлди.

4. Шундай қилиб, муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоя белгиси дастлаб халқаро ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлиб, давлатнинг ичида муаллифлик-ҳуқуқий ҳимоя беришга ҳеч бир тарзда таъсир кўрсатмади (бу ҳол расмийликларни бажариш умуман талаб қилинмаган давлатларга ҳам, ўз муаллифларига нисбатан талабларни бажариш мажбурий эканлигича қолган давлатларга ҳам тааллуқлидир).

Ҳозирги вақтда мазкур белги ўзининг халқаро аҳамиятини деярли йўқотган, чунки амалда барча давлатлар муаллифлик ҳуқуқи ҳимояси

беришнинг шартлари сифатида расмийликларга риоя этишдан воз кечиб, Адабий ва бадий асарларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги Берн конвенциясига қўшилганлар.

Шунинг учун муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш белгисига нисбатан ҳозир асарларни расмийлаштиришнинг деярли ҳеч қандай ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлмаган элементи сифатида қараш мумкин. Худди шу фикрни хорижий тажрибадан олиниб, кенг тарқалган «ҳуқуқларни сақлаш тўғрисидаги изоҳотлар» — «All rights reserved», «Барча ҳуқуқлар сақланган», «Муаллифлик ҳуқуқи ҳимоя қилинади», «Ноқонуний фойдаланиш тақиқланади» ва бошқа шу каби белгиларга нисбатан ҳам ишлатиш мумкин. Ҳеч қандай «изоҳот»га эга бўлмаган китоб ҳам худди шундай оғоҳлантиришларга эга бўлган китоблар каби муаллифлик ҳуқуқи билан ҳимоя қилинади.

Айрим ахборот аҳамиятига эга эслатмаларни ҳам белги сифатида эътироф этиш мумкин. Ҳимоя белгисига асар муаллифи ёки қандайдир ҳуқуқларга эга шахс эмас, балки фақатгина мутлақ мулкӣ ҳуқуқлар эгаси, яъни қоида тариқасида, асардан бундан кейин фойдаланилишини тасарруф этадиган ва масалан, лицензияни қўлга киритиш учун мурожаат қилинадиган шахс (муаллиф ҳам, унинг меросхўри ҳам, шартнома бўйича ҳуқуқий вориси ҳам бундай шахс бўлиши мумкин) кўрсатилиши шарт.

5. Ҳимоя белгисининг ягона ҳуқуқий аҳамияти шарҳланаётган модданинг иккинчи қисмида белгиланган «Муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоя белгисига кўрсатилган шахс, башарти бошқа ҳол исботланмаган бўлса, ҳуқуқ эгаси ҳисобланади» деган презумпцияда ифодаланган бўлиши мумкин. Бироқ, «башарти бошқа ҳол исботланмаган бўлса» деган сўзларнинг маъносидан келиб чиқиладиган бўлса, бу презумпция ҳам рад этиб бўлмайдиган қоида эмас.

1051-модда. Муаллифнинг шахсий номулкӣ ҳуқуқлари

Асар муаллифига қуйидаги шахсий номулкӣ ҳуқуқлар тегишлидир: асар муаллифи деб эътироф этилиш ҳуқуқи (муаллифлик ҳуқуқи); асардан муаллифнинг ҳақиқий исми, таҳаллусини кўрсатган ҳолда ёхуд исмини кўрсатмасдан, яъни имзосиз фойдаланиш ёки фойдаланишга руҳсат бериш ҳуқуқи (муаллифлик исмига бўлган ҳуқуқ);

асарни ҳар қандай шаклда ошкор қилиш ёки ошкор қилишга рухсат бериш ҳуқуқи (ошкор қилишга бўлган ҳуқуқ), шу жумладан чақириб олиш ҳуқуқи;

асарни, шу жумладан унинг номини муаллифнинг шаъни ва кадр-қимматига зарар етказиши мумкин бўлган ҳар қандай тарзда бузиб кўрсатилишидан ёки ҳар қандай бошқача тарзда тажовуз этилишидан ҳимоя қилиш ҳуқуқи (муаллиф обрўсини ҳимоя қилиш ҳуқуқи).

Муаллиф асарни ошкор қилиш тўғрисида илгари қабул қилган қароридан, асардан фойдаланиш ҳуқуқини олган шахсларга улар шундай қарор туфайли кўрган зарарларнинг, шу жумладан бой берилган фойданинг ўрнини қоплаш шарти билан, воз кечиш ҳуқуқига (асарни чақириб олиш ҳуқуқига) эгадир. Агар асар ошкор қилинган бўлса, муаллиф уни чақириб олганлиги тўғрисида оммага маълум қилиши шарт. Бунда у асарнинг аввал тайёрланган нусхаларини ўз ҳисобидан муомаладан олиб қўйишга ҳақлидир. Бу қоидалар, агар муаллиф билан тузилган шартномада бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса, хизмат асарларига нисбатан татбиқ этилмайди.

Асарни нашр қилиш, омма олдида ижро этиш ёки ундан бошқача тарзда фойдаланишда асарнинг ўзига, номига ва муаллифнинг исми кўрсатилишига бирон-бир ўзгартиш киритишга фақат муаллифнинг розилиги билан йўл қўйилади.

Муаллифнинг розилигисиз унинг асарини безаклар, сўзбоши, хотима, шарҳлар ёки бирон-бир тушунтиришлар билан нашр этиш тақиқланади.

Муаллифнинг шахсий номулкий ҳуқуқлари унинг мулкий ҳуқуқларидан қатъи назар, унга тегишли бўлиб, асардан фойдаланишга бўлган мутлақ ҳуқуқлар бошқа шахсга ўтказилган тақдирда ҳам унинг ўзида сақланиб қолади.

Муаллифнинг ўз шахсий номулкий ҳуқуқларини амалга оширишдан воз кечиш тўғрисида бирон-бир шахс билан келишуви ва бу ҳақдаги аризаси ўз-ўзидан ҳақиқий эмас.

1. Муаллифлик ҳуқуқи субъектив ҳуқуқ сифатида комплекс ҳуқуқ бўлиб, бир қатор субъектив ҳуқуқлардан — шахсий номулкий ва мулкий ҳуқуқлардан иборатдир. ФК 1033-моддасининг иккинчи қисмига мувофиқ шахсий номулкий ҳуқуқлар муаллифга унинг мулкий ҳуқуқларидан қатъи

назар, тегишли бўлади ва унинг интеллектуал фаолият натижаларига бўлган мулкий ҳуқуқлари бошқа шахсга ўтган тақдирда унинг ўзида сақланиб қолади.

Шахсий номулкий муаллифлик ҳуқуқлари шахсий номулкий ҳуқуқларнинг ва бошқа номоддий неъматларнинг турлари ҳисобланади. ФКнинг 99-моддасига мувофиқ шахснинг ҳаёти ва соғлиғи, шаъни ва кадр-қиммати, шахсий дахлсизлиги, ишчанлик обрўси, шахсий ҳаётининг дахлсизлиги, хусусий ва оилавий сири, номга бўлган ҳуқуқи, тасвирга бўлган ҳуқуқи, муаллифлик ҳуқуқи, бошқа шахсий номулкий ҳуқуқлар ҳамда туғилганидан бошлаб ёки қонунга мувофиқ фуқарога тегишли бўлган бошқа номоддий неъматлар тортиб олинмайди ва ўзга усул билан бошқа шахсга берилмайди.

Муаллифнинг ўз шахсий номулкий ҳуқуқларини амалга оширишдан ўзганинг фойдасига воз кечиш тўғрисида бирон-бир шахс билан келишуви ва бу ҳақдаги аризаси ўз-ўзидан ҳақиқий эмас.

2. Шарҳланаётган моддада муаллифнинг шахсий номулкий ҳуқуқлари кўрсатилган. ФКда тўртта шахсий номулкий ҳуқуқ келтирилиб, улардан ҳар бирининг мазмун-моҳияти жуда батафсил очиб берилган:

муаллифлик ҳуқуқи;

муаллиф номига бўлган ҳуқуқ;

асарни ошкор қилиш ҳуқуқи (шу жумладан чақириб олиш ҳуқуқи);

муаллифнинг кадр-қимматини ҳимоя қилиш ҳуқуқи.

3. Ҳар бир номулкий ҳуқуқ асар яратувчисининг муайян неъматини, у ёки бу манфаатини акс эттиради ва ҳимоя қилади. Дарҳақиқат, мазкур ҳуқуқларнинг биринчиси — муаллифлик ҳуқуқи асар муайян шахс томонидан яратилганлиги фактини, асар ана шу шахснинг ижодига мансублигини ҳимоя қилади. Ушбу ҳуқуқ муаллифга ўз асарининг муаллифи, яратувчиси сифатида эътироф этилиш имконини беради. ФК 1046-моддасининг биринчи қисми мазмунидан келиб чиқадики, «Асар кимнинг ижодий меҳнати билан яратилган бўлса, ана шу фуқаро асар муаллифи деб эътироф этилади». Бошқа барча муаллифлик ваколатларидан, ҳам мулкий, ҳам бошқа шахсий номулкий ҳуқуқлардан фаркли ўларок, муаллифлик ҳуқуқи бузилган ҳолатда, асардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлмаган ҳолда ҳимоя қилиниши керак. Масалан, китоб бошқа одам номидан чиқарилсагина муаллифлик ҳуқуқи бузилади. Шу ўринда таъкидлаш

жоизки, газетада китоб бошқа шахс томонидан ёзилганлиги тўғрисидаги тасдиқ эълон қилинган бўлса ҳам, муаллифлик ҳуқуқи бузилганлигича қолаверади. Бундай ҳолда муаллифлик ҳуқуқи ҳимоя қилиниши, хусусан, ҳуқуқни эътироф этиш орқали ҳимоя қилиниши тўғрисидаги даъво кўзгатилиши мумкин.

Кейингиси — муаллиф исмига бўлган ҳуқуқ асар ижодкорига асарда ўз исмини кўрсатиш ва қандай исми кўрсатиш ёки кўрсатмаслик масаласини ҳал қилиш имконини беради. Муаллиф асардан фойдаланишда ўзининг ҳақиқий исмини (фамилияси ва отасининг исмини, исми ва фамилиясини кўрсатиш ёки отасининг исмини кўрсатмаслик ва бошқа шу каби турли вариантдаги ёзувларни) кўрсатиши, ҳар қандай тўқилган шартли исми (тахаллусни) кўрсатиши ёки исмини умуман кўрсатмаслиги мумкин. Ҳар қандай ҳолатда ҳам масалани ҳал этиш муаллиф ихтиёрида бўлади. Тахаллусдан фойдаланиш сабаблари мутлақо турлича бўлиши мумкин. Масалан, муаллиф шахсий фамилиясини у қадар «жарангдор эмас» деб ҳисоблаши ёки ўзининг турли ижодий жанрларга тааллуқли асарларида турлича тахаллуслардан фойдаланиши ва шу қабилар. Муаллиф исмига бўлган ҳуқуқни амалга оширишда муайян сабаблар ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмайди.

Муаллифлик исми-шарифига бўлган ҳуқуқ ФКнинг 19-моддасида мустаҳкамланган исмига бўлган умумий фуқаровий ҳуқуқнинг хусусий кўринишидир. Бунда муаллифлик исми-шарифига бўлган ҳуқуқ фақатгина асардан фойдаланилганида амалга оширилиши (тегишинча бузилиши ва ҳимоя қилиниши) мумкин. Масалан, газета мақоласида барча учун маълум бўлган факт, масалан, «Сардор Раҳимхон» тахаллуси остида артист Сарвар Раҳимов чиқаётганлиги маълум қилинса, тахаллусни бу тарзда ошкор қилиш муаллифлик ҳуқуқини бузиш бўлмайди, негаки бу ўринда артистнинг муайян бир асаридан фойдаланиш факти мавжуд эмас. Ва аксинча, агар диск ўровида «Сардор Раҳимхон» деган сўзлар ўрнига «Раҳимхон Сардор» деб ёзилган бўлса, бу ҳол шак-шубҳасиз, муаллифлик исми-шарифига бўлган ҳуқуқнинг бузилиши бўлади.

Учинчиси — асарни ошкор қилишга бўлган ҳуқуқ ёки «муайян доирадаги шахслар учун асардан фойдаланишни очишга бўлган ҳуқуқ» муаллифга ўз асари қай даражада тайёр эканлиги, асар жамоатчилик ҳукмига қўйиш учун қай даражада пишиб етилганлиги тўғрисидаги масалани ҳал

этиш имконини беради. Бу масалани ҳал этишга муаллифдан бошқа ҳеч ким ҳақли эмас. Бошқа шахсий номулкий ва мулкий ҳуқуқлардан фарқли ўларок, ошкор қилишга бўлган ҳуқуқни, қоида тарикасида, фақат бир марта рўёбга чиқариш мумкин. Асар оммага тақдим этилганидан кейин у «ошкор қилинган» асарга айланади. Бу эса, ўз навбатида асарнинг ҳуқуқий режимида айрим ўзгаришларни келтириб чиқаради. Масалан, қонунда бир қатор ҳолларда ошкор қилинган асарлардан эркин фойдаланилишига йўл қўйилади. Бунда асар номуайян шахслар доираси учун маълум бўлганлиги ёки бўлмаганлиги аҳамиятсиздир. Энг асосийси, асарнинг қабул қилиш учун эълон қилинганлигидир. Масалан, нашр этилган китобни ҳеч ким сотиб олмаслиги, телевидение орқали намойиш этилган фильмни бирорта ҳам одам кўрмаслиги мумкин. Бироқ, шунга қарамай асар ошкор қилинган ҳисобланади.

Ниҳоят сўнги — муаллиф обрўсини ҳимоя қилиш ҳуқуқи. Бу ҳуқуқ муаллифнинг ўз асари қандай яратилган бўлса, худди шундай кўринишда оммага етказилишидан манфаатдорлигини ҳимоя қилади. Ушбу ҳуқуқ муаллифга ўз асари нашр этилишида, омма олдида ижро этилиши ёки ундан бошқача тарзда фойдаланилиши вақтида унга ўзи билан келишилмаган ҳар қандай ўзгариш ва қўшимчалар киритилишига қаршилик кўрсатиш имконини беради. Бироқ, бу ҳол асардан доимо муаллиф уни қандай яратган бўлса, ундан шундай фойдаланилиши, хусусан, айна муаллиф яратган кўринишда нашр қилиниши керак, деган маънони англатмайди. Бу ўринда фақатгина ҳар қандай ўзгаришни муаллиф билан келишиш талаб қилинмоқда.

Дахлсизликка бўлган ҳуқуқ асарни нафақат «ички», балки «ташқи» аралашувлардан ҳам ҳимоя қилади. Ушбу ҳуқуқ муаллифни асарни нашр этиш вақтида унга безаклар, сўзбоши, хотима, шартлар ёки бирон-бир тушунтиришлар киритилишидан ҳам ҳимоя қилади.

Бу ҳол муаллифнинг розилигисиз унинг асарига шарҳлар, шу жумладан танқидий шарҳлар ёзиш ёки безаклар, масалан, адабий қаҳрамонларнинг портретларини яратиш мумкин эмас деган маънони англатмайди. Қонун уларни яратишни эмас, балки «нашр этиш вақтида» асарни безаклар билан таъминлашни, яъни улардан «битта муқова» ичида фойдаланишни тақиқлайди. Гап шундаки, адабий асарнинг безаклари айрим ҳолда нашр этилганида рассом бадиий асарнинг характерини қанчалик тўғри англаб

етганлиги ва акс эттирганлиги фақатгина рассом ўзининг ижодий имкониятларига баҳо беришида ўз ифодасини топади. Безак бевосита адабий асар билан биргаликда нашр этилганида эса, муаллифнинг фикрича, муваффақиятсиз чиққан безаклар (худди, шунингдек шарҳлар, тушунтиришлар) ўқувчида нотўғри тасаввур ҳосил қилиши ва адабий асарнинг ўзи тўғрисида ҳам нотўғри фикр пайдо бўлиши ёки ўқувчининг эътиборини асардан четга тортиши мумкин.

Асарнинг дахлсизлигига бўлган ҳуқуқни бошқа ҳуқуқлар каби одатда муаллиф ўзи амалга оширади. ФКда белгиланадики, муаллиф вафотидан кейин асарнинг дахлсизлигини ҳимоя қилиш васиятномада кўрсатилган шахс томонидан, бундай кўрсатмалар мавжуд бўлмагани тақдирда эса, муаллифнинг меросхўрлари томонидан, шунингдек қонун ҳужжатларига мувофиқ муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш вазифалари зиммасига юклатилган шахслар томонидан амалга оширилади.

4. Баъзида эса муаллиф етук деб эътироф этган асар сиёсий, илмий дунёқарашларнинг ўзгариши ва бошқа шу кабилар оқибатида муаллифнинг ўзини қаноатлантирмай қолади. Вақти келиб, муаллиф соф адабий асардаги ёшлигида баён этган ўз ижодий концепцияларини қайта кўриб чиқиши мумкин. Ушбу мақсадларда ФКда муаллифга «асарни чақириб олиш ҳуқуқи», яъни асарни ошкор этиш тўғрисида аввал қабул қилинган қарордан воз кечиш ҳуқуқи берилган.

Бунда ФКда ошкор қилиш тўғрисида қарор қабул қилинган пайтдан бошлаб, ушбу қарордан воз кечиш пайтига қадар асар қандай ҳолларда амалда ошкор этиб бўлинганлиги ва қандай ҳолларда у ошкор этилмаган бўлиши фарқланади. Масалан, агар муаллиф аввал нашр этилмаган асарни нашр этиш учун ношир билан шартнома тузган бўлса, асарни ошкор этишга розилик берганлигини англатади, бироқ у асар ошкор қилингунига қадар аввалги қароридан воз кечиши мумкин.

Иккинчи ҳолда, яъни муаллиф асарни ошкор қилиш тўғрисида илгари қабул қилган қароридан воз кечиши оқибатида ношир ёки бошқа фойдаланувчи кўрган зарарларнинг, шу жумладан бой берилган фойданинг ўрнини қоплаши шарт.

Агар асар ошкор этиб бўлинган бўлса, муаллиф уни чақириб олганлиги тўғрисида оммага маълум қилиши шарт. ФКда муаллифга асарнинг аввал тайёрланган нусхаларини ўз ҳисобидан муомаладан олиб қўйиш

ҳуқуқи берилади. Бунда ФКда ана шу нусхаларнинг мулкдорлари, хусусан, китобларни сотиб олган шахслар зиммасига китобларни муаллифга қайтариш вазифасини юкламайди. Шунинг учун бундай масала ҳар бир ҳолда индивидуал тартибда ҳал этилади деб тахмин қилиш мумкин.

Фақатгина асарни «чақириб олганлиги тўғрисида оммага маълум» қилганлик ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлади. Бунинг мазмуни шундан иборатки, асарни чақириб олганлик тўғрисида маълум қилиш пайтидан бошлаб, асар ошкор қилинган асарлар режимида бўлишдан чиқади, хусусан, ундан эркин фойдаланиш, иқтибослар келтириш ва бошқа шу кабилар мумкин эмас. Бунда ҳар бир муайян ҳолатда фойдаланувчи чақириб олганлик маълум қилинганлигидан бехабарлигини ва бошқа шу кабиларни исботлашга ҳақли.

5. ФКда чақириб олиш ҳуқуқига дахлдор қоидалар хизмат асарларига нисбатан татбиқ этилмаслиги тўғрисида алоҳида изоҳот берилган. Бунда ФКда «хизмат асарларига» ҳеч қандай таъриф берилмаган, бундай асарларга дахлдор бирон-бир бошқа қоидалар мавжуд эмас. Хизмат асарлари тўғрисидаги тушунча фақатгина «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонунда мавжуд. Ушбу Қонун 34-моддасининг биринчи қисмига мувофиқ хизмат вазифаларини ёки иш берувчининг хизмат топширигини бажариш тартибида яратилган асар хизмат асаридир. Қонунга биноан бундай асарларга бўлган шахсий номулкый ҳуқуқлар унинг муаллифига, агар ўзаро шартномада бошқа қоида назарда тутилмаган бўлса, мулкый ҳуқуқлар иш берувчига тегишлидир. Хизмат асарини яратган муаллиф-ҳодим ўз асарини «чақириб олиши» мумкин эмас. Бунда у ошкор этиш ҳуқуқидан маҳрум бўлмайди, яъни иш берувчи эмас, балки айни муаллиф-ҳодим асарнинг етуқлиги тўғрисидаги масалани ҳал этишга ҳақли.

1052, 1053, 1054, 1055-моддалар Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 16 январда қабул қилинган ЎРҚ–79-сонли Қонунига мувофиқ ўз кучини йўқотган.

1056-модда. Муаллифнинг мулкый ҳуқуқлари

Муаллифга асардан ҳар қандай шаклда ва ҳар қандай усулда фойдаланишда мутлақ ҳуқуқлар тегишлидир.

Юридик ва жисмоний шахслар, ушбу Кодексда ва бошқа қонунларда кўрсатилганидан ташқари ҳолларда, асардан фақат ҳуқуқ эгаси ёки

бошқа ваколатли шахс билан тузилган шартномага биноан, шу жумладан мулкый ҳуқуқларни жамоавий асосда бошқарувчи ташкилотлар билан тузилган шартномага биноан ёхуд улар бўлмаган тақдирда, бу ташкилотларнинг вазифалари ва мажбуриятларини бажарувчи ташкилот билан тузилган шартномага биноан фойдаланишлари мумкин.

Муаллифнинг асардан фойдаланишга бўлган мутлақ ҳуқуқлари қуйидаги ҳаракатларни амалга ошириш ёки бундай ҳаракатларга рухсат бериш ҳуқуқини англатади:

асарни такрорлаш (такрорлаш ҳуқуқи);

асарнинг асл нусхасини ёки нусхаларини сотиш ёки мулк ҳуқуқини ўзгача тарзда бошқа шахсга ўтказиш йўли билан тарқатиш (тарқатиш ҳуқуқи);

асарни барчанинг эътиборига етказиш (барчанинг эътиборига етказиш ҳуқуқи);

асарнинг асл нусхасини ёки нусхаларини прокатга бериш (прокатга бериш ҳуқуқи);

тарқатиш мақсадида асарнинг нусхаларини, шу жумладан мутлақ муаллифлик ҳуқуқлари эгасининг рухсати билан тайёрланган нусхаларини импорт қилиш (импорт қилиш ҳуқуқи);

асарни сим (кабель) орқали ёки бошқа шу каби воситалар ёрдамида узатиш йўли билан барчанинг эътибори учун юбориш (кабель орқали юбориш ҳуқуқи);

асарга тузатишлар киритиш, уни аранжировка қилиш ёки бошқача тарзда қайта ишлаш (қайта ишлаш ҳуқуқи);

асарни омма олдида намойиш этиш (омма олдида намойиш этиш ҳуқуқи);

асарни омма олдида ижро этиш (омма олдида ижро этиш ҳуқуқи);

асарни симсиз воситалар ёрдамида узатиш йўли билан барчанинг эътибори учун юбориш (эфирга узатиш ҳуқуқи);

асарни таржима қилиш (таржима қилиш ҳуқуқи);

асарни барчанинг эътиборига такроран юбориш, агар бундай юбориш дастлабки юборишни амалга оширган ташкилотдан бошқа ташкилот томонидан амалга оширилса (барчанинг эътиборига такроран юбориш ҳуқуқи).

Муаллиф ўз асаридан фойдаланишнинг ҳар бир тури учун ҳақ олиш ҳуқуқига (ҳақ олиш ҳуқуқига) эга.

Агар чоп этилган асарнинг нусхалари уларни сотиш ёки мулк ҳуқуқини ўзгача тарзда бошқа шахсга ўтказиш воситасида фуқаролик муомаласига қонуний киритилган бўлса, уларнинг бундан бўёнги тарқатилишига муаллифнинг розилигисиз ва унга ҳақ тўланмаган ҳолда йўл қўйилади, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Асардан даромад олиш мақсадида фойдаланилганлиги ёки ундан фойдаланиш бундай мақсадга қаратилмаганлигидан қатъи назар, асардан фойдаланилган деб ҳисобланади.

Асарнинг мазмунини ташкил этувчи қоидаларни (кашфиётларни, бошқа техникавий, иқтисодий, ташкилий ва шу каби ечимларни) амалий қўллаш асардан муаллифлик ҳуқуқи маъносида фойдаланганлик деб ҳисобланмайди.

1. Мулкый, мутлақ муаллифлик ҳуқуқлари «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонуннинг 19-моддасида назарда тутилган.

2. ФКда муаллифга асардан ҳар қандай шаклда ва ҳар қандай усулда фойдаланишда мутлақ ҳуқуқлар берилиб, сўнгра улардан фойдаланишнинг аниқ усуллари санаб ўтилган (рўйхат тугал эмас). Бу усулларнинг ҳар бирига алоҳида мутлақ ҳуқуқ тўғри келади.

3. Муаллифга бундай ҳуқуқларнинг берилиши муайян асардан фақатгина у мазкур усулларда фойдаланиш ҳуқуқига эга эканлигини, қолган барча шахслар муаллифнинг асаридан фақатгина унинг рухсати билан, яъни муаллиф билан тузилган шартномага биноан фойдаланишлари мумкинлигини англатади.

4. Асардан фойдаланиш усуллари иккита хилга ажратиш мумкин: биринчиси, асарни қандайдир бир моддий шаклда мужассамлаштириш (нашр қилиш, ёзиш ва бошқа шаклда такрорлаш) ва бунинг натижасида олинган моддий нарсаларни (китоблар, кассеталар, дисклар ва бошқа шу кабиларни) тарқатиш (фуқаролик муомаласига чиқариш) билан боғлиқ усуллар; иккинчиси, эфирга узатиш, омма олдида ижро этиш, намойиш қилиш ва бошқа шу каби моддий шаклдан фойдаланиш билан боғлиқ бўлмаган усуллар.

Биринчи усуллар ҳақида гап борганда, муаллифлик ҳуқуқларини рўёбга чиқариш ана шу моддий нарсаларга бўлган мулк ҳуқуқини рўёбга чиқариш

билан боғлиқ бўлиб қолишини назарда тутиш керак. Зеро, юкорида таъкидлаб ўтилганидек, муаллифлик ҳуқуқи асар мужассамлаштирилган моддий нарсага бўлган мулк ҳуқуқи билан боғлиқ эмас. Бироқ, уларнинг биргаликда «мавжуд бўлиши» ана шу ҳуқуқларни амалга оширишга ўзининг муайян таъсирини кўрсатади. Масалан, китобнинг нашр этилган адади бошқа шахс — нашриётнинг мулки бўлиши мумкин, бироқ китоб ўзида муаллифлик ҳуқуқи объектини мужассам қилганлиги туфайли уни муаллифлик ҳуқуқи эгасининг розилигисиз сотиш ёки бошқача тарзда фуқаролик муомаласига киритиш мумкин эмас.

Айни бир вақтда ушбу чеклов фақат бир марта амалга оширилади. Шарҳланаётган модданинг бешинчи қисмида «ҳуқуқлар тугаши принципи» деган номда машҳур бўлган қоида кўрсатилган. Унга мувофиқ асарнинг нусхалари қонуний равишда бошқа шахсга ўтказилган бўлса, уларнинг бундан буёнги тарқатилишига муаллифнинг розилигисиз ва унга ҳақ тўланмаган ҳолда йўл қўйилади, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно. Бошқача қилиб айтганда, агар китоб ададининг дастлабки сотувига ҳуқуқ эгасининг руҳсати талаб этилса, кейинчалик ҳар бир муайян китоб ҳуқуқ эгасининг розилигисиз сотилиши, айирбош қилиниши ва бошқа шу каби ҳаракатлар амалга оширилиши мумкин. Бу шундай изоҳланадики, муаллиф асарнинг ҳар бир нусхасидан ҳақ олиши керак. Китоб ёки кассетанинг янги нусхасини яратишда бу ҳол юз бермайди — муаллифлик ҳақи «тўлаб бўлинган» нусхаси муомалада бўлади. Фақатгина асар, масалан, китоблар, видеокассеталар ва бошқа шу кабилар нусхаларини прокатга бериш ушбу қоидадан мустаснодир. Мазкур ҳаракатлар фақатгина ҳуқуқ эгасининг розилиги билан амалга оширилиши мумкин.

1057-модда Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 16 январда қабул қилинган ЎРҚ–79-сонли Қонунига мувофиқ ўз кучини йўқотган.

1058-модда. Муаллифлик ҳуқуқларининг чекланиши

Муаллиф ва бошқа шахсларнинг асардан фойдаланиш борасидаги мутлақ ҳуқуқларини чеклашга ушбу Кодексининг 1059–1062-моддаларида ёки бошқа қонунларда назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилади.

Мазкур чеклашлар асардан нормал фойдаланилишига ўринсиз зиён етказмаган ва муаллифнинг қонуний манфаатларини асоссиз камситмаган тақдирдагина татбиқ этилади.

Шарҳланаётган моддада муаллиф ва бошқа шахсларнинг асардан фойдаланиш борасидаги мутлақ ҳуқуқларини чеклаш ҳақида гап боради. Муаллиф ва бошқа шахсларнинг асардан фойдаланиш борасидаги ҳуқуқларини қуйидаги ҳолларда чеклашга йўл қўйилади:

1) ўзганинг чоп этилган асаридан муаллифнинг розилигисиз ва муаллифлик ҳақини тўламаган ҳолда шахсий мақсадларда фойдаланишга, башарти бунда асардан нормал фойдаланишга зарар етмайдиган ва муаллифнинг манфаатларига путур етмайдиган бўлса (истиснолар ушбу Кодекснинг 1059-моддаси 3–4-бандларида берилган);

2) қонуний эълон қилинган мусиқа асарлари расмий, диний ва дафн маросимларида ижро этилганда;

3) судлов ва маъмурий иш юритиш мақсадларини кўзлаб, фойдаланиш мақсадида;

4) ушбу Кодекснинг 1062-моддасида белгиланганидек, асар хизмат топшириғини бажариш тартибида яратилган ва шартномада асардан фойдаланишнинг бошқа шартлари белгилаб қўйилган ҳолларда;

5) ушбу Кодекснинг 1063-моддасида белгиланган, халқаро шартнома қоидаларида ўзгача ҳол назарда тутилган ҳолларда.

Шунингдек ушбу модданинг 1-бандида, бошқа қонунларда назарда тутилган ҳолларда ҳам муаллифнинг асардан фойдаланиш борасидаги алоҳида ҳуқуқлари чекланиши назарда тутилади.

Масалан, «ЭХМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунининг 13-моддасида жумладан шундай дейилади: «ЭХМ учун яратилган дастур ва маълумотлар базаси нусхасига бўлган эгалик ҳуқуқи ёки ўзга мулкӣ ҳуқуқлар ушбу нусхага эгалик ҳуқуқи биринчи марта сотилгандан кейин, ҳуқуқ эгасининг розилигини олмасдан ва унга қўшимча ҳақ тўламаган ҳолда олиб сотилишига ва бошқача усулда ўзгаларга ўтказилишига йўл қўйилмайди».

Бунда мазкур чеклашлар асардан нормал фойдаланилишига ўринсиз зиён етказмаган ва муаллифнинг манфаатларини асоссиз камситмаган тақдирдагина татбиқ этилади.

1059-модда. Асарларни муаллифнинг розилигисиз ва ҳақ тўланмаган ҳолда шахсий мақсадларда такрорлаш

Ошкор қилинган асарни шахсий мақсадларда муаллифнинг ёки бошқа ҳуқуқ эгасининг розилигисиз ва ҳақ тўланмаган ҳолда такрорлашга йўл қўйилади, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Ушбу модда биринчи қисмининг қоидалари:

бинолар ва иншоотлар шаклидаги архитектура асарларини такрорлашга;

маълумотлар базаларини ёки уларнинг муҳим қисмларини такрорлашга;

қонунда назарда тутилган ҳолларни истисно қилганда, ЭҲМ учун дастурларни такрорлашга;

китобларни (тўлалигича) ва нотали матнларни репрографик такрорлашга нисбатан татбиқ этилмайди.

1. Аввало шуни таъкидлаш лозимки, асардан муаллифнинг розилигисиз ва муаллифлик ҳақини тўламай шахсий мақсадларда фойдаланиш чоп этилган асарларга нисбатан қўлланиши ушбу модда мазмунидан кўриниб турибди. «Шахсий» мақсадлар фақатгина фуқароларда бўлиши мумкин. Юридик шахсларга ушбу модда тааллуқли эмас.

Мисол учун, магнит лентасидан асарни кўчириш, радиодан овоз ёзиб олиш, фотосуратга тушириш, шахсий нусха олиш техникаси орқали асарнинг маълум жойларини кўпайтириш, видеофильмни қайта ёзиб олиш, телевидение экранидан фильмни ёзиб олиш ва бошқалар.

Бундай тарзда асар нусхалари шахсий мақсадларга хизмат қилиши керак, аксинча, фуқаролик муомаласига (сотиш, айирбошлаш ва бошқалар) киритиш мўлжалланмаслиги лозим.

2. Шарҳланаётган моддада ошкор қилинган асарни шахсий мақсадларда такрорлашга қуйидаги татбиқ этилмайдиган ҳоллар назарда тутилади: бинолар ва иншоотлар шаклидаги архитектура асарлари такрорланганда; маълумотлар базалари ёки уларнинг муҳим қисмлари такрорланганда, қонунда назарда тутилган ҳолларни истисно қилганда, ЭҲМ учун дастурлар такрорланганда; китоблар (тўлалигича) ёки нотали матнлар репрографик такрорланганда.

Ушбу модда 2-бандининг 1-банди қоидалари татбиқ этилмайдиган ҳолатлар кўрсатилган. Жумладан бинолар ва шунга ўхшаш иншоотлар

шаклидаги архитектура асарларидан фойдаланилганда, муаллифга зарар ва унинг қонуний манфаатларига путур етмайди деб бўлмайди.

Бундан ташқари, «ЭХМ учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида»ги Қонуннинг 12-моддаси, 3-бандида «ЭХМ учун яратилган дастур ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси жиҳатидан тўғри эга бўлган шахс муаллифнинг ёки ўзга ҳуқуқ эгасининг розилиги бўлган тақдирдагина бу дастурнинг код-ланиши ва таркибий тузилишини ўрганиш мақсадида уни дикомпиляция қилиши мумкин» деб белгилаб қўйилган.

Шунингдек ушбу Қонуннинг 11-моддасида «ЭХМ учун яратилган дастур ва маълумотлар базасидан бошқа шахсларнинг (фойдаланувчиларнинг) фойдаланиши ҳуқуқ эгаси билан тузилган шартнома асосида амалга оширилади» деб мустаҳкамланган.

Худди шундай муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги Қонуннинг 29-моддасида муаллифнинг розилигисиз ва муаллифлик ҳақини тўламаган ҳолда, лекин асаридан фойдаланилаётган муаллифнинг исми-шарифи ва олинган манбани албатта кўрсатиб, фойда олишни кўзламай репродукция қилиш жумласига шарҳланаётган модданинг 2-бандида кўрсатилган, китобларни (тўлалигича) ва нотали матнларни репродукция қилиш киритилган.

Демак, юқорида таъкидланган ҳолатларда муаллиф розилигини олиш албатта талаб қилинади.

«Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонуннинг 28-моддасида, асар муаллифининг исми-шарифи ва олинган манбани албатта кўрсатган ҳолда ҳамда асардан нормал фойдаланишга зарар етказмаслик ва муаллифнинг қонуний манфаатларини камситмаслик тартиби билан эркин фойдаланишга йўл қўйиладиган ҳолатлар белгиланган.

Аммо буни бошқаларнинг чоп этилган асаридан унинг розилигисиз ва муаллифлик ҳақини тўламаган ҳолда шахсий мақсадларда асардан нормал фойдаланишга зарар етказмайдиган ва муаллифнинг қонуний манфаатларига путур етказмаслик шarti билан фойдаланишдан фарқлаш лозим.

Қонунда назарда тутилган ҳолларни истисно қилганда, қолган барча ҳолларда бунга муаллифнинг ёки бошқа ҳуқуқ эгасининг розилигисиз ва ҳақ тўланмаган ҳолда йўл қўйилади.

1060-модда. Асарларни омма олдида эркин ижро этиш

Чоп этилган мусиқа асарларини расмий, диний ва дафн маросимларида бундай маросимларнинг хусусиятига мос ҳажмда муаллифнинг ёки бошқа ҳуқуқ эгасининг розилигисиз ҳамда ҳақ тўланмаган ҳолда омма олдида ижро этишга йўл қўйилади.

Шарҳланаётган моддада, чоп этилган мусиқа асарларини муаллифнинг ёки бошқа ҳуқуқ эгасининг розилигисиз ҳамда ҳақ тўланмаган ҳолда омма олдида ижро этишга истисно тариқасида йўл қўйиладиган ҳоллар назарда тутилади.

Хусусан, бундай асарларни расмий, диний ва дафн маросимларида омма олдида ижро этиш мумкин.

Ушбу истисно мусиқа асаридан фойдаланишдаги алоҳида ҳоллар билан боғлиқ. Бу ўринда тингловчилар асар истеъмолчилари эмас, балки расмий маросим қатнашчилари сифатида ҳозир бўлганликлари, мусиқа рамз, антураж сифатида жўр бўлиши ёки расмий тадбирга мусиқавий жўрлик назарда тутилади.

1061-модда. Асарлардан суриштирув, дастлабки тергов, маъмурий ва судлов ишларини юритиш мақсадлари учун фойдаланиш

Асарлардан суриштирув, дастлабки тергов, маъмурий ва судлов ишларини юритиш мақсадларини кўзлаб, фойдаланиш мақсадига мос ҳажмда муаллифнинг ёки бошқа ҳуқуқ эгасининг розилигисиз ҳамда ҳақ тўланмаган ҳолда фойдаланишга йўл қўйилади.

ФҚда асарлардан суриштирув, дастлабки тергов, маъмурий ва судлов ишларини юритиш мақсадларини кўзлаб, фойдаланиш мақсадига мос ҳажмда муаллифнинг ёки бошқа ҳуқуқ эгасининг розилигисиз ёки ҳақ тўланмаган ҳолда фойдаланиш тўғрисида изоҳот берилган.

Бундан ташқари, шуни ҳам инобатга олиш керакки, юқорида кўрсатилган ҳолларда асардан давлат хизматлари жиноятларни фош этиш ёки фуқароларнинг ҳуқуқлари ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун, яъни расмий ва барча учун фойдали мақсадларда фойдаланадилар, бу эса асардан муаллиф розилигисиз фойдаланиш ҳуқуқини беради.

1062-модда. Хизмат асарига бўлган муаллифлик ҳуқуқи

Хизмат вазифаларини ёки хизмат топширигини бажариш тартибида яратилган асарга (хизмат асарига) бўлган муаллифнинг шахсий номулкий ҳуқуқлари асар муаллифида сақланиб қолади.

Хизмат асаридан фойдаланишга бўлган мутлақ ҳуқуқлар, агар муаллиф билан иш берувчи ўртасидаги шартномада бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса, иш берувчига тегишлидир.

Хизмат асаридан фойдаланишнинг ҳар бир тури учун ҳақ миқдори ва уни тўлаш тартиби муаллиф билан иш берувчи ўртасидаги шартномада белгиланади. Иш берувчи билан тузилган шартномадан қатъи назар, муаллиф асар ошқор қилинган вақтдан эътиборан ўн йил ўтганидан кейин, иш берувчининг розилиги билан эса ундан ҳам олдинроқ асардан фойдаланиш ва ҳақ олиш ҳуқуқини тўлиқ ҳажмда қўлга киритади.

Муаллифнинг хизмат асаридан топшириқ мақсади тақозо этмайдиган усулда фойдаланиш ҳуқуқи чекланмайди.

Иш берувчи хизмат асаридан ҳар қандай тарзда фойдаланишда ўз номини кўрсатишга ёхуд уни кўрсатишни талаб қилишга ҳақлидир.

Хизмат вазифаларини ёки иш берувчининг хизмат топшириқларини бажариш йўсинида ушбу Кодекс 1049-моддасининг учинчи қисмида назарда тутилган энциклопедиялар, энциклопедик луғатлар, даврий ва давомли илмий ишлар тўпламлари, газеталар, журналлар ҳамда бошқа даврий нашрларнинг яратилишига ушбу модданинг қоидалари татбиқ этилмайди.

1. Кўпгина асарлар муаллифлар томонидан уларнинг хизмат (меҳнат) вазифаларини бажаришлари давомида яратилади. Бундай асарлар «хизмат» асарлари деб юритилади ва улар алоҳида ҳуқуқий мақомга эга.

Бундай ҳуқуқий мақом тўғрисида гапиришдан олдин шуни таъкидлаш лозимки, муаллиф муайян ташкилот билан меҳнат муносабатларида бўлмаса, ушбу ташкилот учун унинг яратган асарини ўз-ўзидан хизмат асари дейишга ҳақли эмасмиз. Демак, меҳнат муносабатларига аниқлик киритишимиз керак.

Меҳнат муносабатларида биринчидан ходим (муаллиф) ички меҳнат интизомига риоя қилади, иккинчидан, меҳнат жамоаси билан қўшилиб ишлайди, учинчидан, иш жараёнида «жонли» меҳнати, яратган ижодий меҳнат самараси

учун муаллифлик ҳақи эмас, балки маош тариқасида иш ҳақи олади. Агар корхона (ташкilot) шахсга меҳнат дафтарчаси юритса, таътил учун ҳақ тўласа, шубҳасиз булар меҳнат шартномасининг мазмунидан келиб чиқади. Шу билан бирга меҳнат дафтарчаси юритмасдан ўриндошликда ҳам ишлаш мумкин. Лекин юқорида келтирилган меҳнат шартномасининг белгиларидан уни муаллифлик шартномасидан ажратиш қийин эмас.

2. Шунини таъкидлаш керакки, хизмат асари фақатгина меҳнат шартномаси доирасида бунёдга келади. Албатта, меҳнат шартномаси асосида хизмат қиладиган муаллиф яратган барча асарларни ҳам хизмат асари деб ҳисоблай олмаймиз. Хизмат асари бу — меҳнат шартномаси бўйича муаллифга муайян ёхуд умумий топшириқ сифатида юклатилган вазифани бажариш туфайли юзага келади. Шу билан бир қаторда меҳнат шартномаси орқали муаллифга юклатилмаган, қолаверса «ишдан бўш вақтда», иш куни давомида хизмат ҳужжатларидан фойдаланиб яратилган асарни ҳам хизмат асари жумласига киритиб бўлмайди.

3. Хизмат асарига бўлган ҳуқуқнинг алоҳида мақоми, асослари шарҳланаётган модданинг 2-қисмида кўрсатилган. Чунончи хизмат асаридан фойдаланишга бўлган мутлақ ҳуқуқ «иш берувчи билан муаллиф ўртасидаги шартномада алоҳида белгиланмаган бўлса» асар яратиш ҳақида топшириқ берган ва меҳнат муносабатлари ўрнатган шахсга (иш берувчига) тегишлидир. Демак, бу ҳақда махсус шартномада белгиланмаган бўлса, асардан фойдаланишга бўлган алоҳида ҳуқуқ тўла ҳажмда ва уни амал қилиш муддати давомида, қонун бўйича иш берувчига тегишлидир.

4. Ушбу модданинг 4-қисмида мустаҳкамланган, муаллифнинг хизмат асаридан топшириқ мақсади тақозо этмайдиган тарзда фойдаланиш ҳуқуқи дейилганда, муаллиф бошқа мустақил асар ёзишда, топшириқ мақсади тақозо этган усулда ушбу хизмат асаридан фойдаланиш (кўчирмалар олиши, мазкур асардаги ҳужжатлардан фойдаланиши ва бошқалар) назарда тутилади.

5. Шунингдек, ушбу модданинг 5-қисмида иш берувчи хизмат асаридан ҳар қандай тарзда фойдаланганда яратилган хизмат асаридан ўз номини кўрсатишга ёки асар муаллифидан уни кўрсатишни талаб қилишга ҳақлидир. Чунки, бу асар иш берувчининг хизмат топшириғи ёки буйруғи асосида вужудга келган бўлади. Шу сабабли топшириқ (буйруқ)ни бажарувчи ишчи асар муаллифи бўлса ҳам ўзи яратган

хизмат асарига иш берувчининг талаби билан унинг номини кўрсатишига мажбур бўлади.

6. Модданинг 6-қисмида истисно сифатида энциклопедиялар, энциклопедик луғатлардан, илмий ишларнинг даврий ва давомли тўпламларидан, газеталар, журналлар ҳамда бошқа даврий нашрлардан фойдаланишга бўлган мутлақ ҳуқуқлар уларнинг ноширига тегишлидир деб белгиланган. Бундай нашрлардан ҳар қандай тарзда фойдаланилганда ношир ўз исми ёки номини кўрсатишга ёхуд исми ёки номи кўрсатилишини талаб қилишга ҳақлидир. Бундай нашрларга киритилган асарларнинг муаллифлари, агар муаллифлик шартномасида бошқача ҳол назарда тутилган бўлмаса, умуман нашрдан қатъи назар, ўз асарларидан фойдаланишга бўлган мутлақ ҳуқуқларини сақлаб қоладилар.

1063-модда. Муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш соҳаси

Ушбу Кодексга мувофиқ муаллифлик ҳуқуқи:

Ўзбекистон Республикаси фуқаролари бўлган ёки Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий турар жойига эга бўлган муаллифларнинг ёки муаллифлик ҳуқуқининг бошқа дастлабки эгалик қилувчиларининг асарларига;

муаллифларнинг фуқаролиги ва доимий турар жойидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасида биринчи марта чоп этилган асарларга;

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ Ўзбекистон Республикасида муҳофаза қилинадиган асарларга татбиқ этилади.

Агар асар Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида биринчи марта чоп этилган санадан сўнг ўттиз кун ичида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чоп этилган бўлса, Ўзбекистон Республикасида ҳам биринчи марта чоп этилган деб ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ асарга Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муҳофаза берилган тақдирда, асар муаллифи муаллифлик ҳуқуқини олиш учун асос бўлиб хизмат қилган юридик факт қайси давлатнинг ҳудудида содир бўлган бўлса, ўша давлатнинг қонуни билан аниқланади.

1. Шарҳланаётган моддада муаллифлик ҳуқуқининг муҳим жиҳати — амал қилиш соҳаси белгиланган, бинобарин, айти муаллифлик ҳуқуқининг тарқалиши ва тегишинча рўёбга чиқарилиши муаллифлик ҳуқуқи институти амал қилишининг чегара доирасини кўрсатиб беради.

Бу ўринда «биринчи марта» принципи, яъни қайси шахс асарни биринчи бўлиб ошкор қилганлиги алоҳида аҳамиятга эга. Худди ана шу шахс ҳуқуқ эгалиги тўғрисидаги масала ҳал этилишида устунликка эга бўлади. Таъкидлаш жоизки, шунга ўхшаш ҳар бир иш якка тартибда кўриб чиқилади.

Муаллифлик ҳуқуқи тўғрисидаги халқаро шартномалар (конвенциялар) га мувофиқ, унинг иштирокчиси бўлган ҳар қайси давлат фан, адабиёт ва санъат асарлари муаллифларининг ва уларнинг ҳуқуқларини олувчиларнинг манфаатларини кўриклаш учун барча чораларни кўришга мажбур.

Шу муносабат билан хорижий давлат муаллифлари ва улар вафот этган тақдирда уларнинг ҳуқуқларини олувчи шахслар муаллифлик ҳуқуқларини Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳам оладилар.

2. Модданинг биринчи қисмида Кодекс тадбиқ этиладиган асарлар рўйхати берилган. Унга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси фуқароларига муаллифлик ҳуқуқи бўйича тегишли бўлган асарларга нисбатан тадбиқ этилади. Шунингдек, Ўзбекистон ҳудудида доимий турар жойига эга бўлган шахслар, яъни фуқаролиги бўлмаган шахслар ёки чет эл фуқаролари агар доимий турар жойига эга бўлса уларнинг асарларига нисбатан ушбу Кодексга мувофиқ муаллифлик ҳуқуқи тадбиқ этилади. Муаллифлик ҳуқуқининг бошқа дастлабки эгалик қилувчилари деганда, асарни яратган шахс ким бўлишидан қатъий назар дастлаб шу асарга нисбатан муаллифлик ҳуқуқини олган шахслар тушунилади. Демак, бу шахсларга нисбатан ҳам ушбу кодексга мувофиқ муаллифлик ҳуқуқи тадбиқ этилади. Ушбу модданинг биринчи қисми иккинчи бандида муаллифларнинг фуқаролиги ва доимий турар жойидан қатъий назар, Ўзбекистон Республикасида биринчи марта чоп этилган асарларга нисбатан муаллифлик ҳуқуқи тадбиқ этилади дейилган. Масалан, Англия фуқароси Джон Бристол Ўзбекистон Республикасида хизмат сафари пайтида асар яратди ва ушбу асарини Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган расмий нашриётда чоп эттирди. Демак, Джон Бристолнинг Ўзбекистонда биринчи марта чоп этилган асарига нисбатан сўзсиз

ушбу Кодекс тадбиқ этилади, яъни шу Кодекс билан барча муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қила олади.

Ўзбекистон Республикаси бошқа давлатлар билан муаллифлик ҳуқуқларига доир иккитомонлама шартнома тузса ва бу шартномага мувофиқ муаллифнинг ҳуқуқлари Ўзбекистон қонунчилиги билан тартибга солинишини назарда тутилган бўлса, бу ҳолатда ушбу Кодекс тадбиқ қилинади.

3. Берн Конвенцияси (Париж ҳужжати матни. 24 июл 1971 йил)нинг 3-моддаси 4-қисмига мувофиқ асар биринчи марта чоп этилганидан сўнг ўттиз кун ичида икки ёки ундан ортиқ давлатларнинг ҳудудида чоп этилса, ушбу ҳудудларнинг барчасида биринчи марта чоп этилган деб ҳисобланади. Демак, агар асар Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида биринчи марта чоп этилган санадан сўнг ўттиз кун ичида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чоп этилган бўлса, ушбу Кодекс тадбиқ этилади.

1064-модда Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 16 январдаги ЎРҚ–79-сонли Қонунига мувофиқ ўз кучини йўқотган.

1065-модда. Муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш муддати

Муаллифлик ҳуқуқи муаллифнинг бутун ҳаёти давомида ва унинг вафотидан кейин эллик йил давомида амал қилади, ушбу моддада ва бошқа қонунларда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Ҳаммуаллифликда яратилган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи ҳаммуаллифларнинг бутун ҳаёти давомида ва ҳаммуаллифлар орасида энг узоқ умр кўрган охириги шахс вафот этганидан кейин эллик йил давомида амал қилади.

Тахаллус остида ёки имзосиз қонуний ошкор қилинган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи асар ошкор қилинганидан кейин эллик йил давомида амал қилади. Агар кўрсатилган муддат ичида тахаллус остидаги ёки имзосиз асар муаллифи ўз шахсини маълум қилса ёки бундан буён унинг шахси шубҳага ўрин қолдирмаса, ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган муддатлар қўлланилади.

Муаллифнинг вафотидан кейин биринчи марта эълон қилинган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи асар эълон қилинганидан кейин эллик йил давомида амал қилади.

Муаллифлик ҳуқуқи, муаллифлик исмига бўлган ҳуқуқ ва муаллиф обрўсини ҳимоя қилиш ҳуқуқи муддатсиз муҳофаза қилинади.

Асарга Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ муҳофаза берилган тақдирда, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш муддати ушбу моддага биноан белгиланади. Лекин бу муддат асар келиб чиққан мамлакатда белгиланган муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш муддатидан ошиб кетмаслиги керак.

Ушбу моддада назарда тутилган муддатларни ҳисоблаш муддатнинг ўта бошлаши учун асос бўладиган юридик факт юз берган йилдан кейинги йилнинг биринчи январидан эътиборан бошланади.

1. Субъектив муаллифлик ҳуқуқи кўпгина бошқа субъектив ҳуқуқлардан, хусусан, мулк ҳуқуқидан фаркли ўлароқ, муддатлилик тусига эгадир, яъни қонунда белгиланган муддатлар давомида амал қилади. Агар бирор буюмга бўлган мулк ҳуқуқи ана шу буюм мавжуд бўлишининг бутун давомида амал қилса, муаллифлик ҳуқуқи эса, ўзи аввал муҳофаза қилган асар ҳали ҳам мавжуд бўлишига ва ундан фойдаланиш давом этаётганига қарамай, белгиланган муддат ўтганидан кейин тугайди. ФКнинг 1039-моддасида интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқ ушбу кодексда ёки бошқа қонунларда назарда тутилган муддат мобайнида амал қилиши назарда тутилган.

2. Айрим мамлакатларнинг қонун ҳужжатларида ва халқаро шартномаларда муаллифлик ҳуқуқининг ривожланиш даврида шундай принцип юзага келганки, унга мувофиқ асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи муаллиф ҳаётининг охиригача ва унинг ўлиmidан кейин муайян вақт мобайнида ҳам амал қилади. Бундан кўзланган мақсад муаллифга ва унинг меросхўрларининг яқин авлодига асардан фойдаланилганликдан манфаат кўриш имкониятини беришдир.

Таъкидлаш жоизки, муаллифлик ҳуқуқининг бутун тарихи давомида муаллифлик ҳуқуқи амал қилиши муддатининг иккинчи қисми изчил узайтириб борилганлиги тамойили кўзга ташланади.

3. Ҳозирги вақтда муаллифлик ҳуқуқи муаллифнинг бутун ҳаёти давомида ва унинг вафотидан кейин эллик йил давомида амал қилиши энг кўп тарқалган муддат ҳисобланади.

4. Муаллифлик ҳуқуқида муддатларни ҳисоблаб чиқаришнинг бошқа умумий ҳуқуқи шундан иборатки, муддатлар биринчидан, тўлиқ календарь йил бўйича (1 январдан 31 декабргача), иккинчидан, тегишли воқеа юз берган — муаллифнинг вафоти, асарнинг ошкор қилиниши ва бошқа шу қабилиар юз берган йилдан кейин келадиган йил биринчи йил ҳисобланади.

Муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш муддатига 35-моддаси бағишланган «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонунда махсус норма мавжуд бўлиб, унга мувофиқ ушбу моддада назарда тутилган «муддатларни ҳисоблаш муддатнинг ўта бошлаши учун асос бўладиган юридик факт юз берган йилдан кейинги йилнинг биринчи январидан эътиборан бошланади (7-қисм)».

Демак, шарҳланаётган модданинг биринчи қисмида мустақамланган муаллифлик ҳуқуқи муаллифнинг бутун ҳаёти давомида ва муаллиф вафот этган йилдан кейинги йилнинг 1 январидан эътиборан муаллиф вафотидан кейин эллик йил давомида амал қилиши тўғрисидаги умумий қондани куйидагича тушуниш керак: агар муаллиф, масалан 2001 йилнинг 15 апрель куни вафот этган бўлса, унинг меросхўрлари учун муаллифлик ҳуқуқи 2001 йилнинг 16 апрелидан бошлаб 31 декабригача, шунингдек 2002 йилнинг 1 январидан бошлаб яна 50 йил давомида (2001 йилнинг 31 декабри ҳам шунга қиради) амал қилади.

5. Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисмида ҳаммуаллифликда, яъни «икки ёки ундан ортиқ жисмоний шахснинг биргаликдаги ижодий меҳнати натижасида яратилган асарга» нисбатан муддатларни ҳисоблаб чиқаришнинг махсус қондаси белгиланган. Икки ва ундан ортиқ жисмоний шахснинг биргаликдаги ижодий меҳнати билан яратилган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи, мазкур асар бир бутун ёки ҳар бири ҳам мустақил мазмунга эга қисмлардан иборат эканлигидан қатъи назар, ҳаммуаллифларга биргаликда тегишлидир (яъни, мазкур қисмдан ушбу асарнинг бошқа қисмларидан қатъи назар фойдаланиш мумкин) («Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонуннинг 12-моддаси).

Бундай асарларга бўлган ҳуқуқларнинг амал қилиш муддати ҳисоблаб чиқарилаётганида энг кейин вафот этган ҳаммуаллифнинг вафотидан кейин эллик йил ўтган кун муаллифлик ҳуқуқи амал қилишининг энг сўнгги муддати сифатида олинади. Таъкидлаш жоизки, ушбу модданинг иккинчи қисмида тўғридан-тўғри ҳеч нарса айтилмаган бўлса ҳам, муд-

датни ҳисоблаб чиқариш юқорида тилга олинган ҳаммуаллиф вафот этган йилдан кейинги йилнинг 1 январидан бошлаб ҳам амалга оширилади.

6. Учинчи қисмда тахаллус остида ёки имзосиз ошкор қилинган асарларни муҳофаза қилиш муддатларини ҳисоблаш чиқаришнинг махсус қондаси назарда тутилган. Бундай махсус муддат мавжудлигига одатда шундай изоҳ берилдики, тахаллус остида (тўқилган исм) ёки имзосиз (яъни, исми кўрсатилмаган ҳолда) чиқарилган асар муаллифининг ҳақиқий шахси номаълум бўлади. Шунинг учун унинг вафот этган муддатини белгилашнинг ҳам иложи йўқ. Шу муносабат билан тегишли муддат, яъни эллик йиллик муддат маълум воқеа юз берган вақтдан эътиборан, яъни асар эълон қилинган вақтдан бошлаб, ҳисоблаб чиқарилади.

Бироқ, агар муаллифнинг шахси маълум бўлиб қолса, яъни имзосизлик сабаби ёки тахаллус ошкор бўлса, муаллифлик ҳуқуқини муҳофаза қилишнинг умумий муддати татбиқ этила бошланади. Ушбу қоида кўриб чиқиладиган норманинг иккинчи қисмида белгиланган. Аммо ушбу қоида муаллифнинг шахси асар эълон қилинганидан кейин эллик йил ичида, яъни муҳофазанинг дастлабки белгиланган муддати мобайнида ошкор бўлган ҳоллардагина қўлланилади. Агар муаллифнинг шахси ана шу муддатдан кейин ошкор бўлса, масалан, асар эълон қилинганидан кейин олтмиш йилдан сўнг ошкор бўлса, муқаддам тугаган муҳофаза қайта тикланмайди, бу ўринда муаллифнинг ҳаёт эканлиги маълум бўлиб қолганлиги ёки унинг вафотидан кейин эллик йилдан кам вақт ўтганлиги аҳамиятга эга бўлмайди.

Бундан кўринадики, шарҳланаётган модда учинчи қисмининг қоидалари тахаллус остида эълон қилинган асар муаллифининг шахси ва ҳақиқий исми аввалдан маълум бўлган ҳолларда ҳам қўлланилмайди. Масалан, «Тоҳир Малик» тахаллуси остида Ўзбекистон халқ ёзувчиси Ҳабилов Тоҳир Абдумаликович ижод қилиши барчага маълум. Шунинг учун Ҳабилов Тоҳир Абдумаликовичнинг ҳар бир янги асарига нисбатан муаллифлик ҳуқуқини муҳофаза қилишнинг махсус муддати эмас, балки умумий муддати тўғрисидаги қоида татбиқ этилиши керак.

«Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонуннинг ўхшаш нормасида (35-модданинг учинчи қисми) шундай дейилган: «тахаллус остида ёки имзосиз қонуний ошкор қилинган асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи асар ошкор қилинганидан кейин эллик йил давомида амал

қилади. Агар кўрсатилган муддат ичида тахаллус остидаги ёки имзосиз асар муаллифи ўз шахсини маълум қилса ёки бундан буён унинг шахси шубҳага ўрин қолдирмаса, ушбу модданинг биринчи қисмида кўрсатилган муддатлар қўлланилади».

7. ФК 1039-моддасининг иккинчи қисмига мувофиқ интеллектуал мулк объектларига нисбатан шахсий номулкий ҳуқуқлар муддатсиз амал қилади. Худди, шунингдек «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонун 35-моддасининг бешинчи қисмида муаллифлик ҳуқуқи, муаллифлик исмига бўлган ҳуқуқ ва муаллиф обрўсини ҳимоя қилиш ҳуқуқи муддатсиз муҳофаза этилиши кўрсатилган.

Ушбу масала шарҳланаётган модданинг бешинчи қисмида батафсил ҳал этилган бўлиб, унда «муаллифлик ҳуқуқи, муаллиф исмига бўлган ҳуқуқ ва муаллиф обрўсини ҳимоя қилиш ҳуқуқи» муддатсиз муҳофаза қилинади. Ҳақиқатан ҳам муаллиф вафотидан кейин муаллифнинг ҳуқуқи, яъни муаллиф деб эътироф этилиш имконияти ва бундай эътирофни талаб қилиш имконияти эмас, балки муаллифлик муҳофаза қилинади, бошқача қилиб айтганда, асарнинг муайян шахсга тегишлилиги, асарга ўзгартишлар киритишга қаршилиқ кўрсатиш имкони сифатида дахлсизликка бўлган ҳуқуқ эмас, балки асарнинг дахлсизлиги, яъни асар муаллиф томонидан қандай яратилган бўлса, худди шу шаклда ҳимоя қилинади. Шахсий номулкий ҳуқуқлар эгаси вафот этганидан кейин мазкур ҳуқуқлар тугатилади, улар бошқа шахсга тегишли бўлиши мумкин эмас, фақатгина неъмат муҳофаза қилиниши мумкин. Ушбу норманинг амалий аҳамияти шундаки, вақтдан қатъи назар, ҳеч ким бировнинг асарига бўлган муаллифликни ўзлаштириши ёки уни бузиб кўрсатиши мумкин эмас.

8. Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ асарга муҳофаза бериш вақтида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш муддати шарҳланаётган моддага биноан белгиланади. Бирок, ушбу муддат асар келиб чиққан мамлакатда белгиланган муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш муддатидан кўп бўлиши мумкин эмас.

1066-модда. Асарнинг ижтимоий мулкка айланиши

Асарларга бўлган муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш муддати тугаши уларнинг ижтимоий мулкка айланишини билдиради.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳеч қачон муҳофаза берилмаган асарлар ижтимоий мулк ҳисобланади.

Ижтимоий мулк бўлган асарлардан ҳар қандай шахс ҳақ тўламаган ҳолда эркин фойдаланиши мумкин. Бунда муаллифнинг шахсий номулкий ҳуқуқларига риоя этилиши керак.

1. Шарҳланаётган модда муаллифлик ҳуқуқи амал қилиш муддатининг тугаши оқибатларини тавсифлайди. Бунда фақатгина мулкий ҳуқуқлар амал қилиши муддатларининг тугаши назарда тутилади. Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, субъектив мулкий муаллифлик ҳуқуқлари берилишининг моҳияти ана шу ҳуқуқларнинг эгаларига асардан муайян усулларда фойдаланиш имкониятини беришдан ва айтиб бир вақтда худди шундай ҳаракатлар бошқа шахслар томонидан ҳуқуқ эгасининг розилигисиз содир этилишини тақиқлашдан иборатдир. Бошқа шахслар ҳуқуқ эгасига тегишли ҳақ тўлаганидан кейингина ана шу ҳуқуқдан фойдаланиши мумкин.

Тегишинча, субъектив муаллифлик ҳуқуқининг тугаши эса, бошқа шахслар учун ана шу асардан эркин (бирор-бир шахснинг розилигисиз ва ҳақ тўламаган ҳолда) фойдаланиш имконияти пайдо бўлганлигини англатади.

Асар ҳуқуқий режимининг ана шундай тарзда ўзгариши «асарнинг ижтимоий мулкка айланиши» деб аталади. Интеллектуал мулкни муҳофаза қилиш принциплари тўғрисидаги дастлабки талқинларда юзага келган ҳамда ҳуқуқий мазмундан ҳам кўра кўпроқ сиёсий ва адабий-публицистик мазмунга эга бўлган ана шу номдан кейинчалик ҳам халқаро, ҳам давлат ички ҳуқуқий ҳужжатларида ҳам фойдаланила бошланди.

2. Муҳофазаси тугаган асарлар мамлакатда ҳеч қачон муҳофаза берилмаган асарлар фойдаланадиганига ўхшаш ҳуқуқий режимда амал қилади. Аввал муҳофазага эга бўлмаган асарлар муаллифлик ҳуқуқи пайдо бўлмасидан анча аввал яратилган асарлар (масалан, Улуғбек ёки Бобур асарлари) ёхуд чет эл фуқаролари томонидан яратилган нисбатан замонавий ва биринчи марта хорижда эълон қилинган, халқаро шартномалар туфайли Ўзбекистон Республикаси муҳофаза қилиши шарт бўлмаган асарлар бўлиши мумкин. Ана шу барча асарларнинг ҳуқуқий режимини тенглаштириш мақсадида конунда Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳеч қачон муҳофаза берилмаган асарлар ҳам ижтимоий мулкка айланиши мустаҳкамлаб қўйилган.

3. Ижтимоий мулкка айланиш фақатгина мулккий ҳуқуқларга нисбатан ҳуқуқий режимнинг ўзгариши билан боғлиқдир. Шахсий ҳуқуқлар эса, хусусан, шахсий ҳуқуқлар билан муҳофаза қилинадиган неъматлар муддатсиз муҳофаза қилинади. Шунинг учун асар ижтимоий мулкка айланганида қонунда мустаҳкамлаб қўйилганидек: «Муаллифлик ҳуқуқи, муаллиф исмига бўлган ҳуқуқ ва муаллиф обрўсини ҳимоя қилиш ҳуқуқи»га риоя қилиниши керак.

Шу нарса равшанки, Алишер Навоий ёки Умар Хайём асарларидан ҳар ким эркин, ҳеч кимга бирор-бир ҳақ тўламаган ҳолда фойдалана олса-да, бироқ ҳеч ким ана шу асарларга бўлган муаллифликни ўзлаштириб олиши мумкин эмас.

1067-модда. Муаллифлик шартномаси

Ушбу Кодекс 1056-моддасининг учинчи қисмида назарда тутилган мулккий ҳуқуқлар фақат муаллифлик шартномасини тузиш йўли билан ҳуқуқ эгаси томонидан бошқа шахсга ўтказилиши мумкин, ушбу Кодексда ва бошқа қонунларда белгиланган ҳоллар бундан мустасно.

Муаллифнинг мулккий ҳуқуқларини бошқа шахсга ўтказиш мутлақ ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги муаллифлик шартномаси асосида ёки мутлақ бўлмаган ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги муаллифлик шартномаси асосида амалга оширилиши мумкин.

Мутлақ ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги муаллифлик шартномаси фақат ушбу ҳуқуқлар ўтказилаётган шахс асардан муайян усулда ва шартномада белгиланган доирада фойдаланишига рухсат беради.

Мутлақ бўлмаган ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги муаллифлик шартномаси фойдаланувчига асардан шундай ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказган мутлақ ҳуқуқлар эгаси ва (ёки) бу асардан айни шундай усулда фойдаланиш учун рухсат олган бошқа шахслар билан тенг равишда фойдаланишга ижозат беради.

Муаллифлик шартномаси бўйича бошқа шахсга ўтказиладиган ҳуқуқлар, агар шартномада бевосита бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса, мутлақ бўлмаган ҳуқуқлар ҳисобланади.

Асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи асар акс эттирилган моддий объектга бўлган мулк ҳуқуқи билан боғлиқ эмас.

Моддий объектга бўлган мулк ҳуқуқини ёки моддий объектга эгалик қилиш ҳуқуқини бошқа шахсга ўтказиш шу объектда акс эттирилган асарга бўлган бирон-бир муаллифлик ҳуқуқининг ўз-ўзидан бошқа шахсга ўтказилишига сабаб бўлмайди.

1. Муаллифлик шартномаси дейилганида, бир томондан, фан, адабиёт ва санъат асарининг муаллифи ёки унинг иш берувчиси ёхуд бошқа мулкый муаллифлик ҳуқуқларининг эгаси, бошқа томондан, асардан фойдаланувчи ўртасида тузилган шартнома тушунилади. Ушбу шартномага биноан муаллиф фойдаланувчига ҳақ эвазига, шартлашилган усулда ва белгиланган муддатда асардан фойдаланиш ҳуқуқини беришни, фойдаланувчи эса, асардан ўзига берилган ҳуқуққа мувофиқ фойдаланиш ва ҳақ тўлаш мажбуриятини зиммага олади.

«Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонуннинг 38-моддасига мувофиқ, муаллифлик шартномаси бўйича мутлақ ҳуқуқлардан ўзганинг фойдасига воз кечилмайди, балки улар бошқа шахсга ўтказилади, яъни фойдаланувчига вақтинча тақдим этилади. Худди мана шу жиҳати билан муаллифлик шартномаси мулкый муаллифлик ҳуқуқларининг ҳадя, мерос, қонун бўйича иш берувчига бериш ёки хўжалик юритувчи жамият ёки ширкатнинг устав капиталига улуш сифатида киритиш каби тарзда бошқа шахсга ўтказиш ёки мустаҳкамлаш усулларидан фарқ қилади, бинобарин санаб ўтилган ҳолларда мулкый муаллифлик ҳуқуқлари бошқа шахсларга ўтади ёки бошқа шахсларда дастлабки мутлақ ҳуқуқлар сифатида пайдо бўлади.

Мулкый ҳуқуқларни бериш бўйича битимларнинг турлари сифатида муаллифлик шартномаларига нисбатан, агар мутлақ муаллифлик ҳуқуқларининг мазмуни ёки характеридан бошқа қоида келиб чиқмаса, ФК 29-моддаси 1-параграфидаги олди-сотдига доир умумий қоидалар татбиқ этилади. Умуман олганда, муаллифлик шартномаларига нисбатан, дейлик, ФК 393-моддасининг биринчи қисмидаги сотувчи товарни сотиб олувчига учинчи шахсларнинг ҳар қандай ҳуқуқларидан озод ҳолда топшириши шарт эканлиги тўғрисидаги қоидани татбиқ этиш мумкин. Фойдаланувчи ҳам ана шу ҳуқуқлардан бошқа фойдаланувчиларнинг ҳуқуқлари билан оғирлаштирилмаган мулкый ҳуқуқларни қўлга киритиш-

дан манфаатдор. Бирок, ФКнинг жисмлардаги объектлар олди-сотдиси тўғрисидаги умумий нормаларининг аксариятини муаллифлик мулкрий ҳуқуқларини ҳам, бошқа мулкрий ҳуқуқларни ҳам бошқа шахсга ўтказишга нисбатан татбиқ қилиб бўлмайди. Бу ҳол товар ассортименти, унинг сифати, ярқилик муддати, яширин камчиликлари, бутлиги тўғрисидаги, товарнинг идиши ва ўровига доир нормаларга дахлдордир. Шунинг учун мутлақ ҳуқуқлардан фойдаланиш тўғрисидаги барча шартномаларни тартибга солиш каби муаллифлик шартномаларини тартибга солиш ҳам мустақил ҳуқуқий регламентацияга муҳтож.

2. «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги муаллифлик шартномаларининг учта тури ажратиб кўрсатилган, булар:

1) мутлақ ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги муаллифлик шартномаси;

2) мутлақ бўлмаган ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги муаллифлик шартномаси;

3) буюртмага доир муаллифлик шартномаси (41-модда).

Маълумки, мулкрий муаллифлик ҳуқуқлари доимо мутлақ ҳуқуқлар ҳисобланади. Шундан келиб чиққан ҳолда юқорида келтирилган муаллифлик ҳуқуқларининг дастлабки икки турини мутлақ ҳуқуқларни мутлақ ва мутлақ бўлмаган шартларда бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги муаллифлик шартномалари деб аташ мантиққа тўғри бўлур эди (ва бу ҳол Қонун 38-моддасининг иккинчи қисмида ҳуқуқларнинг мазкур турлари талқинида ўз тасдиғини топади). 38-модда иккинчи қисмининг маъносига кўра мутлақ ҳуқуқларни мутлақ шартларда бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги муаллифлик шартномаси ушбу ҳуқуқлар ўтказилаётган шахс асардан муайян усулда ва шартномада белгиланган доирада фойдаланишига рухсат беради. Ушбу шартнома бўйича фойдаланувчи бошқа барча шахслар, шу жумладан ҳуқуқни ўтказаётган томон асардан юқоридаги каби фойдаланишини тақиқлаб қўйишга ҳақли.

Мутлақ ҳуқуқларни мутлақ шартларда бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги муаллифлик шартномаси бўйича фойдаланувчи амалиётда шартноманинг амал қилиш муддати давомида асардан фойдаланишнинг абсолют ҳуқуқини, шу жумладан олинган ҳуқуқларни бошқа шахсларга ўтказиш бўйича ҳуқуқни қўлга киритиши мумкин. Бирок, муаллифлик шартномаси бўйича ўтказилган ҳуқуқларнинг

бошқа шахсларга тўлиқ ёки қисман ўтказилишига мазкур шартномада бевосита назарда тутилган тақдирдагина йўл қўйилади (Қонуннинг 39-моддаси тўққизинчи қисми).

3. Мутлақ бўлмаган ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги муаллифлик шартномаси фойдаланувчига асардан шундай ҳуқуқларни бошқа шахсга ўтказган мутлақ ҳуқуқлар эгаси ва (ёки) бу асардан айна шундай усулда фойдаланиш учун руҳсат олган бошқа шахслар билан тенг равишда фойдаланишга ижозат беради (39-модданинг тўртинчи қисми). Бундай шартнома фойдаланувчига муаллифлик ҳуқуқларини мутлақ шартларда бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги шартномага нисбатан олинган ҳуқуқларни тижорат мақсадида амалга ошириш борасида кучсизроқ позиция яратади. Шунинг учун бундай шартноманинг баҳоси, одатда, пастроқ бўлади.

Бошқа шахсга ўтказилаётган муаллифлик ҳуқуқларидан фойдаланишнинг мутлақ бўлмаганлик презумпцияси мавжуд. Муаллифлик шартномаси бўйича бошқа шахсларга ўтказиладиган ҳуқуқлар, агар шартномада бевосита бошқача қоида назарда тутилган бўлмаса, мутлақ бўлмаган ҳуқуқлар ҳисобланади (38-модданинг бешинчи қисми). Мутлақ ҳуқуқларнинг объектларига қараб, муаллифлик шартномалари: ноширлик бўйича, сценария бўйича, сахна асари бўйича шартномалар ва бошқа шундан иборат тарзда таснифланади.

1068-модда. Муаллифлик шартномасининг шартлари

Муаллифлик шартномасида қуйидагилар назарда тутилиши керак: асардан фойдаланиш усуллари (мазкур шартнома асосида ўтказиладиган аниқ ҳуқуқлар);

асардан фойдаланишнинг ҳар бир усули учун тўланадиган ҳақ миқдори ва (ёки) тўланадиган ҳақ миқдорини белгилаш тартиби, уни тўлаш тартиби ҳамда муддатлари.

Муаллифлик шартномаси тарафлар зарур деб топган бошқа шартларни ҳам назарда тутиши мумкин.

Муаллифлик шартномасида асардан фойдаланиш ҳуқуқи қанча муддатга ўтказилиши тўғрисида шарт бўлмаган тақдирда, шартнома тузилган санадан бошлаб беш йил ўтганидан кейин, агар фойдаланувчи шартнома бекор қилингунига қадар камида олти ой олдин

бу ҳақда ёзма равишда огоҳлантирилган бўлса, шартнома муаллиф томонидан бекор қилиниши мумкин.

Муаллифлик шартномасида асардан фойдаланиш ҳуқуқи амал қиладиган ҳудуд доираси тўғрисида шарт бўлмаган тақдирда, шартномага биноан бошқа шахсга ўтказилаётган ҳуқуқнинг амал қилиши Ўзбекистон Республикаси ҳудуди билан чекланади.

Бошқа шахсга ўтказилиши муаллифлик шартномасида тўғридан-тўғри назарда тутилмаган асардан фойдаланиш ҳуқуқлари бошқа шахсга ўтказилмаган деб ҳисобланади.

Шартнома тузилган пайтда асардан фойдаланиш ҳақида ҳали маълум бўлмаган ҳуқуқлар муаллифлик шартномаси предмети бўлиши мумкин эмас.

Тўланадиган ҳақ муаллифлик шартномасида асардан фойдаланишнинг тегишли усули учун олинадиган даромаддан фоиз тарзида белгиланади ёки агар буни асарнинг хусусияти ёки ундан фойдаланишнинг ўзига хос жиҳатлари билан боғлиқ ҳолда амалга ошириш мумкин бўлмаса, шартномада қайд этилган сумма тарзида ёхуд бошқача тарзда белгиланади. Мазкур ҳақнинг энг кам миқдорлари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланади.

Агар асарни нашр этиш ёки ундан бошқача тарзда фойдаланиш ҳақидаги муаллифлик шартномасида ҳақ тўлаш қатъий сумма тарзида белгиланса, шартномада асарнинг энг кўп адади белгилаб қўйилиши шарт.

Муаллифлик шартномаси бўйича ўтказилган ҳуқуқлар бундай шартномада тўғридан-тўғри назарда тутилган тақдирдагина бошқа шахсларга тўлиқ ёки қисман ўтказилиши мумкин.

Муаллифлик шартномасининг муаллифни келгусида мазкур мавзуда ёки мазкур соҳада асарлар яратишини чеклайдиган шarti ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмайди.

Муаллифлик шартномасининг ушбу Кодекс ёки бошқа қонунлар талабларига зид бўлган шартлари ҳақиқий эмас.

1. Ҳар қандай фуқаролик-ҳуқуқий шартномаси каби муаллифлик шартномаси ҳам ФКда мустаҳкамлаб қўйилган умумий қоидаларга (353–385-моддалар) бўйсунди. Бу ҳол барча кўринишлардаги шарт-

номанинг эркинлигига (354-модда), ҳақ эвазига ва текинга тузиладиган шартномага (355-модда), шартноманинг баҳосига (356-модда), шартнома тузишнинг мазмун ва расмиятчилик жиҳатларига тенг баробарда дахлдордир. Агар тарафлар ўртасида шартноманинг барча муҳим шартлари юзасидан шундай ҳолларда талаб қилинадиган шаклда келишувга эришилган бўлса, шартнома тузилган ҳисобланади (ФК 364-моддасининг биринчи қисми). Шартнома тузишнинг расмий жиҳати шундай иборатки, оферта йўллаган шахс (яъни, фойдаланувчи) унинг акцептини (яъни, ҳуқуқ эгасининг розилигини) олган пайтда шартнома тузилган ҳисобланади (ФК 365-моддасининг биринчи қисми).

Шу билан бир вақтда фуқаролик қонун ҳужжатларининг бир қисми сифатида («Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонуннинг 2-моддасига мувофиқ) муаллифликка доир қонун ҳужжатларида муаллифлик шартномасининг муҳим шартлари батафсил аниқлаштирилади. ФК 364-моддасининг иккинчи қисмига биноан шартноманинг нарсаи тўғрисидаги шартлар, қонун ҳужжатларида бундай турдаги шартномалар учун муҳим ёки зарур деб ҳисобланган шартлар, шунингдек тарафлардан бирининг аризасига кўра келишиб олиниши зарур бўлган ҳамма шартлар муҳим шартлар ҳисобланади. «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонунда муаллифлик шартномасининг зарур шартлари сифатида, жумладан, қуйидагилар келтирилган:

– асардан фойдаланиш усуллари (мазкур шартнома асосида ўтказиладиган конкрет ҳуқуқлар);

– асардан фойдаланишнинг ҳар бир усули учун тўланадиган ҳақ миқдори ва (ёки) тўланадиган ҳақ миқдорини белгилаш тартиби, уни тўлаш тартиби ҳамда муддатлари (39-модданинг биринчи қисми).

2. Қонун мазмунидан муаллиф асарни муддатидан илгари ҳам топшириши мумкинлиги англашилади, аммо шартномада бу ҳақда бошқача ҳолат назарда тутилмаган бўлса, албатта. Тарафларнинг келишуви билан асар қисмларга бўлиб топширилиши ҳам мумкин.

Асардан фойдаланиш усуллари дейилганида шартнома бўйича бошқа шахсга ўтказиладиган конкрет ҳуқуқлар тушунилади, масалан, адабий асарларни ўзбек тилида такрорлаш ва тарқатиш. Бевосита муаллифлик шартномаси бўйича бошқа шахсга ўтказилмаган асардан фойдаланишга

бўлган барча ҳуқуқлар, масалан, асарни чет тилларга таржима қилиш ҳуқуқи бошқа шахсга ўтказилмаган ҳуқуқ ҳисобланади. Ҳақни йиғиш ва тақсимлаш муаллифлик ҳуқуқи эгаси ёки муаллифларнинг номулкий ҳуқуқларини бошқарувчи ташкилотлар томонидан, агар шартномада бошқа шарт белгиланмаган бўлса, уларга ҳуқуқ эгалари берган ваколатлар доирасида жамоавий асосда амалга оширилади.

Муаллифлик шартномаси ҳақ бараварига тузиладиган шартнома бўлганлиги учун фойдаланувчи муаллифга ҳақини беришга мажбур. Муаллифлик ҳақининг ҳажми, берилиш муддати, тўлаш тартиби янги муаллифлик қонунчилиги бўйича тарафлар ихтиёрида.

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, муаллифлик ҳақи қонун ҳужжатлари билан белгиланган энг кам ставкалардан паст бўлмаслиги лозим. Умумий қоида муаллифлик ҳақини тарафлар келишуви билан, асардан фойдаланиш натижасида олинadигайи фойдадан фоиз микдорида белгиланишига ҳам рухсат беради.

Умуман олганда, муайян муаллифлик шартномасида қонун тақиқламайдиган ҳар қандай мажбурият фойдаланувчи зиммасига юклатилиши мумкин.

Муаллиф ёхуд унинг меросхўрлари ҳақ олишга бўлган ҳуқуқни рад этишга ҳақли эмас.

Шарҳланаётган модданинг 9-қисмида белгиланган қонуннинг мазмуни шундан иборатки, фақат муаллифлик шартномасида назарда тутилган ҳоллардагина шартнома бўйича берилган ҳуқуқлар бошқа шахсларга ўтказилиши мумкин. Акс ҳолда шартнома шахсан бажарилиши лозим.

1069-модда. Муаллифлик шартномасининг шакли

Муаллифлик шартномаси ёзма шаклда тузилиши лозим, қонунда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Муаллифлик шартномасининг шакли ўзига хос жиҳатлари билан фарқланади: биринчидан, ҳар қандай муаллифлик шартномаси унинг баҳосидан ва асардан фойдаланиш тартибидан қатъи назар, ёзма шаклда тузилиши керак. Битимнинг оддий ёзма шаклига риоя қилмаслик уни ҳақиқий эмас деб топишга олиб келмайди, бироқ низо чиққан тақдирда, тарафларни битимнинг тузилганлигини, мазмунини ёки бажарилганлигини

гувоҳларнинг кўрсатувлари билан тасдиқлаш ҳуқуқидан маҳрум қилади. Тарафлар битимнинг тузилганлигини, мазмуни ёки бажарилганлигини ёзма ёхуд бошқа далиллар билан тасдиқлашга ҳақлидирлар (ФК 109-моддасининг 1–2-қисмлари). Бундай далиллар сифатида қуйидагилар: хизмат қилиши мумкин шартнома тузиш тўғрисидаги музокараларнинг баённомалари, муаллифлик ҳақи тўланганлиги тўғрисидаги тўлов ведомости, ҳуқуқ эгаси билан унинг асари нусхасини олиш тўғрисидаги ёзишмалар ва шу кабилар.

Иккинчидан, «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонун 42-моддасининг биринчи қисмида шартномани расмийлаштиришнинг махсус тартибига йўл қўйилган. Унга мувофиқ ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базалари нусхаларини сотишда муаллифлик шартномаси, агар унинг шартлари (дастурдан ва маълумотлар базасидан фойдаланиш шартлари) дастур ёки маълумотлар базаси нусхаларида тегишли тарзда баён қилинган бўлса, ёзма шаклда тузилган деб ҳисобланади. « дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида»ги Қонуннинг¹ 11-моддаси иккинчи қисмига мувофиқ «ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базалари сотилганда ёхуд оммавий фойдаланувчилар учун бериб қўйилганда шартномалар тузишнинг алоҳида тартиби қўлланилиши, хусусан, ЭҲМ учун яратилган дастурлар ёки маълумотлар базаларининг берилаётган нусхаларида шартноманинг типик талаблари баён этиб қўйилиши мумкин». Уларнинг шартлари дастурий маҳсулот моддий ташувчисининг ўровига ёзиб қўйилади. Харидор ўровни очгач, унда баён этилган шартларда ҳуқуқ эгаси билан шартнома муносабатларига киришиши тўғрисида огоҳлантирилади. Фойдаланувчининг ҳуқуқ эгасидан розилик олмай туриб, дастурий маҳсулотни такрорламаслик ва таркатмаслик мажбуриятлари ана шу шартларнинг бири ҳисобланади. Бироқ, фойдаланувчи ушбу мажбуриятларга риоя этиши устидан назорат қилиш жуда мушкул. Бунинг оқибатида ЭҲМ учун дастурлар ва маълумотлар базаларидан фойдаланишга бўлган муаллифлик ҳуқуқлари

---

1 1994 йил 6 майда қабул қилинган «Электрон ҳисоблаш машиналари учун яратилган дастурлар ва маълумотлар базаларининг ҳуқуқий ҳимояси тўғрисида»ги 1060–12-сонли Қонун/ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1994, № 5, 136-модда.

бўйича муносабатларни шартномавий тартибга солиш муаммоси ҳуқуқий мазмун ўрнига ахлоқий мазмун касб этади.

1070-модда. Муаллифлик шартномаси бўйича жавобгарлик

Муаллифлик шартномаси бўйича мажбуриятларни умуман ёки тегишли даражада бажармаган тараф бошқа тарафга етказилган зарарнинг ўрнини, шу жумладан бой берилган фойдани қоплаши шарт.

Муаллифлик шартномалари бўйича тарафларнинг жавобгарлиги муҳим хусусиятларга эгадир. Ушбу шартномалар фуқаролик-ҳуқуқий шартномаларнинг турлари ҳисобланар экан, уларнинг иштирокчилари, агар ушбу шартномалар предметининг хос хусусиятлари бошқача ёндашувни талаб қилмаса, қабул қилинган мажбуриятларни бузганлик учун ФКнинг 324–339-моддаларида баён этилган умумий нормалар, шунингдек ФКнинг

14-моддасидаги зарарларни қоплаш тўғрисидаги норма бўйича жавобгар бўладилар. Шунинг учун «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонун 65-моддасининг биринчи қисмидаги махсус нормада назарда тутилганига мувофиқ, муаллиф ҳуқуқ эгасининг ҳуқуқи бузилмаган тақдирда, у фуқаролик муомаласининг одатдаги шароитларида олиши мумкин бўлган, лекин ололмай қолган даромади миқдоридagi зарарларнинг ўрнини қоплашини талаб қилишга ҳақли. Агар ҳуқуқбузар муаллифлик ҳуқуқи ёки турдош ҳуқуқларни бузиш оқибатида даромадлар олган бўлса, ҳуқуқ эгалари бошқа зарарлар билан бир қаторда бой берилган фойдани бундай даромадлардан кам бўлмаган миқдорда қоплашини талаб қилишга ҳақли.

1071, 1072-моддалар Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 16 январда қабул қилинган ЎРҚ–79-сонли Қонунига мувофиқ ўз кучини йўқотган.

1073-модда. Муаллифлик муносабатларини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш

Муаллифлик муносабатлари ушбу Кодекс ва бошқа қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

1. Шарҳланаётган модда муаллифлик муносабатларини тартибга солувчи қонунларни белгилаб беради. «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонуннинг 3-моддасига мувофиқ, муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун ҳужжатлари ушбу Қонун ҳамда бошқа қонун ҳужжатларидан иборатдир.

2. Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги қонун ҳужжатлари орасида Фуқаролик кодекси биринчи ўринда туради. Таъкидлаш жоизки, муаллифлик муносабатларини тартибга солишда ФКнинг шарҳланаётган бобларининг нормалари билангина чекланиб қолинмайди. Муаллифлик муносабатларига, биринчи навбатда, интеллектуал мулк ҳуқуқи тўғрисидаги бўлим умумий қоидаларининг нормалари ҳам татбиқ этилади. Бундан ташқари муаллифлик муносабатларини тартибга солишда ФК Умумий бўлимининг нормалари, мажбурият ҳуқуқининг умумий қисми ҳам қўлланилади. Муаллифлик лицензия шартномаларидан келиб чиқадиган мажбуриятлар, шунингдек муаллифлик ношартномавий мажбуриятлари фуқаролик-ҳуқуқий мажбуриятларнинг барча белгиларига жавоб беради, шунинг учун ФК «Мажбурият ҳуқуқи» бўлимининг тегишли нормалари билан ҳам тартибга солинади.

3. «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонун аҳамияти жиҳатидан иккинчи ва асосий «тармоқ» қонун ҳужжати ҳисобланади. Ушбу Қонун муаллифлик муносабатларини ФКга қараганда анча тўлиқ тартибга солади, негаки, ФКда муаллифлик ҳуқуқининг фақат асосий нормалари баён этилган. Принцип жиҳатидан ФКнинг (муаллифлик ҳуқуқи объектлари тўғрисидаги, муаллифнинг шахсий номулкӣ ва мулкӣ ҳуқуқлари ҳақидаги, муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиши тўғрисидаги, муаллифлик ҳуқуқининг муддати ҳақидаги, турдош ҳуқуқлар тўғрисидаги ва бошқа шу кабилар) нормаларини такрорлайдиган нормалар билан бир қаторда Қонунда асарлардан эркин фойдаланиш ҳоллари тўғрисидаги, муаллифлик шартномалари ҳақидаги, мулкӣ муаллифлик ва турдош ҳуқуқларни жамоавий асосда бошқариш ҳақидаги ва энг асосийси, муаллифлик ва турдош ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ҳақидаги жуда муҳим нормаларни ўз ичига олган. Қонун муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар соҳасида ҳозирги вақтда мавжуд бўлган барча халқаро шартномаларга мосдир.

4. Муаллифлик ҳуқуқлари тўғрисидаги нормалар, коида тарикасида, ижодий тусга эга бўлган фаолият турларини тартибга солувчи қатор қонун ҳужжатларида ҳам мавжуд.

5. Муаллифлик муносабатлари қонуности ҳужжатлари, масалан, Ҳукуматнинг асардан фойдаланганлик учун муаллиф ҳақининг энг кам ставкалари тўғрисидаги қарори, шунингдек муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар соҳасидаги ваколатли давлат органи — Ўзбекистон Республикаси интеллектуал мулк агентлигининг идоравий ҳужжатлари билан ҳам тартибга солиниши мумкин.

61-БОБ. ТУРДОШ ҲУҚУҚЛАР

1074-модда. Турдош ҳуқуқлар объектлари

Турдош ҳуқуқлар объектлари жумласига ижролар, фонограммалар, эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотнинг кўрсатувлари ёки эшиттиришлари киради.

1. Турдош ҳуқуқлар тушунчаси «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонуннинг 43-моддасида мустаҳкамланган. Унга мувофиқ, турдош ҳуқуқлар дейилганида: хусусан, биринчидан — агар ижро фонограммага ёзилган бўлса, куйидаги шартлардан бирига риоя этилган тақдирда: фонограмма тайёрловчи Ўзбекистон Республикаси фуқароси ёки Ўзбекистон Республикаси ҳудудида манзилга эга юридик шахс бўлса; тайёрловчининг фуқаролиги ёки манзилдан қатъи назар, фонограмма биринчи марта Ўзбекистон Республикаси ҳудудида эълон қилинган бўлса. Иккинчидан — фонограммага ёзилмаган ижро эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотнинг кўрсатуви ёки эшиттиришига киритилган бўлса, агар ташкилот Ўзбекистон Республикаси ҳудудида манзилга эга бўлиб, эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттиришни Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган узатувчи аппаратлар ёрдамида амалга ошираётган бўлса, ижрочининг, дастурлар тайёрловчининг эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотнинг мулкӣ ҳуқуқлари ва ижрочининг шахсий номулкӣ ҳуқуқлари тушунилади.

Турдош ҳуқуқлар объектлари — ижролар, фонограммалар, эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотларнинг кўрсатувлари ёки эшиттиришлари интеллектуал ижодий фаолият натижалари жумласига киради (ФК 1031-моддаси биринчи бандининг учинчи хатбошиси).

Шарҳланаётган моддада турдош ҳуқуқлар объектларининг куйидаги турлари санаб ўтилган:

ижролар;

фонограммалар;

эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотларнинг кўрсатувлари ёки эшиттиришлари.

2. Мазкур объектларнинг легал таърифлари «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонунда берилган.

Ижро — асарни (шу жумладан халқ ижодиёти асарини), фонограммани, ижрони, сахна асарини ўйин, ифодали ўқиш, куйлаш, рақсга тушиш орқали жонли ижро ёки техника воситалари ёрдамида тақдим этиш («Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонун 3-моддасининг ўнинчи хатбошиси). Аудиовизуал асарни бир-бири билан боғланган ҳолда овоз жўрлигида ёки овоз жўрлигисиз намоёниш этиш (Қонун 3-моддасининг бешинчи хатбошиси).

Фонограмма — бирон-бир ижронинг, бошқа овозларнинг ҳар қандай мутлако овозли ёзуви, аудиовизуал асарга киритилган овозли ёзув бундан мустасно (Қонун 3-моддасининг йигирма биринчи хатбошиси).

Эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотнинг кўрсатуви ёки эшиттириши — эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотнинг ўзи томонидан, шунингдек унинг буюртмаси бўйича ва унинг маблағлари ҳисобига бошқа ташкилот томонидан яратилган кўрсатув ёки эшиттириш (Қонун 3-моддасининг йигирма саккизинчи хатбошиси).

1075-модда. Турдош ҳуқуқлар субъектлари

Ижрочилар, фонограммаларни тайёрловчилар, эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотлар турдош ҳуқуқлар субъектларидир.

Турдош ҳуқуқларнинг юзага келиши ва амалга оширилиши учун турдош ҳуқуқлар объектини рўйхатдан ўтказиш ёки бирон-бир бошқа расмийликка риоя этиш талаб қилинмайди.

Юридик ва жисмоний шахслар, шу жумладан кўрсатув ёки эшиттиришни эфирга узатиш ва кабель орқали юборишни (ретрансляция ҳам шунга кирази) амалга оширувчи юридик ва жисмоний шахслар, ушбу Кодексда ва бошқа қонунларда назарда тутилган ҳоллардан ташқари, асардан, ижродан, фонограммадан ёхуд эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотнинг кўрсатув ёки эшиттиришидан фақат ҳуқуқ эгаси ёки бошқа ваколатли шахс билан тузилган шартномага биноан фойдаланишлари мумкин. Ретрансля-

ция муаллифлар, ижрочилар, фонограммаларни тайёрловчилар ва бошқа ҳуқуқ эгаларининг эфирга узатиш, кабель орқали юбориш, барчанинг эътиборига етказишга бўлган ҳуқуқларига риоя қилинган ҳолда амалга оширилиши керак.

1. Шарҳланаётган моддада турдош ҳуқуқлар субъектлари санаб ўтилган, шунингдек турдош ҳуқуқларни амалга ошириш чегаралари белгиланган.

«Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонунда турдош ҳуқуқлар субъектларига таъриф берилмаган. Бунда ижрочи дейилганида актёр, хонанда, созанда, раққос ёки роль ўйнайдиган, куйлайдиган, ўқийдиган, ифодали ўқийдиган, рақсга тушадиган, талқин этадиган, мусиқа асбобини чаладиган ёхуд адабиёт ёки санъат асарини (шу жумладан эстрада, цирк ёки кўғирчоқлар билан амалга ошириладиган чиқишларни) ёхуд халқ ижодиёти асарини ўзгача тарзда ижро этадиган бошқа жисмоний шахс, шунингдек режиссёр тушунилади. Турдош ҳуқуқларнинг бошқа субъекти фонограммани тайёрловчи — ижронинг ёки бошқа овозларнинг биринчи овозли ёзуви учун ташаббус ва масъулиятни ўз зиммасига олган юридик ёки жисмоний шахсдир. Фонограммани тайёрловчи бўлмаганида фонограммада ва (ёки) фонограмманинг ғилофида номи кўрсатилган шахс фонограммани тайёрловчи деб эътироф этилади. Ушбу таърифлар Артист-ижрочиларнинг, фонограммаларни тайёрловчилар ва кўрсатувлар ҳамда эшиттиришлар тайёрловчи ташкилотларнинг ҳуқуқларини муҳофаза қилиш тўғрисидаги Рим Конвенциясида² кўрсатилган ўхшаш таърифларга асосланган. Хусусан, «артист-ижрочилар» дейилганида актёрлар, хонандалар, созандалар, раққослар ва роль ўйнайдиган, куйлайдиган, ўқийдиган, ифодали ўқийдиган, адабий ёки бадиий асарларни ижро этадиган ёки ана шу асарларнинг ижросида бошқа бир тарзда иштирок этадиган шахслар тушунилади (Рим Конвенцияси, 3(а)-модда). «Фонограмма тайёрловчи» дейилганида ижронинг ёки бошқа овозларнинг биринчи овозли ёзувини амалга оширувчи юридик ёки жисмоний шахс тушунилади (Рим Конвенцияси, 3 (с)-модда).

---

2 Артист-ижрочилар, фонограммалар тайёрловчилар ва кўрсатув ҳамда эшиттириш тайёрловчи ташкилотларнинг манфаатларини муҳофаза қилиш тўғрисидаги халқаро конвенция. Рим, 1961 йил 26 октябрь. 1964 йил 18 майдан кучга кирган.

2. Турдош ҳуқуқларнинг ҳосилалиги ва муаллифлик ҳуқуқларига тобе-лиги уларнинг ўзига хос хусусиятларидир. Турдош ҳуқуқлар муаллиф-лик ҳуқуқларига туташ, яқин ва боғлиқдир. Турдош ҳуқуқлар иш қонун билан муҳофаза қилинмайдиган асарларга ёки ижодий фаолият натижаси бўлмаган объектга бориб тақалган тақдирдагина, мустақил тусга эга бўлади. Шунинг учун ФК 1078-моддасининг олтинчи қисми ва 1079-моддасининг бешинчи қисмига мувофиқ фонограммани тайёрловчи, эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилот ўз ҳуқуқларини фойдаланаётган асарлар ва ижроларнинг муаллифлари ҳамда ижрочиларининг ҳуқуқларига риоя этган ҳолда амалга оширади. Бундан ташқари эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилот, масалан, спектаклни эфирда кўрсатиш учун нафақат саҳналаштирувчи режиссёрдан, балки ижрочилардан, шунингдек ижро этилаётган асар муаллифидан ҳам рухсат олиши керак. Турдош ҳуқуқлар юзага келиши ва амалга оширилиши учун ФК қандайдир расмийликларга риоя этилишини талаб қилмайди. Фонограммани тайёрловчи ва ижрочининг ҳуқуқи тегишли овозли ёзув яратилганлиги фактининг ўзидан келиб чиқади.

1076-модда. Турдош ҳуқуқларнинг муҳофаза белгилари

Фонограммага ва (ёки) бундай фонограммага ёзилган ижрога бўлган мутлақ ҳуқуқлар эгалари ўз ҳуқуқларидан хабардор қилиш учун турдош ҳуқуқларнинг муҳофаза белгисидан фойдаланишлари мумкин бўлиб, бу белги фонограмманинг ҳар бир нусхасида ва (ёки) у сақланадиган ҳар бир ғилофда акс эттирилади ҳамда қуйидаги уч унсурдан иборат бўлади:

айлана ичидаги лотинча «P» ҳарфи;

мутлақ турдош ҳуқуқлар эгасининг исми (номи);

фонограмма биринчи марта чоп этилган йил.

Номи ёки исми ушбу фонограммада ва (ёки) у сақланадиган ғилофда одатий тарзда кўрсатилган юридик ёки жисмоний шахс, агар бошқача ҳол исботланмаган бўлса, фонограммани тайёрловчи деб эътироф этилади.

Фонограммага ва (ёки) бундай фонограммага ёзилган ижрога бўлган мутлақ ҳуқуқ эгалари ўз ҳуқуқларидан хабардор қилиш учун турдош

хуқуқларнинг муҳофаза белгисидан фойдаланишлари мумкин. Бундай белги фонограмманинг ҳар бир нусхасида ва (ёки) у сақланадиган ҳар бир ғилофда акс эттирилади. Мазкур белги Рим Конвенциясининг 11-моддасида қуйидаги таъриф билан белгиланган: «Ахдлашувчи Давлат ўзининг ички қонун ҳужжатларидан келиб чиққан ҳолда фонограмма тайёрловчиларнинг ёки ижрочи-артистларнинг ёхуд улар ҳар икковининг ҳуқуқларига муҳофаза бериш шарти сифатида расмийликларга риоя этишни талаб қилган ҳолларда эълон қилинган фонограммаларнинг сотувда мавжуд бўлган барча нусхаларида ёки уларнинг ўротида у дастлаб эълон қилинган йилни, фонограмма муҳофаза қилинаётганлигини аниқ-равшан кўрсатадиган тарзда жойлаштирилган «Р» белгисидан иборат ёзувга эга бўлса, расмийликларга риоя қилинган ҳисобланади; агар фонограммаларнинг нусхаларида ёки ўротида фонограммани тайёрловчи ёки бундай фаолият учун ишлаб чиқарувчи томонидан (ўз фамилияси, савдо маркаси ёки бошқа тегишли белгисини кўрсатиш орқали) берилган лицензия эгаси кўрсатилмаган бўлса, ёзув фонограммани тайёрловчи ҳуқуқлари эгасининг фамилиясини ҳам ўз ичига олиши керак; боз устига, агар фонограммаларнинг нусхаларида ёки ўротида асосий артист-ижрочилар кўрсатилмаса, ёзув амалга оширилган мамлакатда бундай артист-ижрочиларнинг ҳуқуқларига эга шахснинг фамилияси ҳам кўрсатилиши керак».

1077-модда. Ижрочининг ҳуқуқлари

Ижрочига қуйидаги ҳуқуқлар тегишлидир:

исмига бўлган ҳуқуқ;

ижрони ижрочининг шаъни ва қадр-қимматига зарар етказиши мумкин бўлган ҳар қандай тарзда бузиб кўрсатилишидан ёки ҳар қандай бошқача тарзда тажовуз этилишидан ҳимоя қилиш ҳуқуқи;

ижродан ҳар қандай шаклда фойдаланишга бўлган мутлақ ҳуқуқлар, шу жумладан ижрочининг ижросидан фойдаланишнинг ҳар бир тури учун ҳақ олишга бўлган ҳуқуқ.

Ижрочининг ижродан фойдаланишга бўлган мутлақ ҳуқуқлари қуйидаги ҳаракатларни амалга ошириш ёки бундай ҳаракатларга рухсат бериш ҳуқуқини англатади:

ижро ёзувини такрорлаш (такрорлаш ҳуқуқи);

ижро ёзувининг асл нусхаси ёки нусхаларини сотиш ёки мулк ҳуқуқини ўзгача тарзда бошқа шахсга ўтказиш йўли билан тарқатиш (тарқатиш ҳуқуқи);

ижро ёзувини барчанинг эътиборига етказиш (барчанинг эътиборига етказиш ҳуқуқи);

ижро ёзувининг асл нусхаси ёки нусхаларини, ҳатто улар ижрочининг розилиги билан тарқатилганидан кейин ҳамда асл нусхага ва нусхаларга бўлган мулк ҳуқуқидан қатъи назар, прокатга бериш (прокатга бериш ҳуқуқи);

илгари ёзилмаган ижроларни ёзиб олиш (ёзиб олиш ҳуқуқи);

ижрони эфирга узатиш ёки кабель орқали юбориш, агар бундай эшиттириш ёки кўрсатув учун фойдаланиладиган ижро илгари эфирга узатилмаган бўлса ёки ёзувдан фойдаланилган ҳолда амалга оширилмаса (ёзиб олинмаган ижрони эфирга узатиш ёки кабель орқали юбориш ҳуқуқи);

ижро ёзувини эфирга узатиш ёки кабель орқали юбориш, агар дастлаб бу ёзув нотижорат мақсадлар учун тайёрланган бўлса (ижро ёзувини эфирга узатиш ёки кабель орқали юбориш ҳуқуқи).

Агар ижро ёзувининг нусхалари уларни сотиш ёки мулк ҳуқуқини ўзгача тарзда бошқа шахсга ўтказиш воситасида фуқаролик муомаласига қонуний киритилган бўлса, уларнинг бундан буёнги тарқатилишига ижрочининг розилигисиз ва унга ҳақ тўланмаган ҳолда йўл қўйилади.

Хизмат вазифаларини ёки иш берувчининг хизмат топшириғини бажариш тартибида амалга оширилган ижроларга нисбатан тегишинча ушбу Кодекснинг 1062-моддаси қоидалари қўлланилади.

Ижрочилар ўз ҳуқуқларини ижро этиладиган асарлар муаллифларининг ҳуқуқларига риоя этган ҳолда амалга оширишлари керак.

Ижро ёзувидан даромад олиш мақсадида фойдаланилганлиги ёки ундан фойдаланиш бундай мақсадга қаратилмаганлигидан қатъи назар, ижро ёзувидан фойдаланилган деб ҳисобланади.

1. Ушбу моддада турдош ҳуқуқлар субъектларидан бири бўлган ижрочилар — актёр, кўшиқчи, мусиқачи, раққос(а) ёки роль ўйнайдиган, ўқийдиган, ифодали ўқийдиган, мусиқа асбобини чаладиган ёхуд ада-

биёт ва санъат асарини (шу жумладан эстрада, цирк ёки кўғирчоқли номерни) бошқа бир тарзда ижро этадиган шахс, шунингдек, спектакл-ли сахналаштирувчи режиссёр ва дирижёр кабиларга тегишли ҳуқуқлар санаб ўтилган.

Ижрочилар ўз ҳуқуқларини ижро этилаётган асар муаллифларининг муаллифлик, муаллифлик номига, асар дахлсизлигига бўлган ҳуқуқларига ва бошқа мулкӣ ҳуқуқларига дахл қилмасдан рўёбга чиқаришлари лозим.

Ижрочининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида биринчи марта амалга оширган ижрога бўлган ҳуқуқи Ўзбекистон ҳудудида амал қилади. Бундай ҳолларда фуқаролигидан қатъи назар, ҳуқуқ ижрога, унинг меросхўрларига, шунингдек ижрочининг бошқа ҳуқуқӣ ворисларига тегишли деб эътироф этилади. Ижрочининг ҳуқуқи ижро биринчи марта чет давлат ҳудудида амалга оширилган ҳолларда ҳам унга, шунингдек унинг ҳуқуқӣ ворис-ларига тегишли деб эътироф этилади.

2. Ижрочининг ҳуқуқлари биринчи ёзув ёки ижро (сахналаштириш) пайтидан эътиборан 50 йил давомида амал қилади. Ижродан бошқа шахс-ларнинг фойдаланишига фақат ижрочининг руҳсати билан ёки бошқа ҳуқуқ эгаси билан тузилган шартнома асосида унинг руҳсати билан йўл кўйилади.

3. Фойдаланишга бўлган мутлақ ҳуқуқлар эгаси ҳисобланган ижрочи қуйида келтириладиган ҳаракатларни амалга оширишга ёки амалга оши-риш учун руҳсат беришга ҳақли: ижро ёзувини такрорлаш (такрорлаш ҳуқуқи); ижро ёзувининг асл нусхаси ёки нусхаларни сотиш ёки мулк ҳуқуқини ўзгача тарзда бошқа шахсга ўтказиш йўли билан тарқатиш (тарқатиш ҳуқуқи); ижро ёзувини барчанинг эътиборига етказиш (бар-чанинг эътиборига етказиш ҳуқуқи); ижро ёзувининг асл нусхаси ёки нусхаларини, ҳатто улар ижрочининг розилиги билан тарқатилганидан кейин ҳамда асл нусхага ва нусхаларга бўлган мулк ҳуқуқидан қатъи назар, прокатга бериш (прокатга бериш ҳуқуқи); илгари ёзилмаган ижро-ларни ёзиб олиш (ёзиб олиш ҳуқуқи); ижрони эфирга узатиш ёки кабель орқали юбориш, агар бундай эшиттириш ёки кўрсатув учун фойдалани-ладиган ижро илгари эфирга узатилмаган бўлса ёки ёзувдан фойдала-нилган ҳолда амалга оширилмаса (ёзиб олинмаган ижрони эфирга уза-тиш ёки кабель орқали юбориш ҳуқуқи); ижро ёзувини эфирга узатиш ёки кабель орқали юбориш, агар дастлаб бу ёзув нотижорат мақсадлар

учун тайёрланган бўлса (ижро ёзувини эфирга узатиш ёки кабель орқали юбориш ҳуқуқи).

Агар ижро ёзувининг нусхалари уларни сотиш ёки мулк ҳуқуқини ўзгача тарзда бошқа шахсга ўтказиш орқали фуқаролик муомаласига қонуний киритилган бўлса, уларнинг бундан буёнги тарқатилишига ижрочининг розилигини олмаган ҳолда йўл қўйилади.

Ижрочилар ўз ҳуқуқларини ижро этиладиган асарлар муаллифларининг ҳуқуқларига риоя этган ҳолда амалга оширишлари керак (қаралсин: ФК 1051, 1056-моддалари).

1078-модда. Фонограммани тайёрловчининг ҳуқуқлари

Фонограммани тайёрловчига ушбу Кодексга ва бошқа қонунларга мувофиқ мазкур фонограммадан фойдаланишда мутлақ ҳуқуқлар тегишлидир.

Фонограммани тайёрловчининг фонограммадан фойдаланишга бўлган мутлақ ҳуқуқлари қуйидаги ҳаракатларни амалга ошириш ёки бундай ҳаракатларга рухсат бериш ҳуқуқини англатади:

фонограммани такрорлаш (такрорлаш ҳуқуқи);

фонограмманинг асл нусхаси ёки нусхаларини сотиш ёки мулк ҳуқуқини ўзгача тарзда бошқа шахсга ўтказиш йўли билан тарқатиш (тарқатиш ҳуқуқи);

фонограммани барчанинг эътиборига етказиш (барчанинг эътиборига етказиш ҳуқуқи);

фонограмманинг асл нусхаси ёки нусхаларини, ҳатто улар фонограммани тайёрловчи томонидан ёки унинг розилиги билан тарқатилганидан кейин ҳамда унинг асл нусхаси ёки нусхаларига бўлган мулк ҳуқуқидан қатъи назар, прокатга бериш (прокатга бериш ҳуқуқи);

фонограмманинг асл нусхаси ёки нусхаларини, шу жумладан фонограммага бўлган мутлақ ҳуқуқлар эгасининг розилиги билан тайёрланган нусхаларини тарқатиш мақсадида импорт қилиш (импорт қилиш ҳуқуқи);

фонограммани эфирга узатиш ёки кабель орқали юбориш (эфирга узатиш ёки кабель орқали юбориш ҳуқуқи);

фонограммага тузатишлар киритиш ёки уни бошқача усулда қайта ишлаш (қайта ишлаш ҳуқуқи).

Фонограммани тайёрловчи ўз фонограммасидан фойдаланишнинг ҳар бир тури учун ҳақ олиш ҳуқуқига эга.

Агар чоп этилган фонограмма нусхалари уларни сотиш ёки мулк ҳуқуқини ўзгача тарзда бошқа шахсга ўтказиш воситасида фуқаролик муомаласига қонуний киритилган бўлса, уларнинг бундан буёнги тарқатилишига фонограммани тайёрловчининг розилигисиз ва унга ҳақ тўланмаган ҳолда йўл қўйилади.

Фонограммани тайёрловчининг ушбу модданинг иккинчи қисмида назарда тутилган мутлақ ҳуқуқлари шартнома бўйича бошқа шахсларга ўтказилиши мумкин. Бундай шартномага нисбатан тегишинча ушбу Кодекснинг 1067, 1068 ва 1069-моддалари қоидалари қўлланилади.

Фонограммаларни тайёрловчилар ўз ҳуқуқларини фойдаланилаётган асарлар ва ижролар муаллифлари ҳамда ижрочиларининг ҳуқуқларига риоя этган ҳолда амалга оширишлари керак.

Фонограммадан даромад олиш мақсадида фойдаланилганлиги ёки ундан фойдаланиш бундай мақсадга қаратилмаганлигидан қатъи назар, фонограммадан фойдаланилган деб ҳисобланади.

1. Ижрочилик ҳуқуқларини бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги шартномаларда бўлгани каби ушбу шартномаларда ҳам фонограммани тайёрловчига қуйидагиларга рухсат бериш шартнома предмети ҳисобланади: фонограммани такрорлаш (такрорлаш ҳуқуқи); фонограмманинг асл нусхаси ёки нусхаларини сотиш ёки мулк ҳуқуқини ўзгача тарзда бошқа шахсга ўтказиш йўли билан тарқатиш (тарқатиш ҳуқуқи); фонограммани барчанинг эътиборига етказиш (барчанинг эътиборига етказиш ҳуқуқи); фонограмманинг асл нусхаси ёки нусхаларини, ҳатто улар фонограммани тайёрловчи томонидан ёки унинг розилиги билан тарқатилганидан кейин ҳамда унинг асл нусхаси ёки нусхаларига бўлган мулк ҳуқуқидан қатъи назар, прокатга бериш (прокатга бериш ҳуқуқи); фонограмманинг асл нусхаси ёки нусхаларини, шу жумладан фонограммага бўлган мутлақ ҳуқуқлар эгасининг розилиги билан тайёрланган нусхаларини тарқатиш мақсадида импорт қилиш (импорт қилиш ҳуқуқи); фонограммани эфирга узатиш ёки кабель орқали юбориш (эфирга узатиш ёки кабель орқали

юбориш ҳуқуқи); фонограммага тузатишлар киритиш ёки уни бошқача усулда қайта ишлаш (қайта ишлаш ҳуқуқи). Фонограмма нусхаларини прокатга бериш орқали уларни тарқатиш ҳуқуқини фойдаланувчига ўтказиш фақатгина унинг фонограммани тайёрловчи билан тузган шартномасига биноан мумкин бўлади, бу ўринда ана шу нусхаларга эгалик ҳуқуқи кимга тегишли эканлиги аҳамиятсиздир («Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонун 48-моддасининг биринчи қисми).

Тижорат мақсадида эълон қилинган фонограммани тайёрловчининг ва ижроси шундай фонограммага ёзилган ижрочининг розилигисиз, лекин уларга ҳақ тўлаган ҳолда: фонограммани омма олдида ижро этишга; фонограммани эфирга узатиш ёки кабель орқали юбориш, шу жумладан уни ретрансляция қилиш йўли билан эфирга узатиш ёки кабель орқали юборишга йўл кўйилади (Қонуннинг 51-моддаси биринчи қисми).

2. Бироқ, ҳақнинг миқдорини белгилаш ва уни тўлаш тартиби бир-биридан фарқ қилади. Одатда ҳақ (зарурат тақозо этса) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2008 йил 19 январда қабул қилган «Адабиёт ва санъат асарларидан фойдаланганликнинг айрим турлари учун муаллифлик ҳақининг энг кам ставкалари тўғрисида»ги 10-сонли қарорид³ кўрсатилган тавсия нормаларида белгиланган минимал миқдорлар ҳисобга олинган ҳолда тарафларнинг битими билан белгиланади. Ҳақни йиғиш, тақсимлаш ва тўлаш ижрочиларнинг мулкӣ ҳуқуқларини жамоавий асосда бошқарувчи ташкилот ёки фонограммаларни тайёрловчиларнинг мулкӣ ҳуқуқларини жамоавий асосда бошқарувчи ташкилот томонидан шундай ташкилотлар ўртасидаги келишувга биноан амалга оширилади («Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонун

51-моддасининг иккинчи қисми). Бошқа келишув мавжуд бўлмаса, юқориди тилга олинган ҳақ фонограммани тайёрловчилар ва ижрочилар ўртасида тенг тақсимланади.

Фонограммани омма олдида ижро этиш ва (ёки) эфирга узатиш ёки хабар қилиш учун ҳақнинг миқдори ва уни тўлаш тартиби ҳақни йиғувчи ташкилот билан фонограммадан фойдаланувчи шахслар ўртасидаги келишувда белгиланади («Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонун 51-моддасининг учинчи қисми).

---

3 Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2008, № 3–4, 12-бет.

1079-модда. Эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотнинг ҳуқуқлари

Эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотга ўз кўрсатуви ёки эшиттиришидан фойдаланишда ушбу Кодексга ва бошқа қонунларга мувофиқ мутлақ ҳуқуқлар тегишлидир.

Эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотнинг ўз кўрсатуви ёки эшиттиришидан фойдаланишга бўлган мутлақ ҳуқуқлари қуйидаги ҳаракатларни амалга ошириш ёки бундай ҳаракатларга рухсат бериш ҳуқуқини англатади:

кўрсатув ёки эшиттириш ёзувини такрорлаш (такрорлаш ҳуқуқи);

кўрсатув ёки эшиттириш ёзувининг асл нусхаси ёхуд нусхаларини сотиш ёки мулк ҳуқуқини ўзгача тарзда бошқа шахсга ўтказиш йўли билан тарқатиш (тарқатиш ҳуқуқи);

кўрсатув ёки эшиттириш ёзувини барчанинг эътиборига етказиш (барчанинг эътиборига етказиш ҳуқуқи);

кўрсатув ёки эшиттиришни ёзиб олиш (ёзиб олиш ҳуқуқи);

кириш пулли жойларда кўрсатув ёки эшиттиришни барчанинг эътибори учун юбориш (кириш пулли жойларда барчанинг эътибори учун юбориш ҳуқуқи);

кўрсатув ёки эшиттиришни ретрансляция қилиш (ретрансляция ҳуқуқи);

кўрсатув ёки эшиттиришни кабель орқали барчанинг эътибори учун юбориш ёхуд кўрсатув ёки эшиттиришни эфирга узатиш (кўрсатув ёки эшиттиришни кабель орқали юбориш ёки эфирга узатиш ҳуқуқи).

Эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилот ўз кўрсатуви ёки эшиттиришидан фойдаланишнинг ҳар бир тури учун ҳақ олиш ҳуқуқига эга.

Эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотнинг ушбу модданинг иккинчи қисмида назарда тутилган мутлақ ҳуқуқлари шартнома бўйича бошқа шахсларга ўтказилиши мумкин. Бундай шартномага нисбатан тегишинча ушбу Кодекснинг 1067, 1068 ва 1069-моддалари қоидалари қўлланилади.

Эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотлар ўз ҳуқуқларини фойдаланиладиган асарларнинг муаллифлари ҳамда ижроларнинг ижрочилари ҳуқуқларига, тегишли ҳолларда эса фонограммаларни тайёрловчилар ҳамда эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотлар ҳуқуқларига роя этган ҳолда амалга оширишлари керак.

Эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотнинг кўрсатуви ёки эшиттиришидан даромад олиш мақсадида фойдаланилганлигидан ёки ундан фойдаланиш бундай мақсадга қаратилмаганлигидан қатъи назар, кўрсатув ёки эшиттиришдан фойдаланилган деб ҳисобланади.

1. Мутлақ ҳуқуқларга эга бўлган эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилот қуйидаги ҳуқуқларга эга: кўрсатув ёки эшиттириш ёзувини такрорлаш (такрорлаш ҳуқуқи); кўрсатув ёки эшиттириш ёзувининг асл нусхаси ёхуд нусхаларини сотиш ёки мулк ҳуқуқини ўзгача тарзда бошқа шахсга ўтказиш йўли билан тарқатиш (тарқатиш ҳуқуқи); кўрсатув ёки эшиттириш ёзувини барчанинг эътиборига етказиш (барчанинг эътиборига етказиш ҳуқуқи); кўрсатув ёки эшиттиришни ёзиб олиш (ёзиб олиш ҳуқуқи); кириш пулли жойларда кўрсатув ёки эшиттиришни барчанинг эътибори учун юбориш (кириш пулли жойларда барчанинг эътибори учун юбориш ҳуқуқи); кўрсатув ёки эшиттиришни ретрансляция қилиш (ретрансляция ҳуқуқи); кўрсатув ёки эшиттиришни кабель орқали барчанинг эътибори учун юбориш ёхуд кўрсатув ёки эшиттиришни эфирга узатиш (кўрсатув ёки эшиттиришни кабель орқали юбориш ёки эфирга узатиш ҳуқуқи).

Кўрсатув ёки эшиттириш берувчи бошқа ташкилотнинг параллел трансляцияси ёки унинг эшиттиришининг ҳамма эътиборига етказиш учун кабель орқали берган ўхшаш хабари, одатда, бундай шартномаларнинг предмети сифатида хизмат қилади. Эфир ёки кабель орқали ретрансляциядан ташқари кўрсатув ёки эшиттиришни ёзиш ёхуд уларни такрорлаш ҳам шартномаларнинг предмети бўлиши мумкин. Кўрсатув ёки эшиттиришларни ҳақни тўлаган ҳолда оммавий тарзда эшитиш ёки кўриш — шартноманинг мустақил предметиدير.

Бунда «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонунда қуйидаги ҳолларда: кундалик воқеалар шарҳига ижродан, фонограммадан,

эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотнинг кўрсатуви ёки эшиттиришидан унчалик катта бўлмаган парчалар кириштиш йўли билан; фақат ўқув ёки илмий-тадқиқот мақсадларида; илмий, тадқиқий, мунозаравий, танқидий ёхуд ахборот мақсадларида иқтибос олиниши шарти билан ижродан, фонограммдан, эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотнинг кўрсатуви ёки эшиттиришидан унча катта бўлмаган парчаларни иқтибос шаклида келтиришга ижрочининг, фонограммани тайёрловчининг, эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотнинг ёки бошқа ҳуқуқ эгасининг розилигисиз ва ҳақ тўламаган ҳолда ижродан, эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш берувчи ташкилотнинг кўрсатуви ёки эшиттиришидан ҳамда уларнинг ёзувларидан фойдаланишга, шунингдек фонограммани такрорлашга йўл қўйилади. Бунда тижорат мақсадида эълон қилинган фонограммани эфирга узатиш ёки кабель орқали юбориш ёки барчанинг эътиборига етказиш учун ҳар қандай такрорлаш ушбу Қонуннинг 51-моддаси қоидаларига; бошқа ҳолларда эса, ушбу Қонунда фан, адабиёт ва санъат асарлари муаллифларининг мулкый ҳуқуқларини чеклашга нисбатан назарда тутилган қоидаларга (53-модда биринчи қисм) риоя этилган ҳолда амалга оширилади.

2. Жамоавий асосда бошқарувга бўлган зарурат қўшиқ, эстрада, цирк чиқишлари ва шунга ўхшаш чиқишлар ҳамда фонограммалар каби асар турларига нисбатан айниқса каттадир. Чунки бундай асарлар ижроси устидан бутун Ўзбекистон ҳудуди миқёсида кузатув олиб бориш алоҳида ҳуқуқ эгалари учун жуда мушкул. Бу ҳол асарлардан фойдаланишнинг ҳар қандай шаклига — омма олдида ижро этишга ҳам, ёзиш, намоиш қилиш ва репродукция қилишга ҳам, шу жумладан ксеронусха кўчиришга ҳам тааллуқлидир. Баъзи ҳолларда муаллифлик ва турдош ҳуқуқларнинг айримларини амалга оширишга фақатгина жамоавий асосда бошқариш доирасидагина йўл қўйилади. Масалан, муаллифлик асарини шахсий мақсадларда такрорлашга бўлган (25-модда) ва тижорат фонограммасидан фойдаланишга бўлган (51-модда) мутлақ ҳуқуқлардан маҳрум бўлган мутлақ муаллифлик ва турдош ҳуқуқларнинг эгалари бундай тарзда фойдаланганлик учун ҳақ олиш ҳуқуқига эга. Бундай ҳақни улар фақатгина мулкый ҳуқуқларни жамоавий асосда бошқариш тизими орқалигина олишлари мумкин.

Бошқарувчи ташкилотларнинг тузувчилари — ҳам дастлабки асарларнинг (муаллифлари, уларнинг иш берувчилари, ижрочилари ва бошқалар), ҳам ҳосила асарларнинг (муаллифларнинг меросхўрлари ва қонун ёки шартнома бўйича дастлабки ҳуқуқлар эгаларининг бошқа ҳуқуқий ворислари) муаллифлик ҳуқуқлари ва турдош ҳуқуқлар субъектлари бўлиши мумкин. Турли ҳуқуқлар ва ҳуқуқ эгаларининг турли тоифалари бўйича алоҳида ташкилотлар ёки турли тоифадаги ҳуқуқ эгаларининг манфаатларини кўзлаб, турли ҳуқуқларни бошқарувчи ташкилотлар ёинки муаллифлик ва турдош ҳуқуқларни бир вақтнинг ўзида бошқарувчи битта ташкилот тузишга йўл қўйилади.

1080, 1081-моддалар Ўзбекистон Республикасининг 2007 йил 16 январда қабул қилинган ЎРҚ–79-сонли Қонунига мувофиқ ўз кучини йўқотган.

62-БОБ. САНОАТ МУЛКИГА БЎЛГАН ҲУҚУҚ (ИХТИРО, ФОЙДАЛИ МОДЕЛЬ, САНОАТ НАМУНАСИГА БЎЛГАН ҲУҚУҚ)

**1082-модда. Ихтиро, фойдали модель, саноат намунасини ҳуқуқий
жиҳатдан муҳофаза қилиш**

**Ихтиро, фойдали модель ва саноат намунасига бўлган ҳуқуқ
патент берилган тақдирдагина муҳофаза қилинади.**

**Ихтиро, фойдали модель, саноат намунасига нисбатан қўйиладиган,
патент олиш ҳуқуқини вужудга келтирадиган талаблар ҳамда Интел-
лектуал мулк агентлигининг бундай ҳужжат бериш тартиби қонун
билан белгилаб қўйилади.**

1. Интеллектуал мулк объектлари орасида ихтиролар, фойдали модел-
лар ва саноат намуналари каби интеллектуал ижодий фаолият натижалари
муҳим ўринни эгаллайди. Ҳозирги вақтда бутун дунёда саноат мулки-
нинг ана шу объектларини муҳофаза қилишнинг патент тизими эътироф
этилган ва амал қилиб турибди.

Муҳофаза қилишнинг патент шакли мазмун-моҳияти шундан ибор-
ратки, ихтиро, фойдали модель ёки саноат намунасининг муаллифи
ёхуд у вакил қилган бошқа шахс техника ютуғига бўлган муаллифликни
ва ундан фойдаланишга бўлган ҳуқуқни мустаҳкамлаш учун ваколатли
давлат органига давлатнинг нуфузи билан гувоҳлантирилган муҳофаза
ҳужжати, яъни ихтиро, саноат намунаси, фойдали модель учун патент
беришни сўраб талабнома топширади. Патент патент эгаси деб номла-
нувчи патент олган шахснинг саноат мулки объектига бўлган муаллифлик
ҳуқуқини ва ундан фойдаланишга бўлган мутлақ ҳуқуқини тасдиқлайди.

Патент муносабатлари улар иштирокчиларининг ҳуқуқлари ва маж-
буриятлари аниқ регламентланганлиги билан ажралиб туради. Объектни
рўйхатга олиш ва ихтиро яратилганидан кейин бирламчи патент
ҳуқуқларини мустаҳкамлаш кўпроқ расмиятчиликни талаб қилади ва
шуниси билан муаллифлик ҳуқуқидан фарқ қилади. Буни ихтиро муал-
лифини аниқ белгилаш ва ихтирони бошқа шахснинг худди шундай ёки

шунга ўхшаш ижодидан аниқ фарқлаш зарурати билан изоҳлаш мумкин. Бинобарин, такрорлаб бўлмайдиган ва асл нусха ҳисобланган адабиёт ёки санъат асаридан фарқли ўларок, ихтиро умуман олганда такрорланиши мумкин. Масалан, минглаб олимлар ОИТСга қарши самарали воситани топиш устида ишламоқдалар. Улардан бир нечтаси мустақил равишда айна бир ижодий натижага эришиши, бошқача қилиб айтганда, айна бир дорини ихтиро қилиши мумкин. Боз устига, улар ихтирога бўлган ҳуқуқларни расмийлаштиришни ҳам айна бир кунда бошлаши мумкин.

Техника ижодиёти соҳасидаги янги муносабатларни тартибга солиш учун фуқаролик қонунчилигининг алоҳида кичик тармоғи, интеллектуал мулк институти ва унинг субинститути — патент ҳуқуқи шакллантирилди. Патент ҳуқуқи ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари яратишда ҳамда улардан фойдаланишда юзага келган мулкӣ ва улар билан боғлиқ шахсий номулкӣ ҳуқуқларни тартибга солади.

Ҳозирги замон бозор ҳўжалигининг реал шароитларини, интеллектуал мулк соҳасидаги халқаро битимларни, шунингдек мамлакатимизнинг патент-аҳборот жиҳатидан таъминланганлик даражасини инобатга олган ҳолда Ўзбекистонда патентлашнинг мустақил тизими яратилди.

ФКнинг шарҳланаётган бобини ўрганиш вақтида унга патент ҳуқуқининг энг муҳим, асосий аҳамиятга эга нормалари киритилганлигини назарда тутиш керак. Шунинг учун ФКда махсус патент-ҳуқуқӣ ҳужжатлар нормалари билан бирга қўлланилиши зарур бўлган хавола тусидаги нормалар ҳам мавжуд. Тарихан шундай вазият юзага келганки, патентга доир тармоқ қонун ҳужжатлари Ўзбекистон Республикаси янги ФКнинг Умумий ва боз устига Махсус (иккинчи) қисми қабул қилингунига қадар ривожлана бошлади. Патент муносабатларини тартибга солувчи тармоқ қонунлари орасида Патент қонуни¹ энг муҳим ва асосий ўринни эгаллайди. Ушбу Қонун патент билан ҳимоя қилинадиган саноат мулки объектларини яратиш, ҳуқуқӣ муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш масалаларида юзага келадиган мулкӣ муносабатларни, шунингдек улар билан боғлиқ шахсий номулкӣ муносабатларни тартибга солади.

---

1 Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 6 майда қабул қилинган «Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида»ги Қонуни (2002 йил 29 августдаги таҳририда).

2. Патент олишга бўлган ҳуқуқ юзага келишига сабаб бўладиган ихтиро, фойдали модель, саноат намунасига нисбатан қўйиладиган талаблар ва Интеллектуал мулк агентлиги томонидан патент берилиши тартиби қонун билан белгиланади.

Чунончи, қуйидаги Қоидалар қабул қилинган:

1) Давлат патент идораси директорининг 2004 йил 2 февралдаги 9-сонли буйруғи билан тасдиқланган, Адлия вазирлиги томонидан 2004 йил 22 мартда 1329-тартиб рақами билан рўйхатга олинган Ихтирога Ўзбекистон Республикаси патентини бериш ҳақидаги талабномани тузиш, топшириш ва кўриб чиқиш қоидалари;

2) Давлат патент идораси директорининг 2004 йил 21 апрелдаги 22-сонли буйруғи билан тасдиқланган, Адлия вазирлиги томонидан 2004 йил 20 майда 1361-тартиб рақами билан рўйхатга олинган Саноат намунасига Ўзбекистон Республикаси патентини бериш ҳақидаги талабномани тузиш, топшириш ва кўриб чиқиш қоидалари;

3) Давлат патент идораси директорининг 2004 йил 15 мартдаги 14-сонли буйруғи билан тасдиқланган, Адлия вазирлиги томонидан 2004 йил 29 апрелда 1343-тартиб рақами билан рўйхатга олинган Фойдали моделга Ўзбекистон Республикаси патентини бериш ҳақидаги талабномани тузиш, топшириш ва кўриб чиқиш қоидалари.

1083-модда. Ихтиро, фойдали модель, саноат намунасида фойдаланиш ҳуқуқи

Патент билан муҳофазаланган ихтиро, фойдали модель, саноат намунасида ўз хохишича фойдаланишдаги алоҳида ҳуқуқ, шу жумладан муҳофазаланган ечимларни қўлланган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш, патент билан муҳофазаланган технологик жараёнларни ўз ишлаб чиқаришида қўллаш, муҳофазаланган ечимга эга бўлган маҳсулотларни сотиш ёки сотишга таклиф этиш, тегишли маҳсулотларни четдан келтириш ҳуқуқи патент эгасига тегишлидир.

Патент эгасидан бошқа шахслар унинг рухсатсиз ихтиро, фойдали модель, саноат намунасида фойдаланишга ҳақли эмас, бундай фойдаланиш ушбу Кодекс ёки бошқа қонунга мувофиқ патент эгасининг ҳуқуқларини бузиш ҳисобланмайдиган ҳоллар бундан мустасно.

Патентланган ихтирони, фойдали модель ёки саноат намунасини қўлланган ҳолда маҳсулотни рухсатсиз тайёрлаш, қўлланиш, четдан олиб келиш, сотишга таклиф этиш, сотиш, фуқаролик муомаласига бошқа йўсинда киритиш ёки шу мақсадда сақлаш, шунингдек ихтиро патенти билан муҳофаза қилинаётган усулни қўлланиш ёхуд ихтиро патенти билан муҳофаза қилинаётган усул воситасидагина тайёрланган маҳсулотни фуқаролик муомаласига киритиш ёки шу мақсадда сақлаш патент эгаси алоҳида ҳуқуқининг бузилиши ҳисобланади.

Бошқача ҳолат исботлангунга қадар маҳсулот патентланган усул билан тайёрланган ҳисобланади.

1. Шарҳланаётган модда саноат мулки объекти патенти эгасининг мутлақ ҳуқуқи мазмунини тавсифлайди. ФКнинг 1034-моддасини шарҳлар эканмиз, интеллектуал мулкнинг ҳар қандай объектига бўлган мутлақ ҳуқуқнинг умумий тушунчасини кўриб чиқдик. Шарҳланаётган моддада муайян турлардаги объектга бўлган мутлақ ҳуқуқ мазмунининг хос хусусиятлари белгилаб берилган. Ушбу модданинг биринчи қисмидан кўринадики, мутлақ ҳуқуқнинг ижобий жиҳати патент эгасига: техник ечимларни ўз ишлаб чиқаришида қўллаш, ишлаб чиқарилган буюмларни сотиш ёки сотишга таклиф қилиш, ишлаб чиқарилган буюмларни импорт қилиш ва бошқа шу каби кенг имкониятлар беради.

Ҳуқуқ эгаси патент (гувоҳнома) билан муҳофазаланган ихтиро, фойдали модель, саноат намунасидан ўз хоҳишига кўра фойдаланиш бўйича мутлақ ҳуқуққа эгадир. Бундай мутлақ ҳуқуқ қуйидаги таркибий қисмлардан иборат:

а) ҳуқуқий муҳофаза қилинган ечимларни қўллаган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, иш бажариш;

б) патент билан (гувоҳнома) билан муҳофазаланган технологик жараёнларни ўз ишлаб чиқаришида қўллаш, жорий қилиш, амалга ошириш;

в) муҳофазаланган ечимга эга бўлган маҳсулотларни сотиш ёки сотишга таклиф қилиш;

г) худди шундай муҳофазаланган буюмларни импорт қилиш.

Бу таркибий қисмлар бир бутун яхлит ҳолда мутлақ ҳуқуқ мазмунини ташкил этади. Айни вақтда ҳуқуқий муҳофаза унинг айрим қисмларинигина қамраб олиши мумкин. Масалан, нефтдан бензин олиш

усули. Бунда янги усулнинг ўзи ҳуқуқий муҳофазада бўлади, бу усул асосида ишлаб чиқарилган маҳсулот эса ҳуқуқий муҳофазада бўлмайди.

Маълумки, ёрлиқ берилган ечим, маҳсулотга нисбатан мутлақ ҳуқуқ энг камида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амал қилади. Бинобарин, бундай маҳсулотни Ўзбекистон Республикаси ҳудудига олиб кириш (импорт қилиш) ҳуқуқи ҳам мутлақ ҳуқуқ эгасига тегишлидир.

Бошқа ҳар қандай шахслар ихтиро, фойдали модель ва саноат намунасида патент (гувоҳнома) эгасининг рухсати ёки у билан келишув асосидагина фойдаланишлари лозим.

Қонуннинг 12-моддасига асосан қуйидаги ҳоллар патент эгаси мутлақ ҳуқуқини бузиш сифатида эътироф этилмайди:

Ўзбекистон Республикасида муҳофаза қилинаётган саноат мулки объектларидан таркиб топган қурилмаларни Париж конвенцияси қатнашчиси бўлган бошқа давлат транспорт воситасида, мазкур восита Ўзбекистон Республикаси ҳудудида вақтинча ёки тасодифан турган вақтда қўллаш — бу қурилмалардан фақат мазкур воситанинг эҳтиёжлари учунгина фойдаланиш шарти билан;

ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи олган саноат мулки объектларидан таркиб топган воситалар устида илмий тадқиқот ёки тажриба ўтказиш;

ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи олган саноат мулки объектларидан таркиб топган воситаларни табиий офатлар, фалокатлар, эпидемия ва бошқа фавқулодда ҳолларда қўллаш;

ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи берилган саноат мулки объектларидан таркиб топган воситаларни, башарти бу воситалар хўжалик муомаласига қонуний йўл билан киритилган бўлса, қўллаш;

патентлар билан муҳофазаланган саноат мулки объектларидан таркиб топган воситаларни даромад олмай шахсий мақсадларда фойдаланиш, қўллаш;

дорихоналарда шифокор рецепти бўйича бир галлик дорилар тайёрлаш;

Қонуннинг 30-моддасида белгиланган ҳолларда, тартибда ва ҳажмларда аввалдан фойдаланувчи томонидан ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи олган саноат мулки объектларидан фойдаланиш.

ФКнинг 1034-моддаси, ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари ҳақидаги Қонуннинг 11, 31-моддаларига асосан саноат мулки объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқ эгаси ушбу объектдан ўз хоҳишига кўра фойдаланишга, бошқаларнинг фойдаланишига рухсат беришга ёки

фойдаланишни тақиқлаб қўйишга ҳақли. Шарҳланаётган ушбу модда бошқа шахслар томонидан содир этиладиган қандай ҳаракатлар мутлақ ҳуқуқни бузиш деб ҳисобланишини белгилайди. Бинобарин ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи берилган ихтиро, фойдали модель ёки саноат намуна-сидан мутлақ ҳуқуқ эгасидан рухсат олмасдан фойдаланган ҳолда, яъни:

- а) маҳсулот тайёрлаш;
- б) технологик жараёнларни йўлга қўйиш, қўллаш;
- в) четдан олиб келиш (импорт қилиш);
- г) сотишга таклиф этиш, сотиш;
- д) фуқаролик муомаласига бошқача йўсинда киритиш (масалан, ижарага бериш, ҳадя қилиш ва ҳоказо);
- е) ҳақ эвазига ёки ҳақсиз фуқаролик муомаласига киритиш мақсадида сақлаш;

ж) ихтиро патенти билан муҳофаза қилинаётган усулни қўллаш ёки ихтиро патенти билан муҳофаза қилинаётган усул воситасидагина тайёрланган маҳсулотни фуқаролик муомаласига киритиш (сотиш, ижарага бериш ва ҳоказо) ёки шу мақсадда сақлаш ҳуқуқий муҳофаза ёрлиғи эгаси (патент ёки гувоҳнома эгаси)нинг мутлақ ҳуқуқларининг бузилиши ҳисобланади.

2. Ушбу мутлақ ҳуқуқ абсолют бўлиб, учинчи шахслар уни бузишдан ўзларини тийишлари керак ва объектдан фақатгина ҳуқуқ эгасининг рухсати билан, қоида тариқасида, ҳақ эвазига фойдаланишлари мумкин. Ушбу қоидадан саноат мулки объектлари — ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналарига дахлдор истиснолар мавжуд.

Патент (гувоҳнома) эгасининг саноат мулки объектдан учинчи шахсларнинг фойдаланишига рухсат бериши қатъий ифодаланган бўлиши ва тегишли шаклда расмийлаштирилиши шарт. Учинчи шахс томонидан мутлақ ҳуқуқ эгасини объектдан фойдаланиши ҳақида хабардор қилиш факти рухсат олиш ҳисобланмайди. Мутлақ ҳуқуқ эгаси томонидан учинчи шахсни рухсат сўраб қилган мурожаатига индамаслик рухсат берилмаганлигини билдиради. Мутлақ ҳуқуқ эгасининг рухсат бериши унинг хатти-ҳаракатларида ҳам кўриниб туриши мумкин (масалан, ихтиро қурилмасини бериш), Бундай ҳолларда (агарда рухсат олиш аниқ, равшан ифодаланиши ва тегишли шаклда расмийлаштирилиши шарт бўлмаса) мутлақ ҳуқуқ эгасидан рухсат олинган деб ҳисоблаш мумкин (ФКнинг 106-моддасига асосан).

3. Шарҳланаётган модданинг учинчи қисмида патент эгасининг мутлақ ҳуқуқини бузиш деб эътироф этиладиган ҳаракатлар доираси батафсил белгилаб берилган. Бу ўринда ҳуқуқларнинг қандай ҳажми дастлабки патент билан ёки қандай ҳажми патент билан муҳофаза қилинишини билиб олиш муҳим.

Мутлақ ҳуқуқ эгасининг ҳуқуқларини бузиш тегишли фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликка сабаб бўлади.

Ушбу шарҳланаётган моддада белгиланган қоидага асосан мутлақ ҳуқуқни бузган деб ҳисобланаётган шахс бунинг аксини, яъни маҳсулот патентланган усул билан тайёрланмаганлигини исботлаб бериши шарт. У бу ҳолатни исботлаб бергунга қадар маҳсулот патентланган усулда тайёрланган деб ҳисобланади. Ушбу ҳуқуқий презумпция Қонуннинг 29-моддасида батафсил ўз ифодасини топган. Унга асосан ихтиронинг, фойдали модель формуласининг мустақил бандига киритилган ҳар бир белгиси ёки унга муодил (эквивалент) бўлган белги қўлланилган бўлса, маҳсулот (буюм) патент берилган ихтиро, фойдали моделдан фойдаланилган ҳолда тайёрланган, ихтиро патенти билан муҳофаза этиладиган усул эса, қўлланилган деб ҳисобланади.

Маҳсулотни олиш усулига берилган патентнинг амал қилиши айнан шу усул ёрдамида олинган маҳсулотга нисбатан ҳам татбиқ этилади.

Бунда бунинг аксини исботловчи далиллар бўлмаса, бу янги маҳсулот патент берилган усулда олинган деб ҳисобланади.

Башарти маҳсулотда патентланган саноат намунасининг барча муҳим аломатлари бўлса, у патент берилган саноат намунасидан фойдаланилган ҳолда тайёрланган деб эътироф этилади.

Таъкидлаш лозимки, ҳуқуқбузарлик мавжуд бўлганида ҳуқуқбузувчининг ўз қилмишига нисбатан субъектив муносабати эътиборга олинмайди. Муайян шахс билан ҳуқуқ эгаси ўртасида шартномавий муносабатлар мавжуд бўлмаган бир пайтда патент эгасининг ҳуқуқларини бузиш деликт ҳуқуқи нормалари нуктаи назаридан баҳоланади.

1084-модда. Патентга бўлган ҳуқуқни тасарруф этиш

Патент олиш ҳуқуқи, талабномани рўйхатдан ўтказишдан келиб чиқадиган ҳуқуқлар, патентга эгалик ҳуқуқи ва патентдан келиб чиқадиган ҳуқуқлар бошқа шахсга тўлиқ ёки қисман берилиши мумкин.

1. Саноат мулки объектига бўлган мутлақ патент ҳуқуқлари бошқа шахсга тўлиқ ёки қисман берилиши мумкин. Патентдан ўзганинг фойдасига воз кечиш тўғрисидаги шартнома мутлақ ҳуқуқларни бошқа шахсга беришнинг ҳуқуқий шаклидир. Патент эгаси ўзи олган патентдан ҳар қандай жисмоний ёки юридик шахс фойдасига воз кечиши мумкин. Патентдан ўзганинг фойдасига воз кечиш тўғрисидаги шартнома Интеллектуал мулк агентлигида рўйхатдан ўтказилиши керак. Патентдан унинг амал қилишининг қолган муддатига шартнома бўйича воз кечилади. Муддатнинг давомийлиги шартнома тузилган вақтга боғлиқ: шартнома патент берилганидан кейин қанча кеч тузилса, ушбу муддат шунча қисқа бўлади.

Патент эгасининг муайян техника ютуқлари ва бошқа ютуқлардан фойдаланишга бўлган ҳуқуқларни имкон қадар кўпроқ ўз кўлига олиш истаги патентдан ўзганинг фойдасига воз кечиш тўғрисида шартнома тузиш мақсади бўлиб хизмат қилиши мумкин. Қудратли саноат, қурилиш фирмалари ва бошқа фирмалар айрим ютуқларга бўлган патентларни сотиб олар экан, ўзлари ишлаб чиқараётган товарлар, кураётган объектлар юқори сифатли ва киши эътиборини ўзига тортадиган, ўз ишлаб чиқариш технологиялари пухта бўлишига эришмоқдалар. Бошқа томондан, айрим патент эгалари, масалан, ўз ишланмалари натижаларидан саноатда фойдаланмайдиган илмий-тадқиқот, конструкторлик ва бошқа шунга ўхшаш ташкилотлар патентларни улардан кейинчалик ўзлари учун манфаатли тарзда ишлаб чиқариш тузилмалари фойдасига воз кечиш мўлжалида қўлга киритадилар.

2. Шартнома предмети, яъни устуворликни, объектга бўлган муаллифликни ва объектга бўлган мутлақ ҳуқуқни тасдиқловчи ҳужжат сифатида патентни бериш, шунингдек патентдан ўзганинг фойдасига воз кечганлиги учун патент эгасига ҳақ тўлаш шarti саноат мулки объектига берилган патентдан ўзганинг фойдасига воз кечиш тўғрисидаги шартноманинг муҳим шартларидир. Патентдан ўзганинг фойдасига воз кечиш тўғрисидаги шартномага кўра патент ўзгага буюм сифатида берилиши эмас, балки патент эгасига тегишли мутлақ ҳуқуқларнинг мажмуини тасдиқловчи юридик ҳужжат сифатида берилиши туфайли патентдан ўзганинг фойдасига воз кечиш тўғрисидаги шартномада патентга доир маълумотлар ва унинг мазмуни тавсифланмайди, балки патент эгасининг

фамилияси, исми ва отасининг исми ёки номи, ҳуқуқлар объектининг номи, патентнинг тартиб рақами ва объект бирламчилигининг санаси кўрсатилади.

Агар патент эгаси ва (ёки) патентни сотиб олувчи юридик шахслар бўлса, улар номидан вакиллик қилувчи шахсларнинг исми-шарифи (номи) ва вакиллар асосланиб иш кўраётган ҳужжатлар (устав, ишончнома ва бошқа шу кабилар) белгиланади. Шартнома мақсади патент билан тасдиқланадиган барча мутлақ ҳуқуқларни беришдан иборат эканлиги туфайли шартномада патент эгасининг ҳақ эвазига патентдан сотиб олувчи фойдасига воз кечишга розилиги ва сотиб олувчининг мазкур патентни шартнома шартларида сотиб олишга розилиги аниқ ифода этилиши керак.

Патентдан ўзганинг фойдасига воз кечиш тўғрисидаги шартномани рўйхатдан ўтказишдан кўзланган мақсад патент эгасининг битта патентни бир неча марта сотиш шаклидаги эҳтимол тутилган суиистеъмолликлар қилишининг олдини олишдан иборат. Шартноманинг патентдан воз кечганлик учун тўланадиган ҳақнинг миқдорини белгилаш ва уни тўлаш тартиби тўғрисидаги шартини бундай рўйхатдан ўтказиш шарт эмас ва шунинг учун тарафлар уни алоҳида битимда назарда тутишлари мумкин. Бундай тартиб тарафларга зарурат тақозо этса, ўз битимларининг муҳим шартларидан бири бўлмиш қонун йўл қўядиган тижорат сирини сақлаш имконини беради.

1085-модда. Муаллифлик ҳуқуқи

Ихтиро, фойдали модель, саноат намунасига муаллифлик ҳуқуқи ва махсус ном бериш ҳуқуқи ихтиро, фойдали модель, саноат намунасининг муаллифига тегишлидир.

Ихтиро, фойдали модель, саноат намунасига бўлган муаллифлик ҳуқуқи ва бошқа шахсий ҳуқуқлар патентга асосланган ҳуқуқлар юзага келган пайтдан эътиборан вужудга келади.

Ихтиро, фойдали модель, саноат намунаси муаллифини қонун махсус ҳуқуқлар, имтиёзлар ва ижтимоий тусдаги афзалликлар билан таъмин этиши мумкин.

Талабномада муаллиф тариқасида кўрсатилган шахс бошқача ҳолат исботлангунга қадар муаллиф ҳисобланади. Ҳуқуқ юзага

келишидан аввал мавжуд бўлган фактлар ва ҳолатларгина далил тариқасида жалб этилиши мумкин.

1. Амалдаги қонунларда саноат намунаси объекти кимнинг ижодий меҳнати билан яратилган бўлса, ўша жисмоний шахс саноат мулки объектининг муаллифи деб эътироф этилиши белгиланган. Шу ўринда таъкидлаш лозимки, муаллифликни эътироф этиш учун жисмоний шахснинг фуқаролиги ёки ёши аҳамиятга эга эмас. Интеллектуал мулк ҳуқуқи объектининг муаллифи ўзи яратган объектни ота-онаси, фарзандликка олувчилари ёки васийларининг иштирокисиз мустақил ёки улар орқали тасарруф этишга ҳақли. Чет эл фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахслар Париж конвенцияси 2-моддасида мустаҳкамланган миллий режим принципига мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг фуқаролари билан бир қаторда ўзлари яратган саноат мулки объектларининг муаллифлари деб эътироф қилинади.

2. ФКнинг 1085-моддасида муаллифлик ҳуқуқи объектнинг муаллифи деб эътироф этилиш ва объектдан фойдаланилганида бундай эътирофни талаб қилиш, худди мана шу асарга нисбатан бошқа шахсларни муаллиф деб эътироф этишни истисно қилиш ҳуқуқи сифатида белгиланган.

3. Ихтирога, фойдали моделга, саноат намунасига махсус ном бериш ҳуқуқи ихтирочилар томонидан фаол фойдаланиладиган жуда муҳим шахсий номулкий ҳуқуқдир.

4. Саноат мулки объектларига берилган талабномаларни қабул қилиб олувчи экспертиза ташкилоти назорат қилиш вазифаларига эга эмас, талабномада кўрсатилган барча маълумотларнинг қай даражада тўғри эканлигини текширмайди ва талабномани кўриб чиқиш жараёнида талабнома материалларида муаллиф сифатида кўрсатилган шахсни муаллиф деб ҳисоблайди. Яъни, талабномада муаллиф сифатида кўрсатилган шахснинг муаллифлик презумпцияси қўлланилади. Учинчи шахсларнинг саноат намунаси объекти муаллифи талабномада кўрсатилган шахс эмас, балки ўзлари эканлиги тўғрисидаги аризалари ва далил-исботлари экспертиза ташкилоти томонидан кўриб чиқилмайди.

Муаллифлик тўғрисидаги низолар судда кўриб чиқилади, унда фақатгина муаллифлик ҳуқуқи юзага келгунга қадар мавжуд бўлган фактлар ва ҳолатлар далил-исбот сифатида ҳисобга олинади.

1086-модда. Ихтиро, фойдали модель, саноат намунасининг ҳаммуаллифлари

Ихтиро, фойдали модель, саноат намунаси ҳаммуаллифларининг ўзаро муносабатлари улар ўртасидаги келишув билан белгилаб қўйилади.

Ихтиро, фойдали модель, саноат намунасини яратишга ноижодий ёрдам бериш (техникавий, ташкилий ёки математик ёрдам, ҳуқуқларни расмийлаштиришга қўмаклашиш ва ҳоказолар) ҳаммуаллифликка сабаб бўлмайди.

1. Агар саноат намунаси объектини яратишда бир неча жисмоний шахс иштирок этган бўлса, уларнинг ҳаммаси муаллифлар (ҳаммуаллифлар) ҳисобланади. Биргаликдаги ижодиёт, бир шахснинг ихтирочилик фаолияти учун қандайдир алоҳида битим талаб қилинмайди. Шарҳланаётган модда биринчи қисмида эслатиб ўтилган битим патент ҳуқуқларини расмийлаштириш, биргаликда яратилган саноат мулки объектдан фойдаланиш, шунингдек уни тасарруф этиш юзасидан тузилиши керак.

2. Шарҳланаётган моддада «яратиш» дейилганида ижодий фаолият назарда тутилади. Саноат мулки объекти яратилишига шахсий ижодий улуш қўшмаган, муаллифга фақатгина техникавий, ташкилий ёки моддий ёрдам кўрсатган ёки саноат мулки объектига бўлган ҳуқуқларни расмийлаштиришга ва ундан фойдаланишга қўмаклашган жисмоний шахс муаллиф деб эътироф этилмайди. Ҳаммуаллифликда (ишни ташкил этиш, иш жойи, бир ёки бир неча ташкилот мазмунида) биргаликда ёки алоҳида-алоҳида ишлаганлик, шунингдек ижодий улушнинг даражаси аҳамиятга эга бўлмайди, асосийси бундай улушнинг мавжудлигидир.

1087-модда. Хизмат ихтиролари, фойдали моделлари, саноат намуналари

Ходим ўз хизмат мажбуриятларини ёки иш берувчидан олган аниқ топшириқни бажариш вақтида яратган ихтиро, фойдали модель, саноат намунасига (хизмат ихтиросига) патент олиш ҳуқуқи, башарти бу улар ўртасидаги шартномада назарда тутилган бўлса, иш берувчига тегишли бўлади.

Хизмат ихтироси, фойдали модели, саноат намунаси учун муаллифга тўланадиган мукофот пули миқдори, тўлов шарти ва тартиби у билан иш берувчи ўртасидаги келишув билан белгилаб қўйилади. Келишувга эришилмаган тақдирда қарорни суд чиқаради. Башарти муаллиф ва иш берувчининг хизмат ихтироси, фойдали модели ёки саноат намунасини яратишга қўшган ҳиссасини аниқ белгилашнинг иложи бўлмаса, иш берувчи олган ёки оладиган фойданинг ярмисига бўлган ҳуқуқ муаллифники деб эътироф этилади.

1. Шарҳланаётган моддада хизмат саноат мулки объекти яратилганда иш берувчининг патентга бўлган ҳуқуқи мустаҳкамлаб қўйилган. Фақатгина иш берувчи билан ходим ўртасидаги патент олишга бўлган ҳуқуқни ходимга бериш тўғрисидаги шартнома умумий қоидани ўзгартириши мумкин.

2. Амалиётда иш берувчи билан хизмат ихтироларининг муаллифлари ўртасида ҳақнинг миқдори бўйича тез-тез низолар келиб чиқади. Модда матнида иш берувчи томонидан муаллифга иш берувчи хизмат ихтиросидан лозим даражада фойдаланганидан кўрган манфаатига мос миқдордаги ҳажмда ҳақ тўлаш принципи, яъни «миқдорига мос равишда» принципида ҳақ тўлаши аниқ-равшан шаклда кўрсатилмаган. Бироқ, турмушда ушбу принципга риоя этиш анча қийин, ихтиродан фойдаланиш муваффақияти жуда кўп омилларга (молиявий, ташкилий ва шу каби бошқа омилларга) боғлиқ бўлган бир пайтда миқдорига мосликни аниқлашнинг эса, умуман иложи йўқ. Иш берувчилар билан ходимлар ўртасидаги келишмовчиликларни бартараф этиш, шунга ўхшаш низоларни адолатли ҳал этиш мақсадида шарҳланаётган моддага норма киритилган бўлиб, унга мувофиқ муаллиф ва иш берувчининг саноат мулки хизмат объектига қўшган ҳиссасини аниқ белгилашнинг иложи бўлмаса, иш берувчи олган ёки оладиган фойданинг ярмисига бўлган ҳуқуқ муаллифники деб эътироф этилади.

1088-модда. Патентга бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги шартноманинг шакли

Патентга бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги (патентни бериш тўғрисидаги) шартнома ёзма шаклда тузилиши ва Интеллектуал мулк агентлигида рўйхатдан ўтказилиши лозим.

Уни ёзма шаклда тузишга ёки рўйхатдан ўтказиш талабига риоя этмаслик шартноманинг ҳақиқий эмас деб топилишига сабаб бўлади.

Оғзаки шаклдаги шартномани истисно қилганда, ҳар қандай шартнома каби патентга бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги шартнома ҳам ёзма шаклда тузилиши керак. Шу билан бирга бундай шартнома давлат идораси — Ўзбекистон Республикаси Интеллектуал мулк агентлиги²да рўйхатдан ўтказилиш лозим. Шартномани рўйхатдан ўтказишнинг бошқа ҳеч қандай шакллари ва усулларига йўл қўйилмайди. Шарҳланаётган модда қоидаларини бузганлик патентга бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга ўтказиш тўғрисидаги шартноманинг ҳақиқий эмас деб топилишига сабаб бўлади.

1089-модда. Ихтиро, фойдали модель, саноат намунасида фойдаланиш рухсатномасининг (лицензиясининг) шакли

Лицензия шартномаси ва қўшимча лицензия шартномаси ёзма шаклда тузилади ва Интеллектуал мулк агентлигида рўйхатдан ўтказилиши лозим. Уни ёзма шаклда тузишга ёки рўйхатдан ўтказиш талабига риоя этмаслик шартноманинг ҳақиқий эмас деб топилишига сабаб бўлади.

Шартнома ҳақиқий саналиши учун қуйидаги шартларга жавоб бериши:
биринчидан, шартномаларнинг мазмуни қонунга ва қонун асосида чиқарилган актларга, умуминсоний қоидаларга мувофиқ бўлиши;
иккинчидан, шартномаларни тузувчи шахслар муомала лаёқатига эга бўлишлари;

учинчидан, шартномалар кўриниш учунгина тузилмай, балки чиндан ҳам юридик оқибат туғдириш мақсадида тузилган бўлиши;

тўртинчидан, нотариал гувоҳлантириши ёки давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим бўлган битимлар ҳақиқий саналмаслиги хавфи остида қонун билан талаб қилинган шаклда расмийлаштирилиши керак.

Шунингдек, хўжалик шартномаларини хўжалик юритувчи субъектлар юридик хизмати (ёки адвокати)нинг имзосисиз тузишга йўл қўйилмайди.

---

2 Президентимиз Ислам Каримовнинг 2011 йил 24 майда қабул қилган «Ўзбекистон Республикасининг интеллектуал мулк агентлигини ташкил этиш тўғрисида»ги қарорига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Давлат патент идораси ва муаллифлик ҳуқуқини ҳимоя қилиш агентлиги негизда Ўзбекистон Республикаси Интеллектуал мулк агентлиги ташкил этилди.

Айни вақтда, қонун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақининг икки юз бараваридан ортиқ суммадаги шартномалари юридик хизмати (ёки адвокати)нинг ёзма ҳулосасидан кейингина тузилади³.

Юқорида кўрсатилган талабларга риоя қилинмай тузилган шартномалар тузилган пайтдан эътиборан ўз ўзидан ҳақиқий саналмайди. Бундай шартномалар мутлақ ҳақиқий саналмайдиган шартномалар деб аталиб, ҳеч қандай ҳуқуқ ва мажбуриятларни вужудга келтирмайди.

Шарҳланаётган моддада лицензия шартномасини ва қўшимча лицензия шартномасини расмийлаштириш ва рўйхатдан ўтказиш тартиби тавсифланган.

Шартномани белгиланган (ёзма) шаклда тузиш ва рўйхатдан ўтказиш тартибини бузганлик шартноманинг ҳақиқий эмас деб топилишига сабаб бўлади.

1090-модда. Патентни бузганлик учун жавобгарлик

Патентни бузиш патент эгасининг талаби билан тўхтатилиши, қоидабузар эса патент эгасига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаши шарт. Патент эгаси кўрилган зарар ўрнига қоидабузардан қоидабузарлик оқибатида олган даромадларини ундириб олишга ҳақлидир.

Шарҳланаётган моддада муҳофаза этилаётган саноат мулки объектдан фойдаланаётган ҳар қандай шахс патент эгасининг мутлақ ҳуқуқларини бузувчи ҳисобланиши белгиланган. Муҳофаза қилинадиган саноат мулки объектдан фойдаланган ҳолда маҳсулотни руҳсатсиз тайёрлаш, қўллаш, четдан олиб кириш, сақлаш, сотишга таклиф қилиш, сотиш ва фуқаролик муомаласига бошқача тарзда киритиш, шунингдек муҳофаза қилинаётган усулни қўллаш ёки бевосита муҳофаза қилинадиган усул ёрдамида тайёрланган маҳсулотни фуқаролик муомаласига киритиш патент эгасига тегишли мутлақ ҳуқуқларнинг бузилиши деб эътироф қилинади. Бундан ташқари патент эгаси: муҳофаза қилинаётган ҳужжат бузилишининг

---

3 «Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси. 1998. 9-сон. 170-модда.

тўхтатилишини; қоидабузар томонидан етказилган зарар қопланишини ва маънавий зарар учун компенсация тўланишини; қоидабузардан кўрилган зарар ўрнига қоидабузарлик оқибатида олган даромадлари ундириб олинишини; муҳофаза қилинадиган ҳужжатни бузган шахс қонун ҳужжатларида белгиланган компенсацияларни тўлашини; фуқаролик муомаласига киритилаётган ёки шу мақсадда сақланаётган ва муҳофаза қилинаётган ҳужжатни бузмокда деб эътироф этилган маҳсулотларни, шунингдек муҳофаза этилаётган ҳужжатни бузиш учун махсус белгиланган маблағларни ўз фойдасига ундиришни; йўл қўйилган қоидабузарлик тўғрисида эълон қилиш ва унга бузилган ҳуқуқ кимга тегишли эканлиги тўғрисидаги маълумотларни албатта киритишни талаб қилишга ҳақли.

63-БОБ. ЎСИМЛИКЛАРНИНГ ЯНГИ НАВЛАРИ ВА ҲАЙВОНЛАРНИНГ ЯНГИ ЗОТЛАРИГА БЎЛГАН ҲУҚУҚ

1091-модда. Ўсимликларнинг янги навлари ва ҳайвонларнинг янги зотларига бўлган ҳуқуқларни муҳофаза қилиш

Ўсимликларнинг янги навлари ва ҳайвонларнинг янги зотларига (селекция ютуқларига) бўлган ҳуқуқлар патент берилган тақдирдагина муҳофаза қилинади.

Селекция ютуғига патент олиш ҳуқуқини вужудга келтирадиган талаблар ҳамда бундай патентни бериш тартиби қонун билан белгилаб қўйилади.

Селекция ютуқларига бўлган ҳуқуқлар ҳамда бу ҳуқуқларни муҳофаза қилиш билан боғлиқ муносабатларга нисбатан, башарти ушбу бобнинг қоидалари ва қонунда ўзгача ҳол назарда тутилган бўлмаса, ушбу Кодекснинг тегишинча 1084–1090-моддалари қоидалари татбиқ этилади.

1. ФК шарҳланаётган бобининг ўзига хос жиҳати адабиётларда ва қонун ҳужжатларида селекция ютуқлари деб ҳам номланадиган ўсимликларнинг янги навлари ва ҳайвонларнинг янги зотларига патент муҳофазаси жорий этишдир.

Ўзбекистон Республикасининг 1996 йил 30 августда қабул қилинган «Селекция ютуқлари тўғрисида»ги (янги таҳрири: 2002 й., 29 август. (Ахб. № 9, 156-м.)) 210–I-сонли Қонуни ФК 63-бобининг қоидаларини батафсил аниқлаштирувчи ва ривожлантирувчи асосий махсус қонун ҳужжати ҳисобланади. Ушбу Қонун селекция ютуқларини яратиш, ҳуқуқий муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш соҳасидаги муносабатларни тартибга солишга қаратилган.

Шарҳланаётган модда ўсимликларнинг янги навлари ва ҳайвонларнинг янги зотларидан иборат муҳофаза объектлари сифатидаги селекция ютуқларининг иккита турини белгилаб беради. Селекция ютуқлари тўғрисидаги Қонунда муҳофаза объектларининг кенг таърифи берилган. Масалан, Қонун 2-моддасида «нав» тушунчасига таъриф берилган бўлиб,

унга кўра нав — ўсимликлар гуруҳи бўлиб, у наслдан-наслга барқарор ўтувчи, муайян генотип ёки генотиплар комбинациясини бошқалардан ажратиб турувчи белгиларга қараб аниқланади ва айни бир ботаник таксондаги бошқа ўсимликлар гуруҳидан бир ёки бир неча белгилари билан фарқланади. Клон, линия, биринчи авлод дурагайи, популяция навнинг муҳофаза қилинадиган объектларидир; «зот» — генетик жиҳатдан ўзаро боғлиқ биологик ва морфологик хусусиятлари ҳамда белгиларига қараб аниқланадиган ҳайвонлар (шу жумладан паррандалар, ҳашоротлар, ипак қурти) ёки уларнинг дурагайлари гуруҳи бўлиб, бу хусусиятлар ҳамда белгиларнинг айримлари айнан шу гуруҳга хос бўлади ва уни ҳайвонларнинг бошқа гуруҳларидан фарқлаб туради. Зот гуруҳи, зот ичидаги (зонал) тип, завод типи, завод линияси, зот оиласи, партеноклонлар, линиялар, дурагайлар зотнинг муҳофаза қилинадиган объектлари ҳисобланади.

2. Қонунга мувофиқ кўрсатиб ўтилган селекция ютуғларига патент берилади. Селекция ютуқлари учун патент:

селекция ютуғининг муаллифига (ҳаммуаллифларига) ёки унинг (уларнинг) меросхўрига (меросхўрларига);

муаллиф ёки унинг меросхўри томонидан селекция ютуғи рўйхатга олингунига қадар Интеллектуал мулк агентлиги га топширилган патент бериш учун талабномада ёки аризачини ўзгартириш тўғрисидаги аризада кўрсатилган юридик ва (ёки) жисмоний шахсларга (агар улар рози бўлсалар);

иш берувчига — хизмат тартибида яратилган селекция ютуғи учун берилади.

Селекция ютуқлари борасидаги муносабатларда селекция ютуқларини муҳофаза қилиш соҳасидаги ваколатли давлат органи — Ўзбекистон Республикаси Интеллектуал мулк агентлиги марказий фигура бўлиб, у селекция ютуқларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш соҳасидаги давлат сиёсати амалга оширилишини таъминлайди.

Қонунда селекция ютуғига бериладиган патент таърифи, патент бериш учун талабнома топшириш, патент бериш учун талабнома мазмуни, селекция ютуғини давлат экспертизасидан ўтказиш тартиби, селекция ютуғини вақтинча ҳуқуқий химоя қилиш асослари, селекция ютуғининг янгилигини экспертиза қилиш, талабномада кўрсатилган селекция ютуғини синондан ўтказиш, патент бериш учун топширилган талабномани чақириб олиш, селекция ютуғини рўйхатдан ўтказиш, патент бериш, патент божлари назарда тутилган.

1092-модда. Селекция ютуғи муаллифининг ҳақ олиш ҳукуки

Селекция ютуғининг патент эгаси бўлмаган муаллифи селекция ютуғидан фойдаланганлик учун патентнинг амал қилиш муддати давомида патент эгасидан ҳақ олиш ҳукукига эга.

Селекция ютуғи муаллифига тўланадиган ҳақ миқдори ва тўлов шартлари у билан патент эгаси ўртасида тузиладиган шартномада белгилаб қўйилади.

Шахсий номулкий ҳуқуқларни истисно қилганда, селекция ютуғи муаллифига ҳақ олиш ҳукуки ҳам тегишлидир, у ҳаттоки патент эгаси бўлмаса ҳам ушбу ҳуқуқдан фойдаланади.

Селекция ютуқлари тўғрисидаги Қонуннинг 7-моддасида шархланаётган модда нормалари такрорланади ва батафсил аниқлаштирилади, унда иш берувчи селекция ютуғини сир сақлаган тақдирда муаллифга (ҳаммуаллифларга) мутаносиб равишда ҳақ тўлаши шартлиги, ҳақ миқдори шартномада белгиланиши кўрсатилган.

Патент эгаси бўлмаган селекция ютуғининг муаллифи (ҳаммуаллифлари) селекция ютуғига доир лицензиядан фойдаланилганлиги ёхуд у сотилганлиги учун ҳақ олиш ҳукукига эга, бу ҳақнинг миқдори ва уни тўлаш тартиби патент эгаси ёки унинг ҳуқуқий вориси билан тузилган шартномада белгилаб қўйилади.

Муаллифга (ҳаммуаллифларга) ҳақни патент эгаси ёки унинг ҳуқуқий вориси, агар селекция ютуғидан фойдаланганлик учун ҳақ тўлаш тартиби ва муддатлари тўғрисидаги шартномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, патентнинг амал қилиш муддати давомида тўлайди.

Ҳақ муаллифга (ҳаммуаллифларга) селекция ютуғидан фойдаланилган ҳисобот даври тугаганидан кейин узоғи билан олти ой ичида тўланади.

1093-модда. Патент эгасининг ҳукуки

Селекция ютуғи патентининг эгаси селекция ютуғидан қонунда белгилаб қўйилган доирада фойдаланиш бўйича алоҳида ҳуқуққа эгадир.

1. Селекция ютуқлари тўғрисидаги Қонуннинг 30-моддасида патент эгасининг мутлақ ҳуқуқлари белгилаб берилган. Чунончи, патент эгаси

ўз хошишига кўра рухсат бирон-бир шарт ва (ёки) чекловлар билан берилишини олдиндан таъкидлаб ўтишга ҳақли.

Патент эгасининг ҳукуки унинг рухсатисиз фуқаролик муомаласига киритилган нав уруғлигининг кўчат материалидан етиштирилган ўсимлик материалига ёки наслдор ҳайвонлардан етиштирилган товар-боп ҳайвонларга нисбатан ҳам амал қилади.

Навнинг уруғлик, кўчат материалига ёки зотнинг насл материалига нисбатан ҳаракатларни амалга ошириш учун ҳам:

агар бу материал ўзида муҳофаза қилинаётган нав, зот белгиларини асосан сақлаб қолган бўлса ва ана шу муҳофаза қилинаётган нав ёки зот бошқа нав ёки зотнинг белгиларини асосан сақлаб қолган нав ёки зот бўлмаса;

агар бу материал ушбу Қонуннинг 10-моддасига мувофиқ муҳофаза қилинаётган нав ёки зотдан аниқ-равшан фарқ қилмайдиган бўлса;

агар бу материал муҳофаза қилинаётган нав ёки зотдан бир неча марта фойдаланишни талаб қилаётган бўлса, патент эгасининг рухсатини олиш зарур.

Агар нав ёки зот:

дастлабки нав ёки зотнинг энг муҳим белгиларини ўзида сақлаб қолган бўлса ва бу нав ёки зот ҳам ўз навбатида ўзидан олдинги дастлабки нав ёки зот генотипи ёки генотиплар комбинациясини акс эттирадиган асосий белгиларни сақлаган ҳолда уларнинг энг муҳим белгиларини ўзида сақлаб қолган бўлса;

табiiй ёки ҳосил қилинган мутантни саралаб олиш, дастлабки нав ўсимликлари ёки зот ҳайвонларидан айрим мутантни саралаб олиш, бек-кросс, нав ёки зотни ген инженерияси усуллари билан ўзгартириш каби турли усуллари қўллаш туфайли юз берган фарқларни истисно этганда, дастлабки нав ёки зотдан аниқ-равшан ажралиб турса ва олдинги нав ёки зотнинг генотипи ёки генотиплар комбинациясига мос келса, ўзида бошқа (дастлабки) нав ёки зотнинг белгиларини асосан сақлаб қолган нав ёки зот деб эътироф этилади.

2. Бунда амалиётда патент эгасининг ҳуқуқларини бузиш ҳоллари юзага келишини ҳисобга олиш зарур. Шу муносабат билан Қонунда (33-модда) куйидагилар назарда тутилади: рухсат олмаган ҳолда: селекция ютуғини етиштириш ва такрор етиштириш (кўпайтириш); селекция

ютуғини нав ёки наслик кондицияларига етказиш; муҳофаза қилинаётган селекция ютуғидан фойдаланган ҳолда яратилган маҳсулотни сотишга таклиф қилиш, сотиш ва бошқача тарзда фуқаролик муомаласига киритиш; сақлаш, олиб кириш, олиб чиқиш; маълумотлар Апелляция кенгашига ёки талабнома берувчи ёхуд патент эгасининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган расмий таомилларни амалга ошираётган шахсга ошкор этилишини истисно қилган ҳолда, селекция ютуғига оид тижорат сири ҳисобланган маълумотларни ошкор қилиш патент эгаси ҳуқуқларининг бузилиши деб эътироф этилади.

1094-модда. Патент эгасининг мажбурияти

Селекция ютуғи патентининг эгаси ўсимликнинг тегишли нави ёки ҳайвонларнинг тегишли зотини патентнинг амал қилиш муддати давомида уларни рўйхатга олиш вақтида тузилган нав ёки зот тавсифида айтиб ўтилган белгилар сақлаб қолинадиган тарзда асраши шарт.

Селекция ютуқлари тўғрисидаги Қонун 14-моддасида патент эгасининг нафақат ҳуқуқлари, балки мажбуриятлари ҳам белгиланган. Чунончи, патент эгаси: ишлаб чиқаришда фойдаланишга йўл қўйилган навни, зотни фуқаролик муомаласига киритиши; навни, зотни муҳофаза қилиш мақсадларида давлат комиссияси томонидан белгиланган расмий тавсифда кўрсатилган белгиларнинг сақланиши учун патентнинг амал қилиш муддати давомида навни, зотни қўллаб-қувватлаши; патентни кучида сақлаб қолганлик учун ҳар йили тўловни амалга ошириши шарт.

64-БОБ. ОШКОР ЭТИЛМАГАН АХБОРОТНИ НОҚОНУНИЙ ФЙДАЛАНИШДАН МУҲОФАЗА ҚИЛИШ

1095-модда. Ошкор этилмаган ахборотни муҳофаза қилиш ҳуқуқи

Учинчи шахсларга маълум бўлмаган техникавий, ташкилий ёки тижорат ахборотига, шу жумладан ишлаб чиқариш сирларига (ноу-хау) қонунан эга бўлиб турган шахс уни (ошкор этилмаган ахборотни), башарти ушбу Кодекснинг 98-моддасида белгилаб қўйилган шартларга риоя этилган бўлса, ноқонуний фойдаланишдан муҳофаза қилиш ҳуқуқига эга.

Ошкор этилмаган ахборотни ноқонуний фойдаланишдан муҳофаза қилиш ҳуқуқи бу ахборотга нисбатан бирон-бир расмийликни бажаришдан (уни рўйхатдан ўтказиш, гувоҳнома олиш ва ҳоказодан) қатъи назар вужудга келади.

Ошкор этилмаган ахборотни муҳофаза қилиш қонунга мувофиқ хизмат ёки тижорат сири бўла олмайдиган маълумотларга (юримдик шахслар тўғрисидаги, мол-мулкка бўлган ҳуқуқлар ва мол-мулк хусусида тузилиб, давлат рўйхатидан ўтказиладиган келишувлар тўғрисидаги маълумотларга, давлат статистика ҳисоботи тариқасида тақдим этиладиган маълумотлар ва ҳоказоларга) нисбатан таъбиқ этилмайди.

Ошкор этилмаган ахборотни муҳофаза қилиш ҳуқуқи ушбу Кодекснинг 98-моддасида назарда тутилган шартлар сақланиб турган пайтга қадар амал қилади.

1. Хизмат ва тижорат сири бўлган ахборотни муҳофаза қилиш тўғрисидаги умумий қоидалар ФКнинг 98-моддасида мустаҳкамланган бўлиб, ундан ахборотга муҳофаза бериш учун зарур бўлган учта муҳим шарт келиб чиқади. Биринчидан, ахборот ҳақиқий ёки нисбий тижорат қимматига эга бўлиши керак. Бундай ахборот эгаси ушбу ахборотдан фойдаланишдан ҳозирги вақтда ёки келгусида муайян моддий манфаат кўради. Масалан, бир савдо фирмаси муайян жойда

яшовчи аҳолини қамраб олишнинг алоҳида схемасига ва аҳолига ўз товари тўғрисидаги маълумотларни етказиш усулларига эга. Бундай тизимга эга бўлмаган ҳолда ишлаётган ўз рақобатчиларига нисбатан мазкур фирма анча самарали фаолият юритади. Бошқа бир мисол: чанқовбосди ичимликлар ишлаб чиқарувчи фабрика ўз маҳсулотининг асоси ҳисобланган ичимлик сувини тозалашнинг алоҳида усулига эга ва ушбу усул сирларини патент олмаган ҳолда, ноу-хау режимида сақлайди. Ҳар иккала мисолда ҳам муайян ахборотга эга бўлиш бошқа шахсларга нисбатан реал моддий устунликлар беради. Таъкидлаш жоизки, аксарият ҳолларда ушбу ахборот илмий тадқиқотлар, тажрибани умумлаштириш, оддийгина кузатув, яъни интеллектуал ижодий фаолият натижасида ўз эгасининг бойлигига айланди. Айни мана шундай жиҳатнинг мавжудлиги ошкор қилинмаган ахборотни интеллектуал мулк объектлари жумласига киритиш имконини беради. Иккинчидан, бундай ахборотнинг учинчи шахсларга номаълум эканлиги уни интеллектуал мулк объектларига киритиш шартидир. Ахборотнинг оммавий ахборот воситалари орқали ва бошқа тарзда одамларнинг кенг доирасига маълум бўлиши умуман олганда интеллектуал мулк ҳуқуқи объекти мавжудлиги тўғрисида гапириш имкониятидан маҳрум қилади. Негаки, муҳофаза ҳужжатлари билан ҳимоя қилинмаган ва барчага ошкор бўлган ахборот муайян субъектнинг мулки бўлиши мумкин эмас. Агар ахборот эгаси уни сир сақлаётган бўлса ва бу ахборотдан фойдаланиш имкониятига фақатгина у эга бўлса, ахборотдан фойдаланиш ҳуқуқини қонунлар билан ҳимоя қилиш учун асослар юзага келади.

Ошкор қилинмаган ахборотни ноқонуний фойдаланишдан муҳофаза қилиш ҳуқуқи ахборот эгасида танҳо эгалик ҳолати вужудга келиши билан пайдо бўлади ва бу ахборотга нисбатан бирон-бир расмийликни бажариш (уни рўйхатдан ўтказиш, реестрга киритиш, патент ёки гувоҳнома олиш, экспертиза қилиш, сертификат олиш ва ҳоказо) талаб этилмайди. Бироқ, баъзи ҳолларда Ўзбекистон ҳудудига ноу-хауни лицензия асосида олиб кириш еки олиб чиқиш ҳақидаги шартномалар ваколатли давлат идораларида рўйхатдан ўтказиш шартлиги ҳақида қоида мавжуд. Бироқ, бунда давлат идораси зиммасига ноу-хау махфийлигини сақлаш ва таъминлаш мажбурияти юкланади.

Ушбу моддадаги айрим, яъни ошкор этилмаган ахборотни муҳофаза қилиш қонунга мувофиқ хизмат ёки тижорат сири бўла олмайдиган маълумотларга нисбатан татбиқ этилмаслигини белгилайди. Ушбу қоида хўжалик юритувчи субъектларнинг хизмат ёки тижорат сири ниқоби остида хар хил суиистеъмолликлар, ўзбошимчаликлар ва бошқаларнинг манфаатларига зид ҳаракатлар содир этишининг олдини олади, унга ҳуқуқий тусиқлар қўяди.

Қонуний асосда ахборотдан эркин баҳраманд бўлиш мумкин бўлмаган ҳамда ҳуқуқ эгаси ахборотнинг махфийлигини сақлашга доир чоралар кўрган ҳоллар ошкор этилмаган ахборотга ҳимоя беришнинг учинчи шартидир. Учинчи шахслар муҳофаза қилинаётган технологияни кўриш, жараёнларнинг моҳиятини очиб берувчи ҳужжатлар билан танишиш ва бошқа шу кабилар учун имкониятга эга бўлмасликлари керак.

2. Мазкур объектларни муҳофаза қилишнинг мезонлари деб ҳам аташ мумкин бўлган юқорида тилга олинган учта белги бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлса, ошкор этилмаган ахборот ҳуқуқий ҳимоя предмети ва боз устига, қонун билан чекланмаган муддатга ҳуқуқий ҳимоя предмети ҳисобланади. Токи кўрсатиб ўтилган белгилар сақланар экан, ахборот ҳам ҳимоя қилинаверади. Кўрсатилган талабларга риоя қилинган тақдирда, ошкор этилмаган ахборот интеллектуал мулк ҳуқуқи объектига айланади, унинг эгаси эса, тегишинча мазкур объектга бўлган ноқонуний фойдаланишдан муҳофаза қилиш ҳуқуқига эга бўлади.

Ҳар қандай ахборот эмас, балки фақатгина савдо, ташкилий ёки тижорат ахбороти, шунингдек ишлаб чиқариш сири ҳимоя қилинади. У ёки бу ахборотни санаб ўтилган ахборот турлари жумласига киритиш учун ҳеч қандай чеклов йўқ, негаки, маълумотлар характери турли-туман бўлиши мумкин. Шунинг учун «ошкор этилмаган ахборот» иборасининг синоними бўлган атамалар ҳам турлича, масалан, «ишлаб чиқариш сири», «савдо сири», «конфиденциал ахборот», «ноу-хау», «тижорат сири» ва бошқа шу каби номлар билан аталиши мумкин. Қонунда маълумотларнинг ҳаммасини санаб ўтишнинг имкони йўқ. Энг мақбули қандай ахборот тижорат сири бўлмаслигини белгилашдир. Шарҳланаётган модданинг учинчи қисми худди шунга бағишланган. Юридик шахслар, мол-мулкка бўлган ҳуқуқлар ва уларга доир битимлар, давлат рўйхатидан ўтказилиши керак бўлган маълумотлар хизмат ёки тижорат сири бўлмайди, давлат ста-

тистика ҳисоботлари сифатида тақдим этилиши лозим бўлган ва бошқа шу каби маълумотлар хизмат ёки тижорат сири жумласига кирмайди.

3. Қонун ҳужжатларида ёки таъсис ҳужжатларида эълон қилиниши шарт бўлган ёки акциядорларнинг, хўжалик ширкати аъзоларининг (қатнашчиларининг) ёки бошқа муайян доирадаги шахсларнинг эътиборига етказилиши шарт бўлган маълумотлар рўйхати кўрсатилиши мумкин. Бундай маълумотлар жумласига, хусусан, давлат реестридаги маълумотлар, тадбиркорлик фаолиятининг йиллик баланс яқунлари, шу жумладан, сальдо баланси, устав фондининг суммаси, кредиторлик ва дебиторлик қарзларининг жамлама суммалари, фойда ва зарар ҳисоби сальдоси, давлат статистика ҳисобдорлигининг қоидаларига мувофиқ эълон қилиниши лозим бўлган маълумотлар киритилиши мумкин. Давлатнинг мутлақ ваколатларига кирадиган масалаларга доир маълумотларни яширишнинг олдини олиш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати маълумотлари тижорат сири жумласига киритилиши мумкин бўлмаган фаолият турларининг рўйхатини белгилаши мумкин.

1096-модда. Ошкор этилмаган ахборотдан ноқонуний фойдаланганлик учун жавобгарлик

Ошкор этилмаган ахборотни қонуний асоси бўлмайд туриб олган ёки тарқатган ёхуд ундан фойдаланаётган шахс бу ахборотга қонунан эга бўлиб турган шахсга ахборотдан ноқонуний фойдаланганлик натижасида етказилган зарарни тўлаши шарт.

Ошкор этилмаган ахборотдан ноқонуний фойдаланаётган шахс бу ахборотни уни тарқатишга ҳуқуқи бўлмаган шахсдан олган бўлса, ахборотни қўлга киритувчи шахс бундан беҳабар бўлса ва буни билмаслиги керак бўлса (ахборотни инсофли эгалловчи), ошкор этилмаган ахборотнинг қонуний эгаси ахборотни инсофли эгалловчи ахборотдан фойдаланаётганлиги ноқонуний эканлигини билиб қолганидан сўнг ошкор этилмаган ахборотдан фойдаланганлик натижасида етказилган зарарларни қоплашни ундан талаб қилишга ҳақлидир.

Ошкор этилмаган ахборотга қонунан эга бўлиб турган шахс бу ахборотдан ноқонуний фойдаланаётган шахсдан ахборотдан фойдаланишни дарҳол тўхтатишни талаб қилишга ҳақлидир. Бирок суд

ошкор этилмаган ахборотни инсофли эгалловчи ундан фойдаланганда сарфлаган маблағларини инобатга олиб, бу ахборотдан ҳақ тўлаб олинадиган алоҳида лицензия асосида бундан буён ҳам фойдаланишига рухсат этиши мумкин.

Ошкор этилмаган ахборот мазмунини ташкил этувчи маълумотларни мустақил тарзда ва қонунан олган шахс бу маълумотлардан, тегишли ошкор этилмаган ахборот эгасининг ҳуқуқларидан қатъи назар, фойдаланишга ҳақли ва бундай фойдаланиш учун унинг олдида жавоб бермайди.

1. Тижорат сирини муҳофаза қилиш — хизмат ёки тижорат сирини бўлган маълумотларни ошкор қилишни тақиқлаш, яъни муайян ёки номуайян шахслар доирасида маълумотлар уларни қабул қилиш учун мақбул бўлган ҳар қандай шаклда тарқатилишини тақиқлаш, шунингдек бундай маълумотларни бошқа шахсга беришни тақиқлашдир.

2. Тижорат сирини ташкил этадиган маълумотларни ноқонуний йўл билан олган ҳар қандай шахс улардан ўзининг ғаразли мақсадларида фойдаланишга, агар бундай фойдаланиш тижорат сирини бўлган ҳуқуқ субъектига зарар етказадиган бўлса, ҳақли эмас. Акс ҳолда бундай ҳаракатлар Ўзбекистон Республикасининг 2012 йил 6 январда қабул қилинган ЎРҚ-319-сонли «Рақобат тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ инсофсиз рақобат деб эътироф этилади. Мазкур Қонуннинг 4-моддасида инсофсиз рақобат турлари жумласига илмий-техникавий, ишлаб чиқариш ёки савдо ахборотини, шу жумладан тижорат сирини эгасининг розилигисиз олиш, ундан фойдаланиш, уни ошкор этиш каби ҳаракатлар киритилган.

Ошкор этилмаган ахборотни қонуний асоси бўлмай туриб олган ёки тарқатган ёхуд ундан фойдаланаётган шахс ахборотга қонунан эга бўлиб турган шахсга ахборотдан ноқонуний фойдаланганлик (олганлик, тарқатганлик) натижасида етказилган зарарни тўла ҳажмда тўлаши шарт. Зарар ошкор этилмаган ахборотни ахборот эгаси учун мутлақ ёки нисбий тижорат қиймати (самараси)нинг пасайишида, камайишида ёки йўқолишида (қасб-кор нуфузи, маҳсулот (хизмат)нинг рақобатбардошлик даражаси, нархига салбий таъсир қилишда) намоён бўлади. Ошкор этилмаган ахборотдан ноқонуний фойдаланган шахс бунинг натижасида даромад олмаганлиги зарарни ундирмаслик учун асос бўлмайди. Агар

даромад (фойда) олинган бўлса, у ахборотнинг қонуний эгасига ундириб берилиши лозим.

Ушбу шарҳланаётган моддада ошкор этилмаган ахборотни инсофли эгалловчи тушунчаси берилган ва ахборотдан ноқонуний фойдаланганда унда ахборот эгаси олдида жавобгарликнинг вужудга келиш вақти белгиланган. Ахборотни инсофли эгалловчи ахборотдан ноқонуний фойдаланаётганлигини билган вақтдан бошлаб, агар ахборотдан фойдаланишни давом эттирса, ахборот эгаси олдида жавобгар бўлади ва унга зарарни тўлаши шарт. Шу сабабли ҳам ахборотнинг қонуний эгаси инсофли эгалловчини ахборотдан ноқонуний фойдаланаётганлиги ҳақида огоҳлантириши лозим.

Ошкор этилмаган ахборотни инсофсиз эгалловчи ахборотни олган, таркатган ёки ундан фойдаланган вақтдан бошлаб жавобгар бўлади. Ошкор этилмаган ахборотни инсофсиз эгаллашнинг кенг тарқалган усуллари — бу саноат жосуслиги ва ахборот эгаси бўлган субъектнинг ишчи-хизматчисини сотиб олиш, фирром рақобат ҳисобланади ва у фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарликдан ташқари тегишли ҳолларда маъмурий ёки жиноий жавобгарликка ҳам олиб келади.

Ошкор этилмаган ахборотга қонуний эга бўлиб турган шахс бу ахборотдан бошқа шахсларнинг ноқонуний фойдаланаётганлигини билган заҳоти уни тўхтатишини талаб қилишга ҳақли. Айни вақтда ахборотни инсофли эгалловчи ундан фойдаланишни қонуний асосга ўтказилишини сўраб ахборот эгасига, у билан келишувга эриша олмаган тақдирда судга мурожаат қилишга ҳақли. Агарда инсофли эгалловчи бу ахборотлардан фойдаланиш учун сарф-харажатлар қилган (усқуналар, қурилмалар, иншоотлар тайёрлаган, қурган, сотиб олган) бўлса, суд унга бу ахборотдан ҳақ тўлаб олинadиган мутлақ лицензия асосида бундан буюн ҳам фойдаланиши учун руҳсат беришга ҳақли. Ҳақ миқдори тарафлар ўртасида келишув асосида ёки суд томонидан белгиланади.

Ошкор этилмаган ахборот мазмунини ташкил этувчи маълумотларни ўзи мустақил тарзда (ўзи яратган, ишлаб чиққан, аниқлаган ёки унинг топшириғи, буюртмаси асосида бошқа шахслар яратган, ишлаб чиққан, аниқлаган бўлса) ва бундай ахборотни қонуний олган шахс (ахборотни қонуний эгасидан ҳақ бараварига сотиб олган, фойдаланишга лицензия олган, ҳуқуқий ворислик тартибида олган ва ҳоказо) бу маълумотлардан,

тегишли ошкор этилмаган ахборот эгасининг ҳуқуқларидан қатъи назар, фойдаланишга ҳақли ва бундай фойдаланиш учун унинг олдида жавоб бермайди. Ахборотнинг қонуний эгаси ахборотни мустақил ва қонуний олган бошқа шахсларга ундан фойдаланишларини тақиқлаб қўйишга, ҳақ талаб қилишга, шунингдек бошқача тарзда эркин тасарруф этишларига тўскинлик қилишга ҳақли эмас, Агар ахборотдан хабардор бўлган барча шахслар махфийликни сақлаб қолишни хоҳласалар, уни таъминлаш бўйича ўзаро келишувга эришишлари ва ошкор этилмаган ахборотнинг шерик эгалари сифатида ҳаракат қилишлари лозим.

1097-модда. Ошкор этилмаган ахборотни ноқонуний фойдаланишдан муҳофаза қилиш ҳуқуқининг бошқа шахсга ўтиши

Ошкор этилмаган ахборотга эга бўлган шахс бу ахборот мазмунини ташкил этувчи маълумотларнинг ҳаммасини ёки бир қисмини лицензия шартномаси асосида бошқа шахсга бериши мумкин.

Лицензиат шартнома бўйича олган ахборотларнинг махфийлигини муҳофаза қилишга доир керакли чораларни кўриши шарт ва уни учинчи шахсларнинг ноқонуний фойдаланишидан муҳофаза қилишда лицензиарники сингари ҳуқуқларга эга. Шартномада ўзгача ҳол назарда тутилган бўлмаса, ахборотларнинг махфийлигини сақлаш мажбурияти, башарти тегишли маълумотлар ошкор этилмаган ахборот тариқасида қолаверса, лицензия шартномаси бекор бўлганидан кейин ҳам лицензиатнинг зиммасида бўлади.

1. Ҳуқуқ эгаси ФКнинг 98 ва 1095-моддалари талабларига риоя этган тақдирда, ошкор этилмаган ахборот унинг эгасига тегишли мутлақ ҳуқуқ объекти, бозор товари бўлиб, унга нисбатан ҳуқуқдан ёки лицензия шартномасидан ўзганинг фойдасига воз кечилиши мумкин. Ҳуқуқ эгаси ахборотга бўлган ҳуқуқдан бошқа шахснинг фойдасига воз кечиши, ўзининг келгусида ахборотдан фойдаланишини умуман рад қилиши, шунингдек ошкор этилмаган ахборотдан бошқа субъект фойдаланиши тўғрисида лицензия шартномаси тузиши мумкин.

2. Ошкор этилмаган ахборотни эгаллаб олишнинг бошқа барча усуллари ноқонуний бўлиб, одатда жиноий ёки маъмурий жазо тусидаги қилмишларда (саноат шпионажи, ходимни ўзига оғдириб олиш, хат-

хужжатларни перлюстрация қилиш, хужжатларни ўғирлаш, ходимга тажовуз қилиш, ўзгаларнинг гапини яширин эшитиш, бинога ёки компьютер тармоғига киришда) ўз ифодасини топади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 191-моддасида «Сир тутиладиган фан-техникага, ишлаб чиқариш, иктисодиёт, савдога оид ва бошқа шу каби ахборотни эгасининг розилигисиз қасддан ошкор қилиш ёки ундан фойдаланиш хўжалик юритувчи субъектга кўп миқдорда зарар...» етказиш каби жиноят таркиби мавжуд бўлган қилмишлар санаб ўтилган.

Ошкор этилмаган ахборотга қонунан эгалик қилувчи шахс бу ахборот мазмунини ташкил этувчи маълумотларнинг ҳаммасини ёки бир қисмини бошқа шахсга лицензия шартномаси асосида бериши мумкин. Лицензия олган шахсда ахборотлардан фойдаланишга бўлган ҳуқуқ билан бир вақтда ушбу ахборотдан бошқа шахсларнинг ноқонуний фойдаланишидан муҳофазаланиш ҳуқуқи ҳам вужудга келади. Ошкор этилмаган ахборотлар ичида ноу-хауни лицензия асосида ўтказиш кенг тарқалган. Баъзи адабиётларда ноу-хауни соҳибида унга нисбатан мутлақ ҳуқуқ мавжуд бўлмагани учун уни бошқа шахсга топшириш лицензия шартномаси эмас, чунки бунда шартноманинг предмети бўлиб, ноу-хаудан фойдаланишга бўлган мутлақ ҳуқуқ эмас, балки ноу-хаунинг ўзини топшириш ҳисобланади деган қарашлар ҳам мавжуд (қаранг: Гражданское право. Т. 2. М., БЕК, 1994 й., 252-бет). Ноу-хауни ҳиссадорлик (акциядорлик) жамиятлари, масъулияти чекланган жамиятлар, қўшма корхоналар устав жамғармаларига эгаси томонидан улуш, ҳисса, пай сифатида кўшиш ҳоллари ҳам кўп учрайди.

Лицензия шартномасининг энг асосий шартларидан бири топширилаётган ахборотнинг махфийлигини сақлашни таъминлаш. Бунда лицензиат зиммасига ахборотларнинг махфийлиги (конфиденциаллиги) ни муҳофаза қилиш юзасидан тегишли чоралар кўриш мажбурияти юкланади.

Лицензиат ҳам ошкор этилмаган ахборотларни учинчи шахсларнинг ноқонуний фойдаланишидан муҳофаза қилинишида лицензиарларники каби ҳуқуқларга эга (ноқонуний фойдаланиш натижасида етказилган зарарни ундириш, ноқонуний фойдаланишни тўхтатишни талаб қилиш ҳуқуқи ва ҳоказо).

Маълумки лицензия шартномаси маълум муддат давомида амал қилади. Бироқ, ошкор этилмаган ахборот моддий-ашёвий эмас, ғоявий негизга эга.

Бундай ахборот у билан танишган, хабардор бўлган шахсдан бегоналаштирилиши, хотирадан ўчириб ташланиши амалда деярли мумкин эмас. Шу сабабли ушбу шарҳланаётган модда ахборотларнинг махфийлигини сақлаш мажбурияти, башарти тегишли мажбуриятлар ошкор этилмаган ахборот тариқасида қолаверса, лицензия шартномаси бекор бўлганидан кейин ҳам лицензиат зиммасида қолиши ҳақидаги қондани назарда тутуди (агар шартномада бошқача келишилган бўлмаса). Лицензияларнинг ошкор қилинмаган ахборотларга нисбатан танҳо эгаллик мавқеини йўқотиш билангина лицензиатнинг бу мажбурияти бекор бўлиши мумкин

65-БОБ. ФУҚАРОЛИК МУОМАЛАСИ ҚАТНАШЧИЛАРИ, ТОВАРЛАР, ИШЛАР ВА ХИЗМАТЛАРНИ ШАХСИЙЛАШТИРИШ ВОСИТАЛАРИ

1-§. ФИРМА НОМИ

1098-модда. Фирма номига бўлган ҳуқуқ

Юридик шахс товарларда, уларнинг идиши ва ўроида, рекламада, пешлавҳаларда, босма маълумотномаларда, ҳисобварақларда, босма нашрларда, расмий бланкаларда ва ўзининг фаолияти билан боғлиқ бошқа ҳужжатларда, шунингдек маҳсулотларни Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ўтказилаётган кўргазма ва ярмаркаларда намоиш этиш вақтида фирма номидан фойдаланишда алоҳида ҳуқуққа эга.

Юридик шахснинг фирма номи унинг таъсис ҳужжатларида кўрсатилади. Фирма номига бўлган ҳуқуқ юридик шахс давлат рўйхатидан ўтказилган вақтдан эътиборан юзага келади.

Юридик шахснинг фирма номи тегишли юридик шахсларни айнан бир деб ҳисоблашга олиб келиши мумкин бўлган даражада аввал рўйхатдан ўтказилган номга ўхшаб кетадиган бўлса, у рўйхатга олиниши мумкин эмас.

1. Фуқаролик муомаласи қатнашчилари, товарлар, ишлар ва хизматларни шахсийлаштириш воситалари тўғрисидаги боб фирма номлари тўғрисидаги нормалар билан бошланади. Таъкидлаш жоизки, объектларнинг ушбу гуруҳи ижодий фаолият натижалари (муаллифлик ҳуқуқи, саноат мулки) каби аъъанавий объектларга ўхшамайди. Бироқ, фирма номлари, товар белгилари, товар ишлаб чиқарилган жой номи юқоридаги объектлар билан битта ўхшаш белгига эга, яъни мутлақ ҳуқуқ улардан фойдаланиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Ушбу объектларда интеллектуал мулк натижаси, яратишнинг ижодий туси каби бошқа белгилар (масалан, ранг-баранг бўёқлардаги товар белгиси) мавжуд бўлиши

мумкин, бироқ улар ҳуқуқий муҳофаза учун ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас.

«Фирма номлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни¹да Фирма номи юридик шахс бўлган тижорат ташкилотининг индивидуал номи бўлиб, унга доир мутлақ ҳуқуқ юридик шахс давлат рўйхатидан ўтказилган вақтда юзага келади деб таъкидланган.

Юридик шахс тўлиқ фирма номи билан бирга қисқартирилган фирма номига ҳам эга бўлиши мумкин.

Юридик шахснинг фирма номида унинг ташкилий-ҳуқуқий шакли кўрсатилиши керак.

Қонунда назарда тутилган ҳолларда фирма номида юридик шахс фаолиятининг хусусияти кўрсатилиши керак.

Шунингдек, фирма номида куйидагилар кўрсатилиши таъқиқланади:

1) давлатнинг расмий номи, халқаро, ҳукуматлараро ёки нодавлат нотижорат ташкилотининг қисқартирилган ёки тўлиқ номи;

2) тарихий ёки Ўзбекистон Республикасида машҳур бўлган шахснинг тўлиқ ёки қисқартирилган исми, белгиланган тартибда бериладиган руҳсатсиз;

3) фирма номининг эгаси, унинг фаолият тури ёки у келиб чиққан мамлакат хусусидаги сохта ёки истъёмолчини чалғитиши мумкин бўлган белгилар;

4) жамият манфаатларига, инсонпарварлик ва ахлоқ принципларига зид бўлган белгилар кўрсатилмаслиги керак.

Фирма номида:

илгари Ўзбекистон Республикасида бошқа юридик шахс номига рўйхатдан ўтказилган ёки рўйхатдан ўтказиш сўраб талабнома берилган, илгарироқ устуворликка эга бўлган фирма номлари;

илгари Ўзбекистон Республикасида бошқа шахс номига рўйхатдан ўтказилган ёки рўйхатдан ўтказиш сўраб талабнома берилган, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ рўйхатдан ўтказилмай муҳофаза қилинадиган товар белгилари (хизмат кўрсатиш белгилари);

---

1 Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Ахборотномаси № 9, 493 –м. 2006 й. 18 сентябрь

белгиланган тартибда ҳаммага маълум деб эътироф этилган товар белгилари (хизмат кўрсатиш белгилари);

белгиланган тартибда қонун ҳужжатлари билан муҳофаза қилинадиган товарлар келиб чиққан жойларнинг номлари билан, шундай номдан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган шахс номига рўйхатдан ўтказиш ҳоллари бундан мустасно, адаштириб юбориш даражасида бир хил ёки уларга ўхшаш бўлган белгилар ҳам кўрсатилмаслиги керак.

Истисно тариқасида «Фирма номлари тўғрисида»ги қонуннинг 4-моддаси учинчи қисмида кўрсатиб ўтилганки, агар юқоридагиларни фирма номида акс эттириш учун тегишли давлат органининг ёки ташкилотнинг рухсати бўлса, фирма номига киритилиши мумкин.

Фирма номи бир тижорат ташкилотини бошқа тижорат ташкилотларидан фарқлаш учун хизмат қиладиган воситадир. Фирма номига қўйиладиган талаблар умуман юридик шахсларнинг номлари тўғрисидаги талабларни ўз ичига олади. Хусусан, фирмага ном танлаш вақтида мазкур ном унинг ташкилий-ҳуқуқий шаклини (ширкат, акциядорлик жамияти, хусусий корхона ва бошқа шу кабилар), мулк шаклини (хусусий, давлат мулки), фаолият йўналишини (ишлаб чиқариш, илмий, савдо ва бошқа шу кабилар) ўз ичига олиши шарт эканлигини назарда тутиш зарур. Мазкур расмий қисмдан ташқари ноёб, хаёлий номдан фойдаланиш мумкин. Худди мана шу ҳол кўпинча тижорат ташкилотини бошқа ташкилотлардан реал фарқлаш имконини беради.

Фирма номларига нисбатан ҳам барча юридик шахсларнинг номларига бўлган умумий талаб тааллуқлидир — уларнинг таркибида қонун ҳужжатларининг талабларига ёки ижтимоий ахлоқ нормаларига зид бўлган номлар (масалан, чет эл тилларига мансуб бўлиб, ўзбек ёки рус тилларида талаффуз қилинганида ҳақорат ёки бошқа уятсиз товуш); агар улар иштирокчиларнинг исмларига ўхшаш бўлмаса ёки иштирокчилар ана шу шахслардан (улар ворисларидан) уларнинг номидан фойдаланишга рухсат олмаган бўлсалар, шахсларнинг ўз номлари бўлмаслиги керак.

2. Фирма номининг юридик шахсларни индивидуаллаштириш воситаси сифатидаги мазмун-моҳиятидан келиб чиқилса, жисмоний шахс-тадбиркор фирма номига эга бўлиши мумкин эмас, унинг учун ўз исми ва фамилияси етарлидир. Акс ҳолда муносабатлар субъектини аниқлаш муаммоси юзага келиши мумкин.

3. Тижорат ташкилоти фирма номига эга бўлишга нафақат ҳақли, балки бундай номга эга бўлиши шарт. Бизнинг мамлакатимизда бир қатор хорижий мамлакатларда (Финляндия, Италия, Греция ва бошқалар) бўлгани каби фирма номларини рўйхатга олишнинг алоҳида тартиб-таомили мавжуд эмас. Юридик шахс рўйхатга олинганда автоматик равишда фирма номи ҳам рўйхатга олинади. Таъкидлаш керакки, моҳиятан олганда бу юридик шахсни рўйхатга олиш демакдир, бинобарин номсиз юридик шахсни рўйхатдан ўтказиб бўлмайди.

4. Фирма номлари, энг аввало, истеъмомчилар учун, шунингдек давлат органлари учун қулай бўлиши мақсадида жорий этилган. Фирма номларини муҳофаза қилишнинг аниқ-равшан тизими мавжуд бўлса, сифатсиз товар ишлаб чиқарганлик учун жавобгар ташкилотни, шунингдек бошқа ҳуқуқбузарликларни аниқлаш ва уни жавобгарликка тортиш осон бўлади. Шу муносабат билан шарҳланаётган модданинг учинчи қисмида юридик шахснинг фирма номи тегишли юридик шахсларни айнан бир деб ҳисоблашга олиб келиши мумкин бўлган даражадаги номга ўхшаб кетса, у рўйхатга олинмаслиги тўғрисидаги қоида баён этилган. Бироқ бу ҳол, бир хил фирма номига эга бўлган юридик шахсларнинг мавжуд бўлиши мумкин эмас деган маънони англатмайди. Агар ташкилотлар фаолиятнинг бошқа-бошқа турлари билан шуғулланаётган бўлса ва улар танлаган бизнес соҳалари ўзаро алоқадор бўлмаса, бир хил фирма номига эга бўлган иккита юридик шахс мавжуд бўлиши мумкин. Агар гап, масалан, маиший турмуш товарлари ишлаб чиқариш билан шуғулланаётган бир хил номдаги иккита ёки учта фирма ҳақида бораётган бўлса, бу бошқа масала. Бу ҳол юридик шахсларнинг бирхиллаштирилиб қўйилишига, ишлаб чиқарилаётган товарлар ёки кўрсатилаётган хизматлар борасида истеъмомчиларни чалкашликларга олиб келиши мумкин. Бундай вазиятда номдан фойдаланиш ҳуқуқи фирма номини биринчи бўлиб рўйхатдан ўтказган фирмага тегишли бўлади.

1099-модда. Юридик шахснинг фирма номидан товар белгисидан фойдаланиш

Юридик шахснинг фирма номидан унга тегишли товар белгисидан фойдаланилиши мумкин.

Фирма номига бўлган мутлақ ҳуқуқнинг асосий моҳияти фирма фуқаролик муомаласида ўзи танлаган фирма номи остида иш юритиш имкониятига эга эканлигидан иборатдир. Хусусан, фирма номи бланкага, маҳсулот ўрови ва маҳсулотнинг ўзига туширилишидан ташқари товар белгисининг тасвирий ёки сўз билан ифодаланган қисмини ташкил этиши мумкин, унга бўлган ҳуқуқ эса муайян юридик шахсга тегишли бўлади.

1100-модда. Фирма номига бўлган ҳуқуқнинг амал қилиши

Юридик шахснинг белгиси тариқасида Ўзбекистон Республикасида рўйхатга олинган номга бўлган алоҳида ҳуқуқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амал қилади.

Чет давлатда рўйхатга олинган ёки умум эътироф этган номга Ўзбекистон Республикаси ҳудудида алоҳида ҳуқуқ қонунда назарда тутилган ҳоллардагина амал қилади.

Фирма номига бўлган ҳуқуқнинг амал қилиши юридик шахс тугатилиши билан ёки унинг фирма номи ўзгариши билан бекор бўлади

Ўзбекистон Республикасида юридик шахсни номи сифатида рўйхатга олинган фирма номига бўлган мутлақ ҳуқуқнинг мамлакатимиз ҳудудида амал қилиши тўғрисидаги умумий қоидалардан истисно ҳам мавжуд. Рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги қоида чет эл фирма номларига дахлдор эмас. 1883 йил 20 мартдаги Саноат мулкани муҳофаза қилиш бўйича Париж конвенциясининг 8-моддасига мувофиқ, фирма номи Конвенция иштирокчиси бўлган барча мамлакатларда талабнома топширилмаган ёки рўйхатга ўтказилмаган ҳолда ҳам муҳофаза қилинади. Ушбу норма Ўзбекистон Республикасининг ҳудудида ҳам бевосита амал қилади, чунки мамлакатимиз 1991 йил 25 декабрда собиқ СССР қатнашчиси ҳисобланган Париж конвенцияси СССР парчаланганидан кейин мамлакатимиз ҳудудида амал қилишда давом этишини эълон қилган. Шундай қилиб, ФК 1100-моддаси биринчи қисмига мувофиқ фирма номи давлат рўйхатидан ўтказишда мамлакатимиздаги қайси юридик шахсга мустаҳкамлаб қўйилган бўлса, фақат ўша юридик шахсга дахлдор бўлади.

Юридик шахснинг фирма номига бўлган мутлақ ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амал қилиши, эътироф этилиши, муҳофаза қилинишининг зарур шарти — бу номни Ўзбекистон Республикасининг

ваколатли давлат идораларида рўйхатдан ўтказилганлиги ва бу ҳақда далолатнома берилганлигидир.

Ушбу талабга риоя қилмаслик фирма номига нисбатан мутлақ ҳуқуқнинг тан олинмаслигига сабаб бўлади.

Чет давлатда рўйхатга олинган ёки умум эътироф этган номга (масалан, Самсунг, Боинг, Сони, Кока-Кола ва ҳоказо) нисбатан мутлақ ҳуқуқ Ўзбекистон Республикаси ҳудудида куйидаги ҳолларда амал қилиши мумкин:

а) агар бу Ўзбекистон Республикаси кўшилган халқаро конвенциялар, битимлар ва бошқа ҳужжатларда назарда тутилган бўлса;

б) агар бу Ўзбекистон Республикаси билан хорижий давлатлар ўртасидаги икки томонлама, кўп томонлама шартномалар, битимларда назарда тутилган бўлса.

Саноат мулкани муҳофаза қилиш бўйича Париж конвенциясининг 8-моддасида кўрсатиладиги, конвенциянинг иштирокчиси бўлган ҳар бир давлат бошқа иштирокчи хорижий давлатда жойлашган фирма номини унинг ўзида қайд этилган-этилмаганидан қатъи назар (қайд этиш ҳақидаги талаб мажбурийлигидан қатъи назар) ҳуқуқий муҳофаза қилиши, мутлақ ҳуқуқини таъминлаши лозим. Ўзбекистон Республикаси Париж конвенциясининг иштирокчисидир.

Фирма номига бўлган мутлақ ҳуқуқ у қайд этилганидан бошлаб муддатсиз амал қилади.

Ном эгаси бўлган юридик шахс тугатилганидан бошлаб ёки унинг фирма номи белгиланган тартибда ўзгартирилганда унга бўлган мутлақ ҳуқуқ ҳам бекор бўлади. Фирма номи ўзгартирилганда, бу ошқора, оммавий эълон қилиниши шарт.

1101-модда. Фирма номига бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга бериш

Юридик шахснинг фирма номига бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга бериш ва ўтказишга фақат юридик шахс қайта ташкил этилган ҳамда умуман корхона бошқа шахсга берилган ҳоллардагина йўл қўйилади.

Фирма номига бўлган ҳуқуқ эгаси бошқа шахсга ўзининг бу номидан фойдаланишга руҳсат этиши (лицензия бериши) мумкин. Бироқ бунда лицензия шартномасида истеъмолчини чалғитиб қўйишни истисно этувчи чоралар шарт қилиб қўйилиши лозим.

1. Фирма номи эгасининг мутлақ ҳуқуқлари ҳажми бошқа интеллектуал мулк объектларининг ўхшаш ҳажмидан фарқ қилади. Агар ихтирога, фойдали моделга, саноат намунасига, товар белгисига бўлган ҳуқуқлардан ўзганинг фойдасига воз кечиш (уларни сотиш, ҳада қилиш ва шу кабилар) мумкин бўлса, фирма номига нисбатан эса, бу фақатгина корхона умуман қайта ташкил этилаётганида ёки бошқа шахсга берилаётганида мумкин бўлади. Корхона умуман бошқа шахсга берилганда ва иккита ёки бир нечта юридик шахсни қўшиб юбориш орқали қайта ташкил этилганда янги эгалик қилувчи фирманинг номини ўзгартириш ёки аввалги номини сақлаб қолиш масаласини ҳал қилади. Корхона бўлиб юбориш ёки ажратиб чиқариш орқали қайта ташкил этилгандаги вазият бирмунча мураккаб. Фикримизча, бўлғуси мустақил субъектлар аввалги фирманинг номидан фойдаланиш тўғрисидаги масалани шартнома тартибида ҳал этишлари керак. Ўзаро келишувга эришилмагани тақдирда, суд қарор қабул қилади. Чамаси, бундай ишларни кўриб чиқиш вақтида суд, энг аввало, истеъмолчилар аввалги корхонанинг маҳсулотлари ёки хизматларидан қай даражада манфаатдор эканликларига асосланиши керак. Айни истеъмолчилар фирма номидан номақбул тарзда фойдаланишидан жабр кўрмасликлари лозим. Истеъмолчиларга маълум бўлган маҳсулотларни ишлаб чиқаришни давом эттирадиган янги корхона фирма номини ўзида сақлаб қолса, анча мақбул бўлади. Агар ҳар иккала юридик шахс ҳам ишлаб чиқаришни сақлаб қолса, уларга фирма номининг асосий қисмини сақлаб қолган ҳолда унга сўз ёки сўз қисми тарзидаги фарқловчи қисмларни қўшишни тавсия қилиш мумкин.

2. Фирма номини ундан вақтинча фойдаланиш учун бошқа шахсга ўтказиш ҳам муайян хос жиҳатларга эга. Равшанки, бу ҳол товарлар ёки хизматлар сифатининг аввалги ёки асосий эгалик қилувчи ишлаб чиқарган товарлар ва хизматлар сифатига таққослаганда пасайиб кетишига олиб келиши мумкин. Бунга йўл қўймаслик учун умуман фирма номига бўлган ҳуқуқдан эмас, балки ундан муайян усулларда фойдаланиш, масалан, товар ва хизматларнинг фақат муайян турларини ишлаб чиқариш ҳуқуқидан ўзганинг фойдасига вақтинча воз кечиш тўғрисидаги қоида жорий этилган.

Фирма номига бўлган ҳуқуқ эгаси бошқа шахсга ўзининг фирма номидан фойдаланишга рухсат бериши (лицензия бериши) мумкин (масалан,

ФКнинг 862-моддасида белгиланган франшизинг шартномасини тузиш орқали). Лицензия фирма номидан фойдаланиш ҳоллари, доираси, бунинг учун олинадиган ҳақ микдори, тўлаш тартиби каби шартларни ўз ичига олиши лозим.

Айни вақтда шартномада лицензиар лицензиат зиммасига фирма номидан фойдаланишда истеъмолчини чалғитиб қўйиш, алдашига олиб келишни истисно этувчи чоралар кўриш мажбуриятини юклаши ва уни бажарилиши устидан назорат қилиши лозим.

Бундай чоралар кўрилмаган тақдирда истеъмолчининг эътирозлари лицензиат (бошқанинг фирма номидан фойдаланувчи)га эмас, балки лицензиарга (фирма номининг эгасига) қаратилиши мумкин.

2-§. ТОВАР БЕЛГИСИ (ХИЗМАТ КўРСАТИШ БЕЛГИСИ)

1102-модда. Товар белгисини ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилиш

Товар белгиси (хизмат кўрсатиш белгиси) уни рўйхатдан ўтказиш асосида ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилинади.

Товар белгисига бўлган ҳуқуқ товар белгиси (хизмат кўрсатиш белгиси) рўйхатга олинганлиги тўғрисидаги гувоҳнома билан тасдиқланади.

1. Товар (хизмат) белгиси бу бир жисмоний ёки юридик шахннинг товарлари ва хизматларини бошқа юридик ё жисмоний шахсларнинг бир турдаги товарлари ва хизматларидан фарқлаш учун фойдаланиладиган белгилардир.

Товар белгиси сифатида сўзлар, тасвирлар, қабарик ва бошқа белгилар ёки уларнинг жамлама ифодаси рўйхатдан ўтказилиши мумкин. Товар белгиси исталган бир рангда ёки турли ранглarda ифодаланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида товар (хизмат) белгиларини рўйхатдан ўтказиш, ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ муносабатлар ушбу ФК, «Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисида»ги Қонун (бундан кейин матнда Қонун деб юритилади) ва тегишли қонун ҳужжатлари билан тартибга солинади.

Қонунга асосан товар белгиларини рўйхатдан ўтказишга йўл кўйилмайди, агарда улар:

фарқлиниш хусусиятларига эга бўлмаса;

давлат рамзлари, давлатларнинг, халқаро, ҳукуматлараро ташкилотларнинг, давлат идораларининг расмий белгилари сифатида фойдаланиб келинаётган бўлса;

муайян турдаги маҳсулотларни англатувчи белги сифатида умум истеъмолга кириб кетган бўлса;

умум эътироф этилган рамзлар ва атамалар бўлса;

маҳсулотнинг тури, сифати, хусусияти, қандай мақсадга мўлжалланганлиги, қиймати, шунингдек маҳсулот ишлаб чиқарилаётган ёки сотилаётган жойи ва вақтини ифода этса;

қалбаки ёки истеъмолчини маҳсулот ё уни ишлаб чиқарувчиси ҳақида чалғитадиган бўлса;

жамият манфаатларига, одамийлик ва ахлоқ қоидаларига зид бўлса;

илгари Ўзбекистон Республикасида ўзга шахс номига қайд этилган ёки рўйхатдан ўтказилиши сўраб талабнома берилган ҳудди шу турдаги маҳсулотнинг белгиларини такрорласа, ўхшаш бўлса (алмаштириш ёки чалғитиш даражасида);

ўзга шахсларнинг Ўзбекистон Республикасининг Халқаро шартномаларига асосан рўйхатдан ўтказилмай ҳам муҳофаза қилинадиган маҳсулот белгилари билан, белгиланган тартибда рўйхатга олинган сертификат белгилари билан бир хил ёки алмаштириб юбориш даражасида айнан ўхшаш бўлса;

ўзга шахсларга тегишли ва Ўзбекистон Республикаси ҳудудида таниқли бўлган фирма номлари (ёки уларнинг бир қисмини) такрорласа;

эғалик ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасида ўзга шахсларга тегишли бўлган саноат намуналарини;

муаллифлик ҳуқуқига эга бўлган шахс ёки унинг ҳуқуқий ворисларининг розилигини олмаган тарзда Ўзбекистон Республикасида машҳур бўлган илмий асарлар, адабиёт за санъат асарларининг номларини, уларнинг қаҳрамонлари ёки ибораларини, санъат асарлари ё уларнинг кўришнишларини;

атоқли шахслар, уларнинг меросхўрлари ёхуд у Ўзбекистон Республикасининг тарихий ва маданий бойлиги сифатида эътироф қилинган

бўлса, тегишли ваколатли идоралар розилигини олмаган тарзда ана шу атоқли шахсларнинг фаолиятлари, исмлари, тахаллуслари ва улардан ясалган сўзларни, мазкур атоқли шахсларнинг портретлари ҳамда дастхатларини ўзида акс эттирган белгиларни (Қонуннинг 5–6 моддаси).

Товар белгисини ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг асосий шарти уни тегишли ваколатли давлат идорасида рўйхатдан ўтказилганлиги ҳисобланади.

Маҳсулот белгисини рўйхатдан ўтказиш учун талабнома юридик ёки жисмоний шахслар томонидан шахсан ё Интеллектуал мулк агентлигида рўйхатга олинган патент вакили орқали (хорижий субъектлар учун) берилиши мумкин.

Умумий қоида бўйича маҳсулот белгисининг устуворлиги тегишли тарзда расмийлаштирилган талабнома Интеллектуал мулк агентлигига келиб тушган кунга қараб белгиланади. Талабнома ва талабномада ифодаланган белги белгиланган тартибда экспертизадан ўтказилади ва унинг натижаларига қараб товар белгисини рўйхатдан ўтказиш ёки рад этиш ҳақида қарор қабул қилинади. Рад этиш ҳақидаги қарор устидан Интеллектуал мулк агентлигининг Апелляция Кенгашига шикоят қилиш мумкин. Апелляция Кенгашининг қарорига норози томон олти ой ичида Олий Судга шикоят қилишга ҳақли.

Товар белгисини рўйхатга олиш ҳақидаги қарорга асосан Интеллектуал мулк агентлиги товар белгисини Ўзбекистон Республикасининг товар белгилари реестрида рўйхатдан ўтказди. Давлат реестрига ва товар белгисини рўйхатдан ўтганлиги ҳақидаги гувоҳномага товар белгисининг тасвири, унинг эгаси ҳақидаги маълумотлар, устуворлик санаси, рўйхатдан ўтган вақти, ушбу белгини қўйиш мўлжалланган товарлар рўйхати киритилади, бу ҳақда маълумотлар Интеллектуал мулк агентлигининг расмий ахборотномасида эълон қилинади.

Товар белгиси Давлат реестрида рўйхатдан ўтказилганидан ва белгиланган бож тўланганлиги ҳақида ҳужжат олинганидан кейин уч ой ичида Интеллектуал мулк агентлиги товар белгиси эгасига гувоҳнома беради.

Товар белгисининг рўйхатдан ўтказилганлиги ҳақидаги гувоҳнома белгисининг товар белгиси сифатида рўйхатдан ўтказилганлигини, товар белгисининг устуворлигини, товар белгиси эгасининг гувоҳномада кўрсатилган маҳсулотлар ва хизматларга нисбатан мутлақ ҳуқуқини тасдиқлайди.

Товар белгиси рўйхатдан ўтганлиги ҳақидаги гувоҳнома устуворлик белгиланган санадан эътиборан ўн йил давомида амал қилади. Бу муддат тегишли бож тўлаб борилган тақдирда ҳар гал ўн йилга узайтирилади.

Рўйхатдан ўтказилган ёки халқаро шартномадан келиб чиққан ҳолда рўйхатдан ўтказилмаган ҳолда муҳофаза этиладиган бир шахснинг товарлари ва хизматларини бошқа шахсларнинг шу турдаги товарларидан фарқлаш учун хизмат қиладиган, сўзлардан, тасвирлардан иборат, ҳажм билан боғлиқ ёки бошқа белгилар товар белгиси (хизмат кўрсатиш белгиси) сифатида эътироф этилади. Товар белгисига ҳукукий муҳофаза унинг Интеллектуал мулк агентлигида рўйхатдан ўтказилганлиги асосида берилади.

2. Интеллектуал мулк агентлиги товар белгисини рўйхатдан ўтказишга ёки рўйхатдан ўтказишни рад қилишга ҳақли. У ёки бу белгини товар белгиси сифатида рўйхатдан ўтказишни рад қилиш сабаблари мавжуд бўлиб, уларнинг асосийларини санаб ўтамиз. Хусусан, қуйида келтириладиганлар товар белгилари сифатида рўйхатдан ўтказилмайди: давлат герблари, байроқлари ва эмблемаларининг тасвири туширилган белгилар, халқаро ёки ҳукуматлараро ташкилотларнинг қисқартирилган ёхуд тўлиқ номлари; расмий назорат, қафолат тамгалари ва намуна йўсинидаги тамгалар, муҳрлар ҳамда бошқа фарқловчи белгилар ёки адаштирадиган тарзда жуда ўхшаш бўлган белгилар; муайян турдаги товарларнинг белгиси сифатида умум фойдаланишда бўлган белгилар; умум эътироф этилган рамзлар ва атамалар ҳисобланган белгилар; товарларни, шу жумладан уларнинг тури, сифати, сони, хусусияти, қандай мақсадга мўлжалланганлиги ва қийматини, шунингдек улар ишлаб чиқарилган ёки ўтказилган жойи ва вақтини тавсифлаш учун фойдаланиладиган белгилар; товар ёки унинг тайёрловчиси хусусидаги сохта ёки истеъмолчини чалғитиши мумкин бўлган белгилар; ўз мазмунига кўра жамият манфаатларига, одамийлик ва ахлоқ қоидаларига зид бўлган белгилар. Рўйхатдан ўтказилаётган товар белгиси, зеро, бундай талаб Қонунда кўрсатилмаган бўлса-да, муайян янгилик даражасига эга бўлиши керак. Бунда янги товар белгиси нафақат бошқа ўхшаш белгиларга нисбатан, балки индивидуаллаштиришнинг бошқа воситаларига нисбатан ҳам янги бўлиши керак.

1103-модда. Товар белгисидан фойдаланиш ва унинг дахлсизлиги ҳуқуқи

Товар белгисига бўлган ҳуқуқ эгаси ўзига тегишли белгидан фойдаланишда ва уни тасарруф этишда алоҳида ҳуқуққа эга. Товар белгисига ўзгартишлар ва қўшимчалар киритишдан иборат алоҳида ҳуқуқ ҳам товар белгисига бўлган ҳуқуқ эгасига тегишлидир.

Товар белгисини қонунда белгиланган тартибда ҳар қандай тарзда муомалага киритиш ундан фойдаланиш деб ҳисобланади.

Товар белгисини нашр этганда, уни кўпчилик олдида ижро этганда ёки ундан ўзгача тарзда фойдаланганда товар белгисининг ўзига ҳам, унинг белгиларига ҳам бирор-бир ўзгартишлар киритишга фақат унга бўлган ҳуқуқ эгасининг розилиги билан йўл қўйилади.

Товар белгисининг дахлсизлигига бўлган ҳуқуқ товар белгисига бўлган ҳуқуқ эгасига тегишлидир.

1. Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисидаги Қонуннинг 4-моддасида товар белгисининг ушбу Қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказиш асосида, шунингдек Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларига мувофиқ равишда ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилиниши белгиланган.

Товар белгисининг эгаси ўзига тегишли товар белгисидан гувоҳномада кўрсатилган товарлар ва хизматларга нисбатан фойдаланиш ҳамда тасарруф этишнинг мутлақ ҳуқуқига эга. Мутлақ ҳуқуқ мазмуни Қонуннинг 18-моддасида белгилаб қўйилади. Бунга асосан товар белгисининг эгаси ушбу белгидан фойдаланишда ва уни тасарруф этишда, шу жумладан ундан ўзга шахслар фойдаланишига рухсат бериш ёки тақиқлаб қўйишда мутлақ ҳуқуққа эгадир. Ўзбекистон Республикасида муҳофаза қилинаётган товар белгисидан ҳеч ким унинг эгаси розилигисиз фойдаланиши мумкин эмас.

2. Товар белгисининг дахлсизлигига бўлган ҳуқуқ товар белгисига бўлган ҳуқуқ эгасига тегишлидир. Ушбу норма товар белгиси эгасининг ҳуқуқлари бузилишига йўл қўймаслик мақсадида мустаҳкамлаб қўйилган.

Товар (хизмат) белгисининг Қонунда белгиланган тартибда ҳар қанақасига ва ҳар қандай тарзда фуқаролик муомаласига киритилиши ундан фойдаланиш деб ҳисобланади.

Товар белгисининг эгаси томонидан ёки қонунда белгиланган тартибда лицензия шартномаси асосида шундай ҳуқуқ берилган шахс томонидан товар белгиси қайси товарларга қўйиш учун рўйхатдан ўтказилган бўлса, шу товарларда ва уларнинг ўрови устида ишлатилиши товар белгисидан фойдаланиш ҳисобланади, расмий иш қоғозларида, осиб қўйиладиган лавҳаларда, кўргазмалар ва ярмаркаларда экспонатларни намойиш қилишда ишлатиш ҳам ундан фойдаланиш деб топилиши мумкин.

1104-модда. Товар белгисидан фойдаланмаганлик оқибатлари

Товар белгисидан у рўйхатдан ўтказилганидан кейин узрли сабаб-сиз узлуксиз беш йил давомида фойдаланилмаган тақдирда, унинг рўйхатдан ўтказилганлиги исталган манфаатдор шахснинг талаби билан бекор қилиниши мумкин.

Товар белгисидан фойдаланиш учун лицензия берилиши ундан фойдаланиш деб ҳисобланади.

1. Шарҳланаётган модданинг амал қилиши учун Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисидаги Қонуннинг 27-моддасидаги норма — товар белгисининг эгаси товар белгисидан фойдаланиши шарт эканлиги асосий қоида ҳисобланади. Ҳар қандай манфаатдор шахс ваколатли органига товар белгисидан у рўйхатдан ўтказилганидан ёки аввалги талабнома топширилганидан кейин беш йил давомида фойдаланилмагани тақдирда, унинг рўйхатдан ўтказилганлигини бекор қилиш хусусидаги эътироз билан мурожаат қилиши мумкин. Бундай эътироз гувоҳномада кўрсатилган товарларнинг барчасига ёки маълум бир қисмига тааллуқли бўлиши ва бундай эътироз тушган санадан эътиборан олти ой ичида Апелляция кенгаши томонидан кўриб чиқиши керак.

2. Товар белгисининг у қайси товар учун рўйхатдан ўтказилган бўлса, ўша товарда ва (ёки) унинг ўровида қўлланилиши товар белгисидан фойдаланилаётганлигининг исботи ҳисобланади. Рекламада, матбаа нашрларида, расмий бланкаларда, пештахталарда ёки Ўзбекистон Республикасида ўтказиладиган кўргазмаларда товарларни намойиш этиш вақтида товар белгисини қўллаш ундан фойдаланиш сифатида эътироф этилиши мумкин. Товар белгисидан фойдаланилмаётганлиги билан боғлиқ ҳолда товар

белгиси рўйхатдан ўтказилганлиги амал қилишининг тугаши тўғрисида масала ҳал этилаётганида товар белгисининг эгаси товар белгисидан ўзига боғлиқ бўлмаган ҳолатлар туфайли фойдаланилмаганлигини исботловчи далиллар тақдим этилганлиги эътиборга олинади. Товар белгисидан фойдаланишга лицензия берилганлиги ундан фойдаланилган ҳисобланади (қаралсин: ФК 1106-моддаси).

1105-модда. Товар белгисига бўлган ҳуқуқнинг бошқа шахсга ўтиши

Гувоҳномада кўрсатилган товарлар, ишлар ва хизматларнинг барча гуруҳларига ёки бир қисмига нисбатан товар белгисига бўлган ҳуқуқни унинг эгаси шартнома асосида бошқа шахсга бериши мумкин.

Товар белгисига бўлган ҳуқуқни, башарти у товар ёки унинг тайёрловчиси ҳақида чалғишга сабаб бўлиши мумкин бўлса, бошқа шахсга беришга йўл қўйилмайди.

Товар белгисига бўлган ҳуқуқнинг бошқа шахсга ўтиши, шу жумладан уни шартнома асосида ёки ҳуқуқий ворислик тартибида бошқа шахсга бериш Интеллектуал мулк агентлигида рўйхатдан ўтказилмоғи лозим.

1. Гувоҳномада кўрсатилган барча товарлар ва хизматларга ёки уларнинг бир қисмига нисбатан товар белгисига бўлган мутлақ ҳуқуқ эгалик қилувчи томонидан шартнома асосида бошқа шахсга берилиши мумкин. Товар белгисига бўлган ҳуқуқни, башарти у товар ёки унинг тайёрловчиси ҳақида чалғитишга сабаб бўлиши мумкин бўлса, бошқа шахсга беришга йўл қўйилмайди.

2. Ушбу Қонуннинг 31-моддасида юридик шахс бўлиб юбориш шаклида қайта ташкил этилганида товар белгисига бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга бериш махсус тавсифланган. Товар белгиси эгаси бўлмиш юридик шахс бўлинганда товар белгиси товарларни ишлаб чиқариш вазифаси зиммасига ўтадиган, қайта рўйхатдан ўтказилган юридик шахсга ўтади. Товар белгисининг эгаси қайси товарларнинг товар белгиси рўйхатдан ўтказилган бўлса, ўша товарларни ишлаб чиқаришнинг бир қисмини ўзида сақлаб қолган тақдирда, ҳар иккала юридик шахс ўзаро келишувга (шартномага) кўра товар белгисининг биргаликда эгаси деб эътироф

этилиши мумкин. Бу ҳақдаги келишув (шартнома) Интеллектуал мулк агентлигида рўйхатдан ўтказилиши керак. Товар белгисининг бошқа шахсга ўтказилиши, шу жумладан шартнома бўйича ёки ҳуқуқий ворислик тартибида бошқа шахсга берилиши ваколатли органда рўйхатдан ўтказилиши керак.

1106-модда. Товар белгисига бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга бериш тўғрисидаги шартноманинг шакли

Товар белгисига бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга бериш тўғрисидаги ёки лицензия бериш ҳақидаги шартнома ёзма шаклда тузилиши ва Интеллектуал мулк агентлигида рўйхатдан ўтказилиши лозим.

Ёзма шаклга ва рўйхатдан ўтказиш талабига риоя этмаслик шартноманинг ҳақиқий эмас деб топилишига сабаб бўлади.

Давлат патент идораси директорининг 2005 йил 11 майдаги 48-сонли буйруғи билан тасдиқланган, Адлия вазирлигида 2005 йил 16 июнда 1481-тартиб рақами билан рўйхатга олинган ихтирога, фойдали моделга, саноат намунасига, селекция ютуғига, товар белгисига, хизмат кўрсатиш белгисига бўлган ҳуқуқларни ва улардан фойдаланишга бўлган лицензия шартномаларини, интеграл микросхема топологиясига бўлган ҳуқуқни тўла ёки қисман бошқа шахсга бериш тўғрисидаги шартномаларни, мулкӣ ҳуқуқлардан тўла ёки қисман ўзганинг фойдасига воз кечиш, электрон ҳисоблаш машиналари учун дастурларга, маълумотлар базасига бўлган мулкӣ ҳуқуқларни бошқа шахсга бериш тўғрисидаги шартномаларни рўйхатдан ўтказиш қоидаларида ҳуқуқларни бошқа шахсга бериш ва лицензия шартномаларини рўйхатдан ўтказиш тартиб-таомиллари батафсил тавсифланган. Хусусан, товар белгисига бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга бериш тўғрисидаги шартномалар, товар белгисидан фойдаланиш учун лицензиялар бериш тўғрисидаги шартномалар фақатгина ёзма шаклда тузилиши ва ваколатли орган томонидан рўйхатдан ўтказилиши керак.

Ушбу шарҳланаётган моддада товар белгисига бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга ўтказиш ҳақидаги шартномалар шаклига қўйиладиган талаблар белгилаб қўйилган. Бунга асосан товар белгисига бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга бериш ҳақидаги шартномалар ва товар белгисидан бошқа шахсларнинг фойдаланиши учун лицензия бериш ҳақидаги шартнома:

а) ёзма равишда тузилиши керак (бунда битимларнинг ёзма шакли ҳақидаги ФКнинг 107-моддаси талабларига тўлиқ риоя қилиниши шарт);

б) Интеллектуал мулк агентлигида рўйхатдан ўтказилиши лозим (бунда Интеллектуал мулк агентлиги шартномаларни қонунга мувофиқлигини, баъзи ҳолларда мақсадга мувофиқлиги нуқтаи назаридан ҳам — давлат ва жамият манфаатларига хилоф эмаслигини текширади. Интеллектуал мулк агентлигининг шартномаларни рўйхатдан ўтказишни рад этиш ҳақидаги қарори асослантирилган бўлиши лозим. Бу қарор устидан шикоят билан судга мурожаат қилиш мумкин).

Товар белгисига бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга ўтказиш ҳақидаги шартнома ва товар белгисидан бошқа шахсларнинг фойдаланишига лицензия бериш ҳақидаги шартномаларни ёзма шаклига ва рўйхатдан ўтказиш талабига риоя этмаслик шартномаларни ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлади.

Бундай шартномалар ФКнинг 112-моддаси 1-қисмига асосан ўз-ўзидан ҳақиқий ҳисобланмайди. Айни вақтда ушбу қоидадан истиснолар ҳам мавжуд бўлиб, у ФКнинг 112-моддаси 2-қисмида белгилаб қўйилган. Бунга асосан агар давлат рўйхатидан ўтказиш талаб қилинадиган битим керакли шаклда тузилган бўлиб, аммо тарафлардан бири уни рўйхатдан ўтказишдан бош тортса, суд бошқа тарафнинг талаби билан битимни рўйхатдан ўтказиш ҳақида қарор чиқаришга ҳақли. Бундай ҳолда битим (шартнома) суд қарорига мувофиқ рўйхатдан ўтказилади. Шартномани давлат рўйхатидан ўтказишдан бош тортаётган тараф шартномани тузиш кечиктирилганлиги туфайли иккинчи тарафга етказилган зарарни тўлашга мажбур.

Шартномаларни ўз-ўзидан ҳақиқий саналмаслиги оқибатлари ФКнинг 113–114-моддаларида белгилаб қўйилган.

Бунга асосан шартнома ҳақиқий бўлмаганида тарафларнинг ҳар бири шартнома асосида олган нарсани бошқа тарафга қайтариб бериши, олинган нарсани аслича, натура ҳолида (шу жумладан олинган нарса мол-мулкдан фойдаланиш, бажарилган иш ёки кўрсатилган хизмат билан ифодаланганда) қайтариб бериш мумкин бўлмаганида эса, агарда шартнома ҳақиқий эмаслигининг бошқа оқибатлари қонунда назарда тутилган бўлмаса, унинг қийматини тўлаши шарт.

Ҳақиқий бўлмаган шартнома унинг ҳақиқий эмаслиги билан боғлиқ бўлган оқибатлардан ташқари бошқа юридик оқибатларга олиб келмайди ва тузилган пайтдан бошлаб ҳақиқий эмасдир. Бинобарин, бундай шартномалар бўйича ижрони талаб қилиш, шартнома шартларини бузганлик учун тегишли жавобгарликни қўллаш ҳақида судга мурожаат қилиш мумкин эмас.

Ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаган битим, шартнома ҳақиқий эмаслиги оқибатларини қўллаш тўғрисидаги талабни ҳар қандай манфаатдор шахс қўйиши мумкин. Суд бундай оқибатларни ўз ташаббуси билан қўллашга ҳақли.

1107-модда. Товар белгисига бўлган ҳуқуқни бузганлик учун жавобгарлик

Товар белгисидан қонунга ҳилоф равишда фойдаланаётган шахс қоидабузарликни тўхтатиши ва товар белгисининг эгасига етказилган зарарни тўлаши шарт.

Товар белгисидан қонунга ҳилоф равишда фойдаланаётган шахс тайёрлаб қўйилган товар белгиси тасвирларини йўқ қилиши, қонунга ҳилоф равишда фойдаланаётган товар белгисини ёки алмаштириб юбориш даражасида унга ўхшаш бўлган белгини товардан ёки унинг идиши ва ўровидан йўқотиши шарт.

Ушбу модданинг иккинчи қисмида белгилаб қўйилган талабларни бажаришнинг иложи бўлмаган тақдирда, тегишли товар йўқ қилиб ташланиши лозим.

1. Ахборот, реклама, маркетинг вазифаларини бажарадиган товар белгиларининг фуқаролик муомаласидаги аҳамияти, шакл-шубҳасиз, муҳимдир. Ҳар бир ишлаб чиқарувчи ёки одамларга хизмат кўрсатувчи ташкилот товар белгиларини реклама қилиш ҳамда ўз нуфузини шакллантириш ва яхши ном чиқариш учун анчагина маблағ сарфлайди. Шунинг учун вақти келиб товар белгиси фирма ишончли эканлиги, унинг товарлари эса сифатли эканлигининг далолати сифатида катта қимматга эга бўлади. Бошқа шахснинг товар белгисидан фойдаланётган шахс бошқанинг меҳнати ҳисобига даромад топади, сифати шубҳали бўлган ўз товарини бошқа шахснинг товар белгиси

остида сотиб, унинг яхши номига путур етказди. Шунинг учун бозор иқтисодиётида интеллектуал мулкнинг барча объектларига, айниқса товар белгиларига нисбатан қароқчилик қилиш жиддий фуқаровий-ҳуқуқий ва маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳисобланади, бир қатор ҳолларда эса, жиноий ҳуқуқбузарлик деб ҳам топилади. Ўзганинг товар белгисидан фойдаланиш истеъмолчиларнинг кенг доираси учун хавфлидир, негаки, унда реализация қилинаётган товарларнинг сифати ва хавфсизлиги кафолатланмайди. Шарҳланаётган моддада товар белгисига бўлган ҳуқуқни бузганлик учун жавобгарлик чоралари назарда тутилган.

2. Товар белгисини ёки товар чиқарилган жой номини ёхуд улар билан адаштириб юбориш даражасида ўхшаш бўлган белгиларни фуқаролик муомаласига киритиш товар белгиси эгасининг мутлақ ҳуқуқларини ёки товар чиқарилган жой номидан фойдаланишга бўлган ҳуқуқларнинг бузилиши деб топилади. Бу ўринда гап бир хил товарлар ва хизматлар, агар товар белгиси барчага маълум бўлса, ҳар қандай товарлар ва хизматлар ҳақида бормоқда. Товар белгисидан ёки товар чиқарилган жой номидан барча фойдаланиши мумкин бўлган телекоммуникация тармоқларида (Интернет ва бошқалар) руҳсатсиз фойдаланиш ҳам товар белгиси эгасининг мутлақ ҳуқуқлари ёки товар чиқарилган жой номидан фойдаланишга бўлган ҳуқуқнинг бузилиши деб эътироф этилади. Товар белгилари ва товарлар чиқарилган жой номлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганликда айбдор бўлган шахслар белгиланган тартибда жавобгарликка тортиладилар.

3. Товар белгисидан ёки товар чиқарилган жой номидан ёхуд адаштириб юбориш даражасида ўхшаш бўлган белгидан ноқонуний фойдаланаётган шахс: қоидабузарликни тўхтатиши ва товар белгиси эгасига ёки товар чиқарилган жой номидан фойдаланиш ҳуқуқи эгасига етказган зарарлари ўрнини қоплаши; товар белгиси ёки товар чиқарилган жой номини акс эттирадиган тасвирни йўқ қилиб юбориши, товардан, унинг ўровлари, бланкалар ёки бошқа ҳужжатлардан ноқонуний фойдаланилаётган товар белгиси ёки товар чиқарилган жой номини, шунингдек улар билан адаштириб юбориш даражасида ўхшаш бўлган белгини ўчириб ташлаши шарт. Ушбу талабни бажариш имкони бўлмаган тақдирда, тегишли товар Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда йўқ қилиб юборилиши керак.

3-§. ТОВАР ЧИҚАРИЛГАН ЖОЙ НОМИ

1108-модда. Товар чиқарилган жой номини ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилиш

Товар чиқарилган жой номи уни рўйхатга олиш асосида ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилинади.

Мамлакат, аҳоли пункти, жой ёки бошқа жўғрофий объектнинг товарни белгилаш учун ишлатиладиган номи алоҳида хусусиятлари тамомила ёки асосан ана шу жўғрофий объектга хос табиий шароитлар ёки бошқа омиллар ёхуд табиий шароитлар ва бу омилларнинг ўзаро бирикмаси билан белгиланадиган товар чиқарилган жой номи (келиб чиқиш кўрсаткичи) деб эътироф этилади.

Жўғрофий объектнинг тарихий номи товар чиқарилган жойнинг номи бўлиши мумкин.

Гарчи жўғрофий объектнинг номи бўлса-да ёки шу номни ўз таркибига олган бўлса-да, аммо Ўзбекистон Республикасида муайян турдаги товарнинг у тайёрланган жой билан боғлиқ бўлмаган белгиси сифатида умумий истеъмолга кириб кетган белги товар чиқарилган жой номи деб эътироф этилмайди ва ушбу параграф қоидаларига мувофиқ ҳуқуқий муҳофаза мақсадларида рўйхатдан ўтказилмайди. Бироқ бу ҳол бундай номдан инсофсизлик билан фойдаланиш натижасида ҳуқуқи бузилган шахсни ўз ҳуқуқларини қонунда назарда тутилган бошқача усуллар билан муҳофаза қилиш имкониятидан маҳрум этмайди.

Товар чиқарилган жой номини Интеллектуал мулк агентлиги рўйхатдан ўтказди.

Рўйхатга олиш асосида товар чиқарилган жой номидан фойдаланиш ҳуқуқи тўғрисида гувоҳнома берилади.

Рўйхатга олиш, гувоҳнома бериш, рўйхатга олишни ҳақиқий эмас деб топиш ҳамда рўйхатга олиш ва гувоҳноманинг амал қилишини тўхтатиш тартиби ва шартлари қонун билан белгилаб қўйилади.

1. Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисидаги Қонуннинг 5-моддасида берилган таърифга мувофиқ мамлакат, аҳоли пункти, жой ёки жўғрофий объектнинг товарни

белгилаш учун ишлатиладиган, унинг алоҳида хусусиятлари тамомила ёки асосан мазкур жўғрофий объектга хос табиий шароитлар билан ёки бошқа омиллар ёхуд табиий шароитлар ва ушбу омилларнинг бирикмаси билан белгиланадиган номи товар келиб чиққан жой номи сифатида эътироф этилади.

Франция провинцияларидан бирининг номи билан аталадиган, газли вино — шампанское товар чиқарилган жой номига мисол бўлади. Бундай мисол юкорида келтирилган таъриф товар чиқарилган жой номи — атамасини тушуниб олишга ёрдам беради. Товар чиқарилган жой номидан фойдаланилар экан, товарнинг алоҳида, ноёб сифатлари (таъми, ҳиди, сифати, қулайлиги қанчалик узоқ муддат сақланиши ва шунга ўхшашлар) ана шу жўғрофий жойнинг алоҳида табиий шароитларига ёки усталарнинг алоҳида малакасига (Самарканд нони, Дамашк пўлати) боғлиқ бўлиши керак. Мазкур алоҳида хоссалар муайян товарга бўлган эҳтиёжнинг жуда муҳим омили эканлигини тушунган ҳолда, истеъмолчиларнинг асл сифатли товар олишдан манфаатдорлигини ҳимоя қилиш мақсадида товар чиқарилган жой номига ҳуқуқий муҳофаза жорий этилган. Унинг моҳияти шундан иборатки, ваколатли орган муайян жўғрофий объектда турган ва ўзига биринчи бўлиб мурожаат қилган ишлаб чиқарувчининг товар чиқарилган жой номини, шунингдек мазкур субъектнинг номдан фойдаланишга бўлган ҳуқуқини рўйхатдан ўтказди. Шундан кейин ваколатли орган мазкур объектда турган ҳар қандай ишлаб чиқарувчига номдан фойдаланиш ҳуқуқини беради ва ўхшаш товар ишлаб чиқараётган, бироқ мазкур жўғрофий объектда турмайдиганлар мурожаатини рад қилади.

2. Товар белгиларининг кўпидан шу даражада узоқ муддат фойдаланиладика, улар кўпгина халқларнинг тили ва онгида муайян турдаги товарлар сифатида мужассам бўлади, масалан: чех пивоси, рус ароғи, швейцария пишлоғи, балонья газламаси, винчестер милтиғи ва бошқа шу кабилар. Бундай белгилар товар чиқарилган жой номи сифатида рўйхатга олинмайди ва кимки улардан фойдаланишни истаса, ўша шахсларга тегишли бўлади. Товарлар чиқарилган жой номи ва товар белгиси товар айланмасидаги вазифаларининг моҳиятига кўра бир-бирига яқин ва шунинг учун рўйхатдан ўтказиш, экспертизадан ўтказиш учун талабнома бериш, фойдаланиш ҳуқуқи тўғрисида гувоҳнома бериш, уни ҳақиқий эмас деб топишнинг бутун тартиб-таомили Товар белгилари, хиз-

мат кўрсатиш белгилари ва товар келиб чиққан жой номлари тўғрисидаги Қонун билан белгиланган ҳамда ваколатли орган ва экспертиза ташкилоти томонидан амалга оширилади.

1109-модда. Товар чиқарилган жой номидан фойдаланиш ҳуқуқи

Товар чиқарилган жой номидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган шахс бу номи товарда, идиш ва ўровда, рекламада, босма маълумотномаларда, ҳисобварақларда ишлатиш ҳамда ушбу товарнинг фуқаролик муомаласига киритилиши муносабати билан жой номидан бошқача тарзда фойдаланишга ҳақлидир.

Товар чиқарилган жойнинг номи ушбу Кодекс 1108-моддасининг биринчи, иккинчи ва учинчи қисмларида айтиб ўтилган талабларга жавоб берадиган товарни белгилаш учун бир неча шахс томонидан ҳам биргаликда, ҳам бир-биридан мустақил тарзда рўйхатдан ўтказилиши мумкин. Товар чиқарилган жой номидан фойдаланиш ҳуқуқи ана шу шахсларнинг ҳар бирига тегишлидир.

Товар чиқарилган жой номидан фойдаланиш ҳуқуқини бошқа шахсга беришга, уни бошқа шахсга ўтказиш ҳақидаги бошқа битимларга ва уни лицензия асосида фойдаланиш учун беришга йўл қўйилмайди.

1. Товар ишлаб чиқарилган жой номига берилган гувоҳнома эгаси фойдаланиш ҳуқуқларининг ҳажми товар белгиси эгасининг мутлақ ҳуқуқлари ҳажмига нисбатан анча тордир. Номга нисбатан ваколатлар шарҳланаётган моддада баён қилинган бўлиб, улардан энг аввало, товарлар ва уларнинг ўровида, рекламасида ва бошқа шу кабиларда фойдаланилади. Ҳуқуқ эгаси товар чиқарилган жой номи билан боғлиқ ҳолда бошқа шахс фойдасига воз кечиш, бирор-бир бошқа битимлар тузиш имкониятига эга эмас. Худди мана шунда товар чиқарилган жой номидан фойдаланиш режимининг ўзига хос хусусияти ва товар белгисига нисбатан ваколатлар борасидаги асосий фарқи намоён бўлади.

2. Товар чиқарилган жой номи муайян жўғрофий объектда турган, муайян маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг барчаси учун умумий фойдаланиш объекти ҳисобланади. Бундай фойдаланувчилар бирлашиб, ўз ҳуқуқларини биргаликда рўйхатдан ўтказиши мумкин, бироқ улар бу тао-

милни алоҳида-алоҳида амалга ошириши ҳам мумкин, қандай бўлганида ҳам ҳуқуқларнинг моҳияти ва ҳажми ўзгармайди. Таъкидлаш жоизки, асл товарлар ишлаб чиқарувчиларнинг товар чиқарилган жой номидан фойдаланишга бўлган ўз ҳуқуқини ҳимоя қилиш бўйича бирдамлиги истеъмолчилар учун мақбулдир, чунки бу ҳол қалбаки товарлар ишлаб чиқарилишидан муҳофазаланишнинг қўшимча кафолати ҳисобланади.

3. Товар чиқарилган жой номидан фойдаланишга бўлган ҳуқуқни бошқа шахсларга ўтказишга, ундан ўзгалар фойдасига воз кечиш тўғрисидаги битимлар ва товар чиқарилган жой номидан фойдаланиш ҳуқуқини лицензия шартномаси асосида бошқа шахсга беришга йўл қўйилмаслиги белгилаб қўйилган, чунки бу ягона субъектга тегишли ҳуқуқ эмас.

1110-модда. Товар чиқарилган жой номини ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза этишнинг амал қилиш соҳаси

Ўзбекистон Республикасида унинг ҳудудидаги товарлар чиқарилган жойларнинг номлари ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилинади.

Бошқа давлатдаги товар чиқарилган жой номи, башарти бу ном товар чиқарилган мамлакатда, шунингдек ушбу Кодексга мувофиқ Ўзбекистон Республикасининг Интеллектуал мулк агентлигида рўйхатдан ўтказилган бўлса, Ўзбекистон Республикасида ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилинади.

1. Товар белгилари тўғрисидаги Қонуннинг 7-моддасига мувофиқ товар белгиларини ва товар келиб чиққан жой номларини муҳофаза қилиш соҳасидаги ваколатли давлат органи — Ўзбекистон Республикаси Интеллектуал мулк агентлиги: товар белгиси учун гувоҳнома ва товар келиб чиққан жой номидан фойдаланиш ҳуқуқи тўғрисида гувоҳнома беради; товар белгилари рўйхатга олинганлиги ва товар келиб чиққан жой номидан фойдаланиш ҳуқуқи берилганлиги тўғрисида, шунингдек товар белгиси Ўзбекистон Республикасида барча учун маълум деб эътироф этилганлиги ҳақида расмий маълумотларни эълон қилади.

2. Мазкур Қонуннинг 9-моддасида товар белгисини, товар келиб чиққан жой номини ва товар келиб чиққан жой номидан фойдаланиш ҳуқуқини рўйхатдан ўтказиш учун бериладиган талабнома бир товар белгисига ёки товар келиб чиққан бир жой номига тааллуқли бўлиши назарда тутилган.

Талабномада куйидагилар бўлиши керак: товар белгиси сифатида белгини, товар келиб чиққан жой номини ва товар келиб чиққан жой номидан фойдаланиш ҳуқуқини рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги ариза; талабномада кўрсатилган белгининг тасвири; Белгиларни рўйхатдан ўтказиш учун товарлар ва хизматларнинг халқаро таснифига мувофиқ гуруҳланган, қайси товарларнинг товар белгисини рўйхатдан ўтказиш сўралаётган бўлса, ўша товарларнинг рўйхати; товар ишлаб чиқарилган жойни жўғрофий объект чегарасида кўрсатган ҳолда товар келиб чиққан жой номини ёки товар келиб чиққан жой номидан фойдаланиш ҳуқуқини рўйхатдан ўтказиш сўралаётган товар турининг номи ҳамда унинг алоҳида хусусиятлари тавсифи.

1111-модда. Товар чиқарилган жой номидан қонунга хилоф фойдаланганлик учун жавобгарлик

Товар чиқарилган жой номидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган шахс, шунингдек истеъмолчилар ҳуқуқларини химоя қилувчи ташкилотлар бу номдан қонунга хилоф фойдаланаётган шахсдан номдан фойдаланишни тўхтатиш, товардан, унинг идиши ва ўровидан, бланкалар ва бошқа ҳужжатлардан қонунга хилоф фойдаланилаётган номни ёки ном билан адаштирадиган тарзда жуда ўхшаш белгини йўқотишни, тайёрлаб қўйилган ном тасвирларини ва ном билан адаштирадиган тарзда ўхшаш белгиларни йўқ қилиб ташлашни, башарти бунинг иложи бўлмаса товарни ва (ёки) идиш ва ўровни олиб қўйиш ҳамда йўқ қилиб ташлашни талаб қилишга ҳақлидир.

Товар чиқарилган жой номидан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган шахс бу ҳуқуқни бузувчидан ўзига етказилган зарарнинг қопланишини талаб қилишга ҳақлидир.

Товар чиқарилган жой номидан фойдаланиш ҳуқуқини бузганлик учун жавобгарлик чоралари товар белгисига бўлган ҳуқуқни бузганлик учун қўлланиладиган чораларга ўхшашдир (ФК 1107-моддасига берилган батафсил шарҳга қаралсин).

V БЎЛИМ
ВОРИСЛИК ҲУҚУҚИ

66-БОБ. ВОРИСЛИК ТЎҒРИСИДАГИ УМУМИЙ ҚОИДАЛАР

1112-модда. Ворислик асослари

Ворислик васият ва қонун бўйича амалга оширилади.

Қонун бўйича ворислик васият мавжуд бўлмаса ёхуд бутун мероснинг тақдирини белгиламаса, шунингдек ушбу Кодексда белгиланган бошқа ҳолларда амалга оширилади.

1. Ворисликни вафот этган фуқарога тегишли мол-мулкнинг бошқа шахсга ўтиши сифатида таърифлаш мумкин. Ворислик вафот этган фуқаро (мерос қолдирувчи)нинг мол-мулкига бошқа шахс (меросхўр)ларнинг ҳуқуқий ворислиги шартлари ва тартибини тавсифлайди. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, умумий қоидага кўра фуқаролик ҳуқуқининг бошқа ҳеч қандай институтидан вафот этган шахснинг мол-мулкига ҳуқуқий ворисликни тартибга солиш учун фойдаланиш мумкин эмас. Шунингдек фуқаро вафот этган ҳолларда унинг мол-мулкани бегоналаштиришга қаратилган ҳеч қандай битимлар тузишга қўл қўйилмайди. Кўрсатиб ўтилган мақсадлар учун фуқаро ўз вафотидан олдин фақат васиятнома институтидан фойдаланиш мумкин.

2. Вафот этган фуқаронинг мол-мулки бошқа шахсларга ҳуқуқий ворислик тартибида ўтади. Бу эса сақланиб қолаётган ҳуқуқий муносабатларда мол-мулкка нисбатан ҳуқуқ субъектининг алмашиши юз беришини англатади, бунда ҳуқуқий ворис (меросхўр)нинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ўз ҳуқуқини топширувчи шахс (мерос қолдирувчи)нинг ҳуқуқ ва мажбуриятларига юридик жиҳатдан боғлиқ бўлади.

3. Меросга асосланган ҳуқуқий ворисликнинг предмети вафот этган фуқаронинг ФКга мувофиқ мерос таркибига кирадиган мол-мулки ҳисобланади.

4. Ўздан кейин мерос қолдирган вафот этган (ёки вафот этган деб эълон қилинган) фуқаро мерос қолдирувчи деб номланади. Бунда фуқаронинг муомала лаёқати ҳажми мавжудлиги, унинг фуқаролигига эътибор қаратилмайди, балки унинг тирик вақтида бошқа шахсларга ворислик тартибида ўтадиган мол-мулкка эга бўлганлигигина муҳим ҳисобланади.

5. ФКга мувофиқ ворисликка чақирилиши мумкин бўлган шахс меросхўр деб эътироф этилади.

6. Шарҳланаётган модда ворисликнинг иккита асосини белгилайди. У қонун бўйича ва васият бўйича амалга оширилади. Қонун бўйича ворислик — бу қонунда кўрсатилган шартларда ва тартибдаги, мерос қолдирувчи томонидан ўзгартирилмаган ворисликдир.

Васият бўйича ворислик аввало васият қилувчи меросхўрлари деб кўрсатган шахслар ўртасида мол-мулкни ўзи белгилаган тартибда тақсимлашига қаратилган бир томонлама битим сифатида эътироф этилади.

7. Қонун бўйича ворислик васият мавжуд бўлмаслиги ёхуд у бутун мероснинг тақдирини белгиламаслиги каби омиллар билан чекланмайди. Шарҳланаётган модда «шунингдек, ушбу Кодексда белгиланган бошқа ҳолларда» деган қўшимчани ўз ичига олади. Бошқа ҳолларга васиятнома-нинг ҳақиқий эмас деб топилиши, васиятнома бўйича меросхўрнинг мерос олиш ҳуқуқига эга эмас деб топилиши, васиятнома бўйича меросхўрнинг қонун бўйича меросхўр фойдасига меросдан воз кечиши, мерос улушларининг ортиши ва шу кабиларни киритиш мумкин.

Шундай қилиб, қонун бўйича ворислик нафақат васият мавжуд бўлмаган ёхуд у бутун мероснинг тақдирини белгиламаган ҳолатларда, шу билан бирга Фуқаролик кодексига назарда тутилган бошқа ҳолларда ҳам аҳамиятга эга бўлади.

8. Шунингдек, олиш лозимки, айнан бир шахс ворисликка васиятнома бўйича ҳам, қонун бўйича ҳам чақирилиши мумкин. Масалан, мерос қолдирувчи мол-мулкнинг бир қисмини қонун бўйича меросхўрга васият қилади, мерос мол-мулкнинг қолган қисмини эса васиятнома доирасидан ташқарида қолдиради. Мол-мулкнинг васиятнома доирасидан ташқарида қолган қисми қонун бўйича меросхўрлар, жумладан васиятнома бўйича мол-мулкнинг бир қисмини олган меросхўр иштирокида тақсимланади,

9. Ворисликнинг асосий принципи — универсал ҳуқуқий ворисликдир. Бу мероснинг ўзгармаган шаклда, яъни мерос мол-мулк таркибига кирган барча нарсаларнинг вафот этган шахсга тегишли бўлган вақтда мавжуд ҳолат, аҳвол ва турда бошқа шахсларга ўтишини англатади. Ўтказилаётган мулк ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳам ўз мазмунини ўзгартирмайди. Ҳуқуқ меросхўрни мерос қолдирувчи эга бўлган ҳуқуқлар

хажмини амалга ошириш мумкинлиги (мажбурият эса зарурлиги) билан таъминлайди. Бунда мерос қолдирувчининг мажбуриятларини рад этган ҳолда, фақат ҳуқуқларини мерос қилиб олиш мумкин эмас. Ворислик умумий ёки универсал ҳуқуқий ворисликни ўзида ифодалайди, чунки меросхўрга бирор-бир алоҳида ҳуқуқ ва мажбуриятлар эмас, балки ушбу ҳуқуқ ва мажбуриятларни таъминлашнинг жами услублари ва ўзида мавжуд бурчлар юклари (қийинчилик)лари билан бирга уларнинг бутун мажмуи ўтади. Шу ўринда улар нафақат яхлит бир бутун сифатида, балки айнан бир вақтда ўтади. Универсал ҳуқуқий ворисликни хусусий ёки сингуляр ҳуқуқий ворисликдан фарқлаш лозим, чунки кейингисида ворис фақат ҳуқуқ ёки мажбуриятларнинг алоҳида гуруҳини қўлга киритади.

1113-модда. Мерос таркиби

Мерос очилган пайтда мерос қолдирувчига тегишли бўлган, унинг ўлиmidан кейин ҳам бекор бўлмайдиган барча ҳуқуқ ва мажбуриятлар мерос таркибига киради.

Мерос қолдирувчининг шахси билан чамбарчас боғлиқ бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятлар:

юримдик шахс ҳисобланган тижорат ташкилотлари ва бошқа ташкилотларга аъзолик, уларда иштирок этиш ҳуқуқлари, агар қонун ёки шартномада бошқа ҳол белгиланган бўлмаса;

ҳаётга ёки соғлиққа етказилган зарар учун товон ундириш ҳуқуқи; алимент мажбуриятлари туфайли юзага келган ҳуқуқлар ва мажбуриятлар;

меҳнат ва ижтимоий таъминот тўғрисидаги қонун ҳужжатлари асосида пенсия, нафақа ва бошқа тўловлар олиш ҳуқуқи;

мулкий ҳуқуқлар билан боғлиқ бўлмаган шахсий номулкий ҳуқуқлар мерос таркибига кирмайди.

Мерос қолдирувчига тегишли бўлган шахсий номулкий ҳуқуқлар ва бошқа номоддий бойликлар меросхўрлар томонидан амалга оширилиши ва ҳимоя қилиниши мумкин.

1. Мерос — мерос қолдирувчининг бошқа шахс (меросхўр)ларга қонунда белгиланган тартибда ўтадиган мулкий ҳуқуқ ва мажбуриятлари

мажмуидир. Бу ўринда ашёларнинг эмас, балки мулкый ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг мажмуи ҳақида сўз юритилаётганлигига эътибор қаратиш керак.

Мерос (мерос таркиби, мерос мол-мулки) — мерос қолдирувчининг ўлими кейин ҳам бекор бўлмайдиган, ворислик ҳуқуқи нормалари асосида меросхўрларга бир бутун сифатида ўтадиган мулкый ва айрим шахсий номулкий ҳуқуқ ва мажбуриятларидир.

2. Шарҳланаётган моддага мувофиқ мерос таркибига мерос очилган пайтда мерос қолдирувчига тегишли бўлган мулкый ҳуқуқ ва мажбуриятлар киради.

3. Шарҳланаётган модда ворислик бўйича ашёларнинг ўзи эмас, балки ҳуқуқ ва мажбуриятлар, жумладан ашёларга нисбатан мулк ҳуқуқи ўтишини назарда тутувчи нормани ўз ичига олади.

Мазкур позиция (нуктаи назар) баъзи ҳуқуқий шубҳа ва гумонлар келиб чиқишига сабаб бўлади. Мулкка нисбатан субъектив ҳуқуқнинг қўлга киритилиши шахсга ашё устидан мутлоқ ҳукмрон бўлиш имконини беради. Агар мерос таркибига кирувчи барча кўчар ашёлар меросхўр аниқлангунга қадар талон-тарож қилинса, назарий жиҳатдан меросхўр ушбу ашёларга нисбатан «куруқ» мулк ҳуқуқини олиш имконига эга бўлади. Лекин бундан меросхўрнинг мулкый аҳволи яхшиланмайди: у реал ворислик ўрнига «куруқ» ҳуқуқлар гуруҳи билан қолиш эҳтимоли бор. Чунки меросхўрнинг вафот этган шахснинг кредиторлари олдидаги жавобгарлиги активларнинг қийматига боғлиқ бўлади ва у ўзининг мол-мулки билан жавоб беришига тўғри келади.

Маълумки, мерос қолдирувчининг ашёлари устидан реал эгаликнинг ўрнатилиши амалий аҳамиятга эга. Бу меросхўрда мулк ҳуқуқини тўғридан-тўғри юзага келтиради, зеро ашёларнинг ўзи мавжуд бўлмаган ҳолатда унга нисбатан ҳуқуқларни юридик жиҳатдан расмийлаштириш кўзланган натижага олиб келмайди.

3. Бироқ барча неъматлар ҳам ворислик объекти бўла олмайди. Қонун бир қатор чекловларни ўрнатади. Мерос қолдирувчининг шахси билан чамбарчас боғлиқ бўлган ҳуқуқ ва мажбуриятлар, хусусан алимент олишга, ҳаёт ва соғлиққа етказилган зарар учун товон ундиришга бўлган ҳуқуқлар ворислик бўйича ўтмайди. Булар қаторига мерос қолдирувчининг пенсия, нафақа олишга бўлган ҳуқуқларини ҳам кири-

тиш мумкин. Ушбу ёндашув тўлалигича ўзини оқлайди. Чунки кўрсатиб ўтилган неъматлар (манфаатлар) уларнинг эгалари билан шу даражада объектив «боғланган»ки, ушбу неъматларни бошқа шахсга ўтказиш уларнинг моҳиятига зид келади.

4. Табиийки, муаллифлик номига бўлган, обрў-эътиборга бўлган ҳуқуқлари ва шу кабилар мерос бўлиб ўтмайди.

5. Шахснинг ҳаёти ва соғлиғига, шахсий дахлсизлигига, шаъни, қадр-қиммати ва яхши номига, шахсий ва оилавий сирига бўлган ҳуқуқлари каби шахсий номулкий ҳуқуқлари ҳам мерос бўлиб ўтиши мумкин эмас.

6. Васиятномада мерос қолдирувчи бундай объектларни ҳам мерос бўйича ўтказишини кўрсатиши ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас. Васиятнома қонун билан ўрнатилган тақиқларни бекор қила олмайди.

7. Мерос қолдирувчининг мерос таркибига кирувчи мажбуриятлари мерос қолдирувчининг ҳуқуқларига доир қоидаларга бўйсунди: ворислик бўйича ўтадиган мулкый мажбуриятлар ҳам, қоидага кўра, мерос таркибига киради; аксинча шахсий номулкий мажбуриятлар, қоидага кўра, ворислик бўйича ўтмайди ва мерос таркибига кирмайди. Агар мерос активи барча кредиторлар талабларини тўлиқ қаноатлантириш учун етарли бўлмаса, мерос қолдирувчи кредиторларининг талаблари мутаносиблик асосида, мерос активининг ҳақиқий қиймати доирасида қаноатлантирилади. Бунда қонуннинг кредиторлар талабларини қаноатлантириш навбати ҳақидаги умумий қоидаларига риоя қилинади.

8. Шу билан бирга, мерос таркибига кирувчи мол-мулк нафақат меросхўрга, балки бошқа шахсларга ҳам ўтиши мумкинлигини инобатга олиш муҳимдир. Масалан, васият мажбурияти (легат)да меросхўрлар зиммасига бир ёки бир неча шахс (васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчилар) фойдасига мулкый характердаги бирон-бир мажбуриятни мерос ҳисобидан бажариш юкланиши мумкин бўлиб, васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчилар меросхўрлар томонидан ушбу мажбурият бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўладилар.

Бу ўринда меросга асосланган ҳуқуқий ворисликнинг субъектив таркиби сақланиб қолинишига эътибор қаратиш лозим. Унинг таркибига меросхўрлар вафот этган шахснинг бевосита ҳуқуқий ворислари сифатида кирадилар. Васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчилар эса фақат меросхўрларнинг кредиторлари сифатида намоён бўладилар.

1114-модда. Умумий биргаликдаги мулк бўлган мол-мулкни мерос қилиб олиш

Умумий биргаликдаги мулк иштирокчисининг ўлими умумий мол-мулкка бўлган ҳуқуқдаги унинг улушини аниқлаш ва ушбу Кодекснинг 226-моддасида белгиланган тартибда умумий мол-мулкни тақсимлаш ёхуд ундан вафот этган иштирокчининг улушини ажратиш учун асос бўлади. Бу ҳолда мерос вафот этган иштирокчининг улушига тўғри келадиган умумий мол-мулкка нисбатан очилади, мол-мулкни натура ҳолида тақсимлашнинг имкони бўлмаганида эса — бундай улушнинг қийматига нисбатан очилади.

Умумий биргаликдаги мулк иштирокчиси умумий мол-мулкка бўлган ҳуқуқдаги ўз улушини васият қилишга ҳақлидир, бу улуш унинг вафотидан кейин ушбу модданинг биринчи қисмига мувофиқ аниқланади.

1. Умумий биргаликдаги мулк иштирокчисининг мол-мулки мерос қилиб қолдирилган ҳолларда, меросхўр умумий биргаликдаги мол-мулкнинг вафот этган иштирокчисига тегишли бўлган улушини мерос қилиб олиш ҳуқуқига эга бўлади.

2. Умумий биргаликдаги мулк бўлган мол-мулкни тақсимлашнинг имкони бўлмаганида, меросхўр бундай мол-мулкнинг мутаносиб қийматини олиш ҳуқуқига эга бўлади.

3. Умумий биргаликдаги мулк иштирокчиси мол-мулкнинг мерос қилиб қолдириладиган улуши унинг ўлиmidан сўнг белгиланади.

4. Биргаликдаги мулк бўлган мол-мулкни тақсимлаш ва ундан улуш ажратиш Фуқаролик кодексининг 226-моддасида тартибга солинган.

1115-модда. Дехқон хўжалиги ер участкасига эгалик қилиш ҳуқуқини мерос қилиб олиш

Дехқон (фермер) хўжалиги ер участкасига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқини мерос қилиб олиш, агар қонунда бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, ушбу Кодекс қоидалари билан тартибга солинади.

1. Фуқаролик кодекси дехқон хўжалигининг ер участкасига эгалик ҳуқуқини мерос қилиб қолдиришни алоҳида ажратиб кўрсатади.

2. Дехқон ва фермер хўжалиги бошлиғи вафот этган тақдирда, томорқа ер участкасига мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш ҳуқуқи (Ўзбекистон Республикасининг «Дехқон хўжалиги тўғрисида»ги Қонуни 9-моддаси), ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқи (Ўзбекистон Республикасининг «Фермер хўжалиги тўғрисида»ги Қонуни 12-моддаси) шу хўжалик аъзоларининг ўзаро келишуви асосида, дехқон, фермер хўжалиги фаолиятини давом эттириш истагида бўлган хўжалик аъзоларидан бирига мерос бўйича ўтади.

3. Дехқон, фермер хўжалигига берилган ер участкасини тақсимлаш мумкин эмас.

1116-модда. Мероснинг очилиши

Мерос фуқаронинг ўлими ёки унинг суд томонидан вафот этган деб эълон қилиниши оқибатида очилади.

Мерос қолдирувчининг ўлган куни (зарурат бўлганда пайти ҳам), у вафот этган деб эълон қилинганда эса, агар суднинг қарорида бошқа муддат кўрсатилган бўлмаса, вафот этган деб эълон қилиш тўғрисидаги суднинг қарори кучга кирадиган кун мерос очилган вақт деб ҳисобланади.

Агар биридан кейин бошқаси мерос олишга ҳақли бўлган шахслар бир календарь сутка (йигирма тўрт соат) ичида вафот этган бўлсалар, улар бир вақтда вафот этган деб ҳисобланадилар, мерос уларнинг ҳар биридан кейин очилади ва улардан ҳар бирининг меросхўрлари ворисликка чақириладилар..

1. Мероснинг очилиши юридик факт бўлиб, бу куйидаги ворислик ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиши билан боғлиқдир:

субъектлар доирасини (мерос қолдирувчи ва меросхўрлар) аниқлаш;

ҳуқуқий муносабат объектини (мерос мол-мулк) аниқлаш;

ҳуқуқий муносабат иштирокчилари ҳуқуқ ва мажбуриятларининг мажмуи аниқлаш.

2. Шарҳланаётган моддага мувофиқ умумий қоидага кўра, мерос фуқаронинг ўлими билан очилади. Фуқаронинг суд томонидан вафот этган деб эълон қилиш фуқаронинг ўлими олиб келадиган ҳуқуқий оқибатларни вужудга келтиради. Шундай қилиб, фуқаро (мерос қолдирувчи)нинг ўлими

норматив жиҳатдан қонун ворислик ҳуқуқий муносабатларнинг юзага келиши билан боғлайдиган ягона юридик факт (ҳодиса) деб эътироф этилади: бу амалий аҳамиятга эга, чунки у ҳуқуқнинг юқорида кўрсатилган қоидалари ва қонун нормаси ўртасидаги бевосита алоқани акс эттиради. Бу эса кейинчалик умуман ворислик ҳуқуқий муносабатларнинг тузилишини изчил очиб бериш имконини беради.

3. Шу ўринда вафот этган деб эълон қилинган фуқаронинг қайтиб келиши ҳолати истисно эмаслигини таъкидлаш лозим. Бундай ҳолатда суд ўз қарорини бекор қилади. Қайтиб келган фуқаро ҳар қандай шахсдан, жумладан меросхўрлардан ҳам у вафот этган деб эълон қилингандан сўнг бу шахсларга бепул ўтиб қолган мавжуд мол-мулкни ўзига қайтариб беришни талаб қилишга ҳақли. Бундан фақат пул ва тақдим этувчига тегишли қимматли қоғозлар истисно ҳисобланади, чунки қонунчиликка мувофиқ улар инсофли эгалловчидан ҳеч қандай ҳолатда талаб қилиб олиниши мумкин эмас. Бошқа шахсларга ҳақ тўлашни назарда тутадиган битимлар асосида ўтган мол-мулкни, агар унинг мулкдори мулкни олган шахслар мол-мулкни вафот этган деб эълон қилинган фуқаронинг тириклигини била туриб сотиб олганликларини исботласа, талаб қилиб олиш мумкин. Мол-мулкни қайтариб беришнинг имкони бўлмаган ҳолларда, унинг қиймати тўлиқ тўланади.

4. Мероснинг очилиши вафот этган фуқаронинг мероси универсал ҳуқуқий ворислик тартибида ўтадиган шахсларнинг ворислик ҳуқуқларини расмийлаштириш ташаббусини келтириб чиқаради. Шунинг учун мероснинг очилиш вақти муҳим аҳамиятга эга бўлади.

5. ФКнинг 1116-моддасига мувофиқ мерос очилган вақт деб мерос қолдирувчининг ўлган куни эътироф этилади. Қонун буни қуйидагиларнинг аниқлаб олиниши билан боғлайди: ворисликка чақириладиган меросхўрлар доираси; мерос мол-мулкнинг таркиби; меросни қабул қилиш ёки меросхўрлар томонидан ундан воз кечиш муддатини ҳисоблашнинг бошланиши; мерос қолдирувчининг қарзлари бўйича кредиторлар томонидан талабларни тақдим этишга бўлган ҳуқуқнинг юзага келиш вақти; меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги гувоҳномани бериш учун муддат; амал қилиш лозим бўлган қонунчиликни аниқлаш (агар қонунда бошқача белгиланмаган бўлса, ворисликка нисбатан мерос очилган вақтда амалда бўлган қонунчилик қўлланилади).

6. Мероснинг очилиши вақтини аниқлаш учун мерос қолдирувчининг вафот этган соат эмас, фақат кун аҳамиятга эга бўлади. Шунинг учун ўзаро қариндошлик ёки никоҳ муносабатлари билан боғлиқ бўлган мерос қолдирувчилар бир вақтда (коммориентлар, яъни бир вақтда вафот этганлар) ёки бир кунда вафот этган ҳолларда Фуқаролик кодексининг 1116-моддаси иккинчи қисмига асосан улар биридан кейин иккинчиси бошқасига нисбатан мерос олиш ҳуқуқига эга бўлмайди. Бунда агар меросхўрлар ўртасида баҳс мавжуд бўлмаса, ворислик ҳуқуқларини расмийлаштириш ҳар бир мерос қолдирувчи йўналиши бўйича алоҳида амалга оширилиши лозим.

Шу ўринда таъкидлаш жоизки, мерос трансмиссияси ҳақидаги модда киритилиши билан бир кунда вафот этган шахсларнинг навбатини инобатга олиш ва сонияли ҳуқуқни жорий қилиш мақсадга мувофиқ бўларди. Шундай бўлиши ҳам мумкинки, меросхўр ёки мерос қолдирувчи турли соат (вақт) минтақаларида вафот этади ва ушбу минтақада бошқа календар кун кириб келган бўлади. Бундай ҳолда мазкур шахслар турли кунларда вафот этган деб ҳисобланади.

7. Мерос қолдирувчининг ўлими факти ва куни ФХДЁ органининг мерос қолдирувчининг ўлими ҳақидаги гувоҳномаси, мерос қолдирувчи ҳарбий ҳаракатлар муносабати билан ҳалок бўлган ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Мудофаа вазирлиги томонидан унинг ўлими ҳақида берилган хабарнома ёки бошқа ҳужжат билан тасдиқланади. Умумий юрисдикция судларининг фуқарони вафот этган деб эълон қилиш ҳақидаги қарори нотариус томонидан ўлим фактининг тасдиғи сифатида қабул қилиниши мумкин эмас. Ушбу ҳужжатлар фуқаронинг вафотини ФХДЁ органларида рўйхатга олиш ва фуқаронинг ўлими ҳақидаги гувоҳномани олиш учун асос бўлади. Кейинчалик мазкур гувоҳнома меросхўрлар томонидан нотариусга тақдим этилади. Меросхўрлар томонидан фуқаронинг ўлими ҳақидаги гувоҳномани тақдим этиш имкони бўлмаган ҳолларда нотариуснинг ўзи ФХДЁ органидан мерос қолдирувчининг ўлими ҳақидаги ёзув ҳужжатлари нусхасини талаб қилиб олишга ҳақли.

8. Қонун мероснинг очилиши шартини инсоннинг ўлими ёки вафот этган деб эълон қилиниши билан боғлайди. Мазкур юридик фактлар бир қанча ўзаро боғлиқ ҳуқуқий муносабатларни юзага келтирувчи мураккаб юридик таркибларнинг зарурий элементлари ҳисобланади.

Фуқаронинг ўлими ҳуқуқ ва мажбуриятлар пайдо бўлиши, ўзгариши ва бекор бўлишига таъсир этувчи ҳодиса сифатида фуқаролик ҳолати далолатномалари таркибига киради ҳамда амалдаги қонунчиликка мувофиқ давлат рўйхатига олинади лозим. Ўлимни давлат рўйхатига олиш учун тиббиёт муассасаси томонидан берилган белгиланган шаклдаги ҳужжат асос ҳисобланади. Бундан ташқари, ўлим фактини белгилаш ҳақидаги ишлар бўйича суднинг қарори ҳам ўлимни тасдиқловчи ҳужжат бўлиши мумкин.

9. Фуқаронинг вафот этган деб эълон қилиниши ҳам жисмоний ўлимдаги каби ҳуқуқий оқибатларни (жумладан, ФХДЁ органларида давлат рўйхатига олиш мажбурийлигини ҳам) келтириб чиқаради. Шу билан бирга, вафот этган деб эълон қилиш фақатгина ўлим презумпцияси (эҳтимоли) бўлганлиги сабабли қонун вафот этган деб эълон қилинган фуқаро қайтиб келиши мумкинлигининг алоҳида оқибатларини назарда тутди.

10. Ўз навбатида, мероснинг очилиш вақти меросни қабул қилиш муддатларини ҳисоблаш, мерос мол-мулкни кўриқлаш, меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги гувоҳнома бериш билан боғлиқ вақт бўлганлиги сабабли муҳим юридик фактни ўзида ифодалайди.

1117-модда. Мероснинг очилиш жойи

Мерос қолдирувчининг охири доимий яшаб турган жойи мероснинг очилиш жойи ҳисобланади. Агар мерос қолдирувчининг охири яшаб турган жойи номаълум бўлса, мерос қолдирувчига тегишли бўлган кўчмас мулк ёки унинг асосий қисми турган жой, кўчмас мулк бўлмаган тақдирда эса, кўчар мулкнинг асосий қисми турган жой мерос очилган жой деб ҳисобланади.

1. Мероснинг очилиш жойини тўғри аниқлаш катта амалий аҳамиятга эга. Мероснинг очилиш жойи ва вақтини инобатга олган ҳолда, ворисликка чақириладиган шахслар доираси ва қўлланиладиган қонунчилик белгилаб олинади.

2. Мероснинг очилиш жойи бўйича уни қабул қилиш ёки воз кечиш содир бўлади; мерос қолдирувчининг кредиторлари меросни қабул қилган меросхўрларга нисбатан талабларни тақдим этади; мерос мол-мулкни кўриқлаш чораларини кўриш ҳақида ариза берилади; меросхўрлар меросга

бўлган ҳуқуқ тўғрисида гувоҳнома бериш учун мурожаат қиладилар, шунингдек ворислик ҳуқуқий муносабатларнинг ривожланиши учун аҳамиятли бўлган бошқа ҳаракатлар амалга оширилади.

3. Амалиётда қўпинча мерос қолдирувчининг охириги яшаш жойини аниқлаш қийин бўлади. Хусусан, «охирги яшаш жойи» деб қайси жойни белгилаш ҳам қийинчилик келтириб чиқаради: рўйхатдан ўтган жойми ёки ҳар қандай охириги яшаш жойими? Масалан, фуқаро Урганч шаҳрида рўйхатдан ўтган бўлиши, лекин амалда Тошкент шаҳрида яшаши мумкин. Бундай ҳолатда охириги яшаш жойи деб қаерни ҳисоблаш керак?

4. Яшаш жойи фуқаронинг вафот этган жойи билан тўғри келмаслиги мумкин. Масалан, агар фуқаро ўз яшаш жойидан узоқда бўлган санаторий, шифохона, кема саёҳатида ёки шунга ўхшаш жойларда вафот этса, мероснинг очилиш жойи фуқаро доимий ёки асосан яшаган аҳоли пункти ҳисобланади. Доимий ёки асосан яшаган жойини аниқлашнинг асосий далили бўлиб яшаш жойи бўйича рўйхатдан ўтганлик ҳисобланади. Бу ўринда яшаш жойини (квартира, яшаш турар жойи, умумий ётоқхона) фуқаро вақтинча яшаб турган жойдан (меҳмонхона, санаторий, пансионат ва шу кабилар) фарқлаш муҳим ҳисобланади.

5. Охириги яшаш жойини аниқлашда фуқароларни рўйхатга олиш институти аҳамиятга эга. Масалан, агар фуқаро квартирада доимий рўйхатга олинган бўлса, ушбу квартира унинг доимий яшаш жойи ҳисобланади.

Бироқ фуқаро яшаш жойи бўйича рўйхатдан ўтмаган бўлиши, вақтинча турар жойи бўйича рўйхатдан ўтиб яшаши мумкин. Яъни, қонун билан «фуқаро асосан яшаган жой» деб тавсифланган вазият юзага келади.

6. Мероснинг очилиш жойи бўйича баҳс юзага келган ҳолда масаланинг ягона ечими уни суд тартибида аниқлаш ҳисобланади.

7. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида мол-мулкка эга бўлган мерос қолдирувчининг охириги яшаш жойи номаълум бўлган ёки Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида бўлган ҳолатларда мероснинг очилиш жойини аниқлаш учун алоҳида қоидалар белгиланган. Бундай ҳолатларда мероснинг очилиш жойини аниқлаш мезони сифатида мерос мол-мулкнинг жойлашган жойи эътироф этилади. Агар мол-мулк турли хил ҳудудларда жойлашган бўлса, мероснинг очилиш жойи унинг таркибига кирувчи кўчмас мулк ёки мероснинг энг қиммат қисми жойлашган жой ҳисобланади.

Нихоят, кўчмас мулк мавжуд бўлмаганда, мерос кўчар мулк ёки унинг энг қиммат қисми жойлашган жойда очилади. Бунда мол-мулкнинг қиймати унинг бозор баҳосидан келиб чиқиб аниқланади.

1118-модда. Меросхўрлар

Мерос очилган пайтда ҳаёт бўлган фуқаролар, шунингдек мерос қолдирувчининг ҳаётлик пайтида ҳомила ҳолида бўлган ва мерос очилгандан кейин тирик туғилган болалари васият ва қонун бўйича меросхўр бўлишлари мумкин.

Мерос очилган пайтда тузилиб бўлган юридик шахслар, шунингдек давлат ва фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари ҳам васият бўйича меросхўр бўлишлари мумкин.

1. Шаклланган анъаналарга ва Фуқаролик кодексидаги нормаларга мувофиқ ворислик ҳуқуқий муносабатларнинг иштирокчилари сифатида, бир томондан, мерос қолдирувчи, бошқа томондан эса, меросхўрлар намоён бўлади.

2. Мерос қолдирувчи сифатида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларнинг барча субъектлари ичидан фақатгина жисмоний шахслар иштирок этиши мумкин. Айни вақтда меросхўрлар сифатида жисмоний шахслар (Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар) ҳам, юридик шахслар ҳам, шунингдек Ўзбекистон Республикаси, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари намоён бўлиши мумкин.

3. Шарҳланаётган моддага кўра, ворисликка мерос очилган пайтда ҳаёт бўлган, шунингдек мерос қолдирувчининг ҳаётлик пайтида ҳомила ҳолида бўлган ва мерос очилгандан кейин тирик туғилган шахслар қақарилиши мумкин.

4. Агар ворисликка юридик шахс қақариладиган бўлса, у ҳам мерос очилган кунда мавжуд бўлиши зарур. Шундай қилиб, ушбу вақтда ўз фаолиятини тугатган, шунингдек мерос очилгандан кейин тузилган ташкилот меросхўр бўлиши мумкин эмас.

5. Меросхўрларнинг аниқ таркибини мерос қолдирувчи ўз васият-номасида белгилаши мумкин. Аксинча қилган ҳолда, бир ёки бир неча шахсни меросхўрлар сафидан чиқариши ҳам мумкин.

1119-модда. Нолойиқ меросхўрларни меросдан четлатиш

Мерос қолдирувчини ёки эҳтимол тугилган меросхўрлардан бирортасини қасддан ўлдирган ёки уларнинг ҳаётига суиқасд қилган шахслар васият бўйича ҳам, қонун бўйича ҳам мерос олиш ҳуқуқига эга эмаслар. Васият қилувчи ўз ҳаётига суиқасд қилинганидан кейин васиятнома берган шахслар бундан мустасно.

Мерос қолдирувчи ўзининг охириги хошиш-иродасини амалга оширишига қасддан тўсқинлик қилган ва шу орқали ўзларининг ёки ўзларига яқин шахсларнинг ворисликка чақирилишига ёхуд мероснинг ўзларига ёки ўзларига яқин шахсларга тегишли улуши кўпайтирилишига имкон яратган шахслар васиятнома бўйича ҳам, қонун бўйича ҳам мерос олиш ҳуқуқига эга эмаслар.

Болаларига нисбатан ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум этилган ва мерос очилган пайтда бу ҳуқуқлари тикланмаган ота-оналар ана шу болалардан қолган мулкка ворис бўлиш ҳуқуқига эга эмаслар, шунингдек мерос қолдирувчига таъминлаб туриш юзасидан қонунга кўра зиммаларига юклатилган мажбуриятларини бажаришдан бўйин товлаган ота-оналар (фарзандликка олувчилар) ва вояга етган болалар (фарзандликка олинганлар) қонун бўйича ворислик қилиш ҳуқуқига эга эмаслар.

Нолойиқ меросхўрларни ворисликдан четлатиш учун асос бўладиган ҳолатлар бундай четлатиш келтириб чиқарадиган ворислик билан боғлиқ мулккий оқибатларга дахлдор шахснинг даъвоси бўйича суд томонидан белгиланади.

Ушбу модда қоидалари васият мажбуриятига нисбатан ҳам қўлланилади.

Ушбу модданинг қоидалари ҳар қандай меросхўрларга, шу жумладан мажбурий ҳисса олиш ҳуқуқига эга бўлган меросхўрларга ҳам тааллуқлидир

1. Мерос қолдирувчини ҳимоялаш ва унинг манфаатларини муҳофаза қилиш, меросни қўлга киритиш билан боғлиқ ғаразли ҳуқуқбузарликлар содир этилишини олдини олиш мақсадида қонун чиқарувчи нолойиқ меросхўрлар ҳақидаги нормаларни жорий этган. Улар қонун бўйича ҳам, васият бўйича ҳам ворисликка чақирилиши мумкин эмас.

2. ФК 1119-моддаси бундай шахсларга, аввало, мерос қолдирувчига ва меросхўрлардан бирортасига қарши қаратилган ҳуқуққа хилоф ҳаракатларни (масалан, уларни ўлдириш жиноятини) содир этган ёки мерос қолдирувчи васиятномадаги ўзининг охириги хоҳиш-иродасини амалга оширишига тўскинлик қилган (масалан, васиятномани ўзгартиришга ёки нолайиқ меросхўр фойдасига меросдан воз кечишга мажбур этган) фуқароларни киритади. Сўнги ҳолатда бундай ҳуқуққа хилоф ҳаракатлар меросхўр ёки ворисликдаги бошқа шахсларни нолайиқ деб топишнинг сабаби ёхуд унга ёки бошқа шахсларга мерос улуши кўпайишининг сабаби ҳисобланиши лозим. Шундай қилиб, меросхўр ҳуқуққа хилоф қилмишни содир этишда кимнинг манфаатини кўзлаб ҳаракатланганлиги аҳамиятга эга эмас, у ҳар қандай ҳолатда нолайиқ деб топилади.

3. Мерос қолдирувчига ва меросхўрлардан бирортасига қарши қаратилган ҳуқуққа хилоф ҳаракатлар фақат қасддан содир этилган бўлиши лозим. Агар мерос қолдирувчи меросхўрнинг эҳтиётсизлик орқасидаги ҳаракатлари натижасида вафот этган бўлса, меросхўр нолайиқ деб топилмайди ва ворисликка чақирилиш ҳуқуқига эга бўлади.

4. Ҳуқуқбузарликка суиқасд қилиш ҳам ҳуқуқбузарликнинг ўзи каби меросхўрни нолайиқ деб топиш учун асос бўлиб хизмат қилади. Ҳар қандай ҳолатда шахсни нолайиқ меросхўр деб топиш учун ҳуқуқбузарлик содир этиш факти суд қарори билан белгиланиши зарур. Шундан кейин нолайиқ меросхўрлар қонун бўйича ҳам, васият бўйича ҳам ворисликка чақирилиши мумкин эмас.

5. Мазкур норманинг ўзини оқлайдиган қаттиқлигига қарамасдан, қонун нолайиқ меросхўрни реабилитация қилиш ва унинг мулкӣ ҳуқуқларини тиклаш учун имкон қолдирган. Васият қилиш эркинлигининг самараси ўлароқ ушбу масалани ҳал қилиш мерос қолдирувчининг ихтиёрига берилган. Агар суд тартибида шахс хулқ-атворининг ҳуқуққа хилофлиги ва ҳаракатларининг ғаразга йўналганлиги аниқлангандан кейин ҳам мерос қолдирувчи ўз мулкӣни унга мерос қилиб қолдирса, бундай шахс ворисликка чақирилиши мумкин.

6. Ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум қилинган ота-оналар ҳам нолайиқ меросхўрлар деб топилиши мумкин. Шарҳланаётган моддага мувофиқ ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум қилинган ва мерос очилган кунга қадар ҳуқуқлари тикланмаган ота-оналар ушбу болаларининг мол-мулкӣга нис-

батан қонун бўйича меросхўр бўла олмайдилар. Бироқ васият эркинлиги принципи амал қилишининг самараси ўлароқ, бундай ота-оналар болаларининг мол-мулкига васият бўйича меросхўр бўла оладилар.

7. Бундан ташқари, манфаатдор шахсларнинг талабига кўра суд мерос қолдирувчини таъминлаш юзасидан қонун билан зиммасига юкланган мажбуриятларни бажаришдан қасддан бош тортган фуқароларни қонун бўйича (васият бўйича эмас) ворисликдан четлатиши мумкин. Бундай мажбуриятлар масалан Ўзбекистон Республикаси Оила кодекси билан вояга етмаган, шунингдек вояга етган, лекин меҳнатга лаёқатсиз ва ёрдамга муҳтож фарзандларига нисбатан ота-оналарга юклатилган. Ўз навбатида, меҳнатга лаёқатли вояга етган фарзандлар ўзларининг меҳнатга лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож ота-оналарини таъминлашга мажбурдир. Ушбу мажбуриятларни бажаришдан бош тортган тақдирда, улар суд қарори билан нолайиқ меросхўрлар деб топилиши ва айни вақтда мерос олиш ҳуқуқидан маҳрум этилиши мумкин.

8. Агар фуқаро нолайиқ меросхўр деб топилган вақтга қадар мерос таркибидан бирор бир мол-мулкни эгаллашга киришган бўлса, у асоссиз равишда қўлга киритганларининг барчасини қайтариб бериши лозим бўлади. Шу билан бирга, мол-мулк натура шаклида, яъни айнан олинган ашёлар ва уларга бўлган мулк ҳуқуқлар шу шаклда қайтариб берилиши шарт. Мол-мулкни натура шаклида қайтаришнинг имкони бўлмаган ҳолларда мулкни эгаллаган шахс унинг ҳақиқий қийматини қоплаши лозим. Мол-мулкни қайтаришдан ташқари нолайиқ меросхўр ушбу мулкдан чиқариб олган ёки чиқариб олиши лозим бўлган даромадларни ҳам қопланиши шарт.

67-БОБ. ВАСИЯТ БЎЙИЧА ВОРИСЛИК

1120-модда. Умумий қоидалар

Фуқаронинг ўзига тегишли мол-мулкни ёки бу мол-мулкка нисбатан ҳуқуқини вафот этган тақдирда тасарруф этиш хусусидаги хоҳиш-иродаси васият деб эътироф қилинади.

Васиятнома шахсан тузилиши лозим. Васиятноманинг вакил орқали тузилишига йўл қўйилмайди.

Фуқаро ўзининг барча мол-мулкни ёки унинг муайян қисмини қонун бўйича меросхўрлар доирасига кирадиган, шунингдек қирмайдиган бир ёки бир неча шахсга, шу билан бирга юридик шахсларга, давлатга ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органларига васият қилиши мумкин.

Васият қилувчи қонун бўйича меросхўрлардан биттасини, бир нечасини ёки ҳаммасини изох бермаган ҳолда меросдан маҳрум қилишга ҳақли. Қонун бўйича меросхўрни меросдан маҳрум этиш, агар васиятномадан бошқа ҳол келиб чиқмаса, бу васият қилувчининг тақдим этиш ҳуқуқи бўйича ворислик қиладиган авлодларига нисбатан татбиқ этилмайди.

Мерос қолдирувчи ҳар қандай мол-мулк тўғрисидаги фармойишни ўз ичига оладиган васиятнома тузишга ҳақли.

Мерос қолдирувчи васият қилаётган пайтида ўзига тегишли бўлмаган мол-мулк тўғрисидаги фармойишни ўз ичига оладиган васиятнома тузишга ҳақли. Агар мерос очилган пайтга келиб, бундай мол-мулк унга тегишли бўлиб қолса, тегишли фармойиш ҳақиқий ҳисобланади.

Мерос қолдирувчи васиятнома тузилганидан кейин уни истаган пайтда бекор қилиш ва ўзгартириш борасида эркин бўлиб, бунда бекор қилиш ёки ўзгартириш сабабларини кўрсатишга мажбур эмас.

Мерос қолдирувчи ўзи васиятномада меросхўр этиб тайинлаган шахсларга, ўз навбатида вафот этишлари эҳтимоли билан ўзларига васият қилинган мол-мулкни муайян тарзда тасарруф этиш хусусида кўрсатма бериш мажбуриятини юклашга ҳақли эмас.

1. Васиятнома ўлим юз бериши ҳолатига тузилади ҳамда мерос қолдирувчи тирик бўлмаган, мерос очилган вақтдан бошлаб амалга киради. У васият қилувчининг шахси билан чамбарчас боғлиқ бўлган хоҳиш-иродасини ўзида ифодалайди. Мерос қолдирувчининг ҳақиқий хоҳиш-иродаси ифодаланишини таъминлаш учун қонун васиятноманинг муайян белгиланган шаклини белгилайди.

2. Васиятнома муайян ҳуқуқий оқибатларга эришишга қаратилган бўлиб, улар мулкӣ ва айрим номулкӣ ҳуқуқларнинг вафот этган фуқародан бошқа шахсларга ўтишидан иборат. Бироқ васиятнома ўз-ўзидан бундай оқибатларни келтириб чиқара олмайди. Бунинг учун кўшимча юридик фактлар бўлиши зарур: мероснинг очилиши ва меросхўр томонидан мероснинг қабул қилиниши.

3. Мол-мулкни васият қилиш ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқ лаёқатининг элементи бўлиб, барча фуқаролар учун инобатга олинади ҳамда туғилиш вақтида пайдо бўлади ва ўлим билан бекор бўлади. Шу билан бирга, васиятноманинг битим сифатидаги қатъий шахсий характери таъсирида у фақат тўлиқ муомала лаёқати бўлганда амалга оширилиши мумкин.

Шундай қилиб, руҳий касаллик оқибатидаги муомалага лаёқатсиз шахс ҳам, 18 ёшга тўлмаган вояга етмаган шахс ҳам, шунингдек спиртли ичимликлар ёки гиёҳвандлик воситаларини суиистеъмол қилиш натижасида муомала лаёқати чекланган шахс ҳам васият қилувчи бўлиши мумкин эмас.

4. Васиятнома — васият қилувчининг шахси билан чамбарчас боғлиқ битим бўлиб, у қонун асосида ёки ишончнома бўйича фаолият юритадиган воситачи ёки вакил орқали тузилмайди. Васият фармойишини қилиш ҳуқуқи алоҳида шахсий ҳуқуқ сифатида учинчи шахслар билан келишиш бўйича чекланиши мумкин эмас. Васият қилиш ҳуқуқидан воз кечиш васиятни бекор қилиш ёки ўзгартириш ҳуқуқидан воз кечиш каби аҳамиятсиздир. Чунки васиятнома бир томонлама битимни ўзида ифодалайди ва у бир томоннинг хоҳиш-иродасини намоён этиши етарли ҳисобланади. Шунинг учун васиятноманинг ҳақиқийлиги меросхўрлар унинг мазмунига розилиги ёки унга қаршилиги билан боғлиқ эмас.

5. Мерос қолдирувчи қонун бўйича меросхўрлар доирасига боғлиқ эмас. Фуқаро ўзининг барча мол-мулкни ёки унинг муайян қисмини

қонун бўйича меросхўрлар доирасига кирадиган, шунингдек кирмайдиган бир ёки бир неча фуқароларга, шу билан бирга юридик шахсларга, давлатга ва маҳаллий ҳокимият органларига васият қилиши мумкин. Таъкидлаш жоизки, васият қилувчи юқорида кўрсатилган меросхўрлар тоифасидан бирортасига мол-мулкни васият қилишда уларнинг чақирилиш навбати билан ҳам, тақдим қилиш ҳуқуқи билан ҳам боғлиқ эмас. У кўрсатилган меросхўрлардан хоҳлаган бирига барча мол-мулкни ёки унинг муайян қисмини ҳар қандай тақсимлаш улушида васият қилиш ҳуқуқига эга. У истаган вақтда қилиб бўлинган васиятни бекор этиши ёки ўзгартириши мумкин. Бунда у кимгадир васиятноманинг мазмуни, тузилганлиги, бекор қилинганлиги ёки ўзгартирилганлиги ҳақида маълум қилишга мажбур эмас. Васиятнома эркинлиги принциpidан ягона чекланиш меросдан мажбурий улуш ҳақидаги қонуннинг қўлланилишидир.

6. Васият қилувчи келажакда қўлга киритадиган мол-мулкни ҳам васият қилиши мумкин, мерос эса мерос очилган кунда мерос қолдирувчига тегишли бўлган мол-мулкка нисбатан очилади. Васиятномада васият қилувчи унинг мулкни ҳисобланмаган (масалан, эр ва хотин улушини ажратмаган ҳолда никоҳ давомида тўпланган барча мол-мулк) мол-мулкни ҳам кўрсатиши мумкин. Нотариуснинг ёки васиятномани тасдиқлашга ваколатли бўлган бошқа мансабдор шахснинг вазифасига мол-мулк васият қилувчига тегишли эканлигини текшириш мажбурияти кирмайди.

7. Васиятномада васият қилинаётган мол-мулкнинг муайян турларини кўрсатиш мумкин. Мол-мулкни аниқлаштирмасдан, «вафот этадиган кунга қадар менга тегишли бўлган барча мол-мулкимни, нима юз беришидан ва мол-мулк қаерда жойлашишидан қатъи назар, шу шахсга васият қиламан» деган намунавий жумлани ҳам ёзиш мумкин. Ушбу ҳолатда меросхўр нотариусга мерос мол-мулкни мерос қолдирувчига тегишли эканлигини тасдиқловчи ҳужжатларни тақдим этиши лозим. Баъзида тўлиқ бўлмаган васиятнома деб номланган васиятнома тузилади. Мерос қолдирувчига тегишли бўлган мол-мулкнинг фақат бир қисми васият қилинади, қолган мол-мулк эса қонун бўйича васият қилинади. Ниҳоят, васият қилувчи васиятномада мерос мол-мулк ичидан алоҳида ашёлар бир шахсга, бошқа барча мол-мулк эса бошқа шахсларга васият

қилинади деб кўрсатиши мумкин. Шундай қилиб, васиятнома билан барча мерос мол-мулк қамраб олинмайди.

8. Васиятномада бир неча меросхўрлар кўрсатилган ҳолларда уларнинг улуши идеал ифодаларда (одатда арифметик касрларда) акс эттирилиши лозим. Бироқ васият қилувчи улушларни идеал ифодаларда белгилашдан ташқари мол-мулкнинг қайси қисми (масалан, уй-жой) меросхўрлардан қай бирига мўлжалланганлигини кўрсатиши мумкин.

9. Васиятномада икки ёки ундан ортиқ меросхўрлар кўрсатиб, улардан ҳар бирининг улуши, шунингдек мерос таркибига кирувчи қайси ашё ёки ҳуқуқлар меросхўрлардан қай бирига мўлжалланганлиги акс эттирилмаган ҳолат ҳам бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда мол-мулк меросхўрларга тенг улушларда васият қилинган деб ҳисобланади.

1121-модда. Шартли васиятнома

Васият қилувчи мероснинг олинishi учун меросхўр хулқ-атворининг хусусиятини қонуний равишда шарт қилиб қўйишга ҳақли.

Меросхўрни тайинлаш ёки ворислик ҳуқуқидан маҳрум этиш тўғрисидаги фармойишга киритилган ғайриқонуний шартлар ҳақиқий бўлмайди.

Васиятномага киритилган бўлиб, меросхўр ўз саломатлигининг аҳволига кўра ёки бошқа объектив сабаблар туфайли бажара олмай-диган шартлар меросхўрнинг даъвоси бўйича ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

1. Мерос қолдирувчи ўз мол-мулкининг тақдирини белгилар экан, васиятномада бир қатор кўрсатмаларни ифодалаши, жумладан меросхўрга муайян шартларни юклаши мумкин. Бироқ таъкидлаш жоизки, ушбу шартлар ҳуқуққа мос бўлиши шарт ҳамда уларда меросхўрнинг фақат хулқ-атвори хусусиятига тааллуқли кўрсатмалар бўлиши керак.

2. Мерос қолдирувчи васиятномада фақат қонунчиликдан келиб чиқувчи шартларни ёзиши мумкин. Мерос қолдирувчи томонидан васиятномада кўрсатилган шартлар қонунчиликка зид бўлса, ҳақиқий бўлмайди.

3. Васият бўйича меросхўр соғлиғи ҳолатига ёки бошқа объектив сабабларга кўра васиятномага киритилган шартларни бажара олмаса,

ушбу шартларнинг ҳақиқий эмаслиги ҳақидаги даъво билан судга мурожаат қилиши мумкин.

1122-модда. Ворисдан кейинги ворисларни тайинлаш

Васият қилувчи васиятномада кўрсатилган меросхўр мерос очилгунга қадар вафот этиши, меросни қабул қилмаслиги ёхуд ундан воз кечиши ёки нолойиқ меросхўр сифатида ушбу Кодекснинг 1119-моддасида назарда тутилган тартибда мерос олишдан четлаштирилиши эҳтимолини, шунингдек васиятнома бўйича меросхўр мерос қолдирувчининг қонуний шартларини бажармаслиги эҳтимолини назарда тутган ҳолда бошқа меросхўрни (ворисдан кейинги ворисни) тайинлаши мумкин.

Ушбу Кодексга мувофиқ меросхўр бўла оладиган ҳар қандай шахс ворисдан кейинги ворис этиб тайинланиши мумкин.

Васиятнома бўйича меросхўрнинг ворисдан кейинги ворис зарарига меросдан воз кечишига йўл қўйилмайди.

1. Васиятномада ворисдан кейинги ворисни тайинлаш деганда мерос қолдирувчи васиятномада меросхўрни кўрсатиш билан бирга шахсан ўзи (мерос қолдирувчи) ва мол-мулкани васият қилиб қолдирган меросхўрлар билан юзага келиши мумкин бўлган барча қутилмаган ҳолатларни инобатга олиши тушунилади. Бундай ҳолатда мерос қолдирувчи бошқа меросхўрни кўрсатади, агар биринчи меросхўр у ёки бу сабабга кўра меросни қабул қила олмаса, ушбу шахс меросхўр бўлади.

2. Васиятномада мерос қолдирувчига ворисдан кейинги ворис сифатида васият бўйича меросхўр ҳам, қонун бўйича меросхўр ҳам тайинланиши мумкин. Васият бўйича меросхўрга, шунингдек қонун бўйича меросхўрга нисбатан ворисдан кейинги ворисни тайинлашда нафақат асосий меросхўр мерос очилгунга қадар вафот этиши, шу билан бирга у мерос очилган вақтда, яъни мерос қолдирувчи билан бир вақтда ёки мерос очилгандан кейин вафот этиши ҳолати ҳам инобатга олиниши мумкин.

3. Ворисдан кейинги ворис асосий меросхўр тирик бўлган, лекин бошқа сабабларга кўра меросни қабул қилмаган ёки ундан воз кечган ҳолларда ворисликка чақирилади. Бунда меросхўрнинг хошиш-иродаси ифодаланадиган ушбу ҳаракатларни содир этиш ёки этмаслик услублари

турли хил бўлиши мумкин. Улар тўғридан-тўғри хоҳиш-истак билдириш сифатида ҳам, конклюдент ҳаракатларни содир этиш шаклида ҳам намоён бўлиши мумкин.

4. Ворисдан кейинги ворис асосий меросхўр нолойиқ меросхўр сифатида мерос олиш ҳуқуқига эга бўлмаган ёки ворисликдан четлатилган вақтда ҳам ворисликка чақирилади.

1123-модда. Мол-мулкнинг васият қилинмаган қисмини мерос қилиб олиш

Мол-мулкнинг васият қилинмаган қисми ушбу Кодекснинг 1134–1143-моддаларида назарда тутилган тартибда ворисликка чақириладиган қонун бўйича меросхўрлар ўртасида тақсимланади.

Бу меросхўрлар жумласига мол-мулкнинг бошқа қисми васиятнома бўйича мерос қилиб қолдирилган қонун бўйича ворислар ҳам қирадилар.

1. Баъзи бир сабаблардан келиб чиқиб, мол-мулкнинг муайян қисми васият қилинмасдан қолиши мумкин. Бундай ҳолатларда қонун бўйича ворислик билан бир қаторда васият бўйича ворислик амалга оширилади. Васият қилинган мол-мулкка нисбатан васият бўйича ворислик, васият қилинмасдан қолган мол-мулкка нисбатан эса қонун бўйича ворислик амалга оширилади.

2. Шу муносабат билан, айтиб ўтиш керакки, бир шахс васият бўйича ҳам, қонун бўйича ҳам ворисликка чақирилиши мумкин. Масалан, мерос қолдирувчи мол-мулкнинг бир қисмини қонун бўйича меросхўрга васият қилди, қолган қисмини эса васият фармойиши доирасидан ташқарида қолдирди. Мол-мулкнинг васият қилинмаган қисми қонун бўйича меросхўрлар, жумладан васият бўйича ҳам мол-мулкнинг бир қисмини оладиган меросхўр ўртасида тақсимланади,

1124-модда. Васиятноманинг шаклига доир умумий қоидалар

Васиятнома ёзилган жойи ва вақти қўрсатилган ҳолда ёзма шаклда тузилиши лозим.

Қуйидаги васиятномалар ёзма шаклда тузилган ҳисобланади:

**нотариал тасдиқланган васиятномалар;
нотариал тасдиқланган васиятномаларга тенглаштирилган васиятномалар.**

Ёзма шаклдаги васиятнома васият қилувчининг ўз қўли билан имзоланиши лозим.

Агар васият қилувчи жисмоний нуқсонлари, касаллиги ёки саводсизлиги туфайли васиятномани ўз қўли билан имзолай олмаса, унинг илтимосига биноан нотариус ёки қонунга мувофиқ васиятномани тасдиқлайдиган бошқа шахс ҳозир бўлганида васият қилувчи ўз қўли билан имзолай олмаганлигининг сабаблари кўрсатилган ҳолда васиятномага бошқа шахс имзо қўйиши мумкин.

Қуйидагилар васият қилувчининг ўрнига васиятномани имзолаши мумкин эмас:

нотариус ёки васиятномани тасдиқловчи бошқа шахс;

васиятнома кимнинг фойдасига тузилган ёки кимга нисбатан васият мажбурияти юклатилган бўлса, ўша шахс, унинг эри (хотини), болалари, ота-онаси, неваралари ва чеваралари, шунингдек васият қилувчининг қонун бўйича меросхўрлари;

тўлиқ муомала лаёқатига эга бўлмаган фуқаролар;

**саводсизлар ва васиятномани ўқий олмайдиган бошқа шахслар;
ёлғон гувоҳлик берганлик учун муқаддам судланган шахслар.**

1. Васиятнома албатта ёзма шаклда тузилиши ва нотариус томонидан тасдиқланиши лозим. Васиятномани нотариус томонидан тасдиқлашнинг мажбурийлиги — ўринли (тўғри) қонуний талабдир. Оддий ёзма шакл кўпгина муаммоларни келтириб чиқариши мумкин.

2. Васият қилувчи ўз хоҳиш-иродасини баён этиш учун ишлатадиган техника воситалари бўйича чекловлар мавжуд эмас. Васиятнома васият қилувчининг ўз қўли билан, бошқа шахс томонидан, васият қилувчининг сўзларидан нотариус томонидан ёзилиши, ёзув машинкасида ёки компьютерда терилиши мумкин. Агар васиятнома васият қилувчининг сўзларидан нотариус томонидан ёзилган бўлса, васият қилувчи васиятномани имзолагунга қадар уни нотариус иштирокида ўқиб чиқиши шарт. Агар васият қилувчи буни қилиш имконига эга бўлмаса (кўриш қобилиятининг ёмонлиги, саводсизлиги ва шу кабилар), нотариуснинг ўзи васиятномани васият қилувчига ўқиб беради ҳамда васиятномага бу ҳақда васият қилувчи

шахсан васиятномани ўқий олмаганлигининг сабабларини кўрсатган ҳолда тегишли ёзув киритилади.

3. Васиятномада у тасдиқланган жой ва вақт кўрсатилиши шарт. Васиятнома васият қилувчининг ўз қўли билан имзоланиши лозим. Фақат истисно ҳоллардагина, агар васият қилувчи жисмоний камчилиги, оғир касаллиги ёки саводсизлиги сабабли васиятномани ўзи имзолай олмаса, бундай васиятнома васият қилувчининг илтимосига кўра бошқа шахс (қўл қўйувчи) томонидан албатта нотариус иштирокида имзоланиши мумкин. Васиятноманинг ўзида васият қилувчи васиятномани имзолай олмаганлигининг сабаблари кўрсатилиши шарт. Бунда, табиийки, вақтинчалик сабаблар ҳақида эмас, соғлиқнинг доимий (барқарор) бузилиши ёки васият қилувчини васиятномани ўз қўли билан имзолаш имконидан маҳрум қиладиган бошқа ҳолатлар тўғрисида сўз юритилмоқда.

4. Шуни ҳам таъкидлаш жоизки, қонун у ёки бу сабабларга кўра васият қилувчининг ўрнига васиятномани имзолаш ҳуқуқига эга бўлмаган шахслар доирасини белгилаган.

5. Васиятноманинг шакли ва уни тасдиқлаш ҳақидаги қоидаларга риоя қилмаслик васиятноманинг ҳақиқий ҳисобланмаслигига сабаб бўлади. Бошқа ҳар қандай битимдаги каби алдов, зўрлик, қўрқитиш таъсирида тузилган васиятнома суд томонидан ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин. Бироқ бундай ҳолат мерос қолдирувчининг вафотидан кейингина манфаатдор шахсларнинг даъвоси бўйича мумкин бўлади. Чунки мерос қолдирувчи тирик вақтида ўз ҳимоясини ўзи амалга оширишга ҳақли бўлиб, давлат мажбурлов чорасини қўллашга зарурат бўлмайди. Масаланинг бошқача ҳал қилиниши мерос қолдирувчи ҳуқуқларининг асосиз чекланишига олиб келарди. Бундан ташқари, васиятноманинг ҳақиқийлиги ҳақидаги масала мерос очилгандан кейингина реал тарзда юзага келади, бу вақтга қадар васиятнома юридик кучга эга бўлмайди.

1125-модда. Нотариал тасдиқланган васиятнома

Нотариал тасдиқланган васиятнома васият қилувчи томонидан ёзилган ёки унинг сўзларидан нотариус томонидан ёзиб олинган бўлиши лозим. Васиятномани васият қилувчи сўзларидан нотариус томонидан ёзиб олиш пайтида умумий қабул қилинган техника

воситаларидан (ёзув машинкаси, шахсий компьютер ва ҳоказолардан) фойдаланилиши мумкин.

Васият қилувчининг сўзларидан нотариус томонидан ёзиб олинган васиятномани имзолашдан олдин васият қилувчи унинг матнни нотариус олдида тўлиқ ўқиб чиқиши лозим.

Агар васият қилувчи жисмоний нуқсонлари, касаллиги ёки саводсизлиги туфайли васиятномани шахсан ўқий олмаса, васиятноманинг матни васият қилувчига нотариус томонидан ўқиб эшиттирилади, бу ҳақда васиятномада тегишлича қайд этилиб, васият қилувчи васиятномани шахсан ўқий олмаганлигининг сабаблари кўрсатилади.

Васият қилувчининг хошишига кўра васиятнома нотариус томонидан унинг мазмуни билан танишиб чиқилмасдан (махфий васиятнома) тасдиқланади.

Махфий васиятномани васият қилувчи ҳақиқий саналмаслик хавфи остида ўз қўли билан ёзиши ва имзолаши лозим. Васиятнома икки гувоҳ ва нотариус иштирокида хатжилдга солиниб, хатжилд елимланиши лозим, гувоҳлар ўз фамилиялари, исмлари, оталарининг исмини ва доимий турар жойларини кўрсатган ҳолда хатжилдга имзо қўядилар. Гувоҳлар имзо қўйган хатжилд гувоҳлар ва нотариуснинг иштирокида бошқа хатжилдга солинади ва бу хатжилд ҳам елимланади, унга нотариус тасдиқлаш устхатини ёзиб қўяди.

1. Нотариал тасдиқланган васиятнома деганда шундай васиятнома тушуниладики, унинг номидан кўриниб турганидек у нотариус томонидан тасдиқланган бўлиши лозим. Фақат тузилган, яъни васият қилувчининг ўзи томонидан ёзилган ёки унинг сўзларидан нотариус томонидан ёзилган васиятномани нотариал тасдиқлаш мумкин.

2. Васиятномани ёзишда техника воситаларидан фойдаланилиши мумкин. Нотариусга (кўрсатилган бошқа шахсга) имзоланган васиятнома тақдим этилган ҳолларда васият қилувчи васиятнома ўзи томонидан имзоланганлигини шахсан тасдиқлаши шарт.

3. Васият қилувчи касаллиги, саводсизлиги (агар васият қилувчи саводсиз бўлса, нотариус унга васиятномани ўқиб эшиттириши ва васиятнома матнига бу ҳақда эслатма киритиши керак) ёки бошқа сабабларга кўра васиятномага ўзи қўл қўя олмаса, васиятномани имзолаш учун алоҳида тартиб белгиланган. Бундай ҳолатда васият қилувчининг илтимосига кўра

унинг ва нотариуснинг иштирокида васиятнома бошқа шахс томонидан имзоланиши мумкин. Васиятномани васият қилувчининг ўзи имзолай олмаганлигининг сабаблари васиятнома матнида ва тасдиқловчи ёзувларда қўшимча тарзда кўрсатилиши лозим.

4. Васиятномани тасдиқлашда нотариус томонидан васият қилувчининг шахси паспорт ёки унинг шахсига доир ҳар қандай шубҳаларни истисно этадиган бошқа ҳужжатлар асосида аниқланади. Кейинчалик баҳслар келиб чиқиши мумкинлигини олдини олиш учун васият қилувчининг исми, фамилияси ва отасининг исми нотариус томонидан талаб қилиб олинган унинг шахсини тасдиқловчи ҳужжатда ёзилганига тўлиқ мувофиқ бўлиши шарт.

5. Қонунчилик васиятноманинг ёпиқ шаклини ҳам назарда тутди. Ёпиқ(махфий) васиятнома бошқа шахслардан, ҳатто нотариусдан ҳам махфий, хуфёна, яширин бўлиб, у васият қилувчининг ўз қўли билан ёзилиши лозим.

6. Ёпиқ васиятномани васият қилувчи елимланган хатжилдда икки нафар гувоҳ иштирокида нотариусга беради ва ушбу гувоҳлар хатжилдга ўз имзоларини қўядилар. Икки нафар гувоҳнинг хатжилддаги имзолари васиятнома ёзилганлигини англатади, лекин улар васиятноманинг мавжудлиги фактини ошкор қилмайдилар. Васиятнома сири ошкор қилинган ҳолларда васият қилувчи гувоҳларга нисбатан қонунда белгиланган талабларни, масалан маънавий зарарни қоплаш талабини қўйиши мумкин.

7. Ёпиқ васиятнома икки нафар гувоҳ томонидан имзолангандан ушбу хатжилд гувоҳлар ва нотариуснинг иштирокида бошқа хатжилдга солинади, унга нотариус васият қилувчи, васиятнома қабул қилинган вақт ва жой, шахсини тасдиқловчи ҳужжатларга асосан ҳар бир гувоҳнинг исми, фамилияси, отасининг исми ва турар жойи ҳақидаги маълумотларни ёзиб қўяди. Нотариус васият қилувчига ёпиқ васиятнома қабул қилинганлигини тасдиқловчи ҳужжат беради.

8. Ёпиқ васиятнома фақатгина васият қилувчи вафот этган ҳолатда очилиши мумкин. Ёпиқ васиятнома тузган шахснинг вафот этганлиги ҳақидаги гувоҳнома тақдим этилгандагина нотариус камида икки нафар гувоҳ ва қонун бўйича меросхўрлар доирасига кирувчи манфаатдор шахслар иштирокида васиятнома солинган хатжилдни очади. Қонун бўйича меросхўрлар доирасига кирувчи манфаатдор шахсларнинг ўзлари васият-

номани ошкор этиш ёки этмаслик ҳақидаги масалани ҳал этадилар. Хатжилд очилгандан кейин ундаги ҳужжатнинг матни дарҳол нотариус томонидан эълон қилинади. Нотариус хатжилд очилганлиги ҳақида баённома тузиши шарт, баённома нотариус ва гувоҳлар томонидан имзоланади. Шундай қилиб, нотариус васиятномани эълон қилгач, меросхўрларга баённоманинг нотариал тасдиқланган нусхасини беради. Ёпиқ васиятноманинг асл матни эса нотариусда қолади ва унинг архивида сақланади.

9. Ёпиқ (махфий) васиятноманинг асосий афзаллиги — унинг сирларини сақлашнинг кафолатидир. Бироқ бундай васиятнома қатор камчиликларга ҳам эга. Ёпиқ васиятнома нотариуснинг малакали ёрдамисиз тузилганлиги сабабли хатжилд очилгандан сўнг унинг мазмуни билан боғлиқ турли хил қутилмаган ҳолатларнинг бўлиши истисно эмас. Ушбу хатжилд ичида ҳеч нарса бўлмаслиги ёки васиятнома билан умуман боғлиқ бўлмаган ҳар қандай матн бўлиши мумкин. Зеро, васиятноманинг ушбу шакли учун сақлашнинг алоҳида қоидалари ҳам зарур. Бундай васиятнома шаклининг ноқулайлиги шундаки, вафот этиши ҳолати учун ўз хоҳиш-иродасини ёзма тарзда расмийлаштиришга қарор қилган инсон васиятнома ёзиш ва тузиш қоидалари билан таниш бўлмаслиги мумкин.

10. Шуниси эътиборга молики, Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг қоидалари саводсиз ва мол-мулкни бошқариш бўйича ўз хоҳиш-иродасини бошқалар ёрдамисиз ифодамай олмайдиган шахсларга ёпиқ васиятнома тузиш имконини бермайди. Шунинг учун кўрсатилган шахслар тоифаси учун васиятнома тузишнинг бошқача тартибини, масалан, аудио ва видео ёзув шаклини белгилаш зарур.

1126-модда. Нотариал тасдиқланган васиятномаларга тенглаштирилган васиятномалар

Қуйидаги васиятномалар нотариал тасдиқланган васиятномаларга тенглаштирилади:

касалхоналар, госпиталлар, бошқа стационар даволаш муассасаларида даволанаётган ёки қариялар ва ногиронлар уйларида яшаб турган фуқароларнинг ана шу касалхоналар, госпиталлар ва бошқа даволаш муассасаларининг бош врачлари, уларнинг даволаш

ишлари бўйича ўринбосарлари ёки навбатчи врачлари, шунингдек госпиталларнинг бошлиқлари, қариялар ва ногиронлар уйларининг директорлари ёки бош врачлари томонидан тасдиқланган васиятномалари;

фуқароларнинг Ўзбекистон Республикаси байроғи остидаги кемаларда сузиб юрган вақтидаги ана шу кемаларнинг капитанлари томонидан тасдиқланган васиятномалари;

қидирув экспедициялари ёки шу каби бошқа экспедициялардаги фуқароларнинг ана шу экспедициялар бошлиқлари томонидан тасдиқланган васиятномалари;

ҳарбий хизматчиларнинг, нотариуслар бўлмаган ерларда жойлашган ҳарбий қисмларда эса, бу қисмларда ишлаётган ҳарбий бўлмаган фуқаролар, уларнинг оила аъзолари ва ҳарбий хизматчилар оила аъзоларининг ҳам ҳарбий қисмларнинг командирлари томонидан тасдиқланган васиятномалари;

озодликдан маҳрум этиш жойларида ёки қамокда сақланаётган шахсларнинг тегишли муассасалар бошлиқлари томонидан тасдиқланган васиятномалари;

нотариус бўлмаган аҳоли пунктларида яшаётган шахсларнинг қонунга мувофиқ нотариал ҳаракатларни амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлган мансабдор шахслар томонидан тасдиқланган васиятномалари.

Ушбу модданинг биринчи қисмида назарда тутилган васиятномаларга нисбатан ушбу Кодекснинг 1125-моддаси қоидалари қўлланилади, васиятномани нотариал тасдиқлаш тўғрисидаги талаб бундан мустасно.

Шарҳланаётган модда васиятномани нотариал тартибдан ташқари тасдиқлаш имкониятини ҳам назарда тутлади. Бундай васиятномани тасдиқлаш ҳуқуқига эга бўлган шахслар рўйхати шарҳланаётган моддада тўлиқ берилган бўлиб, кенгайтирилган тарзда шарҳланиши мумкин эмас.

Васиятномани бошқа мансабдор шахслар томонидан тасдиқлаш зарурати объектив ҳолатлар, хусусан фуқаро вақтинчалик муайян тарзда ташқи муҳитдан ажралган вазиятга тушиши (геологик қидирув, арктик ва бошқа шунга ўхшаш экспедициялар, озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазони ўташ ва ҳок.) ёки унинг соғлиғи нотариусга мурожаат қилиш имконини бермайдиган салбий ҳолатга келиши билан боғлиқ бўлади.

2. Васиятномани тасдиқлаш ҳуқуқига эга бўлган шахс қуйидаги ҳаракатларни амалга оширади:

номидан васиятнома тасдиқланадиган жисмоний шахсларга уларнинг васиятномадан келиб чиқувчи ҳуқуқ ва мажбуриятларини тушунтиради;

тасдиқланадиган васиятноманинг қонун талабларига ва уни тасдиқлаш ҳақида мурожаат шахсларнинг ҳақиқий истакларига мувофиқлигини текширади;

васиятномани тасдиқлашнинг ҳуқуқий оқибатлари тўғрисида огоҳлантиради;

васиятномани бекор қилиш ва янгисини тузиш тартибини тушунтиради; зарур ҳолларда жисмоний шахсларнинг оғзаки илтимосига кўра васиятноманинг лойиҳасини тузади;

жисмоний шахсларнинг оғзаки илтимосига кўра васиятномани тасдиқлайди.

3. Васиятномани тасдиқловчи шахслар томонидан васиятнома тасдиқланиши учун тегишли ҳужжатларга тасдиқловчи ёзувлар киритилади, улар:

васиятноманинг олд томонида ҳам, орқа томонида ҳам жойлаштирилиши мумкин;

аниқ ва тушунарли қилиб, тузатишларсиз ёзилиши шарт ҳамда васиятномани тасдиқловчи шахснинг имзоси билан гувоҳлантирилиши ва муҳр босиб тасдиқланаши шарт;

васиятнома ёки ишончнома тасдиқланадиган кунда ёзилиши керак.

Тасдиқловчи ёзувларни киритиш учун тегишли маъно билан штамп қўлланилиши мумкин.

4. Алоҳида таъкидлаш керакки, қуйидаги шахслар томонидан тасдиқланган васиятномалар ҳақиқий ҳисобланмайди:

даволовчи врач ёки бирон бир бошқа врач (даволовчи врач айни бир вақтда фуқаро даволаниш учун жойлашган шифохонанинг навбатчи врачлари бўлган ҳоллар бундан мустасно);

фуқаро озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазони ўтамаётган тергов изолятори ёки вақтинча сақлаш изоляторининг бошлиғи;

агар ҳарбий қисм жойлашган ҳудудда нотариал ҳаракатларни амалга оширувчи органлар бўлса, ҳарбий хизматчи бўлмаган фуқаролар учун ҳарбий қисм қўмондони.

Бундай васиятномалар уларнинг ўз-ўзидан ҳақиқий эмаслиги сабабли ҳуқуқий оқибатларга эга бўлмайди.

1127-модда. Васиятномани бекор қилиш ва ўзгартириш

Васият қилувчи исталган вақтда ўз васиятномасини тўлалигича бекор қилишга ёхуд унда мавжуд бўлган айрим васият фармойишларини янги васиятнома тузиш орқали бекор қилишга, ўзгартиришга ёки тўлдиришга ҳақли.

Васиятнома васият қилувчи томонидан ёки васият қилувчининг ёзма фармойишига биноан нотариус ёхуд бошқа мансабдор шахслар томонидан унинг барча нусхаларини йўқ қилиб ташлаш йўли билан бекор қилиниши мумкин.

Янги васиятнома тузиш орқали олдин тузилган васиятнома тўлалигича ёки унинг кейинги васиятномага зид бўлган қисми бекор қилинади.

Агар васият қилувчи томонидан кейинги васиятнома ўз навбатида бекор қилинган ёки ўзгартирилган бўлса, янги васиятнома тузиш орқали тўлалигича ёки қисман бекор қилинган олдинги васиятнома қайта тикланмайди.

1. Мерос қолдирувчининг васият фармойиши билан назарда тутилган барча ҳуқуқ ва мажбуриятлар меросхўрларда мерос очилган вақтдан бошлаб юзага келади. Бу билан, шунингдек васият қилувчи вафот этиши ҳолати учун у ёки бу васият фармойишини ўз кучида қолдириши ёхуд уларни ҳар қандай вақтда қайта кўриб чиқишига имкон берадиган васиятнома эркинлиги умумий принципи билан илгари тузилган васиятномани бекор қилиш ёки ўзгартириш ҳақидаги қоидаларнинг катта аҳамиятга эга эканлиги изоҳланади.

2. Васиятномани ўзгартириш ёки бекор қилиш учун бундай қарорга келинганининг сабабларини кўрсатиш, меросхўрларни хабардор қилиш, уларнинг розилигини олиш талаб қилинмайди.

3. Тузилган васиятнома фақат биринчи васиятнома фармойишларини бекор қиладиган ёки ўзгартирадиган янги васиятнома тузиш билан ўзгартирилиши мумкин. Васиятномадаги алоҳида фармойишларни

Ўзгартириш натижасида иккита васиятнома: ўзгартирилган фармойишларга тааллуқли қисмлар бўйича кейинги васиятнома, бошқа бандлар бўйича олдинги васиятнома амал қилади.

4. Кейин тузилган васиятнома билан олдинги васиятнома нафақат ўзгартирилиши, шу билан бирга бекор қилиниши ҳам мумкин. Агар биринчи васиятнома бўйича фуқаро ўзининг барча мол-мулкни муайян шахсга васият қилган, иккинчисида эса барча мол-мулк бошқа шахсга мерос қилиб берилиши кўрсатилган бўлса, бу биринчи васиятнома тўлиқ бекор қилинганлигини англатади. Шундай қилиб, нисбатан кейинги васиятнома илгари тузилган васиятномани барча ҳолларда ўзгартиради ёки бекор қилади.

5. Илгари тузилган васиятномани бекор қиладиган ёки ўзгартирадиган янги васиятнома олинган ҳолларда, нотариус давлат нотариал идорасида сақланаётган васиятнома нусхасига, нотариал ҳаракатларни рўйхатга олиш реестрига ва алфавит китобига бу ҳақда белги қўяди. Агар васият қилувчи васиятноманинг ўзида мавжуд бўлган нусхасини тақдим этса, ушбу нусхага ҳам васиятнома бекор қилинганлиги ҳақида белги қўйилади ҳамда у нотариал идорадаги нусхага тикилади.

6. Ҳар қандай белгиланган шаклда содир этилган васиятноманинг бекор қилиниши қайта кўриб чиқилмайдиган факт ҳисобланади. Бунинг мазмуни шундан иборатки, биринчи васиятнома кейинги васиятнома билан бекор қилинган, сўнгра кейинги васиятнома ҳам бу ҳақда берилган хабар асосида бекор қилинган ҳолатда биринчи васиятнома қайта тикланмайди ҳамда бирор бир васиятнома бўлмаганлиги сабабли қонун бўйича ворислик амал қиладиган вазият юзага келади.

1128-модда. Васиятноманинг сир сақланиши

Нотариус, васиятномани тасдиқловчи бошқа мансабдор шахс, шунингдек васият қилувчининг ўрнига васиятномани имзолаган фуқаро мерос очилгунга қадар васиятноманинг мазмунига, унинг тузилиши, бекор қилиниши ёки ўзгартирилишига дахлдор маълумотларни ошкор қилишга ҳақли эмас.

1. Васиятноманинг сир сақланиши васиятноманинг мазмуни, унинг тузилганлиги, ўзгартирилганлиги ёки бекор қилинганлигига дахлдор маълумотлар уни расмийлаштиришда иштирок этган барча шахслар

томонидан ошкор қилинмаслигини назарда тутати. Сир васият қилувчи вафот этгунга қадар сақланади.

2. Хизмат вазифаларини бажариши муносабати билан нотариал ҳаракатларнинг амалга оширилганлиги ҳақида хабардор бўлган мансабдор шахс нотариал ҳаракатларнинг сир сақланишига риоя этиш тўғрисидаги қоидаларга амал қилиши шарт. Агар унга нисбатан нотариал ҳаракатларнинг амалга оширилиши муносабати билан жиноят иши қўзғатилган бўлса, уни фақат суд ушбу мажбуриятдан озод этиши мумкин.

3. Васият эркинлиги принципига амал қилган ҳолда, васиятнома-нинг сир сақланиши фуқароларнинг шахсий ҳаёти, шахсий ва оилавий сирининг дахлсизлигини ҳимоя қилишга қаратилган. Васият қилувчи умуман бирор бир шахсни, жумладан васиятнома тааллуқли бўлган шахсларни ҳам унинг мазмуни, тузилганлиги, ўзгартирилганлиги ёки бекор қилинганлиги ҳақида хабардор этишга мажбур эмаслиги сабабли ҳам васиятнома-нинг сир сақланиши таъминланади. Буларнинг барчаси васият қилувчининг шахсий ҳаётига тааллуқли ва унинг ўта шахсий сирини ташкил этади. Шунинг учун ушбу сирлар дахлсиз бўлиб, агар васият қилувчи шуни хоҳласа, улар бошқалардан ишончли тарзда яширилган ҳолатда бўлиши шарт.

1129-модда. Васиятни талқин қилиш

Васиятнома нотариус, васиятни ижро этувчи ёки суд томонидан талқин қилинганида ундаги сўзлар ва ибораларнинг асл маъноси эътиборга олинади. Васиятномадаги бирон-бир қонданинг асл маъноси ноаниқ бўлса, у бошқа қоидалар ва умуман васиятнома-нинг мазмуни билан таққослаш орқали аниқланади.

1. Агар васиятнома-ни ижро этишда унда бирон бир бўшлиқ, тушунарсиз ҳолат ёки ноаниқлик мавжуд бўлса, улар васиятнома-ни талқин қилиш орқали ва васият қилувчининг назарда тутган хоҳиш-иродасини аниқлаш учун жиддий аҳамиятга эга бўлган бошқа ҳолларни ҳисобга олган ҳолда баргараф этилиши ёки тўлдирилиш лозим.

2. Васиятнома-ни талқин қилишда васият қилувчининг назарда тутган хоҳиш-иродасини энг тўлиқ тарзда амалга ошириш таъминланиши шарт.

3. Шунинчосини инобатга олиш зарурки, васиятномани талқин қилиш фақат васият қилувчи вафот этгандан кейин амалга оширилади, яъни бундан олдинги босқичларда талқин қилиш ҳуқуқий оқибатларга эга эмас.

4. Таъкидлаш жоизки, васиятномани расмий талқин қилиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар доираси шарҳланаётган модда билан қатъий чеклаб қўйилган. Васиятномани бошқа шахслар томонидан талқин қилиш юридик аҳамиятга эга эмас.

1130-модда. Васиятноманинг ҳақиқий эмаслиги

Тегишли шаклда тузилмаган васиятнома ҳақиқий эмас. Васиятноманинг ҳақиқий эмаслиги ушбу Кодексининг битимлар ҳақиқий эмаслиги тўғрисидаги қоидаларга ҳам асосланади.

Васиятноманинг ҳақиқий эмас деб топилишидан мулкӣ оқибатларга эга бўладиган шахснинг даъвоси бўйича васиятнома уни тузиш, имзолаш ва тасдиқлашнинг ушбу Кодексида белгиланган тартиби бузилиши натижасида ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

Васиятномадаги айрим фармойишларнинг ҳақиқий эмаслиги васиятноманинг қолган қисми ҳақиқийлигига дахл қилмайди.

Васиятнома ҳақиқий эмас деб топилган тақдирда, ушбу васиятномага биноан меросдан маҳрум бўлган меросхўр умумий асосларда мерос олиш ҳуқуқига эга бўлади.

1. Шарҳланаётган модда васиятнома ҳақиқий эмаслигининг махсус оқибатларини белгиловчи нормани ўз ичига олмайди. Бу ҳолда Фуқаролик кодексида назарда тутилган умумий оқибатлар келиб чиқади — ҳақиқий бўлмаган васиятнома ўз-ўзидан юридик оқибатларга олиб келмайди, яъни ҳақиқий эмас деб топилган васиятнома бўйича ворислик очилмайди ва бундай васиятнома ижро этилмайди.

2. Васиятноманинг ҳақиқий эмас деб топилиши васият бўйича меросхўрларни қонун бўйича мерос олиш ҳуқуқидан маҳрум қилмайди. Бундай қоидалар меросдан воз кечиш ва меросни тақсимлаш ҳақидаги келишувга нисбатан ҳам амал қилади.

3. Қонунчилик талабларини бузиш васиятноманинг ҳақиқий эмаслигига олиб келади: у юридик кучга эга бўлмайди ва ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқармайди.

4. Васиятнома бошидан ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаслиги мумкин (васиятноманинг ёзма шакли ва уни тасдиқлаш ҳақидаги қоидаларга риоя қилмаслик, васиятноманинг муомала лаёқатига эга бўлмаган шахс, вакил томонидан тузилиши ва ҳок.).

5. Бундан ташқари, васиятнома суд тартибида ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин.

6. Васият фармойишлари бир неча бўлишини инобатга олган ҳолда, васиятнома қисман ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин. Айрим васият фармойишларининг ҳақиқий эмас деб топилиши бутун васиятноманинг ҳақиқий эмаслигига олиб келмайди.

7. Ворисликка оид қонунлар билан даъво қилишнинг махсус муддатлари белгиланмаганлиги сабабли низоли васиятномани ҳақиқий эмас деб топиш учун даъво қилишнинг умумий муддати қўлланилади, бироқ ушбу муддатларни ҳисоблаш қоидалари ўз хусусиятларига эга. Қоидага кўра меросхўрлар васиятнома ҳақида фақат мерос очилгандан кейин билишлари мумкинлиги муносабати билан васиятномани ҳақиқий эмас деб топиш, васиятноманинг ўз-ўзидан ҳақиқий эмаслиги оқибатларини қўллаш ҳақида даъво қилиш муддати фақат мерос очилгандан кейингина бошланиши мумкин. Бироқ агар шахс ўз ҳуқуқларининг бузилганлиги ҳақида кейинроқ билган бўлса, тегишлича даъво қилиш муддати ушбу вақтдан бошланади.

8. Васиятномани ҳақиқий эмас деб топишга нисбатан кесик (тўхтатадиган) муддатнинг белгиланиши мақсадга мувофиқ эмас, чунки бу меросхўрларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларини жиддий тарзда чеклайди.

1131-модда. Васиятномани ижро этиш

Васият қилувчи васиятноманинг ижро этилишини ўзи васиятномада кўрсатган, меросхўр ҳисобланмайдиган шахсга (васиятномани ижро этувчига) топшириши мумкин. Бу шахснинг васиятноманинг ижро этувчиси бўлишга розилиги унинг ўз қўли билан васиятномага ёзган устхатида ёки васиятномага илова қилинган аризасида акс эттирилиши лозим.

Меросхўрлар ўзаро келишиб, васиятноманинг ижросини меросхўрлардан бирига ёхуд бошқа шахсга топширишга ҳақлидирлар. Бундай

келишувга эришилмаган тақдирда, васиятномани ижро этувчи бир ёки бир неча меросхўрнинг талаби билан суд томонидан тайинла-ниши мумкин.

Васиятномани ижро этувчи васиятнома бўйича меросхўрларни олдиндан хабардор қилган ҳолда васият қилувчи томонидан ўз зим-масига юклатилган мажбуриятларни бажаришдан истаган вақтда воз кечиш ҳуқуқига эга. Васиятномани ижро этувчи меросхўрларнинг аризасига биноан суднинг чиқарган қарори билан ҳам ўз маж-буриятларидан озод қилиниши мумкин.

Васиятномани ижро этувчи:

меросни муҳофаза қилиши ва уни бошқариши;

барча меросхўрларни ва васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчиларни мерос очилганлиги тўғрисида ҳамда улар фойдасига васият мажбуриятлари тўғрисида хабардор қилиш учун имкон қадар барча чора-тадбирларни кўриши;

мерос қолдирувчига тегишли суммаларни олиши;

мерос қолдирувчининг хоҳиш-иродаси ва қонунга мувофиқ меросхўрларга уларга тегишли мол-мулкни бериши;

меросхўрлар зиммаларига юклатилган васият мажбуриятларини ижро этишларини таъминлаши;

васият мажбуриятларини бажариши ёхуд васиятнома бўйича меросхўрлардан васият мажбуриятларини ижро этишларини талаб қилиши лозим.

Васиятномани ижро этувчи меросни бошқариш ҳамда васиятно-мани ижро этиш билан боғлиқ суд ишларида ва бошқа ишларда ўз номидан қатнашишга ҳақли, шунингдек бундай ишларда иштирок этишга жалб этилиши мумкин.

Васиятномани ижро этувчи ўз мажбуриятларини меросни қарзлардан ҳоли қилиш, мерос қолдирувчига тегишли суммаларни ундириш ва барча меросхўрларнинг меросга эгаллик қилишга кири-шиши учун зарур бўлган оқилона муддат мобайнида амалга оширади. Ҳар қандай ҳолда ҳам кўрсатилган муддат мерос очилган кундан бошлаб бир йилдан ошиб кетмаслиги керак.

Васиятномани ижро этувчи меросни бошқариш ва васиятномани ижро этиш бўйича зарур харажатларни мерос ҳисобидан ундириш

ҳуқуқига эга. Васиятномада уни ижро этувчига мерос ҳисобидан ҳақ тўлаш назарда тутилиши мумкин.

Васиятнома ижро этиб бўлингач, васиятномани ижро этувчи меросхўрларнинг талабига биноан уларга ҳисобот тақдим этиши шарт.

1. Шарҳланаётган модда васиятномани ижро этиш зиммасига юкланилиши мумкин бўлган шахслар доирасини белгилайди.

Биринчидан, васиятномани ижро этувчини васият қилувчининг ўзи тайинлаши мумкин. Ушбу ҳолатда васиятномани ижро этувчи бунга ёзма шаклда розилик бериши лозим. Таъкидлаш жоизки, бир қатор давлатларнинг қонунчилиги васият қилувчи томонидан васиятномани ижро этувчини хабардор этмаган ҳолда уни тайинлашни назарда тутди. Мазкур ҳолатда васиятномани ижро этувчи фақат мерос очилгандан кейин ўзининг ижро этувчи этиб тайинланганлигини билади.

Иккинчидан, васиятномани ижро этувчини меросхўрлар ўзлари орасидан ёки бошқа шахслар ичидан танлашлари мумкин.

Учинчидан, васиятномани ижро этувчини тайинлаш юзасидан умумий қарорга келинмаган ҳолларда уни суд тайинлайди.

2. Таъкидлаш жоизки, шарҳланаётган моддада васиятномани ижро этувчига нисбатан ҳуқуқий талаблар белгиланмаган. Васиятномани ижро этувчининг фуқаролиги масаласи бўйича ҳам талаблар мавжуд эмас (ижро этувчи сифатида Ўзбекистон Республикаси фуқароси ҳам, чет эл фуқароси ҳам бўлиши мумкин). Одатда, фақат жисмоний шахс васиятномани ижро этувчиси бўлиши мумкин. Бироқ ушбу модда бунга нисбатан тақиқларни назарда тутмаган. Бу ўринда айтиш мумкинки, муайян даражада юридик шахс ҳам васиятномани ижро этувчи бўлиши мумкин (юридик шахс меросхўр бўлиб, васиятномани амалга ошириш бўйича муайян ҳаракатларни бажарган ҳолларда). Лекин шуниси ҳақиқатга яқинки, юридик шахс васиятномани ижро этувчи сифатида расман тайинланмайди.

Табииyki, васиятномани ижро этувчи сифатида тўлиқ ҳажмда муомала лаёқатига эга бўлган шахс тайинланиши мумкин.

3. Васиятномани ижро этувчи меросхўрларни олдиндан хабардор этган ҳолда ўз мажбуриятларини бажаришдан воз кечиши мумкин. Бундан ташқари, васиятномани ижро этиш бўйича мажбуриятлардан суд озод этиши мумкин. Лекин шарҳланаётган модда васиятномани ижро этувчи

ўз мажбуриятларини бажаришдан воз кечиши мумкин бўлган сабабларни назарда тутмайди. Таъкидлаш керакки, бир қатор давлатларда қонунчилик васиятномани ижро этиш мумкин бўлмаган объектив сабаблар мавжудлигини назарда тутди.

4. Шарҳланаётган модда васиятномани ижро этувчининг мажбуриятлари рўйхатини белгилайди. Мазкур рўйхат қатъий чекланган характерга эга эмас, чунки васиятномани ижро этувчининг мажбуриятлари васият фармойишидан келиб чиқади. Васиятномада ҳам ижро этувчининг мажбуриятлари белгиланиши мумкин.

Ижро этувчи ҳаракатларининг якуний натижаси барча мол-мулкни ҳамма меросхўрларга тақдим этишдан иборат.

5. Васиятномани ижро этиш муддати бир йилдан ортиши мумкин эмас. Ушбу муддат бир йилдан камроқ бўлиши мумкин. Васиятномани ижро этишнинг бошланиши мероснинг очилиши ҳисобланади ва васиятноманинг ижро этилиши васиятномадаги охириги банднинг бажарилиши билан тугалланади. Аниқ ҳолатлардан (масалан, узоққа чўзилган суд жараёнлари) келиб чиқиб, бир йил давомида васиятномани ижро этишнинг тугалланмаслиги эҳтимоли анча юқоридир. Ушбу масаланинг қонун чиқарувчи томонидан қайта кўриб чиқилиши зарур.

6. Васиятномани ижро этганлик учун ҳақ тўлаш ҳақида норма миллий фуқаролик қонунчилигида янгилик ҳисобланади. Ҳақ тўлаш васиятномада назарда тутилиши мумкин. Бундан ташқари, васиятномани ижро этиш бўйича харажатлар мерос ҳисобидан қопланади.

7. Васиятномани ижро этувчи бажарилган ишлар юзасидан меросхўрларга ҳисобот тақдим этиши ҳақидаги норма васиятноманинг тўғри ва оғишмай ижро этилишини кафолатлайди.

1132-модда. Васият мажбурияти

Васият қилувчи васият бўйича меросхўрнинг зиммасига бир ёки бир неча шахс (васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчилар) фойдасига бирон-бир мажбуриятни (васият мажбуриятини) мерос ҳисобидан бажаришни юклашга ҳақли бўлиб, васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчилар васият мажбурияти бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқини оладилар.

Қонун бўйича ворислар жумласига кирадиган, шунингдек кирмайдиган шахслар ҳам васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчилар бўлишлари мумкин.

Васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчига мерос таркибига кирадиган ашёни мулк қилиб ёки бошқа ашёвий ҳуқуқ қилиб бериш, мерос таркибига кирмайдиган мол-мулкни унинг учун сотиб олиш ва унга бериш, унинг учун муайян ишни бажариш, унга муайян хизматлар кўрсатиш ва ҳоказолар васият мажбурияти нарсаи бўлиши мумкин.

Васият қилувчи томонидан зиммасига васият мажбуриятини бажариш вазифаси юклатилган меросхўр бу вазифани ўзига ўтган мероснинг мерос қолдирувчи қарзларининг ўзи тўлаши лозим бўлган қисмини чегириб ташлагандан кейин қоладиган ҳақиқий қиймати доирасидагина бажариши лозим.

Агар зиммасига васият мажбурияти юклатилган меросхўр меросдан мажбурий улуш олиш ҳуқуқига эга бўлса, унинг васият мажбуриятини бажариш вазифаси ўзига ўтган мерос қийматининг мажбурий улуш миқдоридан ортиқ бўлган қисми билан чегараланади.

Васият мажбурияти барча ёки бир неча меросхўр зиммасига юклатилган ҳолларда, агар васиятномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, уларнинг ҳар бири васият мажбуриятини меросдаги ўз улушига мутаносиб равишда бажаради.

Васият қилувчи мерос сифатида уй-жой, квартира ёки бошқа турар жойни оладиган меросхўр зиммасига турар жойни ёки унинг бир қисмини бошқа шахсга умрбод фойдаланиш учун бериб қўйиш мажбуриятини юклашга ҳақли. Турар жойга бўлган мулк ҳуқуқи кейинчалик бошқа шахсга ўтганида ҳам умрбод фойдаланиш ҳуқуқи ўз кучида қолади.

Турар жойдан умрбод фойдаланиш ҳуқуқи бошқа шахсга ўтказилмайди, ўзгага берилмайди ва васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчининг меросхўрларига ўтмайди.

Васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчига берилган турар жойдан умрбод фойдаланиш ҳуқуқи, агар васиятномада бошқача тартиб кўрсатилган бўлмаса, унинг оила аъзолари мазкур турар жойда яшаши учун асос ҳисобланмайди.

Зиммасига васият мажбурияти юклатилган меросхўр вафот этган ёки у меросни қабул қилиб олмаган тақдирда, васият мажбуриятини бажариш унинг улушини олган бошқа меросхўрларга ёхуд, агар мол-мулк эгасиз бўлиб қолса, давлатга ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органига ўтади.

Васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчи мерос очилгунга қадар ёки мерос очилгандан кейин, аммо васиятнома бўйича меросхўр васият мажбуриятини қабул қилиб олишга улгурган пайтга қадар вафот этган тақдирда васият мажбурияти бажарилмайди.

Васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчи мерос қолдирувчининг қарзлари учун жавобгар бўлмайди.

1. Васият мажбурияти шундан иборатки, унга кўра васият қилувчи васият ёки қонун бўйича бир ёки бир неча меросхўрлар зиммасига мерос ҳисобидан бир ёки бир неча шахс (васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчилар) фойдасига мулкий характердаги муайян мажбуриятни бажаришни юклашга ҳақли бўлиб, васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчилар меросхўрлар томонидан ушбу мажбурият бажарилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга бўладилар. Васият мажбурияти васиятномада белгиланиши лозим. Васиятнома мазмуни васият мажбурияти билан қамраб олиниши мумкин.

2. Васият мажбуриятининг предмети, хусусан қуйидагилар бўлиши мумкин:

мерос таркибига кирувчи ашёларни васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчига мулк қилиб, бошқа ашёвий ҳуқуқ асосида эгалик қилиш ёки фойдаланиш учун бериш;

васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчига мерос таркибига кирувчи мулкий ҳуқуқни бериш;

васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчи учун бошқа мол-мулкни сотиб олиш ҳамда унга бериш;

васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчи учун муайян ишни бажариш;

васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчи учун муайян хизмат кўрсатиш;

васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчининг фойдасига даврий тўловларни амалга ошириш.

Масалан, васият қилувчи уй-жой, квартира ёки бошқа яшаш жойи мерос бўлиб ўтган меросхўрга бошқа шахсга унинг ҳаёти даврида ёки бошқа муддат давомида ушбу жойдан ёки унинг муайян қисмидан фойдаланиш ҳуқуқини бериш мажбуриятини юклаши мумкин. Мерос таркибига кирувчи мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи кейинчалик бошқа шахсга ўтганида ҳам васият мажбурияти бўйича тақдим этилган ушбу мол-мулкдан фойдаланиш ҳуқуқи ўз кучида қолади.

3. Агар Фуқаролик кодекси қоидаларидан ва васият мажбурияти моҳиятидан бошқача келиб чиқмаса, васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчи (кредитор) ва зиммасига васият мажбурияти юклатилган меросхўр (қарздор) ўртасидаги муносабатларга Фуқаролик кодексининг мажбуриятлар ҳақидаги нормалари қўлланилади.

4. Васиятномада тайинланган васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчи мерос очилгунга қадар ёки мерос қолдирувчи билан бирга вафот этган, васият мажбуриятини қабул қилишдан воз кечган, васият мажбурияти юзасидан оладиган ҳуқуқидан фойдаланмаган ёки ушбу ҳуқуқдан маҳрум қилинган ҳолатда васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчи бошқа шахс тайинланиши мумкин.

5. Васият қилувчи томонидан зиммасига васият мажбуриятини бажариш вазифаси юклатилган меросхўр бу вазифани ўзига ўтган мероснинг мерос қолдирувчи қарзларининг ўзи тўлаши лозим бўлган қисмини чегириб ташлагандан кейин қоладиган қиймати доирасидагина бажариши лозим. Агар зиммасига васият мажбурияти юклатилган меросхўр меросдан мажбурий улуш олиш ҳуқуқига эга бўлса, унинг васият мажбуриятини бажариш вазифаси ўзига ўтган мерос қийматининг мажбурий улуш миқдоридан ортиқ бўлган қисми билан чегараланади. Агар васият мажбурияти бир неча меросхўр зиммасига юклатилган бўлса, уларнинг ҳар бири васият мажбуриятини меросдаги ўз улушига мутаносиб равишда бажаради, чунки васиятномада бошқача тартиб назарда тутилмаган.

6. Васият мажбуриятини фақат меросхўрларнинг ўзлари бажарадилар, чунки мерос очилган вақтдан бошлаб улар мерос қилиб қолдирилган мол-мулкнинг мулкдори бўладилар. Мазкур ҳолатда васиятномани ижро этувчининг ваколати васият мажбуриятида назарда тутилган ҳаракатларнинг меросхўрлар томонидан лозим даражада бажарилиши устидан назоратни

амалга ошириш билангина боғлиқ бўлади. Масалан, у васият мажбуриятининг бажарилишини, жумладан суд тартибида ҳам талаб қилишга ҳақли.

7. Агар меросхўр зиммасига васият мажбуриятини бажариш юклатилган бўлса, у мерос қолдирувчининг васият мажбуриятига доир кўрсатмасини амалга оширган тақдирдагина меросни қабул қилиши мумкин. Васият мажбуриятини бажариш вазифаси айни бир вақтда бир неча меросхўрлар зиммасига юкланиши мумкин: васиятнома бўйича ҳам, қонун бўйича ҳам. Мерос қолдирувчи васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчи сифатида ҳар қандай шахсни, жумладан меросхўрлар таркибига кирувчи шахсни ҳам тайинлаши мумкин.

8. Мерос қолдирувчи васиятномада васият мажбуриятининг амал қилишини бирон-бир ҳолат, ҳодиса ёки фактга алоқадор бўлган муайян муддат билан чеклашга ҳақли.

9. Агар васият мажбуриятининг амал қилиши бирон-бир муддат билан чеклаб қўйилмаган бўлса, у васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчи-фуқаронинг ҳаёти мобайнида ёки васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчи-юримдик шахснинг фаолияти давомида амал қилади.

10. Васият мажбурияти мерос қолдирувчининг алоҳида тузилган бирон-бир аризасида бўлиши мумкин эмас, балки фақат васиятномада белгила-ниши шарт. Фақат васият мажбуриятини ўз ичига олган васиятнома қонун бўйича меросхўрлар томонидан бажарилиши шарт бўлиши мумкин.

1133-модда. Мажбурият юклаш

Васият қилувчи васият бўйича меросхўр зиммасига бирон-бир ҳаракатни содир этиш ёки содир этишдан ўзини тийиш мажбуриятини юклаб, бу мажбуриятни бажаришни кредитор сифатида талаб қилиш ҳуқуқини ҳеч кимга бермаслиги мумкин. Умумий фойдали мақсадни амалга ошириш учун васиятномани ижро этувчининг зиммасига худди шундай мажбурият юклатилиб, бу мажбуриятни бажариш учун мерос қолдирувчи томонидан мол-мулкнинг бир қисми ажратилиши мумкин.

Мулкий ҳусусиятга эга бўлган хатти-ҳаракатни содир этишдан иборат мажбуриятга нисбатан тегишинча ушбу Кодекснинг 1132-моддасида баён этилган қоидалар қўлланилади.

Агар ушбу Кодексга мувофиқ, мажбуриятни бажариш зиммасида бўлган меросхўрга тегиши лозим бўлган ёки унга қарашли бўлган мерос улуши бошқа меросхўрга ўтса, мажбуриятни бажариш бекор бўлади.

1. Васият қилувчи васиятномада меросхўрлар зиммасига умумий фойдали мақсадни амалга оширишга қаратилган мулкий ёки номулкий характердаги бирон-бир ҳаракатни содир этиш мажбуриятини юклаши мумкин (васиятга доир мажбурият юклаш). Бундай мажбурият васиятномада васиятга доир мажбуриятни бажариш учун мерос мол-мулкнинг бир қисмини васиятномани ижро этувчига ажратиш шарти билан унга юкланиши мумкин.

2. Доимо мулкий характерга эга бўлган васият мажбуриятдан фарқ қилган ҳолда, васиятга доир мажбурият юклаш ҳам мулкий, ҳам номулкий характерга эга бўлиши мумкин.

3. Мазкур ҳолатда айнан умумий фойдали мақсад ҳуқуқий аҳамиятга эга ҳамда васиятга доир мажбуриятни бажариши шарт бўлган шахснинг ҳаракатлари ушбу мақсадга эришишга қаратилиши лозим. Ушбу мақсад: умуман жамият ва давлат учун фойдали бўлиши;

сони аниқ белгиланмаган шахсларнинг муайян даражада чекланган доираси учун фойда келтириши (масалан, мерос қолдирувчининг кутубхонасидан шаҳардаги барча аҳолининг фойдаланиши, бирон-бир университетнинг талабаларига молиявий ёрдам кўрсатиш);

сони аниқ белгиланмаган шахсларнинг чекланмаган доираси учун фойда келтириши (масалан, мерос қолдирувчининг кутубхонасидан барча хоҳловчиларнинг фойдаланиши).

4. Васият қилувчи бир ёки бир неча меросхўрлар зиммасига ўзига тегишли бўлган уй ҳайвонларини сақлаш ва қарамоғига олиш, уларга ғамхўрлик қилиш мажбуриятини юклашга ҳам ҳақли.

5. Мулкий хусусиятга эга бўлган хатти-ҳаракатни содир этишдан иборат бўлган васиятга доир мажбуриятга нисбатан тегишинча Фуқаролик кодексининг 1132-моддасидаги васият мажбуриятига тааллуқли қондалар қўлланилади: васият қилувчи томонидан умумий фойдали мақсадни амалга оширишга қаратилган ҳаракатларни бажариш мажбурияти юклатилган меросхўр бу вазифани ўзига ўтган мероснинг мерос қолдирувчи қарзларининг ўзи тўлаши лозим бўлган қисмини чегириб ташлагандан кейин қоладиган қиймати доирасидагина бажариши лозим. Агар зиммасига ушбу ҳаракатлар юклатилган меросхўр меросдан мажбурий улуш

олиш ҳуқуқига эга бўлса, унинг васиятга доир мажбуриятни бажариш вазифаси ўзига ўтган мерос қийматининг мажбурий улуш миқдоридан ортиқ бўлган қисми билан чегараланади.

6. Агар васиятнома билан бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, манфаатдор шахс, васиятномани ижро этувчи ва меросхўрларнинг истаган бири васиятга доир мажбуриятнинг бажарилишини суд тартибида талаб қилишга ҳақли.

68-БОБ. ҚОНУН БЎЙИЧА ВОРИСЛИК

1134-модда. Умумий қоидалар

Қонун бўйича меросхўрлар ворисликка ушбу Кодекснинг 1135–1141-моддаларида назарда тутилган навбат тартибида чақириладилар.

Қонун бўйича ворисликда фарзандликка олинган шахс ва унинг авлодлари, бир тарафдан, фарзандликка олувчи шахс ва унинг қариндошлари, иккинчи тарафдан, туғишган қариндошларга тенглаштириладилар.

Фарзандликка олинганлар ва уларнинг авлодлари фарзандликка олинган шахснинг ота-онаси ҳамда бува-бувилари, ака-укалари, опа-сингиллари вафот этганидан кейин қонун бўйича мерос олмайдилар.

Фарзандликка олинган шахснинг ота-онаси ҳамда бува-бувилари, ака-укалари, опа-сингиллари фарзандликка олинган шахс ва унинг авлодлари вафот этганидан кейин қонун бўйича мерос олмайдилар.

Қонун бўйича ворисларнинг ҳар бир навбати аввалги навбатдаги меросхўрлар бўлмаган, меросдан четлаштирилган, меросни қабул қилмаган ёхуд ундан воз кечган тақдирда ворислик ҳуқуқига эга бўлади.

1. Қонун бўйича ворислик у васиятнома билан ўзгартирилмаган ҳолларда ўз ўрнига эга бўлади. Мазкур қоида асосида қонун бўйича ворислик ҳар доим васиятнома мавжуд бўлмаганда амалга оширилади. Мерос қолдирувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари қонунда санаб кўрсатилган меросхўрларга белгиланган навбатга мувофиқ ўтади.

2. Қонун бўйича ворислик қуйидаги ҳолатларда юзага келади:

- фуқаро васиятнома қолдирмасдан вафот этганда;
- васиятнома тўлиқ ёки қисман ҳақиқий эмас деб топилганда (кейинги ҳолатда васиятноманинг ҳақиқий эмас деб топилган қисми билан боғлиқ мол-мулк қонун бўйича мерос қилинади);
- васиятнома бўйича меросхўрлар меросни қабул қилишдан воз кечганда ёки уни қабул қилмаганда;
- мол-мулкнинг муайян қисми васият қилинганда (бу вақтда мол-мулкнинг қолган қисмидан қонун бўйича мерос олинади);

- васиятнома бўйича меросхўр мерос қолдирувчидан олдин вафот этганда;
- васиятномада кўрсатилган фуқаро мерос олиш ҳуқуқига эга бўлмаганда.

3. Амалдаги қонунчиликка мувофиқ қонун бўйича ворисликда фарзандликка олинган шахс ва унинг авлодлари, бир тарафдан, фарзандликка олувчи шахс ва унинг қариндошлари, иккинчи тарафдан, насл-насаб жиҳатдан қариндошларга (туғишган қариндошларга) тенглаштириладилар. Фарзандликка олинган ва унинг авлодлари фарзандликка олинган шахснинг ота-онаси ҳамда насл-насаб жиҳатидан бошқа қариндошлари вафот этганидан кейин қонун бўйича мерос олмайдилар, шунингдек фарзандликка олинган шахснинг ота-онаси ҳамда насл-насаб жиҳатидан бошқа қариндошлари фарзандликка олинган шахс ва унинг авлодлари вафот этганидан кейин қонун бўйича мерос олмайдилар.

4. Ҳар бир кейинги навбатдаги меросхўрлар олдинги навбатдаги меросхўрлар бўлмаганда мерос оладилар. Бу шуни англатадики, олдинги навбатдаги меросхўрлар:

- мавжуд бўлмайди;
- уларнинг ҳеч бири мерос олиш ҳуқуқига эга бўлмайди;
- уларнинг барчаси ворисликдан четлатилган бўлади;
- меросдан маҳрум қилинган бўлади;
- меросни қабул қилишни рад этган бўлади;
- уларнинг барчаси меросдан воз кечган бўлади.

1135-модда. Қонун бўйича биринчи навбатдаги ворислар

Мерос қолдирувчининг болалари (шу жумладан фарзандликка олинган болалари), эри (хотини) ва ота-онаси (фарзандликка олувчилар) тенг улушларда қонун бўйича биринчи навбатдаги ворислик ҳуқуқига эга бўладилар. Мерос қолдирувчининг вафотидан кейин туғилган болалари ҳам биринчи навбатдаги ворислар жумласига қирадилар.

1. Қонун бўйича биринчи навбатдаги ворисларга мерос қолдирувчининг болалари, эри (хотини) ва ота-онаси қиради. Биринчи навбатдаги ворисларга мерос қолдирувчининг болалари, яъни рўйхатдан ўтган ёки унга тенглаштирилган никоҳдан туғилган ўғли ёки қизи тааллуқлидир.

2. Агар ота-онанинг никоҳи кейинчалик ҳақиқий эмас деб топилган бўлса, уларнинг болалари онанинг вафотидан кейин ҳам, отанинг вафотидан кейин ҳам мерос оладилар. Рўйхатдан ўтказилмаган никоҳда туғилган болалар онанинг вафотидан кейин ҳар қандай ҳолда, отанинг вафотидан кейин эса қонунда ўрнатилган тартибда оталик белгиланган ҳоллардагина мерос оладилар. Болаларнинг насл-насабини белгилаш масалалари Оила кодекси билан тартибга солинади.

3. Болалар ва ота-оналар билан бирга қонун бўйича биринчи навбатдаги ворисларга мерос қолдирувчининг бирга яшаган эри ёки хотини киради. Бундан ташқари, қонуний тартибда бирга яшаган эр ёки хотин эр-хотиннинг умумий мол-мулкидан улуш олиш ҳуқуқига эга бўлади.

Никоҳнинг бекор қилиниши собиқ эр ва хотинни биринчи навбатдаги ворислар сифатида биридан кейин бошқаси меросхўр бўлиш ҳуқуқидан маҳрум қилади.

Бирга яшаган эр ёки хотиннинг мерос қолдирувчининг вафотидан кейин янги никоҳга кириши унинг биринчи навбатдаги ворис сифатида мол-мулкни мерос қилиб олиш ҳуқуқига таъсир этмайди.

1136-модда. Қонун бўйича иккинчи навбатдаги ворислик

Мерос қолдирувчининг туғишган ҳамда она (ота) бир ота (она) бошқа ака-укалари ва опа-сингиллари, шунингдек унинг ҳам ота, ҳам она тарафдан бобоси ва бувиси тенг улушларда қонун бўйича иккинчи навбатдаги ворислик ҳуқуқига эга бўладилар.

1. Иккинчи навбатдаги ворислар биринчи навбатдаги ворислар бўлмаган ҳолатдагина ворисликка чақириладилар. Туғишган ҳамда она (ота) бир ота (она) бошқа ака-укалар ва опа-сингиллар мерос қолдирувчининг туғишган ака-укалари ва опа-сингиллари ҳисобланади. Туғишган ака-укалар ва опа-сингиллар туғишган ота ва (ёки) онага эга бўлган шахслардир. Агар ота ва онанинг иккаласи ҳам умумий бўлса, ака-ука ва опа-сингиллар тўлиқ туғишган ҳисобланади. Агар ота-онанинг фақат биттаси умумий бўлса, бундай ака-ука ва опа-сингиллар ҳам туғишган, лекин тўлиқ бўлмаган, яъни она (ота) бир ота (она) бошқа ака-ука ва опа-сингил ҳисобланади.

Туғишган ака-ука ва опа-сингилларни ўғай ака-ука ва опа-сингиллардан фарқлаш керак. Ўғай ака-ука ва опа-сингиллар иккинчи навбатдаги ворисларга кирмайди.

2. Мерос қолдирувчининг ҳам ота, ҳам она тарафдан бобоси ва бувиси қонун бўйича иккинчи навбатдаги ворислар сифатида ворисликка чақирилиш ҳуқуқига эга бўладилар.

1137-модда. Қонун бўйича учинчи навбатдаги ворислик

Мерос қолдирувчининг туғишган амакиси, тоғаси, аммаси ва холаси тенг улушларда қонун бўйича учинчи навбатдаги ворислик ҳуқуқига эга бўладилар.

1. Учинчи навбатдаги ворислар биринчи ва иккинчи навбатдаги ворислар мавжуд бўлмаган тақдирда қонун бўйича ворисликка чақириладилар.

2. Мерос қолдирувчи ҳамда амаки, тоға, амма, хола ўртасидаги қариндошлик ушбу шахсларнинг мерос қолдирувчининг ота-онаси билан ака-ука ва опа-сингил эканлигига асосан белгиланади.

1138-модда. Қонун бўйича тўртинчи навбатдаги ворислик

Мерос қолдирувчининг олтинчи даражагача (олтинчи даража ҳам шунга киради) бўлган бошқа қариндошлари қонун бўйича тўртинчи навбатдаги ворислик ҳуқуқига эга бўладилар, бунда яқинроқ қариндошлар узоқроқ қариндошларга нисбатан мерос олишда имтиёзли ҳуқуққа эга бўладилар.

Ворисликка чақириладиган тўртинчи навбатдаги ворислар тенг улушларда мерос оладилар.

1. Агар биринчи, иккинчи ва учинчи навбатдаги ворислар мавжуд бўлмаса, мерос қолдирувчининг олдинги навбатлардаги ворисларга кирмайдиган учинчи, тўртинчи, бешинчи ва олтинчи даражали бошқа қариндошлари қонун бўйича мерос олиш ҳуқуқига эга бўладилар.

2. Қариндошлик даражаси қариндошларни бир-биридан ажратиб турувчи туғилишлар сони(бўғини) билан белгиланади. Мерос қолдирувчининг туғилиши ушбу сонга кирмайди.

3. Айтиб ўтилганларга мувофиқ қуйидагилар ворисликка чақирилади:

тўртинчи навбатдаги ворислар сифатида қариндошликнинг учинчи даражасида бўлган қариндошлар — мерос қолдирувчининг катта бобо ва катта бувилари;

бешинчи навбатдаги ворислар сифатида қариндошликнинг тўртинчи даражасида бўлган қариндошлар — мерос қолдирувчининг туғишган жиянларининг болалари (бир қорин нари набиралар) ҳамда мерос қолдирувчининг бобо ва бувиларининг туғишган ака-ука ва опа-сингиллари (бир қорин нари бобо ва бувилар);

олтинчи навбатдаги ворислар сифатида қариндошликнинг бешинчи даражасида бўлган қариндошлар — мерос қолдирувчининг бир қорин нари набираларининг болалари (бир қорин нари чеваралар), мерос қолдирувчининг бир қорин нари ака-ука ва опа-сингилларининг болалари (амакиваччанинг, аммаваччанинг болалари), бир қорин нари бобо ва бувиларнинг болалари (бир қорин нари амаки, тоға, амма ва холалар).

4. Қонун бўйича ворислар навбатлари миқдорини кўпайтиришнинг асосий сабабларидан бири (олдинги қонунчиликдан фарқ қилган ҳолда) мероснинг эгасиз мулк сифатида давлатга ўтиши ҳолатларини камайтиришдан иборат.

1139-модда. Қонун бўйича бешинчи навбатдаги ворислик

Мерос қолдирувчининг меҳнатга қобилиятсиз боқимлари, агар улар ушбу Кодекснинг 1141-моддаси асосида мерос олмасалар, қонун бўйича бешинчи навбатдаги ворислик ҳуқуқига эга бўладилар.

1. Қонун бўйича бошқа ворислар бўлмаган ҳолатда мерос қолдирувчининг меҳнатга қобилиятсиз боқимлари бешинчи навбатдаги ворислар сифатида мустақил тарзда мерос оладилар.

2. Мерос қолдирувчининг боқимида бўлган шахс деганда мерос қолдирувчининг тўлиқ қарамоғида бўлган ёки мерос қолдирувчидан олиб турган ёрдами унинг учун асосий ва доимий даромад манбаи бўлган меҳнатга қобилиятсиз шахсларни тушуниш керак.

3. Бу ўринда агар кўрсатилган шахслар мерос қолдирувчининг вафотига қадар камида бир йил унинг қарамоғида бўлган бўлса, мерос қолдирувчининг боқимлари деб эътироф этилади. Айни вақтда улар мерос очилгангунга қадар камида бир йил давомида меҳнатга қобилиятсиз бўлишлари шарт эмас, уларнинг мерос очилган кунда меҳнатга қобилиятсиз эканлиги етарли ҳисобланади.

1140-модда. Тақдим қилиш ҳуқуқи бўйича ворислик

Тақдим қилиш ҳуқуқи бўйича ворислик қонун бўйича меросхўр мерос очилгунга қадар вафот этган тақдирда, унга тегишли улуш унинг авлодларига ўтишини назарда тутаяди, бунда улуш тақдим қилинаётган қонун бўйича меросхўр билан бир хил даражада қариндош бўлган авлодлар ўртасида тенг тақсимланади.

Бола, неvara, чевара, эvara меросхўрлигида тақдим қилиш ҳуқуқи қариндошлик даражаси чекланмаган ҳолда амал қилади, ён қариндошлик бўйича меросхўрликда тақдим қилиш ҳуқуқига мерос қолдирувчининг туғишган ака-укалари (опа-сингиллари) номидан унинг жиянлари ёхуд мерос қолдирувчининг туғишган амакиси (тоғаси) ёки аммаси (холаси) номидан унинг амакиваччалари (тоғаваччалари) ва аммаваччалари (холаваччалари) эга бўладилар.

1. Тақдим қилиш ҳуқуқи бўйича ворислик қонун бўйича ворисларни ворисликка қақришнинг алоҳида тартиби сифатида эътироф этилади. Тақдим қилувчи ворислар мерос қолдирувчининг бевосита ва мустақил ворислари ҳисобланадилар. Мазкур ҳуқуқни улар мерос очилгангунга қадар вафот этган нисбатан яқин даражада бўлган меросхўрларнинг вориси ёки вақили сифатида эмас, балки қонун асосида мерос қолдирувчи билан қон орқали қариндошлиги сабабли қўлга киритадилар. Васият улушининг мерос қолдирувчидан тақдим қилувчи меросхўрга, ундан эса тақдим қилинаётган меросхўрга ўтиши юз бермайди ва бу назарда тугилмайди. Тақдим қилинаётган қонун бўйича меросхўр тақдим қилувчи меросхўрнинг қарзлари юзасидан жавобгар бўлмайди, умумий қоидаларга мувофиқ эса мерос қолдирувчининг қарзлари бўйича ўзига ўтган мерос мол-мулки қиймати доирасида жавоб беради.

2. Такдим қилиш ҳуқуқи бўйича ворислик такдим қилувчи меросхўр мерос очилгунга қадар ёки мерос қолдирувчи билан бир вақтда вафот этган ҳоллардагина аҳамиятга эга.

3. Таъкидлаш жоизки, бу борадаги кўпчилик коллизияларни бартараф этишда такдим қилинаётган меросхўрларни қонун бўйича ворисларнинг муайян навбатига киритиш ҳақидаги масала ҳал қилувчи ҳисобланади. Агар тегишли такдим қилинаётган меросхўрлар қонун бўйича биринчи, иккинчи ва учинчи навбатдаги ворислар таркибига кирса, уларга муайян навбатдаги ворислар фойдаланадиган барча ҳуқуқларни бериш учун ишончли асослар мавжуд бўлади.

4. Такдим қилинаётган меросхўрларни ворисликка чақиришнинг алоҳида механизми (мерос очилгунга қадар такдим қилувчи меросхўрнинг вафот этиши) улар томонидан тегишли навбатнинг ворислари сифатида ўз ҳуқуқларини амалга оширишнинг шартларидан бири эканлигини назарда тутган ҳолда, такдим қилинаётган меросхўрлар ҳақидаги қоидаларни сўзма-сўз шарҳлашга риоя қилиш муҳимдир.

5. Муайян шартларда қонун бўйича меросхўр деб эътироф этилувчи такдим қилинаётган меросхўр ворисликка оид ҳуқуқларида ўзининг ҳуқуқий мақоми билан боғлиқ ҳолда чекланиши лозим ҳамда бунда такдим қилувчи меросхўрни қонунда ёки васиятномада назарда тутилган бирон-бир асос бўйича меросдан четлатиш қамраб олинмайди. Тенг равишда, такдим қилинаётган меросхўр қонунда мавжудлиги бирон-бир имтиёз ва устунлик ҳуқуқини бериш билан боғлиқ тарзда белгиланган шартлар бўйича мустақил жавоб бериши шарт.

1140–1-модда. Меросни қабул қилиб олиш ҳуқуқининг ўтиши (мерос трансмиссияси)

Агар васиятнома бўйича ёки қонун бўйича ворисликка чақирилган меросхўр мерос очилганидан кейин уни қабул қилиб олишга улгурмасдан вафот этган бўлса, унга тегиши керак бўлган меросни қабул қилиб олиш ҳуқуқи унинг қонун бўйича меросхўрларига, агар барча мерос мол-мулк васият қилинган бўлса, унинг васият бўйича меросхўрларига ўтади (мерос трансмиссияси). Мерос трансмиссияси тартибида меросни қабул қилиб

олиш ҳукуки бундай меросхўрнинг вафотидан кейин очилган мерос таркибига кирмайди.

Вафот этган меросхўрга тегишли меросни қабул қилиб олиш ҳукуки унинг меросхўрлари томонидан умумий асосларда амалга оширилиши мумкин.

Меросхўрнинг ушбу Кодекснинг 1142-моддасида назарда тутилган мероснинг бир қисмини мажбурий улуш сифатида қабул қилиб олиш ҳукуки унинг меросхўрларига ўтмайди.

1. Ворисликка чақирилган меросхўр томонида меросни қабул қилишга бўлган ҳуқуқ юзага келади. Агар меросхўр меросни қабул қилса, кўрсатилган ҳуқуқ меросга бўлган ҳуқуққа айланади. Меросни ўрнатилган муддатда қабул қилиб олишга улгурмасдан вафот этган меросхўрга тегишли бўлган меросни қабул қилишга оид ҳуқуқ унинг меросхўрларига ўтиши қонунда назарда тутилган. Мероснинг бундай тарзда ўтиши мерос трансмиссияси деб номланади.

2. Мерос қабул қилиб олишга улгурмасдан вафот этган меросхўр трансмиттент деб, меросни қабул қилишга бўлган ҳуқуқ ўтган унинг меросхўри (меросхўрлари) эса трансмиссар (трансмиссарлар) деб номланади.

3. Мерос трансмиссияси трансмиттент қонун бўйича ёки васиятнома бўйича меросхўр бўлишига боғлиқ бўлмаган тарзда аҳамиятга эга бўлади. Меросни қабул қилишга бўлган ҳуқуқ трансмиттентнинг меросхўрларига қонун бўйича ўтади. Агар трансмиттент ўзининг барча мол-мулкани васият қилган бўлса, бу мулк трансмиттентнинг меросхўрларига васият бўйича ўтади. Шундай қилиб, трансмиттент ва трансмиссарлар ролида қонун бўйича меросхўрлар ҳам, васият бўйича меросхўрлар ҳам иштирок этишлари мумкин.

4. Мерос трансмиссияси тартибида меросни қабул қилишга бўлган ҳуқуқнинг ўтиши ҳақидаги қоидалар мерос очилгандан кейин уни қабул қилиб олишга улгурмасдан вафот этган меросхўрга васиятномада мерос қолдирувчи томонидан ворисдан кейинги ворис тайинланган ҳолларда қўлланилмайди. Ушбу ҳолатда мерос трансмиссияси тартибида меросни қабул қилишга бўлган ҳуқуқнинг ўтиши юз бермайди, ворисликка эса ворисдан кейинги ворис чақирилади.

5. Меросни қабул қилишга бўлган ҳуқуқ мулкий ҳуқуқ ҳисобланади ҳамда бошқа мулкий ҳуқуқлар қатори мерос таркибига киради. Мерос трансмиссияси бир марта содир бўлади, яъни агар мерос трансмиссиясига

кўра меросни қабул қилишга бўлган ҳуқуқ ўтган меросхўр уни амалга оширишга улгурмасдан вафот этса, мазкур ҳуқуқ тугатилади. Шунинг учун уни шахс билан ажралмас боғлиқ ҳуқуқ сифатида тушуниш керак.

6. Вафот этган меросхўрга тегишли бўлган меросни қабул қилиш ҳуқуқи унинг меросхўрлари томонидан умумий асосларда амалга оширилиши мумкин. Мероснинг бир қисмини мажбурий улуш сифатида қабул қилиб олиш ҳуқуқига эга бўлган меросхўр вафот этган ҳолларда мерос трансмиссияси юз бермайди, чунки меросдан мажбурий улуш олиш ҳуқуқи меросхўрнинг шахси билан ажралмас тарзда боғлиқдир.

1141-модда. Мерос қолдирувчининг меҳнатга қобилиятсиз боқимлари

Мерос қолдирувчининг вафотига қадар камида бир йил унинг қарамоғида бўлган ва у билан биргаликда яшаган меҳнатга қобилиятсиз шахслар қонун бўйича меросхўрлар жумласига киради. Қонун бўйича бошқа меросхўрлар бўлган тақдирда, меҳнатга қобилиятсиз боқимлар ворисликка чақириладиган наватнинг меросхўрлари билан биргаликда мерос оладилар.

Ушбу Кодекснинг 1136–1138-моддаларида кўрсатилган қонун бўйича меросхўрлар жумласига мансуб бўлган, бироқ ворисликка чақириладиган наватнинг меросхўрлари доирасига кирмайдиган меҳнатга қобилиятсиз шахслар, мерос қолдирувчи билан биргаликда яшаган-яшамаганликларидан қатъи назар, агар мерос қолдирувчининг вафотига қадар камида бир йил унинг қарамоғида турган бўлсалар, ана шу ворисликка чақириладиган наватнинг меросхўрлари билан биргаликда мерос оладилар.

Қонун бўйича бошқа меросхўрлар бўлган тақдирда, ушбу модда асосида ворисликка чақириладиган шахсларнинг ҳаммаси биргаликда кўпи билан мероснинг тўртдан бир қисмини мерос қилиб оладилар.

1. Шарҳланаётган моддада назарда тутилган тартибда ва шартларда қонун бўйича ворисликка чақириладиган меҳнатга қобилиятсиз боқимлар икки гуруҳга ажратилган. Биринчи гуруҳга иккинчи ва бешинчи наватдаги қонун бўйича меросхўрлар жумласига мансуб бўлган, бироқ ворисликка чақириладиган наватнинг қонун бўйича меросхўрлари доирасига

кирмайдиган меҳнатга қобилиятсиз боқимлар киради. Мазкур ҳолатда меҳнатга қобилиятсиз боқимлар ана шу ворисликка чақириладиган навбатнинг меросхўрлари билан биргаликда ва тенг тарзда қонун бўйича мерос оладилар

2. Иккинчи гуруҳга биринчи ва ундан кейинги навбатлардаги қонун бўйича меросхўрлар доирасига кирмайдиган меҳнатга қобилиятсиз боқимлар киради. Мазкур ҳолатда қонун бўйича бошқа меросхўрлар бўлган тақдирда меҳнатга қобилиятсиз боқимлар ворисликка чақириладиган навбатнинг меросхўрлари билан биргаликда ва тенг тарзда мерос оладилар. Агар қонун бўйича бошқа меросхўрлар бўлмаса, меҳнатга қобилиятсиз боқимлар бешинчи навбатдаги меросхўрлар сифатида мустақил тарзда мерос оладилар.

3. Мерос қолдирувчининг боқимида бўлган шахс деганда мерос қолдирувчининг тўлиқ қарамоғида бўлган ёки мерос қолдирувчидан олиб турган ёрдами унинг учун асосий ва доимий даромад манбаи бўлган меҳнатга қобилиятсиз шахсларни тушуниш керак. Бу ўринда агар кўрсатилган шахслар мерос қолдирувчининг вафотига қадар камида бир йил унинг қарамоғида бўлган бўлса, мерос қолдирувчининг боқимлари деб эътироф этилади. Айни вақтда улар мерос очилгангунга қадар камида бир йил давомида меҳнатга қобилиятсиз бўлишлари шарт эмас, уларнинг мерос очилган кунда меҳнатга қобилиятсиз эканлиги етарли ҳисобланади.

4. Агар меҳнатга қобилиятсиз боқим айни вақтда иккинчи ва ундан кейинги навбатлардаги меросхўрлар жумласига мансуб бўлса, уни ворисликка чақириладиган навбатнинг меросхўрлари доирасига кирмайдиган олдинги навбатлардаги меросхўрлар билан бирга ва тенг тарзда қонун бўйича ворисликка чақириш учун унинг мерос қолдирувчи билан биргаликда яшаган-яшамаганлиги аҳамиятга эга эмас.

5. Агар меҳнатга қобилиятсиз боқим биринчи ва ундан кейинги навбатлардаги қонун бўйича меросхўрлар доирасига кирмаса, уни ворисликка чақириладиган ана шу навбатнинг меросхўрлари билан бирга ва тенг тарзда ворисликка чақириш учун умумий шартлардан ташқари яна бир қўшимча шарт талаб этилади, айнан: у нафақат камида бир йил давомида мерос қолдирувчининг қарамоғида бўлган бўлиши, шунингдек камида бир йил мобайнида мерос қолдирувчи билан бирга яшаган бўлиши ҳам зарур. Ушбу ҳолатда вақт давомийлигининг кўрсаткичи мерос қолдирувчининг

қарамоғида бўлган муддатдан ташқари уларнинг бирга яшаган даври билан ҳам белгиланади.

6. Таъкидлаш керакки, шарҳланаётган моддада меҳнатга қобилиятсиз боқимлар олиши мумкин бўлган мероснинг тўртдан бир қисми назарда тутилган.

1142-модда. Меросдан мажбурий улуш олиш ҳуқуқи

Мерос қолдирувчининг вояга етмаган ёки меҳнатга қобилиятсиз болалари, шу жумладан фарзандликка олган болалари, шунингдек меҳнатга қобилиятсиз эри (хотини) ва ота-онаси, шу жумладан уни фарзандликка олганлар, васиятноманинг мазмунидан қатъи назар, қонун бўйича ворис бўлганларида улардан ҳар бирига тегиши лозим бўлган улушнинг камида ярмини (мажбурий улуш) мерос қилиб оладилар.

Мажбурий улуш олиш ҳуқуқига эга бўлган меросхўр бирон-бир асос бўйича меросдан оладиган ҳамма нарса, шу жумладан оддий уй жихозлари ва рўзғор буюмларидан иборат мол-мулкнинг қиймати ҳам, бундай меросхўр фойдасига қилинган васият мажбуриятининг қиймати ҳам мажбурий улушга қўшилади.

Меросдан мажбурий улуш олиш ҳуқуқига эга бўлган меросхўр учун васиятномада белгиланган ҳар қандай чеклашлар ва шартлар унга тегадиган мероснинг мажбурий улушдан ортиқча қисмига нисбатангина ҳақиқийдир.

1. Меросдан мажбурий улуш олиш ҳуқуқи, агар бу қонун бўйича бошқа меросхўрларнинг мол-мулкнинг ушбу қисмига бўлган ҳуқуқлари камайишига олиб келса ҳам, мерос мол-мулкнинг васият қилинмай қолган қисмидан қаноатлантирилади. Меросдан мажбурий улуш олиш ҳуқуқини амалга ошириш учун мол-мулкнинг васият қилинмаган қисми етарли бўлмаган ҳолатда эса мол-мулкнинг васият қилинган қисмидан қаноатлантирилади.

2. Мажбурий улушга бундай ҳуқуққа эга бўлган меросхўр бирон-бир асос бўйича меросдан оладиган ҳамма нарса, шу жумладан ушбу меросхўр фойдасига қилинган васият мажбуриятининг қиймати ҳам қўшилади

3. Мажбурий мерос улуши олиш ҳуқуқига эга бўлган меросхўрлар доираси шарҳланаётган модда билан белгиланган. Кўрсатилган меросхўрлар

(мерос қолдирувчининг вояга етмаган ёки меҳнатга қобилиятсиз болалари (шу жумладан, фарзандликка олганлари), шунингдек меҳнатга қобилиятсиз эри (хотини) ва ота-онаси (фарзандликка олганлар) васиятномаининг мазмунидан қатъи назар, қонун бўйича ворис бўлганларида улардан ҳар бирига тегиши лозим бўлган улушнинг камида ярмини мерос қилиб оладилар

4. Ушбу шахс васият қилувчи томонидан васиятномада мерос ҳажми ворислар ўртасида тақсимланашига боғлиқ бўлмаган ҳолда мажбурий улуш олиш ҳуқуқига эга бўлади. Ҳатто васият қилувчи қонуний меросхўрларни ворисликдан четлатган ҳолларда ҳам улар меросдан ўз мажбурий улушини олишга ҳақли бўладилар. Мажбурий улуш миқдорини белгилашда мерос очилган вақтдаги (кўпчилик нотўғри ўйлаганидек, васиятнома тузилган кундаги эмас) қонун бўйича барча меросхўрлар, жумладан васият қилувчи томонидан ворислик ҳуқуқидан маҳрум қилинган меросхўрлар ҳам ҳисобга олинади. Мажбурий улуш миқдори оддий уй ва рўзғор предметларидан иборат бўлган мерос мол-мулкнинг қийматини инобатга олган ҳолда белгиланади. Васиятномада ворисларнинг меросдан мажбурий улуш олиш ҳуқуқи бузилганда унинг ушбу қисми ҳақиқий эмас деб топилади.

1143-модда. Мерос олишда эрнинг (хотиннинг) ҳуқуқи

Васиятнома ёки қонун бўйича эрга (хотинга) тегишли бўлган ворислик ҳуқуқи унинг мерос қолдирувчи билан никоҳдаги ҳолатига боғлиқ бошқа мулкрий ҳуқуқларига, шу жумладан никоҳда бўлиб, биргаликда орттирилган мол-мулкнинг муайян қисмига нисбатан бўлган мулк ҳуқуқига дахл қилмайди.

1. Агар эр ва хотин ўртасидаги шартномада мол-мулк масаласи юзасидан бошқача тартиб белгиланмаган бўлса, умумий қоидага кўра, эр ва хотин никоҳда бўлиб, орттирган мол-мулк умумий биргаликдаги мулк ҳисобланади.

2. Шарҳланаётган модданинг нормалари қонун бўйича ҳам, васиятнома бўйича ҳам ворислик ҳолатларига тааллуқли бўлиб, никоҳ шартномаси тузмаган, яъни мол-мулк режимини ўзгартирмаган эр-хотинларнинг ҳуқуқларини белгилайди.

3. Эр-хотиндан бири вафот этган ҳолатда биргаликдаги мулк муносабатлари тугалланади ва мол-мулкни тақсимлаш амалга оширилади. Улуш-

лар тенг деб ҳисобланганлиги сабабли мерос кўлами умумий биргаликдаги мол-мулкнинг ярмини ташкил этади. Шундай қилиб, масалан, қонун бўйича ворисликда хотини, ўғли ва қизи бўлган мерос қолдирувчининг ўлиmidан кейин улар мерос қолдирувчига тегишли бўлган мол-мулкнинг 1/3 қисмини оладилар, бу эса эр-хотин умумий мол-мулкнинг 1/2 қисмини ташкил этади.

4. Шунга эътибор қаратиш зарурки, эр ва хотин бир кунда вафот этган ҳолатда ворислик бошқача тартибда амалга оширилади. Бир кунда вафот этган эр ва хотин (коммириентлар) биридан кейин иккинчиси мерос олиш ҳуқуқига эга бўлмайдилар. Масалан, агар эр ва хотин коммириентлар бўлиб, эрнинг акаси ёки укаси бўлса (бошқа меросхўрлар бўлмаганда), эр-хотин мол-мулкнинг 1/2 қисми (эрнинг улуши) ушбу ака ёки укага ўтади, мол-мулкнинг иккинчи ярми (хотиннинг улуши) эса эгасиз мулк бўлиб ҳисобланади.

5. Эр ва хотиндан бири вафот этган ҳолатда ворислик ҳақидаги масалани ҳал қилишда муайян мол-мулк улардан ҳар бирининг ўз мулки эканлигини ҳисобга олиш зарур. Булар эр ёки хотинга никоҳга киргунга қадар тегишли бўлган мулк, совға сифатида ёки ворислик бўйича олинган мулк, ҳашам ва зеби-зийнат предметларни истисно этган ҳолда шахсий фойдаланишдаги ашёлар (кийим, оёқ кийим ва ҳоқ.) ҳисобланади.

6. Агар эр ва хотин ўртасидаги шартнома улушли мулк режимини ўрнатган бўлса, шубҳасиз, алоҳида муаммолар келиб чиқмайди, яъни вафот этган эр (хотин)нинг улуши мерос бўлади.

7. Шарҳланаётган модда фуқаролар Оила кодекси нормаларига мувофиқ эр-хотин бўлган ҳолларда, яъни рўйхатдан ўтган никоҳда бўлгандагина қўлланилади. Агар никоҳ фақатгина амалда бўлган бўлса, биргаликда яшаб орттирилган мол-мулк фуқаролик-ҳуқуқий маънода умумий бўлмайди ҳамда амалдаги эр-хотиннинг ҳар бирига тегишли бўлади.

1144-модда. Қонун бўйича мерос олинганида меросни муҳофаза қилиш ва уни бошқариш

Мол-мулкнинг бир қисми васиятнома бўйича мерос қилиб олинган тақдирда, мерос қолдирувчи томонидан тайинланган васиятнома

ижрочиси бутун меросни, шу жумладан унинг қонун бўйича ворислик тартибида ўтадиган қисмини ҳам муҳофаза қилади ва бошқаради.

Ушбу Кодекснинг 1131-моддасига мувофиқ васиятнома бўйича меросхўрлар ёки суд томонидан тайинланган васиятнома ижрочиси, агар қонун бўйича меросхўрлар мероснинг қонун бўйича ворислик қилиш тартибида ўтадиган қисмига нисбатан кўрсатилган мажбуриятларни ижро этиш учун мерос бошқарувчисини тайинлашни талаб қилмасалар, умуман бутун меросни муҳофаза қилиш ҳамда уни бошқариш мажбуриятларини амалга оширади.

Меросни бошқарувчи қонун бўйича меросхўрлардан бир ёки бир нечтасининг илтимосига биноан мерос очилган жойдаги нотариус томонидан тайинланади. Меросни бошқарувчи тайинланишига ёки бу иш учун танланган номзодга рози бўлмаган қонун бўйича меросхўр меросни бошқарувчи тайинланишига қарши судга мурожаат этишга ҳақли.

Агар қонун бўйича меросхўрлар бўлмаса ёки номаълум бўлса, маҳаллий давлат ҳокимияти органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи меросни бошқарувчи тайинланишини сўраб нотариусга мурожаат этиши лозим. Қонун бўйича меросхўрлар ҳозир бўлганлари тақдирда, уларнинг талаби билан меросни бошқарувчи мерос ҳисобидан зарур бўлган харажатлар ва оқилона ҳақ тўланган ҳолда чақириб олиниши мумкин.

Меросни бошқарувчи ушбу Кодекснинг 1131-моддасида назарда тутилган ваколатларни, агар қонун бўйича ворислик хусусиятларидан бошқача тартиб келиб чиқмаса, васиятномани ижро этишга нисбатан амалга оширади.

Меросни бошқарувчи меросни муҳофаза қилиш ва уни бошқаришга доир зарур харажатларни мерос ҳисобидан ундириш, агар меросхўрлар билан келишувида бошқа тартиб назарда тутилган бўлмаса, ҳақ ҳам олиш ҳуқуқига эгадир.

1. Мерос мол-мулкни муҳофаза қилиш мерос меросхўрлар томонидан қабул қилингунга қадар уни сақлаш мақсадида меросхўрлар, васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчилар ва мерос колдирувчининг кредиторлари манфаатини кўзлаб амалга оширилади.

2. Мерос очилган жойдаги нотариус ўз ташаббусига кўра, меросхўр ёки меросхўрларнинг аризаси, маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ёки

фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари мурожаатлари бўйича мерос мол-мулкни муҳофаза қилиш юзасидан чораларни кўрадилар.

3. Мерос мол-мулкни муҳофаза қилиш меросни қабул қилиш учун белгиланган муддат тугагунга қадар давом этади.

4. Мерос мол-мулкни муҳофаза қилиш харажатлари меросхўрлар томонидан уларнинг меросдаги улушига мувофиқ копланди.

5. Агар ворислик нафақат васиятнома бўйича, шунингдек қонун бўйича ҳам амалга оширилаётган бўлса, мерос қолдирувчи тайинлаган васиятнома ижрочиси бутун меросни муҳофаза қилиш чораларини кўради.

6. Қонун бўйича меросхўрлар мероснинг қонун бўйича васият қилинган қисмини муҳофаза қилиш чораларини кўрадиган бошқа шахсни тайинлаш ҳуқуқига эга.

7. Агар мерос таркибида унинг тегишли ҳолатда бўлишини таъминлаш учун сақлаш, парвариш қилиш ва бошқа фактик ёки юридик ҳаракатларни амалга ошириш талаб этиладиган мол-мулк бўлса, меросхўрлар ёки васиятнома ижрочиси бўлмаган ҳолатда нотариус бошқа шахс билан меросни бошқариш ҳақида шартнома тузади.

8. Меросни бошқарувчи шахс мерос қабул қилингунга ёки меросхўрлар келгунга қадар меросни сақлашга қаратилган ҳар қандай зарурий ҳаракатларни амалга ошириш ҳуқуқига эга. Ушбу шахс ўз вазифаларини бажарганлик учун ҳақ олишга ҳақли.

69-БОБ. МЕРОСНИ ЭГАЛЛАШ

1145-модда. Умумий қоидалар

Меросхўр ўзига тегиши лозим бўлган меросни ёки унинг бир қисмини (улушини) олиш ҳуқуқига, агар у кейинчалик меросдан воз кечмаса, ворислик ҳуқуқидан маҳрум этилмаса ва уни меросхўр этиб тайинлаш тўғрисидаги васият фармойиши ҳақиқий эмас деб топилиши натижасида мерос олиш ҳуқуқини йўқотмаса, мерос очилган вақтдан эътиборан эга бўлади.

1. Қабул қилинган мерос меросхўрларга айнан бир вақтда ўтади. Бу ҳуқуқий ворислик ҳуқуқ ва мажбуриятлар тегишли бўлган шахслар ўзгарганда ушбу ҳуқуқ ва мажбуриятлар мавжудлигининг узлуксизлигини назарда тутиши билан боғлиқ. Ҳуқуқ ва мажбуриятлар ўтишининг бундай ягона вақти мерос очилган кун деб эътироф этилади, яъни меросни қабул қилиш ҳаракатига орқага қайтиш кучи берилган. Меросни қабул қилган меросхўр уни қабул қилиш вақти ва услубига боғлиқ бўлмаган ҳолда айнан мерос очилган кундан эътиборан мол-мулкнинг эгаси, мулкий ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг соҳиби бўлади.

2. Мерос мол-мулкка бўлган ҳуқуқнинг юзага келиш вақти ҳақидаги қоида давлат рўйхатидан ўтиш муддатига боғлиқ эмас (бундай ҳуқуқ давлат рўйхатидан ўтиши лозим бўлганда).

3. Мерос очилган вақт билан уни қабул қилиш вақти ўртасида муайян давр ўтиши сабабли мерос мол-мулкнинг ҳуқуқий режими ўз хусусиятларига эга бўлади. Мазкур даврда у ҳали муайян мулкдорга тегишли бўлмайди ва турган, яъни мулкдорни «кутаётган» мерос ҳисобланади.

Меросни қабул қилган меросхўр ҳам мерос мол-мулкнинг ўзига, ҳам ундан келадиган барча даромадларга бўлган ҳуқуқни қўлга киритади. Айни вақтда у мерос очилган кундан бошлаб мерос мол-мулкни сақлаш бўйича барча харажатларни ўз зиммасига олади.

4. Ворисликка чакирилган, яъни қонун ёки васиятнома асосида меросни олишга бўлган ҳуқуқни қўлга киритган шахс меросхўр ҳисобланади. Мерос очилиши натижасида меросхўрда мерос таркибига қирадиган мол-мулкнинг

мулкдори ёки мулкӣ ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг соҳиби бўлиш ёхуд ушбу ҳуқуқларни муайян шаклда тасарруф этиш имконияти юзага келади.

5. Меросни қабул қилиш — бу индивидуал ҳаракатдир. Агар ворисликка бир неча меросхўрлар чақирилса, уларнинг ҳар бири меросни қабул қилиш бўйича хоҳиш-иродасини билдириши шарт.

1146-модда. Меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисида гувоҳнома бериш

Мерос очилган жойдаги нотариус меросхўрнинг илтимосига кўра унга меросга бўлган ҳуқуқи тўғрисида гувоҳнома бериши шарт.

Меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги гувоҳнома мерос очилган кундан эътиборан олти ой ўтганидан кейин берилади.

Қонун бўйича мерос олинганида ҳам, васиятнома бўйича мерос олинганида ҳам, агар нотариус тегишли мол-мулкка ёхуд бутун меросга нисбатан гувоҳнома беришни сўраб мурожаат этган шахслардан бошқа меросхўрлар йўқлиги тўғрисида маълумотларга эга бўлса, гувоҳнома юқорида кўрсатилган муддат тугамасидан олдин берилиши мумкин.

1. Меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисида гувоҳнома бериш ҳақидаги ариза икки вазифани бажаради: у меросхўрнинг меросни қабул қилишга бўлган хоҳишини тасдиқлайди ҳамда айни бир вақтда меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги гувоҳномани бериш учун асос бўлади.

2. Меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги гувоҳнома меросхўрнинг (бир неча меросхўрларнинг) вафот этган фуқарога тегишли аниқ мол-мулкка ёки аниқ мол-мулкдаги улушга бўлган ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжат ҳисобланади.

3. Меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисида гувоҳнома бериш нотариал ҳаракатлардан бири ҳисобланади. У фақат мерос очилган жойда амалга оширилади.

4. Меросни қабул қилиш муддатларига аниқ риоя этишнинг белгила-ниши ва талаб қилиниши мерос мол-мулкка бўлган ҳуқуқларда аниқликни, пировардида, фуқаролик муомаласининг барқарорлигини таъминлаш зарурати билан асосланади.

Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисмида мерос очилган жой-даги нотариус гувоҳнома мерос очилган кундан эътиборан олти ой

ўтганидан кейин меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисида гувоҳнома бериши шартлиги белгиланган. Бевосита мерос очилиши натижасида ворисликка чақирилган меросхўрлар ушбу муддат давомида меросни қабул қилишлари мумкин.

5. Мероснинг очилиши куни ва меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисида гувоҳнома бериладиган кун ўртасида олти ойлик муддатнинг белгила-ниши меросни қабул қилиш муддатлари билан боғлиқ. Ушбу муддатнинг ўтиши билан ўртасида мерос мол-мулк тақсимланадиган ва меросни қабул қилиб оладиган меросхўрлар доирасини аниқ белгилаш мумкин.

Мазкур муддатлар давомида меросни муҳофаза қилиш ва бошқариш бўйича чоралар кўрилади.

6. Шарҳланаётган моддада меросхўрлар доираси ҳақида етарли маълумотлар бўлган тақдирда меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги гувоҳномани муддатидан илгари бериш имконияти назарда тутилган. Бироқ нисбатан кейинроқ меросни қабул қилиши мумкин бўлган меросхўрлар ҳақидаги маълумотларнинг тўлиқ эмаслиги хавфи ҳар доим мавжуд. Гувоҳноманинг олинганлиги эса меросхўрга, ҳатто инсофли меросхўрга ҳам мол-мулкни ўз ихтиёрига кўра тасарруф қилиш имконини беради. Мазкур ҳолатда муддатидан илгари берилган гувоҳномага киритилмай қолган меросхўр фақатгина асоссиз орттирилган бойликни қайтаришни талаб қила олади. Ҳатто мерос мол-мулк ҳали ҳам мавжуд бўлсада, берилган гувоҳномани бекор қилишга зарурат юзага келади. Шу муносабат билан, меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги гувоҳномани бериш камдан-кам ҳолларда муддатидан илгари амалга оширилади.

1147-модда. Меросдан воз кечиш ҳуқуқи

Меросхўр мерос очилган кундан эътиборан исталган вақда меросдан воз кечишга ҳақли.

Меросдан воз кечиш меросхўр томонидан мерос очилган жойдаги нотариусга ариза бериш орқали амалга оширилади.

Агар ишончномада вакил орқали меросдан воз кечиш ваколати махсус назарда тутилган бўлса, меросдан шу тарзда воз кечилиши мумкин.

Меросдан воз кечиш кейинчалик бекор қилиниши ёки қайтариб олиниши мумкин эмас.

1. Меросдан воз кечиш қонунга асосан меросга бўлган ҳуқук тўғрисидаги гувоҳномани беришга ваколатли мерос очилган жойдаги нотариусга меросхўрнинг меросдан воз кечиш ҳақида ёзма ариза бериши орқали амалга оширилади.

2. Меросдан воз кечиш бир томонлама битим бўлиб, унинг таъсирида қонун бўйича ёки васиятнома бўйича меросхўр ҳисобланган ва меросдан воз кечган шахсда ворислик ҳуқуқи тугалланади ҳамда ушбу ҳуқук бошқа шахсларда пайдо бўлади.

3. Шарҳланаётган модда билан қайси вақтдан бошлаб меросдан воз кечиш мумкинлиги белгиланган (мерос очилган кун). Бироқ шахс қайси вақтгача меросдан воз кечиш ҳуқуқига эга бўлиб турадиган якуний муддат кўрсатилмаган, яъни унинг чегараси ўрнатилмаган. Бошқа мамлакатлар қонунчилигида меросдан воз кечишнинг муайян муддатлари мавжуд. Шарҳланаётган модда нормаларидан келиб чиқиб, мерос очилган кундан бошлаб олти ой ўтиши билан меросни қабул қилгандан кейин ҳам меросдан воз кечиш имконияти мавжудлигини айтиш мумкин.

4. Шарҳланаётган моддада ўрнатилган меросдан воз кечишни амалга ошириш тартиби ариза бериш орқали меросни қабул қилиш тартиби билан ўхшаш: меросдан воз кечиш ҳақидаги ариза билан мурожаат қилиш лозим бўлган шахс кўрсатилган, вакил орқали меросдан воз кечиш ҳақида ариза бериш имконияти ва тартиби белгиланган. Вакил орқали меросдан воз кечишга йўл қўйилади. Бунда ҳар қандай шахс эмас, фақат ишончнома билан ваколат берилган шахс вакил ҳисобланади. Ишончнома Фуқаролик кодексининг қоидаларига мувофиқ тасдиқланиши ва унда ушбу воз кечишга бўлган ваколат махсус назарда тутилиши шарт.

5. Шарҳланаётган модда билан меросдан воз кечишнинг қатъийлиги принципи белгиланган: ўрнатилган тартибда меросдан воз кечган меросхўр амалга оширилган воз кечишни қайтариб олиш ёки ўзгартириш ҳуқуқига эга бўлмайди.

1148-модда. Меросдан воз кечиш ҳуқуқининг чекланиши

Агар меросхўр васиятнома бўйича ҳам, қонун бўйича ҳам ворисликка чақирилса, у ана шу асосларнинг бири ёки ҳар иккаласи бўйича ўзига тегишли бўлган меросдан воз кечишга ҳақли.

Меросхўр улушнинг ортиши ҳуқуқи бўйича ўзига тегишли бўлган меросдан, мероснинг қолган қисмига ворисликдан қатъи назар, воз кечишга ҳақли.

Меросхўр меросдан воз кечганида васиятнома бўйича ёки қонун бўйича меросхўрлар жумласидан бўлмиш бошқа шахслар фойдасига воз кечаётганини кўрсатишга ҳақли.

Ушбу моддада назарда тутилган ҳоллардан ташқари мероснинг муайян қисмидан воз кечилишига, меросдан изоҳотлар билан ёки шартлар қўйиб воз кечилишига йўл қўйилмайди.

1. Шарҳланаётган моддада ҳуқуқий ворисликнинг универсаллиги принципининг мазмунига эътибор қаратилган. Ворислик бир асос доирасида яхлит сифатида кўрилади. Шу муносабат билан, агар меросхўр турли асосларга кўра ворисликка чақирилса, меросни қабул қилишдаги каби у ана шу асосларнинг биттаси, бир нечаси ёки барчаси бўйича ўзига тегишли бўлган меросдан воз кечишга ҳақли.

2. Кодексда ворисликка чақирилган меросхўрларнинг меросдан бошқа шахслар фойдасига (йўналтирилган воз кечиш) ёки воз кечиш қайси шахснинг фойдасига амалга оширилаётганлигини кўрсатмасдан воз кечиш (мутлақ воз кечиш) ҳуқуқи белгиланган.

3. Мазкур ҳуқуқнинг мазмунини очиб, қонун меросхўрнинг бошқа шахслар фойдасига меросдан воз кечиш ҳуқуқини белгилайди.

Меросхўр айнан ушбу мерос қолдирувчининг меросхўрлари фойдасига меросдан воз кечиши мумкин. Бунда меросхўр фойдасига меросдан воз кечиши мумкин бўлган шахсларни танлашда улар ворисликка чақириладиган асослар билан боғлиқ бўлмайди. Улар васиятнома бўйича меросхўрлар ҳам, ҳар қандай навбатдаги қонун бўйича меросхўрлар ҳам, жумладан тақдим этиш ҳуқуқи бўйича ворисликка чақириладиган шахслар (мазкур ҳуқуқ бўйича, масалан, мерос қолдирувчининг набиралари ва авлодлари мерос оладилар) ҳам бўлиши мумкин.

4. Меросдан воз кечиш бир неча меросхўрлар фойдасига амалга оширилиши мумкинлигини инобатга зарур. Меросхўр фойдасига меросдан воз кечадиган шахсларнинг улушини белгилашга, бунда улушларни тенг ёки турли хил миқдорда ўрнатишга ҳақли.

5. Меросдан изоҳотлар билан ёки шартлар қўйиб воз кечилишига йўл қўйилмайди. Бошқача қилиб айтганда, воз кечиш сўзсиз ва узил-

кесил бўлиши шарт, чунки бунинг натижасида у ўзгартирилиши, бекор қилиниши мумкин эмас.

б. Умумий қоидага қўра, мероснинг муайян қисмидан воз кечишга ҳам йўл қўйилмайди. Бирок ушбу қоидадан бир қатор жиддий истиснолар мавжуд.

Агар меросхўр бирданига бир неча асослар бўйича ворисликка чақирилса, бир асос бўйича меросни қабул қилишдан воз кечишга йўл қўйилади. Мазкур ҳуқуқ, масалан, қуйидаги ҳолларда юзага келади:

меросхўр қонун бўйича ворисликка чақирилганда ва бир вақтнинг ўзида унга мероснинг муайян қисми васият қилинганда;

меросхўр васиятнома бўйича меросхўр бўлганда ва шу билан бир вақтнинг ўзида мерос трансмиссияси тартибида меросхўр бўлганда;

меросхўр қонун бўйича меросхўр бўлганда ва шу билан бир вақтнинг ўзида мерос трансмиссияси тартибида меросхўр бўлганда;

Юқорида кўрсатиб ўтилган ҳолларда меросхўр қуйидагилардан воз кечишга ҳақли:

ёки ворисликнинг бир асосидан (масалан, у ўзига васият қилинган мол-мулкдан воз кечади, лекин қонун бўйича меросхўр сифатида ўзига тегишли бўлган мол-мулкдан воз кечмайди);

ёки бир неча асослардан (масалан, меросхўр қонун бўйича ҳам, васият бўйича ҳам, мерос трансмиссияси тартибида ҳам ворисликка чақирилган, лекин у кейинги иккита асос бўйича ўзига тегиши керак бўлган меросдан воз кечишга қарор қилади);

ёки бирданига барча асослар бўйича. Кўрсатиб ўтилган ҳолатларнинг хоҳлаган бирида мероснинг муайян қисмидан воз кечиш мавжуд (бунда мол-мулкнинг меросхўр воз кечган у ёки бу қисми ворисликнинг у ёки бу асосига тўғри келади).

Мероснинг муайян қисмидан воз кечиш бутун меросдан воз кечишдаги каби тартибда амалга оширилади.

1149-модда. Васият мажбуриятини қабул қилиб олишдан воз кечиш ҳуқуқи

Васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчи васият мажбуриятдан воз кечишга ҳақли. Қисман воз кечишга, изохотлар билан, шартлар қўйиб ёки бошқа шахснинг фойдасига воз кечишга йўл қўйилмайди.

Ушбу моддада назарда тутилган ҳуқуқ айти бир пайтнинг ўзида ҳам меросхўр, ҳам васият мажбуриятини қабул қилиб олувчи ҳисобланган шахснинг меросдан воз кечиш ҳуқуқига боғлиқ бўлмайди.

Агар васият мажбуриятини қабул қилиб олувчи ушбу моддада назарда тутилган ҳуқуқдан фойдаланган бўлса, зиммасига васият мажбурияти юклатилган меросхўр бу мажбуриятни бажаришдан озод бўлади.

1. Шарҳланаётган модда васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчига васият мажбуриятини қабул қилиб олишдан воз кечиш ҳуқуқини беради.

Васият мажбурияти натижасида зиммасига ушбу мажбурият юклатилган меросхўр ва васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчи ўртасида мажбуриятга оид муносабатлар келиб чиқади.

2. Васият мажбуриятини қабул қилиб олишдан воз кечиш мажбуриятга оид муносабатларнинг тугалланиши билан чекланмайди: у ворислик муносабатлари билан боғлиқ оқибатларни келтириб чиқаради.

3. Васият мажбуриятини қабул қилиб олишдан воз кечиш ворислик ҳуқуқий муносабатлардаги бошқа барча бир томонлама битимлар каби фақат қатъий ва шартларсиз бўлиши мумкин.

4. Ворисликка чақириш натижасида келиб чиқадиган муносабатлар ва васият мажбурияти натижасида юзага келадиган муносабатлар турли хил ҳуқуқий табиатга эга. Биринчи ҳолатда ворисликка, иккинчисида эса у билан боғлиқ бўлган мажбуриятга оид ҳуқуқий муносабатлар ҳақида сўз юритилади. Ушбу муносабатлар васият мажбурияти юзасидан ҳуқуқ олувчи бир вақтнинг ўзида меросхўр бўлган ҳолларда ҳам мустақил ҳисобланади.

1150-модда. Мероснинг тақсимланиши

Меросни қабул қилиб олган қонун бўйича меросхўрлардан исталган бири мероснинг тақсимланишини талаб қилишга ҳақли.

Меросни тақсимлаш меросхўрларнинг келишувига кўра ўзларига тегишли улушларга мувофиқ, келишувга эришилмаган тақдирда эса,
– суд тартибида амалга оширилади.

Ушбу модданинг қоидалари барча мерос ёки унинг бир қисми меросхўрларга улушларда муайян мол-мулк қўрсатилмасдан васият қилинган ҳолларда меросни васиятнома бўйича меросхўрлар ўртасида тақсимлашга нисбатан қўлланилади.

1. Умумий улушли мулк бўлган мерос мол-мулк меросхўрлар ўртасидаги келишувга кўра тақсимланиши мумкин. Тақсимлашда ушбу меросни қабул қилган барча меросхўрлар эмас, улардан фақатгина мол-мулкка умумий улушли мулк ҳуқуқи пайдо бўлганлари иштирок этиши мумкин.

2. Мол-мулкни бўлиш барча мол-мулкнинг умумий мулк ҳамма иштирокчилари ўртасида уларга тегишли улушларга мувофиқ ҳақиқий тақсимланишини назарда тутаяди ҳамда бу умумий мулкнинг тугалланишига олиб келади. Ваҳоланки, ажратиб олиш қолган умумий мол-мулкка бошқа иштирокчиларнинг умумий мулкни сақлаб қолган ҳолда фақат бир ёки бир неча иштирокчиларга мол-мулкнинг муайян қисмини ҳақиқий ажратиб беришдан иборат.

3. Меросхўр бошқа меросхўрлардан улушли мулк бўлган мерос мол-мулкдаги ўз улуши ажратиб берилишини талаб қилиш ҳуқуқига эга. Мазкур нормани ўз улуши ажратиб берилишини фақат суд тартибида талаб қилишга бўлган ҳуқуқ сифатида шарҳламаслик керак.

Мазкур норма улушли мулк иштирокчиси ўз улушини ажратиб бериш ҳақидаги ниятини бошқа мулкдорлар билан келишишга мажбур эмаслигини таъкидлашга қаратилган. Агар улушни ажратиш услуби ва шартлари бундай келишувни талаб қилса ҳамда мазкур келишувга эришилсагина, улушли мулкнинг тегишли иштирокчиси судга мурожаат қилиши керак.

1151-модда. Ҳозир бўлмаган меросхўрларнинг ҳуқуқлари

Агар меросхўрлар орасида турган жойи номаълум шахслар бўлса, қолган меросхўрлар, васиятномани ижро этувчи (мерос бошқарувчиси) ва нотариус уларнинг турган жойини аниқлаш ҳамда уларни ворисликка чақириш юзасидан зарур чораларни кўришлари шарт.

Агар турган жойи аниқланиб, мерос олишга чақирилган-у, лекин ҳозир бўлмаган меросхўр меросдан воз кечмаган бўлса, қолган меросхўрлар меросни тақсимлаш ниятлари тўғрисида уни хабардор қилишлари шарт. Агар ҳозир бўлмаган меросхўр хабар қилинган пайтдан эътиборан уч ой ичида қолган меросхўрларни меросни тақсимлаш ҳақидаги келишувда иштирок этиш истаги тўғрисида хабардор қилмаса, қолган меросхўрлар ҳозир бўлмаган меросхўрга

тегишли бўлган улушни ажратиб, ўзаро келишувга кўра мерос тақсимотини амалга оширишга ҳақлидирлар

Агар ҳозир бўлмаган меросхўрнинг турган жойи мерос очилган кундан эътиборан бир йил мобайнида аниқланмаса ва унинг меросдан воз кечиши тўғрисида маълумотлар бўлмаса, қолган меросхўрлар мерос тақсимотини ушбу модданинг иккинчи қисми қоидалари бўйича амалга оширишга ҳақлидирлар.

Ҳомила бўлган, бироқ ҳали туғилмаган меросхўр бўлса, меросни тақсимлаш бундай меросхўр туғилганидан кейингина амалга оширилиши мумкин.

Агар ҳомила ҳолида бўлган, бироқ ҳали туғилмаган меросхўр тирик туғилса, қолган меросхўрлар унга тегишли бўлган мерос улушини ажратган ҳолдагина меросни тақсимлашни амалга оширишга ҳақлидирлар. Мерос тақсимотида чақалоқнинг манфаатларини ҳимоя қилиш учун васийлик ва ҳомийлик органининг вакили таклиф этилиши лозим.

1. Меросхўрлар орасида турган жойи номаълум шахслар бўлган ҳолларда унинг турган жойини аниқлаш ҳамда уни ворисликка чақириш юзасидан зарур чоралар кўрилиши шарт. Бироқ ҳозир бўлмаган меросхўрнинг турган жойини аниқлаш учун айнан қандай чоралар кўрилиши зарурлиги қонун билан назарда тутилмаган. Лекин шарҳланаётган моддада ушбу чораларни кўришга мажбур бўлган шахслар рўйхати кўрсатилган.

2. Ҳозир бўлмаган шахснинг турган жойи аниқланган, лекин олти ой давомида у меросни қабул қилишдан воз кечмаган ҳолларда қолган меросхўрлар мол-мулкни тақсимлаш ниятлари тўғрисида уни хабардор қилишлари шарт. Дастлаб ҳозир бўлмаган меросхўр хабарномага муносабат кўрсатмаган ва уч ой ичида мерос мол-мулкни тақсимлашда иштирок этиш истагини билдирмаганда, мазкур мол-мулк қолган меросхўрлар ўртасида ҳозир бўлмаган меросхўрга тегишли бўлган улушни ажратиб, ўзаро келишувга кўра тақсимланиши мумкин.

3. Агар ҳозир бўлмаган шахснинг турган жойи бир йил мобайнида аниқланмаса, мол-мулкни тақсимлаш худди шу тарзда амалга оширилиши мумкин.

4. Шарҳланаётган модда мерос қолдирувчининг тириклигида ҳомила бўлган ва мерос очилгандан кейин тирик туғилган меросхўрларнинг қонуний манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган.

5. Ҳали туғилмаган шахсда ҳуқуқ лаёқатининг йўқлиги мерос ворислиги ҳолатларига унинг манфаатлари бўйича қонуний вакиллик каби анъанавий фуқаролик-ҳуқуқий механизмларни қўллаш имконини бермайди, балки қонуннинг тўғридан-тўғри кўрсатмасини талаб этади.

Бола тирик туғилган ҳолларда мерос мол-мулкни тақсимлаш туғилган меросхўрга тегишли бўлган улушни инобатга олган тарзда амалга оширилади.

Модданинг шарҳланаётган қисми қоидаларига ҳилоф равишда, яъни мерос қолдирувчининг тириклигида ҳомила бўлган меросхўр туғилгунга қадар амалга оширилган меросни тақсимлаш қонун талабларига тўғри келмайдиган ўз-ўзидан ҳақиқий бўлмаган битим ҳисобланади.

6. Меросхўрлар тақсимлаш ҳақидаги келишувни тузишда ўз ихтиёри бўйича ва манфаати учун ҳаракат қилиб, тақсимлаш шартларини, жумладан ўзлари ўртасида мерос мол-мулкни натура шаклида тақсимлашни белгилашда мустақил эканлиги ҳолатини инобатга олган ҳолда, қонун мерос қолдирувчининг тириклигида ҳомила бўлган туғилмаган меросхўрнинг манфаатларини ҳимоя қилишга алоҳида эътибор қаратади. Шу муносабат билан, қонун мол-мулкни тақсимлашда васийлик ва ҳомийлик органи вакилининг мажбурий иштирокини белгилайди.

1152-модда. Корхонага ворислик

Агар мерос таркибига кирадиган корхонанинг меросни қабул қилиб олган барча меросхўрлари келишувида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, бундай мерос натура ҳолида тақсимланмайди ва меросхўрларга тегишли бўлган улушларга мувофиқ уларнинг умумий улушли мулкига айланади.

1. Корхона мулкӣ комплекс сифатида тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш учун мўлжалланган. Корхона эгаси бўлган тадбиркор фаолиятнинг рўйхати қонунчиликда белгилаб қўйиладиган айрим турлари билан фақат махсус рухсатнома (лицензия) асосида шуғулланиши мумкин. Агар мерос қолдирувчи лицензияланадиган фаолиятни амалга оширган бўлса, корхона таркибига унинг кредиторлари олдидаги бундай фаолият билан боғлиқ бўлган мажбуриятлари кириши мумкин.

Мерос қолдирувчининг лицензияланадиган фаолиятни амалга ошириш ҳуқуқи меросни тақсимлашда корхонани олган меросхўрга ўтмайди. Бирок

корхона таркибида меросхўрга ўтган мажбурият билан боғлиқ фаолиятни амалга ошириш учун рухсатнома (лицензия)нинг меросхўрда бўлмаслиги уни ушбу мажбуриятларни бажаришдан ҳамда уларни бажармаганлик ёки лозим даражада бажармаганлик учун жавобгарликдан озод этмайди.

2. Агар меросхўрларнинг келишуви билан бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, мерос қилинган корхона тақсимланмайди ва меросхўрларга тегишли бўлган улушларга мувофиқ уларнинг умумий улушли мулкига айланади.

3. Меросхўрларнинг умумий улушли мулкига ўтган корхонага нисбатан Фуқаролик кодексининг умумий улушли мулк ҳақидаги қоидалари қўлланилади.

4. Таъкидлаш керакки, меросхўрларнинг келишуви билан мол-мулкни тақсимлашда камроқ улуш олган меросхўрларга компенсация тўлаган ҳолда корхонани бир ёки бир неча меросхўрларга бериш назарда тутилиши мумкин.

1153-модда. Айрим меросхўрларнинг мерос таркибига кирадиган мол-мулкка нисбатан имтиёзли ҳуқуқи

Мерос очилгунга қадар уч йил мобайнида мерос қолдирувчи билан биргаликда яшаган меросхўрлар мерос тақсимланишида мерос таркибидан уй-жой, квартира ёки бошқа турар жойни, шунингдек уй-жой ашёлари ва рўзгор буюмларини олишда имтиёзли ҳуқуққа эга бўладилар.

Мерос қолдирувчи билан мол-мулкка нисбатан умумий мулк ҳуқуқига эга бўлган меросхўрлар мерос тақсимланишида мерос таркибидан умумий мулк бўлган мол-мулкни асл ҳолида олишда имтиёзли ҳуқуққа эга бўладилар.

Ушбу модданинг биринчи ва иккинчи қисмларида кўрсатилган имтиёзли ҳуқуқлар амалга оширилганда мерос тақсимотида қатнашаётган бошқа меросхўрларнинг мулкий манфаатларига риоя этилиши лозим. Агар мазкур ҳуқуқларни амалга ошириш натижасида меросни ҳосил қилувчи мол-мулк бошқа меросхўрларга тегишли улушларни бериш учун етарли бўлмаса, имтиёзли ҳуқуқни амалга ошираётган меросхўрларга тегишли пул ёки мол-мулк товонини тўлаши лозим.

1. Шарҳланаётган модда билан мерос очилгунга қадар уч йил мобайнида мерос қолдирувчи билан биргаликда яшаган қонун бўйича ҳам, васият бўйича ҳам меросхўрларнинг мерос тақсимланишида мерос таркибидан уй-жой, квартира ёки бошқа турар жой, уй-жой ашёлари ва рўзгор буюмларини олишга бўлган имтиёзли ҳуқуқи белгиланган.

Шарҳланаётган моддада у ёки бу мол-мулкни уй-жой ашёлари ва рўзгор буюмларига киритишнинг муайян мезонлари мавжуд эмас. Мазкур ҳолатда ушбу институтни қўллаш бўйича суд ва нотариал тажрибадан фойдаланиш керак бўлади.

Меросхўрлар ўртасидаги қайси мол-мулкни уй-жой ашёлари ва рўзгор буюмлари таркибига киритиш бўйича низо суд томонидан ишнинг аниқ ҳолатларини инобатга олган ҳолда ҳал қилиниши зарур. Бироқ мазкур қоида меросхўрлар уй-жой ашёлари ва рўзгор буюмларидан иборат бўлган меросни дўстона тақсимлаш ҳақидаги келишувга эришмаган ҳоллардагина қўлланилади.

2. Мерос қолдирувчи билан биргаликда мол-мулкка нисбатан умумий мулк ҳуқуқига эга бўлган меросхўрлар ушбу мол-мулкни асл ҳолида олишда имтиёзли ҳуқуққа эга бўладилар. Бундай меросхўрлар ўз ҳуқуқларидан мерос қолдирувчи тириклигида бўлинмайдиган ашёга умумий мулк иштирокчиси бўлмаган бошқа барча меросхўрларга нисбатан имтиёзли тарзда фойдаланишлари мумкин.

3. Шарҳланаётган модда имтиёзли ҳуқуқни амалга ошириш натижа-сида меросхўрларга ажратилган мерос мол-мулкдаги номутаносиблик имтиёзли ҳуқуқдан фойдаланган меросхўр томонидан мерос мол-мулкни тақсимлашда иштирок этган бошқа меросхўрларга пул ёки мулккий товон (компенсация) тўлаш орқали бартараф этилишини белгилайди. Бунда товон тўлаш шаклини танлашга ушбу меросхўрлар ўртасидаги келишув орқали эришилишини таъкидлаш зарур. Келишувга эришилмаган тақдирда низо суд тартибида ҳал қилинади.

1154-модда. Мерос улушларининг ортиши

Меросхўр меросдан воз кечган ёхуд ушбу Кодекснинг 1119-моддасида кўрсатилган ҳолатлар бўйича меросхўрлар орасидан чиқиб кетган тақдирда мероснинг унга тегадиган қисми ворисликка

чакирилган қонун бўйича меросхўрларга ўтади ва улар ўртасида меросдаги улушларига мутаносиб равишда тақсимланади.

Агар мерос қолдирувчи барча мол-мулкни ўзи тайинлаган меросхўрларга васият қилган бўлса, мероснинг меросдан воз кечган ёки меросхўрлар қаторидан чиқиб кетган меросхўрга тегишли бўлган қисми қолган васиятнома бўйича меросхўрларга ўтади ва, агар васиятномада бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, улар ўртасида меросдаги улушларига мутаносиб равишда тақсимланади.

Ушбу модданинг биринчи қисмида баён этилган қоидалар:

агар воз кечган ёки меросхўрлар қаторидан чиқиб кетган меросхўр ўрнига бошқа меросхўр тайинланган;

меросхўр меросдан муайян шахс фойдасига воз кечган;

қонун бўйича ворисликда меросхўрнинг воз кечиши ёки меросхўрлар қаторидан чиқиб кетиши ворисликка кейинги навбатдаги меросхўрларни чақиришга сабаб бўлган ҳолларда қўлланилмайди.

1. Мерос улушларининг ортиши — меросдан воз кечган ёки муайян ҳолатлар бўйича ворислик қила олмаган (меросхўрлар қаторидан чиқиб кетган) ворисликка чақириладиган меросхўрнинг мерос улуши тақдирини белгилашнинг қонун билан белгиланган махсус тартибидир.

2. Мерос улушларининг ортиши ҳақидаги қоида меросдан воз кечган ёки меросхўрлар қаторидан чиқиб кетган ҳар қандай меросхўрнинг улушига, у қандай асосга кўра, яъни қонун бўйича ёки васиятнома бўйича ворисликка чақирилганидан қатъи назар, татбиқ этилади.

3. Меросхўрлар қаторидан чиқиб кетган шахснинг улуши улушларнинг ортиши тартибида ўтадиган меросхўрлар доираси бутун мерос мол-мулкнинг тақдирини белгиловчи васиятноманинг мавжудлиги ёки мавжуд эмаслигига боғлиқ ҳолда аниқланади.

Васиятнома бўлмаган ёки мол-мулкнинг фақат муайян қисми васият қилинган ҳолларда меросхўрлар қаторидан чиқиб кетган қонун бўйича ёки васиятнома бўйича меросхўрнинг улуши ҳар доим қонун бўйича меросхўрларга ўтади ҳамда улар ўртасида меросдаги улушларига мутаносиб равишда тақсимланади.

Барча мол-мулк бир неча меросхўрларга васият қилинган ҳолларда меросдан воз кечган ёки меросхўрлар қаторидан чиқиб кетган меросхўрнинг

улуши васиятнома бўйича бошқа меросхўрлар ўртасида уларнинг меросдаги улушларига мутаносиб равишда тақсимланади.

Бироқ барча мол-мулк васият қилинган ягона меросхўр ёки ҳамма меросхўрлар қонунда кўрсатилган бирон-бир сабабга кўра меросхўрлар қаторидан чиқиб кетса, мерос мол-мулк қонун бўйича меросхўрларга ўтади.

4. Мерос қолдирувчининг қонун бўйича ёки васият бўйича меросхўр меросхўрлар қаторидан чиқиб кетган ҳолларда унинг ўрнига бошқа меросхўр тайинлаш ҳукуқи ҳақидаги норма қонун олдида васият қилувчининг хоши-иродаси устунлигини тасдиқлайди.

Шу билан бирга, меросхўр ўрнига бошқа меросхўрни тайинлашда кўрсатилган меросхўрнинг меросхўрлар қаторидан чиқиб кетиши асоси мерос улушининг ортиш режимига таъсир этади.

5. Меросдан мутлақ воз кечишдаги каби, йўналтирилган воз кечиш натижасида ҳам фойдасига воз кечиш амалга оширилган меросхўрнинг улуши воз кечган меросхўрнинг улуши ҳисобига кўпаяди. Йўналтирилган воз кечиш ворисликнинг мустақил асоси ҳисобланади, шундай экан, фойдасига йўналтирилган воз кечиш амалга оширилган меросхўр, қонун бўйича ёки васиятнома бўйича ворисликка чақирилиши натижасида унга тегишли бўлган улушни қабул қилиши ёки ундан воз кечишига боғлиқ бўлмаган ҳолда, ушбу меросни қабул қилиши ёки ундан воз кечиши мумкин.

Йўналтирилган воз кечишдан воз кечиш фақатгина мутлақ бўлиши мумкин, бу эса меросни қабул қилмаслик билан баробардир. Йўналтирилган воз кечиш қабул қилинмаган (ундан воз кечилган)да меросдан йўналтирилган воз кечишни амалга оширган ушбу меросхўрнинг улуши мерос улушларининг ортиши тартибида меросхўрларга ўтади.

6. Таъкидлаш керакки, қонун бўйича ворисликда меросхўрнинг воз кечиши ёки меросхўрлар қаторидан чиқиб кетиши ворисликка кейинги навбатдаги меросхўрларни чақиришга сабаб бўлган ҳолларда мерос улушларининг ортиши тартиби қўлланилмайди.

1155-модда. Мерос ҳисобидан тўланиши лозим бўлган харажатлар

Мерос ворислар ўртасида тақсимланишидан олдин мерос қолдирувчининг вафоти олдидан хасталиги туфайли қилинган зарур

харажатлар, мерос қолдирувчини дафн этиш харажатлари, меросни эгаллаш, муҳофаза қилиш, бошқариш ва васиятномани ижро этиш, шунингдек васиятномани ижро этувчи ёки меросни бошқарувчига ҳақ тўлаш билан боғлиқ харажатларни қоплаш тўғрисидаги талаблар мерос ҳисобидан қондирилиши лозим. Бу талаблар мерос қиймати ҳисобидан бошқа барча талаблардан, шу жумладан ипотека ёки бошқа гаров билан таъминланган талаблардан олдин имтиёзли равишда қондирилиши лозим.

1. Меросга мулкига ўлим муносабати билан юзага келган бир қатор харажатларни тўлаш бўйича қарзлар юкланган бўлади. Шарҳланаётган модда мерос қолдирувчининг ўлими билан боғлиқ зарур харажатларнинг муайян турларини қоплаш имконияти ва тартибини назарда тутди.

Аввало, мерос қолдирувчининг вафоти олдидан хасталиги туфайли қилинган зарур харажатлар кўрсатилган. Уларга мерос қолдирувчининг даволаниши учун кетган зарур харажатлар (стационар даволаш муассасаларида бўлиш, врачлар билан маслаҳатлашув, бошқа тиббий ёрдам, доридармонлар, санитария-курорт йўлланмалари, даволаниш жойига бориш ва келиш харажатлари ҳамда шу кабилар), ўлимни келтириб чиқарган касаллик муносабати билан яхшиланган озиқ-овқат ва парваришlash учун кетган харажатлар киради.

2. Мерос қолдирувчини дафн этиш харажатлари дафн учун талаб этиладиган ҳужжатларни расмийлаштиришга, вафот этган шахснинг жасадини кўмиш жойига олиб боришга, одат ва анъаналарга мувофиқ жасадни кўмишга кетадиган харажатларни, дафн жойи, қабр тошини тайёрлаш ва ўрнатиш учун чиқимларни ўз ичига олади.

Бошқа диний маросимларга сарфланган харажатларни ҳам мерос ҳисобидан қоплашга йўл қўйилади.

3. Мерос ҳисобидан қопланадиган харажатларга меросни муҳофаза қилиш ва бошқариш юзасидан зарур харажатлар ҳам тааллуқли. Бунга мерос мол-мулкнинг рўйхатини тузиш, меросни муҳофаза қилиш бўйича чораларни кўришда мустақил баҳоловчилар томонидан мерос мол-мулкни баҳолаш юзасидан қилинган харажатлар ва ҳоказолар киради.

Мерос ҳисобидан шунингдек васиятномани ижро этиш, васиятномани ижро этувчи ёки меросни бошқарувчига ҳақ тўлаш билан боғлиқ харажатлар қопланади.

1156-модда. Кредиторларнинг мерос қолдирувчининг қарзларини ундириб олиши

Мерос қолдирувчининг кредиторлари васиятномани ижро этувчига (меросни бошқарувчига) ёки меросхўрларга мерос қолдирувчининг мажбуриятларидан келиб чиқадиган ўз талабларини қўйишга ҳақлидирлар. Бу ҳолда меросхўрларнинг ҳар бири ўзига теккан мол-мулкнинг қиймати доирасида солидар қарздорлар сифатида жавобгар бўладилар.

1. Фуқаронинг мулкий ҳуқуқ ва мажбуриятлари, қоида тариқасида, мерос қолдирувчининг шахси билан чамбарчас боғлиқ ҳуқуқ ва мажбуриятларни истисно этганда, унинг вафот этиши билан тугалланмайди. Улар мерос таркибига киради ва универсал ҳуқуқий ворислик тартибида мерос қолдирувчининг меросхўрларига ўтади. Шу муносабат билан, мерос қолдирувчининг қарзлари бўйича жавобгарлик унинг мажбуриятлари бўйича жавобгарлик билан бил хилдир.

Ўз мазмунига кўра, ушбу мажбуриятларнинг доираси жуда кенг бўлиши мумкин — квартира тўлови бўйича қарздорликдан то асоссиз бойлик орттиришгача.

2. Таъкидлаш керакки, васиятномани ижро этувчи ва меросни бошқарувчини қарздор сифатида кўрсатиш нисбий характерга эга. Шу муносабат билан, ижрочи (бошқарувчи) фақат мерос қолдирувчининг қарзлари бўйича тўловни ташкил этади. Тўлов эса меросхўрларга тегишли бўлган мерос мол-мулк ҳисобидан амалга оширилади. Ҳатто васиятномани ижро этувчи меросхўрлар орасидан танланган ҳолатда ҳам мерос таркибидаги қарзлар бўйича у меросхўр сифатида жавоб беради.

3. Шарҳланаётган модданинг нормалари меросхўрларнинг у ёки бу тоифаси учун бирон-бир истисно ёки имтиёзларни назарда тутмайди: мерос қолдирувчининг қарзлари бўйича жавобгарлик қонун бўйича меросхўрларга ҳам, васиятнома бўйича меросхўрларга ҳам, мажбурий улуш олиш ҳуқуқидан фойдаланганларни ҳам қўшган ҳолда, юкланади. Мерос қолдирувчининг қарзлари бўйича барча меросхўрлар эмас, улардан ўрнатилган нормаларга мувофиқ меросни қабул қилганларигина жавоб беради.

4. Меросхўрлар мерос қолдирувчининг қарзлари бўйича солидар жавобгар бўладилар. Мерос қолдирувчининг кредиторлари бутун

қарзнинг ёки унинг муайян қисмининг ижросини барча меросхўрлардан биргаликда ҳам, улардан хоҳлаган биридан алоҳида ҳам талаб қилишга ҳақли. Қарзни тўлиқ ҳажмда тўлаган меросхўр бошқа меросхўрларга нисбатан регресс (қайтарма) талаб қилиш ҳуқуқини қўлга киритади, бошқа меросхўрлар эса унинг олдида улушли қарздорлар сифатида жавобгар бўладилар.

Солидар жавобгарликда меросхўрлар мерос қолдирувчининг қарзлари бўйича ўзига теккан мол-мулкнинг қиймати доирасида жавобгар бўладилар. Бунда ушбу мол-мулкнинг амалда сақланиб қолганлиги ёки сақланиб қолмаганлиги аҳамиятга эга эмас.

1157-модда. Эгасиз қолган мол-мулк

Агар қонун бўйича ҳам, васиятнома бўйича ҳам меросхўрлар бўлмаса ёхуд меросхўрлардан ҳеч қайсиси ворислик ҳуқуқига эга бўлмаса ёхуд уларнинг ҳаммаси меросдан воз кечган бўлса, мерос мол-мулк эгасиз деб ҳисобланади.

Мерос мол-мулк мерос очилган жойдаги маҳаллий давлат ҳокимияти органи ёки фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органининг аризаси бўйича мерос очилган кундан эътиборан уч йил ўтганидан кейин суднинг қарори асосида эгасиз деб топилади. Мерос мол-мулк, агар уни қўриқлаш ва бошқариш билан боғлиқ харажатлар унинг қийматидан ошиб кетса, кўрсатилган муддат ўтишидан олдин эгасиз деб топилиши мумкин.

Эгасиз мол-мулк у турган жойдаги фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органи мулкига ўтади, бу орган мол-мулкдан воз кечган тақдирда, давлат мулкига ўтади.

Эгасиз мол-мулкни қўриқлаш ва бошқариш ушбу Кодекснинг 1144-моддасига мувофиқ амалга оширилади.

1. Агар қонун бўйича ҳам, васиятнома бўйича ҳам меросхўрлар бўлмаса, мол-мулк эгасиз деб ҳисобланади. Бу меросхўрлар умуман мавжуд эмаслигини, улар мерос очилгунга қадар ёки мерос қолдирувчи билан бир вақтда вафот этганлигини англатади, бунда ворисдан кейинги ворис, тақдим қилиш ҳуқуқи бўйича меросхўр, мерос қолдирувчининг тириклигида ҳомила бўлиб, тирик туғилган меросхўр бўлмадлиги лозим.

Бундан ташқари, қонун бўйича меросхўрларнинг барчаси меросдан маҳрум қилинганда, васиятнома бўйича меросхўрлар мавжуд бўлмаганда, улардан ҳеч қайсиси ворислик ҳуқуқига эга бўлмаганда ёки меросни қабул қилмаганда мерос мол-мулк эгасиз деб эътироф этилади.

Мол-мулкни эгасиз деб, уни тўлиқ ёки қисман эгасиз деб ҳисоблаш ҳақидаги низолар суд томонидан ҳал қилиниши лозим. Биринчи навбатда бундай низолар меросга талабгорлик қиладиган шахслар ва давлат ман-фаатларини кўзлаб мероснинг эгасизлигини ёқлайдиган тегишли давлат органлари ўртасида юзага келади.

2. Вафот этган шахснинг бутун мол-мулки эмас, унинг муайян қисми эгасиз бўлиши мумкин. Бундай ҳолат қонун бўйича меросхўрлар бўлмаган, васиятнома эса мол-мулкнинг муайян қисмигагина тааллуқли вазиятларда вужудга келиши мумкин. Ушбу вазиятда мол-мулкнинг васиятномада кўрсатилмаган муайян қисми эгасиз ҳисобланади.

3. Мол-мулкнинг эгасизлиги мерос очилган кундан эътиборан бир йил ўтганидан кейин белгиланиши мумкин. Бироқ мол-мулкни қўриқлаш ва бошқариш билан боғлиқ харажатлар унинг қийматидан ошиб кета-диган ҳолларда кўрсатилган муддат қисқартирилиши мумкин. Мол-мулкнинг эгасизлиги суднинг қарори билан белгиланади. Бунда судга ариза билан маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ва фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органларининг ходимлари мурожаат қилишлари мумкин.

4. Эгасиз мол-мулкка ворисликнинг ўзига хос хусусияти шун-даки, бундай меросни қабул қилиш талаб қилинмайди. Бундан ташқари, ушбу мерос мол-мулкдан воз кечишга йўл қўйилмайди. Шарҳланаётган моддада фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органи эгасиз мол-мулкни қабул қилишдан воз кечган ҳолатда у давлат-нинг мулкига ўтиши назарда тутилган бўлсада, биринчи ва иккинчи вариантда ҳам мол-мулк давлатнинг мулки ҳисобланади. Юқорида таъкидланганлардан келиб чиқсак, шуниси аниқки, биринчи навбат бўйича эгасиз мол-мулк фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органи мулкига ўтади.

5. Эгасиз мол-мулк ҳисобидан мерос қолдирувчининг вафоти муноса-бати билан келиб чиққан харажатлар ва меросни муҳофаза қилиш билан боғлиқ чиқимлар унинг қиймати доирасида қопланади.

Умумий қоидага кўра, эгасиз мол-мулкнинг меросхўри мерос қолдирувчининг қарзлари бўйича унинг кредиторлари олдида ўзига ўтган мерос қиймати доирасида жавоб беради.

6. Эгасиз мол-мулкни муҳофаза қилиш ва бошқариш қонун бўйича ворисликдаги мол-мулкни муҳофаза қилиш ҳамда бошқариш билан бир хил тартибда амалга оширилади.

VI БЎЛИМ
ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚ НОРМАЛАРИНИ
ФУҚАРОЛИК-ҲУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРГА
НИСБАТАН ТАТБИҚ ҚИЛИШ

70-БОБ. УМУМИЙ ҚОИДАЛАР

1158-модда. Чет эл элементи билан мураккаблашган фуқаролик-хуқуқий муносабатларга нисбатан қўлланиши лозим бўлган хуқуқни белгилаш.

Чет эл фуқаролари ёки чет эл юридик шахслари иштирокидаги ёхуд чет эл элементи билан мураккаблашган фуқаролик-хуқуқий муносабатларга нисбатан қўлланиши лозим бўлган хуқуқ ушбу Кодекс, бошқа қонунлар, халқаро шартномалар ва эътироф этилган халқаро таомиллар асосида, шунингдек тарафларнинг келишуви асосида белгиланади.

Тарафларнинг хуқуқни танлашга доир келишуви очик ифодаланган бўлиши ёки бевосита шартнома талабларидан ва ишнинг кўриб чиқиладиган барча ҳолатларидан келиб чиқиши лозим.

Агар ушбу модданинг биринчи қисмига мувофиқ қўлланилиши лозим бўлган хуқуқни аниқлашнинг имкони бўлмаса, чет эл элементи билан мураккаблашган фуқаролик-хуқуқий муносабатлар билан энг узвий боғланган хуқуқ қўлланади.

Чет эл хуқуқ нормаси оммавий-хуқуқий хусусиятга эга бўлганлигига асосланибгина уни қўллашни чеклаш мумкин эмас.

Халқаро хусусий хуқуқ — чет эл элементи билан мураккаблашган мулкӣ ва шахсий номулкӣ муносабатларни (яъни, халқаро хусусий-хуқуқий характерга эга бўлган фуқаролик-хуқуқий, оилавий, меҳнат муносабатлари) коллизиян-хуқуқий ҳамда моддий-хуқуқий усуллар воситасида тартибга солувчи, давлат ички қонунчилиги, халқаро шартномалар ва эътироф этилган таомил (одат) нормаларини бирлаштирувчи миллий қонунчиликнинг мажмуавий соҳасидир.

Жаҳон юриспруденциясида умумэътироф этилган номланиш халқаро хусусий хуқуқ характерини унчалик аниқ акс эттирмайди. Ушбу маънода Ўзбекистон Республикаси халқаро хусусий хуқуқи билан бир қаторда британ the private international law, француз le droit prive international ёки герман das international privatrechtлари мавжуд. Халқаро хусусий хуқуқ таркибига анъанавий тарзда, чет эл элементи мавжуд бўлган муноса-

батларни бевосита тартибга солишга мўлжалланган моддий-ҳуқуқий нормалар билан бир қаторда, мунозарали муносабатни тартибга солишда ваколатли бўлган миллий ҳуқуқни аниқлашга («танлаш») имкон берадиган коллизия нормаларни ҳам киритадилар. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг мазкур бўлими таркибига фақатгина коллизия ҳуқуқ нормалари киради. Чет эл элементи билан мураккаблашган муносабатларни бевосита тартибга солишга мўлжалланган моддий-ҳуқуқий нормалар, демакки, бошқа соҳага тегишли нормалар (фуқаролик процесси, меҳнат ҳуқуқи, оила ҳуқуқи) унда мавжуд эмас.

Фуқаролик кодексининг VI бўлимида белгиланган коллизия нормалар, фақатгина фуқаролик-ҳуқуқий характерга эга бўлган муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқни белгилаш («танлаш») учун қўлланади. Ушбу мулкӣ ва улар билан боғлиқ шахсий номулкӣ муносабатлар улар восита-сида тартибга солинадиган муносабатлар иштирокчиларининг тенглигини эътироф этиш, мулкнинг дахлсизлигини, шартноманинги эркинлигини, шахсий ишларга бирор кимсанинги ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўйилмаслигини, фуқаролик ҳуқуқларининги тўсиқларсиз амалга оширилиши заруратини, бузилган ҳуқуқларни тиклаш ва уларнинг суд ёрдамидаги ҳимоясини таъминлашга (ФКнинг 1-моддаси) асосланган ҳамда уларнинг мажмуи фуқаролик ҳуқуқи предметини ташкил қилади. Оммавий ҳуқуқнинг таъсир кучи миллий ҳудуд чегаралари билан чекланиб қолган бир вақтда, ушбу норма, халқаро хусусий ҳуқуқ доктринасида мустаҳкамланиб қолган, бир давлат ҳудудида, маълум шароитлардагина бошқа давлатнинг фақатгина хусусий ҳуқуқи қўлланиши мумкин деган тасавурларга мос келади.

Фуқаролик-ҳуқуқий муносабатни тартибга солишда чет эл хусусий ҳуқуқини қўллаш масаласи фақатгина ушбу муносабатда чет эл элементи мавжуд бўлгандагина вужудга келади. Ушбу элементнинг мавжуд эмаслиги ҳолатида ҳуқуқий муносабатга нисбатан у ёки бу чет эл қонунини қўллашнинг иложи йўқ. Илгари амалда бўлган 1963 йилги республика ФКда бунга расман кўрсатма бўлмаган. Мазкур **доктринал ҳолатнинг** ушбу моддада қонуний мустаҳкамланиши кўпгина мунозараларга нукта қўяди ҳамда тегишли суд амалиётига расман база яратади.

Ушбу модданинги биринчи қисми бизнинг фуқаролик қонунчилигимизда биринчи марта хусусий-ҳуқуқий муносабатларда чет эл элементининги

асосий турларини белгилайди: хорижий субъектнинг (юримдик ёки жисмоний шахс) иштирок этиши ёки бошқа чет эл элементи билан мураккаблашиши. Масалан, у ёки бу ҳаракатларнинг (мол-мулкни топшириш) чет элда содир бўлишини назарда тутувчи хусусий-ҳуқуқий муносабатнинг мазмуни чет эл элементи билан мураккаблашиши мумкин. Чет эл элементи юримдик фактларда, яъни фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг вужудга келиши, ўзгариши ва тугатилиши билан боғлайдиган қонунда ҳам акс этиши мумкин: битимнинг чет элда тузилиши (ФК 1189-модда 1-қисм); зарар етказишнинг чет элда содир бўлиши (ФК 1194-модда 1-қисм) ва х.к.

Қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқ Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари (энг аввало халқаро хусусий ҳуқуқий нормалардан иборат бўлган, Ўзбекистон Республикаси иштирок этган фуқаролик, оилавий, савдо, хўжалик ишлари ва б. бўйича икки томонлама ва кўп томонлама шартномалар), мазкур Фуқаролик кодекси, фуқаролик қонунчилигининг бошқа актлари ва Ўзбекистон Республикасида тан олинган халқаро одатлар билан белгиланган коллизия нормалар асосида аниқланади.

Коллизия нормалардан иборат бўлган Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномалари сони, шу қаторда фуқаролик қонунчилиги актлари каби ниҳоятда аҳамиятлидир. Шу билан бирга бир тарафдан миллий келиб чиқишдаги ва иккинчи тарафдан — халқаро-ҳуқуқий характердаги актлар ўртасида зиддиятлар мавжуд. Масалан, МДХ иштирокчи давлатлари ҳукуматлари томонидан тузилган 1992 йилдаги Хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ низоларни ҳал қилиш тартиби тўғрисидаги Битим, МДХ давлатлари ташкилотлари муносабатлари, шу қаторда ташқи иқтисодий битимлар оқибатида («битим бўйича тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари битим тузилган жой қонунчилиги билан белгиланади» — 11-модда «е» банди) вужудга келадиган муносабатларга нисбатан қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқни тартибга солувчи бир қатор коллизия нормалардан иборат. Шу вақтнинг ўзида Фуқаролик кодекси ташқи иқтисодий битимларга нисбатан бошқа коллизия нормаларни назарда тутуди (олди-сотди муносабатларини сотувчи мамлақати ҳуқуқи билан тартибга солиш презумпцияси, ФК 1190-модда 1-қисм 1-хатбоши). Ушбу ва кўпгина бошқа зиддиятларни бартараф этиш учун халқаро шартномалар ва Ўзбекистон Республикаси ички қонунчилиги нормаларини қиёсий юримдик қучини аниқлаб олиш лозим.

ФКнинг 7-моддасини айнан изоҳлаш орқали шундай хулосага келиш мумкин, яъни Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномаларининг барчаси миллий ҳуқуқий норма кучидан бир хилда устунлик қиладиган, бир хил юридик кучга эга. Аммо бундай тушунча аниқ эмас. Халқаро-ҳуқуқий нормалар тизими миллий қонунчилик нормалари каби муайян тарзда тизимлаштирилган, ва ушбу нормаларнинг ҳар бирининг юридик кучига асосан тартибга солинган. 1995 йил 22 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари тўғрисида»ги 172-И-сонли Қонуни 7-моддасининг 2-қисмига асосан, Ўзбекистон Республикасининг барча халқаро шартномалари давлатлараро (Ўзбекистон Республикасининг ўз номидан тузиладиган), ҳукуматлараро (Ўзбекистон Республикаси ҳукумати номидан тузиладиган) ва идоралараро характерга эга бўлган шартномаларга (вазирликлар, давлат қўмиталари ва идоралари номидан тузиладиган) бўлинади. Бунинг устига ратификация, яъни Олий Мажлис палаталари томонидан махсус қонун қабул қилиш йўли билан халқаро шартнома тузишнинг алоҳида жараёни, фақатгина «ижро этилиши амалда бўлган қонунларни ўзгартириш ёки янгисини қабул қилишни талаб қиладиган ҳамда қонунда назарда тутилгандан кўра бошқа қоидаларни белгилайдиган» (14-модда) шартномаларга нисбатан ўтказилади. Демак, агар халқаро шартнома ички қонунда кўзда тутилган қоидалардан фарқланадиган қонун белгиланмаса, яъни уларга зид бўлмаса, уни тузиш жараёни қонун чиқариш шаклида ифодаланмаслиги ҳам мумкин, яъни халқаро шартномани тасдиқлаш тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарори қабул қилинади. Шундай қилиб, юқорироқ юридик кучга эга бўлганлиги сабабли, фақатгина Олий Мажлис палаталари томонидан ратификация қилинган халқаро шартномаларгина қонун нормаларини ўзгартириши мумкин. Ўзбекистон Республикасининг ҳукумати номидан тузиладиган халқаро шартномалар тегишинча юридик куч жиҳатдан Ўзбекистон Республикаси ҳукуматининг қарорларидан устун келади, аммо Ўзбекистон Республикасининг ратификация қилинган халқаро шартномаларидан ҳам, қонун нормаларидан ҳам паст туради. Ниҳоят, Ўзбекистон Республикасининг идоралараро халқаро шартномалари вазирликлар, давлат қўмиталари ва идораларининг бошқа нормалари олдида устунликка эга бўла туриб, на Ўзбекистон Республикаси Вазирлар

Маҳкамасининг ҳамда Президентининг қарорларига, на қонунларига (ва айниқса давлатлараро шартномаларига) зид бўлмаслиги керак.

Халқаро-хусусий ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи моддий-ҳуқуқий нормаларнинг бирхиллаштирилиши, миллий қонунлар коллизиясини бартараф этишда, тартибга солишнинг коллизион усулига қараганда самаралироқдир. Шу сабабли қонун чиқарувчи ФК VI бўлимининг коллизион нормаларидан кўра Ўзбекистон Республикасининг бирхиллаштирилган моддий-ҳуқуқий нормалардан иборат халқаро шартномаларига устунлик беради. Шарҳланаётган модданинг 1-қисмида қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқни аниқлаш учун коллизион нормаларни қўллаш у ёки бу муносабат Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида қай даражада «тўлик» тартибга солинганлигидан келиб чиқиб қўйилади. Равшан бўлиб кўринаётганига қарамай, ушбу қонундан қўллаш унчалик аниқ эмас. Масалан, Халқаро товарлар олди-сотдиси шартномалари тўғрисидаги Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 1980 йилдаги Конвенциясида (Олий Мажлиснинг 1996 йил 30 август Қарори билан ратификация қилинган) халқаро олди-сотди шартномаси бўйича мулк ҳуқуқини ўтиш вақтини тартибга солувчи нормалар мавжуд эмас. Бунинг устига, Конвенция 4-моддасининг «b» параграфи «сотилган товарга бўлган мулк ҳуқуқига нисбатан шартномада мавжуд бўлиши мумкин бўлган оқибатларга» тааллуқли эмаслигини тўғридан-тўғри кўрсатиб қўйган. Модомки, Конвенция товарга нисбатан мулк ҳуқуқининг ўтиши масалаларини тартибга солишга тадбиқ қилинмас экан, улар ФКнинг 1185-модда 1–2-қисмларининг коллизион нормалари асосида аниқланадиган миллий қонунчилик ёрдамида ҳал қилиниши керак. Бошқа тарафдан, Конвенциянинг предметида расман кирувчи кўпгина масалалар, унда тўғридан-тўғри тартибга солинмаган. Аммо, бу уларни ФКнинг VI бўлими нормалари воситасида тартибга солишга асос бўла олмайди, чунки ушбу масалалар Конвенция асосланган «умумий принципларга мувофиқ ҳал этилиши лозим» (Конвенциянинг 7-моддаси 2-банди). Фақатгина Конвенцияда фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда бундай умумий принциплар мавжуд бўлмасида, коллизион усул ва тегишли миллий қонунчилик қўлланилиши мумкин. Шу аснода, Ўзбекистон Республикасининг у ёки бу халқаро шартномасида тегишли муносабатлар қай даражада «тўлик» тартибга солинганлиги тўғрисидаги масалани, унда

мавжуд бўлган бўшлиқларни тўлдирувчи махсус қоидаларни назарда тутиши мумкин бўлган, халқаро шартноманинг ўзи асосидагина ҳал қилиш мумкин.

Санкциялаштирилган иш муомаласи одатига мисол сифатида ФКнинг 6-моддасида шакллантирилган ҳолатни келтириш мумкин. Халқаро ҳуқуқий одат — бу давлатлар унинг юридик кучини (*opinion juris*) тан оладиган, яъни ўзларининг ҳамжиҳатликдаги эрklarини ифода этадиган амалиётда юзага келган барқарор қоидадир. Халқаро-ҳуқуқий одатлардан ташқари халқаро амалиётда халқаро савдо ва иш муомаласи деб номланувчи барқарор қоидалар юзага келган ва кенг қўлланилмоқда. Ушбу қоидалар давлатлар ўртасидаги муносабатларда эмас, балки турли давлатларнинг юридик ва жисмоний шахслари ўртасидаги тадбиркорлик соҳасидаги муносабатларда юзага келган. Халқаро иш муомаласи одатларининг халқаро иқтисодий алоқаларни аниқ белгилашдаги ролининг аҳамиятлилиги ва уларнинг мазмунини аниқлашнинг ҳамда қўллашнинг қийинлигини инобатга олган ҳолда, (уларнинг ёзилмаганлик характери эвазига) кўпгина халқаро ташкилотлар иш муомаласи одатларининг ўзига хос мажмуаларини маълум гуруҳлар ва масалалар бўйича ўрганадилар, умумлаштирадилар ва нашр этадилар. Асосан Халқаро савдо палатаси томонидан тайёрланган нашрларнинг, шу жумладан Савдо терминларининг бирхиллаштирилган шарҳи бўйича халқаро қоидалар (ИНКОТЕРМС) ва бошқаларнинг аҳамияти каттадир. Шунини айтиб ўтиш лозимки, бундай ҳужжатни қабул қилиш факти, уларда ифодаланган одатларнинг табиатини ҳеч қандай равишда ўзгартирмайди. Улар мажбурий юридик кучга эга бўлмаган халқаро иш муомаласи одатларининг норасмий, «хусусий» кодификацияси аҳамиятига эгадирлар. Ушбу ҳужжатнинг қоидалари тегишли муносабатларнинг тарафлари ташқи иқтисодий битимни имзолаш орқали бу ҳақда келишиб олганларида ёки давлат уни санкциялаштирган ва юридик куч сифатида тан олган ҳолларда қўлланилади.

Тарафларнинг келишуви асосида қўлланиувчи қонунчиликни аниқлашнинг хусусиятлари ёки уни белгилаш тўғрисидаги қоидалар, бошқача қилиб айтганда арбитраж келишуви ёки шартини имзолаш йўли билан расмийлаштирилган келишувлар муҳим бўлиб ҳисобланади. Ўзининг юридик табиатига кўра, арбитраж келишуви унинг туридан қатъий назар асосий шартномага нисбатан мустақил характерга эга бўлган

фуқаролик-ҳуқуқий шартнома бўлиб ҳисобланади. ФКнинг 109-моддаси 3-қисмига кўра, қонунда ёки тарафларнинг келишувида аниқ кўрсатилган битимнинг ёзма шаклига риоя этмаслик унинг ҳақиқий эмас деб топилишига олиб келади. Тўхталиб ўтиш жоизки, иштирокчилардан ҳеч бўлмаса биттаси Ўзбекистон Республикасининг юридик шахси ёки Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлган ташқи иқтисодий битим, битим тузиш жойидан қатъи назар ёзма шаклда амалга оширилади. 1958 йилги Нью-Йорк Конвенциясининг 2-моддаси 1-бандига кўра, ҳар бир Ахдлашувчи мамлакат, тарафлар улар ўртасида объекти арбитраж томонидан кўриб чиқиш предмети бўлиши мумкин бўлган бирор-бир конкрет шартномавий ёки бошқа ҳуқуқий муносабатлар юзасидан юзага келган ёки юзага келиши мумкин бўлган тортишувларни арбитражга узатиш мажбуриятини оладиган ёзма келишувни тан олади. Арбитраж келишуви матнидаги икки маъноли ибораларнинг олдини олиш мақсадида, халқаро арбитраж институтлари арбитраж келишувларининг намунавий шакллари тавсия қиладилар, масалан, Халқаро савдо палатаси қўйидаги намунавий арбитраж шартини қўллашни тавсия этади:

«Мазкур шартнома юзасидан вужудга келадиган ҳар қандай тортишувлар, Халқаро савдо палатасининг Арбитраж регламентига мувофиқ, бир ёки бир неча арбитраж томонидан ушбу регламентга мос равишда узил-кесил тартибга солинишлари лозим.»

Шарҳаланаётган модданинг учинчи қисми, қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқни аниқлашга йўл қўйувчи махсус коллизион норма Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида ҳам, Фуқаролик кодексига ҳам, Ўзбекистон Республикасининг бошқа фуқаролик қонунчилигида ҳам мавжуд бўлмаган ҳолларда амалда бўладиган умумий қонунчилик назарда тутлади. Чет эл элементи билан муракаблашган фуқаролик-ҳуқуқий муносабат энг узвий боғлиқ бўлган давлат қонунига ҳавола, миллий фуқаролик қонунчилигида биринчи мартаба белгиланди (*lex causae*). Бинобарин, англо-америка ва континентал европа ҳуқуқида коллизион боғловчининг ушбу тури (*proper law*) ниҳоятда кенг тарқалган.

Низоли муносабат билан энг узвий боғлиқ бўлган ҳуқуқ боғловчиси (формула)нинг афзаллиги, шак-шубҳасиз унинг универсаллигидадир. Ахир ушбу коллизион боғловчини фақатгина хусусий, махсус коллизион муаммоларни ҳал қилиш учунгина эмас, балки мазкур моддадаги каби,

умумий қоида сифатида ҳам қўлласа бўлади. Ушбу норманинг тартибга солинаётган чет эл элементи билан мураккаблашган муносабатнинг ўзига хос хусусиятларини суд томонидан инобатга олинишини ҳамда қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқ борасида, аниқ бир ишнинг барча ўзига хос жиҳатларини максимал даражада инобатга олувчи қарор қабул қилишга йўл кўювчи, аҳамиятли **мос ва эгилувчанлиги** ҳам шубҳасиздир. Шу билан биргаликда, шарҳланаётган қоидада барча коллизиионистларнинг қадимий орзуларини рўёбга чиқариш ҳаракатини, яъни низоли масалани ушбу муносабатга кўпроқ «хос» бўлган ҳуқуққа боғлашни кўрса ҳам бўлади. XIX асрнинг ўзида Савиньи, барча мажбурият ўзининг «ўтроқ»лигига, яъни маълум бир ҳудуд билан боғлиқлигига эга деган ғоясини илгари сурган. Ушбу концепцияни ривожлантирган ҳолда, Манчини, Бар ва XIX асрнинг бошқа «универсалистлари» тегишли моддий-ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятларини энг юқори даражада акс эттирадиган коллизиион нормаларнинг оммавий тизимини тузишга ҳаракат қилишган. Аммо, ушбу муаллифлар томонидан тавсия этилган аниқ боғловчи формулалар омма томонидан тан олинмади. Бироқ, ижтимоий муносабат билан энг узвий боғлиқ бўлган ҳуқуқ-тартиботни аниқлаш имконияти тўғрисидаги ғоянинг ўзи, кўриб турганимиздек, тирик қолди.

Ҳуқуқий муносабатнинг у ёки бу ҳуқуқий муносабат билан «энг узвий боғлиқлигини» аниқлашнинг бирор-бир умумий мезонларини (шартномадан келиб чиқадиган мажбуриятлардан ташқари — ФК 1190-модда) ФК назарда тутмайди. Демак, ҳар бир аниқ вазиятда ушбу масала ишнинг барча аниқ ҳолатларини, ва энг аввало чет эл элементининг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда ҳал қилиниши лозим.

ФКнинг 1158-моддасининг 3-қисми гипотезасини — қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқни аниқлашнинг имкони йўқлигини — чет эл коллизиион ёки моддий-ҳуқуқий нормаси ишлатаётган юридик тушунчалар Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқига номаълум бўлса ёки бошқа ном ёхуд бошқа мазмун билан маълум бўлган ҳолатлардан ажратиш керак (ФК 1159-модда 2-банд). Ўз ўзидан Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи билан чет эл юридик тушунчали аппарати ўртасида аниқ терминологик мувофиқликнинг мавжуд эмаслиги ФКнинг VI бўлими коллизиион нормаларини қўллашдан воз кечиш учун асос бўла олмайди.

Факатгина тегишли муносабатларнинг тартибга солинмаганлиги, яъни махсус коллизион нормаларнинг йўқлиги билан боғлиқ ҳолда қўлланувчи ҳуқуқни аниқлашнинг умуман имконияти йўқлиги ҳуқуқий муносабат билан «энг узвий боғлиқ» қонунни қўллаш учун мурожаат этишга йўл кўяди.

1159-модда. Ҳуқуқий баҳо бериш

Юридик тушунчаларга суд ёки бошқа давлат органи томонидан ҳуқуқий баҳо берилишида, агар қонунда бошқа ҳол назарда тутилган бўлмаса, бундай юридик тушунчаларни низо кўриб чиқиладиган мамлакат сифатида Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқига мувофиқ шарҳлашга асосланади.

Агар юридик тушунчалар низо кўриб чиқиладиган мамлакат сифатида Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқига номаълум бўлса ёки бошқа ном ёхуд бошқа мазмун билан маълум бўлса ва Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқи бўйича талқин этиш орқали аниқланиши мумкин бўлмаса, уларга ҳуқуқий баҳо беришда чет давлат ҳуқуқи ҳам қўлланиши мумкин.

Коллизион ҳуқуқнинг мукамал муаммоларидан бири — «баҳо беришлар тўқнашуви» — миллий ҳуқуқ тизимларида факатгина моддий-ҳуқуқий ва коллизион нормаларгина эмас, балки улар ишлатадиган ҳуқуқий атамалар мазмунининг (ном, шакл) ўзи ҳам фарқланишига асосланади. Коллизион нормаларнинг ном ва шакл бўйича фарқланишига мисоллар кўп. «Даъво муддати» англо-америка ҳуқуқ тизимида процессуал ҳуқуқ институти, континентал европа ҳуқуқида эса, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам — моддий ҳуқуқ институти бўлиб ҳисобланади; «вояга етмаган болаларнинг никоҳ тузишига ота-оналарнинг розилиги» Буюк Британияда никоҳ тузиш шаклига, Францияда эса никоҳ тузишнинг моддий шартларига тааллуқли; «шартнома тузиш жойи» англо-америка ва япон ҳуқуқида акцепт юбориш жойи, континентал европа ҳуқуқида эса, шу жумладан Ўзбекистонда ҳам акцепт олиш жойи сифатида тушунилади. Чет эл қонунини қўллаш учун, аввало ушбу ҳуқуқ-тартиботга ҳавола этаётган коллизион норма тушунчасига баҳо бериш (яъни изоҳлаш, аниқлаш) зарур. Умуман олганда учта турли усулда бундай баҳо бериш мумкин:

Биринчидан, юридик атамаларнинг изоҳи мамлакатдаги ҳуқуқий концепциялар, миллий урф-одатлар асосида амалга оширилиши мумкин (*lex fori*).

Иккинчидан, коллизия норма тушунчаларига баҳо бериш қўлланиши лозим бўлган чет эл ҳуқуқи нуктаи назаридан унинг «координаталари тизимида» амалга оширилиши мумкин (*lex causae*).

Нихоят, юридик тушунчалар изоҳини автоном равишда, маълум миллий тасаввурларга ва нормаларга боғламаган ҳолда амалга ошириш мумкин.

Мамлакатимиз ҳуқуқий доктринасида баҳо беришлар тўқнашуви муаммосини ҳал этишнинг охириги усули узоқ давр мобайнида сермахсул бўлиб ҳисобланган. Аммо, юридик тушунчаларга баҳо бериш автономияси ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан ҳар доим ҳам амалга оширилиши мумкин эмаслигини вақт кўрсатди. Аввалги фуқаролик қонунчилигида ҳуқуқий тушунчаларга баҳо беришнинг у ёки бу усулини танлаш учун бирон-бир мўлжаллар мавжуд бўлмаган, бу эса ФК 1159-моддаси новелласига ўзига хос мазмун беради. Мазкур модданинг биринчи қисми умумий қоида сифатида, қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқни аниқлашда юридик тушунчаларни Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи, яъни *lex fori* асосида изоҳлашни белгилайди. Ушбу ҳолатда коллизия норманинг ҳажми ҳам, боғловчиси ҳам тегишли мазмунда Ўзбекистон Республикасининг моддий ҳуқуқида белгиланган атамаларга ўхшаш маънода тушунилиши керак. ФК 1159-моддасининг 1-қисмидаги умумий қоидадан ҳар қандай истиснолар фақатгина қонун билан белгиланиши мумкин (ёки Олий Мажлис палаталари томонидан ратификация қилинган, яъни қонун кучига эга бўлган Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаси билан). Бундай истиснолардан бири, кўчар ва кўчмас ашё (яъни мулкнинг кўчар ва кўчмас ашёларга тегишлилиги) тушунчаси мол-мулк жойлашган мамлакат ҳуқуқи билан баҳоланиши лозимлиги белгиланган ФКнинг 1185-моддаси 2-қисмида назарда тутилган. ФКнинг 1186, 1191-моддаларини ҳам ушбу мазмунда кўриб чиқиш мумкин.

Юридик атамаларга *lex fori* асосида баҳо бериш усулига жиддий камчилик ҳосдир. Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқида чет эл ҳуқуқидагига ўхшаш категориялар умуман мавжуд бўлмаслиги мумкин (масалан, кўпгина Лотин америкаси давлатларининг оила ҳуқуқида хос бўлган «ота ҳуқумронлиги» тушунчаси), ва ушбу ҳолатда *lex fori* қонуни асо-

сида ҳуқуқий баҳо беришнинг иложи бўлмайди. ФК 1159-моддасининг 2-қисми айнан ана шу камчиликни яхшилашга мўлжалланган.

Агарда *lex fori* асосида шарҳлашнинг иложи бўлмаса, яъни тегишли тушунча Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқига нўмалум ёки бошқа ном билан ёхуд бошқа мазмун билан маълум бўлса, чет эл ҳуқуқи асосида «энг узвий боғлиқ қонун» — *lex causae* асосида баҳо беришни қўллаш мумкин. Шу билан бирга, тегишли шарҳлашнинг асоси бўлиб, шу каби атамага ўхшаш бўлган ҳар қандай чет эл ҳуқуқи эмас, балки коллизия норма асосида танланиши мумкин бўлган ҳуқуқ-тартиботгина хизмат қилиши мумкин.

Масалан, агар Ўзбекистон фуқароси бўлган тадбиркор Буюк Британия ҳудудида ўзининг кўчар мол-мулкига нисбатан АҚШ фуқароси билан траст шартномасини тузаётган бўлса, ҳамда шартнома оқибатида Ўзбекистон Республикаси судида ҳал қилиниши лозим бўлган низо келиб чиқса, шартнома оқибатидаги мажбуриятни тартибга солувчи ҳуқуқни аниқлаш ФК 1190-моддаси асосида амалга оширилади. Шу билан бирга, суд тарафлардан қай бири томонидан шартноманинг ижро этилиши мазкур битим мазмуни учун ҳал қилувчи аҳамият касб этишини аниқлаши лозим. Ўзбекистон Республикасининг қонунчилигига траст тушунчаси маълум эмаслиги туфайли (унга яқинроқ бўлган ишончли бошқарув институтининг мазмуни эса, жиддий фаркланади, ФК 49-бобига қаранг), суд «траст шартномаси мазмуни учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган, ижро» тушунчасига баҳо бериш учун, ушбу тушунча маълум бўлган мамлакат, яъни Буюк Британия ва АҚШ ҳуқуқидан фойдаланишига тўғри келади. Аммо, таъкидланганидек, *lex causae* бўйича баҳо беришда ҳуқуқи коллизия норма асосида танланиши мумкин бўлган мамлакатнинггина ҳуқуқий терминологиясига асосланиш керак. Модомики инглиз ҳуқуқи умуман олганда низоли мажбуриятни тартибга солишда қўлланила олмас экан, уни *lex causae* бўйича баҳо бериш учун қўллаш мумкин эмас. Аксинча, АҚШ ҳуқуқи маълум ҳолатларда кўрсатилган муносабатни тартибга солиши мумкин (агарда суд, америкалик тарафнинг ижроси шартнома учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга, деб топса), шу туфайли шартнома бўйича ижро табиатини аниқлаш, яъни *lex causae* ушбу тушунчасинининг баҳоланиши, ФК 1159-модда 2-қисмига кўра АҚШ ҳуқуқи асосида амалга оширилиши мумкин.

Юридик тушунчаларни *lex causae* бўйича ҳуқуқий баҳо бериш камчиликлардан ҳам холи бўлмай, уларнинг асосийси тушунчаларни шарҳлаш учун, фақат келажакда танлашга тўғри келадиган, чет эл қонуни қўлланилади. Афтидан, ушбу мантикий муаммони инобатга олган ҳолда, қонун чиқарувчи ФК 1159-модда 2-қисми фақатгина унинг бажарилиши эҳтимолини белгилаган ҳолда, «энг узвий боғланган мамлакат қонуни (*lex causae*)» бўйича баҳо беришни мажбурий қўллашни талаб қилмайди. Кўриниб турибдики, *lex causae* бўйича ҳуқуқий баҳо бериш ҳал қилиб бўлмайдиган муаммоларни вужудга келтирган ҳолатларда, Ўзбекистон Республикаси суди низоли юридик тушунчаларни Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи, яъни *lex fori* бўйича шарҳлаши мақсадга мувофиқдир.

1160-модда. Чет эл ҳуқуқи нормалари мазмунини аниқлаш

Чет эл ҳуқуқини қўлланишда суд ёки бошқа давлат органи унинг нормалари мазмунини бу нормаларнинг тегишли хорижий давлатда расмий талқин этилиши, қўлланиш амалиёти ва доктринасига мувофиқ аниқлайди.

Суд ёки бошқа давлат органи чет эл ҳуқуқи нормалари мазмунини аниқлаш мақсадида ёрдам ва тушунтиришлар сўраб Адлия вазирлигига ва бошқа миллий ваколатли органлар ҳамда муассасаларга, шу жумладан чет элдаги органлар ва муассасаларга мурожаат этиши ёхуд экспертларни жалб қилиши мумкин.

Ишда иштирок этаётган шахслар ўз талаблари ёки эътирозларини асослаш учун ўзлари ваз келтираётган чет эл ҳуқуқи нормаларини тасдиқловчи ҳужжатларни тақдим этишга ва бу нормаларнинг мазмунини аниқлашда судга ёки бошқа давлат органларига бошқача тарзда ёрдамлашишга ҳақлидирлар.

Агар ушбу моддага мувофиқ қўрилган чора-тадбирларга қарамай, чет эл ҳуқуқи нормаларининг мазмуни оқилона муддатларда аниқланмаса, Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқи қўлланилади.

Ҳуқуқни қўллаш жараёнида аниқ ишни ҳал этишда суд коллизия норма асосида танланган чет эл ҳуқуқи мазмунини аниқлаши лозим. Чет эл ҳуқуқини қўллаш чегаралари ва шакллари турли мамлакатлар

миллий жараёнида бир хил эмаслигини айтиб ўтиш жоиз. Англо-америка доктринаси ва амалиётига кўра суд фақатгина ўзининг миллий ҳуқуқини, яъни суд қонунини (*lex fori*) қўллайди. Шу билан бирга, албатта, чет эл қонунлари асосида вужудга келган субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлар тан олинади, аммо ушбу қонунларнинг ўзи тегишли ҳуқуқий муносабатларни келтириб чиқарган, ўзига хос юридик факт сифатида тушунилади. АҚШ ёки Буюк Британияда суд чет эл ҳуқуқини юридик мажбурий кўрсатма сифатида қўлламайди, балки иш бўйича факт сифатида фойдаланади (*as a fact*). Классик инглиз доктринасига кўра, «Судья томонидан қўлланувчи ягона қонун бўлиб, иш кўриб чиқиладиган жой қонуни ҳисобланади... Аммо ишда чет эл элементининг мавжудлиги сабабли, чет эл қонуни — эътиборга олиниши лозим бўлган фактдир...». Ҳатто шундай прагматик ёндашувда ҳам, мутахассисларнинг фикрича, баъзан чет эл ҳуқуқининг ҳақиқий мазмуни қаттиқ бузилиши мумкин.

Аммо Европанинг кўпгина давлатларида, аксинча, чет эл ҳуқуқи одатда юридик факт сифатида эмас, балки миллий ҳуқуқнинг ўзи сифатида, яъни юридик мажбурий юриш-туриш қоидаларининг яхлит ўз ўзидан ривожланаётган тизими сифатида тушунилади. Шу туфайли чет эл ҳуқуқи «ўзининг ватанида» қандай қўлланилаётган бўлса, худди шундай қўлланилиши керак: тегишли давлатнинг расмий миллий шарҳланишга, қўллаш амалиёти ва ҳуқуқий доктринасига асосланиб қўлланиши лозим. Ушбу умумэътироф этилган концепция илк бор ФКнинг шарҳланаётган моддаси ва Ўзбекистоннинг юридик фанида расмий мустаҳкамланди.

Чет эл ҳуқуқи нормалари мазмунини аниқлаш масалалари билан чет эл қонунларининг вақт бўйича ҳаракати муаммолари узвий боғлиқдир. Чет эл ҳуқуқининг худуд ва шахслар доирасидаги ҳаракати чегараси ФК 1166-моддаси ҳолатларига кўра, яъни ушбу ҳуқуқнинг ўзи асосида аниқланади. Агарда кўрсатилган модда ёрдамида ваколатли ҳуқуқ-тартиботни барибир аниқлаб бўлмаган бўлса, «муносабат энг узвий боғлиқ бўлган ҳуқуқ тизимини» қўллаш лозим (яъни Ўзбекистон Республикаси қонунини эмас). Шу аснода бошқа савол келиб чиқади, чет эл ҳуқуқининг вақт бўйича ҳаракати чегаралари қандай аниқланади, у ФКнинг 1160-моддаси асосида ҳал қилиниши керак, чунки айнан мана шу норма ҳаракатдаги (вақтнинг ҳар қайси конкрет дақиқасида) чет эл ҳуқуқининг мазмуни

қандай аниқланиши лозимлиги масаласини ҳал қилади. Хусусан, агар давом этаётган муносабатни тартибга солиш жараёнида қўлланаётган чет эл ҳуқуқи нормаларининг мазмуни ўзгарса (масалан, янги қонун қабул қилиш оқибатида), бир неча актлардан (аввалгиси ёки янгиси) қайси бирини қўллаш кераклиги масаласи, ушбу актларнинг тегишли чет давлатда расмий шарҳи, қўлланилиш амалиёти ва доктринаси асосида амалга оширилади. Бироқ, суд чет эл ҳуқуқи нормалари мазмунини оқилона муддатда аниқлай олмаса, ушбу муносабатга нисбатан Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи қўлланилади. Бундай мантиққа тўғри келмайдиган вазиятда амалдаги иккита қонундан биттасини танлай олмаган суд иккаласини қўллашдан ҳам бош тартади.

Бундан ташқари, суднинг қўлланиши лозим бўлган чет эл ҳуқуқий нормаларининг мазмунини аниқлашга қобилиятсизлиги туфайли, чет эл ҳуқуқини (агар чет қонунининг ҳудуд ёки шахслар доираси бўйича ҳаракати масалалари ҳал қилинмаган бўлса) ёхуд Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқини қўлланишига тўғри келади (агар чет эл ҳуқуқининг вақт бўйича ҳаракати чегараси аниқланмаган бўлса). Бундай қонуний қарорни оқилона деб ҳисоблаш гумон.

Шу қаторда, чет эл ҳуқуқи нормалари мазмунини унинг ҳудуд, вақт ва шахслар доираси бўйича ҳаракати қисмида аниқлашнинг иложи йўқлиги низоли муносабат билан энг узвий боғлиқ бўлган қонунни қўллашни келтириб чиқаришини назарда тутган ҳолда ФК 1166-моддасининг мазмуни 1160-моддага алоҳида пункт сифатида киритилиши фикрининг мақсадга мувофиқлигини қўллаймиз.

Миллий суд ўз вазифаси бўйича (*ex officio*) чет эл ҳуқуқини қўллай туриб, уни билмайди ва билишга мажбур эмас. Шу туфайли чет эл ҳуқуқи мазмунини аниқлаш учун ФК судга Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигига ва бошқа миллий ваколатли органлар ва ташкилотларга муурожаат этиш ваколатини беради.

Чет эл ҳуқуқи нормалари мазмунини аниқлашда ёрдам олиш тартиби Ўзбекистон Республикаси иштирокчи бўлган Фуқаролик, оилавий ва жиний ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги Конвенция (Минск, 1993 йил 22 январь), умумий кўринишда чет эл қонунчилигига нисбатан маълумот тўғрисидаги 1968 йилдаги Европа Конвенцияси (Ўзбекистон Республикаси иштирокчи эмас),

фуқаролик, оила ва савдо ишлари бўйича ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги икки томонлама шартномалар билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ёки бошқа миллий ваколатли органларга (масалан, Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлардаги дипломатик ва консуллик ваколатхоналари) мурожаат этиш билан биргаликда суд экспертларни ҳам жалб этиши мумкин. Модомики, суд чет эл ҳуқуқини ўзининг ҳуқуқи (*ex officio*) сифатида қўллар экан, унинг мазмунини аниқлаш иш бўйича исботлаш предметиға кирмайди деб ҳисоблаш лозим бўлади. Масалан, ФПК 84, 85-моддаларининг мазмуниға кўра, экспертиза ҳуқуқ масалаларини ҳал қилишда тайинлана олмайди. Ушбу ҳолатға замонавий ҳуқуқий доктрина ҳам тўлалиғича қўшилади. Шу туфайли, умумий юрисдикция судида иштирок этаётган экспертнинг чет эл ҳуқуқининг изоҳи, қўллаш амалиёти ёки мазмуниға нисбатан фикри, назаримизда, фуқаролик жараёнида далил воситаси сифатида кўрилиши керак эмас. Бундай «экспертнинг» процессуал мақоми, ишнинг аниқ ҳолатларини тадқиқ этаётган «оддий» экспертнинг ҳолатиға ўхшамайди. Тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиш оқибатида вужудға келган низоларда, суд чет ҳуқуқи нормалари мазмунини исботлаш вазифасини тарафларнинг ўзига ҳавола этиши мумкин. Аммо, агар тарафлар ушбу вазифани бажара олмасалар, суднинг ўзи эса шарҳланаётган модда назарда тутилган барча усулларни қўллашиға қарамай оқилона муддатда чет эл қонунини аниқлай олмаса, у тегишли муносабатға нисбатан Ўзбекистон Республикаси қонунини қўллашға мажбур.

Агар суд чет эл ҳуқуқини юридик нормаларнинг яхлит ўзаро алоқадор тизими сифатида қўлласа, ҳеч бўлмаса улардан бирининг мазмунини аниқлашнинг иложи йўқлиғи, чет эл ҳуқуқи тўлалиғича қўлланиши мумкин эмаслигини англатади. Шу аснода, суд низоли муносабатға қўлланиши лозим бўлган чет эл ҳуқуқининг у аниқлаган алоҳида нормаларига таяниб, бошқаларини (унга ноаниқларини) эътиборға олмаслиғи мумкин эмас. Шу ва шунға ўхшаш ҳолатларда суд чет эл ҳуқуқини тўлалиғича қўллашдан воз кечишға ва тегишли муносабатларни Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи ёрдамида тартибға солишға мажбур.

Чет эл ҳуқуқи моддий нормаларини бузиш ёки нотўғри қўллаш умумий қоида бўйича суд қарорини ўзгартириш ёки бекор қилишға асос бўлади.

1161-модда. Қарши томон ва учинчи мамлакат ҳуқуқига ҳавола этиш

Ушбу бўлим қоидаларига мувофиқ, чет эл ҳуқуқига ҳар қандай ҳавола этиш тегишли мамлакатнинг коллизия ҳуқуқига эмас, балки моддий ҳуқуқига ҳавола этиш деб қаралиши лозим, ушбу бўлимда назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Чет эл ҳуқуқи ушбу Кодекснинг 1168-моддасига, 1169-моддасининг биринчи, учинчи, бешинчи қисмларига, 1171 ва 1174-моддаларига мувофиқ қўлланилган ҳолларда қарши томон сифатида Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқига ва учинчи мамлакат ҳуқуқига ҳавола этиш қабул қилинади.

Қарши томон ҳуқуқига ҳавола қилиш (учинчи мамлакат ҳуқуқига ҳаволани ҳам ўз ичига оладиган, умумлашган атама) халқаро хусусий ҳуқуқда жуда кўп муҳокама қилинадиган масалалардан бири бўлиб ҳисобланади. Турли мамлакатлар қонунчилиги ва суд амалиётида бир хил ёндашув мавжуд эмас. Қарши томон (биринчи даражали *genvoi* ёки *remission*) ёки учинчи мамлакат ҳуқуқига ҳавола (иккинчи даражали *genvoi* ёки *transmission*) қилиш муаммосининг энг муҳим ва мураккаб муаммолардан бири эканлиги тасодифий эмас. Бунга суд амалиётидан мисол сифатида: Грузия ҳудудида рўйхатдан ўтган фонднинг бошқармаси Тунида жойлашган, унинг асосий фаолияти эса Ўзбекистон Республикасида амалга оширилади. Бундай ҳолатда Ўзбекистон Республикаси суди ФКнинг 1175-, 1176-, 1177-моддаларига асосан, фонднинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати масалаларини юридик шахс сифатида (шу қаторда — бошқарувнинг ҳуқуқий ҳолати ҳам) Грузиянинг фуқаролик ҳуқуқи асосида хал этиши лозим, чунки ушбу юридик шахс айнан ўша ерда таъсис этилган. Аммо Грузиянинг 1998 йилги халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги Қонунининг 24-моддаси, юридик шахснинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати ушбу юридик шахснинг органи аслида жойлашган мамлакат ҳуқуқи, яъни Тунис ҳуқуқи билан тартибга солинишини назарда тутади. Ўз навбатида, Туниснинг 1998 йилги Халқаро хусусий ҳуқуқ Кодекси юридик шахс муомала лаёқатини у ўз фаолиятини олиб бораётган мамлакат ҳуқуқи, яъни Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги билан тартибга солишни белгилайди. Ушбу учинчи мамлакат ҳуқуқига ҳаволаларнинг барчасини қўллаган ҳолда, ишни тўғри

хал этиб бўлмайди. Шу билан бирга, агар суд қайта ҳавола ёки учинчи мамлакат ҳуқуқига ҳаволани қабул қилишга рози бўлса, у миллий ҳуқуқ коллизия нормаларини (ФКнинг 1175, 1176, 1177-м.) расмий жиҳатдан эътиборсиз қолдиради, чунки унинг кўрсатмалари бажарилмаган бўлади. Агар суд бундай ҳаволани қабул қилишдан бош тортса, чет эл коллизия нормасининг қондаси эътиборсиз қолдирилган бўлиб ҳисобланади.

Қарши томон ҳуқуқига ҳавола муаммоси яқин давргача Ўзбекистон Республикасида фақатгина ташқи иқтисодий ва бошқа халқаро иқтисодий алоқаларни тартибга солишда хал этилган эди (шарҳланаётган модданинг биринчи қисми). Ушбу талаб хорижий мамлакат ҳуқуқига мурожаат этишда коллизия нормани эмас, фақатгина моддий ҳуқуқни қўллашни тавсия этадиган, яъни қарши томон ҳуқуқининг қайта ҳаволани қабул қилишни истисно қиладиган «Халқаро савдо арбитражи тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни лойиҳасининг 28-моддасида акс этган. Шунингдек, юридик адабиётларда, қайта ҳавола, ҳаттоки учинчи мамлакат ҳуқуқига ҳаволани ҳам ташқи савдо ҳуқуқи чегараларидан четда қабул қилиш имкониятига ниҳоятда ижобий муносабатда бўлган Россия доктринаси тўғрисида фикр билдирилган¹. Шарҳланаётган норма биринчи марта умумий кўринишда қайта ҳавола тақдир ҳақидаги масалани хал қилди. Чет мамлакатнинг коллизия ҳуқуқига эмас, балки моддий ҳуқуқига мурожаат этишни белгилаб туриб, ФКда шунинг ўзи билан қайта ҳаволани, шу қаторда учинчи мамлакат ҳуқуқига ҳаволани ҳам қабул қилишни ман этади. Ушбу умумий тақиқ кўп йиллар давомида мавжуд бўлган мавҳумликни баргараф этади ва кўпсонли мунозарадларга чек қўяди. ФКда назарда тутилган қайта ҳаволанинг ман этилиши тўғрисидаги қондан ягона истисно ҳолат, 1161-модданинг 2-қисмида мавжуддир. Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқига қайта ҳавола фақатгина жисмоний шахсларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилайдиган нормаларга нисбатан қабул қилиниши мумкин. Уларнинг тўлиқ рўйхати шарҳланаётган моддада ҳам назарда тутилган бўлиб, булар — жисмоний шахснинг шахсий қонунини белгилаш қоидалари, ҳуқуқ ва муомала лаёқати, исмга бўлган ҳуқуқи, васийлик ва ҳомийлик, шу қаторда шахсни бедарак йўқолган деб эътироф

---

1 Каранг: Перетерский И. С., Крылов С. Б. Международное частное право. М., 1959. С. 50.

этиш ва ўлган деб эълон қилиш тўғрисидаги нормалардир. Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқига қайта ҳавола, учинчи мамлакат ҳуқуқига ҳавола каби бошқа барча масалаларда қабул қилинмайди. Шу билан бирга 1161-модданинг иккинчи қисмининг аҳамиятли томонларидан бири шундаки, қонун мажбур қилмайди, балки фақатгина тегишли ҳолатларда қайта ҳаволани қабул қилишга руҳсат беради. Фикримизча, ушбу ҳолатда қонун чиқарувчи, агар қўлланивчи чет эл ҳуқуқи Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1168-моддаси, 1169-моддасининг биринчи, учинчи, бешинчи қисмлари, 1171 ва 1174-моддаси билан тартибга солинадиган масалалар бўйича жисмоний шахслар учун мақбулроқ ҳуқуқий режимни белгиласа, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқига қайта ҳаволани қабул қилиш, мақсадга мувофиқ бўлмаслигидан келиб чиқади.

Юқорида таъкидланганидек, Ўзбекистон Республикасининг қонун кучига эга бўлган халқаро шартномалари, ФК нормалари олдида устунликка эгадир. Шу туфайли, агар халқаро шартномада қайта ҳавола ёки учинчи мамлакат ҳуқуқига ҳаволани қабул қилиш йўл қўйилган ҳолларда 1161-модданинг кўрсатмалари қўлланилмайди. Бундай мисоллар кўп эмас, хусусан, уларни 1930 йилги «ўтказма ва оддий векселлар тўғрисидаги айрим қонунлар коллизиясини бартараф этиш мақсадига эга №359 Конвенция»да топиш мумкин (Ўз.Рес. иштирокчи эмас). Ушбу Конвенциянинг 2-моддасининг 1 хатбошисига кўра, шахснинг ўтказма ёки оддий вексель бўйича мажбурият олиш лаёқати унинг миллий қонуни билан белгиланади. Агар миллий қонун бошқа тарафнинг қонунига ҳавола этса, ушбу тарафнинг қонуни қўлланилади. Вексель бўйича мажбурият олган (масалан, вексель берувчи, индоссант ёки авалчи) шахснинг миллий қонунига боғлаш оқибатида қабул қилиш лозим бўлган миллий қонунга қайта ҳавола каби учинчи мамлакат ҳуқуқига ҳаволага ҳам олиб келиши мумкин. Таъкидлаб ўтиш лозимки, келтирилган коллизион норма ҳозирги вақтда Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқ нормаси бўлиб ҳисобланмас экан, ушбу халқаро шарномадаги ҳолатлар унинг ҳуқуқ тизими таркибига кирмайди.

1162-модда. Қонунни четлаб ўтиш оқибатлари

Ушбу Кодекс билан тартибга солинадиган муносабатлар иштирокчиларининг ушбу бўлимнинг қўлланилиши лозим бўлган

хуқуққа доир қондаларини четлаб ўтиб, тегишли муносабатларни бошқа хуқуққа бўйсундиришга қаратилган келишувлари ва бошқа ҳаракатлари ҳақиқий эмас. Бундай ҳолда тегишли давлатнинг ушбу бўлимга мувофиқ татбиқ этилиши лозим бўлган хуқуқи қўлланилади.

Маълум бир қонунчиликка боғлаш баъзан уларнинг хуқуқий муносабатларига мажбурий қонунларни қўллашдан қочиш ниятидаги шахслар томонидан сунъий вужудга келтирилади. Бундай турдаги «қонунни четлаб ўтиш» халқаро хусусий хуқуқ амалиётида катта аҳамиятга эга.

«Қонунни четлаб ўтиш» тушунчаси ўзида хуқуқнинг манфаатдор субъектлари томонидан қонуний қилиб кўрсатишга ҳаракат қиладиган хуқуққа хилоф ҳаракатлар мажмуасини ифода этувчи оддий образли иборани акс этади.

«Қонунни четлаб ўтиш» тушунчаси хуқуқнинг турли соҳаларида (хусусий ва оммавий, моддий ва коллизия, ички ва халқаро) ишлатиладиган универсал хуқуқий термин бўлиб ҳисобланади. Шу қаторда ушбу тушунча турли миллий хуқуқ тизимларида учраши мумкин. Мазкур факт фақат «қонунни четлаб ўтиш» тушунчаси билан қонунийлик кўринишини қўллаш феномени намоён бўлиши билангина изоҳланади.

Қонуний тартибга солиш тўғрисида. Мамлакатда яшаб турган ёки турар жойга эга бўлган шахсларнинг фуқаролик-хуқуқий муносабатлари тўғрисидаги 1891 йил 25 июндаги Швейцария федерал қонуни (1911 ва 1936 йиллардаги муҳим ўзгартиришлар билан) чет мамлакатда никоҳни қайд этиш йўли билан никоҳ тўғрисидаги қонунларни четлаб ўтишга қарши турувчи нормага эгадир (7-м.). АҚШнинг қатор штатларида ушбу штатнинг никоҳ қонунларини бошқа штатда никоҳ тузиш йўли билан четлаб ўтишга қарши қаратилган қонунлар амалда жорий этилган. Канада провинцияларидан айримларининг фуқаролик кодексларида, хусусан, Квебек кодексига, чет элда никоҳ тузиш йўли билан ушбу провинциялар никоҳ тузиш қонунларини четлаб ўтишга қарши қаратилган моддалар мавжуд. Аммо кўпчилик мамлакатларнинг қонунчилигида қонунни четлаб ўтиш мақсадида сунъий коллизия боғловчиларни вужудга келтиришга қаратилган ҳаракатларнинг оқибатларига нисбатан кўрсатмалар мавжуд эмас.

Суд амалиёти тўғрисида. Француз суд амалиёти, чет эл қонунига сунъий коллизия боғловчини вужудга келтириш йўли билан француз

қонунда белгиланган тақикни ҳар қандай четлаб ўтиш тегишли битимни ҳақиқий эмас деб топилишига олиб келади, деган умумий доктринани ишлаб чиқди. Ушбу умумий доктрина 1878 йилда Бофремон иши бўйича кассация судининг қарори асосида ишлаб чиқилди. Унга кўра, француз фуқароси бўлган аёл ўша вақтда амалда бўлган никоҳдан ажрашишни ман этувчи қонунни четлаб ўтиш мақсадида Германия фуқаролигини олди ва суд орқали никоҳдан ажралиб, янги никоҳга кирди. Ушбу никоҳ француз суди томонидан ҳақиқий эмас деб топилди, суд биринчи никоҳнинг бекор бўлиши никоҳни бекор қилувчи Франция ҳуқуқ нормасини четлаб ўтиш орқали амалга оширилган деб топди. Суд ушбу қарор орқали халқаро хусусий ҳуқуқда *fraus omnia corrumpit* (қонунни четлаб ўтиш ҳаракатнинг тўлиқ ҳақиқий эмас деб топилишига олиб келади) принципини қўллаш лозим деган хулосага келди. Бошқа давлатларнинг коллизия амалиётида бундай умумий принцип мавжуд эмас (оила ҳуқуқий масалаларидан ташқари ушбу ҳуқуқий категория ГФР, Буюк Британия, АҚШ коллизия ҳуқуқида деярли қўлланилмайди.). Таъкидлаб ўтамизки, Буюк Британия ва АҚШ амалиётида мамлакатнинг ўз таъқиқловчи ҳуқуқ нормаларини четлаб ўтиш мақсадида *locus regit actum* принципи қўлланилади. Шу билан бирга қонунни четлаб ўтишни чет давлатлар қонунига ҳурматни талаб этувчи суднинг оммавий тартибини бузиш деб баҳолаган ҳолда, айрим ҳолларда судлар чет эл таъқиқловчи қонунларини тўғридан тўғри четлаб ўтишга йўл қўймайди. Масалан, 1929 йилда британ суди АҚШга спиртни олиб қиришни ман этувчи Америка қонунини четлаб ўтишга қаратилган битимни ҳақиқий эмас деб топди (*Foster v. Driscoll*), бошқа ҳолатда эса (*Regazzoni v. Sethia*) британ суди Ҳиндистоннинг экспорт масаласидаги чекловларини четлаб ўтишга қаратилган битимни ҳақиқий эмас деб топди.

Аммо чет эл қонунини четлаб ўтиш аҳамияти масаласидаги ушбу амалиёт у қадар мустаҳкам эмас.

2. Коллизия ҳуқуқда одатда *fraudem legis domesticae* (чет эл қонунини қўллашни асослаш мақсадида коллизия боғловчини сунъий тарзда келтириб чиқариш) деб номланувчи «қонунни четлаб ўтиш» муаммоси моддий ҳуқуқда «қонуни четлаб ўтиш» феноменининг табиати каби ҳуқуқ меъёри кўринишини қўллашдан иборат бўлади, аммо фақатгина коллизия соҳада (1) коллизия боғловчининг ҳақиқий мавжудлиги борасида

нотуғри тасаввур келтириб чиқариш (масалан, ҳақиқатда шартнома бошқа давлатда тузилган вақтда, чет давлатни унинг тузилиш жойи сифатида кўрсатиш); 2) коллизия соҳада ҳуқуқни суиистеъмол қилиш (масалан, шахснинг алимент тўламаслик мақсадида атайин чет давлатга чиқиши); 3) чет эл ҳуқуқига кўра мумкин бўлган, аммо оммавий тартибга хилоф ҳаракатларни бажариш (*lex fori*)). Шунга асосан таъкидлаш мумкинки, коллизия ҳуқуқда «оммавий тартибни бузиш» категорияси «қонунни четлаб ўтиш» категориясига қараганда махсус ибора бўлиб ҳисобланади.

Таъкидлаш жоизки, коллизия ҳуқуқ миллий қонунлар ўртасида қайта тақсимлашнинг объектив баҳоланмаган ёлғон коллизиялар ва сунъий тарзда вужудга келтирилган вазиятлар билан курашишнинг самаралироқ усулларига эга. Бир тарафдан — бу классик коллизия нормалардан бош тортиш, тузилмани мураккаблаштириш ва янги коллизия нормаларнинг вужудга келиши, уларни фарқлаш ва ихтисослаштириш бўлиб ҳисобланади. Бошқа тарафдан эса англо-американ ҳуқуқ тизимидан ўзлаштирилган «энг узвий боғлиқлик» коллизия принцип муносабатларнинг янада кенгроқ миқдорига тадбиқ этилиши бўлиб ҳисобланади.

Бундан ташқари, бундай самарали ва прогрессив усуллар қаторига коллизия соҳада нисбатан яқинда тарқалишни бошлаган *lex fori* императив нормалари ва учинчи мамлакат императив нормалари институтини қўллаш қиради (ФКнинг 1159 ва 1165-моддаларига шарҳларга қаранг).

Таъкидлаш мумкинки, *agere in fraudem legis domesticae* анъанавий назарияси «энг узвий боғлиқлик» коллизия принциpidан бошқа ҳеч нарса эмас, фақат «бошдан оёққа қўйилгани» бўлиб ҳисобланади. Коллизия тартибга солишнинг замонавий тенденциялари ҳолатида бундай назариянинг танқиди, шу вақтнинг ўзида кўрсатилган принципнинг прогрессивлигининг исботи бўлмаслиги мумкин эмас.

Agere in fraudem legis domesticae анъанавий назарияси — замонавий коллизия ҳуқуқда реликтдир. Ривожланишнинг маълум босқичида унинг вужудга келиши муқаррар эди ва у ўзининг ижобий ролини ўйнади, аммо вазифасини бажариб бўлиб, тарихнинг бойлиги бўлиб қолиши ва янги коллизия ёндашувларга жой бериши лозим. Унинг ўтган минг йилликка тўғри келган «олтин асри» ўтди ҳамда агар ушбу назариянинг ўтмишда мавжуд бўлиши сабаблари тушунарли ва равшан бўлса ҳам, бугунги кунда коллизия ҳуқуқ солиштириб бўлмайдиган даражада кейинги ривож-

ланишида яхшироқ ва идроклироқ қуролланган вақтдаги шароитларда унинг оммалашуви, ҳуқуқий регресс ва коллизия ҳуқуқнинг келажакдаги ривожланиши учун тормоздан бошқа нарса бўлмас эди.²

1163-модда. Ҳуқуқни ўзаролик асосида қўллаш

Суд ёки бошқа давлат органи ўзи кўриб чиқаётганига ўхшаш муносабатларга нисбатан тегишли чет давлатда Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқи қўлланиши ёки қўлланмаслигидан қатъи назар, ана шу чет давлатнинг ҳуқуқини қўллайверади, Ўзбекистон Республикаси қонунда чет эл ҳуқуқини ўзаролик асосида қўллаш назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

Агар чет эл ҳуқуқини қўллаш ўзароликка боғлиқ бўлса, бошқача ҳолат исботланмаганлиги сабабли у мавжуд деб тахмин қилинади.

1. Юридик адабиётда кенг маънода тушиниладиган ўзаролик — тенглик ва ўзаро ҳуқуқий фойда асосида давлатлар, уларнинг фуқаролари ва ташкилотлари манфаатларини таъминлашга йўл қўювчи халқаро ҳамкорликнинг бош омилларидан бири эканлиги белгиланган. Давлатлар ўзаролиги муаммоси бевосита давлатларнинг ўзаро боғлиқлиги каби ҳозирги дунё объектив борлиги билан бевосита боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси бошқа давлатлар билан иктисодий, илмий-техникавий, маданий ва бошқа алоқаларни мустаҳкамлаш тарафдоридир, чунки улар ҳам бизнинг давлат билан тенгҳуқуқлилик асосида иш алоқаларини мустаҳкамлашга интиладилар. Тенгҳуқуқлилик давлатлар томонидан уларнинг қонунлари ҳаракатини ўзаро тан олиншида ҳам ифодаланади. Халқаро шартномага ўзаролик тўғрисида ҳолатни киритган ҳолда, давлат — чет давлатдаги ўзининг фуқаролари ва юридик шахсларини маълум ҳуқуқлардан фойдаланишини таъминлаш мақсадини кўзлайди.

Чет эл ҳуқуқини қўллаш масаласида ўзаролик тўғрисидаги модда Ўзбекистон Республикаси фуқаролик қонунчилигига биринчи марта киритилган. Шарҳланаётган модданинг мақсади суд ёки бошқа органнинг эътиборини Ўзбекистон Республикаси қонуни ёки халқаро шартномаси

---

2 Қаранг: Муранов А. И. Проблема «обхода закона» в материальном и коллизияльном праве: дисс. ...канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 1999. С. 22–27.

билан белгиланган коллизия норма ҳавола этадиган чет эл ҳуқуқини қўллаш ўзаролик билан боғламаганлигига қаратишдир. Ўзароликнинг чет эл ҳуқуқини қўллаш учун шарт сифатида мавжуд бўлиши белгиланмайди. Суд, ушбу йўсинда, тегишли давлатда Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи қўлланиш ёки қўлланмаслигини аниқлаши керак эмас. Дунёдаги кўпчилик давлатларнинг халқаро хусусий ҳуқуқида ўзаролик принципи, миллий ҳудудда чет давлат фуқаролари ва юридик шахсларига у ёки бу ҳуқуқларни тақдим этилиши, ўз фуқаролари ва юридик шахслари зарурий ҳуқуқлар билан ушбу чет давлатда фойдаланиш ёки фойдаланмаслигидан келиб чиқишини мўлжаллайди.

2. Шарҳланаётган модда икки қисмдан иборатдир. Ушбу модданинг биринчи қисмида шакллантирилган умумий қоидага кўра, суд ёки бошқа орган чет эл ҳуқуқини тегишли давлатда шу турдаги муносабатларга Ўзбекистон Республикаси қонуни қўллаш ёки қўлланмаслигидан қатъи назар жорий тилиши лозим. «Тегисли давлат» ибораси остида коллизия нормага кўра, Ўзбекистон Республикасида қўлланиши лозим бўлган давлат ҳуқуқи тушунилади. «Шу турдаги муносабатлар» ибораси остида эса тартибга солиш мақсадида коллизия норма чет эл ҳуқуқига ҳавола қиладиган ҳудди шу характердаги фуқаролик ҳуқуқий муносабатларни тушуниш керак.

Ўзароликни қўлламаслик тўғрисидаги ушбу умумий қоидадан, ўзаролик асосида чет эл ҳуқуқини қўллаш қонунда назарда тутилган ҳолларга нисбатан истисно қилинади. Шу тариқа шарҳланаётган модда чет эл ҳуқуқини қўллаш, қоида сифатида қатъий характерга эгалигидан келиб чиқади. Қоида нафақат чет эл ҳуқуқини қўллаётган суд ёки бошқа давлат органи учун, балки у ёки бу сабабга кўра суд чет эл ҳуқуқини қўллашдан бош тортишига ҳаракат қиляётган тараф учун ҳам амалий характерга эга.

3. Шарҳланаётган модданинг 2 қисмида суд ёки бошқа давлат органи бирор бир қонунда ўзароликни қўлламаслик тўғрисидаги умумий қоидадан истисноларнинг мавжуд бўлганида қандай йўл тутиш лозимлиги ҳал қилинади. Бундай ҳолда ўзароликнинг мавжудлигини исботлаш керак эмас. Агар чет эл ҳуқуқини қўллаш ўзароликка боғлиқ бўлса, у мавжуд деб фарз қилинади, чунки унинг акси исботланмаган бўлади. Шу тариқа ФК ўзароликнинг мавжудлиги презумпциясини белгилайди. Шарҳланаётган модданинг 2-қисмида келтирилган қоидадан низони

кўриб чиқишда тегишли давлатнинг чет эл ҳуқуқи қўлланиши мумкин эмаслигини исботлаётган тарафлар ўзароликнинг мавжуд эмаслигини исботловчи далилларни тақдим этишлари лозим ва бу далиллар суд томонидан баҳоланган бўлиши керак деган хулосага келиш мумкин. Чет эл ҳуқуқига нисбатан ўзаролик принципини қўлламаслик масаласини, қўлланилиши лозим бўлган, чет эл ҳуқуқини қўллаш ёки қўлламаслик ҳолатларидан фарқлаш керак. Қатор давлатлар қонунчилигида, шунингдек халқаро шартномаларда чет эллик шахсларга нисбатан ўзаролик асосида миллий режим тақдим этилади. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигида ўзаролик талаби, қоидага кўра, назарда тутилмайди. Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 30 август №267-П «Товар белгилари, хизмат кўрсатиш белгилари ва товарларнинг келиб чиқиш жойи номланишлари тўғрисида»ги Қонунига кўра, чет эллик юридик ва жисмоний шахслар мазкур Қонунда назарда тутилган ҳуқуқлардан Ўзбекистон Республикаси юридик ва жисмоний шахслари билан тенг равишда ёки ўзаролик принципи асосида фойдаланадилар (35-м.). Ўзаролик талаблари чет эллик жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқларига нисбатан интеллектуал мулк соҳасидаги бир қатор бошқа қонуларда белгиланган.

4. Алоҳида давлатлар ҳуқуқ тизимлари ўртасида мавжуд бўлган аҳамиятли фарқлар моддий ўзаролик принципининг қўлланилиш доирасини кескин чегаралайди. Шу туфайли амалиётда расмий ўзаролик принципи нисбатан кўпроқ тарқалди. У икки давлат, ўз ҳудудларида чет эл фуқароларининг фуқаролик ҳуқуқларини ёки ўз фуқаролари ва юридик шахсларининг (миллий ҳуқуқий режим ҳолатларида), ёхуд мумкин қадар қулайлик берувчи чет элликларнинг ҳуқуқларига тенглаштирган ҳолда (мумкин қадар қулайлик бериш режими) тан олишларини тахмин қилади. Шу билан бирга, фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларнинг аниқ мазмуни тегишли давлатларда ниҳоятда кескин фарқланиши мумкин. Масалан, Ўзбекистон Республикасида Француз фуқаросига саноат намунасига берилган патент 10 йил давомида кучини йўқотмайди (ва яна 5 йилга узайтирилиши мумкин). Айна вақтда Ўзбекистон Республикаси фуқаросига Францияда саноат намунасига берилган патент умумий қоидага асосан 5 йилли кучга эга бўлади (аммо яна 45 йилга узайтирилиши мумкин). Шу аснода, Ўзбекистон Республикасининг «Ихтиролар, фойдали моделлар ва саноат намуналари тўғрисида»ги 2002 йил 29 август №397-П

Қонунининг 37-моддасида назарда тутилган расмий ўзаролик, чет эллик ва миллий фуқароларнинг фактик (моддий) тенглигини эмас, балки уларнинг Ўзбекистон Республикаси қонуни олдида расман тенгҳуқуқлилигини билдиради.

5. Давлатлар халқаро хусусий ҳуқуқда ўзаролик принципининг бошқа чет давлатлар билан халқаро иқтисодий ҳамкорлик соҳасида қўллаш доирасини ўзлари белгилайдилар. Шу билан бирга, таъкидлаш жоизки, тарихан турли давлатга мансуб шахслар ўртасидаги муносабатлар кенгайган сари, ўз ҳудудида чет эл ҳуқуқининг ҳаракатини қўллаш шу қадар муҳим бўлган ва энди ўзаролик ёки халқаро хушмуомалалик (ex comitate gentium) асосида эмас, балки коллизия ҳуқуқнинг расман аниқ ва тенгҳуқуқли асосига қўра қўллаш лозимдир.

Қонун чиқарувчи, ФК 1163-моддасидаги новеллани шакллантира туриб, албатта дунёда турли давлатларнинг мавжуд бўлиши ва уларнинг ҳуқуқ тизимларининг ўзаро алоқаси уйғунликдан узоқ эканлигини кўзда тутган. Шу маънода ўзаролик талаби фақатгина умумий қоидадан истисно сифатида чиқади ва Ўзбекистон Республикаси қонунидагина назарда тутилиши мумкин (масалан, интеллектуал мулк соҳасидаги айрим қонунлар).

6. Чет элда Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқини қўлланилишида ўзаролик тўғрисидаги норма исбот талаб қилмайди, чунки ФК 1163-моддасининг иккинчи қисми унинг мавжуд бўлиши презумпциясини белгилайди. Шу тариқа, ўзароликнинг йўқлиги сабабли Ўзбекистон Республикасида чет эл ҳуқуқининг маълум нормаларини қўлламасликни маълум қилаётган шахс, тегишли чет давлатда шу каби муносабатларга нисбатан Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқининг қўлланмаслигини исботлаши лозим.

1164-модда. Оммавий тартиб тўғрисидаги изох

Чет эл ҳуқуқини қўлланиш Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқ-тартиботи асосларига (оммавий тартибга) зид келадиган ҳолларда чет эл ҳуқуқи қўлланилмайди. Бундай ҳолларда Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқи қўлланилади.

Тегишли чет эл давлатининг ҳуқуқий, сиёсий ёки иқтисодий тизими Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқий, сиёсий ёки иқтисодий

тизимидан фарқланишигина чет эл ҳуқуқини қўллашни рад этиш учун асос бўлиши мумкин эмас.

1. Коллизион қоидаларни қўллаш, амалда улар ёрдамида белгиланган ваколатли чет эл ҳуқуқининг алоҳида нормалари миллий ҳуқуқнинг асосий принциплари билан жиддий тафовутга киришишига олиб келиши мумкин. Ахир коллизион норма унинг таъсири натижасида бўлиши мумкин бўлган оқибатларни келтириб чиқармаган ҳолда, у ёки бу ҳуқуқ-тартиботга фақатгина расман боғлайди. Шу маънода, «чет эл ҳуқуқига ҳавола қилиш — мавҳумликка сакрашдир»³. Чет эл ҳуқуқи нормаларини қўллаш оқибатида Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ-тартибот асосларини бузилишини йўл қўймаслик учун ФК «оммавий тартиб тўғрисидаги изоҳ» (ordre public) деб номаланган махсус институтини назарда тутати. Ушбу институт нафақат Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқида, балки дунёнинг аксарият мамлакатларининг ҳуқуқ тизимида ҳам қўлланади. Оммавий тартиб тўғрисидаги изоҳ «императив нормалар» концепциясининг ўзига хос ойнадаги акси бўлиб ҳисобланади (ФК 1165-м.). Агарда императив нормалар тўғрисидаги қоидалар чет эл қонуни билан тартибга солинадиган муносабатларга миллий ҳуқуқнинг айрим нормаларининг мажбурий қўлланилишини кўрсатса (ижобий кўрсатма), оммавий тартиб тўғрисидаги изоҳ, аксинча, уларга нисбатан чет эл ҳуқуқининг алоҳида нормаларини қўллашни тақиқлайди (салбий кўрсатма). Иккала институтнинг ҳуқуқий табиати ўхшашдир. Кўпчилик муаллифларнинг императив нормалар тўғрисидаги изоҳни оммавий тартиб институтининг муҳим тури сифатида кўришлари бежиз эмасдир⁴.

2. Шарҳланаётган моддага киритилган таъриф, аввалги 1963 йилда қабул қилинган Ўзбекистон ССР Гражданлик кодекси қоидаларидан жиддий фарқланади. Шарҳланаётган моддада сўз «ҳуқуқ-тартибот асослари» ҳақида боради, бу эса ўз навбатида чет эл ҳуқуқини қўллашни чеклашнинг мантиқий, сиёсий эмас балки ҳуқуқий характери кўрсатади.

Натижада «оммавий тартиб концепцияси» номини олган масала чет эл ҳуқуқини қўллаш заруратининг натижаси сифатида деярли халқаро хусусий

---

3 Раапе Л. Международное частное право. М., 1960. С.96.

4 Қаранг: Международное частное право /Под ред. Н.И.Марышевой. М., 2000. С.86–87.

хуқуқнинг вужудга келиши билан бир вақтда пайдо бўлди. Бу ҳақда биринчи марта халқаро хусусий ҳуқуқ фанининг асосчилари бўлиб ҳисобланган итальян постгlossаторлари айтиб ўтган. Аммо оммавий тартиб концепцияси француз юристлари томонидан чуқур ва батафсил ишлаб чиқилган бўлиб, бу концепция номланишининг ўзида акс эттирилган халқаро ва миллий амалиёт асосан *ordre public*нинг француз ёзувидан фойдаланади.

3. Оммавий тартиб концепциясини ишлаб чиқишда асос бўлиб Француз Фуқаролик кодекси хизмат қилди ҳамда унда хусусий келишувлар йўли билан оммавий тартиб ва яхши феъл-атвор билан боғлиқ қонунларни бекор қилиб бўлмайди. Бошқача қилиб айтганда, агар у оммавий тартиб ва яхши феъл-атвор асосини ташкил қилувчи қонунларга зид бўлса, хусусий шахслар ўртасидаги ҳар қандай келишув ҳақиқий эмас деб топилади. Бу ерда гап фақатгина ички оммавий тартибни бузиши лозим бўлмаган ички келишувлар ҳақида бормоқда (*ordre public interne*). Амалиётда ушбу қоида француз коллизия нормаси ёки тарафлар эрки автономиясининг таъсир кучига эга бўлган чет эл қонунларини қўллаш билан боғлиқ вазиятларга нисбатан тарғиб қилиб келинмоқда. «Халқаро оммавий тартиб» концепциясининг мазмунига кўра, агар чет эл қонуни мазкур давлатнинг оммавий тартибига зид бўлса, уни қўллаш учун йўл қўйилмаслигига олиб келади. Ушбу концепциянинг энг мураккаб томони шундаки, ҳеч қандай вазиятларда четлаб ўтиш мумкин бўлмаган ва ҳеч нарсага қарамасдан қўлланиши лозим бўлган оммавий тартиб ва яхши феъл-атворга алоқадор ёки ундан иборат ва уни таъминловчи қонунлар доирасини белгилаш бўлди. XIX асрда яшаб ўтган Француз коллизиянист олими Пилле (Pillet) бундай қонунларга жиноят ва маъмурий ҳуқуқ, пул муомаласи тўғрисидаги, кўчмас мулк тўғрисидаги нормаларни киритган⁵. Аммо бундай вазиятларда гап асосан оммавий ҳуқуқ тўғрисида боради ва коллизия муаммо умуман уйғонмайди. Вақти вақти билан янгиланиб турадиган, ушбу қонунлар доирасини белгилаш ҳаракатлари ҳеч нарсага олиб келмади. Қўлланиши лозим бўлган ички қонунлар мажмуасини тавсифлаш орқали оммавий тартиб концепциясини таърифлаш ва очиқ бериш «оммавий тартиб ижобий концепцияси» номини олди.

---

5 Каранг: Лунц Л. А. Курс международного частного права: В 3 т. М., 2002. С.270–271.

4. Германия коллизии олимлари масалага бошқача ёндашишган. «Оммавий тартиб» (ordre public) деб номланган Германия Гражданлик Тузуқларини амалга киритиш тўғрисидаги Қонуннинг 6-моддасида агар чет давлат ҳуқуқ нормасининг қўлланиши герман ҳуқуқининг асосий принциплари билан очиқдан-очиқ қарама-қарши бўлган натижаларга олиб келса, бевосита қўлланилмайди. Ушбу тавсифда, миллий оммавий ҳуқуққа зид бўлган ҳолларда қўлланилиши мумкин бўлмаган чет эл ҳуқуқига урғу берилади. Бундай ёндашув аксарият мамлакатларнинг замонавий кодификацияларида акс этган «оммавий тартибнинг салбий концепцияси» номини олди.

5. Шуниси равшанки, халқаро хусусий ҳуқуқда оммавий тартиб концепциясини ҳуқуқ тизимидаги фарқлар устида «қуриш» мумкин эмас, чунки бу фарқлар халқаро хусусий ҳуқуқнинг пайдо бўлиш асоси бўлиб хизмат қилди. Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисмида айнан ана шу ҳолат акс эттирилган.

«Оммавий тартиб» тушунчасини қандайдир даражада кенгрок очиб беришнинг иложи йўқлиги шунда кўринидики, нафақат ушбу тушунча ҳуқуқ, иқтисод, сиёсат, одоб, ахлоқ, фалсафанинг туташган жойида жойлашганлиги билан, балки ҳуқуқ-тартибот асослари тўғрисидаги қарашларнинг вақт ўтиши билан ўзгариши билан изоҳланади. Юридик амалиёт аниқ таърифларни ишлаб чиқиш қийин бўлган ҳолларда, мушкул ходисаларни аниқлашнинг бошқа усулини қўллайди. Улар хусусиятларни ҳисоблаб чиқиш, муайян ҳолатларга ёндашув ва тестларни ишлаб чиқиш кабилардан иборатдир. Оммавий тартибга амалиётда унчалик кўп мурожаат этилмаган, чунки барча мамлакатларда чет эл ҳуқуқини қўллашни рад этишнинг ушбу усулига нисбатан камдан кам мурожаат қилишади. Судлар оммавий тартиб тўғрисидаги изоҳни қўллашни лозим топишлари мумкин бўлган ҳозирги кундаги ҳолат бўлиб, айрим давлатларда, хусусан Буюк Британия, Исландия, Швеция, Норвегия, Дания, Нидерландия, Франция ва б. давлатларда қонунийлаштирилган, бир жинсли шахслар иттифоқининг юридик оқибатларини тан олиш (ёки тан олмаслик) муаммоси хизмат қилади. Алоҳида давлатларда бундай иттифоқларни тан олиниши оқибатида халқаро хусусий ҳуқуқда ниҳоятда мураккаб муаммолар вужудга келиши мумкин. Масалан, тирик қолган тараф бундай иттифоқлар тан олинмайдиган давлатдаги кўчмас мулкни

мерос қилиб олиши ёки бундай иттифоқ тузган тарафлардан бири, ушбу иттифоқлар тан олинмайдиган бошқа мамлакатда никоҳ тузиши ёки тузмаслиги тўғрисида фикр юритилган. Бундай иттифоқдан келиб чиқадиган оқибатларни тан олмаслик учун ягона ҳуқуқий асос оммавий тартиб тўғрисидаги изоҳ бўлиши мумкин. Бироқ, юридик адабиётларда, оммавий тартиб тўғрисидаги концепциядан фойдаланишга шошилиш шарт эмас, балки инсонлар ўртасидаги муносабатларга нисбатан катта толерантлик кўрсатиш керак деган тушунча билдирилган.

Турли ҳуқуқий тизимлар «алоқасининг» ҳозирги кундаги даражаси олдингиларга қараганда, толерантликнинг ниҳоятда юқори даражасидан далолат беради. Бугунги кунда айрим мамлакатлар бошқа мамлакатларнинг «ҳуқуқий новеллаларини» қабул қилмоқдалар, бу эса сўзсиз оммавий тартиб концепцияси қўлланилишининг торайишига олиб келади.

6. Оммавий тартиб қоидаларига зид оқибатларнинг келиб чиқиши туфайли чет эл ҳуқуқи нормаларини қўллашнинг иложи йўқ деган фикрга келгандан сўнг, суд рад қилинган ҳуқуқ нормасининг ўрнига қўлланиши лозим бўлганини аниқлаши шартдир. Қоида тариқасида, бундай ҳолда судлар ўз ҳуқуқларининг нормаларини қўллайдилар (*lex fori*). Айрим қонун актларида бу ҳолатлар аниқ кўрсатилган, аммо турли давлатларда ушбу қарорлар бир-биридан фарқланади. Шарҳланаётган моддада, чет эл ҳуқуқини қўллаш Ўзбекистон Республикасининг оммавий тартибига зидлиги аниқланганда, Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқи қўлланилиши кўрсатилган.

7. Процессуал ҳуқуқнинг амалдаги кодификациялари (ФПК ва ХПК), оммавий тартиб тўғрисидаги изоҳни назарда тутмайди ва оммавий тартиб тушунчасини очиб бермайди. Юрист-олимлар ўртасида ушбу тушунчанинг мазмуни тўғрисидаги фикрларнинг бир биридан фарқланиши ва ҳуқуқни қўллаш амалиётидаги бирхилликнинг мавжуд эмаслиги сабабли ушбу иборанинг қонуний изоҳининг асосий юқини, назаримизда Ўзбекистон Республикасининг Олий суди ва Олий ҳўжалик судлари ўзларига олишларига тўғри келади.

1165-модда. Қатъий нормаларни қўллаш

Ушбу бўлим қоидалари Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқининг тегишли муносабатларни, қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқдан

қатъи назар, тартибга солувчи қатъий нормалари амал қилишига дахлдор эмас.

Бирон-бир мамлакатнинг ҳуқуқи ушбу бўлим қоидаларига мувофиқ қўлланилганда, агар ана шу мамлакатнинг ҳуқуқига кўра бундай нормалар қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқдан қатъи назар, тегишли муносабатларни тартибга солиши лозим бўлса, суд бошқа мамлакатнинг ана шу муносабатлар билан узвий алоқада бўлган қатъий ҳуқуқ нормаларини қўллаши мумкин. Бунда суд бундай нормаларнинг вазифасини ва хусусиятини, шунингдек уларни қўллаш оқибатларини эътиборга олиши лозим.

1. Халқаро хусусий ҳуқуқда қатъий нормалар «ўта қатъий» нормалар номини олди (бошқа иборалар ҳам мавжуд — бевосита қўлланувчи нормалар, қатъий нормалар ва х.к.).

Шарҳланаётган модданинг биринчи қисмида муайян ҳуқуқий муносабат тартибга солинаётган чет эл ҳуқуқидан қатъи назар қўлланиши лозим бўлган Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқининг муҳим нормаларини қўллаш ҳақида бормоқда. Халқаро хусусий ҳуқуқда ўта қатъий нормалар концепцияси илк бор 1950 йилнинг ўрталарида, француз доктринасида ишлаб чиқилган (Franceskalis Ph. La theorie du renvoi et les conflits de systems en droit international prive. Paris, 1958.). Оқибатда эса кўпгина мамлакатлар томонидан тан олинган ва уларнинг миллий қонунчилигида ва халқаро актларда мустахкамланган. Мазкур концепциянинг мазмуни қуйидагидан иборатдир, яъни ҳар қандай миллий қонунчиликда шундай қатъий нормалар борки, улар ўзининг муҳим аҳамиятга эгаллиги туфайли фуқаролик ҳуқуқий муносабат тарафлари (тарафлар эрки оқибагида) ёки суд (коллизия нормани қўллаш оқибагида) томонидан кўрсатилганлигига қарамай ҳар доим қўлланиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи учун новелла бўлган мазкур норманинг асосий мазмуни қонун чиқарувчи Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқидан муҳим нормаларнинг борлигини тан олади ва судга тегишли ишларни кўриб чиқишда уларни қўллаш мажбуриятини юклайди. Назарий жиҳатдан ушбу концепция алоҳида қийинчилик туғдирмасда, амалий жиҳатдан суд ҳар қандай муайян ҳолатда юз бериши мумкин бўлган кўпгина қийинчиликларга олиб келади. Асосий қийинчилик бундай нормаларни қатъий нормалар мажмуаси ичидан излашдир ва ушбу ҳолатни

енгиллаштириш учун қонун чиқарувчи ушбу нормалар жавоб бериши лозим бўлган бир неча талабларни киритди. Жумладан,

- норманинг ўзида кўрсатиш;
- фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳуқуқларини таъминлаш;
- фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатларини таъминлаш.

Таъкидлаш жоизки, ФКнинг қатъий нормалари қўлланувчи чет эл ҳуқуқи қоидаларидан устун туради, уларни ниҳоятда кенг изоҳлаш мумкин. Назаримизда бунинг аҳамиятли томони шундаки, фуқаролик қонунчилигининг асосий негизларини мустаҳкамловчи нормалар эгадирлар. Шунингдек, мулкнинг дахлсизлиги тамойиллари, шартноманинг эркинлиги, хусусий ишларга ўзбошимчалик билан аралашининг йўл қўйилмаслиги, товарлар, хизматлар ва молиявий воситаларнинг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида эркин муомаласини ҳам киритиш мумкин (ФКнинг 1-моддаси). Ўзбекистон Республикаси фуқаролик ҳуқуқида бундай нормага ФКнинг «Битимнинг қонун талаб қиладиган шаклига риоя этмаслик» деб номланган 115-моддаси мисол бўлиши мумкин. Унга кўра, қонунда битим шаклига риоя этмаслик, шу қаторда васиятнома (ФКнинг 1130-м.), ташқи иқтисодий битим (ФКнинг 1181-м.) шаклига риоя этмаслик битимнинг ҳақиқий эмаслигига олиб келади. Хозирда кенг амалиёт Ўзбекистон Республикаси фуқаролик қонунчилигининг мазкур қатъий нормаси тарафларнинг ҳеч қандай келишуви билан, шу қаторда қўлланувчи ҳуқуқ тўғрисидаги келишув билан ҳам ўзгариши мумкин эмаслигидан далолат беради. Бу ҳолат, қўлланувчи ҳуқуқ тарафлар томонидан танланган ёки суд томонидан белгиланганлигига қарамадан битим шакли тўғрисидаги қоида ҳар доим қўлланилишини билдиради. Яна бир мисол сифатида Ўзбекистон Республикаси фуқаролари томонидан Ўзбекистон ҳудудида никоҳ тузишларига моънелик қилувчи ҳолатларни белгилаган Оила кодексининг 16-моддасини кўриб чиқиш мумкин. Модданинг ўзида унинг алоҳида характериға кўрсатма бўлмаса ҳам, модданинг мазмуни аниқ бир никоҳни тузиш шартларини қайси чет мамлакат ҳуқуқи тартибга солишидан қатъи назар, ушбу модданинг қўлланилиши мажбурийлигини тўғридан-тўғри кўрсатади. Маълум ҳолатда Ўзбекистон Республикасининг «Акционерлик жамиятлари ва акционерларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуни нормалари ўта қатъий нормалар деб ҳисоблаш мумкин. Унинг айрим

нормалари, хусусан акционерларнинг умумий йиғилишида акционерларнинг қатнашиш ҳуқуқлари, акцияларни бегоналаштириш, дивидент олиш, жамиятнинг фаолияти тўғрисида ахборот олиш тўғрисидаги 27–28-моддалари ҳаракатига маълум ҳолатларда аниқ ҳолатда қўлланувчи чет эл ҳуқуқи билан дахл қилинмайдиган ўта қатъий нормалар деб ҳисоблаш мумкин. Кўпдан бери ўта қатъий нормалар концепциясини қўллайдиган чет эл амалиёти, бундай нормаларга истеъмомчилар ҳуқуқларини, юк ташувчининг мажбуриятларини (транспорт ташкилотларининг йўловчилар ва юк эгалари билан юк ташувчининг жавобгарлигини чеклаш ва бекор қилиш тўғрисидаги келишувлари ҳақиқий эмас), болаларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини тартибга солувчи нормаларни киритади.

2. Ўта қатъий нормалар концепцияси билан ижобий оммавий тартиб концепцияси ўртасидаги ўхшашлик эътибор жалб қилади. Бу ва бошқа ҳолатларда ҳам асосий эътибор қўлланувчи ҳуқуққа қарамасдан қўлланиши сақланиб қоладиган миллий қонунчилик қоидалари, маълум нормалар мажмуаси ҳақида боради. Улар ўртасидаги фарқ, оммавий тартиб концепцияси (ижобий ва салбий шаклда) фақатгина қонунчиликнинг аниқ нормаларини эмас, балки маълум миллий ҳуқуқий тизимнинг асосий тамойилларини ўз ичига олишида бўлиб, бу уни изоҳлаш ва амалда қўллашда мураккаблаштиради. Бунга кўра, оммавий тартиб концепциясида аниқ нормалар ва умумий тамойилларнинг бирлашиши унинг «мужмал»лигига олиб келишини таъкидлаш жоиз. Ундан аниқ моддий-ҳуқуқий нормаларни истисно қилинганлиги натижасида оммавий тартиб концепцияси, иложи борича, маълум изчиллик ва мантқиққа эга бўлди.

3. Ўта қатъий нормалар концепцияси шартли равишда иккига бўлиниши мумкин, яъни судлов мамлакатининг ўта қатъий нормаларини қўллаш ва ҳуқуқий муносабат узвий боғлиқ бўлган учинчи мамлакат ўта қатъий нормаларини қўллашдир. Ўта қатъий нормаларнинг ушбу икки кўриниши учун, ФКда аксини топган дунё амалиёти қўллашнинг турли режимларини белгилайди: судлов мамлакатининг ўта қатъий нормалари мажбурий равишда қўлланиши лозим, учинчи мамлакат ўта қатъий нормалари эса суднинг ихтиёрига кўра қўлланиши ёки қўлланмаслиги мумкин. Бу бўлинишга шарҳланаётган модданинг тузилиши тўлиқ мос келади. Унинг биринчи қисмида Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқининг ўта қатъий нормаларини

қўллаш мажбурияти ҳақида, иккинчисида эса учинчи мамлакат ўта қатъий нормаларини қўллаш мумкинлиги ҳақида гап боради.

4. Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисмида агар муносабат ушбу мамлакат билан узвий боғлиқ деган хулосага келса, бошқа мамлакат қатъий ҳуқуқини қўллаш мумкинлигини назарда тутати. Бошқача қилиб айтганда, ушбу қондан қўллаш учун суд, биринчидан, муносабатнинг тарафлар эркининг мустақиллиги ёки коллизия нормага кўра танланган мамлакат билан эмас, балки бошқа мамлакат билан узвий алоқаси борлигини, иккинчидан, ушбу ҳуқуқий тизимнинг қайси қатъий нормалари эътиборга олиниши кераклигини аниқлаши лозим. Бошқа мамлакат ҳуқуқи билан узвий боғлиқлиги мавжудлигини аниқлашда, хусусан, шартноманинг ёки унинг қандайдир бир қисмини бажариш жойини, ҳуқуқий муносабатнинг бошқа мамлакат ҳуқуқи билан алоқаси ва бошқаларни инобатга олиш керак. Қонун чиқарувчи, шарҳланаётган модданинг биринчи қисмидаги каби, иккинчи саволга жавоб беришда судга кўмак бериши мумкин бўлган айрим талабларни тавсия этади, бундай нормаларнинг мақсад ва характерини, уларни қўллаш ёки қўлламаслик оқибатларини инобатга олиш зарур. Бунинг устига, қонун чиқарувчи энг умумий шакллар билан кифояланган ҳолда, ўта қатъий нормалар тахминий рўйхатини белгиламаган. Ушбу норманинг эгилувчан характери, унинг қўлланиши аниқ вазиятлар ва суд томонидан ҳар бир ҳолатни баҳолашга боғлиқлигини назарда тутати. Ушбу қонданинг Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи учун янгилик эканлиги судларга мустақил равишда қўшимча талабларни, қўллаш учун тестларни ишлаб чиқиш заруратини юклайди.

1166-модда. Ҳуқуқий тизимлари кўп бўлган мамлакатнинг ҳуқуқини қўллаш

Бир неча ҳудудий ёки бошқа ҳуқуқий тизим амал қилиб турган мамлакатнинг ҳуқуқини қўллаш лозим бўлган ҳолларда ҳуқуқий тизим шу мамлакат ҳуқуқига мувофиқ ҳолда қўлланилади.

1. Шарҳланаётган моддада бир вақтнинг ўзида бир давлат ҳудудининг ўзида ҳаракатда бўлган бир неча ҳуқуқий тизимни танлаш қондаси мавжуд. Бундай танлов зарурати ҳуқуқнинг мустақил тизимостиларига эга маъмурий-ҳудудий тузилмалари мавжуд бўлган мамлакатларда тез-тез юз

беради. Асосан бу — субъектлари ўзларининг мазмунан фарқланадиган, суд прецедентлари ва улар томонидан қабул қилинган қонунларидан ташкил топган хусусий ҳуқуқ тизимига эга бўлган федератив тузилмадаги давлатлардир. Натижада «штатлараро» коллизиялар деб номланган, турли штатлар ҳуқуқи ўртасида коллизиялар келиб чиқади. Бундай миллий ҳуқуқ тизимости ички коллизияларини бартараф этишга ФКнинг 1166-моддаси хизмат қилади. Масалан, низоли масалага қўлланувчи сифатида Америка ҳуқуқини белгилаб олгандан сўнг, ушбу муносабатни АҚШнинг айнан қайси штатининг қонунчилиги тартибга солишини аниқлаш учун ФКнинг 1166-моддасининг қонунчилигидан фойдаланиш зарур. Бунга ҳозирги замон амалиёти ва доктринаси бир хилда жавоб беради, яъни ушбу масалани танланган мамлакат ҳуқуқигина ҳал қилиши мумкиндир. Аниқ мамлакат ҳуқуқи бутунича танланади, шу туфайли чет эл ҳуқуқини танлаш билан боғлиқ ҳар қандай масала чет эл ҳуқуқининг ўз нуқтаи назари билан ҳал қилиниши керак. Бундай нуқтаи назардан ушбу масалани ҳал қилиш учун мурожаат қиладиган мамлакатлар қонунчилиги келиб чиқади. Масалан, Польша Халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги 1965 йилдаги Қонунининг 5-моддасида «Агар қонуни қўлланиши лозим бўлган давлатда ҳуқуқнинг турли тизими амалда бўлса, ушбу давлат қонуни қайси ҳуқуқ тизими қўлланиши лозимлигини белгилайди» деб кўрсатилган. Шунга ўхшаш кўрсатма Австрия Халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги 1978 йилдаги Қонунининг 5-параграфида кўрсатилган: «Агар чет эл ҳуқуқ тартиботи бир неча алоҳида ҳуқуқ тартиботлардан иборат бўлса, чет эл ҳуқуқ тартиботида мавжуд бўлган қоидалар қўлланилади. Бундай қоидаларнинг бўлмаганида, энг узвий боғлиқлик бўлган мамлакат ҳуқуқ тартиботи қўлланилади». Чет эл ҳуқуқи тизим остиларидан қайси бири қўлланиши лозимлигини аниқлашнинг иложи бўлмаган ҳолда, Австрия қонунининг мазкур нормасидаги сўнгги қоида эътибор жалб этади. Ушбу ҳолат энг узвий боғлиқлик коллизион принципининг қўлланилиши билан боғлиқ бўлган халқаро хусусий ҳуқуқ ривожланишининг умумий тенденцияси жиҳатидан ҳал этилади. Ҳуқуқ тизимларининг кўплиги тўғрисида фуқаролик ҳуқуқи билан бир қаторда тадбиркорлар иштирокидаги муносабатларни тартибга солувчи савдо (тижорат) ҳуқуқи ҳам мавжуд бўлган (масалан, Франция ёки Германиядаги каби), хусусий ҳуқуқ дуализмига эга давлатларга нисбатан ҳам гапириш мумкин. Қонунларнинг ички коллизиялари,

Конституцияга мувофиқ, субъектларига хусусий ҳуқуқ соҳасида махсус ваколатлар тақсимлаб берилган федератив давлат сифатида Россия Федерациясида ҳам юз бериши мумкин. Россия ҳуқуқида Федерациянинг алоҳида субъектлари ўртасидаги қонунлар коллизиясини бартараф этиш тўғрисидаги масала РФ ФКнинг 1192-моддасида ҳал қилинган. Келтирилган мисоллар, шубҳасиз, чет эл ҳуқуқининг ички коллизиялари (ўзгача — интерлокал) бўлиши мумкин бўлган ҳолатларини тугатмайди. Шу каби қондан иборат чет эл ҳуқуқининг интерперсонал коллизияларида қўллаш мумкин. Улар фақатгина миллий коллизия норма у ёки бу динга (масалан, мусулмон, ҳинду, яҳудийлик) мансублиги ёхуд у ёки бу цивилизацияга (масалан, европаликлар учун кодификацияланган ҳуқуқ асосан собиқ метрополиядаги ва турли қабилаларнинг ўзга ерликлар учун оддий ҳуқуқи — Экваториал Африка ва б. давлатларда) мансублиги мезонига асосан бирлашган маълум шахслар доираси учун ҳуқуқнинг турли персонал тизимости мавжуд бўлган давлатни танлаган ҳолларда юз бериши мумкин.

Қонун чиқарувчи орган ФК 1166-моддасининг гипотезасини энг умумий тарзда шакллантирганлиги сабабли мазкур шарҳланаётган модда чет эл қонунининг макон ёки шахслар доирасидаги ҳаракати билан боғлиқ ҳар қандай масалаларни ҳал қилиш учун қўлланилади. Норманинг қўлланилиш амалиёти кўрсатганидек, хусусий ҳуқуқнинг макон ва шахслар доираси ҳаракатини белгиловчи чегаралар барча миллий ҳуқуқий тизимларда мавжуд. Ҳуқуқий тизимлари кўп бўлган мамлакат қонунчилиги қўлланиши лозим бўлган ҳолларда ФКнинг 1166-моддаси айнан уларга мурожаат этишни белгилайди.

2. Чет эл қонунининг вақт бўйича ҳаракати масалаларини 1166-модда асосида ҳал қилиш даргумондир. Ушбу норманинг айнан изоҳи уни бир вақтнинг ўзида бир мамлакат ҳудудида ҳаракатда бўлган бир неча ҳуқуқий тизимости ўртасидаги коллизияларни ҳал этиш учун қўллашга йўл қўяди. Ахир бир хил муносабатларни тартибга солувчи ва бир-бирини ўрнини босувчи икки ёки ундан ортиқ чет эл қонунлари ўртасида танлаш ҳолатларида, уларнинг иккаласи «таъсир» қилади дейиш мумкин эмас. Маълум бир масалага нисбатан тўқнашаётган чет эл қонунларидан биригина ҳаракатдаги, яъни юридик кучга эга деб топилиши керак. Айни чоғда иккинчиси тегишли қисмда (ёки бутунлай) ҳаракатда эмас, яъни кучини

йўқотган деб топилади. Шу туфайли мазкур шарҳланаётган модда чет эл ҳуқуқи нормаларининг фақатгина макон ва шахслар доираси бўйича ҳаракати масалаларини тартибга солиши мумкин. Чет эл ҳуқуқ нормаларининг вақт бўйича чегараларини белгилаш ва тегишли қонунларнинг интертемпорал коллизияларини ҳал этиш масалалари бўйича гапирганда эса уларни ФК 1160-моддасининг биринчи қисмига асосан олиб бориш керак. Шарҳланаётган модданинг ушбу жиҳати ФКнинг 1160-моддаси иккинчи қисмига асосан чет эл ҳуқуқини қўллашнинг бир қатор бошқа муаммоларини келтириб чиқаради.

3. Мазкур шарҳланаётган модда низоли масалани тартибга солишга ваколатли бўлган аниқ ҳуқуқий тизим остини (мазкур чет эл ҳуқуқи доирасида) чет эл ҳуқуқи нормалари ёрдамида аниқлай олмаслик имконини беради. Асосан бу ҳолат чет эл ҳуқуқи нормалари мазмунини аниқлашнинг мураккаблиги, уни қўллаш амалиёти ҳақида ахборотнинг мавжуд эмаслиги ва бошқалар билан боғлиқ бўлади. Бундай ҳолатда ФК коллизион масалани ҳал қилаётган шахсга низоли муносабат билан энг узвий боғлиқ бўлган тўқнашувчи ҳуқуқий тизимостини қўллаш имконини беради. Шу тариқа ФК 1166-моддасининг новелласи айрим ҳолларда унинг ҳаракатини макон ва шахслар доираси бўйича тартибга солувчи чет эл ҳуқуқи нормаларини четлаб ўтишга йўл кўяди.

1167-модда. Реторсиялар

Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ва юридик шахсларининг ҳуқуқларига махсус чекловлар қўйган давлатларнинг фуқаролари ва юридик шахсларига нисбатан жавоб тариқасида чекловлар (реторсиялар) белгилаши мумкин.

1. Реторсия деганда бир давлатнинг, бошқа давлат томонидан биринчи давлатнинг жисмоний ва юридик шахсларига нисбатан белгиланган камситувчи чекловларга жавобан қабул қилган қонуний ҳаракатлари тушунилади. Реторсия тўғрисидаги қоидалар Арманистон (1261-м.), Белорусия (1102-м.), Қозоғистон (1093-м.), Қирғизистон (1176-м.), Ўзбекистон (1167-м.), Эстониянинг (136-п.) фуқаролик кодексларида кўзда тутилган. Шу каби қоида Озарбайжон халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги 06.06.2000 й. Қонунида мавжуд. Реторсияни қабул қилиш мумкинлиги

тўғрисидаги қоидалар айрим бошқа мамлакатларнинг қонунчилигида ҳам бор (Чехия, Словакия, ХХР, Монголия).

Юридик адабиётда, халқаро ҳуқуқда давлат томонидан ўзининг манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида бошқа давлатнинг ғайри дўстона ҳаракатларига жавобан қабул қилинадиган чоралари реторсия ва репрессалияларга бўлиниши, таъкидланади. «Реторсия ҳуқуқни бузиш эмас, балки айнан давлатлар ёки уларнинг фуқаролари ва ташкилотларининг манфаатларига зарар етказиш натижаси бўлиб ҳисобланади. Ҳуқуқни бузиш ҳолларида эса репрессалиялар ҳақида гапириш жоиз»⁶.

Халқаро ҳуқуқда репрессалиялар — давлатга мулкӣ зарар етказилганда қўлланилади, реторсиялар эса — мазкур давлат субъектлари ҳуқуқларининг чекланганлигига жавоб бериш усулидир. Репрессалиялар асосан чет мамлакатга жавобан зарар етказиш билан боғлиқ, реторсиялар эса, бевосита аҳамиятли зиён келтирмаслиги ҳам мумкин. Ниҳоят репрессалиялар ўзида бошқа давлатнинг ноқонуний ҳаракатларига жавобни акс эттирса, реторсиялар — шаклан қонуний, мазмунан ғайридўстона қоидаларига жавобдир.

1. Шарҳланаётган моддани тўғри тушуниш учун, чет эл ҳуқуқи субъектларининг мулкӣ ва шахсий номулкӣ ҳуқуқларининг чекловлари Ўзбекистон Ҳукуматининг Қарори билангина ва фақат чет мамлакатнинг тегишли ғайридўстона ҳаракатларига нисбатан жавоб сифатида киритилиши мумкин (шу тўғрисида, хусусан, реторсияларни баъзан «қайта ўзаролик» деб номлашади.). Чет эллик шахсларнинг ҳуқуқлари чекловларини «биртомонлама ёки ташаббусли», қарши томондан камситувчи маросимлар билан боғлиқ бўлмаган ҳолда киритиш ман этилади.

Реторсияни киритиш мақсади — чет мамлакатни Ўзбекистон жисмоний ва юридик шахсларининг камситилишини бартараф этишга ундашдир. Бошқа мамлакатнинг сиёсатига билвосита таъсир кўрсатишнинг бундай усули (унинг фуқароларини ҳуқуқларини чеклаш йўли билан) унчалик «адолатли» бўлиб кўринмаслиги мумкин, аммо амалиётда унчалик кўп фойдаланилмасда, ҳозирги замонда ниҳоятда самарадор бўлиб ҳисобланади. Реторсияларни қўллаш асосли бўлиши учун, чет мамлакат

---

6 Ануфриева Л. П. Международное частное право. В 3 т. Т.1. Общая часть. М., 2000. С.118.

томонидан киритилган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ва юридик шахслари ҳуқуқларини чеклаш, махсус, яъни мақсадли, манзилли ва камситувчи характерга эга бўлиши керак. Шу тўғрисида, масалан, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ субъектларига нисбатан у ёки бу мамлакатда миллий ҳуқуқий режимнинг тақдим этилмаслиги, агар ушбу мамлакатда миллий ҳуқуқий режимдан умуман фойдаланилмаса, реторсияни киритиш учун асос сифатида кўрилиши мумкин эмас.

Реторсиянинг аниқ мазмуни чет мамлакатда Ўзбекистон юридик ва жисмоний шахсларига нисбатан қабул қилинган чекловчи чоралар характерига мос келиши билан биргаликда (масалан, чет мамлакат фуқаролари томонидан Ўзбекистонга киришнинг визавий режимини, Ўзбекистон фуқароларига нисбатан ушбу чет мамлакатнинг шу каби ҳаракатларига жавобан киритиш), ундан фарқланиши ҳам мумкин (масалан, чет эл фуқароларининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида тадбиркорлик фаолиятини юритиш бўйича ҳуқуқларини чеклаш, Ўзбекистон фуқароларига нисбатан виза режимининг таҳқиқловчи талабларининг кучайишига жавоб сифатида).

2. Ўзбекистон Республикасида жавобий чекловларни киритиш Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ваколатига киритилган, буни бир томондан, бундай чораларни киритиш тўғрисидаги қарорларни қабул қилишда оперативликни таъминлаш зарурати сифатида, иккинчи томондан, аниқ бир мамлакатга нисбатан бундай жавоб чораларини киритишнинг аниқ бир марталик характери сифатида тушунтириш мумкин. ФКда Ҳукумат ваколатларининг белгиланиши Конституциянинг 98-моддаси, «Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тўғрисида»ги Қонунига мос келади. Жавобий чекловларни белгилаш имконияти бир қатор бошқа қонунчилик актларида назарда тутилган. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги ташқи иқтисодий фаолият доирасида жавоб чораларини кўриш имкониятларини назарда тутди. Масалан, «Ташқи иқтисодий фаолият тўғрисида»ги 2000 йил 26 май № 77–11 Қонунга кўра, чет мамлакат томонидан Ўзбекистон Республикаси ва ташқи иқтисодий фаолият субъектларининг иқтисодий манфаатларини бузувчи чораларни қабул қилиниши ҳамда мазкур давлат томонидан Ўзбекистон Республикаси олдида халқаро шартномалар асосида қабул қилган мажбуриятларнинг бажарилмаслиги ҳолатларида Ўзбекистон Республикаси ташқи иқтисодий

фаолият доирасида халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган нормалари ва тамойилларига асосан жавоб чораларини киритиши мумкин (23-м.). Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати томонидан жавоб чоралари, судларида Ўзбекистон Республикаси ташкилотлари ва фуқароларининг процессуал ҳуқуқларига махсус чекловлар йўл қўйиладиган давлатларнинг фуқароларига нисбатан белгиланиши мумкин (ХПК 221-м. 3-қ., ФПК 386-м. 3-қ.). Чет мамлакатларнинг Ўзбекистон Республикасига вакил қилиб юборилган дипломатик ваколатхоналари ва уларга тенглаштирилган халқаро ташкилотлар ва уларнинг филиаллари Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик ишлари бўйича судининг юрисдикциясига Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари ёки халқаро ҳуқуқ нормаларида белгиланган чегараларда тегишли бўладилар. Амалиёт кўрсатганидек, агар аввал фуқаролар ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ лаёқатини чеклаш ҳолатларида жавобий чекловларни қўллаш назарда тутилган бўлса, ҳозирда ФК бирор-бир мамлакатда Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ва юридик шахсларининг мулкӣ ва шахсий номулкӣ ҳуқуқларига махсус чекловлар ўрнатилишининг ҳар қайси ҳолатларида жавоб чекловларини киритиш имкониятини назарда тутати. Россия Федерациясининг ташқи иқтисодӣтн чекловчи чораларни киритиш асослари рўйхатини янада кенгайтирган қонунчилик амалиёти эътибор жалб этади, хусусан,

- РФга нисбатан чет мамлакат томонидан халқаро шартномага мувофиқ қабул қилган мажбуриятларни бажармаслиги;
- РФнинг, РФ субъектларининг, муниципал тузилмалар, россиялик шахсларнинг иқтисодӣ манфаатларини ёки РФнинг сиёсий манфаатларини бузувчи чораларни, шу қаторда, Россиялик шахсларга чет мамлакат бозорига кириш йўлини асоссиз ёпадиган ёки бошқа йўл билан Россиялик шахсларни асоссиз таҳқирлайдиган чораларни қабул қилиш;
- ушбу мамлакатда Россиялик шахслар қонуний манфаатларининг ҳақиқӣй ва самарали ҳимоясини тақдим этмаслик, масалан бошқа шахсларнинг конкуренцияга қарши фаолиятдан ҳимояни.
- ушбу мамлакат фуқаролари ва юридик шахсларининг РФ ҳудудидаги ҳуқуққа хилоф фаолиятига қарши кураш учун керакли чораларни кўрмаслик (Қаранг: «ташқи иқтисодӣй фаолиятнинг давлат томонидан тартибга солиниш асослари тўғрисида»ги 2003 йил 8 декабрь

№164-ФЗ қабул қилинган, 2004 йил 16 июндан амалга киритилган Қонуннинг 40-м. 1-п.).

3. Жавобий чекловларни қўллаш халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасида ўзаролик принципини амалга ошириш билан бевосита боғлиқдир. Бу ўзаролик талаби чет эл ҳуқуқини қўллашга нисбатан белгиланмаган бўлсада (1163-моддага шарҳни қаранг), ўзаролик принципи алоҳида қонун билан белгиланган чет эллик жисмоний ва юридик шахсларнинг фуқаролик-ҳуқуқий ҳолатини аниқлаш ҳолатларида қўлланади. Конституцияга асосан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар, халқаро ҳуқуқ нормаларига асосан ҳуқуқ ва эркинликлар билан таъминланадилар. Улар Конституцияда, қонунларда, Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномаларида белгиланган мажбуриятларга эгадирлар (23-м.). Шу тариқа, уларга миллий режим тақдим этилади. Умумий қоидага кўра, мулкӣ ва шахсий номулкӣ ҳуқуқларга нисбатан ўзаролик талаби ўрнатилмаган. У фақатгина айрим қонунларда, хусусан интеллектуал фаолият натижаларига бўлган ҳуқуқларга нисбатан назарда тутилган. Аммо, миллий режимнинг тақдим этилиши ўзаролик талаблари билан боғлиқ бўлмасда, реторсияни қўллаш йўли билан худди шу натижага эришиш мумкин, яъни чет мамлакатдаги ўз фуқароларимизнинг ҳуқуқ ва манфаатларига нисбатан таҳқирлашни йўл қўймаслик таъминланади. Мазкур алоҳида ҳолатларда реторсияни қўллаш йўли билан қонунчиқарувчи ўзаролик таъсирини тиклаш ва тегишли мамлакатда фуқаролар ва ташкилотлар ҳуқуқларининг чекланишини йўл қўймаслик мақсадини кўзлайди.

Жавобий чекловлар чет мамлакатда яшовчи ватандошларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларининг бузилиши ҳолатларида қўлланиши, халқаро ҳуқуқ ва жаҳон амалиётида қўлланадиган, ватандошларнинг ҳуқуқлари қўпол равишда бузиладиган мамлакатларга нисбатан, хусусан жисмоний ва юридик шахсларга бериладиган имтиёзларнинг бекор қилиниши мумкин.

71-БОБ. КОЛЛИЗИОН НОРМАЛАР.

1-§. ШАХСЛАР.

1168-модда. Жисмоний шахснинг шахсий қонуни.

Жисмоний шахс қайси мамлакатнинг фуқароси бўлса, шу мамлакат ҳуқуқи унинг шахсий қонуни ҳисобланади. Шахс икки ёки ундан ортиқ фуқароликка эга бўлган тақдирда у қайси мамлакат билан энг кўп узвий боғланган бўлса, унинг учун ўша мамлакат ҳуқуқи шахсий қонун ҳисобланади.

Фуқаролиги бўлмаган шахс қайси мамлакатда доимий яшаб турган бўлса, ўша мамлакат ҳуқуқи унинг шахсий қонуни ҳисобланади.

Қочоққа унга бошпана берган мамлакатнинг қонуни шахсий қонун ҳисобланади.

1. Шарҳланаётган модда биринчи марта, жисмоний шахснинг шахсий қонунининг (*lex personalis*) умумлашган қонуний тушунчасини мустаҳкамламоқда. Аввал мазкур тушунча фақатгина халқаро хусусий ҳуқуқ доктринасида ишлатилган бўлиб, норматив-ҳуқуқий актларда мустаҳкамланмаган эди. Юридик техника нуқтаи назаридан, шарҳланаётган моддага шахсий қонуннинг умумлашган тушунчасини киритиш ФКнинг кейинги моддалари каби, бошқа норматив-ҳуқуқий актларда ҳам чет элликларнинг турли категорияларига (чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар, қочоқлар ва х.к.) нисбатан, уларнинг шахсий мақомини белгилаш билан боғлиқ бўлган коллизион нормаларнинг ортиқча равишда қайтарилишини олдини олади. Шахсий қонун жисмоний шахснинг ҳуқуқ лаёқати ва муомала лаёқати (ФК 1169-м.), шахсни бедарак йўқолган деб топиш ёки уни вафот этган деб эълон қилиш (ФК 1170-м.), жисмоний шахснинг исмга бўлган ҳуқуқи (ФК 1171-м.), васийлик ва хомийлик (ФК 1174-м.) масалаларини ҳал этишда қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқни аниқлайди. Шу билан бирга шахснинг шахсий қонунининг ўзи шахснинг фуқаролиги мансуб бўлган мамлакат ҳуқуқи — *lege nationalis* билан ёки яшаш жой қонуни — *lege domicilii* билан белги-

ланади. Бир биридан фаркли икки коллизиян боғловчининг бирлашуви қонун чиқарувчига жисмоний шахснинг шахсий қонунини аниқлашнинг асосий масалаларини тўлиқ тартибга солиш имкониятини берди.

Шахсий қонуннинг умумлашган тушунчаси бир қатор чет мамлакатларнинг (Австрия, Венгрия, Германия, Испания, Италия, Лихтенштейн, Португалия, Руминия ҳамда МДХ мамлакатларининг бир қаторида ва х.к.) миллий фуқаролик қонунчилигида ҳам қўлланилади. Шу билан бирга таъкидлаб ўтаамизки, у Ўзбекистон Республикасининг чет мамлакатлар билан тузилган фуқаролик ва оилавий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги икки томонлама ва кўп томонлама шартномаларида фойдаланилмаган.

2. Жаҳон ҳуқуқ тизимида жисмоний шахснинг шахсий мақомига алоқадор масалаларни коллизиян ҳуқуқий тартибга солишда икта асосий ёндашув ишлаб чиқилган.

Биринчи ёндашувга кўра, шахсий мақом масалалари жисмоний шахснинг фуқаролиги мансуб бўлган мамлакат ҳуқуқи асосида белгиланади. Бундай ёндашув аксарият Континентал Европа, МДХ давлатлари ва бир қатор бошқа давлатлар (Вьетнам, Миср, Куба, Мўғулистон, Таиланд, Тунис, Жанубий Корея, Япония ва х.к.)га хосдир. Модомики, жисмоний шахснинг фуқаролиги мансуб бўлган мамлакат ҳуқуқига ҳавола асосий коллизиян боғловчи сифатида фуқаролиги бўлмаган шахсга (апатрид) нисбатан қўланиши лозим бўлган ҳуқуқни танлаш имконини бермаса, бундай шахснинг шахсий мақоми кўрсатилган давлатларда, қоидага кўра, у доимий ёки оддий яшаш жойига (домицилий) эга бўлган мамлакат қонунлари билан, унинг мавжуд бўлмаганида эса фуқаролиги бўлмаган шахснинг (апатрид) турар жойи ҳуқуқига кўра белгиланади. Яшаш жойига ҳавола қилиш ҳеч қайси бир судлов мамлақати фуқароси бўлмаган, икки ёки кўп фуқароликка эга бўлган шахсларга нисбатан ҳуқуқни аниқлашда ҳам қўлланилади. Айрим мамлакатларда бу ҳолат қонунчиликнинг ўзида назарда тутилган (Венгрия, Германия, Руминия, Таиланд ва х.к.), бошқаларида эса домицилий қонуни кўп фуқароликка эга бўлган шахс энг узвий боғлиқ бўлган мамлакатни аниқлашда қўлланилади. Шу аснода, фуқаролик муҳим омил бўлиб хизмат қиладиган мамлакатларда домицилий (унинг мавжуд эмаслигида эса, бошқа ҳудудий белги) зарурий ҳолларда фуқароликни тўлдирувчи ёки ўрнини босувчи боғловчи формула сифатида фойдаланилади.

Иккинчи ёндашувга кўра, умумий ҳуқуқ давлатлари (Австралия, Буюк Британия, АҚШ ва б.), континентал Европанинг айрим давлатлари, Лотин Америкасининг кўпгина давлатлари ва бир қатор бошқа давлатларда қабул қилинган шахснинг шахсий мақоми унинг яшаш жойи (домицилий) ёки турар жойи (қоидага кўра, доимий ёки оддий яшаш жойининг мавжуд эмаслигида) қонуни билан белгиланади. Кўрсатилган мамлакатларда домицилий универсал коллизия боғловчи бўлиб хизмат қилади, чунки у жисмоний шахс бирон-бир фуқароликка эга бўлиш, бўлмастлигидан қатъий назар қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқни аниқлаш имконини беради. Шу билан бирга, агар шахс бир неча мамлакатларда яшаш жойига эга бўлса, у энг узвий боғлиқ бўлган мамлакатни аниқлаш учун қўшимча боғловчиларни қўллаш зарур. Улар орасида ушбу шахснинг фуқаролиги бўлиши мумкин. Таъкидлаб ўтиш жоизки, Лотин Америкаси давлатларида жисмоний шахснинг шахсий қонуни масалаларини тартибга солишда қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқни танлаш масаласига яқдил ёндашувнинг йўқлигини инобатга олган ҳолда 1928 йилги Бустаманте Кодекси ушбу мақсадда фуқаролик қонуни ёки яшаш жой қонунини қўллашни ҳал қилишда, иштирокчи давлатларнинг ҳуқуқини назарда тутди.

3. Шарҳланаётган модданинг биринчи қисми асосий коллизия норма сифатида жисмоний шахснинг фуқаролиги мансуб бўлган мамлакат қонунини (*lex patriae*) унинг шахсий қонуни сифатида тан олинишини белгилайдиган қоидани назарда тутди. Бу Ўзбекистон Республикаси фуқаролик қонунчилигида чет элликларнинг шахсий қонунини аниқлаш учун қўлланиладиган аънавий коллизия нормадир. ФК фуқароликни жисмоний шахснинг аниқ бир мамлакат билан энг узвий ва мустаҳкам алоқасини ақс этирувчи белги сифатида кўради. Ўзбекистон Республикаси фуқаролик қонунчилигининг айнан мана шу боғловчи формулага тарафдорлиги асосий кўринишда икки сабаб билан изоҳланади. Биринчидан, у аниқликнинг айтирли даражада юқори ўрнини таъминлайди, чунки у ёки бу мамлакат фуқаролигига мансублик факти одатда шакллантирилган ва расмий ҳужжат билан тасдиқланган бўлади. Иккинчидан, у домицилийга қараганда ўзгартиришларга кам даражада учрайдиган белгиларга асосланади. Яшаш жойининг ўзгартирилиши кўп ҳолларда келгусида фуқароликнинг ўзгартирилиши билан кузатилсада, бошқа мамлакатга

кўчиш ҳар доим ҳам мавжуд бўлган фуқароликдан воз кечиш ва янги-сини қўлга киритишга олиб келмаслигини тан олмаслик мумкин эмас. Бундай барқарорлик фуқаролик ҳуқуқий муносабатларнинг субъекти сифатида жисмоний шахс учун асосий бўлган шахсий мақом масалаларини тартибга солишда муҳим аҳамиятга эга. Жисмоний шахснинг ҳуқуқ ва муомала лаёқатини аниқлашда фуқаролик қонунига боғловчи формула Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик ва оилавий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги халқаро шартномаларида ҳам кенг қўлланилади. Чет эллик фуқаронинг фуқаролиги мансуб бўлган мамлакат қонунига ҳавола қилувчи боғловчини қўллаш ушбу шахс қайси мамлакат фуқароси эканлигини аниқлаш заруратини келтириб чиқаради. Айрим монархия режимидаги давлатлар (масалан, Персия қўлтиғи)нинг, халқаро шартномавий-ҳуқуқий амалиётида «мансублик» тушунчаси қўлланилиб, у мохиятига кўра фуқаролик тушунчаси билан бир хил аҳамиятга эгадир. Чет давлат фуқаролигига мансублик факти паспорт ёки ушбу давлатда берилган бир хил аҳамиятли ҳужжат билан исботланади («Ўзбекистон Республикаси фуқаролиги тўғрисида»ги 02.09.1992 й. Қонуни).

4. Таъкидлаб ўтамизки, фуқаролик мансуб бўлган мамлакат ҳуқуқига боғловчи формула жисмоний шахс икки ёки ундан ортиқ фуқароликка эга бўлган ҳолларда етарлимасдир. Бундай ҳолда жисмоний шахс ҳуқуқий боғлиқ бўлган ҳуқуқ тизимлардан бирининг фойдасига танлаш зарурати вужудга келади. Шарҳланаётган модданинг биринчи қисмидаги иккинчи гап бундай танлов қоидаларини шу йўл билан белгилайди. Арманистон, Белорусия, Қозоғистон ва Қирғизистонда икки ёки ундан ортиқ фуқароликка эга бўлган шахсларнинг шахсий мақоми масалаларида фуқароликдан бири судлов мамлақати фуқаролиги эканлигидан қатъи назар, шахс энг кўп узвий боғлиқ бўлган мамлакат ҳуқуқига нисбатан умумий ҳавола қабул қилинган.

5. Шарҳланаётган модданинг биринчи қисми иккинчи гапининг шу қаторда иккинчи қисмининг амалий реализацияси учун, «шахс энг узвий алоқада бўлган» ва «шахс доимий яшаётган» тушунчаларига ҳаволани аниқлаб олиш керак. Кўрсатилган тушунчалар «фуқаронинг доимий ёки асосан яшаб турган жойи унинг яшаш жойи ҳисобланади» деб, белгиланган ФКнинг 21-моддасида назарда тутилган «яшаш жойи» тушунчаси билан бир хил маънога эга. *Lex domicilii* боғловчи формуласи нафақат

шархланаётган моддада, балки Фуқаролик кодексининг 1190-моддасининг бешинчи қисми, 1181-м., 1182-м., 1194-моддасининг иккинчи қисми, 1195-моддаси 2 ва 3 хатбошида ҳамда 1197-моддасида ҳам қўлланилади. Яшаш жойини аниқ белгилашнинг аҳамияти чет эл элементи билан мураккаблашмаган муносабатларга нисбатан ҳуқуқ нормаларини тўғри қўллашда, хусусан, фуқарони бедарак йўқолган деб топиш (ФК 33-м.) ёки уни вафот этган деб эълон қилиш (ФК 36-м.) масалаларини ҳал этишда, мажбуриятларни бажариш жойи (ФК 246-м.) ва меросни очиш жойини (ФК 1117-м.) белгилашда ҳам катта аҳамиятга эгадир. Ушбу ҳолатларнинг барчасида жисмоний шахснинг яшаш жойининг ФКнинг 21-моддасига мос равишда «фуқаро доимо ёки асосан яшаб турган жой» сифатида тушиниш лозимдир.

Ҳақиқатда, ФКнинг 21-моддасининг аҳамияти ўта ички муносабатлар учун чет эллик шахслар мақомини белгилашдаги ролдан фарқ қилсада, тартибга солинаётган ҳуқуқий муносабатда чет эл элементининг бор ёки йўқлигидан қатъий назар умумий тарзда шакллантирилган. Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг фуқаролик-ҳуқуқий мақомини белгилашда унинг бир неча яшаш жойи бор ёки умуман йўқлиги ва унинг доимий яшаш жойи асосан яшаб турган жойидан фарқ қилиш ёки қилмаслиги аҳамият касб этмайди. Ҳар қандай ҳолатда унинг фуқаролик мақомининг барча асосий элементлари Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги билан белгиланади. Аммо сўз чет эллик шахс ҳақида борганда, ФКнинг 21-моддасига асосан унинг яшаш жойини белгилаш мазкур шахснинг мақомини белгиловчи ҳуқуқ тизимини қўллашга олиб келади. ФК 21-моддасининг танланган изоҳига боғлиқ ҳолда натижалар қарама-қарши бўлиши мумкин. Чунки чет эллик шахс чет элда доимий яшаш жойига эга, аммо шу билан бирга узоқ давр мобайнида Ўзбекистон Республикасида яшаган бўлиши мумкин. Бундай шахснинг шахсий қонунини белгилашда унинг доимий яшаш жойи қонуни ёки мазкур шахс кўп вақтлардан бери яшаётган жой сифатида Ўзбекистон Республикаси қонуни қўлланиши лозимми деган савол келиб чиқади.

Фактни белгилашда чет эллик фуқаро Ўзбекистон Республикасида доимий ёки асосан яшаб туришидан қатъи назар, ҳатто доимий яшаш жойи мавжуд бўлса ҳам, асосан яшаб туришнинг ўзи Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқини қўллаш учун кифоядир.

Бундай изох мантиқан шарҳланаётган модданинг биринчи қисми иккинчи гапида ва иккинчи қисмида кўзланган Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқини қўллаш доирасини кенгайтириш мақсадига жавоб беради ва ФК 21-моддасининг айнан матнига мос келади. Бу Ўзбекистонда яшовчи чет эллик шахсларнинг мақомини белгилашда Ўзбекистон Республикаси қонунчилигини ниҳоятда кенг қўлланилишига олиб келади. Чет эллик шахсларга нисбатан қўлланилишида бевосита қарама-қарши натижага олиб келиши мумкин бўлган ФК 21-моддасига изохнинг бошқа муаммоси «доимий ва асосан яшаб турган жой» тушунчасининг Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида («Ўзбекистон Республикасида чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шасларнинг кириш, чиқиш ва транзит ўтиш тартиби тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 21 ноябрь №408 Қарори) қўлланиши лозим бўлган тушунчалар билан бевосита мослиги билан боғлиқ. Ўзбекистон ҳудудида туриш асосига қараб мазкур норматив-ҳуқуқий акт чет элликларни Ўзбекистон Республикасида доимий яшовчилар ва вақтинча яшовчиларга бўлади. Уларнинг у ёки бу мақомда бўлиши шаклантирилган ва тегишли ҳужжатлар билан тасдиқланади (рухсатнома ёки паспорт). Агар ФКнинг 21-моддасида белгиланган «доимий яшаш жойи» тушунчаси Ўзбекистонда доимий яшовчи чет эллик шахс мақомига мос келса, «асосан яшаб туриш» тушунчаси ва вақтинча яшаб туриш мақоми ўртасида боғлиқлик бўлмайди.

Шахсий мақом масалаларини тартибга солувчи ҳуқуқни танлашда, жисмоний шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқий манфаатларини таъминлаш мақсадларида формал белгиларга эмас, балки шахснинг у ёки бу давлат билан реал алоқасини аниқлашга имкон берувчи турли омиллар йиғиндисининг баҳосига таяниш лозим. Шу билан бирга, маъмурий боғлиқлик омиллардан бири бўлиши мумкин, аммо ягона ҳал этувчи омил эмас. Жисмоний шахснинг унинг яшаш жойи бўлган давлат билан реал боғлиқлигини аниқлашдаги айнан шундай ёндашув шахсий мақом домицилий асосида белгиланадиган кўпчилик давлатларга хосдир.

6. Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисми фуқаролиги бўлмаган шахснинг шахсий қонуни унинг яшаш жойи бўлган давлат қонуни ҳисобланишини назарда тутди. Доимий ва асосан яшаш жойи боғлиқлигининг муаммоси яшаш жойи тушунчасини изохлашда вужудга келмаган. Апатриднинг доимий яшаш жойи одатда асосий коллизион

боғловчи бўлганини инобатга олган ҳолда, унга ФКнинг 21-моддасини изоҳлашда ҳам устунлик бериш мақсадга мувофиқ бўлар эди. Жисмоний шахснинг яшаш жойини белгилашда формал эмас, балки моҳиятан ёндашиш зарурати тўғрисидаги юқорида билдирилган фикрлар тенг даражада фуқаролиги бўлмаган шахсларга ҳам тегишлидир.

7. Шарҳланаётган модданинг 3-қисми қочоқнинг шахсий қонуни унга бошпана берган давлат қонуни бўлиб ҳисобланиши тўғрисидаги янги нормани фуқаролик қонунчилигига киритади. Бунда қочоқлар ўзининг фуқаролиги мансуб бўлган ёки доимий яшаш жойига эга бўлган мамлакатни тарк этишга мажбур бўлган муҳим вазиятлар оқибатида уларнинг ушбу мамлакат билан алоқаси йўқолиши ва уларни қабул қилган мамлакат ҳуқуқи қочоқларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи бўлиб қолишини акс эттиради. Айнан қабул қилган давлатнинг қонунчилиги қочоқ тушунчасини, шахс қочоқ мақомини олиши мумкин бўлган шартларни ва бундай мақом олган шахсларнинг ҳуқуқий ҳолатини белгилайди.

1169-модда. Жисмоний шахснинг ҳуқуқ ва муомала лаёқатлари

Жисмоний шахснинг ҳуқуқ ва муомала лаёқатлари унинг шахсий қонуни билан белгиланади.

Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикасида фуқаролик ҳуқуқи лаёқатидан Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан тенг равишда фойдаланадилар, Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ёки халқаро шартномаларида белгиланган ҳоллар бундан мустасно.

Жисмоний шахснинг битимлар ва зарар етказилиши оқибатида юзага келадиган мажбуриятларга нисбатан фуқаролик муомала лаёқати битимлар тузилган ёки зарар етказилишидан келиб чиқадиган мажбуриятлар юзага келган мамлакат ҳуқуқи бўйича белгиланади.

Жисмоний шахснинг хусусий тадбиркор бўлиш ҳамда бу билан боғлиқ ҳуқуқлар ва мажбуриятларга эга бўлиш лаёқати жисмоний шахс хусусий тадбиркор сифатида рўйхатга олинган мамлакат ҳуқуқи бўйича белгиланади. Рўйхатга олиш мамлақати бўлмаганда, хусусий тадбиркорлик фаолияти амалга ошириладиган асосий жой бўлган мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланилади.

Жисмоний шахсни муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топиш суд қайси мамлакатники бўлса, шу мамлакат ҳуқуқига бўйсунди.

1. 1968 йилги Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон декларациясининг 6-моддасига кўра, ҳар қандай шахс, у қаерда бўлишидан қатъий назар, унинг ҳуқуқ субъекти эканлигини тан олиниш ҳуқуқига эга. Алоҳида давлатларнинг қонунчилиги фуқаролик ҳуқуқ лаёқатининг, яъни фуқаролик ҳуқуқларга ва мажбуриятларга эга бўлиш лаёқати (ФК 17-м.)нинг вужудга келиш ва тугатилишини бир хилда белгиламайди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси ва Германияда фуқаронинг ҳуқуқ лаёқати унинг туғилиши билан вужудга келади ва вафот этиши билан тугатилади. Италияда фуқаролик ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш лаёқати боланинг она танасидан ажралганидан 24 соат ўтганидан сўнг бошланади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига кўра, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бўлган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ равишда таъминланади (23-м.). Ушбу анъанавий норма чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга Ўзбекистон Республикаси ҳудудида миллий ҳуқуқий тартибни тақдим этади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси ва Чехия Республикаси ўртасидаги 2002 йил 18 январдаги фуқаролик ва жинсий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги Шартноманинг 23-моддасидаги коллизия нормада жисмоний шахснинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати, агар ушбу шахс Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлса, Ўзбекистон қонунчилиги билан, агарда Чехия фуқароси бўлса, Чехия қонунчилиги билан белгиланиши кўрсатилган. Шу билан бирга, Ўзбекистон ёки Чехия ҳудудида яшаётган шахснинг (Ўзбекистон, Чехия ёки учинчи мамлакат фуқароси) ҳуқуқ ва муомала лаёқати ушбу шахснинг ҳудудида яшаш учун руҳсатномаси бўлган давлат (Ўзбекистон ёки Чехия) ҳуқуқи билан белгиланади.

Агар қонунда бошқача ҳолат назарда тутилган бўлмаса, юқорида шарҳланган модданинг қоидалари ФК 1169-моддасининг нормаси билан биргаликда чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар иштирокидаги муносабатлар учун қўлланилмайди (ФК 2-м. 3-қ.). Шу тариқа, махсус нормаларнинг ташқи иқтисодий, инвестициявий, ишлаб чиқариш фаолиятини амалга ошириш ҳамда кооперация, товарлар, ахборотлар,

иш, хизматлар, интеллектуал мулк натижаларини халқаро айрибошлаш доирасидаги фаолият соҳасидаги умумий бўлган нормалардан устунлиги оқибатида, чет эллик фуқароларнинг ҳуқуқ лаёқати улар мансуб бўлган мамлакат ҳуқуқи билан, фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқ лаёқати эса, ушбу шахслар доимий яшаш жойига эга бўлган давлат ҳуқуқи билан тартибга солинади (Чет эл инвестициялари тўғрисидаги Қонуннинг 4-м., Экспорт назорати тўғрисидаги Қонуннинг 3-м.).

2. Фуқаролик ҳуқуқ лаёқати барча фуқароларга нисбатан тенг равишда тан олинади (ФК 17-м. 1-қисми). Аммо ҳуқуқ лаёқатининг мазмуни, яъни жисмоний шахснинг мулк ҳуқуқи асосида мол-мулкка эга бўлиши, мол-мулкни мерос қилиб олиш ва васият қилиб қолдириш, тадбиркорлик ҳамда қонун билан тақиқлаб қўйилмаган бошқа фаолият билан шуғулланиш, бошқа жисмоний ёки юридик шахслар билан биргаликда ёки мустақил равишда юридик шахслар ташкил қилиш, қонун билан тақиқланмаган ҳар қандай битимларни амалга ошириш ва мажбуриятларда иштирок этиш, яшаш жойини танлаш, фан, адабиёт ва санъат асарларининг, ихтиро ва қонун билан қўриқланадиган бошқа интеллектуал фаолият натижаларининг муаллифи ҳуқуқига эга бўлиш, бошқа мулкӣ ва шахсий номулкӣ ҳуқуқларга эга бўлиш ҳуқуқи жисмоний шахснинг ҳуқуқӣ мақомига боғлиқ бўлади (ФК 18-м.). Суверенитет натижасида давлат бир томондан унинг ҳудудидаги шахсларнинг юриш-туриш қоидасини ушбу давлат чегарасида содир бўлган ҳаракатларга нисбатан ҳам белгилайди. Бошқа томондан бир давлат қонунчилигининг таъсири чет давлатда бўлган ушбу давлат фуқароларига ҳам тарғиб қилинади. Шу тариқа, бир давлат фуқароси чет мамлакатда бўла туриб, бир вақтнинг ўзиде иккита давлат юрисдикциясига бўйсунди. Юқорида таъкидланганларни инобатга олган ҳолда, шарҳланаётган моддага Ўзбекистон Республикаси ҳудудида чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқӣ мақомини белгилайдиган моддий-ҳуқуқӣ норма киритилган. Ўзбекистон ҳудудида чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқӣ лаёқати чегаралари миллий тартиб тамойили асосида белгиланади. Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси, қонунлари ва халқаро шартномалари билан белгиланган мажбуриятларга эга бўладилар (Конституциянинг 23-м.). Аммо, миллий қонунчиликка миллий тартибдан истисно ҳамда

Ўзаролик шартлари асосида уни қўллаш ҳолатлари маълумдир. Ўзбекистон Республикасида умумий қоидага кўра, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга нисбатан миллий тартиб, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари тегишли мамлакатда ундан фойданиш ёки фойдаланмаслигидан қатъи назар тақдим этилади. Аммо ушбу қоидадан истиснолар ҳам мавжуддир. Фан, адабиёт ва санъат асарларининг, ихтиро ва қонун билан қўриқланадиган бошқа интеллектуал фаолият натижаларининг муаллифлик ҳуқуқи чет эл фуқароларига миллий тартиб шартлари билан, фақатгина ушбу ҳолат халқаро шартномада тўғридан-тўғри назарда тутилган бўлса ёки ўзаролик шартлари асосида тақдим этилиши мумкин.

3. Шарҳланаётган модданинг биринчи қисми шу қаторда, кўпгина ҳуқуқ тизимларида мавжуд бўлган умумий қоидани назарда тутди. ФК 1159-моддасининг биринчи қисмига асосан, юридик тушунчаларга баҳо бериш асосан суд қонуни билан амалга оширилиши туфайли, муомала лаёқатининг тушунчасини уни шахснинг ўзининг ҳаракатлари билан фуқаролик ҳуқуқларини қўлга киритиш ва амалга ошириш, ўзи учун фуқаролик мажбуриятларни келтириб чиқариш ва бажариш лаёқати сифатида тушуниб, ФК 22-моддасининг биринчи қисмидан олиш лозимдир.

Шарҳланаётган коллизия норманинг мазмунида қўлланган фуқаролик муомала лаёқати тушунчаси ўз таркибида унинг вужудга келиши, ҳажми (шахснинг ёши билан боғлиқ), муомала лаёқатига муддатдан олдин тўла ҳажмда эга бўлиш асослари (эмансипация), муомала лаёқатини чеклаш, шахсни муомалага лаёқатсиз деб топиш ва айрим бошқа масалаларни қамраб олади. Ушбу нуктаи назардан фуқароларнинг муомала лаёқати тартибга солинадиган миллий қонунларни кўриб чиқамиз. Масалан, вояга етганлик ёши кўпгина Европа давлатларида 18 ёшга тенг (Швейцарияда — 20 ёш). АҚШнинг кўпгина штатларида вояга етиш ёшининг худди шу ёши белгиланган, лекин Алабама, Миссисипи, Небраск, Вайомингда у юқорироқ — 21 ёшдир.

4. Чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг миллий ҳуқуқий тартиби тўғрисидаги умумий қоидадан чекинишлар талайгина. Қоидага кўра, бу уларнинг маълум ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиш имкониятига сабаб бўладиган, Ўзбекистон Республикаси билан аҳамиятли ҳуқуқий боғлиқлигининг (фуқаролик) йўқлиги ҳамда давлат хавсизлигини

таъминлаш зарурати билан боғлиқдир. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Ҳаво кодексининг 52-модда 1-қисмига кўра, ҳаво кемасининг бошқарувчиси пилот (учувчи) ихтисослигига ва белгиланган тартибда ҳаво кемасини мустақил бошқариш ҳуқуқига эга бўлган шахсина бўлиши мумкин. Шу билан бирга чет эл фуқаролари давлат хизматида бўлишлари, шу қаторда фаолияти Ўзбекистон Республикаси хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ бўлган объектлар ёки ташкилотларда ишлашлари мумкин эмасдир.

ФК 2-моддаси учинчи қисмининг мазмунидан, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқий лаёқати, агар бу конституциявий тизим асослари, одоб-ахлоқ, соғлиқ, бошқа шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш, мамлакатнинг муҳофаази ва давлатнинг хавфсизлигини таъминлаш мақсадларида зарур бўлса чекланиши мумкин. Шу билан бирга яна бир марта таъкидлаб ўтамизки, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга нисбатан миллий ҳуқуқий тартибнинг умумий тамойилларидан ҳар қандай истисно ҳолатлар фақатгина Ўзбекистон Республикасининг қонунлари ва халқаро шартномалари билан белгиланиши мумкин.

Қонунларда белгиланган ҳуқуқ лаёқатини амалга оширишни чеклашлардан фарқли равишда халқаро шартномаларнинг нормалари қоидага мувофиқ, чет эл фуқароларининг ҳуқуқ лаёқати таркибини Ўзбекистон Республикаси фуқароларига нисбатан кенгайтиради. Масалан, маблағ ажратишларни рағбатантириш ва ўзаро ҳимоя қилиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг чет давлатлар билан тузган ҳукуматлараро келишувларига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслардан фарқли равишда чет эл фуқароларига улар томонидан Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалга оширилган инвестицияларни экспортизацияси ҳолатида халқаро шартномада таъкидланган муддат, миқдор ва тартибда компенсация ундириш ҳуқуқи берилган.

5. Ўзининг ҳуқуқий аҳамиятига кўра, шарҳланаётган модда императивдир. Жисмоний шахснинг фуқаролик ҳуқуқий лаёқати унинг шахсий қонунда ўзгача тарзда белгиланиши, ушбу фуқаро мансуб бўлган ёки ҳудудида яшайдиган мамлакатнинг суверенитетини бузилишини англатади. Ўз навбатида, Ўзбекистон ҳудудидаги чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқий лаёқати

мазмунини ва унинг чегараларини бошқа мамлакат ҳуқуқи билан белгилаш, Ўзбекистон Республикасининг ички ишларига аралашиб бўлиб ҳисобланади.

6. Шарҳланаётган модданинг учинчи қисми муомала лаёқати — битим тузиш лаёқати (яъни мустақил равишда битим тузиш лаёқати) ва деликт лаёқати (яъни зарар етказилиши оқибатида юзага келадиган мажбуриятларга нисбатан фуқаролик муомала лаёқати) масалаларини кўриб чиқади. Халқаро хусусий ҳуқуқ доктринаси учун мазкур элементлар одатда энг зарур элементлар бўлиб ҳисобланади. ФК 1194-моддаси биринчи қисмининг мазмунига кўра, деликт лаёқати тўғрисидаги қоидалар зарар етказувчининг шахсий қонунига эмас, балки тегишли деликт мажбуриятига нисбатан қўлланувчи ҳуқуққа бўйсунди.

Шарҳланаётган модда мазмунига кўра, ўзининг шахсий қонунига асосан фуқаролик муомала лаёқатига эга бўлмаган жисмоний шахс, агар у битим тузилган жой (*lex loci contractus*) ҳуқуқига кўра муомалага лаёқатли бўлса, муомала лаёқати йўқлигини рўқач қилишга ҳақли эмас. Бошқа тарафга муомала лаёқатининг мавжуд эмаслиги тўғрисида маълум бўлган ёки маълум бўлиши мумкинлиги исботланган ҳолатлар бундан мустасно. Ушбу қоида Европа ҳуқуқ илми ва қонунчилиги учун, *lex nationalis* умумий қоидаси каби одатийдир. Кўпчилик муаллифлар унинг вужудга келиш сабаби сифатида савдо айланишининг барқарорлигини таъминлаш зарурати деб ҳисоблайдилар. Ахир ушбу қоида мавжуд бўлмаган тақдирда, бошқа жойдан бўлган савдогар у томонидан чет давлатда тузилган битимни, ўз миллий қонуни бўйича муомалага лаёқатсиз эканлигини баҳона қилиб ҳақиқий эмас деб эълон қилиши мумкин эди.

Шу тариқа, битим предметидан битимнинг Ўзбекистон Республикаси ёки ундан четда тузилганлигидан, битимда Ўзбекистон Республикаси фуқароси ёки чет эл фуқаролари ёхуд фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ўзи иштирок этаётганлигидан қатъий назар, контрагентнинг инсофли эканлиги ҳолатларида жисмоний шахснинг фуқаролик-ҳуқуқий битимлар тузишга муомала лаёқати шахснинг шахсий қонуни билан эмас, балки битим тузиш жойи қонуни билан тартибга солинади.

7. ФК 1169-моддасининг тўртинчи қисми тадбиркорлик фаолиятини мустақил, таваккалчилик асосида тадбиркор сифатида қонунда белгиланган тартибда рўйхатга олинган шахс томонидан мулкдан фойдаланиш,

товар сотиш, меҳнат қилиш ва хизмат кўрсатиш натижасида систематик тарзда фойда олишга йўналтирилган фаолияти сифатида белгилайди. Тадбиркорлик фаолиятининг шахс томонидан ўз номидан ва ўз ҳисобидан доимий асосда, оддий касб ёки ҳунар кўринишида олиб боришини назарда тутувчи, дунёнинг кўпчилик мамлакатларига маълум бўлган умумий тушунчаси келтирилган дефиницияга тўлиқ мос келади.

8. Шарҳланаётган модда жисмоний шахснинг фирма ташкил қилмасдан, якка тадбиркор сифатида тадбиркорлик фаолиятини олиб бориш имкониятини белгилашда қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқни танлашнинг энг умумий масалаларинигина тартибга солади.

Назаримизда, якка тадбиркор ҳуқуқий ҳолатининг қолган коллизия масалалари умумий асосларда ҳал этилади (ФК 1168 ва 1169-м.). Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эллик якка тадбиркорлар Ўзбекистон Республикаси қонунлари ва халқаро шартномалари билан белгиланган айрим истиснолардан ташқари, албатта, миллий ҳуқуқий тартибдан фойдаланадилар (ФК 2-м.).

9. Ўзбекистон Республикасида ўз фуқаролари каби чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларни муомалага лаёқатсиз деб топиш Ўзбекистон қонунчилигига бўйсунди. Ушбу ҳолатда муомала лаёқатини чеклаш ёки муомалага лаёқатсиз деб топиш асослари ФКнинг 30 ва 31-моддалари билан тартибга солинади. Ҳуқуқ тизимларининг баъзи бирлари (масалан герман ҳуқуқи) ўз фуқароларининг муомала лаёқатини чет эл қонуни асосида чекланишига рози бўлмаслигига қарамасдан, Ўзбекистон ҳудудида бундай суд қарори юридик кучга эга бўлади. Бир томонлама коллизия норма Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг чет мамлакатда муомала лаёқатининг чекланиши ёки муомалага лаёқатсиз деб топилиши қайси қонунга бўйсунуши масаласини очиқ қолдиради. Аммо уни шарҳланаётган қонун икки томонлама коллизия норма шаклида (масалан: «жисмоний шахсни муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топиш судлов мамлақати қонунига бўйсунди») ифода этган ҳолда тартибга солиш, мақсадга мувофиқлиги эҳтимолдан узоқдир. ФК 1169-моддаси бешинчи қисми амалдаги тахрирининг афзаллиги шундаки, умумий боғловчи формуланинг мавжуд эмаслиги ҳолатида бир қатор мамлакатлар судлари Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг муомала лаёқатини чеклаш масалаларини уларнинг шахсий қонуни билан

(яъни Ўзбекистон Республикаси қонуни билан) ҳал қилади, бу эса муайян аниқлик ва айтиб бера олиш имкониятини беради.

1170-модда. Жисмоний шахсни бедарак йўқолган деб топиш ва уни вафот этган деб эълон қилиш

Жисмоний шахсни бедарак йўқолган деб топиш ва уни вафот этган деб эълон қилиш суд қайси мамлакатники бўлса, ўша мамлакат ҳуқуқига бўйсунади.

1. Шарҳланаётган модданинг коллизия нормаси, тартибга солинаётган масалалар доираси каби, ўзининг тартибга солиш мазмунига кўра ҳам, шахсни расман бедарак йўқолган деб топиш (ФК 33-м.) ёки вафот этган деб эълон қилиш (ФК 36-м.) зарурати келиб чиққан ҳолларни ўз ичига олади. Бундай зарурат узоқ вақт мобайнида жисмоний шахс ва у ҳақида бирор-бир хабарнинг бўлмаганлиги натижасида вужудга келади, бу ҳолат ҳуқуқий ноаниқликни ҳамда тегишинча унинг оила аъзолари, мазкур шахс билан у ёки бу ҳуқуқий муносабатга эга бўлган учинчи шахслар учун ҳуқуқий муаммони келтириб чиқаради.

Ушбу институт чет мамлакатлар фуқаролик ҳуқуқида кўп учрамайди. Ўзбекистон ҳамда МДХнинг бошқа давлатларидан фарқли равишда, кўпчилик мамлакатларнинг қонунчилигига жисмоний шахсни бедарак йўқолган деб топиш ёки уни ўлган деб эълон қилиш мустақил жараёни умуман маълум эмас (масалан, АҚШ) ёхуд конкрет судлов жараёни чегараларидагина аҳамиятга эга бўлган шу каби қарорларни чиқаришга йўл қўяди (масалан, Франция). Ушбу институт мавжуд бўлган мамлакатларда шахсни бедарак йўқолган деб топиш ёки уни вафот этган деб эълон қилиш асослари ва тартиби аҳамиятли фарқланади.

Масалан, Францияда шахсни бедарак йўқолган деб топиш бедарак йўқолганлик презумпциясининг суд гувоҳномаси ёки бедарак йўқолганликнинг суд эълони шаклига эга бўлиши мумкин. Сўнггиси, агар йўқолган шахс тўғрисида маълумот олгандан сўнг 20 йилдан кам бўлмаган муддат ўтган бўлсагина мумкиндир. Германияда иккита мезон, яъни бедарак йўқолганликнинг давомийлиги ва унинг ёши билан боғлиқ ҳолда шахсни вафот этган деб эълон қилиш мумкин. Масалан, бедарак йўқолган шахсни умумий қоидага кўра, йўқолганлигидан 10 йил ўтгач,

аммо ушбу шахс 25 ёшга тўлганидан сўнг вафот этган деб топиш мумкин. Британия ҳукуқи шахсни вафот этган деб топишни муҳим процессуал презумпция сифатида тушунади. Бунга кўра, агар шахс 7 йил мобайнида ўзи ҳақида хабар бермаган бўлса, суд маълум бир ишни ҳал этишда унинг ўлими фактини презумпциялаши мумкин, бироқ кўрсатилган презумпция преюдициал аҳамиятга эга бўлмайди.

2. Қонунчилик тажрибасида кўрсатилганидек, агар шахсни бедарак йўқолган деб топиш ёки вафот этган деб эълон қилиш тўғрисидаги иш чет эл элементи билан мураккаблашган бўлса, моҳиятан қарор чиқаришдан олдин, суд мазкур ишда қайси давлат қонунчилиги қўлланишини аниқлаб, коллизия муаммони ҳал қилиши лозим бўлади. Коллизия муаммонинг келиб чиқишига турли мамлакатлар миллий қонунчилигининг шахсни бедарак йўқолган ёки вафот этган деб топиш тўғрисидаги ишларда қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқни танлашда турлича ёндашиши сабаб бўлади. Кўрсатилган коллизия муаммони ҳал қилишда иккита принципал фарқли ёндашувлар мавжуд. Уларнинг биринчиси, судлов мамлақати ҳуқуқини (*lex fori*) қўллашдан келиб чиқади. Ушбу ёндашув МДҲ давлатлари қонунчилиги ҳамда бир қатор бошқа мамлакатларнинг (хусусан, Латвия, Литва, Лихтенштейн, Монголия, Швейцария) қонунчилигида мустаҳкамланган. Иккинчиси, бедарак йўқолган ёки вафот этган деб топилган шахснинг охириги маълумотларга кўра тирик бўлган вақтдаги шахсий қонунини қўллаш ҳисобланади (Австрия, Венгрия, Германия, Греция, Грузия, Италия, Польша ва б.). Шу билан бирга, миллий қонунчиликда жисмоний шахснинг шахсий қонунини аниқлаш билан боғлиқ ҳолда бу фуқаролик мансуб бўлган мамлакат ҳуқуқи (*lex patriae*) ёки ушбу шахснинг доимий яшаш жойи бўлган мамлакат ҳуқуқи (*lex domicilii*) ёхуд шахс оддий турар жойига эга бўлган мамлакат ҳуқуқи бўлиши мумкин (кўпинча доимий яшаш жойи бўлмаган ҳолатларда).

3. Шарҳланаётган модда судлов мамлақати қонунини қўллашдан келиб чиқади. Шу билан бирга, ФК кўриб чиқилаётган коллизия нормани бир томонлама қилиб белгилайди, яъни Ўзбекистон Республикасида шахсни бедарак йўқолган ёки вафот этган деб топиш тўғрисидаги масала қайси ҳуқуқ асосида ҳал қилиниши кераклигини назарда тутати.

4. Судлов мамлақати қонунини қўллаш, чет эллик шахсни бедарак йўқолган деб топиш ёки вафот этган деб эълон қилиш тўғрисидаги ишлар

бўйича Ўзбекистон Республикаси судларининг юрисдикцияси тўғрисидаги масалани принципиал равишда муҳим аҳамият касб эттиради. Мазкур категориядаги чет эл элементи билан мураккаблашган ишларнинг халқаро судловчилиги тўғрисидаги масала фуқаролик процессуал қонунчиликда назарда тутилган. ФПКнинг 386-моддасига асосан, чет эл фуқаролари Ўзбекистон Республикаси судларига мурожаат қилиш ҳуқуқига эгадирлар ва Ўзбекистон Республикаси фуқаролари билан тенг фуқаролик процессуал ҳуқуқлардан фойдаланадилар. Мазкур қонунни инобатга олган ҳолда шахсни йўқолган деб топиш ёки уни ўлган деб эълон қилиш тўғрисидаги ариза аризачининг яшаш жойидаги судга берилиши лозимлигини назарда тутувчи, бундай ишларнинг судловга тегишлилиги тўғрисида умумий норма қўлланилади (286-м.). Бу билан Ўзбекистон Республикаси суди чет эл фуқаросини бедарак йўқолган деб топиш ёки вафот этган деб эълон қилиш тўғрисидаги масалани ҳал қилишга ҳақли эканлиги асосланади. ФПКда алоҳида иш юритишдаги ишларнинг Ўзбекистон Республикаси судларига тегишлилиги мутлоқ қилиб белгиланган.

5. Жисмоний шахсни бедарак йўқолган ёки вафот этган деб тан олиш тўғрисидаги қоидалар Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик, оилавий ва меҳнат ишлари бўйича ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги халқаро шартномаларида мавжуддир. Масалан, МДХ иштирокчи давлатларининг фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги Конвенцияси (Минск, 1993 йил 22 январь), шахсни бедарак йўқолган ёки вафои этган деб тан олиш ҳамда шахснинг ўлими фактини белгилаш тўғрисидаги ишлар бўйича охириги маълумотларга кўра, у тирик бўлган вақтда ушбу шахснинг фуқаролиги мансуб бўлган ахдлашувчи тарафнинг адлия идоралари ваколатли бўлади, деган қоида белгилайди. Аммо битта ахдлашувчи тарафнинг идоралари конвенцияга кўра, иккинчи ахдлашувчи тарафнинг фуқаросини унинг ҳудудида яшаётган шахсларнинг аризасига кўра, агар уларнинг ҳуқуқ ва манфаатлари ушбу ахдлашувчи тарафнинг қонунчилигига асосланган бўлса, бедарак йўқолган ёки вафот этган деб топиши ҳамда унинг ўлими фактини тан олиши мумкин. Шу билан бирга, ҳар қандай ҳолатда ҳам, ишни кўраётган адлия органи ўзининг миллий қонунчилигини қўллайди, яъни судлов мамлақати ҳуқуқига боғловчи формула ишлатилади. 1993 йилги Минск конвенцияси ушбу ҳолатларга қўшимча сифатида бошқа

шахсларга нисбатан (фуқаролиги бўлмаган шахслар) шахснинг охириги яшаш жойи адлия идораларининг юрисдикциясини назарда тутди. Шу каби қоидалар Латвия (24-м.), Литва (24-м.), Чехия (25-м.) ва МДХнинг бир қатор давлатлари билан ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги икки томонлама шартномаларда ҳам мавжуддир. Кўрсатилган хорижий мамлакатлар қонунчилиги тажрибасида, Болгария, ХХР ва Турция билан тузилган шартномалардан ташқари Ўзбекистон Республикасининг юқорида кўрсатилган халқаро шартномаларида қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқ ва судловга тегишлилик масалалари бир хил асосий қоидалардан келиб чиқади.

6. Шарҳланаётган модда ўзига хос биртомонлама коллизия нормадан иборат бўлиб, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқ нормаларини қўллаш асосларини белгилайди. Шундай бўлсада формал равишда тегишли муносабатларга чет эл ҳуқуқини қўллаш мумкинлиги тўғрисида ҳеч нарса дейилмаган. Умуман олганда, доктрина кенг доирада изоҳлаш йўли билан бир томонлама коллизия норманинг айнан маъносини кенгайтириш ва уни икки томонлама сифатида интерпретация қилишга йўл кўяди (Франция коллизия ҳуқуқи айнан мана шу йўл билан ривожланган). Бу ҳолатда шарҳланаётган норма бошқача кўринишга эга бўлар эди, яъни «шахсни бедарак йўқолган деб тан олиш ва шахсни ўлган деб эълон қилиш судлов мамлақати қонунига (*lex fori*) бўйсунди». Айнан мана шу тавсифжа ушбу норма Ўзбекистон Республикаси ФКнинг 1170-моддасида назарда тутилган юридик конструкцияга кўра танлов бир томонлама коллизия нормада амалга оширилган. Бундай қарорнинг сабабларини, фикримизча, бир томонлама ва икки томонлама коллизия нормалар қўлланилишидан келиб чиқадиган турли оқибатлардан излаш керак. Шахсни бедарак йўқолган деб тан олиш ёки вафот этган деб эълон қилиш институтини қўлловчи кўпчилик мамлакатлар ҳуқуқи коллизия масалани бошқача тарзда, яъни бедарак йўқолган ёки вафот этган шахснинг шахсий қонуни асосида ҳал қилишади. Чет мамлакатдаги Ўзбекистон Республикаси фуқаросини бедарак йўқолган деб тан олиш ёки вафот этган деб эълон қилиш масаласини ҳал қилишда Ўзбекистоннинг икки томонлама коллизия нормасида *lex fori* умумий боғловчисининг қўлланилиши чет эл ҳуқуқига қайта ҳавола қилишга олиб келиши мумкин эди (бу эса мақсадга мувофиқ эмас). Ушбу институт билан таниш бўлмаган мамлакатлар учун, *lex fori* боғловчиси ҳеч қандай аҳамиятга эга бўлмас эди. Бундан ташқари,

у Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқини ҳуқуқий муносабат билан энг узвий боғлиқ бўлган ҳуқуқ (proper law) сифатида қўлланилиши мумкин бўлган ҳолларни чеклаши мумкин эди. Шу тариқа, ФКнинг 1170-моддасида мавжуд бўлган бир томонлама коллизия норманинг ифодаланиши қонун чиқарувчининг ҳақиқий эркини аниқроқ акс эттиради ва шу тўғрисида кенг доирада изоҳланиши мумкин эмас деган фикрга келиш мумкин.

1171-модда. Жисмоний шахснинг исми-шарифи

Жисмоний шахснинг исмига, ундан фойдаланишга ва уни ҳимоя қилишга бўлган ҳуқуқи, агар ушбу Кодекс 19-моддасининг тўртинчи ва еттинчи қисмларида, 1179 ва 1180-моддаларида назарда тутилган қоидалардан бошқача тартиб келиб чиқмаса, унинг шахсий қонуни билан белгиланади.

1. Фуқаронинг бевосита шахси билан боғлиқ ва туғилиши билан вужудга келадиган шахсий номлуқ ҳуқуқларидан бири — исмига бўлган ҳуқуқидир. Исм боланинг туғилиши билан берилади ва фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органлари томонидан унинг туғилишини давлат рўйхатидан ўтказиш вақтида қайд қилинади. Ўз исмининг рўйхатга олиниш (исми ўзгартириш) вақтидан бошлаб фуқаро ундан ҳуқуқий муносабатларда иштирок этиш мақсадида фойдаланиш ҳуқуқини, яъни ушбу исмига ҳуқуқ ва мажбуриятларни қўлга киритиш ва амалга ошириш ҳуқуқини қўлга киритади.

2. Ўзбекистонда исмининг кенг маъноси остида фуқаронинг туғилганида берилган фамилияси (наслий оилавий номланиш) ва исмининг ўзи, агарда қонун ёки миллий одатларда бошқа ҳолатлар кўзда тутилмаган бўлса шарифи (ота томондан номланиши ёки авлоддан авлодга ўтган исми) тушунилади (ФКнинг 19 ва 99-м. ва уларга берилган шарҳларга қаранг). Қонун ёки миллий одатлардан исмининг бошқа маъноси келиб чиқиши мумкин. Масалан, унга шариф ёки кам ҳолларда унга фамилия ҳам кирмаслиги мумкин (масалан, Исландия). Шахснинг исмига бўлган ҳуқуқи билан боғлиқ коллизия масалалар, аввалги Гражданлик кодексига тартибга солинмаган эди. ФКга шахснинг исмига бўлган ҳуқуқи, ундан фойдаланиш ва ҳимоя қилишга бағишланган янги алоҳида коллизия норманинг киритилиши миллий қонунчилик новелласи бўлди. Бундай

норма МДХнинг бир қатор давлатлари қонунчилигида, масалан Арманистон (1264-м.), Белоруссия (1106-м.), Қозоғистон (1097-м.), Қирғизистон Республикаларининг (1180-м.) ФКларида, Грузиянинг 1998 йилги халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги Қонунининг 26-моддасида, ҳамда бир қатор бошқа хорижий давлатларнинг, хусусан, Германия (1896 й. Германия Гражданлик Тузукларини амалга киритиш тўғрисидаги Қонуннинг 10-м.), Лихтенштейн (1996 й. Халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги Қонуннинг 14-м.), Швейцария (1987 й. Халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги Қонуннинг 37–40-м.) қонунчилигида ҳам мустақамланган.

3. Шарҳланаётган модда коллизион нормасининг ҳажми жисмоний шахснинг қуйидаги ҳуқуқларини ўз ичига олади:

- исмга бўлган ҳуқуқи (унинг ўзгариши ҳамда тахаллусни (тўқилган исм) ўз ичига олган ҳолда);
- ўз исмидан фойдаланиш ҳуқуқи;
- ўз исмини ҳимоя қилиш ҳуқуқи;

Шарҳланаётган моддадаги коллизион боғловчи шахснинг шахсий қонуни ҳисобланади (ФКнинг 1168-м. ва унга шарҳни қаранг). Ушбу шарҳланаётган моддага кўра, фуқаронинг шахсий қонунига юқорида кўрсатилган ҳуқуқлар рўйхатининг барчаси, яъни исмга, ундан фойдаланиш ва ҳимоя қилишга бўлган ҳуқуқлари бўйсунди.

4. Хорижий мамлакатлар қонунчилигида исмга бўлган ҳуқуқ ҳам, қоидага кўра, шахсий қонун билан белгиланади. Масалан, Швейцарияда яшаш жойига эга бўлган шахс исмининг ҳуқуқий режими швейцария ҳуқуқи асосида, бошқа давлатда яшаш жойига эга бўлган шахсни эса ушбу давлатнинг халқаро хусусий ҳуқуқий нормалари ҳавола қилаётган ҳуқуқ асосида белгиланади. Шу билан бирга, шахснинг хоҳишига кўра, исмининг ҳуқуқий режими унинг фуқаролиги мансуб бўлган мамлакат ҳуқуқи билан белгиланиши мумкин (Халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги Швейцария Қонунининг 37-м.).

Бироқ, айрим хорижий мамлакатларнинг қонунларида шахснинг исмга бўлган ёки ундан фойдаланишга бўлган ҳуқуқи билан боғлиқ масалалар ҳамда шахснинг исмга бўлган бузилган ҳуқуқларининг ҳимояси билан боғлиқ масалалар турли коллизион нормалар воситасида тартибга солинади. Масалан, 1978 йилдаги Халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги Австрия Қонунининг 13-параграфи асосан,

шахснинг ўз исмидан фойдаланиш ҳуқуқи, исм қайси асосда қўлга киритилганлигидан қатъий назар, унинг тегишли шахсий қонуни билан белгиланади (1-п.), шу билан бирга исмнинг ҳимояланиши уни бузилиши билан боғлиқ ҳаракат содир бўлаётган мамлакат ҳуқуқи асосида амалга оширилади (2-п.). Ушбу масала «шахснинг исми унинг шахсий қонуни билан тартибга солинадиган» Руминияда ҳам, худди шу асосда ҳал этилади. Руминияда содир этилган исмга бўлган ҳуқуқни бузувчи ҳаракатларга қарши ҳимоя эса Руминия қонуни билан амалга оширилади (1992 й. №105 Халқаро хусусий ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишда қўлланувчи Қонуннинг 14-м.). Шу билан бирга, агар ФК ва бошқа қонунларда назарда тутилган бўлса, шарҳланаётган модда, жисмоний шахснинг исмга, ундан фойдаланишга ва уни ҳимоя қилишга бўлган ҳуқуқлари юзасидан коллизион муаммоларни бошқа ечимини назарда тутди. Масалан, фуқаронинг исмидан ноқонуний фойдаланиш оқибатида зарар етказилган тақдирда ФК 1194-модданинг зарар етказилганлиги оқибатида келиб чиқадиган мажбуриятлар тўғрисидаги коллизион нормаси қўлланиши мумкин.

Жисмоний шахснинг исмга, ундан фойдаланишга ва уни ҳимоя қилишга бўлган ҳуқуқлари юзасидан коллизион муаммоларнинг ечими, хусусан, муаллифлик ва шунга яқин ҳуқуқ соҳаларидаги муносабатларни тартибга солувчи қонун ва халқаро шартномаларда ҳам мавжуддир. Умумий тамойилга кўра, исмга бўлган муаллифлик ҳуқуқи ҳар бир жисмоний шахсга тааллуқли исмга бўлган умумфуқаролик ҳуқуқига мос келмайди ва моҳиятига кўра, асардан фойдаланишда муаллифнинг исмини кўрсатиш усулига бўлган ҳуқуқ ҳисобланади (масалан, муаллифнинг тўлиқ ҳақиқий исмини ёки унинг тўқилган исмини — тахаллусини кўрсатиш, ёхуд исмини кўрсатмасдан — аноним тарзда акс эттириш).

**1172-модда. Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида
Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг фуқаролик ҳолати
ҳужжатларини қайд этиш**

**Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида яшаб турган
Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг фуқаролик ҳолати
ҳужжатларини қайд этиш Ўзбекистон Республикасининг консул-**

лик муассасаларида амалга оширилади. Бунда Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари қўлланилади.

Шарҳланаётган моддадаги коллизия норма муносабатларни тартибга солиш мазмунига кўра, Ўзбекистон Республикасидан четда яшовчи Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этишда ваколатли орган ва қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқни кўрсатади. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш миллий қонунчиликда назарда тутилган (ФК 38-м. ва унга берилган шарҳларга қаранг).

Ўзбекистон Республикаси Оила Кодексининг 203-моддасида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва ундан ташқарида фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этувчи органлар белгиланган. Масалан, мазкур қонун консулга Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш ваколатини беради. Таъкидлаб ўтамузқ, консуллик мансабдор шахснинг ҳуқуқий ҳолати Ўзбекистон Республикасининг кўп томонлама ва икки томонлама шартномаларида ҳамда унинг қонунчилигида назарда тутилган. Консуллик мансабдор шахс деб, консуллик вазифаларини бажариш топширилган ҳар қандай шахс ва шу қаторда консуллик ваколатхонасининг бошлиғига айтилади. Консулнинг мазкур белгиси ва мақоми халқаро ҳуқуқда умумэтироф этилган бўлиб ҳисобланади. Консуллик алоқалари тўғрисидаги 1963 йил 24 апрелдаги Вена конвенциясига асосан, консуллик вазифаларига фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этувчи ва шу каби бошқа мажбуриятларни бажариш, шу қаторда консуллик муассасаси жойлашган мамлакат қонунчилиги ва қоидаларига зид бўлмаслиги шарт билан айрим маъмурий характердаги вазифаларни амалга ошириш киради (5-ф-м.). Ушбу матнда Ўзбекистон Республикаси ва Латвия Республикаси ўртасида тузилган Консуллик конвенцияси (2004 йил 7 апрель, Рига) консулнинг фуқаролик ҳолати бўйича функцияларини аниқлаштиради (44-модда): 1. Консуллик мансабдор шахс: а) юборувчи давлат фуқароларининг туғилиш ва ўлимини қайд этиш; б) шахсларнинг никоҳларини қайд этиш, агар никоҳ аҳдини расмийлаштираётган ҳар иккаласи юборувчи давлат фуқароси бўлса ва бу унинг қонунларига зид бўлмаса; в) туғилиш, ўлим ва никоҳ тузиш борасидаги ҳамда юборувчи давлат фуқароларининг оилавий аҳволини ўзгартириш

билан боғлиқ бўлган маълумот ва ҳужжатларни олиш ва уларни рўйхатдан ўтказиш ҳуқуқига эга. 2. Агар қабул қилувчи давлат қонунлари талаб қилса, консуллик мансабдор шахс у томонидан амалга оширилган, ушбу модданинг 1-банди а-, б- ва в-кичик бандларида кўрсатилган ҳаракатлар тўғрисида қабул қилувчи давлат ваколатли органларига хабар қилади. 3. Ушбу модданинг 1-банди а- ва б- бандларида кўрсатилган ҳолатлар манфаатдор шахсларнинг қабул қилувчи давлат қонунларига риоя қилиш мажбуриятидан озод қилмайди.

Кўрсатилган вазифаларни бажаришда консуллик мансабдор шахс у вакил бўлиб қатнашаётган давлатнинг қонунчилигини қўллайди. Масалан, 1996 й. 29 августдаги Ўзбекистон Республикаси Консуллик устави (44-м.) ва Оила кодекси 203-моддасининг учинчи қисмига кўра, консул Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг фуқаролик ҳолати далолатномаларини Ўзбекистон қонунчилигига асосан қайд этади. Шу билан бирга консул ушбу масалаларда Ўзбекистон Республикасидан четда доимий яшовчи Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг фуқаролик ҳолати далолатнома ёзувларига ўзгартириш, тузатиш ва қўшимчалар киритиш, йўқолган ёзувларни тиклаш ҳамда фамилия, исм ва шарифини ўзгартириш тўғрисидаги аризаларини қабул қилади ва уларни ваколатли органларга кўриб чиқиш учун юборади. Ўзбекистон Республикасининг ҳаво, денгиз ёки дарё кемасида бирор-бир шахснинг туғилиши ёки ўлими тўғрисида маълумот олингандан сўнг, консул Ўзбекистон Республикаси амалдаги қонунчилиги асосида туғилиш ёки ўлим далолатномасини қайд этади. Кўрсатилган актлардан ташқари консуллик мансабдор шахснинг фаолияти Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлар ва Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги томонидан тасдиқланган консул томонидан фуқаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш тартиби тўғрисидаги Йўриқнома билан тартибга солинади.

Таъкидлаб ўтаминки, шарҳланаётган модданинг шу каби нормаси Арманистон (1270-м.), Беларусия (1107-м.), Қозоғистон (1098-м.) ва Қирғизистон (1181-м.) Республикаларининг фуқаролик кодексларида мавжуд. Аммо, Эстониянинг 1994 йилги фуқаролик кодексининг умумий тамойиллар тўғрисидаги Қонунининг 132-параграфида умумий тарзда, ваколатли органни кўрсатмаган ҳолда қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқ тўғрисида қуйидаги қонидани назарда тутлади: (1) фуқаролик ҳолати дало-

латномасини қайд этишда, фуқаролик ҳолати далолатномаси тузилаётган мамлакат қонуни қўлланилади; (2) чет давлатда тузилган фуқаролик ҳолатини қайд этиш далолатномаси, агар у ушбу давлатнинг қонунига кўра тузилган бўлса, Эстонияда ҳақиқий деб тан олинади.

1173-модда. Фуқаролик ҳолати ҳужжатларини тасдиқлаш учун хорижий давлат органлари томонидан берилган ҳужжатларни тан олиш

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга нисбатан тегишли давлатларнинг қонунлари бўйича тузилган фуқаролик ҳолати ҳужжатларини тасдиқлаш учун хорижий давлатларнинг ваколатли органлари томонидан берилган ҳужжатлар расмийлаштирилган тақдирда, Ўзбекистон Республикасида ҳақиқий деб тан олинади.

Шарҳланаётган моддада, Ўзбекистон Республикасидан ташқарида тегишли давлатларнинг қонунлари асосида Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга нисбатан тузилган фуқаролик ҳолати далолатномаларини гувоҳлантирувчи чет давлатлар ваколатли органлари томонидан берилган ҳужжатларни Ўзбекистон Республикасида тан олишнинг процессуал масалалари (расмий жараён) назарда тутилади.

Анъанага кўра бир давлат ҳудудида берилган ва юридик кучга эга бўлган ҳужжатлар бошқа давлат ҳудудида, агар давлатларнинг қонунчилигида ёки улар иштирокчиси бўлган халқаро шартномаларнинг легаллаштириш таомилини бекор қилувчи қоидаларида бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, улар белгиланган тартибда тасдиқлангандан (легаллаштирилгандан) кейингина ишлатилиши мумкин.

Ҳозир бундай тасдиқлашнинг икки усули — консуллик легаллаштириши ва махсус штамп — апостиль қўйиш тарқалган.

Консуллик легаллаштириши ҳужжатларнинг улар ишлаб чиқилган давлат қонунчилигига мослигини тасдиқлашдан иборат, у мансабдор шахс имзосининг ҳақиқийлигини, унинг мақомини ва тегишли ҳолларда, ҳужжатлар ва далолатномалардан бошқа давлатда фойдаланиш мақсадида

улардаги ваколатли давлат органининг мухрини тасдиқлашни англа-тади. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, Ўзбекистон Республикасининг Консуллик устави, Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномалари, шунингдек Адлия вазирлиги томонидан 1997 йил 12 мартда 313-сон билан рўйхатга олинган Консуллик легаллаштириши тўғрисида йўриқнома Ўзбекистон Республикасида консуллик легаллаштириши масалаларини тартибга солувчи номатив-ҳуқуқий базани ташкил этади.

Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодексига мувофиқ «Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида Ўзбекистон Республикаси фуқаролари, чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга нисбатан тегишли давлатларнинг қонунлари бўйича тузилган фуқаролик ҳолати ҳужжатларини тасдиқлаш учун хорижий давлатларнинг ваколатли органлари томонидан берилган ҳужжатлар легаллаштирилган ёки апо-стиль қўйилган тақдирда, Ўзбекистон Республикасида ҳақиқий деб тан олинади» (1173-модда. Фуқаролик ҳолати ҳужжатларини тасдиқлаш учун хорижий давлат органлари томонидан берилган ҳужжатларни тан олиш).

1996 йил 29 августдаги Ўзбекистон Республикасининг Консуллик устави XI бобига кўра, ҳужжатлар ва далолатномаларни легаллаштириш бўйича вазифалар Ўзбекистон Республикаси консуллари зиммасига юкланади. Консул консуллик округи ҳокимият органлари томонидан тасдиқланган ёки улардан чиқадиган ҳужжатлар ва далолатномаларни легаллаштириш учун қабул қилади. Ўзбекистон Республикасининг ташкилот ва муассасалари хорижий давлатнинг ташкилот ва муассасаларидан чиқадиган ҳужжатлар ва далолатномаларни консуллик легаллаштириши бўлгандагина кўриб чиқиш учун қабул қилади, бинобарин, агар Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида ёки Ўзбекистон Республикаси ҳамда ташкилот ва муассасаларидан ушбу ҳужжатлар ва далолатномалар чиқадиган давлат иштирокчилари бўлган халқаро шартномада бошқача тартиб назарда тутилмаган бўлса, улар легаллаштирилмайди.

Консул ҳужжатлар ва далолатномаларни легаллаштириш учун консуллик округининг туриш давлатининг ташкилот ва муассасаларидан чиқадиган ҳужжатлар ва далолатномаларни тасдиқлаш ваколати берилган мансабдор шахслари имзолари ва муҳрларининг намуналарига эга бўлиши лозим.

Консуллик легаллаштириши тартиб-таомилининг амалга оширилишини кўриб чиқамиз. Нотариус томонидан тасдиқланган ҳужжат бошқа мамлакат ҳудудида кучга эга бўлиши учун Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигига юборилади, у ерда нотариус имзосининг ва унинг муҳри отгискининг ҳақиқийлиги тасдиқланади. Шундан сўнг ҳужжат Консуллик легаллаштириши тўғрисида йўриқномада белгиланган тартибда Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлигининг консуллик бошқармасида ва у ҳудудида фойдаланиладиган давлатнинг дипломатик ваколатхонасида ёки консуллик муассасасида легаллаштирилади.

Кўриниб турибдики, консуллик легаллаштириши тартиб-таомили анча мураккаб ва каттагина сарф-ҳаражатларни талаб қилади. Аммо у мукамал эмас, чунки бундай кўп поғонали ва сермашаққат тартиб-таомил орқали ўтган ҳужжат консуллик хизмати легаллаштирган давлат учунгина ҳақиқий ҳисобланади.

Хорижий ҳужжатларини тан олиш жараёнини соддалаштириш мақсадида 1961 йил 5 октябрда Гаага шаҳрида (Нидерландия) Хорижий расмий ҳужжатларни легаллаштириш талабини бекор қилувчи конвенция имзоланди. Гаага конвенциясининг иштирокчи мамлакатлари учун ушбу мамлакатлардан униси ёки бунисига юборилаётган (иштирокчи мамлакатлардан бирида берилган ва фойдаланилган) расмий ҳужжатларни дипломатик ёки консуллик легаллаштириши талаби бекор қилинди (соддалаштирилди), легаллаштириш ўрнига анча оддий ва Конвенциянинг барча иштирокчи мамлакатлари учун ягона бўлган янги тасдиқлаш тартиб-таомили жорий қилинди, ҳозир бундай мамлакатлар сони 100 тадан ортик.

«Ўзбекистон Республикасининг Хорижий расмий ҳужжатларни легаллаштириш талабини бекор қилувчи Конвенцияга (Гаага, 1961 йил 5 октябрь) Ўзбекистон Республикасининг қўшилиши тўғрисида» 2011 йил 4 апрелда қабул қилинган ЎРҚ-279-сонли Ўзбекистон Республикаси Қонунига мувофиқ мамлакатимиз Гаага конвенциясига қўшилди.

Гаага конвенцияси мамлакатимиз учун кучга киргандан сўнг Ўзбекистон Республикасида берилган ва Гаага конвенциясининг бошқа иштирокчи мамлакатларининг расмий органларига тақдим этиш учун мўлжалланган ҳужжатлар алоҳида, соддалаштирилган тартибда тасдиқланмоқда: Ўзбекистон Республикасининг ваколатли органлари **махсус штамп**

(апостиль) кўймоқда, уни кейин тасдиқлаш ёки легаллаштириш талаб этилмайди ва у Конвенциянинг барча иштирокчи мамлакатларининг расмий муассасалари томонидан тан олинади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хорижий расмий ҳужжатларни легаллаштириш талабини бекор қилувчи Конвенция (Гаага, 1961 йил 5 октябрь) қоидаларини амалга ошириш чоралари тўғрисида» 2011 йил 5 июлдаги ПҚ-1566-сонли Қарорига мувофиқ апостиль қўйиш ваколати бериладиган органлар белгиланди. Ўзбекистон Республикасида қуйидаги муассасалар апостиль қўяди:

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги — судлар, адлия органлари ва муассасаларидан чиқадиган расмий ҳужжатларга;

Ўзбекистон Республикаси Бош прокуратураси — прокуратура, тергов ва суриштирув органларидан чиқадиган расмий ҳужжатларга;

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Давлат тест маркази — таълим ва фан соҳаси ташкилотларидан чиқадиган расмий ҳужжатларга;

Ўзбекистон Республикаси Ташқи ишлар вазирлиги — барча бошқа расмий ҳужжатларга.

Қайд этиш жоизки, Ўзбекистон Республикасида апостиль қўйиш ваколати берилган органлар сони, чет эл тажрибасини ҳисобга олган ҳолда, биттадан тўрттагача кўпайтирилди. Францияда ушбу вазифа фақат маъмурий-худудий бирликларнинг апелляция судлари зиммасига юкланган. Швеция ҳукумати апостиль қўйишни марказлаштиришдан воз кечди ва 250 тага яқин бўлган барча жамоат нотариусларини апостиль қўйиш учун ваколатли органлар этиб тайинлади.

Ўзбекистон Республикасининг ҳужжатларга апостиль қўйиш ваколати берилган органлари ҳужжатларни уларнинг чет элларда амал қилиши учун расмийлаштириш чоғида Гаага конвенциясига, Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига, шунингдек, Апостиль қўйиш тартиби тўғрисидаги низомга риоя қилишлари лозим. Ҳужжатларга апостиль қўювчи ходимлар уларнинг Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигига мослигини, шунингдек нотариуслар томонидан ҳужжатларнинг расмийлаштирилиши тўғрилигини текширишлари лозим.

Гаага конвенциясининг 1-моддасига мувофиқ хорижий ҳужжатларни (консуллик) легаллаштириш талабини бекор қилиш аҳдлашувчи давлат-

лардан бирининг ҳудудида берилган расмий ҳужжатларга нисбатан жорий этилади ва бошқа аҳдлашувчи давлат ҳудудида тақдим этилиши лозим.

Гаага конвенциясида расмий ҳужжатлар деб қуйидагилар тушунилади: давлат юрисдикциясига бўйсунувчи орган ёки мансабдор шахсдан чиқадиган ҳужжатлар, шу жумладан прокуратурадан, суд котибидан ёки суд ижрочисидан чиқадиган ҳужжатлар;

маъмурий ҳужжатлар;

нотариал далолатномалар;

ҳужжатнинг ёки муайян санада рўй берган фактнинг рўйхатга олинишини тасдиқловчи расмий гувоҳномалар, имзоларни расмий ва нотариал тасдиқлаш каби расмий кишилар томонидан хусусий шахс сифатида имзоланган ҳужжатларга ёзилган расмий ёзувлар.

Гаага конвенцияси маълумот, фуқаролик ҳолати, меҳнат стажи тўғрисидаги ҳужжатларга, тирик эканлик тўғрисидаги гувоҳномаларга, маълумотномаларга, ишончномаларга, фуқаролик, оилавий ва жиноят ишлари бўйича суд қарорлари ва материалларига жорий этилади.

Гаага конвенцияси қоидалари дипломатик ва консуллик агентлари томонидан берилган ҳужжатларга, шунингдек тижорат ёки божхона операциясига бевосита алоқадор бўлган маъмурий ҳужжатларга жорий этилмайди. Уларга битимлар тузиш, товарларни чегара орқали ўтказиш бўйича келишувлар, товарларни етказиб бериш ва хизматлар кўрсатиш тўғрисидаги, улар бўйича турли ишларни ва ҳисоб-китобларни амалга ошириш тўғрисидаги шартномалар (контрактлар) ва бошқалар қиради. Ушбу тартиб ҳудудида мазкур ҳужжатлардан фойдаланиладиган мамлакатларнинг ички қонунчилигида назарда тутилган ҳолларда улар одатдаги йўсинда легаллаштирилиши лозим, яъни бир неча муассасада тасдиқловчи ёзувни бирин-кетин қўйиб чиқишни ўз ичига олувчи консуллик легаллаштириши қўлланилади. Бундай турдаги ҳужжатларни легаллаштиришда кўп поғоналикнинг сақланиши тижорат корхоналари фаолиятини қатъийроқ назорат қилиш имконини беради. Аини вақтда уставлар ва таъсис ҳужжатларига, патентлар ва давлат ҳокимияти ёки бошқаруви органидан чиқадиган бошқа ҳужжатларга (рўйхатга олиш тўғрисидаги гувоҳномалар, лицензиялар ва ҳ.) апостиль қўйилади. Устав ҳужжатларида, шунингдек уларга ўзгартиш ва қўшимчаларда рўйхатга олувчи ёки солиқ органининг белгиси ва муҳри, шунингдек рўйхатга олувчи орган мансабдор шахсининг имзоси бўлиши лозим.

Ўзбекистон Республикасида берилган ва Гаага конвенциясининг бошқа иштирокчи мамлакатлари расмий органларига тақдим этиш учун мўлжалланган ҳужжатлар алоҳида, соддалаштирилган тартибда тасдиқланади: Ўзбекистон Республикасининг ваколатли органлари кейин тасдиқлаш ёки легаллаштириш талаб этилмайдиган ва Конвенциянинг барча иштирокчи мамлакатлари расмий муассасалари томонидан тан олинадиган махсус штамп (апостиль) қўяди. Гаага конвенциясининг 9-моддасига кўра, ҳар бир аҳдлашувчи давлат унинг дипломатик ёки консуллик агентлари Конвенцияда легаллаштиришдан озод этиш назарда тутилган ҳолларда уни амалга оширмасликлари учун зарур чораларни кўради. Апостиль имзонинг ҳақиқийлигини ва ҳужжатни имзолаган шахннинг вазифасини ва зарур бўлганда ушбу ҳужжат гувоҳлантирилган муҳр ёки штампнинг ҳақиқийлигини ва бошқаларни тасдиқлайди.

Апостиль ҳар бир ҳужжат тақдим қилувчининг илтимосига кўра бево-сита ҳужжатнинг матндан бўш жойига ёки унинг орқа томонига ёхуд алоҳида қоғоз варағига қўйилади. У апостиль штампини босиш кейин уни тўлдириш ва муҳр қўйиш йўли билан амалга оширилади. Апостиль штампини тўлдириш Гаага конвенциясига, қонунчиликка, шунингдек апостиль қўйиш ваколоти берилган органларнинг йўриқномаларига мувофиқ амалга оширилади.

Апостиль қўйиш ваколоти берилган орган апостиль штампига Ўзбекистон Республикаси Давлат гербининг тасвири ва уни қўйиш ваколоти берилган органнинг номи туширилган муҳрни қўяди. Муҳрда бошқа тасвирлар ва ёзувлар бўлмаслиги лозим. Нотариуслар томонидан тайёрланган ҳужжатлар тоза қоғоз варағида расмийлаштирилади.

Апостилга қўйиладиган имзо, муҳр ёки штампни кейин ҳеч қандай тасдиқлаш ёки легаллаштириш талаб этилмайди.

Ўзбекистон Республикасининг барча муассаса ва ташкилотлари Гаага конвенциясида назарда тутилган ҳолларда хорижий ҳужжатларни уларни легаллаштирмай қабул қилиши лозим ва Гаага конвенцияси иштирокчи мамлакатларидан келадиган ва апостиль қўйилган хорижий ҳужжатларни қабул қилишни ва фойдаланишни рад этиши мумкин эмас.

Апостиль қўйган орган ҳар бир манфаатдор шахннинг талаби бўйича апостилдаги ёзувлар қайдлар дафтарига ёки картотекага киритилган маълумотларга мос қилишни текшириши лозим. Бунинг учун апостиль

қўювчи шахслар апостиль қўйиш йўли билан тасдиқлаш талаб этиладиган расмий ҳужжатлар келиб тушувчи (ёки келиб тушиши мумкин бўлган) қарамоғидаги муассасаларнинг мансабдор шахслари имзоларининг намуналарига эга бўлиши лозим.

1997 йил 12 мартда қабул қилинган 313-сонли Консуллик легаллаштириши тўғрисидаги йўриқномада Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига зид бўлган ёки ўз мазмуни бўйича давлат манфаатларига зарар етказиши мумкин бўлган ёки чет элларда фойдаланиш учун мўлжалланган ҳужжатларни расмийлаштиришни тартибга солувчи талаблар бузилган ҳолда расмийлаштирилган ёки фуқароларнинг ор-номуси ва кадр-қимматига иснод келтирувчи маълумотларга эга бўлган ҳужжатлар ва далолатномаларнинг легаллаштирилиши ёки уларга апостиль қўйилиши мумкин эмаслиги белгиланган.

Шунингдек қуйидаги ҳужжатларнинг асл нусхалари ва нусхаларини легаллаштириш мумкин эмас: паспортлар, партияларга мансублик ҳақидаги ҳужжатлар, қасаба уюшмаларининг аъзолик ҳужжатлари, меҳнат дафтарчалари, ҳарбий гувоҳномалар, шахсий гувоҳномалар, ҳайдовчилик гувоҳномалари, табақалар ва диний эътиқодларга мансублик ҳақидаги ҳужжатлар ва бошқа айрим ҳужжатлар. Ҳужжатнинг бу қисмига ўзгартишлар киртилмайди, шекилли.

Агар халқаро шартномада ушбу тартиб-таомилларни бекор қилиш ёки соддалаштириш назарда тутилган бўлса, консуллик легаллаштирилиши ва апостиль қўйиш талаб этилмайди. МДХга аъзо давлатлар томонидан 1993 йил 22 январда Минск шаҳрида имзоланган Фуқаролик, оила ва жиноят ишлари бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги конвенциянинг 13-моддасига биноан, ахдлашувчи томонлардан бирининг расмий ҳокимият органлари тарафидан берилган ҳужжатлар расмий ҳужжатлар деб ҳисобланади ва уларни бошқа ахдлашувчи томон ҳудудида бирор тасдиқлаш (легаллаштириш) талаб этилмайди. Арманистон Республикаси, Белоруссия Республикаси, Грузия, Молдова Республикаси, Озарбайжон Республикаси, Россия Федерацияси, Туркменистон, Украина, Ўзбекистон Республикаси, Қирғизистон Республикаси, Қозоғистон Республикасидан иборат 11 та давлат Минск конвенциясининг иштирокчилари ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси билан МДХнинг иштирокчиси ҳисобланган бир қатор давлатлари ва Грузия, шунингдек Болгария (16-модда), Латвия (13-модда), Литва (13-модда), Чехия (13-модда) ва Туркия (14-модда) билан

тузилган Фуқаролик, оила ва жиноят ишлари бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги икки томонлама шартномалар худди шундай кучга эга. Бундай ҳужжатлар учун фақат ҳужжатнинг тегишли тилга таржимаси тўғри эканини тасдиқловчи нотариал тасдиқлаш талаб этилади.

Ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги шартномаларнинг консуллик легаллаштириши талабини бекор қилувчи моддаларини талқин қилишга тааллуқли бирор мунозарали масалалар юзага келганда, бундай ҳолатлар амалиётда тез-тез учрайди, аҳдлашувчи томонлар уларни ҳамжиҳатлик асосида ва умумий манфаатларни ҳисобга олган ҳолда ҳал этадилар.

Қайд этилганидек, Ўзбекистон Республикаси анчагина ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги икки томонлама шартномаларга эга. Уларнинг кўпчилиги Минск конвенцияси қоидаларига ўхшаш шартларга эга, аммо ҳар бир ҳолатда муайян шартномани диққат билан ўқиб чиқиш керак бўлади, чунки муҳим фарқлар кўриниши мумкин. Масалан, легаллаштиришни бекор қилиш ҳар қандай ҳужжатга эмас, балки фақат бир давлат бошқа давлатга ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш тариқасида тақдим этаётган ҳужжатларга (масалан, агар ушбу шартнома жиноят ишлари бўйича ҳуқуқий ёрдам тўғрисида бўлса, жиноятчилар ҳақидаги маълумотлар) тааллуқли бўлиши мумкин. Шартнома фақат жиноят ишларига ёки, аксинча фақат фуқаролик ишларига тааллуқли бўлиши мумкин ва х.к.

Бир давлатнинг расмий ҳужжатлари, агар ҳужжатда консуллик легаллаштириши тўғрисида белги ёки апостиль штампи бўлса, ёхуд улар бўлмаган тақдирда ҳужжатни берган ва уни қабул қилиб олувчи давлатлар имзолаган кўп томонлама ёки икки томонлама шартнома қоидалари сабабидан бошқа давлат ҳудудида расмий ҳужжатлар сифатида кўриб чиқиш учун қабул қилиниши мумкин. Албатта, аввал расмий (кўпинча — нотариал тасдиқланган) таржима талаб этилиши мумкин. Шундан сўнг ундан (ҳужжат билан бирга унинг тасдиғи ҳамда таржимаси) иккинчи мамлакатнинг ички ҳужжатлари билан тенг ҳуқуқда фойдаланса бўлади, демак ундан нотариал тасдиқланган нусхалар олиш, давлат органларига, банкларга топшириш мумкин ва х.к.

Гаага конвенциясининг барча иштирокчи мамлакатларида расмийликнинг бир хиллиги Конвенциянинг муҳим талаби ҳисобланади. 4-моддага кўра, ушбу мақсадда апостилнинг ягона намунаси ишлаб чиқилди, у Конвенцияни имзолаган турли давлатлар томонидан ваколат берилган органларда (Ўзбекистонда 4 та давлат органида) сақланади.

Гаага конвенциясига кўра, апостиль томонлари 9 сантиметрдан кам бўлмаган квадрат шаклига эга ва Конвенцияга илова қилинган намунага мос келиши лозим.

Рус тилидаги намунавий апостиль матнида қуйидаги маълумотлар бўлиши лозим:

апостиль берган давлатнинг номи,
апостиль билан тасдиқланадиган ҳужжатни имзолаган шахснинг фамилияси,

апостиль билан тасдиқланадиган ҳужжатни имзолаган шахснинг лавозими,

апостиль билан тасдиқланадиган ҳужжат муҳри/штампи билан гувоҳлантирилган муассасанинг номи,

апостиль қўйилган шаҳарнинг номи,

апостиль қўйилган сана,

апостиль қўйган органнинг номи,

апостилнинг тартиб рақами,

апостиль қўйган муассасанинг муҳри/штампи,

апостиль қўйган мансабдор шахснинг имзоси.

Апостиль Конвенциянинг расмий тилларидан бирида (француз ёки инглиз) ҳам, апостиль қўйган давлатнинг миллий тилида ҳам тузилиши мумкин. Амалиётда апостилдаги ёзувлар кўпинча икки тилда (Конвенция тилларидан бирида ва миллий тилда) тақрорланади.

«**Apostille (Convention de la Haye du 5 octobre 1961)**» сарлавҳаси француз тилида бўлиши лозим.

Конвенцияга мувофиқ, апостиль ҳужжатнинг ўзига ёки ҳужжат билан бириктириладиган алоҳида вараққа қўйилади.

Конвенцияда апостиль матнига ўзгартишлар киритиш ва унинг сатрларининг штампдаги жойлашуви кетма-кетлигини ўзгартириш рухсат этилмаган. Шунингдек, тасдиқланадиган ҳужжатларга кейин тикиб қўйиш учун штампдан ксерокопия олиш усули билан ёки бошқача йўли билан варақдан апостиль ясашга рухсат этилмайди. Барча ҳолларда айнан апостиль штампининг оттиски босилиши лозим.

«Ўзбекистон Республикасининг Хорижий расмий ҳужжатларни легаллаштириш талабини бекор қилувчи Конвенцияга (Гаага, 1961 йил 5 октябрь) Ўзбекистон Республикасининг қўшилиши тўғрисида» 2011 йил

4 апрелда қабул қилинган ЎРҚ-279-сонли Ўзбекистон Республикаси Қонунида, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Хорижий расмий ҳужжатларни легаллаштириш талабини бекор қилувчи Конвенция (Гаага, 1961 йил 5 октябрь) қоидаларини амалга ошириш чоралари тўғрисида» 2011 йил 5 июлдаги ПҚ-1566-сонли Қарорида фуқаролик ва солиқ қонунчилигига, вазирликлар ва идораларнинг фаолияти тўғрисидаги айрим низомларга бир қатор ўзгартиш ва қўшимчилар киритиш назарда тутилган. Бир томондан Минск конвенцияси ва ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги икки томонлама шартномалар, бошқа томондан Гаага конвенцияси ўртасидаги ўзаро муносабат масалаларини тартибга солиш талаб этилади, бунда Гаага конвенцияси қоидаларини ва Ўзбекистон Республикаси қонунчилигини қўллаш бўйича тайёргарлик ва кенг тушунтириш ишларини амалга ошириш зарур.

Ўзбекистон Республикасида Гаага конвенцияси 2012 йил 15 апрелдан амал қилмоқда.

Гаага конвенциясининг Ўзбекистон Республикасига нисбатан кучга киритилиши билан консуллик легаллаштириши йўли билан тасдиқланиши лозим бўлган ҳужжатлар сони камаяди, маълумки бундай легаллаштириш кўп поғонали, сермехнат ва серчиқим ҳисобланади. Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, консуллик легаллаштириши батамом бекор қилинмайди, чунки дунёдаги давлатларнинг барчаси ҳам Консуллик легаллаштиришини бекор қилиш тўғрисидаги Гаага конвенциясига қўшилмаган ва қўшилганлари орасидан барчаси ҳам Ўзбекистон Республикасининг ушбу Конвенцияга қўшилишига рози эмас, демак ушбу давлатлар билан муносабатларда аввалгидек консуллик легаллаштириши тартиб-таомили қўлланилади. Мазкур Конвенция қоидаларига мувофиқ бундай эътирозларга йўл қўйилади, улар вақтинчалик хусусиятига эга ва келгусида икки томонлама музокаралар йўли билан бартараф қилиниши мумкин.

1174-модда. Васийлик ва ҳомийлик

Вояга етмаганлар, муомалага лаёқатсизлар ёки муомала лаёқати чекланган вояга етган шахслар устидан васийлик ёки ҳомийлик суд қайси мамлакатга тегишли бўлса, ўша мамлакат ҳуқуқи бўйича белгиланади ва бекор қилинади.

Васийнинг (ҳомийнинг) васийликни (ҳомийликни) қабул қилиш мажбурияти унинг васий (ҳомий) томонидан белгиланадиган шахсий қонуни бўйича аниқланади.

Васий (ҳомий) ва васийликка (ҳомийликка) олинган шахс ўртасидаги ҳуқуқий муносабатлар муассасаси васийни (ҳомийни) тайинлаган мамлакат ҳуқуқи бўйича аниқланади. Бироқ васийликка (ҳомийликка) олинган шахс Ўзбекистон Республикасида яшаётган бўлса, Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқи, башарти бу мазкур шахс учун қулайроқ бўлса, қўлланилади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида яшаб турган Ўзбекистон Республикаси фуқаролари устидан белгиланган васийлик (ҳомийлик), агар Ўзбекистон Республикаси тегишли консуллик муассасасининг васийлик (ҳомийлик) белгиланишига ёки унинг тан олинишига қарши қонунга асосланган эътирозлари бўлмаса, Ўзбекистон Республикасида ҳақиқий деб тан олинади.

1. Шарҳланаётган модда васийлик ва ҳомийликнинг коллизия масалалари мавжуд бўлмаган Оила кодексидаги бўшлиқни тўлдирди.

Ҳуқуқ тизими аввалгидай фуқаролик ва оила ҳуқуқини ҳуқуқнинг алоҳида соҳалари сифатида кўрадиган МДҲнинг бир қатор бошқа давлатларида ҳам васийлик ва ҳомийлик масалаларини оила қонунчилиги эмас, балки фуқаролик ҳуқуқи доирасида тартибга солиниши қабул қилинган. Таъкидлаб ўтиш жоизки, дунёнинг кўпчилик давлатларида васийлик ва ҳомийлик тўғрисидаги коллизия нормаларнинг ўрни тўғрисидаги савол умуман туғилмайди, чунки оилавий муносабатлар ушбу давлатларда ҳуқуқ ва қонунчиликнинг алоҳида соҳаси бўлиб ҳисобланмайди. Шу билан бирга таъкидлаш жоизки, бир қатор мамлакатларда фуқаролик, оилавий ва меҳнат муносабатларини ўз ичига олган чет эл элементи мавжуд бўлган фуқаролик муносабатларнинг коллизия масалаларини кенг маънода тартибга солувчи халқаро хусусий ҳуқуқ масалалари бўйича махсус актлар қабул қилинган.

Шарҳланаётган модда билан бир қаторда васийлик ва ҳомийликнинг коллизия ҳамда юрисдикциявий масалалари фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги Конвенция (1993 й. 22 январь, Минск) ва Ўзбекистоннинг фуқаролик, оилавий ва меҳнат муносабатлари бўйича ҳуқуқий ёрдам

тўғрисидаги икки томонлама шартномаларининг нормалари асосида тартибга солинади.

2. Шарҳланаётган модда тартибга солиш мазмуни нуқтаи назаридан Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги халқаро шартномаларига киритилган васийлик ва ҳомийлик тўғрисидаги қоидалардан фарқланади.

Шарҳланаётган модданинг биринчи қисми васийлик ва ҳомийликни белгилаш ва бекор қилиш масалалари суд мамлакати қонуни бўйича халқилиниши лозимлиги тўғрисидаги икки томонлама умумий нормага эгадир.

Мазкур ёндашув ушбу масалаларнинг Ўзбекистоннинг ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги халқаро шартномаларида тартибга солинишига тўлиқ мос келмасида, умуман олганда ўхшашдир. Шарҳланаётган модданинг 1-қисми ва халқаро шартномалардаги қоидалар ўртасидаги фарқ шундаки, 1993 й. Минск конвенцияси ҳамда васийлик ва ҳомийлик масалаларига тааллуқли деярли барча икки томонлама шартномалар устидан васийлик белгиланаётган жисмоний шахснинг шахсий қонуни эмас, балки фуқаролиги мансуб бўлган мамлакат ҳуқуқи боғловчисидан келиб чиқади. Фуқаролик мансуб бўлган мамлакат ҳуқуқига ҳавола, васийликни белгилаш ҳуқуқига эга органларнинг ваколати билан бир қаторда, қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқни ҳам белгилайди. Умумий қоидага кўра, Минск конвенцияси ҳам, ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги Ўзбекистон Республикасининг икки томонлама шартномалари ҳам, агар муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган шахс бошқа аҳдлашувчи тарафнинг ҳудудида яшаш жойи, турар жойи ёки мол-мулкка эга бўлса, васийлик ва ҳомийликни ушбу давлатнинг ваколатли органига берилишига йўл қўйиши мумкин. Бундай ҳолларда, васийлик ва ҳомийликни қабул қилган орган уларни ўз миллий қонунчилиги асосида амалга оширади (масалан, 1997 й. 18 июндаги фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси ва Озарбайжон Республикаси ўртасидаги шартноманинг 28-моддаси).

Бошқа давлатларнинг фуқаролик қонунчилиги ва амалиёти васийлик ва ҳомийликни тартибга солувчи қонунни танлашга турлича ёндашадилар. Бир қатор мамлакатларда васийлик ва ҳомийликни белгилаш ва бекор қилиш масалалари суд қонуни билан (Қирғизистон, Лихтен-

штейн), бошқаларида устидан васийлик ёки ҳомийлик белгиланаётган шахснинг шахсий қонуни асосида (Австрия, Арманистон, Белоруссия, Венгрия, Қозоғистон, Италия, БАЭ, Португалия, Россия, Руминия ва б.), учинчиларида эса муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган шахснинг фуқаролиги мансуб бўлган мамлакат қонуни билан (Германия, Греция, Испания, Таиланд, Тунис, Туркия, Чехия, Жанубий Корея, Япония ва б.), тўртинчиларида бундай шахснинг домий яшаш жойи ёки турар жойи қонуни билан (умумий ҳуқуқ давлатлари, бир қатор Лотин Америкаси давлатлари, Квебек Канада провинцияси) белгиланади.

3. Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисми шахсга юкланган васийлик ёки ҳомийлик мажбуриятларини қабул қилиш мажбуриятлари хусусида махсус нормани белгилайди. Бундай махсус норма Ўзбекистоннинг ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги кўпгина икки томонлама шартномаларига (асосан МДХ давлатлари билан) киритилган ҳамда 1993 й. Минск конвенциясида ҳам мавжуд. Бу васий ёки ҳомий сифатида белгиланган чет эллик шахс энг узвий боғланган ҳуқуқий тизимни инобатга олиш заруратини ўзида акс эттиради ҳамда ушбу боғлиқлик айнан шахснинг шахсий қонунига ҳавола этишни таъминлашидан келиб чиқади (1168-м.).

Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисмидан фарқли равишда 1993 й. Минск конвенцияси ҳамда юқорида санаб ўтилган ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги икки томонлама шартномалар шахснинг васий ёки ҳомий бўлиш мажбуриятини белгилашда унинг шахсий қонунига ҳавола этадилар. Бу ҳолат, агарда Ўзбекистон Республикаси суди чет эллик шахсни васий ёки ҳомий этиб белгиласа ҳамда шу билан бирга ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги тегишли шартнома қўлланиши лозим бўлса, васийлик ва ҳомийликни қабул қилиш мажбурияти тўғрисидаги масала мазкур шахснинг фуқаролиги мансуб бўлган мамлакат қонуни асосида ҳал этилишини билдиради.

Бир қатор хорижий мамлакатларнинг фуқаролик қонунчилиги шахснинг васийлик ёки ҳомийликни қабул қилиш мажбуриятлари тўғрисидаги масалани у шахсий қонун (Арманиятон — 1-п. 1268-м.; Белоруссия — 1-п. 1109-м.; Венгрия, Қозоғистон — 1-п. 1124-м.; Қирғизистон — 1-п. 1183-м.; Россия — 1-п. 1199-м.; Руминия.) ёки фуқаролик қонуни (Чехия — 1-п. 42) асосида тартибга солиниши лозимлигидан келиб чиқиб, махсус тартибга солади.

1993 й. Минск конвенцияси ҳамда Ўзбекистон Республикасининг ҳукукий ёрдам тўғрисидаги айрим шартномаларининг (МДХ давлатлари билан) шарҳланаётган моддадан, васий (ҳомий)нинг шахсига тегишли масалаларнинг тартибга солиниши билан боғлиқ яна бир фарқли томонини таъкидлаб ўтиш керак. Кўрсатилган халқаро шартномаларда васий ва ҳомийнинг шахсига нисбатан айрим чекловлар мавжуд бўлиб, уларга кўра бир аҳдлашувчи тараф фуқароси васийлик ёки ҳомийлик амалга оширилаётган мамлакат ҳудудида яшасагина, иккинчи аҳдлашувчи тарафнинг фуқаросига васий ёки ҳомий этиб белгиланиши мумкин.

4. Шарҳланаётган модданинг учинчи қисми васий (ҳомий) ва васийликдаги шахс ўртасидаги муносабатлар қайси мамлакат ҳукукига бўйсунганини белгилайди. Моҳиятан, гап васийлик ва ҳомийлик белгиланганидан сўнг қай тариха амалга оширилиши ҳақида бормоқда. Бу 1993 й. Минск конвенцияси ҳамда ҳукукий ёрдам тўғрисидаги икки томонлама шартномаларда (Озарбайжон, Грузия, Қирғизистон, Латвия, Литва ва бошқа МДХ давлатлари билан) иштирок этган махсус нормалардан яна биридир.

Шарҳланаётган модданинг учинчи қисми асосий қоида сифатида, муассасаси васийлик ва ҳомийликни белгилаган мамлакат қонунига ҳаволани назарда тутаяди. Ушбу норма мазмунан, юқорида кўрсатилган ҳукукий ёрдам тўғрисидаги халқаро шартномаларда мавжуд бўлган шу каби қоидага мос келади. Кўриб чиқиладиган боғловчи васий (ҳомий) ва васийликдаги шахс ўртасидаги муносабатни тартибга солувчи ҳукукни танлашда, шахсий қонун ёки муносабат иштирокчиларидан бирининг фуқаролиги ёхуд яшаш жойи билан бевосита боғламайди. Шундай бўлсада, деярли барча ҳолатларда бундай алоқа у ёки бу мамлакат ваколатли органлари ёхуд судлари чет эл элементи билан мураккаблашган васийлик ёки ҳомийликни белгилаш ёки бекор қилишга ҳақли бўлган шартларни белгилишларида намоён бўлади. Асосан, тегишли мамлакат фуқаролигининг бўлиши ёки чет эллик фуқаронинг унда яшаш жойига эга бўлиши каби омиллар ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Бу васийликдаги (ҳомийликдаги) шахснинг фуқаролиги ёки яшаш жойи, у ва васий (ҳомий) ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи қонунчилик ўртасидаги боғлиқликка билвосита сабаб бўлади. Аммо, агар қонунчилик ўз муассасаларининг васийликни (ҳомийлик) белгилаш ёки бекор қилиш бўйича ваколат-

ларини кўрсатилган омиллар билан боғламаса, бу ҳолат юз бермайди. Ўзбекистонда умумий қоидага кўра, васийлик ва ҳомийлик суд тартибида белгиланмаслиги ва бекор бўлмаслиги сабабли, ФПКнинг V бўлими мазкур масала бўйича процессуал нормаларга эга эмас. Лекин, васийликни (ҳомийлик) белгилаш билан шахсни муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топиш ўртасида узвий боғлиқлик борлигини инобатга олган ҳолда, чет эл элементи мавжуд бўлган ҳолларда муассасалар васийликни белгилашга ваколатли бўлган шартлар, шахсни муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган деб топиш муносабатларига нисбатан Ўзбекистон Республикаси судларининг юрисдикциясини белгиловчи ФПКнинг 388-моддасида назарда тутилган шартларга мос келиши керак деб ҳисоблашга асос бор. Бу васийликка (ҳомийликка) олинаётган шахс Ўзбекистон Республикаси фуқароси бўлиши ёки яшаш жойига эга бўлиши лозимлигини билдиради.

Ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномаларига келсак, айтиб ўтилганидек уларнинг кўпчилиги васийлик ёки ҳомийликнинг белгиланиши ёки бекор қилиниши муомалага лаёқатсиз ёки муомала лаёқати чекланган шахснинг фуқаролиги мансуб бўлган мамлакат муассасаларининг ваколатига киришини тўғридан-тўғри кўрсатади. Тегишинча кўп ҳолларда ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги шартнома таъсири остидаги васий (ҳомий) ва васийликдаги (ҳомийликдаги) шахс ўртасидаги муносабатлар ҳам васийликдаги шахснинг фуқаролиги мансуб бўлган мамлакат ҳуқуқига бўйсунди.

Васий (ҳомий) ва васийликдаги шахс ўртасидаги муносабатлар ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги халқаро шартномалар таъсири остига тушганда, аммо васийлик (ҳомийлик) учинчи мамлакатда қонуний белгиланган ҳоллардаги чекловларни (нисбатан кам юз берадиган ҳолат) таъкидлаш зарур. Ушбу учинчи мамлакатнинг мазкур шартномага алоқаси йўқ деб ҳисоблаб, кўрилаётган муносабатларга айнан унинг қонунчилиги қўлланилиши лозим. Шу билан бирга васий (ҳомий) ва васийликдаги (ҳомийликдаги) шахс ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқни танлаш тўғрисидаги умумий қоида билан, шарҳланаётган модданинг учинчи қисми Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқини қўллаш тўғрисидаги махсус альтернатив нормани ҳам белгилайди. Бу умумий қоидага нисбатан чекланган характерга эга, чунки уни қўллаш учун бир вақтнинг ўзида

икки шартнинг мавжуд бўлиши талаб этилади, яъни чет давлатда васийлик ёки ҳомийлик белгиланган шахс Ўзбекистонда яшаш жойига эга бўлиши керак ва шунга кўра Ўзбекистон Республикаси ҳукуки унинг учун энг мақбул бўлиб ҳисобланади. Умумий қоидадан мазкур истисно васийликдаги шахснинг манфаатлари учун қилинган. Шу каби қоида МДҲ давлатларининг (Арманистон, Белоруссия, Қозоғистон, Қирғизистон, Россия) ҳамда айрим бошқа давлатларнинг (масалан, Венгрия) фуқаролик қонунчилигида мавжуд.

Таъкидлаб ўтамизки, 1993 й. Минск конвенцияси ҳамда ҳукукий ёрдам тўғрисидаги халқаро шартномаларда васийликдаги шахс фойдасига умумий қоидадан истиснолар мавжуд эмас. Тегишинча васий (ҳомий) ҳамда васийлик чет мамлакатда белгиланган Ўзбекистонда яшаш жойига эга бўлган шахс ўртасидаги муносабатлар халқаро шартнома таъсири остига тушган ҳолларда Ўзбекистон Республикаси ҳукуки фойдасига истисно қўлланилмайди.

1175-модда. Юридик шахснинг қонуни

Юридик шахс қайси мамлакатда таъсис этилган бўлса, шу мамлакатнинг ҳукуки мазкур юридик шахснинг қонуни ҳисобланади.

1. Шарҳланаётган модда юридик шахснинг мавжуд бўлиш факти билан бир қаторда, фаолиятининг принципиал асосларини ҳам белгилайди.

Қонунчилик, суд ва бошқа ҳуқуқни қўллаш амалиётида, ҳамда халқаро хусусий ҳуқуқ доктринасида юридик шахснинг давлатга «тегишлилиги»ни ифодалаш учун юридик шахснинг «миллати» категорияси, ҳуқуқ тизимига алоқадорлигини ифодалаш учун — юридик шахснинг «шахсий қонуни» ибораси ишлатилади. Алоҳида манбаларда мазкур иборалар синонимлар сифатида қўлланилади. Бошқаларида улар ўртасидаги фарқ кўрсатилган ҳамда юридик шахснинг миллати тушунчаси мазкур шахснинг оммавий-ҳуқуқий ҳамда хусусий-ҳуқуқий мақомини ўз ичига олади, юридик шахснинг шахсий қонуни эса ушбу шахснинг хусусий ҳуқуқий мақомини назарда тутди.

Юридик шахснинг шахсий қонунини белгилаш учун англо-американ умумий ҳуқуқ давлатларида ташкилотнинг «инкорпорация» (устав рўйхатга олинган ёки тасдиқланган, юридик шахс таъсис этилган мамлакат

хукуки) жойи мезони қўлланилади, кўпчилик романо-герман хукукига оид давлатларда (континентал Европа) эса, юридик шахснинг «ўтроклик» аломати, яъни унинг олий органи (бошқаруви, дирекцияси) ёки маъмурий маркази жойлашган жой мезони қўлланилади. Кўрсатилган мезонлар билан бирга, бир қатор мамлакатларнинг қонунчилигида юридик шахснинг шахсий қонунини белгилашда, ушбу ташкилотни назорат қилувчи субъектлар (шу қаторда устав капиталида устун иштирок этиш йўли билан) миллатига боғлиқ бўлган «назорат» назарияси қўлланилади. «Ривожланаётган» бўлиб ҳисобланувчи мамлакатлар қонунчилида «эксплуатация маркази», яъни юридик шахснинг хўжалик фаолиятининг асосий амалга ошириш жойи аломати кенг тарқалиб бормоқда.

Айтиб ўтилган мезонлар, уларнинг турли модификация қилинган вариантлари ва бирикмаларига қарамай (масалан, Италия, Швейцария, Эстония), ҳар доим ҳам юридик шахснинг у ёки бу ҳукуқий тизимга ҳақиқий алоқадорлигининг объектив суръатини бера олмайдилар, шу туфайли юридик шахснинг шахсий қонуни бўлиб, шахслари ушбу юридик шахсни назорат қилаётган мамлакат хукуки бўлиши мумкин бўлган капитал назорати мезони қўлланилади.

Арманистон, Белоруссия, Қозоғистон, Қирғизистоннинг фуқаролик кодекслари юридик шахснинг таъсис этилиш жойи қонунини қўллайдилар. Грузиянинг 1998 й. халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги Қонуни (24-м.) эса юридик шахснинг бошқарув органи фактик жойлашган жойидан келиб чиқади.

Бошқа давлатлар тажрибаси юридик шахснинг шахсий қонунини белгилашда турли мезонларнинг бирлашуви зарурлигини кўрсатади, асосан коммуникация (масалан, Интернет) янги воситаларининг қўлланилиши, тегишли мезонларни юридик шахснинг шахсий қонунини белгилашда алоҳида қўлланилишини аҳамиятли мураккаблаштириши мумкин бўлган ҳолларда.

2. ФК 1159-моддасининг биринчи қисмига кўра, баҳо бериш тўқнашуви вужудга келганда ФК 39-моддасининг биринчи қисмида шакллантирилган юридик шахснинг таърифига мурожаат этиш керак, бунга асосан юридик шахс — давлат томонидан ҳуқуқ субъекти сифатида, ўз мулкида, хўжалик юретишида ёки оператив бошқарувида алоҳида мол-мулкка эга бўлган ҳамда ўз мажбуриятлари юзасидан ушбу мол-мулк билан жавоб берадиган

ва ўз номидан фуқаролик муомаласида қатнаша оладиган ташкилотдир. Юридик шахсни таъсис этиш деганда, қонун янги юридик шахснинг вужудга келишини боғлайдиган юридик ҳаракатнинг содир этилиши тушунилади. Таъсис этилиш жойи ва тегишинча, юридик шахснинг таъсис этилиш вақти унинг вужудга келишининг аниқ усулига қараб фарқланади. Масалан, хорижда рухсат олмасдан тузилган ташкилотлар учун бундай акт бўлиб, таъсисчиларнинг тегишли давлат органига берган аризаси хизмат қилади, тадбиркорлик тартибида ташкил этилган ташкилотлар учун юридик шахс тузилганлиги тўғрисида тегишли органнинг қарори, норматив-рухсатсиз тартибда тузилган юридик шахслар учун тегишли давлат реестрига ҳуқуқнинг янги субъектининг киритилиши тўғрисида рўйхатга олувчи органнинг қарори ва х.к.

Қоидага кўра, хорижий юридик шахснинг ҳуқуқий мақоми юридик шахс рўйхатга олинган жойдаги савдо ёки бошқа реестрдан олинган кўчирма ёки тегишли давлат қонунчилигида назарда тутилган ва қонунчиликда белгиланган тартибда легализация қилинган бошқа далиллар билан тасдиқланади (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 20 август №357 Қарори).

«Юридик шахс» тушунчасига баҳо бериш Ўзбекистон Республикаси суди томонидан ФК 1159-м. 1-қисмининг қоидаларига кўра амалга оширилади (унга шарҳни қаранг). ФКнинг 44-моддаси юридик шахс қонунчиликда белгиланган тартибда давлат рўйхатидан ўтказилиши лозимлигини назарда тутди. Давлат рўйхатидан ўтказиш маълумотлари оммага таништириш учун юридик шахсларнинг ягона давлат реестрига киритилади.

Юридик шахснинг таъсис этилиш жойи ҳам Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги билан белгиланади. Мазкур нормани айнан изоҳлаганда давлат рўйхатидан ўтиш жойи бўлиб, юридик шахсни рўйхатдан ўтказиш вазифаси юкланган тегишли орган турган жой бўлади. Ўзбекистон Республикасида бу Адлия Вазирлиги ва унинг ҳудудий органлари ҳамда туман ва шаҳар ҳокимиятлари ҳузуридаги тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказиш инспекцияси ҳисобланади. Шарҳланаётган модда мазмунидан юридик шахсни таъсис этиш жойи деганда, унга асосан юридик шахс ташкил этилган тегишли ҳуқуқ тизими амалда бўлган жой (давлат) тушунилиши келиб чиқади. Агар тегишли мамлакатда бир неча ҳуқуқ

тизими мавжуд бўлса, ФКнинг 1166-моддасига кўра, ушбу мамлакатда таъсис этилган юридик шахснинг шахсий қонуни ушбу мамлакат ҳуқуқи асосида белгиланади. Агар тегишли мамлакатнинг ҳуқуқ тизимларидан қайси бири қўлланилиши лозимлигини аниқлашнинг иложи бўлмаса, узвий боғлиқлик принципи қўлланилади.

Юридик шахснинг келтирилган барча мезонлари аҳамиятли даражада шартлидир, уларнинг у ёки бу мамлакатда қўлланилиши кўп ҳолларда миллий ҳуқуқий одат билан асосланади. Шу сабабли, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи билан танланган юридик шахс таъсис этилган мамлакат ҳуқуқига боғлаш бутунлай оқлангандир.

Ўзбекистон халқаро хусусий ҳуқуқ доктринасида анъанавий тарзда юридик шахсни таъсис этиш жойи қонуни (*lex societatis*). Юридик шахснинг инкорпорация жойи (таъсис этилиш жойи) мезони Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида унинг ўтроқлик белгиси ёрдамида намоён бўлади.

3. Шарҳланаётган модда айрим давлатлардаги каби юридик шахснинг мақомига алоқадор масалалар доирасини расман мустаҳкамламайди, аммо ФКнинг 4-боби моддий-ҳуқуқий нормаларининг, Ўзбекистон Республикаси юридик шахслари тўғрисидаги қонунларнинг қабул қилинганлигини инобатга олган ҳолда юридик шахснинг ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи масалаларнинг жамини белгилаш мумкин. Шарҳланаётган норманинг мазмунига кўра, ташкилот юридик шахс ёки йўқлигини, юридик шахсларнинг қайси турига алоқадорлигини, қайси тартибда ташкил этилиши, қайта ташкил этилиши ва тугатилишини, ташкилотнинг ички корпоратив муносабатлари қандай тузилишини, унинг ҳуқуқ лаёқатининг таркиби қандайлигини ҳамда деликт лаёқатини айнан қонун белгилайди.

4. Ўзбекистон Республикасининг МДХ давлатлари билан тузилган ва халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасидаги муносабатларни тартибга солишга қаратилган халқаро шартномаларида ҳам уни ифодалаш учун юридик шахснинг «ҳуқуқий мақоми» ибораси қўлланувчи, юридик шахснинг ҳуқуқий мақоми масалаларини тартибга солиш тенденцияси сақланиб қолинган. Масалан, хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ низоларни ҳал этиш тартиби тўғрисидаги Келишувнинг 11-моддасининг «а» кичик пунктида, юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати масалалари тартибга солинади. Фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича

ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги Конвенциянинг (1993 й. 22 январь, Минск) 23-моддаси 3-п.да эса юридик шахсларнинг ҳуқуқ лаёқати тўғрисида шу каби қоидалар мавжуд.

Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги халқаро шартномалари юридик шахсларнинг шахсий қонуни масалаларини тартибга солишда асосан юридик шахснинг таъсис этилиш жойи (ташқил этиш ёки рўйхатга олиш жойи каби вариациялар учрайди) қонунидан келиб чиқади.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси ва Озарбайжон Республикаси ўртасида 1997 йил 18 июнь тузилган Шартнома ҳамда Ўзбекистон Республикасининг Латвия, Литва, Грузия, Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон ва Украина билан тузган шартномаларининг тегишли нормалари шу ҳолатдан келиб чиқади. Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикасининг транспорт масалалари бўйича икки томонлама халқаро шартномаларида юридик шахснинг шартнома иштирокчиларига тааллуқлилиги тўғрисидаги тегишли нормалар мавжуд. Масалан, 1994 й. 2 мартда Ўзбекистон Республикаси ҳамда Россия Федерацияси ўртасида тузилган хаво йўллари тўғрисидаги Келишувнинг 4-п. 3-м. юқорида айтиб ўтилган Келишув бўйича хаво линияларини эксплуатация қилиш бўйича тегишли авиация ташкилотини белгилаш учун назорат назариясини қўллашни назарда тутди.

Бир тарафдан Ўзбекистон Республикаси, иккинчи тарафдан Европа уюшмалари ва уларнинг иштирокчи давлатлари ўртасида ҳамкорликни ўрнатувчи шериклик ва ҳамкорлик тўғрисидаги 1996 йил 21 июндаги Келишувда шахсий қонунни белгилашнинг бир неча маълум мезонлари қўлланилган. Кўрсатилган Келишувнинг 24-моддаси «Ўзбек компанияси» ёки тегишинча «Уюшмалар компанияси» қуйидагича компанияни билдиришини назарда тутди: 1) Ўзбекистон Республикаси ёки тегишинча иштирокчи давлат қонунчилиги асосида ташқил этилган ва 2) Ўзбекистон Республикаси ёки тегишинча иштирокчи давлат ҳудудида ўзининг рўйхатдан ўтган идораси ёки марказий маъмуриятига ёки хўжалик фаолиятининг асосий жойига эга бўлган компаниялар. Юқорида келтириб ўтилган Келишувнинг мазкур моддаси Ўзбекистон Республикаси ва Европа уюшмалари қонунлари асосида ташқил этилган ҳамда ушбу мамлакатларда фақатгина ўзининг рўйхатга олинган идорасига

эга бўлган компания, Россия агар компания фаолияти реал ва давомий равишда Ўзбекистон Республикаси ёки тегишинча Европа уюшмалари давлатларидан бирининг иқтисодиёти билан боғлиқ бўлса компанияси ёки тегишинча Уюшма компанияси деб тан олинади.

Яна шуни таъкидлаб ўтамикки, агар тегишли муносабатлар халқаро шартнома билан тўлиқ тартибга солилмаган бўлса, миллий ҳуқуқ нормаларини субсидиар қўллаш мумкин.

5. Амалиётда юридик шахс бўлмаган хорижий ташкилотларни ташкил этишнинг кенг тарқалган усули шартномавий усул ҳисобланади. Уларни ташкил этишнинг бундай усулида, кўрсатилган ташкилотларнинг таъсис этилиш жойи — таъсис шартномасини тузиш жойи деб ҳисоблаш мумкин. Агар таъсис шартномасини тузиш билан ташкилотни тузиш жараёни тугамай, бошқа ҳаракатларни амалга ошириш лозим бўлса, масалан, давлат рўйхатидан ўтказиш лозим бўлса, бундай ташкилотни таъсис этиш жойи — давлат рўйхатидан ўтказиш жойи деб ҳисоблаш мумкин. Айрим мамлакатларнинг қонунчилигига кўра, чет эл қонунига биноан юридик шахс бўлиб ҳисобланмайдиган ташкилотларни давлат рўйхатидан ўтказиш, қонун янги ташкилотни вужудга келишини боғлайдиган факт бўлиб хизмат қилмайди, балки ушбу ташкилот томонидан хўжалик фаолиятини бажарилишини легитимацияси учун хизмат қилади. Биринчи ҳолатда шахсий тартиб ва мажбурий тартиб бир бирига тўғри келади, иккинчи ҳолатда тўғри келмаслиги мумкин. Юридик шахсларга нисбатан бундай тўғри келишга мисол сифатида ЎзРес ФКнинг 1175- ва 1191-моддаларини келтириш мумкин.

6. Глобаллашув шароити натижасида турли гуруҳ ва концернларнинг вужудга келиши юз бераётганлиги билан бирга, турли қўшилиш ва сингиб кетишларнинг роли ҳам ортмоқда. Ушбу муносабатлар кўп ҳолатларда тегишли шартномага нисбатан қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқ асосида тартибга солинади. Бироқ, шу билан бирга тегишли муносабатларнинг иштирокчилари, юридик шахсларнинг шахсий қонуни асосида хал этиладиган айрим масалалар ҳам қолади. Бундай муносабатларга шахсий ва мажбурий тартибнинг дифференцияланган қўлланилиши суд учун ҳам, қайта ташкил этилган ташкилотлар учун ҳам мураккаб вазифа бўлиб ҳисобланади. Қўшилиш жараёнида тарафлар томонидан биргаликда хал этилиши лозим бўлган кўпгина масалалар вужудга келади. Масалан, маж-

бурий тартиб ҳаракати доирасига кирмаслиги мумкин бўлган, қўшилиш тўғрисида ҳисобот, қўшилиш тўғрисида хабарнома ва х.к. бериш. Ушбу масалалар тарафларнинг шахсий қонуни кумулятив қўлланиши йўли билан ҳал этилади.

Шарҳланаётган модда бир тарафлама императив норма бўлиб ҳисобланади, бу эса умумий қоидага асосан юридик шахснинг шахсий қонунини белгилаш учун бошқа мезонларни қўлланилишига йўл қўймайди. Аммо юридик шахснинг ҳуқуқий ҳолатига алоқадор масалаларни ҳал этишда юридик шахснинг белгилаб қўйилган шахсий қонуни доирасида халқаро хусусий ҳуқуқнинг бошқа манбалари ҳам қўлланилиши мумкин.

1176-модда. Юридик шахснинг ҳуқуқ лаёқати

Юридик шахснинг фуқаролик ҳуқуқ лаёқати юридик шахснинг қонуни билан белгиланади.

Чет эл юридик шахси ўз органи ёки вакилининг битим тузиш ваколатларидаги чет эл юридик шахсининг органи ёки вакили битим тузган мамлакатнинг ҳуқуқи учун номаълум бўлган чекловларни важ қилиб келтириши мумкин эмас.

1. Шарҳланаётган модданинг биринчи қисми юридик шахсларга (тижорат ва нотижорат) Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳуқуқий режим яратилганда ушбу юридик шахснинг ҳуқуқ лаёқати коллизия нормалари тўғрисидаги умумий қоидага белгилайди. Чет эл элементи билан мураккаб-лашган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар субъектлари сифатида юридик шахсларнинг ҳуқуқий режими миллий қонунчилик ва халқаро шартномалари билан белгиланади. Масалан, 1998 йил 30 апрелдаги № 609–I «Чет эл инвестициялари» тўғрисидаги Қонуннинг 4-моддасига асосан чет эллик инвесторлар — Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет давлатлар қонун нормаларига асосланган ва ҳаракатда бўлган юридик шахслар, ҳар қандай бошқа ширкатлар, ташкилотлар ёки ассоциациялар бўлиши мумкин. Шу билан бирга бир қатор махсус қонунларни, яъни «Концессиялар тўғрисида», «Эркин иқтисодий зоналар тўғрисида», «Маҳсулот тақсимотида оид битимлар тўғрисида»ги қонунларни кўриб чиқиш лозим. Чет эл инвестициясига эга ушбу кўрсатилган тижорат ташкилотлари Ўзбекистон Республикасида уларнинг махсус ҳуқуқ субъектилигига

мос келувчи ва амалдаги қонунчилик билан таъқиқланмаган ҳар қандай фаолият тури билан шуғулланишлари ҳамда мулкӣ ҳуқуқларни қўлга киритишлари мумкин. Шу қаторда 1999 йил 14 апрелдаги № 763-1 «Нодавлат нотижорат ташкилотлар тўғрисида»ги Қонуннинг 9-моддасига кўра, Ўзбекистон Республикасида унинг қонунчилигига асосан юридик шахс бўлиб ҳисобланувчи, халқаро ва хорижий нодавлат ва нотижорат ташкилотларнинг ваколатхона ва филиаллари фаолият олиб боришлари мумкин. Нотижорат ташкилотларга нисбатан, халқаро ва хорижий нодавлат ва нотижорат ташкилотларнинг ваколатхона ва филиаллари ва уларнинг ходимлари Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бирор-бир сиёсий ҳаракатда ҳамда ваколатхона ва филиалнинг устав мақсадларига жавоб бермайдиган бошқа фаолиятларда иштирок этиш ҳуқуқига эга эмаслиги белгиланган, уларнинг Ўзбекистонда махсус ҳуқуқ субъектилигига алоқадор миллий қонунчилик қоидалари қўлланади. Шу билан бирга улар томонидан сиёсий партиялар ва оммавий ҳаракатлар томонидан ўтказиладиган ҳаракат ва тадбирларни молиялаштириш ҳамда бундай ташкилотларни ташкил этишга кўмак бериш ва ташаббускорлик қилишга йўл қўйилмайди (юридик шахсларнинг ҳуқуқ субъектилигига ҳақида тўлиқ ФК 41-м.га шарҳларга қаранг).

2. Ўзбекистон Республикасининг МДХ давлатлари билан тузган ва халқаро хусусий ҳуқуқ доирасидаги муносабатларни тартибга солишга қаратилган халқаро шартномаларида ҳам ифодалаш учун юридик шахсининг «ҳуқуқ лаёқати» ибораси ишлатилувчи, юридик шахсларнинг ҳуқуқий мақоми масалаларини тартибга солиш тенденцияси сақланиб қолинган. Масалан, хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ низоларни ҳал этиш тартиби тўғрисидаги Келишувнинг 11-модда «а» кичик пунктида юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва муомала лаёқати масалалари тартибга солинади. Фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ҳамда ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги Конвенциянинг (1993 йил 22 январь, Минск) 23-моддасининг 3-пунктида эса юридик шахсларнинг ҳуқуқ лаёқати тўғрисидаги шу каби қоидаларга эгадир. Ўзбекистон Республикасининг бошқа МДХ давлатлари билан тузган фуқаролик, оилавий ва меҳнат ишлари бўйича ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги икки томонлама шартномалари мазкур муаммо юзасидан МДХ доирасида тузилган кўп томонлама шартномаларда қабул қилинган тенденцияга

амал қилади. Бундан ташқари, чет эл юридик шахсларининг инвестицияга оид фаолияти доирасидаги норматив ҳужжатларнинг катта гуруҳини Ўзбекистон ҳудудида чет эл юридик шахслари тижорат фаолияти ҳуқуқий масалаларини ўз ичига олувчи, Ўзбекистон Республикасининг сармоя қўйилмаларини рағбатлантириш ва ўзаро ҳимоя қилиш тўғрисидаги икки томонлама келишувлари ташкил қилади. Бундай икки томонлама шартномаларнинг умумий схемаси, уларнинг мавжуд бўлишининг кўп йиллари давомида юзага келди, аммо ҳар бир алоҳида ҳолатда у шартномаларни тузувчи тарафларнинг ўзига хос жиҳатларини инобатга олган ҳолда аниқ мазмун билан тўлдирилади.

3. Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисми ФКнинг юридик шахс органининг битим тузиш ваколатларини чеклаш оқибатлари тўғрисидаги 126-моддасининг ҳамда 1169-моддаси 2-қисмининг мантикий давоми бўлиб ҳисобланади. Кўриб турганимиздек, қонун чиқарувчи изчиллик билан фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг муомала лаёқатининг моддий-ҳуқуқий, ҳамда коллизия масалаларини ҳал қилишда ўхшаш принципларга амал қилади (ФКнинг 126-м. ва 1169м. 2-қ. ва уларга шарҳларга қаранг).

4. Кўпчилик МДХ мамлакатларининг халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги фуқаролик қонунчилиги ханузгача чет давлатлар қонунчилиги асосида тузилган ҳамда юридик шахс бўлиб ҳисобланмайдиган ташкилотларнинг шахсий қонуни тўғрисида алоҳида моддага эга эмас (Белоруссия, Қозоғистон, Қирғизистон, Ўзбекистоннинг Фуқаролик кодексларига қаранг). МДХ давлатларидан фарқли равишда айрим бошқа хорижий мамлакатларнинг халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги қонунчилигида юридик шахс бўлмаган чет эл ташкилотларининг шахсий мақоми тўғрисидаги нормалар ёки юридик шахслар ёхуд юридик шахс бўлмаган ташкилотларнинг шахсий қонунини белгилаш учун қўлланувчи нормалар мавжуд (Халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги Австрия қонунининг 10-п.; Италия халқаро хусусий ҳуқуқининг реформаси тўғрисидаги Италия Қонунининг 25-м.; 30.10.96 й.Лихтенштейн Қонунининг 677-м.; халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги Швейцария Қонунининг 150–165-м.). Бундай ташкилотларнинг шахсий қонунини белгилаш учун халқаро хусусий ҳуқуқ хориж доктринаси ва суд амалиёти маълум хусусиятларни инобатга олган ҳолда машҳур назарияларни ҳам қўллайди: инкорпора-

ция, ўтроқлик, асосий фаолият жойи, назорат — ва айтиб ўтилган назарияларнинг турли модификациялари.

1177-модда. Ўзбекистон Республикасида чет эл юридик шахслари фаолиятининг миллий тартиби

Агар Ўзбекистон Республикасининг қонунида чет эл юридик шахслари учун бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, чет эл юридик шахслари Ўзбекистон Республикасида фуқаролик қонун ҳужжатлари билан тартибга солинадиган тадбиркорлик фаолиятини ва бошқа фаолиятни амалга оширадilar.

Шарҳланаётган модда, Ўзбекистон Республикасининг амалдаги қонунчилигида, энг аввало Фуқаролик кодекси ва 30.04.1998 й. №609–1 «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги Қонунда мустахкамланган, қуйидаги формулани қўллаш орқали ФКнинг 2-м.да акс эттирилган тамойилдан келиб чиқадиган, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги юридик шахсларнинг ҳуқуқий ҳолатига бағишланган: «Агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, фуқаролик қонун ҳужжатларида белгилаб қўйилган қоидалар чет эллик фуқаролар, фуқаролиги бўлмаган шахслар ҳамда чет эллик юридик шахслар иштирокидаги муносабатларга қўлланилади». Чет эллик юридик шахс тушунчаси «Чет эл инвестициялари тўғрисида»ги Қонуннинг 6-м. мазунидан келиб чиқади. Мазкур Қонунга мувофиқ, барча чет эллик юридик шахслар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида хўжалик фаолияти билан шуғулланишлари, мустақил равишда, инвестиция киритишнинг хажмлари, турлари ва йўналишларини белгилашлари; юридик ва жисмоний шахслар билан инвестициявий фаолиятни амалга ошириш мақсадида шартнома тузишлари; ўз маблағлари ва инвестициявий фаолияти натижаларига эгалик қилиш, улардан фойдаланиш ва бошқаришлари мумкин. Шу билан бирга, чет эллик юридик шахсларнинг хўжалик фаолияти (чет эллик инвесторлар), жумладан чет эл инвестицияларига эга ташкилотларни, уларнинг шўъба корхоналари, филиаллари ва бошқа тузилмаларини, ҳамда хўжалик уюшмалари ва бирлашмаларини тузиш, сотиш, қайта ташкил этиш ёки тугатиш ҳамда, чет эл инвестицияларига эга ташкилотларнинг фондларини ташкил қилиш, ижара ва бошқа шартномаларни тузиш бўйича Ўзбекистон Республикаси

қонунчилиги билан тартибга солинади. Чет эл инвестицияларига эга ташкилотлар солиқ ва бошқа мажбурий тўловларни Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига мувофиқ тўлайдилар.

Ушбу ташкилотларнинг чет эл валютасидаги барча чиқимлари уларнинг ўз валюта тушумлари, ҳамда Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги билан рухсат этилган чет эл валюталарини олиш манбалари ҳисобига таъминланиши керак. Уларнинг ўз валютали харажатларини қоплашлари ташкил қилинган консорциумлар, бирлашмалар ва бошқа ташкилий тузилмалар доирасида таъминланиши мумкин.

Чет эл инвестициясига эга ташкилотлар Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига риоя қилган ҳолда экспорт-импорт операцияларини мустақил равишда амалга оширадилар. Шу билан бирга, ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотнинг экспорти лицензиялаштирилмайди ва квоталаштирилмайди.

Хўжалик фаолиятининг субъектлари ўз ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига асосан маҳсулотни лицензиясиз импорт қилишлари мумкин. Чет эллик ташкилотлар каби, чет эл инвестициясига эга ташкилотларга ҳам алоҳида имтиёзлар белгиланган. Масалан, Ўзбекистон Республикасига чет эллик инвесторлар ёки чет эл инвестицияларининг улуши устав фондида ўттиз уч фоиздан кам бўлмаган чет эл инвестицияларига эга ташкилотлар томонидан ўз ишлаб чиқариш эҳтиёжлари учун киритадиган мол-мулклари қонунчиликда белгиланган тартибда божхона солиғидан озод қилинади. Чет эллик инвесторлар билан тузилган меҳнат шартномаларига асосан Ўзбекистон Республикасидаги чет эллик инвесторларнинг ва чет мамлакат фуқароларининг шахсий эҳтиёжлари учун киритиладиган мол-мулкларга божхона солиғи солинмайди. Чет эл инвесторлари инвестиция сифатида қўшаётган ва чет эл инвестициясига эга ташкилотларга тегишли ихтироларни патентлаш ва саноат намуналарини жорий қилиш Ўзбекистон Республикасининг саноат мулки соҳасидаги қонунчилигида белгиланган тартибда амалга оширилади.

Ижтимоий масалаларда, шу қаторда чет эл юридик шахсларининг чет эл инвестицияларига эга ташкилотлари ишчиларининг меҳнат муносабатлари ва нафақа таъминоти Ўзбекистон Республикасининг меҳнат ва нафақа қонунчилиги билан тартибга солинади. Яна бир аҳамиятли масала шуки, кўрсатилган субъектлар ер учаскаларига эга бўлишлари мумкин, қурилиш ёки бинога бўлган мулк ҳуқуқининг ўтишида эса, Ўзбекистон

Республикаси қонунчилигида белгиланган тартиб ва шартлар асосида ушбу объектлар билан биргаликда ер участкасидан фойдаланиш ҳуқуқи ҳам ўтади. Бундан ташқари, хўжалик фаолиятининг кўрсатилган субъектларининг ҳисобини олиш ва ҳисобдорлиги ҳам Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида белгиланган тартиб ва шартлар асосида амалга оширилади. Улар бухгалтерлик китоблари ва Ўзбекистон Республикаси миллий пул бирлигидаги ҳамда ўз хоҳишларига кўра эркин конвертланадиган пул бирлигидаги ҳисоб китоблари тўғрисидаги ёзувларни юритадилар.

Чет эл юридик шахсларининг бузилган ҳуқуқлари ва қонун билан ҳимоя қилинадиган манфаатларини муҳофаза қилиш учун ҳам миллий ҳуқуқий режим белгиланган. ФПКнинг 386-, ХПКнинг 221-моддаларига асосан, чет эллик, шу жумладан тадбиркорлик фаолиятини амалга ошираётган ташкилотлар Ўзбекистон Республикасининг судлари ва хўжалик судларига мурожаат этиш ҳуқуқига эгадирлар ва ўз манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадида фуқаролик процессуал ҳуқуқлардан фойдаланадилар. Чет эллик шахслар Ўзбекистон Республикаси ташкилотлари ва фуқаролари билан тенг равишда процессуал ҳуқуқлардан фойдаланадилар ва процессуал мажбуриятларга эга бўлади.

Ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солувчи императив моддий-ҳуқуқий нормаларга риоя этиш заруратига тааллуқли талаб, ўз навбатида кўриб чиқилаётган доирада чет эллик юридик шахснинг ҳуқуқий ҳолатини характерловчи асосий таркиблардан бири бўлиб ҳисобланади. Масалан, кўриб чиқилаётган субъектлар Ўзбекистон Республикаси ҳудудига ушбу битимлар бўйича киритилаётган товарларнинг стандартларига, сертификатлаштирилишига, хавфсизлигига ва зарарсизлигига мослигини таъминлашлари, товарлар ва хизматларни киритиш ва чиқариш бўйича маълум тартибнинг формал талабларига жавоб беришлари, ўзларининг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалга оширган ишлари билан боғлиқ бўлган ташқи иқтисодий фаолиятлари юзасидан статистик ҳисобот беришлари шарт.

1178-модда. Чет эл элементи билан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлатнинг иштирок этиши

Чет эл элементи билан давлат иштирокидаги фуқаролик ҳуқуқий муносабатларга нисбатан, агар қонунда бошқача тартиб назарда

тутилган бўлмаса, ушбу бўлим қоидалари умумий асосларда қўлланади.

1. Шарҳланаётган модда, давлат иштирокидаги чет эл элементи билан мураккаблашган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга нисбатан коллизия нормалар ва алоҳида умумий қоидаларнинг қўлланиш қоидаларини белгилайди.

ФКнинг 1178-моддасида, улар «умумий асосларда қўлланилиши» айтиб ўтилган. Шу тариқа, 1178-модданинг предмети чет давлатнинг бошқа давлат ҳудудий юрисдикциясидан чекланиши тушуниладиган, чет давлатнинг судловига тааллуқлилигига оид иммунитетларини тартибга солиш ҳисобланмайди. Ўзбекистон Республикаси қонунчилигида юрисдикцияга оид иммунитетлар ФПК(389-м.) ва ХПКларда (224-м.) тартибга солинади.

2. Юридик адабиётларда давлатнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштироки тўғрисида турли фикрлар билдирилган. Баъзилар (А.С.Комаров), мазкур иштирокнинг «давлатнинг юрисдикциявий иммунитетлари» масалаларига умуман дахли йўқ ва давлатнинг фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда бошқа шахслар билан тенг асосларда иштирок этиши тўғрисидаги умумий қоида аниқлаштириш учун мўлжалланган деб ҳисоблашади¹.

Кўпчилик мамлакатларнинг халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги қонунчилигида чет давлатнинг чет эл элементи билан мураккаблашган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда иштирок этиши тартиби ва шартлари тўғрисидаги махсус норма мавжуд эмас. Бироқ Арманистон (1275-м.), Қирғизистон (1187-м.) Фуқаролик кодексларида шарҳланаётган моддага ўхшаш нормалар мавжуд, Белоруссия (1114-м.) ва Қозоғистон (1102-м.) ФКларининг моддалари эса, ушбу модданинг нормасидан истиснолар қонунда эмас, мазкур давлатларнинг қонунчилик актларида назарда тутилган бўлиши мумкинлиги билан фарқланади. МДХ давлатлари ўртасида кўптомонлама асосда тузилган ва халқаро хусусий ҳуқуқ масалаларига бағишланган айрим халқаро шартномаларида (фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муноса-

---

1 Дмитриева Г. К. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части третьей, разделу VI «Международное частное право». М., 2002. С.136–143.

батлар тўғрисидаги Минск конвенцияси (1993 й. 22 январь) ва хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ низоларни хал қилиш тартиби тўғрисидаги Келишув (1992 й. 20 март)) халқаро хусусий ҳуқуқ нормалари воситасида тартибга солинадиган муносабатларда давлатнинг иштирокига тааллуқли махсус нормалар мавжуд эмас. 1992 йилги Киев келишувининг 1-моддаси ҳамда 4-моддасининг 4-п.да фақатгина судловга тааллуқлилик қоидаларини назарда тутувчи қоидалар мавжуд. Аммо Киев келишувининг ушбу қоидалари процессуал характерга эга бўлиб, МДХ иштирокчи-давлатлари иштирокидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солмайди. Шу билан бирга, БМТ доирасида ҳам давлатлар иштирокидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишнинг янги халқаро-ҳуқуқий механизми қабул қилинган, бу давлатнинг ва унинг мулкнинг иммунитетига нисбатан қўлланувчи «Давлатлар ва уларнинг мулкнинг юрисдикциявий иммунитетини тўғрисидаги» 17 январь 2005 й. Конвенция (Ўзбекистон мазкур конвенцияда иштирок этмайди).

Давлат (Ўзбекистон ҳамда хорижий) чет эллик жисмоний ва юридик шахслар билан шартномавий муносабатларда императив нормалар қўлланиши лозим бўлган ҳолатларни инобатга олган ҳолда, эрк автономияси тартибида, қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқни танлашда иштирок этиши мумкин (ФКнинг 1165-, 1189-моддаларига шарҳларга қ.). Агар тарафлар қонунда назарда тутилган ҳуқуқни танлаш ҳуқуқидан фойдаланмасалар, шарҳланаётган модданинг амалдаги тахририга кўра, халқаро хусусий ҳуқуқнинг фақатгина жисмоний ва юридик шахслар иштирок этадиган муносабатларида тарафларнинг келишуви бўлмаган тақдирда вужудга келадиган оқибатлар келиб чиқади. ФКнинг VI бўлимида мавжуд бўлган нормаларни қўллаш, тўла равишда давлат иштирокидаги муносабатларга ҳам тааллуқлидир. Шу билан бирга, давлат иштирокидаги муносабатларга нисбатан қоллизион муаммони хал қилишда, шартнома энг узвий боғлиқ бўлган мамлакатни аниқлаш учун ФКнинг 1190-м.сида назарда тутилган шартноманинг мазмуни учун хал қилувчи аҳамиятга эга бўлган ижронини амалга ошираётган тарафнинг яшаш жойи ва фаолиятининг асосий жойи каби бир қатор боғловчиларни қўллаш, агар давлат хал қилувчи аҳамиятга эга мажбуриятларни бажараётган бўлса, шарҳланаётган модда контекстида амалий аҳамиятга эгаллиги гумон. Бундай вазиятда суд чет давлат ҳуқуқини қўллаши

лозим бўлади, яшаш жойи ёки фаолият жойини баҳоловчи белгилар эса ўзининг аҳамиятини йўқотади. Маълум ўзига хос хусусиятлар, муносабатларда элчихона иштирок этган, хал қилувчи ижро эса қабул қилаётган мамлакат юридик шахсининг зиммасида бўлган ҳолларда, «шартномада назарда тутилган натижалар юзага келадиган» мамлакат ҳукукини қўллаш белгиланган, ФК 1190-моддасининг 3-абзацини қўллаш билан боғлиқ. Халқаро оммавий ҳуқуққа кўра, элчихона ҳудуди ушбу чет давлатнинг қонунлари ҳаракатда бўлган, чет давлатнинг ҳудуди бўлиб ҳисобланади. Мазкур қоидага асосланган ҳолда, чет эл элчихонаси ҳудудида қабул қилиб олган давлатнинг масъулияти чекланган жамияти томонидан меҳмонхона биносини қуриш тўғрисидаги қурилиш пудрати шартномасида, ушбу масъулияти чекланган жамият томонидан натижани юзага келтириш жойи бўлиб, қабул қилиб олган давлат эмас, балки чет давлат бўлиб ҳисобланади, деган хулосага келиш мумкин, чунки бундай шартноманинг натижаси асосан, чет давлат ҳудуди бўлиб ҳисобланувчи элчихона ҳудудида юзага келмоқда. Тегишинча, бундай шартномага чет эл ҳукуқи қўлланади. ФКнинг 79-моддасига кўра, фуқаролик қонунчилиги билан тартибга солинадиган муносабатларда давлат номидан, давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари ва улар томонидан махсус ваколат берилган бошқа органлар иштирок этади.

Давлатнинг ташқи қарзи бўйича муносабатларда, у мунтазам равишда, бошқа тараф сифатида чет эллик юридик ва жисмоний шахслар қатнашиши мумкин бўлган, кўрсатилган муносабатларнинг бевосита тарафи сифатида қатнашади. Қолган ҳолларда давлат бевосита тараф сифатида жуда кам қатнашади. Бу давлатнинг жавобгарлиги муаммоси ва давлатнинг ушбу соҳадаги ҳуқуқ ижодкорлиги самарадолиги муаммоси билан боғлиқ, чунки давлат актлари шундай таъсир кўрсатиши мумкинки, давлат контрагентлари давлатнинг тегишли муносабатларни тартибга солувчи императив нормаларни қабул қилиш бўйича ҳаракатларини, давлатнинг ўзини битим бўйича тегишли мажбуриятларни бажаришдан озод қилиш ёки ўз мажбуриятини енгиллаштиришга уриниши деб қабул қилишади.

Амалдаги фуқаролик қонунчилигига кўра, айрим давлат органлари юридик шахслар бўлиб ҳисобланади ва фуқаролик муомаласида ўз номидан қатнашади. ФК 80-моддасининг биринчи қисмига мувофиқ, давлат томонидан тузилган юридик шахс, унинг мажбуриятлари бўйича жавоб

бермайди. Давлат, қонунда назарда тутилган ҳолатлардан ташқари, у томонидан тузилган юридик шахсларнинг мажбуриятлари юзасидан жавоб бермайди. Давлатнинг бундай хусусиятлари, давлатга нисбатан ФКнинг юридик шахснинг шахсий қонуни тўғрисидаги 1178-моддаси қоидаларини қўллашга йўл қўймайди.

Давлат иштирок этиши мумкин бўлган чет эл элементи билан мураккаб-блашган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлар тушунчаси ФК 1158-моддасининг 1-қисми (унга шарҳларга қаранг) ҳолатидан келиб чиқади. Масалан, ФК 118-моддаси 2-қисмининг қоидалари, давлатнинг (Ўзбекистон ва хорижий) васиятнома бўйича меросхўр бўлиш ҳуқуқини тасдиқлайди. Бу ҳолат, давлат меросхўр бўлиши мумкин бўлган бундай муносабатларга нисбатан қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқ умумий асосларда, яъни ФКнинг 1197-моддасига асосан, шарҳланаётган моддада йўл қўйилиши мумкин бўлган истисно ҳолатларни инобатга олган ҳолда белгиланишини билдиради. Маълум қийинчиликлар «давлат» тушунчасига баҳо беришда вужудга келиши мумкин. Халқаро хусусий ҳуқуқда, бир давлат тўғридан-тўғри ёки билвосита бошқа бир давлатни халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида кўришини маълум қилганида, давлатнинг халқаро-ҳуқуқий тан олинishi ҳақида гапирилади. «Давлатлар ва уларнинг мулкларининг юрисдикциявий иммунитетлари тўғрисида»ги 17 январь 2005 йилги БМТ Конвенциясида, «давлат» тушунчаси қуйидагиларни билдириши белгиланган: давлат ва унинг турли бошқарув органлари; федератив давлатнинг таркибий қисмлари ёки суверен ҳокимиятни амалга ошириш ҳаракатларини бажаришга ҳақли ва шу мақсадда ҳаракат қилувчи давлатнинг сиёсий бўлинмалари; давлат ташкилотлари ёки институциялари ёхуд давлатнинг суверен ҳокимиятини амалга оширишдаги ҳаракатларни бажариш ҳуқуқига эга бўлган ва ҳақиқатда бажарувчи бошқа тузилмалар.

Давлат иштирокидаги муносабатларга ФК VI бўлимининг нормаларини қўллаш, умумий асосларда, бундай субъектнинг, давлат сифатидаги ФКнинг 79-моддасида эслатиб ўтилган ўзига хос хусусиятлари, агар қонунда белгиланган, шарҳланаётган моддада йўл қўйилувчи истиснолар мавжуд бўлмаса, инобатга олинмаслигини билдиради. Агар чет эл элементи мавжуд бўлган муносабатларда юридик ва жисмоний шахсларнинг иштироки масалалари бўйича қонунчиликни қўллашнинг нисбатан батафсил амалиёти мавжуд бўлса, давлат нуктаи назаридан бундай

амалиёт у ёки бу ҳолатда давлат иммунитетининг бор ёки йўқлиги масалалари билан чегараланади.

Мазкур моддани тартибга солиш доирасига кирувчи масалаларга бағишланган, ФКнинг 1178-моддасига шарҳлар ва нашрларда, коида тарикасида, мазкур нормадаги «қонун» ибораси чекланган изоҳга эга бўлиши лозимлигидан, яъни мазкур иборанинг ўз маъносига эга бўлиши кераклигидан келиб чиқилади. Маълум бўлганидек, Ўзбекистонда, қонунларни қабул қилиш Олий Мажлис палаталарининг биргаликдаги иродасига тааллуқлидир. Чет эл элементи билан мураккаблашган фуқаролик, фуқаролик-процессуал, хўжалик-процессуал ҳуқуқи масалалари қонун билан тартибга солинади ва тегишинча шарҳланаётган норма контекстидаги «бошқача» ибораси қонунда назарда тутилган бўлиши лозим. Фараз қилинадик, суверен давлат сифатида Ўзбекистон Республикасига нисбатан бундай ҳулоса бекаму-кўстдир. ФК 1158-моддасининг биринчи қисми коидаларига мувофиқ, халқаро хусусий ҳуқуқ муносабатларини тартибга солувчи Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида ҳам бошқача ҳолат назарда тутилган бўлиши мумкин. Конституция преамбуласи ва ФКнинг 7-моддасига биноан эса, агар Ўзбекистон Республикаси қонунчилигидагига, масалан шарҳланаётган моддадагига қараганда бошқа коидалар мавжуд бўлса, устунликка эгадирлар.

2-§. ШАХСИЙ НОМУЛКИЙ ҲУҚУҚЛАР. ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК

1179-модда. Шахсий номулкий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш

Шахсий номулкий ҳуқуқларга нисбатан бундай ҳуқуқларни ҳимоя қилиш тўғрисидаги талаб учун асос бўлиб хизмат қилган ҳаракат ёки бошқа ҳолат содир этилган мамлакат ҳуқуқи қўлланилади.

Шахсий номулкий ҳуқуқларга қуйидагилар киради: шахснинг ҳаёти ва соғлиғи, шаъни ва қадр-қиммати, шахсий дахлсизлиги, ишчанлик обрўси, шахсий ҳаётининг дахлсизлиги, хусусий ва оилавий сири, номга бўлган ҳуқуқи, тасвирга бўлган ҳуқуқи, муаллифлик ҳуқуқи, бошқа шахсий номулкий ҳуқуқлар ҳамда туғилганидан бошлаб ёки қонунга мувофиқ фуқарога тегишли бўлган бошқа номоддий неъматлар тортиб олинмайди-

лар ўзга усул билан бошқа шахсга берилмайдилар. Вафот этган кишига тегишли бўлган шахсий номулкий ҳуқуқлар ва бошқа номоддий неъматлар қонунда назарда тутилган ҳолларда ва тартибда бошқа шахслар, шу жумладан ҳуқуқ эгасининг ворислари томонидан амалга оширилиши ва ҳимоя этилиши мумкин (ФК 99-м. ва унга шарҳларга қаранг). Шарҳланаётган норма халқаро хусусий ҳуқуқнинг ФК 1169-м. жисмоний шахснинг ҳуқуқ лаёқати ва ФК 1171-м. жисмоний шахснинг исми каби коллизия-ҳуқуқий нормалари билан бевосита боғлиқдир. Бузилган номоддий неъматнинг ёки шахсий номулкий ҳуқуқнинг моҳияти, ушбу ҳуқуқ бузарликнинг оқибатларининг хусусиятига боғлиқ ҳолда, ФК 11-моддасида мустаҳкамланган ҳимоя чоралари қўлланади. Бозор ва рақобат шароитларида юридик ва жисмоний шахс учун ишчанлик дунёсида ишчанлик обрўси юқори баҳоланади ва маълум бўлганидек, у касбга оид, ишлаб чиқариш, воситачилик, савдо ва бошқа фаолият жараёнида юзага келади. Шу билан боғлиқ ҳолда, шаън, кадр-қиммат ва ишчанлик обрўсининг ҳимояси кенг тус олди (ФКнинг 100-м. қаранг). Шахсий номулкий ҳуқуқлар ва бошқа номоддий неъматларнинг ҳимоясига нисбатан, бундай ҳуқуқларни ҳимояси тўғрисидаги талабга асос бўлиб хизмат қилган ҳаракат ёки бошқа вазият содир бўлган мамлакат ҳуқуқи қўлланади (*lex loci delicti commissi*). Мазкур коллизия норма, унинг устунлиги халқаро амалиётда исботланганлиги оқибатида универсал қабул қилинган принцип бўлиб ҳисобланади.

Ҳўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ низоларни хал қилиш тартиби тўғриси Келишув (Киев, 20 март 1992 й.) билан, шартномавий ва бошқа ҳўжалик субъектлари ўртасидаги фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлардан, уларнинг давлат ва бошқа органлар билан бўлган муносабатларидан, ҳамда улар бўйича қарорларни ижро этишдан келиб чиқадиган ишларни хал қилиш масалалари тартибга солинади (1-м.). Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги иштирокчи-давлатининг ваколатли суди, ушбу Келишувнинг 1-моддасида кўрсатилган низоларни, агар ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш давоси бўйича давогар МДҲ иштирокчи-давлати ҳудудида доимий яшаш жойи ёки турак жойига эга бўлса, кўриб чиқишга ҳақли (2-м.).

Процессуал жиҳатдан, ҳўжалик судининг ваколатига шаън, кадр-қиммат ва ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш тўғрисидаги низоларни хал қилиш қиради (ХПКнинг 24-м.).

Маънавий зарарни қоплаш тўғрисидаги масала бўйича, 28 апрель 2002 й. №7 «Маънавий зарарни қоплаш тўғрисидаги қонунчиликни қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми Қарорлари кўринишида айрим суд амалиёти умумлаштирилган:

Маънавий зарар деганда, унга қарши содир этилган ҳуқуқбузарлик оқибатида, жабрланувчи томонидан хис этиладиган (бошидан кечирадиган), ҳаракатлар (ҳаракатсизлик) билан етказилган маънавий ёки жисмоний азоблар (камситилганлик, жисмоний оғриқ, тушкунлик, ноқулай аҳвол ва х.к.) тушунилади.

Ҳуқуққа хилоф ҳаракатларнинг (ҳаракатсизлик) объектлари, туғилганидан бошлаб ёки қонунга мувофиқ фуқарога тегишли бўлган номоддий неъматлар (шахснинг ҳаёти, соғлиғи, кадр-қиммати, ишчанлик обрўси, шахсий ҳаётининг дахлсизлиги, хусусий ва оилавий сири), шахсий номулкий ва мулкый ҳуқуқлар (уй-жой дахлсизлигига бўлган ҳуқуқ, мулк ҳуқуқи, ўз номидан фойдаланиш ҳуқуқи, муаллифлик ҳуқуқи ва х.к.) бўлиши мумкин.

Маънавий зарар, хусусан, қариндошларни йўқотиш, фаол жамоавий ҳаётни давом эттира олмаслиги, ишдан айрилиш, оилавий, тиббий сирнинг очилиши, фуқаронинг шаъни, кадр-қиммати ёки ишчанлик обрўсига путур етказадиган, ҳақиқатга тўғри келмайдиган маълумотларни тарқалиши, баъзи ҳуқуқлардан вақтинча махрум қилиш ёки чеклаш, соғлиққа бошқа зиён етказиш йўли билан шикастлаш ёки маънавий азоблар оқибатида бошдан кечирилган касаллик билан алоқадор жисмоний оғриқ билан боғлиқ маънавий азоблардан иборат бўлиши мумкин.

Амалдаги қонунчиликка кўра (ФКнинг 1021-м.), маънавий зарар етказилганлиги оқибатида жавобгарлик вужудга келишининг мажбурий шартларидан бири зарар етказувчининг айби ҳисобланади. Қонунда тўғридан-тўғри назарда тутилган ҳолатлар бундан мустасно. Масалан, агар:

- зарар фуқаронинг ҳаёти ва соғлиғига ошиқча хавф манбаи томонидан етказилган бўлса;
- зарар фуқарога уни қонунга хилоф тарзда ҳукм қилиш, қонунга хилоф тарзда жиноий жавобгарликка тортиш, эҳтиёт чораси сифатида қамокқа олишни ёки муносиб хулқ-атворда бўлиш ҳақида тилхат олишни қонунга хилоф тарзда қўлланиш, қонунга хилоф тарзда маъмурий жазо

қўлланиш ва қонунга хилоф тарзда ушлаб туриш натижасида етказилган бўлса;

- зарар ор-номус, кадр-қиммат ва ишчанлик обрў-эътиборини ҳақоратловчи маълумотларни тарқатиш туфайли етказилган бўлса.

Қонун ҳужжатларида аниқ ҳуқуқбузарликлар бўйича етказилган маънавий ёки жисмоний азобларни қоплаш мумкинлиги тўғрисида тўғридан-тўғри кўрсатманинг йўқлиги, ҳар доим ҳам жабрланувчи маънавий зарарни ундириш ҳуқуқига эга эмаслигини билдирмайди.

ФК 989-моддасининг биринчи қисмига кўра, юридик шахс ёки фуқаро ўз ходими меҳнат (хизмат, лавозим) мажбуриятларини бажариб турган вақтида етказилган зарарни қоплайди.

Қонуннинг кўрсатилган қондаси маънавий зарар етказиш ҳолатлариға ҳам тадбиқ қилинади.

Меҳнат кодексининг 112-моддасига мувофиқ, суд, иш берувчини меҳнат шартномасини ғайриқонуний равишда бекор қилиш ёки ходимни ғайриқонуний равишда бошқа ишга ўтказиш билан боғлиқ, ходимға етказилган маънавий азобларини қоплашға мажбур қилиш ҳуқуқига эга.

Бундай мажбурият иш берувчига, асоссиз маъмурий жазо қўллаш, бошқа ишга ўтказишни рад этиш, ишдан четлаштириш, меҳнат дафт-тарчасини ҳамда иш ҳақи ва бошқа тўловларни беришни кечиктириш ҳолатларида ҳам юкланиши мумкин.

Фуқаронинг ишчанлик обрўсига путур етказувчи маълумотларни тарқатиш билан боғлиқ маънавий зарарни қоплашни тартибға солувчи қоидалар, бундай маълумотларни юридик шахсларға нисбатан тарқатилиш ҳолатларида ҳам қўлланилади (ФК 100-м. 9-қ.).

Шу билан бирга, судлар ҳақиқатға тўғри келмайдиган маълумотларни тарқатиш билан боғлиқ бўлган маънавий зарар маълумотлар тўпланган шахсдан ундирилиши лозимлигини, агар ушбу маълумотлар маълумот-нома ёки маъруза ва х.к.ға киритилган ва гуруҳ (комиссия) томонидан маъқулланган бўлса, маънавий зарар гуруҳнинг ҳар бир иштирокчиси томонидан ундирилиши лозимлигини инобатға олишлари керак.

Суд маънавий зарарни қоплаш тўғрисидаги даъвони мулкий зарарни қоплаш тўғрисидаги даъво билан биргаликда кўриб чиқиш билан бир каторда, алоҳида кўриб чиқиш ҳуқуқига ҳам эга, чунки амал-даги қонунчиликка мувофиқ етказилган маънавий зарар учун жавоб-

гарлик, мол-мулкда бошқа зарарнинг борлиги билан тўғридан-тўғри боғлиқ эмас.

ЖПКнинг 57-моддасига кўра, жабрланувчи, яъни жиноят оқибатида зарар етказилган шахс, жиноий иш бўйича ўзига етказилган маънавий зарар юзасидан фуқаролик тартибида судга даъво аризаси билан мурожаат этиш ҳуқуқига эга.

Агар маънавий зарарни ундириш тўғрисидаги даъво аризаси берилмаган ёки жиноий ишни кўриб чиқишда хал қилинмаган бўлса, ФПК 245-моддасига кўра, мазкур даъво фуқаролик суд жараёни тартибида кўриб чиқилиши мумкин. Шуни назарда тутиш керакки, оқланган шахснинг маънавий зарарни қоплашга бўлган ҳуқуқи оқлов ҳукми чиқарилганидан ёки жиноий иш тугатилганидан сўнг вужудга келади (ЖПКнинг 302-, 306-, 309- ва 310-м.лари). Оқланган шахсга нисбатан етказилган маънавий зарарни қоплаш тўғрисидаги даъво (ФКнинг 1021-м.) фуқаролик суд жараёнида кўриб чиқилиши мумкин.

Маънавий зарарни ундиришга бўлган ҳуқуқ, шахсни ноқонуний равишда маъмурий жавобгарликка тортиш ҳолатларида ҳам юзага келади (КоАЖ 271-м.).

«Истеъмолчи ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 22-моддасига кўра, истеъмолчига, унинг ҳуқуқларини бузиш оқибатида етказилган маънавий зарар зарар етказувчи томонидан, унинг айби бўлган тақдирда суд томонидан, белгиланган миқдорда қопланади. Зарарни қоплаш миқдори товарнинг нархи ёки ундирилаётган неустойканинг суммасидан келиб чиққан ҳолда қўйилиши мумкин эмас, балки ҳар бир конкрет ҳолатда истеъмолчига нисбатан етказилган маънавий ва жисмоний азобларни хажми ва хусусиятига асосланиши керак. Маънавий зарарни қоплаш мулкий зарар ва истеъмолчига етказилган зарарларни қоплашдан қатъи назар амалга оширилади.

Маънавий зарарни қоплаш тўғрисидаги талаб, ушбу зарар етказилишида айбдор бўлган жавобгар (жавобгарлар) ҳисобидан қондирилади. Шу туфайли, ушбу ҳолатларда жавобгар 1018-м.да белгиланганидек, истеъмолчининг танлаш ҳуқуқи бўйича эмас (товар сотувчи, товар ишлаб чиқарувчи), балки уларнинг қай бири, маънавий зарарни вужудга келтирган, истеъмолчи ҳуқуқларининг бузилишига йўл қўйгани билан белгиланади.

Шу аснода, агар ишни кўриб чиқиш вақтида, даъво аризаси даъво бўйича жавоб бериши лозим бўлган шахсга нисбатан берилмаганлиги аниқланса, ФПК 42-моддасининг талабларига мувофиқ равишда, суд ишга дахлдор тарафни алмаштириш ёки иккинчи жавобгарни жалб қилиш ҳаракатларини бажариши лозим.

Шуни эътиборга олиш жоизки, «Акционерлик жамятлари ва акционерлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисида»ги Қонуннинг 115-моддасига кўра, акционерлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш усулларидан бири, маънавий зарарни ундиришдир.

Судлар шуни назарда тутишлари лозимки, дивидентларни нотўғри ва ўз вақтида тўламаслик, эмитент томонидан банкротликни яшириш, ёлғон банкротлик ҳаракатлари ҳамда акционерлар ҳуқуқларининг бошқа ноқонуний чекланишларини уларга маънавий зарар етказиш деб ҳисоблаш зарур.

Маънавий зарарни қоплаш миқдорини белгилашда, судлар, жабрланувчи томонидан унга етказилган маънавий зарар оғирлигига нисбатан берган субъектив баҳоси билан биргаликда, даъвогарнинг маънавий ва жисмоний азоблари даражаси, тажовуз объекти бўлган манфаатнинг ҳаётий муҳимлиги (ҳаёт, соғлиқ, шаън, кадр-қиммат, шахсий эрк, уй-жой дахлсизлиги, юқори баҳодаги нарсалар ва х.к.), ҳуқуқбузарлик оқибатларининг оғирлиги (яқин қариндошларни ўлдириш, ногиронликка олиб келган тан жароҳатларини етказиш, эркинликдан махрум қилиш, ишдан ва уй-жойдан махрум қилиш ва х.к.), ёлғон шармандали маълумотларнинг тарқалиш доираси ва характери, жабрланувчининг ҳаётий шароитлари ва шахсий хусусиятлари (хизмат, оилавий, турмуш, моддий, соғлигининг ахволи, ёш ва б.), зарар етказувчининг, жабрланувчининг айб даражаси, зарар етказган шахснинг моддий ахволи ва эътиборга лойиқ бошқа ҳолатлар тўғрисида далолат берувчи объектив далилларни ҳам инобатга олишлари лозим. Бундан келиб чиқиб, маънавий зарарни қоплаш миқдори, мулкий зарар, зиён ва бошқа моддий талабларни қоплаш тўғрисидаги қондирилган даъво миқдоридан келиб чиққан ҳолда қўйила олмайди. Зарарни қоплаш миқдорини аниқлашда оқилоналик ва адолатлилик талаблари эътиборга олиниши лозим (1022-м.).

Ўзбекистон Республикаси ФК 327-м.да белгиланган қарз шартномасидан келиб чиқувчи мажбурият пул мажбурияти бўлганлиги сабабли,

шартнома бўйича қарздор томонидан мажбуриятнинг бузилиши, қарз берувчининг маънавий зарарни ундириш ҳуқуқининг чекланиши, судлар томонидан назарда тутилиши лозим (Абзац 03.02.2006 й. №7 ЎзРес Олий суди Пленуми қарорининг 6-пунктига асосан киритилган).

Бир неча шахсларнинг биргаликдаги ҳаракатлари билан маънавий зарар етказилган ҳолатда, жабрланувчи зарар етказувчиларнинг барчасидан солидар тарзда зарар ундиришни талаб қилиши мумкин бўлганидек, уларнинг ҳар биридан алоҳида равишда талаб қилиши мумкин (ФКнинг 1000-м.).

Маънавий зарарни ундириш номоддий неъматлар ва шахсий номулкий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш воситаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Шу туфайли, ФК 163-моддасининг 1-қисмига мувофиқ, маънавий зарарни ундириш тўғрисидаги талабга нисбатан даъво муддати жорий қилинмайди.

1180-модда. Интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқ

Интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқларга нисбатан бу ҳуқуқларни ҳимоя қилиш сўраладиган мамлакат ҳуқуқи қўлланилади.

Интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқ ҳақидаги шартномалар ушбу бўлимнинг шартнома мажбуриятлари тўғрисидаги қоидаларига мувофиқ белгиланадиган ҳуқуқ билан тартибга солинади.

1. Халқаро хусусий ҳуқуқда муаллифлик ҳуқуқи ва саноат мулкига бўлган ҳуқуқ, «интеллектуал мулк» умумий номи билан бирлаштирилган. Интеллектуал мулк объектлари жумласига қуйидагилар киради:

а) интеллектуал фаолият натижалари:

фан, адабиёт ва санъат асарлари;

эшиттириш ташкилотларининг ижролари, фонограммалари ва эшиттиришлари;

электрон ҳисоблаш машиналари учун дастурлар ва маълумотлар базалари;

ихтиролар, фойдали моделлар, саноат намуналари;

селекция ютуқлари;

ошкор этилмаган ахборот, шу жумладан ишлаб чиқариш сирлари (ноу-хау);

б) фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг, товарлар, ишлар ва хизматларнинг хусусий аломатларини акс эттирувчи воситалар:

фирма номлари;

товар белгилари (хизмат кўрсатиш белгилари);

товарлар чиқарилган жой номи;

в) ушбу Кодексда ёки бошқа қонунларда назарда тутилган ҳолларда интеллектуал фаолиятнинг бошқа натижалари ҳамда фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг, товарлар ва хизматларнинг хусусий аломатларини акс эттирувчи воситалар.

Интеллектуал мулкнинг ҳуқуқий тартибга солиниши барча давлатларда махсус норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар билан амалга оширилади. Шу билан бирга, таъкидлаб ўтиш жоизки, бир давлатда унинг қонунлари асосида вужудга келган муаллифлик, ихтирочилик ҳуқуқи, товар белгисига ва бошқа мутлақ ҳуқуқлар қатъий ҳудудий характери билан фарқланади. Улар умуман олганда, фақат ушбу давлат чегарасида таъсир кучига эга бўлади. Бу, ушбу ҳуқуқларнинг давлатлар экстерриториал ҳаракатини тан олувчи бошқа фуқаролик ҳуқуқларидан фарқидир.

Интеллектуал мулк муносабатларининг ҳуқуқий тартибга солиниши айрим чет давлатларнинг халқаро хусусий ҳуқуқида ҳам назарда тутилади. Бундай нормалар Беларуссия Республикаси (ФКнинг 1132-м.), Қозоғистон Республикаси (ФКнинг 1120-м.), Қирғизистон Республикасининг (ФКнинг 1189-м.) фуқаролик кодексларида назарла тутилган. Таъкидлаш жоизки, шу каби нормалар айрим Европа мамлакатларининг халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги қонунчилигида янада аввалроқ қабул қилинган эди.

2. ФКнинг 1180-моддасида мавжуд бўлган интеллектуал мулк тўғрисидаги коллизион нормаларнинг иккита жихати тартибга солади. Биринчиси — умумий, иккинчиси, интеллектуал мулк билан боғлиқ шартномаларга тааллуқли — махсус. Кўрсатилган жихатлар учун турли коллизион боғловчилар қўлланади. Агар интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқларга, ушбу ҳуқуқларни ҳимоя қилиш сўралаётган мамлакат ҳуқуқи қўлланиши лозим бўлса, предмети интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқдан иборат бўлган шартномалар, шартномадан келиб чиқадиган мажбуриятлар тўғрисидаги қоидалар билан белгиланадиган ҳуқуқ воситасида тартибга солинади.

Модданинг биринчи қисмида, интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқларга, хусусан унинг туридан қатъи назар, алоқадор масалалар хал қилинади. Ушбу ҳуқуқлар ҳудудий характерга эга бўлганлиги ва уларни муҳофаза

қилиш доираси маълум давлат ҳудуди билан чегараланганлиги сабабли, уларнинг муҳофазаси, биринчидан, ушбу ҳуқуқлар вужудга келган мамлакатда, иккинчидан, мазкур давлатнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларида белгиланган ҳажм ва доирада таъминланади. Бундай маҳдудликни енгиш, халқаро шартноманинг бир иштирокчи-давлатида қўлга киритилган интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқларга бошқа иштирокчи-давлатларда муҳофазага эга бўлиш имкониятини берувчи халқаро-ҳуқуқий ҳужжатлар (конвенциялар, шартномалар, келишувлар) ёрдамида амалга оширилади. Ушбу мазмунда интеллектуал мулкнинг халқаро-ҳуқуқий муҳофазаси муҳим аҳамиятга эга.

Кўрсатилган ҳажмга нисбатан коллизия нормани қўллаётганда, кўпчилик давлатлар, шу қатода Ўзбекистон Республикаси, уларнинг миллий қонунчилигига у ёки бу даражада таъсир кўрсатган, интеллектуал мулкнинг халқаро муҳофазаси тўғрисидаги кўптомонлама халқаро конвенция ва шартномаларнинг иштирокчиси эканликларини эътиборга олиш лозим. Ўзбекистон Республикасининг муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар доирасидаги кўптомонлама халқаро шартномалари қуйидагилардир: адабий ва бадиий асарларни муҳофаза қилиш тўғрисидаги Берн конвенцияси (Берн, 9 сентябрь 1886 й., Парижда 4 май 1896 й. тўлдирилган, Берлинда 13 ноябрь 1908 й. қайта кўриб чиқилган, Бернда 20 март 1914 й. тўлдирилган ва Римда 2 июнь 1928 й., Брюсселда 26 июнь 1948 й., Стокгольмда 14 июль 1967 й. ва Парижда 24 июль 1971 й. қайта кўриб чиқилган, 2 октябрь 1979 й. ўзгартирилган); интеллектуал мулк Умумжаҳон ташкилотини таъсис этувчи Конвенция (Стокгольм 14 июль 1967 й., 2 октябрь 1979 й. ўзгартиришлар билан). Ўзбекистон Республикасининг саноат мулкига бўлган ҳуқуқ доирасидаги кўптомонлама халқаро шартномалари қуйидагилар: саноат мулкни муҳофаза қилиш бўйича Париж конвенцияси (Париж 20 март 1883 й., Брюссельда 14 декабрь 1900 й., Вашингтонда 2 июнь 1911 й., Гаагада 6 ноябрь 1925 й., Лондонда 2 июнь 1934 й., Лиссабонда 31 октябрь 1958 й. Ва Стокгольмда 14 июль 1967 й. қайта кўриб чиқилган, 28 сентябрь 1979 й. ўзгартирилган); Белгиларни халқаро рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги Мадрид келишувига Баённома (Мадрид, 28 июнь 1989 й.); Патент кооперацияси тўғрисида 19 июнь 1970 й. Шартнома (2 октябрь 1979 й. қайта кўриб чиқилган, 3 февраль 1984 й. ўзгартирилган); Белгиларни рўйхатдан ўтказиш учун

товар ва хизматларнинг Халқаро квалификацияси тўғрисидаги Ницца келишуви (Ницца, 15 июнь 1957 й., Стокгольмда 14 июль 1967 й., Женевада 13 май 1977 й. қайта кўриб чиқилган ва 28 сентябрь 1979 й.); Саноат намуналарини Халқаро классификациясини таъсис этиш тўғрисидаги 8 октябрь 1968 й. Локарно келишуви (1979 й. қабул қилинган тузатишлар билан); Халқаро патент классификацияси тўғрисидаги 24 март 1971 й. Страсбург келишуви, 1979й қабул қилинган тузатишлар).

3. ФК 1180-моддасининг 2-қисмида, тартибга солиш предмети махсус бўлиб ҳисобланади, чунки ҳуқуқий категория сифатида интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқларнинг ўзини эмас, балки предмети мазкур ҳуқуқлар бўлган шартномаларни назарда тутди. Бу асарлардан фойдаланишга мутлақ мулк ҳуқуқлар бериш тўғрисидаги, саноат мулки объектларига ҳуқуқлар бериш тўғрисидаги лицензион шартномалар, асарлар ва саноат мулки объектларини яратиш ҳамда кейинчалик буюртмачига улардан фойдаланишга мутлақ ҳуқуқ ҳам бериш тўғрисидаги шартномалардир.

Иккинчи қисмда боғловчининг ўзи шакллантирилмаган, балки ёрдамида қўлланувчи ҳуқуқ аниқланадиган, шартномавий мажбуриятлар тўғрисидаги ФК ушбу бўлими нормаларининг ўзига ҳавола қилинган. Предмети интеллектуал мулк ҳуқуқи бўлган барча шартномалар учун қўлланувчи ҳуқуқ асосий коллизия-боғловчи — эрк мухторияти билан белгиланади (1189-м.). Субсидиар боғловчи бўлиб эса, лицензиар ҳисобланувчи тараф асосий фаолият жойи бўлган мамлакат ҳуқуқи, ушбу жойни аниқлашнинг иложи бўлмаганда эса, у таъсис этилган (юридик шахслар учун) ёки асосий яшаш жойига эга бўлган (жисмоний шахслар учун) мамлакат ҳуқуқи хизмат қилади (ФКнинг 1190-м.). Бу хусусда Швейцариянинг халқаро ҳуқуқ тўғрисидаги 18 декабрь 1987 й. Қонунининг 109-моддаси эътиборга лойиқдир. (1) Интеллектуал мулк ҳуқуқи тўғрисидаги даъволар жавобгарнинг яшаш жойи бўйича швейцар суди томонидан ёки жавобгарнинг Швейцарияда яшаш жойи бўлмаган тақдирда ҳимоя талаб қилинган жой суди томонидан кўриб чиқилади. Чет мамлакатдаги интеллектуал мулк ҳуқуқини ҳақиқий эмаслиги ва рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги даъволар бундан мустаснодир. (2) Агар Швейцарияда ҳуқуқий даъволарга асосан бир факт ва бир юридик мотивга асосланган бир неча жавобгарлар топилиши мумкин бўлса, даъво бир

вақтнинг ўзида бир неча жавобгарларга нисбатан ҳар қандай ваколатли судга қўйилиши мумкин, шу билан бирга, биринчи бўлиб ишни кўриб чиқишга қабул қилган суд мутлақ ваколатга эга. (3) Жавобгар Швейцарияда яшаш жойига эга бўлмаган ҳолларда, Швейцария ҳудудида интеллетуал мулк ҳуқуқининг ҳақиқийлиги ва рўйхатдан ўтказиш тўғрисидаги даъволар вакилнинг савдо фаолияти рўйхатга олинган жой бўйича швейцар судига, унинг мавжуд эмаслигида эса, рўйхатга олувчи органнинг турган жойи бўйича судга берилади.

3-§. БИТИМЛАР. ВАКИЛЛИК. ДАЪВО МУДДАТИ

1181-модда. Битимнинг шакли

Битимнинг шакли у тузиладиган жой ҳуқуқига бўйсунди. Бирок чет элда тузилган битим, агар Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи талабларига риоя этилган бўлса, шаклга риоя этилмаганлиги туфайли ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин эмас.

Лоақал иштирокчиларидан биттаси Ўзбекистон Республикасининг юридик шахси ёки Ўзбекистон Республикасининг фуқароси бўлган ташқи иқтисодий битим, қаерда тузилаётганидан қатъи назар, ёзма шаклда тузилади.

Кўчмас мулк хусусидаги битимнинг шакли бу мулк жойлашган мамлакат ҳуқуқига бўйсунди, Ўзбекистон Республикасида давлат реестрида қайд этилган кўчмас мулкка нисбатан эса, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқига бўйсунди.

1. Шарҳланаётган модда ўзида битимлар шакли масалалари бўйича коллизион нормаларни камраб олади (ФК 1158-м. 1-қ. қаранг). Биринчи қисм бундай битимларга алоқадор умумий кўрсатмаларга бағишланади, 2 ва 3 қисмларда битимларнинг алоҳида категорияларига нисбатан махсус қоидалар мавжуд.

Моддада аввал амалда бўлган республика фуқаролик қонунчилигининг асосий ёндашувлари айрим аниқликлар билан сакланиб қолинган. Ушбу ёндашувларга битимлар шаклининг коллизион аспектларига тааллуқли кўрсатмаларнинг, чет мамлакатларда кўпинча учратиш мумкин бўлган қоидаларга нисбатан, маълум бўлган қаттиқлик хосдир.

ФКнинг VI бўлими шартнома тарафлари томонидан битим шаклига нисбатан қўлланувчи ҳуқуқни танлаш имкониятини назарда тутмайди (ФКнинг 1189-м. ва унга шарҳ).

Шарҳланаётган модда биртомонлама битимлар каби, икки ёки кўптомонлама битимларга (шартномалар) ҳам тааллуқлидир. Васиятно-манинг ва уни бекор қилиш ҳужжатининг шакли ФКнинг 1198-моддасида тартибга солинган. Гаров тўғрисидаги шартнома шаклининг коллизия жихатлари Ўзбекистон Республикаси 1 май 1998 й. №614–1 «Гаров тўғрисида»ги Қонунининг 11-м. 4-қисмида ҳам қатъий белгилаб қўйилган.

2. Модданинг 2-қисмига кўра, битим шакли унинг тузилиш жойи қонуни билан белгиланади (*lex loci actus*). Шу билан бирга, сўнггида Ўзбекистон Республикасидан четда битим тузилган ҳолларда қўлланувчи альтернатив боғловчи берилади. Бундай битим шаклининг камчиликлари туфайли, агар у Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқи бўйича ҳақиқий бўлса, ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин эмас. Шу тариқа, ушбу ҳолатда ҳеч бўлмаса иккита ҳуқуқ тартиботлардан бирининг шаклига нисбатан талабларига риоя этилиши етарли бўлиб ҳисобланади: чет эл (битим тузилган жой қонуни) ёки Ўзбекистон Республикаси.

Ишончномаларга ҳам шарҳланаётган модда 1-қисмининг юқорида кўрсатилган қоидалари татбиқ қилинади. Ишончноманинг амал қилиш муддатига нисбатан коллизия масалалар ФКнинг 1182-моддасида тартибга солинган.

3. Шарҳланаётган модданинг биринчи қисмида, битим шаклига нисбатан унчалик қаттиқ бўлмаган талабларга риоя этишни етарли деб тан олиш йўли билан фуқаролик муомаласидаги барқарорликка кўмаклашиш мақсадларида, юридик техника нуқтаи назаридан турли мамлакатлар ҳуқуқини (*favor negotii* принципи), яъни айтиб ўтилган ҳуқуқ тартиботлардан бирини альтернатив қўлланилиши мумкинлиги принципи, маълум даражада намоён бўлади. Бошқа сўз билан айтганда, битимни ҳақиқий деб топиш мақсадлари учун, энг мақбул бўлган ҳуқуқ қўлланилиши лозим. Таъкидлаб ўтамизки, кўрсатилган принцип хорижда кенг ўрнатилган. Альтернатив коллизия боғловчи сифатида (бошқалар билан бир қаторда), қоидага кўра, Ўзбекистон Республикаси қонунда белгиланганидек, судлов мамлақати қонунига эмас (*lex fori*), мажбуриятнинг моҳиятини тартибга солувчи ҳуқуққа ҳавола (*lex causae*) қўлланилади.

Мазкур ёндашув Ўзбекистон Республикаси ва Украина ўртасидаги фуқаролик ва оилавий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги 19 февраль 1998 й. Шартномада мустахкамланган (39-м. 1-п.). Битим шаклига нисбатан альтернатив коллизия боғловчиларни қўллаш тенденцияси, битимни тузиш жойига ҳавола этиш анъанавий боғловчиси ўз-ўзидан бекаму-кўст эмас деган фикрлар туфайли ҳам келиб чиққан, хусусан, бундай жой бутунлай битимга нисбатан етарли даражада тасодифий характерга эга бўлиши мумкинлиги сабабли.

4. Шарҳланаётган модда билан боғлиқ ҳолда, «битим шакли» тушунчаси қамраб олган масалалар, ҳамда бошқа коллизия нормалар асосида белгиланадиган масалалардан ажратиш учун унинг мазмунини аниқлаш зарурати келиб чиқади. Бошқа сўз билан айтганда, кўрсатилган юридик тушунча ФКнинг 1159-моддаси нуқтаи назаридан кўриб чиқилади (унга шарҳларга қаранг).

ФКда (мажбуриятларнинг алоҳида турлари бўйича нормалар билан бир қаторда) битимлар шаклига, хусусан, 105–112, 366-моддалар ҳам бағишланган. Уларда, шу қаторда, йўл қўйилган у ёки бу битим шакли остида нима тушунилиши, маълум шаклда битим тузилиши қайси ҳолларда талаб этилиши, ва унга риоя этмаслик оқибатлари изоҳланган. Кўрсатилган моддаларнинг проблематикаси битим шаклига нисбатан қўлланувчи ҳуқуқнинг предметга оид таъсир доираси тўғрисида асосий тасаввур беради.

Мазкур модда мақсадларидаги битим шакли деганда, кўпчилик юрист-мутахассисларнинг фикрича, битимни расмийлаштириш талабларини тушуниш лозим. Ушбу талабларга маълум шаклни бланкда бажариш, муҳр билан мустахкамлаш ва х.к.ларнигина эмас, балки тегишли ҳолатларда битимни рўйхатдан ўтказиш талабларини ҳам киритиш мумкин. Бундай талабларнинг аниқ рўйхати бу ерда фақат тахминий характерга эга бўлиши мумкин. Улар қўлланувчи ҳуқуқ билан боғлиқ ҳолда фарқланиши мумкин (халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги қонунчилигига қ.: Греция 15 март 1940 й. (11-м.), ГФР 25 июнь 1985 й. (11-м.), Португалия 25 ноябрь 1966 й. (36-м.), Руминия 22 сентябрь 1992 й. (64–65-м.), Луизиана, АҚШ 1991 й. №923 (3538-м.), Швейцария 18 декабрь 1987 й. (124-м.)).

5. Ҳуқуқий баҳо бериш муаммоси, мазкур шарҳланаётган модданинг биринчи қисмида қўлланган «битим тузиш жойи» тушунчасига

нисбатан ҳам юзага келиши мумкин. Мазкур тушунчани ФКнинг ушбу бўлимининг юридик тушунчаларга ҳуқуқий баҳо бериш тўғрисидаги моддасини (1159-м.) ҳисобга олган ҳолда кўриб чиқамиз. «Битим тузиш жойи» тушунчасига ҳуқуқий баҳо беришга мурожаат қилиш заруратининг ўзи, хусусан, келмаганлар ўртасида шартнома тузиш вақти деб нимани ҳисоблаш кераклигига турли мамлакатлар ҳуқуқи позициясидаги фарқлар билан асосланади. Сўнги ёндашув устунликка эга. Биринчиси, ўзининг аҳамиятини йўқотсада, қисман сақланиб қолади, масалан, Буюк Британия ва АҚШ қонунчилигида. Тузиш вақти билан, қоида сифатида, шартномани тузиш жойи ҳам боғлиқ бўлади. Кўрсатилган фарқлар ягона эмас. Қўшимча масалалар ФКга шартноманинг тузилиш жойи тўғрисида махсус модданинг киритилиши билан ҳам вужудга келади.

ФКнинг VI бўлимида шарҳланаётган модда билан бир қаторда «битим тузиш жойи» тушунчаси, ўхшаш белги қўлланган, мазмунан ФКнинг 1175-моддаси билан боғлиқ бўлган, ФКнинг 1169-моддасида ҳам айтиб ўтилган. Ишончнома берилган мамлакат тўғрисида ФКнинг 1182-моддасида гапирилади. ФКнинг 376-моддаси оферта юборган фуқаронинг яшаш жойидаги ёки юридик шахс жойлашган жойдаги шартномани тузилган деб тан олади, агар шартноманинг ўзида бошқа тузиш жойи кўрсатилмаган бўлса. Фуқаронинг яшаш жойини белгилаш тўғрисидаги қоидалар 21-моддада, юридик шахснинг жойлашган жойи ҳақидаги қоидалар эса, ФКнинг 46-моддасида мавжуд.

Аммо, назаримизда, кўриб чиқиладиган тушунчанинг мазмунини ФКнинг VI бўлимида қўлланганидек аниқлаш, аввало Ўзбекистон Республикаси қонунчилигининг тегишли нормалари мазмунини инобатга олган ҳолда амалга оширилади. ФК 376-моддасининг шартнома тузиш жойи тўғрисидаги моддий-ҳуқуқий нормаси, юрист-мутахассисларнинг фикрича, ҳар қайси ҳолларда ҳам, кўрсатилган тушунчанинг, коллизион тартибга солишда унга қўйилган мазмунини адекват равишда акс эттирмайди. Унда шартнома тузишнинг реал жойи оферта юборган фуқаронинг яшаш жойи ёки юридик шахснинг жойлашган жойи билан мос келмаслиги ҳолларида, шартнома тузиш жойи бўлиб нима ҳисобланиши ҳақида гапирилади. Шартнома тузилиши ҳақиқатда, контрагентлардан ҳеч қайсисининг яшаш жойи ҳам, оддий турар жойи ҳам бўлмаган мамлакатда юзага келиши мумкин. ФК 1169-моддасининг учинчи қисми ва 1175-моддалари мазму-

нининг тахлили, у ерда мазмунан битим тузилишининг реал жойи назарда тутилишини кўрсатади. Мазкур ҳолатда, ФК бутун VI бўлими доирасида битим тузилиш жойи тушунчаси мазмунини бир хилда тушунилишидан эмас, балки ушбу бўлим алоҳида моддалари мақсадларида кўрсатилган иборани турли изоҳланишидан келиб чиқиш керак.

Умунан олганда, ФКнинг 1181-моддаси мақсадларида, алоҳида изоҳлар билан ФКнинг шартнома тузиш жойи тўғрисидаги 376-моддасига амал қилиш мумкин билан. Шунга қарамай, ФКнинг 376-моддаси вужудга келувчи айрим саволларга жавоб бермайди, масалан, музокаралар натижасида бир вақтнинг ўзида иштирок этувчи тарафлар томонидан унинг матнини имзолаш йўли билан шартнома тузиш, шартнома тузиш жойини аниқлаш учун бошқа қўшимча мезонларни қидиришни талаб қилиши мумкин, ва ушбу мезон сифатида унинг фактик тузилиш жойини ҳисоблаш керак бўлиши мустасно эмас.

ФКнинг 376-моддаси асосида, биртомонлама битим тузиш жойи тўғрисидаги саволга ҳам жавоб бериш осон эмас (103-м. қаранг). Фикр қилинадики, ФКнинг 1182-моддасини инобатга олган ҳолда, бундай жой сифатида, биртомонлама битим бўйича ўзига мажбуриятларни оладиган тарафнинг яшаш жойи ёки фаолият жойини ҳисоблаш мумкин (ФК 103-м. иккинчи қисмига ҳам қаранг). Шу билан бирга, коллизион тартибга солиш мақсадларида кўриб чиқиладиган тушунчани изоҳлаш ва, хусусан, мажбурият моҳиятини тартибга солувчи ҳуқуққа ҳавола қилувчи коллизион боғловчиларнинг кўпроқ мослигига эришиш доирасида, юридик шахснинг жойлашган жойига ҳавола қилувчи боғловчининг ўрнига ва шартнома тузиш жойини белгилашда, тарафнинг асосий фаолият жойи мезонини қўллашга йўл қўйилишининг тахлили аҳамиятга лойик (ФКнинг 1190-м. биринчи қисмига қ.). Шарҳланаётган моддада «битим тузиш жойи» тушунчасини қўлланилиши билан боғлиқ ҳолда, ФК ва унинг VI бўлимининг моддаларига тааллуқли бошқа саволлар ҳам келиб чиқиши мумкин. Улар мазкур шарҳ доирасидан четга чиқадиган, алоҳида кўриб чиқишни талаб қилади.

6. Шартноманинг шакли тўғрисидаги коллизион саволни, у оферга ва акцептга ёки умунан шартномага нисбатан алоҳида қўйилганида кўриб чиқамиз. Хориж амалиётида сўнгги вариант устунлик қилади. Оферга ва акцепт шаклига турли мамлакатлар ҳуқуқини қўллаш, улар-

нинг эхтимолйи мос келмаслиги туфайли, қўшимча кийинчиликларни туғдириши мумкин. Бундан ташқари, хусусан, шартноманинг шаклига нисбатан талаблар мавжуд. Ушбу масалаларни ягона мақомни қўллаш, яъни умуман шартномага нисбатан қўлланувчи ҳуқуқ асосида хал этиш мақсадга мувофиқроқдир.² Назаримизда, ушбу ёндашувга шарҳланаётган модда асосида битим шакли бўйсунадиган ҳуқуқни белгилашда ҳам амал қилиш лозим.

7. Кўпинча битим шаклига тегишли нормалар битимнинг мавжудлигини исботлаш ва унинг шартлари масалаларига ҳам дахлдор бўлади (масалан, ФК 109-м. 2-қ. қаранг). Бундай ҳолатда ушбу кўрсатмалар, улар киритилган моддий-ҳуқуқий тартибга солишнинг ажралмас таркибий қисми бўлиб ҳисобланади. Шу туфайли, битим шаклини чет эл ҳуқуқига бўйсундирганда, исботлаш масалаларидаги тегишли чет эл қоидалари ҳам қўлланиши лозим, чунки назарда тутилган ушбу ҳуқуқда улар моддий-ҳуқуқий тартибга солишнинг таркибий қисми бўлиб ҳисобланади. Шу билан бирга, мазкур ҳолатда ушбу масалаларни процессуал масалалар сифатида судлов мамлақати қонуни асосида хал қилиш нотўғри бўлар эди, чунки бу билан коллизия масала чет эл қонуни фойдасига хал қилинганидан сўнг, унинг таркиби эътиборсиз қолган бўлар эди.³

8. Шарҳланаётган модданинг иккинчи қисмида субъектив таркиби Ўзбекистон Республикаси билан боғлиқ ташқииктисодий битимлар шакли тўғрисидаги махсус императив биртомонлама коллизия норма мавжуд. Бундай битимлар Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқига бўйсундирилган. Бу ерда битим тузиш жойи энди қўлланувчи ҳуқуққа таъсир қилмайди. ФКга кўра, ташқииктисодий битимлар уларнинг ҳақиқий эмаслиги ҳавфи остида оддий ёзма шаклда тузилиши лозим (ФК 109-м. 3-қ.). Шарҳланаётган модда иккинчи қисмининг коллизия нормаси, 109-модда 3-қисмининг унда иштирок этувчи тарафларнинг таркибига кўра, Ўзбекистон Республикаси билан боғлиқ бўлган битимларга нисбатан моддий-ҳуқуқий кўрсатмаларига риоя қилинишини таъминлашга мўлжалланган.

---

2 Қаранг: Лунц Л. А. Курс международного частного права: В. 3 т. М., 2002. С. 223–224; Guiliano M., Lagarde P. Report on the Convention on the law applicable to contractual obligations. Official Journal of the European Communities. N C 282. 31 October 1980. P. 31.

3 Қаранг: Лунц Л. А. Курс международного частного права: В. 3 т. М., 2002. С. 514–515.

Ўзбекистон Республикасининг қонунчилигида «ташқииктисодий битим» тушунчасининг ҳуқуқий таърифи мавжуд эмас. Ушбу тушунча ишлаб чиқилган ўқув-илмий ишларда мавжуд, яъни доктринал жиҳатдан. Ташқииктисодийга, тижорат ташкилотлари турли мамлакатларда жойлашган шахслар ўртасида, тадбирқолик фаолияти давомида амалга оширилган шартномаларни киритиш мумкин. Кўрсатилган тушунчани изохлаш мазмунига нисбатан, товарларни халқаро олди-сотдиси шартномаси тўғрисидаги Конвенция (11 апрель 1980 й. Вена, 01.12.1997 й. Ўзбекистон Республикасида ратификация қилинган) тадбиқ қилинади. Тадбирқолик фаолияти таърифи Ўзбекистон Республикаси 25 май 2000 й. №69-П «Тадбирқолик фаолияти кафолатлари тўғрисида»ги Қонунининг 3-моддасида берилган. Шу тариқа, чет эл элементи мавжуд бўлган хар қандай битим ҳам ташқииктисодий бўлмайди. Сўнгги тушунча, биринчисига қараганда торроқ бўлиб ҳисобланади. Ташқи иқтисодий битим — чет эл элементи мавжуд бўлган битимларнинг кўринишларидан биридир. Шарҳланаётган модда иккинчи қисмининг қўлланилиши учун, ушбу битимда ҳеч бўлмаса Ўзбекистон Республикасининг юридик шахси ёки жисмоний шахсининг ёхуд Ўзбекистон Республикасида яшаш жойига эга чет эл фуқароси ёки фуқаролиги бўлмаган шахснинг иштироқи зарур. ФК 1168-моддасига асосан, бундай чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳам шахсий қонуни Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи ҳисобланади (юридик шахснинг шахсий қонуни тўғрисидаги ФК 1175-моддасини қаранг). Бошқа субъектив таркибга эга ташқииктисодий битимлар шарҳланаётган модда иккинчи қисмининг таъсир доирасига кирмайди ва агар ушбу битим кўчмас мулкка нисбатан бўлмаса, уларнинг шакли шарҳланаётган модданинг биринчи қисми асосида белгиланади. Ушбу ҳолатда мазкур модданинг учинчи қисми қўлланилади.

9. Шарҳланаётган модданинг 3-қисмида кўчмас мулкка нисбатан битимларга тааллуқли махсус императив коллизион нормалар белгиланган. Учинчи қисмга асосан, ушбу битимлар шакли кўчмас мулк жойлашган жой ҳуқуқи асосида белгиланади. Сўнгида шу ернинг ўзида Ўзбекистон Республикасининг давлат реестрига киритилган кўчмас мулк тўғрисидаги масала алоҳида ажратилган. Шу каби мулк мавжуд бўлган битимлар шакли Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи билан белгиланади. Мазкур сўнгги қоида, шу тариқа, биртомонлама коллизион норма бўлиб ҳисобланади.

Кўрсатилган аниқликлар, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқида ер, ер ости бойликлари участкалари, ер билан мустахкам боғлиқ бинолар ва иншоотлар (яъни кўчмас) билан бир қаторда, қонунга мувофиқ кўчмас мулкка бошқа мулклар ҳам кириши мумкинлиги, хусусан, давлат рўйхатидан ўтган ҳаво кемалари, темир йўл ва автомобил транспорти, ички сузиш кемалари, яъни ўзларининг табиий хоссаларига кўра кўчар бўлган ва тегишинча Ўзбекистонда рўйхатдан ўтган бўлиб, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан четга чиқиши мумкин бўлган ашёлар ҳам кириши мумкинлиги билан асосланади (ФКнинг 83- ва 84-моддаларига қаранг). Кўриб чиқиладиган тавсилот ўз хоссаларига кўра эмас, балки Ўзбекистон Республикаси қонуни кўрсатмаларига асосан кўчмас деб тан олинган ашёларга нисбатан ҳам битимлар шаклини Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқига бўйсундиришни таъминлишга қарантилган. ФК 1184-моддасининг 2-қисмида мавжуд бўлган қоидага кўра, мулкнинг кўчар ёки кўчмас ашёларга тегишлилиги мулк жойлашган мамлакат ҳуқуқи билан белгиланади. Шарҳланаётган модданинг 3-қисмида Ўзбекистон Республикасининг давлат реестрига киритилган кўчмас мулк тилга олинганда, асосан Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқига кўра ҳуқуқий баҳо берилган (ФКнинг 111-м.га ҳам қ.).

Ўзбекистон Республикаси халқаро шартномаларида ҳам битим шакли масалаларига тўхталиб ўтилган. Битим шаклига нисбатан коллизия нормалар хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ низоларни ҳал қилиш тартиби тўғрисидаги Келишувнинг 11-моддасининг «г» ва «д» кичик бандларида (подпункт) (Киев, 20 март 1992 й.), фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги МДХ Конвенциясининг 39- ва 40-моддаларида (Минск, 22 январь 1993 й.) ва фуқаролик ва оилавий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги айрим иккитомонлама шартномаларда мавжуд. 1980 й. Вена Конвенциясининг 11-моддасига кўра, халқаро олди-сотди шартномаси ёзма шаклда тузилиши талаб этилмайди. Шу ернинг ўзида уни турли воситалар ёрдамида, шу жумладан гувоҳлар кўрсатмалари ёрдамида исботлаш мумкинлигини назарда тутати. Халқаро ҳаво, темир йўл, автомобиль транспорти доирасидаги шартномалар шаклига алоқадор масалалар ҳам Ўзбекистон Республикаси иштирокидаги бир қатор конвенциялар билан тартибга солинади.

Шарҳланаётган модда қоидалари арбитраж келишувига тадбиқ қилинмайди (чет эл арбитраж қарорларини тан олиш ва ижро этиш

тўғрисидаги БМТ Конвенциясининг II моддаси, V моддасининг 1-банди «а» кичик банди (Нью-Йорк, 10 июнь 1958 й.)).

Шарҳланаётган моддани қўлланилиши ФК VI бўлимининг бошқа моддалари (масалан, хусусан, императив нормаларни қўллаш тўғрисидаги 1165-м., ушбу моддага шарҳларни қаранг) ва ФКнинг бошқа қоидаларининг (масалан, 30 август 1995 й. Ўзбекистон Республикаси «Концессиялар тўғрисида»ги Қонунининг 13-моддасига қаранг) ҳаракатини инобатга олган ҳолда ўзининг хусусиятларига эга бўлиши мумкин. Гаров тўғрисидаги шартноманинг коллизия масалалари 1 май 1998 й. №614–1 «Гаров тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни 11-моддасининг тўртинчи қисмида тартибга солинган. Гаров тўғрисидаги шартноманинг шакли, у субъектив таркиб нуктаи назаридан Ўзбекистон Республикаси билан боғлиқ ташқиқтисодий битим бўлганда, шарҳланаётган модданинг иккинчи қисми асосида белгиланиши лозим.

1182-модда. Ишончнома

Ишончноманинг шакли ва амал қилиш муддати ишончнома берилган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича белгиланади. Агар Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи талабларига риоя этилган бўлса, ишончнома шаклга риоя этилмаганлиги туфайли ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин эмас.

1. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 134-моддасига асосан, бир шахс (ишонч билдирувчи) томонидан иккинчи шахсга (ишончли вакилга) учинчи шахслар олдида вакиллик қилиш учун берилган ёзма ваколат ишончнома ҳисобланади. Бу эса аксарият континентал Европа мамлакатлари ҳуқуқида мақулланган талқинга мос келади. Кўпчилик миллий қонунчиликлар бир қатор ишончномаларнинг нотариал тасдиқланиши заруратидан келиб чиқади (Италиянинг 31 май 1995 й. (60-м. бепул вакиллик), Лихтенштейннинг 19 сентябрь 1996 й. (53-м. келишилган вакиллик) халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги қонунчилигига қаранг). Ўзбекистон Республикасининг фуқаролик қонунчилигида мажбурий нотариал тасдиқ, масалан, ўз навбатида нотариал тасдиқни талаб қилувчи, битим тузишга бўлган ишончномалар учун (ФКнинг 135-м.) ёки бошқа кишига ишониб топшириш тартибида бериладиган ишончномалар учун назарда тутилган (ФК 140-м.нинг 2-қ.).

2. ФК шарҳланаётган моддасининг кўрсатилган умумий қоидаси, ишончноманинг амал қилиш муддати ва бекор бўлиш асосларини, ишончнома берувчи шахснинг шахсий қонуни билан эмас, балки ишончнома берилган мамлакат қонунига асосан белгиланишини кўзда тутлади. Ушбу истиснога сабаб сифатида, ишончнома, қоидага кўра, чет мамлакатда ишончнома берилган шахс томонидан мазкур мамлакатда ҳаракатларни амалга ошириш учун берилишини кўрсатиш мумкин. Агар бундай ишончноманинг амал қилиш муддати ва тугатиш асослари, у берилган (ва у асосан фойдаланиладиган) мамлакат ҳуқуқи билан тартибга солинмаса, ишончнома бераётган шахснинг манфаатлари хавф остида қолиши мумкин. Ахир ваколати учун олдида ишончнома берилаётган учинчи шахсларга кўп ҳолларда ишончнома бераётган шахс шахсий қонунининг, ишончноманинг амал қилиш муддати ва тугатиш (бекор қилиш) асосларига алоқадор қоидалари маълум эмас. Шу туфайли ўз миллий қонунига таянган ҳолда учинчи шахслар ё ишончномани ҳақиқий сифатида тан олмасликлари ёки аксинча, ишонувчи шахс шахсий қонунига асосан ушбу ишончноманинг муддати ўтган ёхуд у ишонаётган шахснинг ўзи томонидан бекор қилинганлигига қарамай ҳақиқий деб тан олинishi мумкин. Кўпчилик мамлакатларнинг қонунлари (Арманистон, Қозоғистон, Қирғизистон) ишончноманинг амал қилиш муддатига нисбатан алоҳида, у берилган жойга ҳавола этувчи боғловчини белгилайдилар. Ушбу қоида 1961 й. (126.1-м.) ва 1991 й. (165-м. 3-п.) Фуқаролик қонунчилиги Асосларида мавжуд эди. ФКнинг янгиликларига асосан, ишончнома берувчи шахс ва унинг вакили ўртасида вужудга келадиган ҳуқуқий муносабатлар ишончнома берувчи шахс яшаш жойига ёки ўзининг тижорат асбобларига (асосий фаолият жойига) эга бўлган мамлакат қонунлари билан тартибга солиниши керак. Аммо, ишончнома берилган шахс билан муносабатда бўлган контрагент иложи борича мамлакатлардан қайси бири ишончнома берувчи шахснинг асосий фаолият жойи бўлиб ҳисобланишини кўшимча равишда аниқлаштирамасдан туриб, энг аввало билиши шарт бўлган иккита асосий шартлари илгари сурилади — бу ишончнома жавобининг тартиби ва муддати. Уларни билмай туриб контрагент ишончнома берувчисининг ишонилган шахсининг юридик ҳаракатлари ушбу контрагент олдида мажбуриятлар билан боғлаш ёки боғламаслигига нисбатан иккиланади. Осон аниқланадиган жой ишончнома берилган жой эканлиги

тушунарлидир, чунки у хужжат матнида доимо белгиланган. Шу тариқа, агар ишончномада Нью-Йорк шахри кўрсатилган бўлса, ушбу штат прецедентлари кейинги масалаларни тахминан тартибга солишлари лозим:

- мазкур ишончнома чақириб олинадиганми, йўқми;
- агар чақириб олинадиган бўлса, чақириб олиш жараёни қандай: ишончнома берилган шахсга хабар беришнинг ўзи етарлими ёки маълум контрагентларни хабардор қилмоқ талаб этиладими;
- ишончнома матнида, айтайлик, 50 йил ва х.к. кўрсатилганига қарамай, қонунга кўра, ишончнома муддати тугамадими.

3. Ўзбекистон Респбликасининг айрим халқаро шартномаларида ишончноманинг амал қилиш муддатлари ва шакли тўғрисида нормалар назарда тутилган. Бундай ҳолатлар хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ низоларни хал қилиш тартиби тўғрисидаги Келишувларда назарда тутилган (Киев, 20 март 1992 й.).

11-модда, Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги иштирокчи-давлатларидан бирининг фуқаролик қонунчилиги бошқа МДХ иштирокчи-давлатининг ҳудудида қуйидаги қоидаларга мувофиқ қўлланилишини назарда тутати: д) ишончноманинг амал қилиш муддати ва шакли, ҳудудида ишончнома берилган мамлакат қонунчилигига кўра белгиланади.

1183-модда. Даъво муддати

Даъво муддати мамлакатнинг тегишли муносабатни тартибга солиш учун қўлланилаётган ҳуқуқи бўйича белгиланади.

Даъво муддати татбиқ этилмайдиган талаблар, агар тегишли муносабатнинг қатнашчиларидан лоақал биттаси Ўзбекистон Республикасининг фуқароси ёки Ўзбекистон Республикасининг юридик шахси бўлса, Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқи бўйича белгиланади.

1. Қонунчиликда даъво муддати деганда ҳуқуқи бузилган шахснинг даъвосига кўра ҳуқуқларни ҳимоя қилиш муддати тушунилади (ФКнинг 145-м.). Халқаро хусусий ҳуқуқ учун даъво муддатининг бошланиши, тўхтатилиши, узилиши, ўтиши каби масалалар муҳим бўлиб ҳисобланади. Мазкур масалаларда коллизиялар турли ҳуқуқ тизимларида мазкур муддатлар турлича белгиланганлиги билан биргаликда, даъво муддати инсти-

тутининг ўзи у ёки бу ҳуқуқ тизимида ёки моддий ҳуқуққа (Ўзбекистон Республикаси) ё процессуал ҳуқуққа (Буюк Британия ва АҚШ) тегишли бўлиши мумкинлиги оқибатида келиб чиқиши мумкин. Мазкур коллизияларни бартараф этишда умуммаъқулланган ёндашув, даъво муддатининг барча масалалари тегишли муносабатни тартибга солиш учун қўлланадиган мамлакат ҳуқуқи асосида хал этиладиган боғловчини қўллаш бўлиб ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги ҳам мазкур тамойилдан келиб чиқади. ФК 1183-моддаси 1-қисмининг ҳажми умумий бўлиб, ўз ичига даъво муддатининг барча жиҳатларини олади (ФК 1183-м.нинг 2-қисмида кўрсатилганидан ташқари). Боғловчи эса, Ўзбекистон Республикасида даъво муддати институтининг моддий-ҳуқуқий табиатга эга эканлигидан далолат беради ва масалани хал қилишда чет эл ҳуқуқини қўлланилишида ва даъво муддатига тааллуқли масалани вужудга келишида унга асосий низони хал этишда даъво муддати тўғрисидаги нормалари қўлланган мамлакат қоидалари қўлланилишини, яъни битта ҳуқуқий тизимдан фойдаланилишини билдиради. Тегишинча, даъво муддатининг процессуал ҳуқуқ институти сифатидаги эҳтимолий хорижий баҳоланиши миллий суд ёки арбитражнинг даъво муддатларини тегишли чет эл ҳуқуқи бўйича қўллашига тўсқинлик қилмайди.

2. Халқаро хусусий ҳуқуқда даъво муддати қоидалари ҳуқуқий тартибга солинишининг асосий манбаи миллий қонунчиликдир. Хозирги кунга қадар даъво муддати тўғрисидаги асосий қоидаларни белгиловчи умумий кўптомонлама халқаро-ҳуқуқий акт мавжуд эмас. Фақатгина халқаро шартноманинг бир турига нисбатангина қўлланувчи даъво муддати тўғрисидаги қоидаларни тартибга солувчи халқаро келишув мавжуд бўлиб, бу — ўз таркибида фақатгина моддий-ҳуқуқий нормалардан иборат бўлган, товарларнинг халқаро савдосида даъво муддатлари тўғрисидаги Конвенция (Нбю-Йорк, 1974 й.). Ўзбекистон ушбу Конвенциянинг иштирокчиси эмас. Бошқа халқаро-ҳуқуқий актлар орасида МДХ актларини назарда тутиш лозим — хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ низоларни хал этиш тартиби тўғрисидаги Келишув (Киев, 20 март 1992 й.) (11-м. «з» п.); фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги Конвенция (Минск, 22 январь 1993 й.) (43-м.); ҳамда Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги иккитомонлама шартномалари: Озарбайжон (18 июнь 1997 й.) (21-м.), Қозоғистон (2 февраль 1997 й.) (43-м.),

Қирғизистон (24 декабрь 1996 й.) (39-м.), Литва (20 февраль 1997 й.) (41-м.), Туркменистон (27 ноябрь 1996 й.) (43-м.), Украина (18 февраль 1998 й.) (43-м.) ва б. билан. Даъво муддатининг барча масалалари бўйича ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги МДХ актлари ва иккитомонлама шартномаларда ФКнинг 1183-моддасининг 1-қисми билан бир хил бўлган коллизия боғловчига эга бўлган бир хил ҳажм мавжуд.

Автомобиль, ҳаво ва темир йўл транспорти шартномалари бўйича даъво муддати тўғрисидаги моддий-ҳуқуқий кўрсатмалар халқаро транспорт соҳасидаги Ўзбекистон Республикаси иштирок этган бир қатор конвенцияларда (КДПГ, Варшава конвенцияси, СМГС ва СМПС) мавжуд.

3. ФК 1183-моддасининг 1-қисми биртомонлама боғловчига эга бўлган ягона алоҳида вазиятни назарда тутди — агар тегишли муносабат иштирокчиларидан ҳеч бўлмаса биттаси Ўзбекистон Республикаси фуқароси ёки Ўзбекистон Республикаси юридик шахси бўлса, даъво муддати тадбиқ қилинмайдиган талабларга Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқини қўллаш. Умуман олганда шарҳланаётган модда халқаро хусусий ҳуқуқий муаммони моддий-ҳуқуқий баҳоланиши асосида хал этишга мўлжалланган. Амалий жиҳатдан бу, Ўзбекистон Республикаси суди, ҳуқуқий муносабат моҳиятини тартибга солаётган мамлакатнинг даъво муддатлари тўғрисидаги нормаларини қўллаши лозимлигини билдиради, ҳатто ушбу мамлакат ҳуқуқи ушбу нормаларнинг процессуал баҳоланишига асосланса ҳам (1159-м. ва унга шарҳларга қаранг).

Шарҳланаётган моддада акс этган ёндашув Континентал Европа мамлакатларида кенг тан олинган. У 1980 й. Рим конвенциясида акс этган (10-м. 1-бандининг «d» кичик банди). Ўзбекистон Республикаси мазкур Конвенция иштирокчиси эмас.

4-§. АШЁВИЙ ҲУҚУҚЛАР

1184-модда. Ашёвий ҳуқуқларга нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ тўғрисидаги умумий қоидалар

Кўчмас ва кўчар мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи ҳамда бошқа ашёвий ҳуқуқлар, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилган

бўлмаса, бу мол-мулк жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича аниқланади.

Мол-мулкнинг кўчмас ёки кўчар ашёларга мансублиги, шунингдек мол-мулкнинг бошқача юридик баҳоланиши ана шу мол-мулк жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича аниқланади.

1. Ўзбекистон Республикаси халқаро хусусий ҳуқуқида мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларнинг коллизия тартибга солиниши қуйидагидан иборат. Биринчидан, гап фақат мулк ҳуқуқи тўғрисида эмас, балки бошқа ашёвий ҳуқуқлар тўғрисида ҳам боради (хўжалик юритиш ҳуқуқи, оператив бошқариш ҳуқуқи, сервитутлар ва х.к.). Иккинчидан, тегишли коллизия нормалар қўлланивчи бир эмас, балки мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларга тааллуқли бир неча таркиблар тартибга солинади.

ФКда кўчар ва кўчмас мулкка бўлган мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар мазмунини аниқлашда асосий формула бўлиб, агар қонунда бошқа ҳолат кўзда тутилмаган бўлса, мол-мулк жойлашган мамлакат қонуни — *lex rei sitae* ҳисобланади. Мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар мазмуни масалалари, яъни уларнинг эгасининг аниқ қонуний ҳуқуқлари, ҳуқуқларнинг ўзининг рўйхати, уларнинг объектларининг эҳтимолий доираси билан бир қаторда, ушбу коллизия норманинг ўзи ашёвий ҳуқуқларни амалга ошириш усуллари ва чегаралари, ҳамда ҳимоя қилиш асослари ва усуллари тартибга солади. Мазкур қоида аниқлик талаб этади. «Мулк» категориясини қўллаб туриб, ФК шарҳланаётган моддасининг 1-қисми нафақат ашёлар ва уларнинг турларини, балки мулк ҳуқуқларини ҳам назарда тутди (масалан, гаров ҳуқуқи, сервитутлар (ФКнинг 173-м.), хўжалик юритиш ҳуқуқи (ФКнинг 176-м.), оператив бошқарув ҳуқуқи (ФКнинг 178-м.)). Бошқа ашёвий ҳуқуқлар деганда, мулкнинг мулкдори бўлмаган, аммо унга ҳуқуқий асосда эга бўлган (ҳақиқий эгаллаб турувчи) шахс ҳуқуқлари назарда тутилади. ФК 165-моддаси 1-қисмининг мазмунига кўра, фуқаролик ҳуқуқида ашёвий ҳуқуқларнинг кўрсатилган рўйхати тўлиқ эмас.

Фуқаролик ҳуқуқи фанида қарама-қарши нуқтаи назар ҳам мавжуд. Аммо ушбу нуқтаи назар кўрсатилган модданинг айнан грамматик шарҳида ўз тасдиғини топмаган. Ашёвий ҳуқуқларнинг белгиланган турлари билан бир қаторда, континентал Европа мамлакатлари қонунчилигида узуфрукт (масалан, Испания қонунида) ва суперфиций (Швейцарияда),

ва хатто эмфитевзис (Италияда) ҳам учрайди, хатто ушбу номланишларнинг ўзи қонунда ҳар доим ҳам қўлланмасада.

ФК 1184-моддасининг 1-қисмида кўрсатилган мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларга алоқадор таркиб умумий ва бошқа моддаларда махсус таркиблар сифатида тартибга солинмаган масалаларни ўз ичига олади: қандай мулк тегишли мамлакатнинг қонунига кўра мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларнинг предмети бўлиши мумкин, чет эллик фуқаронинг ушбу мамлакатда субъектив ашёвий ҳуқуқларининг таркиби қандай. Боғловчи эса кўрсатилган таркибга анъанавийдир (*lex rei sitae*) ва ушбу ҳуқуқлар объектининг жойлашган жойи билан боғлиқ. Бироқ агар ашёвий ҳуқуқ эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат оқибатида вужудга келган бўлса, кўрсатилган коллизия боғловчи, эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат тугаган пайтда мол-мулк жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи билан аниқланади (ФК 1185-м.нинг 3-қ.).

2. Дунё кўпчилик мамлакатларининг қонунчилигида ашёвий ҳуқуқ умумий тушунчасининг таърифлари мавжуд эмас: доктринада кенг тарқалган иборалар умуман камдан кам қонуний таърифга эга бўлади. Аммо континентал Европа мамлакатларининг ашёвий ҳуқуқлар тўғрисидаги қонунчилиги умумий манбаининг мавжудлиги — рим ҳуқуқи — алоҳида миллий қонунчиликларда бўлмасада, ҳар ҳолда ушбу регионнинг кўпчилик мамлакатларида ушбу институт тушунилишининг маълум умумийлиги ҳақида гапиришга йўл қўяди. Масалан, ашёвий ҳуқуқларнинг асосий белгилари қаторида юридик фан асосан уларнинг ҳуқуқ эгалловчининг қонуний ҳуқуқлари барча учинчи шахсларнинг ушбу ҳуқуқни тан олиш ва уни бузишдан ўзини тийиш вазифасини юклашида намоён бўладиган мутлақ характерини ажратиб кўрсатади. Эргашиш ҳуқуқи ашёвий ҳуқуқнинг ўзига хос хусусияти сифатида, ашёга бўлган мулк ҳуқуқининг бошқа шахсга ўтиши, умумий қоидага кўра, бошқа шахсларнинг ушбу ашёга нисбатан ашёвий ҳуқуқларини тугатмаслигини билдиради (улар ашё кетидан «эргашадилар»). Имтиёз ҳуқуқи ашёвий ҳуқуқнинг яна бир белгиси сифатида ашёвий ва мажбурият ҳуқуқлари коллизияси ҳолатларида ашёвий ҳуқуқлардан келиб чиқадиган талаблар имтиёзли таъминланиши лозимлигидан иборат бўлади. Ашёвий ҳуқуқлар объекти бўлиб, қоидага кўра индивидуал-муайян нарсалар ҳисобланади. Кўпчилик европа мамлакатлари қонунчилигида назарда тутилган ашё-

вий ҳуқуқларнинг аниқ рўйхати Ўзбекистон Республикасидан фарқли равишда тўлиқ ҳисобланади.

3. Миллий қонунчиликларда у ёки бу мол-мулкни кўчар ёки кўчмас мулк категориясига киритилиши турли йўналтирилганлиги билан характерланади. Масалан, Испаниянинг фуқаролик ҳуқуқида кўчмас ашёлар деб, машиналар, идишлар, асбоблар ва мосламалар, ерга ишлов беришга мўлжалланган минерал ўғитлар, яъни Ўзбекистон қонунчилиги бўйича кўчар деб тан олинмиши лозим бўлган ашёлар тан олинади. Бундан ташқари, миллий қонун чиқарувчи ашёларга эмас, балки мулкый ҳуқуқларга киритган сервитутлар ҳам Испания қонунчилигида кўчмас мулк бўлиб ҳисобланади. Швейцария Фуқаролик кодекси кўчмас мулкка «кўчмас мулк реестрига киритилган аниқ ифодаланган ва доимий ҳуқуқлар»ни киритади. Германия Гражданлик Тузуклари ер майдонига бўлган мулк ҳуқуқи билан боғлиқ ҳуқуқларни кўчмас деб белгилайди.

Кўчар ашёлар тушунчасидан Испания қонунчилиги пул, қимматли қоғозлар, қимматбаҳо буюмлар, фан ва санъат асарлари коллекцияси, китоблар, мукофотлар, курол, кийим-кечак, махсулотлар, миниладиган ҳайвонлар ва кўпгина бошқа нарсаларни чеклайдилар.⁴ Ашёларнинг кўчмас ва кўчарга бўлиниши тўғрисидаги миллий қарашларнинг бундай тарқоқлигини инобатга олган ҳолда, шарҳланаётган модданинг 2-қисми баҳо бериш усулини «кўчар» ва «кўчмас» ашёлар тушунчаларини, ушбу ашёлар жойлашган мамлакат қонуни бўйича белгилайди, бу эса мантиқан жуда тўғридир.

1185-модда. Ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ва бекор бўлиши

Мол-мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ва бекор бўлиши, агар Ўзбекистон Республикасининг қонунларида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ёхуд бекор бўлиши учун асос бўлган ҳаракат ёки бошқа ҳолат содир бўлган пайтда бу мол-мулк турган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича аниқланади.

---

4 Қаранг: Основные институты гражданского права зарубежных стран / Под. ред. В.В.Залесского. М., 1999. С. 217–225.

Битим нарсаси бўлган мол-мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ва бекор бўлиши, агар тарафларнинг келишувида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, ушбу битим бўйсундирилган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича аниқланади.

Эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат туфайли мол-мулкка нисбатан мулк ҳуқуқининг вужудга келиши эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат тугаган пайтда мол-мулк жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи билан аниқланади.

1. Шарҳланаётган модда формулировкасининг умумий характери коллизия нормани ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши (бирламчи ва хосила) ва бекор бўлишининг ҳар қандай асосларига тадбиқ қилишга йўл қўяди. Мулкка бўлган ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ва бекор бўлиши бўйсунадиган умумий қоида сифатида, ФК ашёвий ҳуқуқнинг вужудга келиши ва бекор бўлишига асос бўлган юридик факт содир бўлган вақтда мол-мулк жойлашган мамлакат қонунини атайди. ФК 1185-моддасининг 2-қисми уни битим бўйича йўлда бўлган кўчар мулкка нисбатан қўлланилишини аниқлаштиради. Ушбу ҳолатда мол-мулкни жўнатиш жойи қонуни қўлланади.

2. ФК ва бошқа қонунчилик актлари, масалан хусусийлаштириш тўғрисидаги қонунчиликда ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари, шартлари, ҳамда пайтига алоқадор ҳолатлар мавжуд. Бошқа давлатлар қонунчилигида Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги билан ўрнатилган қоидалардан ўзга қоидалар белгиланган. Аммо ушбу фарқлар шахснинг чет мамлакатда вужудга келган мулк ҳуқуқларини тан олмасликка асос бўла олмайди. Шу тариқа, коллизия нормалар олдида нафақат мулк ҳуқуқларнинг таркиби, амалга оширилиши ва ҳимоя қилиниши масалаларига, балки уларнинг вужудга келиши ва бекор бўлиши билан боғлиқ масалаларга ҳам қўлланивчи ҳуқуқни аниқлаш вазифаси туради. Шу билан бирга таъкидлаб ўтиш лозимки, шахсда ашёга нисбатан мулк ҳуқуқларнинг вужудга келиш пайтидан бошлаб, мулкдор ёки унга нисбатан бошқа ашёвий ҳуқуқларга эга бўлган шахс ўзгармагани билан, унинг жойлашган жойи кўп маротаба ўзгариши мумкин. Бу тўла равишда кўчмас ашёлар билан бир қаторда алоҳида ҳолларда кўчар ашёларга ҳам тааллуқли. Мамлакат моддий ҳуқуқига кўра, кўчмас мулк билан юридик боғлиқ бўлган, аммо бир жойдан бошқа

жойга кўчишнинг объектив хусусиятларига эга бўлган алоҳида объектлар, кўчмас мулкнинг объекти сифатида баҳолаши мумкин. Масалан, Англия ва Канада провинцияси Онтарионинг ҳуқуқига кўра, ипотека гаровга пул берувчисининг ҳуқуқи кўчмас мулк бўлиб ҳисобланади⁵. Алоҳида ҳолларда, миллий қонун ашёни унинг жисмоний хусусиятларидан қатъи назар кўчмас сифатида белгилаши мумкин. Масалан, ФКнинг 83-моддасига кўра, кўчмас мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар, ушбу ҳуқуқларнинг вужудга келиши, бошқа шахсга ўтиши, чекланиши ва бекор бўлиши давлат рўйхатидан ўтиши лозим. Шу тариқа, мулк ҳуқуқларнинг вужудга келиш ва бекор бўлиш жойининг ашёнинг жойлашган жойи билан эҳтимолий мос келмаслиги, суд томонидан, таъсири остида мулк ҳуқуқи вужудга келган ёки бекор бўлган ҳуқуқтартибот билан энг узвий боғлиқ бўлган ҳуқуқни қўллашни таъминловчи махсус коллизион нормани талаб қилади.

3. Шарҳланаётган модданинг 1-қисми ашёвий ҳуқуқнинг вужудга келиши ва бекор бўлиши масалаларига нисбатан ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ёки бекор бўлишига асос бўлган ҳаракат ёки бошқа ҳолат содир бўлган пайтда мол-мулк жойлашган мамлакат ҳуқуқини қўллашни назарда тутди. Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси суди айтиб ўтилган ҳаракат ёки ҳолатларнинг юридик аҳамияти ва оқибатларини, агар ҳаракат содир этилган ёки ҳолат вужудга келган жой ва мол-мулк турган жой мос келмаса, уларнинг содир этилиш жойи эмас, балки улар содир этилган пайтда мол-мулк турган жой қонунига асосланган ҳолда баҳолаши лозим. Масалан, мулк ҳуқуқининг вужудга келиш пайти шартнома бўйича қўлга киритувчи учун, шартнома тузилган, яъни юридик аҳамиятга эга бўлган ҳаракат содир этилган жой қонуни билан эмас, балки шартноманинг предмети бўлган мулк турган мамлакат ҳуқуқи билан белгиланиши лозим. Шарҳланаётган модда ашёвий ҳуқуқнинг вужудга келиши ва бекор бўлиши масалаларига қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқни танлаш келишуви тузиш мумкинлигини назарда тутмайди. Кўчмас мулк жойлашган ҳар қандай миллий қонун императив нормаларининг аҳамиятини эътиборга олган ҳолда, кўчмас мулк жойлашган мамлакат қонуни императив қоидаларини бузиш хатарисиз чет эл қонунини қўллаш мумкин бўлган масалалар доираси

---

5 Чешир Дж., Норт П. Международное частное право. М., 1982. С.322.

ниҳоятда кенгдир. Шу билан боғлиқ ҳолда, таъкидлаб ўтиш лозимки, кўчмас мулк билан боғлиқ битимлар, қоидага кўра, давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим, бу эса унга бўлган ҳуқуқларни вужудга келиши ва бекор бўлиши билан боғлиқ масалаларнинг у жойлашган мамлакат қонунчилиги билан тартибга солинишини белгилаб кўяди. Ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ва бекор бўлиши масалаларида эрк мухториятини қўллаш чеғаралари ва имкониятларини таъкидлаган ҳолда, шарҳланаётган модданинг 1-қисми бошқача, аммо фақат қонунга мувофиқ коллизия тартибга солиш мумкинлиги тўғрисида изоҳга эга.

4. 3-қисмнинг умумий қоидадан чекланишлари, эғалик қилиш муддати бўйича мулк ҳуқуқининг вужудга келиши масалаларини хал қилиш учун амалга оширилган: улар эғалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддатнинг тугаш пайтида мол-мулк турган мамлакат қонуни билан белгиланади. Ушбу қонун асосида эғалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддатга мувофиқ, мулк ҳуқуқини вужудга келтирувчи шартлар билан биргаликда (масалан, ўзининг кўчмас мулки каби ҳалол, ошқора ва узлуксий эғалик қилаётган шахслар — ФК 187-моддасининг 1-қ.), мол-мулкларнинг алоҳида турлари учун муддатларнинг ўзини ҳам белгилашлари лозим.

Бизнингча, ушбу коллизия боғловчи мулк ҳуқуқини қўлга киритиш усуллари ўртасида коллизия келиб чиққанда улардан қайси бирига афзаллик бериш лозимлиги тўғрисидаги масалани хал қилиш учун қўлланила олмайди: эғалик қилиш муддати оқибатида қўлга киритишгами ёки бошқа асосларгами (масалан, қаровсиз ҳайвонлар, топилма ёки хазина). Шу билан бирга, таъкидлаб ўтамизки, чет эл ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасига қараганда мулк ҳуқуқини қўлга киритишнинг турли бошқа иерархиясини назарда тутиши мумкин. У шарҳланаётган модда 1-қисмининг умумий қоидасига кўра белгиланиши лозим.

5. Шарҳланаётган модданинг 2-қисмида, халқаро хусусий ҳуқуқ бўйича адабиётларда «йўлда бўлган ашё» номини олган ва кенгроқ ёндашувга эга бўлган, ниҳоятда махсус ва амалиётда етарли даражада кенг тарқалган масалаларга алоқадор бўлган коллизия норма мавжуд. Шунга мувофиқ, мулк ҳуқуқларнинг умумий концепциясига риоя қилган ҳолда, унинг таъсири мулк ҳуқуқи каби, бошқа ашёвий ҳуқуқлар борасидаги муносабатларга ҳам татбиқ қилинади. Шу қаторда, норманинг таъсири

ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиш ва бекор бўлиш асослари сифатида фақатгина ташқииктисодий битимлар бўйича муносабатлар билан чекланиб қолмайди, яъни мазкур қоида ҳам ташқииктисодий битимларни, ҳам чет эл элементи билан мураккаблашган тижорат характериға эға бўлмаган битимларни назарда тутади.

Таъкидлаб ўтамизки, истеъмолчилар бозорининг Интернет тизимидан фойдаланиш билан бир қаторда, каталог бўйича буюртма тизими орқали ривожланиши, товарларнинг бир давлатдан бошқа давлатларға кўчишиға сабаб бўладиган олди-сотди битимларининг оддий амалиёт бўлиб қолишиға имкон туғдиради, ва бу, ўз навбагида сотилаётган товарға нисбатан мулк ҳуқуқининг вужудга келиши ва бекор бўлиши муаммоларини келтириб чиқаради.

Мазкур норма таъсир кучининг ўз характериға кўра мулк ҳуқуқининг вужудга келиши ва бекор бўлишиға алоқадор масалаларидаги битимларға тадбиқ қилиниши, чет эл элементи қандай акс эттирилиши лозимлигини белгиловчи нормалар қоидаларини ўзгартирмайди: мулк ҳуқуқларининг объекти, турли давлатларнинг чегараларини кесиб ўтаётган ёки чегарада бўлмай, масалан, дарёда бўлган ҳолда йўлда бўлиши лозим. Мавжуд тажрибаға кўра, бунинг остида сотилаётган товар билан унинг бир давлатдан бошқа давлатға ўтиш вақтида бир неча бирин-кетин операциялар амалға оширилиши мумкин, ва шу билан бирға, товар борасида битим тузиш вақтида унинг турган жойини аниқлашнинг иложи йўқ. Шу сабабли қонун ашёнинг жойлашган жойи ва тегишинча мамлакат ҳуқуқи сифатида формал равишда мол-мулк юборилган мамлакатни белгилайди.

Шарҳланаётган модданин 2-қисми, шартнома тарафлари учун ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ва бекор бўлиши масалалариға нисбатан қўлланувчи ҳуқуқни танлаш имкониятини назарда тутмайди. Бирок, шарҳланаётган модданин 1-қисмидаги ҳолат каби, шартнома тарафлари шартнома тузаётганда ёки келгусида, ўзаро келишув асосида, йўлда бўлган кўчар мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ва бекор бўлишиға қўлланадиган ҳуқуқни танлашлари мумкин. Шу тариқа, йўлда бўлган мол-мулкнинг олиб сотилиши ҳолатларида, ашёвий ҳуқуқларнинг мазмуни, уларнинг амалға оширилиши ва ҳимоясини белгиловчи мақомнинг ўзгармаслигида, мулкый ҳуқуқларнинг вужудга келиши ва бекор бўлишини тартибға солувчи мақоми битим тарафлари-

нинг иродасига кўра хар гал ўзгариши мумкин. Қонунга мувофиқ ҳолда, бошқача коллизия тартибга солишнинг мумкинлиги тўғрисидаги изоҳ ҳам шарҳланаётган модданинг 2-қисмида назарда тутилган.

Шарҳланаётган модданинг 3-қисми қоидалари, эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддат институтининг таъсир кучига кўра, ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши борасидаги муносабатларга қўлланиши лозим бўлган махсус коллизия нормани акс эттиради. Аммо, фақатгина муносабат ҳажми ва эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддатнинг тугаш пайтида мол-мулк турган мамлакат ҳуқуқини кўрсатувчи коллизия боғловчини қисқача белгилаб берган норманинг мазмуни, аслида ашёларнинг давлатдан давлатга ўтказиш билан боғлиқ бўлган хар қандай эҳтимолий ҳолатларга қўлланиши мумкин бўлган универсал қоидаларга эга эмас. Умуман олганда кўриб чиқиладиган норма, кўчмас мулк каби, мулкнинг турган жойи фақатгина битта давлатнинг чегараси билан чекланган ҳолатларда кўчар мулкларга нисбатан ҳам аниқ кўрсатмаларга эга.

Бирок, агар кўчар мулкнинг эгаси аниқ давр мобайнида у билан давлатдан давлатга кўчган бўлса, эгалик қилувчи шахс унга нисбатан мулк ҳуқуқининг тан олинишига даъво қилиши учун, давлатлардан ҳеч бирида эгалик у қадар давомий бўлмаган бўлиши мумкин. Ишларнинг бундай тоифасига нисбатан, манфаатдор шахс унда эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддатга мувофиқ мулккий ва бошқа ҳуқуқларнинг вужудга келганлиги тўғрисида далолат берган ёки билдирган даврга қадар мол-мулкка эгалик қилиш муддатларини ҳисоблаш муаммоси тўлиқ равишда судларнинг ихтиёрига қолади. Мазкур ҳолатда Ўзбекистон Республикаси суди, ҳалол қўлга киритувчи тамойилини инобатга олган ҳолда, шахс томонидан кўчар мулкка эгалик қилиш фактлари ва шартлари тўғрисидаги далилларни тўплаб, мол-мулк турган ва тегишли ишни кўриш пайтида суди, эгалик қилиш ҳуқуқини вужудга келтирувчи муддатга кўра мулк ҳуқуқи ёки бошқа ашёвий ҳуқуқни тан олиши мумкин бўлган мамлакат ҳуқуқини қўллаши мумкин. Шу билан бирга, бироқ, чет эл суди давлатдан давлатга ўтган мол-мулкка эгалик қилиш муддатини ҳисоблаш концепциясини қўллаши муҳимдир.

Халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги чет эл қонунчилигида ашёвий ҳуқуқ масалалари ашёвий ҳуқуқларга нисбатан ўрнатилган ҳуқуқий аъёналарга мувофиқ тартибга солинади, масалан Австрия (31–32 п.), Венгрия (21–22

п.), ГФР (43–44-м.), Италия (51–55-м.), Латвия (18-м.), Литва (619-м.), Лихтенштейн (31–37-м.), Польша (24-м.), Португалия (46–47-м.), Руминия (49–54-м.), Луизиана, АҚШ (3535–3536-м.), Таиланд (16–17 п.), Тунис (57–61-м.), Турция (23-м.), Чехия (5–8 п.), Швейцария (97–108-м.) ва б.

6. Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида ҳам ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ва бекор бўлиши борасидаги масалалар назарда тутилган. Масалан, хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ низоларни хал қилиш тартиби тўғрисидаги Келишувнинг 11-моддаси (Киев, 20 март 1992 й.) Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги иштирокчи-давлатларидан бирининг фуқаролик қонунчилиги бошқа Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги иштирокчи-давлатининг ҳудудида қуйидаги қоидаларга кўра қўлланади: ...б) мулк ҳуқуқидан келиб чиққан муносабатларга мол-мулк турган жой қонунчилиги қўлланади.

Фуқаролик, оилавий ва жинойий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги МДҲ Конвенциясининг 38-моддасида (Минск, 22 январь 1993 й.) қуйидагилар белгиланади:

1. Кўчмас мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи, ҳудудида кўчмас мулк турган Аҳдлашувчи Томон қонунчилиги асосида белгиланади. Қандай мулк кўчмас бўлиб ҳисобланиши тўғрисидаги масала, ҳудудида мол-мулк турган мамлакат қонунчилиги асосида хал қилинади.

2. Мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи ёки бошқа ашёвий ҳуқуқнинг вужудга келиши ва бекор бўлиши бундай ҳуқуқнинг вужудга келиши ва бекор бўлишига асос бўлган ҳаракат ёки бошқа ҳолат вужудга келган пайтда ҳудудида мол-мулк турган Аҳдлашувчи Томон қонунчилиги асосида белгиланади.

3. Битим предмети бўлган мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи ёки бошқа ашёвий ҳуқуқнинг вужудга келиши ва бекор бўлиши, битим тузилган жой қонунчилиги билан белгиланади, агар Томонлар келишуви билан бошқача назарда тутилмаган бўлса.

1186-модда. Транспорт воситаларига ва давлат реестрида қайд этилиши лозим бўлган бошқа мол-мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуқлар

Транспорт воситаларига ва давлат реестрида қайд этилиши лозим бўлган бошқа мол-мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуқлар бу транспорт

воситалари ёки мол-мулк рўйхатга олинган мамлакат ҳуқуқи бўйича белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига кўра, ер майдонлари, ер ости бойликлари, бинолар, иншоотларга (ФКнинг 83-м.), шу билан бирга ҳаво кемалари, темир йўл ва автомобил транспортлари, ички сузиш кемалари, ва мулкнинг бир қатор бошқа объектларига нисбатан кўчмас мулкларнинг ҳуқуқий режими тадбиқ қилинади. Чунки кўчар ва кўчмас мулклар ўртасидаги фарқ, кўчмас ашёларга нисбатан мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни қўлга киритиш (ҳамда ушбу ҳуқуқларни чеклаш ва уларни бекор қилиш) давлат рўйхатидан ўтказилишидан иборат. Мазкур юридик конструкция, муҳим хўжалик қийматига эга бўлган, кўрсатилган объектлар билан битимлар тузиш қоидалари талабларини кучайтириш мақсадини кўзлайди. Шу билан бирга, бундай объект турган мамлакат, кўрсатилган объект давлат реестрига киритилган мамлакат билан мос келмаслиги ҳолатининг эҳтимоли бор. Бундай ҳолат ФКнинг 1186-моддасида назарда тутилган коллизия тамойилни ўзгартиришга олиб келмайди. Таъкидлаб ўтамизки, ички сузиш кемаларига ҳуқуқларни рўйхатдан ўтказишдан фарқли равишда, ҳаво кемаларига бўлган ҳуқуқларни давлат рўйхатидан ўтказиш ҳуқуқий белгилаб қўйиладиган характерга эга эмас. Демак, ҳаво кемасига бўлган мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ва бекор бўлиши Ўзбекистон Республикаси нормалари бўйича давлат рўйхатидан ўтказилганлиги факти билан боғлиқ эмас. Ҳаво кемалари, темир йўл ва автомобил транспорти, ички сузиш кемаларига нисбатан қонунчиликда кўчмас мулклар ҳуқуқий режими қўлланишига қарамай, ҳақиқатда ушбу объектлар макон бўйича ҳаракатда бўладилар, бунинг оқибатида уларга нисбатан мулк ҳуқуқини белгилашда *lex rei sitae* коллизия нормасини қўллаш ҳақиқатга тўғри келмайди. Шу туфайли ФК бу ерда бошқа боғловчи формулани қўллайди — кўрсатилган объектлар рўйхатга олинган мамлакат қонунини.

Масалан, Австрия (33 п.), Венгрия (23 п.), ГФР (45-м.), Португалия (46–3-м.), Руминия (55–56-м.), Тунис (59-м.), Чехия (7 п.) каби чет мамлакатларнинг халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги қонунчилиги, умумий коллизия боғловчига мос келадиган ашёвий ҳуқуқлар соҳасидаги муносабатларни белгилайдилар.

Давлат мулки бўлган ҳаво кемаларининг расмий рўйхатдан ўтганлигининг ахдлашувчи давлатлар томонидан тан олиниши лозимлиги Ҳаво кемаларига бўлган ҳуқуқларни халқаро тан олиниши тўғрисидаги Конвенциянинг 1-моддасида (Женева, 19 июнь 1948 й.) назарда тутилган. Ўзбекистон Республикаси учун 1997 йил 6 августда кучга кирди.

Фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги МДҲ Конвенцияси (Минск, 22 январь 1993 й.) давлат рўйхатидан ўтиши лозим бўлган транспорт воситаларига мулк ҳуқуқи, ушбу транспорт воситасини рўйхатдан ўтказувчи орган ҳудудида жойлашган Ахдлашувчи Томоннинг қонунчилиги билан белгиланади (38-м. 2 п.).

1187-модда. Йўлда бўлган кўчар мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуқлар

Битим бўйича йўлда бўлган кўчар мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар, агар тарафларнинг келишувида бошқача тартиб белгиланган бўлмаса, бу мол-мулк жўнатилган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича белгиланади.

Мазкур моддада тарафлар томонидан транспорт воситаси ёрдамида олиб ўтиладиган кўчар мулкка нисбатан мулк ҳуқуқининг ўтишини назарда тутувчи битимлар тузиладиган ҳолатлар қатъий белгиланган. У ёки бу транспорт тури ёрдамида олиб ўтиладиган мол-мулкнинг турган жойи доимий ўзгариб туриши туфайли, тарафларга мол-мулк аниқ пайтда қайси жойда турганлиги ноъмалум бўлиши мумкин. Бундай ҳолатда йўлда бўлган мол-мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуқларга нисбатан қўлланувчи ҳуқуқ томонларнинг келишуви билан белгиланади. Субсидиар коллизион тамойил сифатида ушбу мол-мулк юборилган мамлакат ҳуқуқи қўлланади. Таъкидлаб ўтиш жоизки, айрим МДҲ давлатларининг фуқаролик қонунчилигида юқорида кўрсатилган умумий ёндашувлар қатъий белгилаб қўйилган. Мазкур ёндашувлар, масалан Беларусия (1123-м.), Қозоғистон (1110-м.), Қирғизистоннинг (1196-м.) ФКда кузатилади. Мазкур масалани тартибга солинишининг бошқа ҳуқуқий чегаралари Венгриянинг халқаро

хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги қонунида (1979 й. №13 Қарор) назарда тутилган. Мазкур Қарорнинг 23-моддасига кўра, олиб ўтиладиган кўчар мукка нисбатан ашёвий ҳуқуқлар белгиланган жой мамлакати ҳуқуқи билан белгиланади. Аммо, бундай ашёнинг мажбурий реализацияси, омборга жойлаштириш ёки гаровга қўйиш билан боғлиқ ашёвий ҳуқуқий оқибатларга нисбатан ашёнинг турган жойи ҳуқуқи қўлланади.

1188-модда. Ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш

Мулк ҳуқуқини ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилишга нисбатан ариза берувчининг танлови бўйича мол-мулк турган мамлакатнинг ҳуқуқи ёки суд қайси мамлакатга қарашли бўлса, ўша мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланади.

Кўчмас мулкка бўлган мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилишга нисбатан бу мулк турган мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланади. Ўзбекистон Республикасининг давлат реестрида қайд этилган мол-мулкка нисбатан Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқи қўлланади.

Мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилишга нисбатан ариза берувчининг танлови бўйича мол-мулк турган мамлакатнинг ҳуқуқи ёки суд қайси мамлакатга қарашли бўлса, ўша мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланади. Ушбу ҳолатдан истисно бўлиб, кўчмас мулкка нисбатан мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш ҳисобланади. Масалан, агар сўз кўчмас мулк ҳақида борса, ушбу мол-мулк турган мамлакат ҳуқуқи қўлланади. Ўзбекистон Республикасида рўйхатга олинган мол-мулкка нисбатан Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи қўлланади. ФК 1188-моддасида мавжуд бўлган умумий мазмун аниқ мамлакатнинг қўлланувчи ҳуқуқида назарда тутилган ҳар қандай мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш усулларида фойдаланиш имкониятини тахмин қилади. Бизнинг фикримизча, баён этилганлар мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш усуллари назарда тутилган Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик процессуал кодексида келиб чиқади:

Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик судлари чет эллик шахслар иштирокидаги ишларни, агар жавобгар-ташкилот Ўзбекистон Респуб-

ликаси ҳудудида жойлашган, фуқаро эса яшаш жойига эга бўлсагина кўриб чиқади.

Ўзбекистон Республикасининг Хўжалик судлари чет эллик шахслар иштирокидаги ишларни кўриб чиқишга қуйидаги ҳолларда ҳам ҳақли:

1) чет эллик шахснинг филиал ёки ваколатхонаси Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган бўлса;

2) жавобгар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида мулкка эга бўлса;

3) даъво, ижроси Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалга оширилиши лозим бўлган ёки амалга оширилган шартномадан келиб чиқса;

4) мол-мулкка етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги иш бўйича, зарарни қоплаш тўғрисидаги талаб келтиришга асос бўлган ҳаракат ёки бошқа ҳолат Ўзбекистон Республикаси ҳудудида содир бўлган бўлса;

5) даъво Ўзбекистон Республикаси ҳудудида амалга оширилган асоссиз бойишдан келиб чиқса;

6) шаън, кадр-қиммат ва ишчанлик обрўсини ҳимоя қилиш борасидаги ишда даъвогар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бўлса;

7) бу ҳақда ташкилот ёки Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва чет эллик шахс ўртасида келишув мавжуд бўлса.

Бинолар, иншоотлар, ер майдонларига бўлган мулк ҳуқуқини тан олиш, бино, иншоотлар, ер участкаларини бегоналарнинг ноқонуний эгалигидан талаб қилиб олиш, агар бу эгалик қилишдан махрум қилиш билан боғлиқ бўлмаса, мулкдор ёки қонуний эгалик қилувчининг ҳуқуқларини бузилишини бартараф этиш билан боғлиқ ишлар бино, иншоот, ер майдонининг жойлашган жойи бўйича кўриб чиқилади.

Юк ташиш шартномасидан келиб чиқадиган юк ташувчиларга нисабатан даъволар бўйича ишлар, шу қаторда, юк ташувчи жавобгарлардан бири бўлганда, транспорт ташкилоти органи жойлашган жой бўйича кўриб чиқилади.

Хўжалик суди томонидан мазкур моддада назарда тутилган қоидаларга риоя қилган ҳолда кўриб чиқишга қабул қилинган иш, ҳеч бўлмаса ишда иштирок этаётган шахсларнинг турар жойи ўзгариши билан боғлиқ ишлаб чиқариш жараёнида ёки бошқа ҳолатлар билан у бошқа мамлакат судининг судловига тааллуқли бўлсада у томонидан моҳиятан ҳал қилинади.

5-§. ШАРТНОМА МАЖБУРИЯТЛАРИ

1189-модда. Шартнома тарафларининг келишувига кўра ҳуқуқни танлаш

Шартнома, агар қонунда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, тарафларнинг келишувига кўра танланган мамлакат ҳуқуқи билан тартибга солинади.

Шартнома тарафлари қўлланиладиган ҳуқуқни умуман шартнома учун ҳам, унинг алоҳида қисмлари учун ҳам танлаб олишлари мумкин.

Қўлланиладиган ҳуқуқ тарафлар томонидан шартнома тузилаётганда ҳам, ундан кейин ҳам исталган вақтда танланиши мумкин. Тарафлар, шунингдек исталган вақтда шартномага нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқни ўзгартириш тўғрисида келишиб олишлари мумкин.

1. Тарафларнинг эрк мухторияти тамойили (*lex voluntatis*) коллизия ҳуқуқнинг фундаментал асосларидан бири бўлиб ҳисобланади. Тарафларнинг эрк мухториятига бағишланган бутун бир модданинг киритилиши, мазкур институт ролининг муҳим тарзда ошганидан ва унинг янада батафсил тартибга солиниши заруратидан далолат беради. Ушбу ҳолат, мазкур тамойил ташқииктисодий фаолият иштирокчилари томонидан амалий фаолиятда энг кўп талаб қилиниши билан боғлиқдир. У тегишли муносабатлар халқаро шартномалар билан тартибга солинмаган ва аниқ шартнома уларга асосланмаган ҳолатларда қўлланади. Тарафларнинг эрк мухторияти тамойили, шартноманинг тарафлари ўз келишувлари билан уларнинг муносабатларини тартибга соладиган чет мамлакат қонунчилигини танлашга ҳақлилигини кўзда туттади. Қоидага кўра, бундай танлов шартноманинг тарафлари томонидан ҳужжат матнининг ўзида амалга оширилади ва шу тариқа коллизия муаммони ҳал қилади. Агар тарафларнинг келишуви қўлланувчи ҳуқуқни тўғридан-тўғри ва аниқ (*expressis verbis*) белгиламаса, иш мураккаблашади. Бундай ҳолатларда суд, тарафларнинг кўзда тутилган эркини (индамасдан ифода этилган) аниқлашига тўғри келади. Бундай эрк мазмуни шартнома қоидаларини таҳлил қилиш билан бир қаторда, унинг тузилиши ва бажарилишининг турли ҳолатларини таҳлил қилиш йўли билан ҳам белгиланади. Халқаро хусусий ҳуқуқ доктринаси бундай ҳолатларда суд,

тарафларнинг тахминий хошиш иродасини «ўйлаб чиқаришга» ҳақли эмаслигидан келиб чиқади. У, агар қонунда ўзгача белгиланмаган бўлса, қўлланувчи ҳуқуқнинг фақатгина аниқ ва равшан тарафлар келишуви билан танланган шартноманинг шартларидан келиб чиққан танловини эътиборга олиши лозим. Шартномавий муносабатлар соҳасидаги коллизия масалаларни ҳал қилиш учун қўлланувчи тарафларнинг эрк мухторияти тамойили турли мамлакатлар, халқаро шартномаларнинг коллизия ҳуқуқида мустаҳкамлаб қўйилган ва умумэтироф этилган бўлиб ҳисобланади. Тарафлар шартноманинг ўзида, алоҳида ҳужжатда ёки ҳужжатларда ёхуд суд ёки арбитражда низони кўриб чиқиш жараёнида қайд қилиб қўйиладиган мажлис баённомасида, уларнинг муносабатларига нисбатан қўлланувчи ҳуқуққа ўзларининг эрklarини тўғридан-тўғри, аниқ ва равшан билдиришлари мумкин. Шу билан бирга, чет эл ҳуқуқини ўрганиш учун жиддий кўмак бўлиши мумкин бўлган бундай қоидаларни қўллаш тажрибасига эга бўлиш учун маълум вақт талаб этилади. Сўз аслида, суд ёки арбитраж шартноманинг тузилиши ва бажарилишига ҳамроҳ бўлувчи барча ҳолатларни синчиклаб ва ҳар томонлама ўрганиши ва таҳлил қилиши лозимлиги ҳақида боради, — музокаралар, ёзишмалар, тайёргарлик кўриш жойи ва вақти, шартномани имзолаш ва бажариш, шартнома валютаси ва тўлов валютаси; шу билан бирга, тарафларнинг қўлланувчи ҳуқуқ тўғрисидаги эҳтимолий мақсадлари тўғрисида асосли хулоса қилиш учун унинг шартлари. Бунда, хусусан, шартномага киритилган аниқ моддага ҳаволалар ёки тегишли мамлакат актлари, аниқ ҳуқуқий тизимнинг иборалари ва институтларини қўллаш ва б. аҳамиятли ёрдам бериши мумкин. Қўлланувчи ҳуқуқни аниқлашнинг ушбу йўлининг мураккаблиги, турли вазиятлар учун яроқли бўлган яхлит тавсиялар ишлаб чиқилиши гумонлигидадир — уларнинг ҳар бири етарли даражада ноёб ва алоҳида ёндашувни талаб этади. Қўшимча мураккаблик натижанинг олдиндан билиб бўлмаслигидадир: суд ёки арбитраж қўлланувчи ҳуқуққа нисбатан якуний қарорни чиқариш учун қандай омилларни аҳамиятлироқ деб топишини ҳар доим ҳам аниқлик билан айтиб бўлмайди. Аммо, кўрсатилган қийинчиликларга қарамай қўлланувчи ҳуқуқни аниқлашнинг бундай усули амалиётда кенг қўлланади, бу эса унинг адекватлиги, фойдалилиги ва самарадорлигидан далолат беради.

Эрк мухторияти тамойилини эълон қилиш билан бир қаторда қонунчиқарувчи шу вақтнинг ўзида тарафлар томонидан қонунни танлаш эрки чегарасини белгилайди. Биринчидан, ушбу чеклашлар қўлланувчи ҳуқуқни танлаш Ўзбекистон Республикаси қонунчилигининг қўлланиши лозим бўлган чет эл ҳуқуқидан қатъи назар тегишли муносабатларни тартибга солувчи императив нормалари таъсирига дахл қилмайди (ФК 1165-м. 1. қ.). Иккинчидан, оммавий тартиб тўғрисидаги изоҳга кўра, чет эл қонунининг қўлланилиши Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқ-тартибот асосларига (оммавий тартиб) зид бўлган ҳолатларда, ҳамда қонунда тўғридан-тўғри назарда тутилган бошқа ҳолатларда қўлланилмайди. Бундай ҳолларда Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги қўлланади (ФК 1164-м.). Шу билан бирга, шуни кўзда тутиш керакка, тарафларнинг қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги ФКнинг ҳаракатдаги қоидаларини четлаб ўтиб тегишли муносабатларни бошқа ҳуқуққа бўйсундиришга қаратилган ҳар қандай келишувлари ҳақиқий эмас деб топилади. Бундай ҳолда, кўрсатилган қоидаларга кўра, қўлланилиши лозим бўлган тегишли мамлакатнинг қонунчилиги қўлланади (ФК 1162-м.).

Бир қатор мамлакатлар қонунчилиги битим томонлари учун қўлланувчи ҳуқуқни танлаш имкониятини фақатгина битим маълум алоқада бўлган мамлакатларнинг ҳуқуқ тизими билан чеклайди. Масалан, АҚШнинг Бирхиллаштирилган савдо кодексининг 1–105-моддаси қўлланувчи ҳуқуқ билан «манتيкий» боғлиқлиги мавжуд бўлиши зарурати тўғрисида гапирди.

2. 1189-модданинг 2-қисми Халқаро хусусий ҳуқуқ доктринасида «коллизиян боғловчининг бўлиниши» номига эга бўлган муаммони тартибга солади. Яқин вақтга қадар бўлинишга нисбатан муносабат кўпчилик мамлакатларда салбий эди. Асосий эътироз битимнинг мажбурий статуту бирлигининг бузилиши номақбуллигида эди. Аммо Халқаро хусусий ҳуқуқ соҳасидаги кейинги бирхиллаштирилган актлар бундай имкониятни назарда тутадилар. Хусусан, 1980 й. Рим конвенцияси тегишли қоидаларга эга (Ўзбекистон Республикасига тадбиқ қилинмайди). Таъкидлаб ўтиш лозимки, бўлинишнинг қўлланиши ҳеч қандай ҳолатларда қарама-қарши натижага олиб келмаслиги керак: масалан, бир ҳуқуқ тизимини — сотувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятларига нисбатан, ва бошқа ҳуқуқ тизимини сотиб олувчининг ҳуқуқ ва мажбуриятларига нисбатан қўлланиши. Гап алоҳида

ҳуқуқ тизимига муносабатларнинг қолган қисмидан безиён ажратиладиган бутунлай мустақил қисмини бўйсундириш тўғрисида бормоқда. Масалан, агар пудрат шартномасининг турли қисмлари турли мамлакатларда амалга оширилса, ушбу қисмларни турли ҳуқуқий тизимларга тўла бўйсундириш мумкин. Хар қандай ҳолатда ҳам ушбу воситадан ниҳоятда зарур ҳолатларда ва ниҳоятда пухта ўйлаб фойдаланиш тавсия этилади. Мазкур пункт маълум даражада ФКнинг 1190 моддасининг 5-қисми билан боғлиқ, аммо ушбу нормаларнинг «адресатлари» турлидир. Шарҳланаётган модданинг 2-қисмида, ўзларининг ихтиёрига кўра фақатгина шартноманинг қисмига нисбатан қўлланувчи ҳуқуқни белгилашлари мумкин бўлган шартнома тарафларига мурожаат этилган, 1190-модданинг 5-қисмида эса — турли шартномалар элементларига эга бўлган шартномага нисбатан имкони борича бутунлигича кўриб чиқиладиган шартнома энг узвий боғлиқ бўлган ҳуқуқни белгилаш лозим бўлган, ишни кўриб чиқаётган органга. Бошқача қилиб айтганда қонунчиқарувчи ҳуқуқни қўлловчи органларни иложи борича коллизия боғловчини бўлишдан қочишга чорлайди.

3. ФК 1189-моддасининг 3-қисми қўлланувчи ҳуқуқни назарда тутаяди, масалан, чет эл арбитраж қарорларини тан олиш ва ижро этиш тўғрисидаги Конвенциянинг 1-п. 2-моддасига (Нью Йорк, 10 июнь 1958 й.) мувофиқ, шартномада тарафлар томонидан имзоланган арбитраж изоҳи ёки арбитраж келишувини тузишда ёки шартномани хат ёки телеграмма алмашиш йўли билан имзолашда. Ушбу Конвенциянинг мазмунига кўра, хар қайси шартлашаётган мамлакат, тарафлар, улар ўртасида объекти арбитражда кўриб чиқиш предмети бўлиши мумкин бўлган бирон-бир шартномавий ёки бошқа муносабат билан боғлиқ вужудга келган ёки вужудга келиши мумкин бўлган барча ёки бирон-бир низоларни, арбитражга топшириш мажбуриятини оладиган ёзма келишувни тан олади.

1190-модда. Тарафларнинг келишуви бўлмаган тақдирда шартномага нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ

Қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқ тўғрисида шартнома тарафларининг келишуви бўлмаган тақдирда, бу шартномага нисбатан:
олди-сотди шартномасида — сотувчи;
ҳадя шартномасида — ҳадя қилувчи;

**ижара (мулк ижараси) шартномасида — ижарага берувчи;
мол-мулкдан текин фойдаланиш шартномасида — ссуда берувчи;
пудрат шартномасида — пудратчи;
йўловчи, багаж ва юк ташиш шартномасида — ташувчи;
транспорт экспедицияси шартномасида — экспедитор;
қарз шартномасида ёки бошқа кредит шартномасида — кредитор;
топшириқ шартномасида — ишончли вакил;
воситачилик шартномасида — воситачи;
омонат сақлаш шартномасида — сақловчи;
суғурта шартномасида — суғурталовчи;
кафиллик шартномасида — кафил;
гаров тўғрисидаги шартномада — гаровга қўювчи;**

алохида ҳуқуқлардан фойдаланиш тўғрисидаги лицензия шартномасида — лицензиар ҳисобланувчи тараф таъсис этилган, турар жойга эга бўлган ёки асосий фаолият жойи бўлган мамлакат ҳуқуқи қўлланилади.

Қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқ тўғрисида шартнома тарафларининг келишуви бўлмаган тақдирда, ушбу модда биринчи қисмининг қоидаларидан қатъи назар:

кўчмас мулк тўғрисидаги шартномага нисбатан — бу мулк турган мамлакатнинг ҳуқуқи;

биргаликдаги фаолият тўғрисидаги шартномага ва қурилиш пудрати шартномасига нисбатан — ана шундай фаолият амалга ошириляётган ёки шартномада назарда тутилган натижалар яратилаётган мамлакатнинг ҳуқуқи;

кимошди савдосида, танлов бўйича ёки биржада тузилган шартномага нисбатан — кимошди савдоси, танлов ўтказилаётган ёки биржа жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланилади.

Ушбу модданинг биринчи ва иккинчи қисмларида кўрсатиб ўтилмаган шартномаларга нисбатан қўлланилиши лозим бўлган ҳуқуқ тўғрисида тарафларнинг келишуви бўлмаган тақдирда, бундай шартноманинг мазмуни учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган ижрони амалга ошираётган тараф таъсис этилган, турар жойга эга бўлган ёки асосий фаолият жойи бўлган мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланилади. Шартноманинг мазмуни учун ҳал қилувчи аҳамиятга

эга бўлган ижрони аниқлашнинг имконияти бўлмаган тақдирда, шартнома энг узвий боғланган мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланилади.

1. Шарҳланаётган модданинг аҳамияти нафақат ҳажми билан, балки у ФК коллизия нормаларини қўллаш амалиётида энг муҳим роль ўйнашга мўлжалланганлиги билан ҳам белгиланади. Агар шартнома тарафлари шартномани тузиш вақтида ҳам, сўнгида ҳам қўлланувчи ҳуқуқни аниқ ҳамда тушунарли қилиб танламаган бўлсалар, тарафларнинг муносабати шарҳланаётган модда 1-қисмига кўра шартнома тарафлари таъсис этилган, яшаш ёки асосий фаолият жойига эга бўлган мамлакат ҳуқуқи билан белгиланади ҳамда ФК боғловчи формулалари ҳам, яъни алоҳида турдаги шартномалар учун белгиланган аниқ диспозитив коллизия боғловчилар рўйхати (15та боғловчига) ушбу ҳуқуқ билан аниқлаштирилади. Шарҳланаётган модданинг 1-қисмида, умумий қоида чегараларида, санаб ўтилган шартномаларда мазкур шартнома учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган қўлланувчи ҳуқуқни танлаш тўғрисида келишув бўлмаган тақдирда айнан қайси мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланиши кўрсатилган. 1) олди-сотди шартномасида — сотувчи. Олди-сотди шартномаси бўйича бир тараф (сотувчи) товарни бошқа тараф (сотиб олувчи)га мулк қилиб топшириш мажбуриятини, сотиб олувчи эса бу товарни қабул қилиш ва унинг учун белгиланган пул суммаси (баҳоси)ни тўлаш мажбуриятини олади (386, 388–389-м.). Шу билан бирга, олди-сотди шартномасининг барча кўринишларидаги сотувчи назарда тутилади, чунончи: етказиб бериш шартномасида (ФК 437–456-м.), чакана олди-сотди шартномасида (ФК 425–436-м.) ва б.; 2) ҳадя шартномасида — ҳадя қилувчи. Ҳадя шартномасига мувофиқ бир тараф (ҳадя қилувчи) бошқа тараф (ҳадя олувчи)га ашёни текинга мулк қилиб беради ёки бериш мажбуриятини олади ёхуд унга ўзига ёки учинчи шахсга нисбатан мулк ҳуқуқи (талаби)ни беради ё бериш мажбуриятини олади, ёхуд уни ўзи ёки учинчи шахс олдидаги мулкый мажбуриятдан озод қилади ёнки озод қилиш мажбуриятини олади (ФКнинг 502-м.). 3) ижара (мулк ижараси) шартномасида — ижарага берувчи. Мулк ижараси шартномаси бўйича ижарага берувчи ижарага олувчига ҳақ эвазига мол-мулкни вақтинча эгалик қилиш ва фойдаланиш ёки фойдаланиш учун топшириш мажбуриятини олади (ФКнинг 535, 538, 587-м.). Лизинг шартномаси бўйича лизинг берувчи (ижарага берувчи) бир тараф лизинг олувчи (ижарага олувчи) иккинчи тарафнинг топширигига

биноан сотувчи учинчи тараф билан ундан лизинг олувчи учун мол-мулк сотиб олиш ҳақида келишиш мажбуриятини олади, лизинг олувчи эса бунинг учун лизинг берувчига лизинг тўловларини тўлаш мажбуриятини олади (ФКнинг 587–592-м.); 4) мол-мулкдан текин фойдаланиш шартномасида — ссуда берувчи. Текин фойдаланиш (ссуда) шартномаси бўйича бир тараф (ссуда берувчи) иккинчи тарафга (ссуда олувчига) ашёни вақтинча текин фойдаланиш учун бериш мажбуриятини олади ёки беради, иккинчи тараф эса бу ашёни қандай олган бўлса, нормал ейилишни ҳисобга олиб худди шундай ҳолатда ёки шартномада назарда тутилган ҳолатда қайтариб бериш мажбуриятини олади (ФКнинг 617, 618-м.); 5) пудрат шартномасида — пудратчи. Пудрат шартномаси бўйича бир тараф (пудратчи) иккинчи тараф (буюртмачи)нинг топшириғига биноан маълум бир ишни бажариш ва унинг натижасини буюртмачига белгиланган муддатда топшириш мажбуриятини олади, буюртмачи эса иш натижасини қабул қилиб олиш ва бунинг учун ҳақ тўлаш мажбуриятини олади. Агар қонун ҳужжатларида ёхуд тарафлар келишувида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, ишни бажариш учун пудратчи таваккал қилади (ФКнинг 631, 634, 666–685-м., 1190-м.нинг 2-қ. — қурилиш пудрат шартномаси); 6) йўловчи, багаж ва юк ташиш шартномасида — ташувчи. Юк ташиш шартномаси бўйича юк ташувчи юк жўнатувчи томонидан ўзига ишониб топширилган юкни белгиланган манзилга етказиб бериш ва уни олишга ваколат берилган шахсга (олувчига) топшириш (ёки йўловчи ҳамда унинг багажини белгиланган манзилга элтиб бериш), юк жўнатувчи эса юкни ташиб берганлик учун белгиланган ҳақни тўлаш мажбуриятини олади (ФКнинг 709–715, 718-м.); 7) транспорт экспедицияси шартномасида — экспедитор. Транспорт экспедицияси шартномаси бўйича экспедитор ҳақ эвазига ва мижоз (юк жўнатувчи ёки юк олувчи) ҳисобидан экспедиция шартномасида белгиланган юк ташиш билан боғлиқ хизматларни бажариш ёки бажаришни ташкил этиш мажбуриятини олади (726–731-м.); 8) қарз шартномасида (кредит шартномасида) — кредитор. Шу билан бирга, бир қатор ҳолатларга эътибор қаратиш лозим: қарз шартномаси бўйича бир тараф (қарз берувчи) иккинчи тарафга (қарз олувчига) пул ёки турга хос аломатлари билан белгиланган бошқа ашёларни мулк қилиб беради, қарз олувчи эса қарз берувчига бир йўла ёки бўлиб-бўлиб, ўшанча суммадаги пулни ёки қарзга олинган ашёларнинг хили, сифати

ва миқдорига баравар ашёларни (қарз суммасини) қайтариб бериш мажбуриятини олади (ФКнинг 732-м.). Шарҳланаётган модданинг 2-қисмида, сўз нафақат қарз шартномаси ҳақида, балки унинг турлари — кредит шартномалари ҳақида ҳам боради (ФКнинг 744–748-м.); 9) топшириқ шартномасида — ишончли вакил. топшириқ шартномаси бўйича бир тараф (вакил) иккинчи тараф (топшириқ берувчи)нинг номидан ва унинг ҳисобидан муайян юридик ҳаракатларни содир этиш мажбуриятини олади. Вакил тузган битим бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлар бевосита топшириқ берувчида вужудга келади (ФКнинг 817–819-м.); 10) воситачилик шартномасида — воситачи. Воситачилик шартномаси бўйича бир тараф (воситачи) иккинчи тарафнинг (комитент) топшириғи бўйича ўз номидан, бироқ комитент ҳисобидан бир ёки бир неча битимни ҳақ эвазига тузиш мажбуриятини олади (ФКнинг 832, 835-м.); 11) омонат сақлаш шартномасида — сақловчи. Омонат сақлаш шартномаси бўйича бир тараф (омонат сақловчи) унга иккинчи тараф (юк топширувчи) берган ашёни сақлаш ва бу ашёни тўла ҳолида қайтариш мажбуриятини олади (ФКнинг 875, 894–899, 901-м.); 12) суғурта шартномасида — суғурталовчи. Тижорат ташкилотлари ҳисобланган ва тегишли турдаги суғуртани амалга оширишга лицензияси бўлган юридик шахслар, агар қонунларда бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, суғурталовчилар сифатида суғурта шартномаларини тузиши мумкин (ФКнинг 925-м.); 13) кафиллик шартномасида — кафил. Кафиллик шартномаси бўйича кафил бошқа шахс ўз мажбуриятини тўла ёки қисман бажариши учун унинг кредитори олдида жавоб беришни ўз зиммасига олади (ФКнинг 292, 295-м.); 14) гаров тўғрисидаги шартномада — гаровга қўювчи. Бир шахснинг бошқа шахсга мол-мулкни ёки унга бўлган ҳуқуқни мажбуриятларни таъминлаш учун бериши гаров ҳисобланади (ФКнинг 264, 266-м.). 15) лицензия шартномасида — лицензиар. Лицензия шартномасида лицензиар деганда — лицензия шартномасининг иккинчи тарафига (лицензиатга) муносиб ҳақ эвазига лицензиарга тегишли бўлган мутлақ ҳуқуқ ёки мутлақ ҳуқуқлар мажмуасидан фойдаланиш имкониятини берадиган тарафи тушунилади.

2. Аниқ боғловчилар шартномаларнинг яна уч тури бўйича белги-ланган (шарҳланаётган модданинг 2-қисми). Ушбу бандда санаб ўтилган шартномаларнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда, улар

учун тегишли шартномавий муносабатлар учун ҳуқуқни белгилашнинг махсус усуллари назарда тутилади.

Предмети кўчмас мулк бўлган шартномага нисбатан қўлланувчи ҳуқуқни белгилашда конунчиқарувчи стандарт схемани қўллайдди, яъни *lex rei sitae* презумпцияси ёрдамида, бошқа шу каби шароитларда, кўчмас мукка нисбатан шартнома билан энг яқин боғланган бўлиб, у жойлашган мамлакат ҳуқуқи ҳисобланади. Ушбу қоидани аниқлаштираемиз. Шартнома предмети ер майдонлари, ер ости бойликлари, бинолар, иншоотлар, кўп йиллик дов-дарахтлар ва ер билан мустахам боғлиқ бошқа мулк, яъни уларнинг вазифасига номутаносиб шикастсиз кўчирилишининг иложи бўлмаган объектлар бўлган ва кўчмас мулк объекти Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жойлашган бўлган ҳолларда, *lex rei sitae* презумпцияси мутлак ҳуқуқий қоидага айланади. Шу тариқа, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги кўчмас мулкка нисбатан шартномалар императив равишда Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқига бўйсунди. Агарда Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида бўлган кўчмас мулкка нисбатан шартномага қўлланувчи ҳуқуқни аниқлаш талаб этилса, шарҳланаётган модданинг умумий қоидасига амал қилиш лозим.

Бошқа шу каби шартномаларга курилиш пудрати шартномаси киради. Ушбу шартномага нисбатан, тегишли шартномада назарда тутилган натижалар асосан вужудга келтириладиган мамлакат ҳуқуқи қўлланади.

Ҳуқуқни белгилашга бўлган махсус ёндашув кимошди савдосида, танлов бўйича ёки биржада тузилган шартномага нисбатан назарда тутилган. Фикримизча, бундай мамлакат бўлиб кимошди савдоси, танлов ўтказилган ёки биржа жойлашган мамлакат ҳуқуқи ҳисобланади.

3. 1190-модданинг 3-қисми турли шартномалар элементида эга бўлган шартномага нисбатан қўлланувчи ҳуқуқни белгилашга бағишланган. Масалан, контрактда маълум асбоб-ускуна билан таъминлаш билан бир қаторда уни монтаж қилиш, техник хизмат кўрсатиш, маълум технологиядан фойдаланиш учун рухсатнома бериш назарда тутилиши мумкин, яъни олди-сотди, пудрат шартномаларининг, ҳамда лицензия шартномасининг элементлари ҳам бирикиши мумкин. Янада мураккаб бирикмаларнинг ҳам эҳтимоли бор. ФКда бундай шартномаларни тартибга солишга 354-модданинг 4-қисми бағишланган (аралаш шартнома). Мазкур шартномаларни Халқаро хусусий ҳуқуқда коллизия тартибга солиш муаммоси ҳам ўзига хос хусусиятга

эга. Шархланаётган модданинг 5-банди айнан ана шу ўзига хос хусусиятни акс эттиради. Унда мавжуд бўлган қоида бизнинг қонунчилик учун янги бўлиб ҳисобланади. Аралаш шартномага киритилган шартноманинг ҳар бир турига нисбатан алоҳида коллизия саволни қўйиш шунга олиб келиши мумкинки, мантқан ягона битим турли ҳуқуқ тартиботлар билан тартибга солинади. Бундай ёндашув турли моддий ҳуқуқ миллий нормаларининг эҳтимолий мос келмаслиги туфайли, аҳамиятли мураккабликлар ва уларнинг бир вақтнинг ўзидаги мувофиқлаштирилган қўлланилишининг қийинчиликларига олиб келиши мумкин. Бундай ҳолатнинг мақсадга мувофиқ эмаслиги доктринада тасдиқланади ва тажрибада исботланади. Кўрсатилган салбий оқибатлардан қочиш мақсадида шархланаётган модданинг 3-қисми, шартномага нисбатан қўлланувчи ҳуқуқни белгилашда уни бир бутун сифатида кўриб чиқади. Шартнома энг узвий боғлиқ бўлган мамлакат ҳуқуқига нисбатан умумий коллизия боғловчи ўзининг таъсирини сақлаб қолади. Ўзига хослик ушбу боғлиқлик қандай белгиланишидан иборат. Шартномада турли шартномалар элементларининг мавжудлиги эътиборсиз қолмаслиги лозим. Шу билан бирга, қўлланувчи ҳуқуқни белгилашда — иложи борича битта ҳуқуқ тартиботнинг моддий-ҳуқуқий нормалари, императив коллизия нормалари билан уни тартибга солиш мақсадида, ушбу элементларни бутун шартномада уларнинг мавжудлигини инобатга олган ҳолда бирликда кўриб чиқиш суднинг вазифасидир.

Шархланаётган модда 3-қисмининг умумий қоидаси шартнома шартларини инобатга олган ҳолда қўланади. Масалан, ФК 1189-моддасининг 2-қисми контрагентлар томонидан нафақат бутун шартномага нисбатан, балки унинг алоҳида қисмлари учун ҳам ҳуқуқни танлаш имконидан келиб чиқади. Аввалги ҳолат каби, тарафлар томонидан турли шартномалар элементига эга бўлган шартноманинг алоҳида қисмларига нисбатан ҳуқуқни танлаш имконияти инобатга олиниши лозим. Шу билан бирга, бу шартноманинг бошқа қисмларига нисбатан қўлланувчи ҳуқуқни белгилаш, албатта автоматик равишда уни турли ҳуқуқ тартиботлар билан тартибга солинишига олиб келишини билдирмайди, гарчи бундай вариант инкор этилмасда. Охир оқибат, кўриб чиқилаётган шартнома мазмуни ёки иш ҳолатлари мажмуи учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган шартлар моҳиятининг тахлили, мустақил ва умуман олганда бир биридан ажраладиган элементларга нисбатан шу қадар турли хил элементлардан иборат эканлигини намойён

этиши мумкинки, ушбу ҳолатда уларга нисбатан турли ҳуқуқ тартиботларни қўллаш ўринлидир. Аммо, шарҳланаётган модданинг 1- ва 2- қисмларига кўра, бошқа тўхтамга келиниши мумкинлиги эҳтимолдан холи эмас. Қатъий коллизия норма эмас, балки презумпцияга амал қилган ҳолда, суд, кўриб чиқилаётган мазмун учун хал қилувчи аҳамиятга эга бўлган шартлардан келиб чиқиб, шарҳланаётган модданинг 3-қисмида назарда тутилган узвий боғлиқлик мезонини қўллашни рад этиш билан бир қаторда, ушбу мезонга риоя этган ҳолда шартнома учун хал қилувчи аҳамиятга эга бўлган вазифани бажарувчи тарафни белгилаши ҳам мумкин.

4. Шарҳланаётган моддада «энг узвий боғлиқлик» тамойили, ҳуқуқни танлаш тўғрисидаги тарафлар келишуви бўлмаган шартномавий муносабатларга нисбатан деталлаштирилади. Классик коллизия нормаларни қўллашнинг қониқарсиз натижаларига нисбатан реакция сифатида ХХ асрнинг иккинчи ярмида кенг тус олган «энг узвий боғлиқлик» тамойилини ҳозирги вақтда юридик адабиётда кўпинча эгилувчан коллизия тамойил деб аташади. *Lex loci actus*, *lex loci delicti*, *lex fori* ва бошқа — оддий коллизия нормаларни қўллашга қараганда шартнома энг узвий боғлиқ бўлган мамлакатни топиш мураккаб вазифадир. Ушбу ҳолатда аниқ ҳуқуқий тизимга аниқ кўрсатма мавжуд эмас — у аниқ низони кўриб чиқишда суд ёки арбитраж томонидан белгиланган бўлиши лозим. Бунинг учун суд, таҳлил натижаси А ё В ёки С мамлакатининг ҳуқуқини қўллаш тўғрисидаги ҳулосага олиб келиши мумкин бўлган ниҳоятда турли вазиятларни инобатга олади. Топишнинг ушбу жараёни, ва энг муҳими, қўлланувчи ҳуқуқни топиш натижаси оддий коллизия норма таъсиридан ниҳоятда фарқлидир. В.П.Звековнинг таъкидлашича, «муносабат энг узвий боғлиқ бўлган мамлакат ҳуқуқига ҳавола этувчи «эгилувчан» коллизия норманинг аҳамияти «оддий» коллизия қоида чегараларидан ўтди». Унинг таъкидлашича, кўпчилик мамлакатларда бугунги кунда ушбу қоидага «асосий коллизия асослардан бири «мақоми» берилган».⁶

Европа мамлакатларида «узвий боғлиқлик» тамойилини қўллаш масалалари профессорлар М.Джульяно ва П.Лагардлар томонидан тайёрланган 1980 й. Рим конвенцияси тўғрисидаги Хисоботда батафсил ёритиб

---

6 Звеков В. П. Международное частное право: Курс лекций. М., 1999. С.124.

берилган (Journal officiel des Communautés européennes. 1980. 31 oct. P. 1–47). Ҳисоботда Societe Jansen c. Societe Heurtey тарафларнинг тегишли келишуви бўлмаган тақдирда ҳуқуқни танлаш борасидаги иши бўйича 1955 й. Париж суди қароридан қитата келтирилади. Қарорда қўлланувчи ҳуқуқ бошқалар орасидан шартнома энг узвий боғлиқ бўлган мамлакат ҳуқуқини инобатга олган ҳолда белгиланиши кўрсатилган. 1950 йилларда Бенилюкс давлатлари, кучга кирмаганлигига қарамай ушбу давлатлар қонунчилиги ва амалиётига жиддий таъсир кўрсатган халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги Бирхиллаштирилган қонуннинг лойихасини ишлаб чиқишди. Ушбу лойиханинг 13-моддасида, қўлланувчи ҳуқуқ тўғрисида тарафларнинг келишувининг мавжуд эмаслигида шартнома у энг узвий боғлиқ бўлган мамлакат ҳуқуқи билан тартибга солиниши белгиланган (Шу ернинг ўзида Р. 19).

«Узвий боғлиқлик» тамойили биринчи галда ўзининг мужмаллиги, ноаниқлиги ва суд ёки арбитраж қайси ҳуқуқни аниқ ҳуқуқий муносабат билан «энг узвий боғлиқ» деб топишини олдиндан билиб бўлмаслиги билан боғлиқ ҳолда танқидий мулоҳазаларга сабаб бўлган ва сабаб бўлмоқда. Аммо тажриба ушбу «мужмал ва ноаниқ» тамойилдан муваффақиятли фойдаланилишини ва унинг қўлланилиш доираси доимий равишда кенгайтилиши кўрсатди. Ўзининг эгиловчанлиги туфайли мазкур тамойил аниқ муносабатларга қўлланувчи ҳуқуқ тўғрисидаги саволга энг адекват жавобни топиш имконини беради. Шартномавий муносабатларни тартибга солиш учун вужудга келган бўлиб, ҳозирги вақтда мазкур тамойил деликт ва оилавий муносабатларда шахснинг шахсий қонунини белгилашда ва бир қатор бошқа ҳолатларда қўлланади, бу эса унинг универсаллигидан далолат беради (О.Н.Садиқов ва б.).

1191-модда. Чет эл иштирокидаги юридик шахсни тузиш тўғрисидаги шартномага нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ

Чет эл иштирокидаги юридик шахсни тузиш тўғрисидаги шартномага нисбатан юридик шахс таъсис этилган мамлакат ҳуқуқи қўлланилади.

1. Шарҳланаётган модда, предмети чет эл иштирокидаги юридик шахсни тузиш тўғрисидаги шартномага нисбатан қўлланувчи ҳуқуқни

белгилаш бўлган коллизион нормани белгилайди. Ўзининг ҳуқуқий кучига кўра, шарҳланаётган модда императивдир. Чет эл иштирокидаги юридик шахсни тузиш тўғрисидаги шартномага нисбатан қўлланувчи ҳуқуқ тарафларнинг келишуви билан белгилана олмайди. Чет эл иштирокидаги юридик шахсни тузиш тўғрисидаги шартномалар билан боғлиқ низоларни кўриб чиқишда судлар, шарҳланаётган модданинг императив нормасига амал қиладилар.

2. Шарҳланаётган модда чет эл иштирокидаги ҳар қандай ташкилотларни тузиш тўғрисидаги шартномаларни ўз ичига олади. Субъектив таркибда чет эл элементи мавжудлигини формал тарзда белгилаш лозим: таъсисчиларнинг (иштирокчиларнинг) давлатга тегишлилиги, юридик шахснинг давлатга тегишлилигига қараганда бошқа бўлиши керак. Шу билан бирга, юридик шахснинг ташкилий-ҳуқуқий шакли, тузиш мақсадлари, фаолият предмети, таъсис этиш жойи ва бошқа хусусиятлари аҳамиятга эга эмас.

Шарҳланаётган модда, миллий ҳуқуқ нормаси бўлганлиги туфайли, унда мавжуд бўлган юридик тушунчаларни шарҳлаш Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқига асосланиши керак. Хусусан, юридик шахсни ташкил этиш тўғрисидаги шартнома таъсисчилар томонидан тузилган, юридик шахсни тузиш бўйича биргаликдаги фаолият тартибини, таъсисчиларнинг ўз мол-мулкани топшириш шартлари, таъсисчиларнинг унинг фаолиятида иштирок этиши, таъсисчилар ўртасида фойда ва зараларни тақсимлаш, юридик шахс фаолиятини бошқариш, таъсисчиларнинг (иштирокчиларнинг) унинг таркибидан чиқиш тартиби ва шартларини белгиловчи шартнома бўлиб ҳисобланади. Корпоратив ҳуқуқий муносабатларнинг ўзига хос хусусиятларига кўра, масъулияти чекланган жамиятлар, қўшимча масъулиятли жамиятларга нисбатан юридик шахсларни тузиш тўғрисидаги шартномалар ФКнинг 43-моддаси мазмунида таъсис ҳужжати мақомига эга бўлади ва таъсис шартномаси деб номланади. Бошқа ташкилий-ҳуқуқий шакллар — акционерлик жамиятлари, ишлаб чиқариш ва истеъмол кооперативлари, фондлар, жамоа ташкилотлари, нодавлат нотижорат ташкилотларга нисбатан — юридик шахсни тузиш тўғрисидаги шартнома юридик шахснинг таъсис ҳужжати бўлиб ҳисобланмайди. юридик шахсни тузиш тўғрисидаги шартнома таъсис ҳужжати ёки йўқлигидан қатъи назар юридик шахсни тузиш тўғрисидаги шартнома мажбурият

ва корпоратив ҳуқуқи масалаларини тартибга солишига қарамай, устав юридик шахсни тузиш тўғрисидаги шартнома тушунчасига кирмайди. Устав локал норматив акт характерига эга, юридик шахснинг ҳуқуқий ҳолатини тартибга солади ва оқибатда, шартноманинг эмас, компаниянинг мақомига бўйсунди. ФКда юридик шахснинг ҳуқуқий мақомига нисбатан (ФКнинг 1175-м.) ва юридик шахсни тузиш тўғрисидаги шартномага нисбатан (шарҳланаётган моддага қ.) ваколатли ҳуқуқни топиш учун мустақил коллизион нормалар белгиланган. Аммо, шарҳланаётган модданинг императив характерига кўра, ҳамда устав ва юридик шахсни тузиш тўғрисидаги шартнома учун ФК 1175-моддаси талабларини инобатга олган ҳолда, юридик шахснинг шахсий қонуни ваколатли бўлиб ҳисобланади, бу эса тўлиқ таъсис ҳужжатларига нисбатан ва қисман таъсис шартномасига нисбатан коллизион боғловчининг бўлиниши эҳтимолини инкор этади.

Таъкидлаб ўтамизки, юридик шахснинг шахсий қонуни асосида нафақат унинг ҳуқуқий ҳолати, балки юридик шахсни тузиш тўғрисидаги шартноманинг изохи амалга оширилади, шартнома бўйича таъсисчиларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, шартномани бажариш, уни бажармаслик ва етарли даражада бажармаслик оқибатлари, шартномани бекор қилиш, уни ҳақиқий эмас деб топиш оқибатлари ва мажбурият қонунининг бошқа масалалари белгиланади (ФКнинг 1192-м.), бу ҳақда юридик шахс ҳуқуқий мақоми ҳамда уни тузиш тўғрисидаги шартноманинг мустахкам алоқаси далолат беради.

Шарҳланаётган модда коллизион нормасининг боғловчиси мазкур ҳуқуқий муносабат табиатига энг хос бўлган ҳуқуқни топиш концепциясига мосдир.

Шарҳланаётган модда коллизион нормасининг боғловчиси: «Чет эл иштирокидаги юридик шахсни тузиш тўғрисидаги шартномага нисбатан юридик шахс таъсис этилган мамлакат ҳуқуқи қўлланилади» — субъект (чет эл иштирокидаги юридик шахс), объект (субъектни тузиш тўғрисидаги шартнома), юридик факт (ташқилот), ҳамда таъсисчиларнинг хохишини инобатга олган ҳолда — тегишли муносабатларнинг уларга нисбатан қўлланидиган мамлакат ҳуқуқи билан юридик ва фактик боғлиқлигини инобатга олган ҳолда танланган. Таъсисчиларнинг хохиши юридик шахсни таъсис этиш жойи тўғрисидаги масалани хал қилишда аҳамиятга эга,

хусусан, юридик шахсни тузиш пайтигача ёки «оқсоқ» муносабатларда. Масалан, АҚШ қонунларига мувофиқ таъсис этилган ва АҚШда рўйхатга олинган, аммо Италияда фактик фаолият юритаётган акционерлик жамияти АҚШ юридик шахси деб тан олинishi билан бир қаторда, Италия юридик шахси деб ҳам тан олинishi мумкин.

Замонавий халқаро хусусий ҳуқуқ учун юридик шахснинг «икки миллатлилиги» ҳодисаси ҳам хос бўлди. Масалан, бир мамлакат қонунлари асосида тузилган юридик шахс, ҳар қандай пайт чет эл ҳуқуқига бўйсунish хошишини билдириш ҳуқуқига эга, бу эса тугатиш ва қайта таъсис этишга олиб келмайди. Бундай имкониятни чет мамлакатларнинг халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги қонунлари беради, масалан, Лихтенштейн (678-м.) ва Швейцария (161-м.) ҳуқуқи.

Юридик шахс томонидан иккинчи «миллатни» қўлга киритиш, ҳамда Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ таъсис этилган юридик шахс бошқарув органларининг жойлашган жойини Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарига кўчиришнинг ҳуқуқий оқибатлари қонунчилик билан тартибга солинмаган.

Шарҳланаётган модданинг коллизия нормаси иккитомонлама эканлигини инобатга олиб, юқорида қайд этилган ҳолатда юридик шахсни тузиш тўғрисидаги шартномага Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи қўлланилиши билан бир қаторда, агар у давлат реестрига киритилган бўлса, юридик шахс янги жойлашган мамлакат ҳуқуқи ҳам қўлланилиши мумкин.

1192-модда. Қўлланиладиган ҳуқуқнинг амал қилиш доираси

Ушбу параграфнинг қоидаларидан келиб чиқиб шартномага нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ:

шартноманинг талқинини;

тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини;

шартноманинг ижросини;

шартномани умуман ёки тегишли даражада ижро этмаслик оқибатларини;

шартноманинг тўхтатилишини;

шартноманинг ўз-ўзидан ҳақиқий эмаслиги ёки ҳақиқий эмас деб топилиши оқибатларини;

шартнома муносабати билан талабларнинг бахридан ўтиш ва қарзни ўтказишни қамраб олади.

Ижро этиш усуллари ва тартибига, шунингдек тегишли даражада ижро этилмаган тақдирда кўрилиши лозим бўлган чоралар борасида қўлланилаётган ҳуқуқдан ташқари ижро амалга оширилаётган мамлакатнинг ҳуқуқи ҳам эътиборга олинади.

1. Биринчи марта, унга кирган масалаларнинг қўлланувчи тахминий рўйхатини ҳисоблаш йўли билан қўлланувчи ҳуқуқ амал қилиш доирасини белгиловчи махсус модда МДХ давлатлари учун Модел ФКга (1227-м.) киритилган эди. Хорижий мамлакатларнинг Халқаро хусусий ҳуқуқ бўйича қонунчилиги, қўлланувчи ҳуқуқнинг амал қилиш доираси тўғрисидаги моддани ҳар доим ҳам киритмайди. Бундай моддалар Венгрия (30-п. (1)), Руминия (80-м.), Туниснинг (64-м.) халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги қонунчилигида мавжуд бўлиб, Австрия, Швейцариянинг халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги машҳур қонунларида мавжуд эмас.

Қўлланувчи ҳуқуқнинг амал қилиш доираси тўғрисидаги моддалар 1980 й. Рим конвенцияси, 1986 й. товарларнинг халқаро олди-сотдиси шартномаларига нисбатан қўлланувчи ҳуқуқ тўғрисидаги Гаага конвенцияси, 1994 й. халқаро контрактларга нисбатан қўлланувчи ҳуқуқ тўғрисидаги Америкааро конвенцияда мавжуд.

Миллий қонунчилик каби, халқаро конвенцияларда ҳам мавжуд бўлган барча моддалар учун умумий бўлиб, уларда мажбурият қонуни амал қилиш доирасига қирувчи масалаларнинг тугал эмас балки, аксарияти мос келадиган тахминий рўйхати борлиги ҳисобланади.

2. Шарҳланаётган модданинг матнидан келиб чиқилишича, у шартномага нисбатан қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқнинг амал қилиш доирасини тарафлар томонидан ҳуқуқни танланишига кўра белгилайди (ФКнинг 1189-м.), унинг мавжуд эмаслигида эса — шартнома энг узвий боғлиқ бўлган мамлакат ҳуқуқини қўллашни назарда тутувчи ФКнинг 1190-моддаси қоидаларига кўра, ҳамда чет эл иштирокидаги юридик шахс тузиш тўғрисидаги шартномага нисбатан (ФКнинг 1175-м.).

3. Шарҳланаётган модда шартномага нисбатан қўлланувчи ҳуқуқ тарғиб қилинадиган масалалар рўйхатидан иборат бўлиб, ушбу рўйхат тугал эмас, балки тахминий ва нотўлиқдир. Рўйхат хорижий мамлакатлар қонунчилигининг шу каби моддаларида мавжуд бўлган масалаларнинг энг

камини ташкил этади ва энг қисқа бўлиб ҳисобланади. Шарҳланаётган модда рўйхатида мавжуд бўлган шартноманинг талқинида — шартноманинг юридик табиати каби, унда мавжуд бўлган шартларнинг талқини ҳам назарда тутилади; шартнома тарафларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари ва шартноманинг ижроси тўғрисидаги масалалар, яъни мажбурият қонуни ҳаракатининг энг турфа хил масалалар мажмуига тадбиқ қилиниши, масалан, мажбуриятларнинг ижро этиш жойи ва муддатини белгилаш, алоҳида қисмлар бўйича ижро этиш имкони; бир неча кредитор ёки бир неча қарздорлар иштирок этаётган мажбуриятларни ижро этиш ҳамда мажбурият ҳуқуқининг умумий қисмига тааллуқли бошқа масалаларни тартибга солиниши билан бир қаторда, аниқ шартномалар бўйича тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини тартибга солинишига. Рўйхатга шартномани умуман ёки тегишли даражада ижро этмаслик оқибатларини киритилиши, мажбурият қонунига жавобгарликнинг барча масалалари мажмуини (зарарларни қоплаши лозим бўлган, жавобгарлик асослари, жавобгарликдан озод этувчи ҳолатлар, зарар ва жарималарнинг ўзаро алоқаси ва б.), ҳамда жавобгарлик шакли бўлмаган оқибатларни ҳам бўйсундиради.

Тугал бўлмаган рўйхатга кўра, мажбурият қонунининг таъсири ҳисобга ўтказиш мажбуриятни ижро этиш билан тугатиш билан бир қаторда, тугатишнинг ҳисобга ўтказиш, новация, мажбуриятни ижро этиб бўлмаслиги туфайли тугатиш каби турларини қамраб олувчи шартноманинг тугатилишига тадбиқ қилинади. Таъкидлаш жоизки, доктринада мажбурият қонунига мажбуриятларни тугатиш усуллари тўғрисидаги масалани бўйсундириш билан боғлиқ ҳолда асосий эътибор, агар қарши талаб умумий мажбурият қонунига эга бўлмаса, қарши талабларни ҳисобга олиш йўли билан мажбуриятни узганда вужудга келадиган муаммога қаратилган. Ушбу масала бўйича халқаро амалиётда мавжуд бўлган турли ёндашувларни таъкидлаган ҳолда, масалан: суд қонунини қўллаш, асосий мажбурият қонунини қўллаш, Л. А. Лунц, умуман олганда қарши талабларни ҳисоблаш, ҳисоблаш даъво қилинган шахс каби, ҳисоблашга даъво қилинган шахснинг ҳам, иккала қарши талабларнинг тегишли қонун нормалари йўл қўядиган даражада мумкин, деган фикрга келган.

Тугал бўлмаган рўйхат шартноманинг ҳақиқий эмаслиги оқибатлари тўғрисидаги савол билан яқунланади. Аммо, ФҚда шартноманинг ҳақиқий

эмаслиги асосларига нисбатан қўлланувчи ҳуқуқни белгиловчи норма мавжуд эмас. Шаклий ҳақиқийлик тўғрисидаги масала ФКнинг «Битим шакли» деб номланувчи 1181-моддасига асосан, белгиланган мамлакат ҳуқуқига кўра хал қилиниши аниқдир. Аммо, энг кўп қийинчиликлар шартноманинг моддий ҳақиқийлигининг коллизия масалаларини хал қилиш билан боғлиқ. Хорижий мамлакатлар қонунчилигида мавжуд бўлган шартномага қўлланувчи ҳуқуқнинг амал қилиш доираси тўғрисидаги моддаларда, мажбурият қонунига «моддий ва шаклий нуқтаи назаридан» (Венгрия) ҳақиқийлик, «шартноманинг ҳақиқий эмаслиги шартлари ва бундай ҳақиқий эмаслик оқибатлари» (Руминия, Тунис) бўйсундирилган.

Халқаро-ҳуқуқий нормалар, масалан, шартномавий мажбуриятлар ҳуқуқи тўғрисидаги Конвенциянинг 10-моддасининг 1-бандида, шартномавий мажбуриятларга нисбатан қўлланувчи ҳуқуқ тўғрисидаги Гаага конвенциясининг 12-моддаси, қўлланувчи ҳуқуқнинг амал қилиш доирасига кирувчи масалаларнинг тахминий рўйхатига фақатгина шартноманинг ҳақиқий эмаслиги оқибатларини киритадилар. Шу билан бирга, иккала конвенцияларнинг матнларида шартноманинг моддий ва шаклий ҳақиқийлигига нисбатан ҳуқуқ тўғрисидаги махсус моддалар мавжуд.

Таъкидлаб ўтамизки, замонавий коллизия тартибга солишга моддий ҳақиқийлик масалаларини, ё уни шартномага нисбатан қўлланувчи ҳуқуқнинг амал қилиш доирасини белгиловчи масалалар рўйхатига киритиш йўли билан (миллий қонунчилик нормаларидаги каби), ёхуд кўрсатилган халқаро конвенциялар қоидаларидаги каби, моддий ҳақиқийликни шартномага нисбатан қўлланувчи ҳуқуққа бўйсундирувчи махсус коллизия норма йўли билан, мажбурият қонунига бўйсундириш ҳосилдир. ФКда шартноманинг моддий ҳақиқийлигига нисбатан қўлланувчи ҳуқуқ тўғрисидаги масала акс этирилмаганлиги туфайли, шарҳланаётган модда мажбурият қонуни ҳажмини тугатмаганлигини инобатга олган ҳолда ушбу масалани тартибга солишда жаҳон тажрибаси эътиборга олиниши мумкин эди.

Шартномага нисбатан қўлланиши лозим бўлган ҳуқуққа кўра, у ҳақиқий эмас деб топилиши керак бўлса, шартномани ҳақиқий деб топишнинг иложи борлиги эҳтимолдан йироқлиги ҳам моддий ҳақиқийлик тўғрисидаги масалага нисбатан мажбурият қонунини қўллаш фойдасига сўзлайди. Аммо, моддий ҳақиқийлик фақатгина мажбурият қонуни билан

чекланиши мумкин эмас. Шартномани ҳақиқий эмас деб топиш ФКнинг 1192-моддасига кўра, шартномага нисбатан бошқа мамлакат ҳуқуқини қўллаш йўли билан камситилмайдиган судлов мамлакатининг императив нормаларига, ёхуд муносабат билан узвий боғлиқ бўлган мамлакат ҳуқуқининг императив нормаларига ҳам асосланган бўлиши мумкин (ФКнинг 1192-м.).

4. Шарҳланаётган модда, фақатгина масалаларнинг тугал бўлмаган рўйхатини белгилаб, шартномага нисбатан қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқ доирасига киритилиши доктрина ва амалиёт билан қўллаб қувватланган айрим масалаларни кўзда тутмайди, масалан, Венгрия қонунчилигининг шу каби нормасида кўзда тутилган шартномани тузиш тўғрисидаги масала. Шартномавий мажбуриятларга нисбатан қўлланувчи ҳуқуқ тўғрисидаги Гаага конвенцияси 12-моддасининг «d» кичик бандида махсус белгиланган товарнинг тасодифий нобуд бўлиш хавфининг ўтиш вақти тўғрисидаги масала алоҳида эътиборга лойиқ. Халқаро хусусий ҳуқуқнинг доктринаси ва амалиётида ушбу масалада, Л. А. Лунц томонидан «мулк ҳуқуқининг ва хатарнинг сотувчидан сотиб олувчига ўтиш пайтларини фарклаш халқаро хусусий ҳуқуқ учун муҳим аҳамият касб этади: бир ҳолатда (таваккалчилик хатарнинг ўтиш пайтига нисбатан) масала мажбурият қонуни бўйича хал қилинади, бошқасида (мулк ҳуқуқини ўтишига нисбатан), қоидага кўра, ўтишга сабаб бўлга ҳолат вужудга келган пайтда ашёнинг жойлашган жойи қонунига мувофиқ», яъни ашёвий ҳуқуқлар статути бўйича, дея берилган изоҳ муҳим ориентир бўлиб ҳисобланади.

5. Мажбурият қонунининг амал қилиш доираси, ФК бошқа нормаларининг тахлили натижасида ҳам кенгайди. Тегишли муносабатлар шартномадан келиб чиққан ҳолатларда, мажбурият қонуни асоссиз бойиш оқибатида келиб чиқадиган мажбуриятларнинг (ФК 1196-м. 2-қ.) даъво муддатини белгилайди (ФКнинг 1183-м.).

6. Шарҳланаётган модда фақатгина мажбурият қонуни тадбиқ қилинадиган масалаларнинг тугал бўлмаган рўйхатини тавсия этишига қарамай, унинг кенгайтирилиши чексиз эмасдир. Шартномага нисбатан қўлланувчи ҳуқуқ доираси шахсий қонун билан белгиланадиган шартнома тарафларининг ҳуқуқ субъектилиги ва ҳуқуққа лаёқатлилигига, ҳамда ашёвий ҳуқуқлар қонуни билан белгиланадиган масалалар, битим шаклига нисбатан талабларга нисбатан тадбиқ қилинмайди.

6-§. ШАРТНОМАДАН ТАШҚАРИ МАЖБУРИЯТЛАР

1193-модда. Бир тарафлама ҳаракатлардан иборат мажбуриятлар

Бир тарафлама ҳаракатлардан (мукофотни ошқора ваъда қилиш, ўзганинг мақсадини кўзлаб топшириқсиз амалга ошириладиган фаолият ва бошқалардан) иборат мажбуриятларга нисбатан ушбу бўлимнинг 4-параграфи қоидалари қўлланади.

ФК шартномадан ташқари мажбуриятларга нисбатан ФК шарҳланаётган параграфининг 1193–1194-моддаларида белгиланган бир неча қоидаларни ажратади. Аввало, бу қонуний бир тарафлама ҳаракатлардан ёки битимлардан иборат мажбуриятлардир. Бундайларга, тузилиши учун қўлланиши лозим бўлган қонунчилик ёки тарафларнинг келишувига кўра, эркнинг ифода этилиши кифоя ва зарур бўлган битимлар киради (фақат бир тарафнинг ҳаракатлари (ФК 102-м. 2-қ.)). Хусусан, уларга мукофотнинг ошқора ваъда қилиниши, оммавий танлов, ўзганинг мақсадини кўзлаб топшириқсиз ҳаракат қилиш ва б. киради.

Юқорида кўрсатилган ҳаракатлардан иборат битимларга нисбатан битим тузиш жойи ҳуқуқи қўлланилади. Битим тузиш жойи эса, Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги асосида белгиланади. ФК 376-моддасининг мазмунидан келиб чиқиб, бундай жой бўлиб, бир тарафлама битим бўйича ўзига мажбурият олган фуқаронинг яшаш жойи ёки юридик шахснинг жойлашган жойи ҳисобланади. Таъкидлаб ўтамизки, шу каби қоидалар қуйидаги чет эл қонунларида назарда тутилган: Германия Гражданлик Тузукларига Кириш қонунининг «Топшириқсиз ишларни олиб бориш» деб номланувчи 39-моддасида (1999 й. тах.): «(1) Ўзга ишни олиб боришдан келиб чиққан қонуний талабларга нисбатан, фаолият амалга ошириладиган мамлакат ҳуқуқи қўлланади. (2) Ўзга мажбуриятни ижро этишдан келиб чиққан талабларга нисбатан кўрсатилган ҳолатни тартибга соладиган мамлакат ҳуқуқи қўлланади»; 1995 й. халқаро хусусий ҳуқуқнинг Италия тизими реформаси тўғрисидаги Қонуннинг «Бир тарафлама ваъдалар» деб номланувчи 58-моддасида: «Бир тарафлама ваъдалар улар ҳудудида берилган мамлакат ҳуқуқи билан тартибга солинади».

1194-модда. Зарар етказилганлиги оқибатида келиб чиқадиган мажбуриятлар

Зарар етказилганлиги оқибатида келиб чиқадиган мажбуриятлар бўйича ҳуқуқ ва мажбуриятлар зарарни ундиришни талаб қилиш учун асос бўлган ҳаракат ёки бошқа ҳолат юз берган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича белгиланади.

Чет элда зарар етказилганлиги оқибатида келиб чиқадиган мажбуриятлар бўйича ҳуқуқ ва бурчлар, агар фуқаролар ёки юридик шахслар айти битта давлатдан бўлсалар, шу давлат ҳуқуқи билан белгиланади.

Агар зарар ўрнини қоплаш тўғрисидаги талаб учун асос бўлган ҳаракат ёки бошқа ҳолат Ўзбекистон Республикасининг қонун ҳужжатлари бўйича ғайриқонуний бўлмаса, чет эл ҳуқуқи қўлланмайди.

1. Шарҳланаётган модда, чет эл элементи билан мураккаблашган зарар етказилганлиги оқибатида келиб чиқадиган мажбуриятларга нисбатан қўлланувчи ҳуқуқни танлаш тўғрисидаги нормалардан иборат. Таъкидлаб ўтамизки, ФКнинг 57-бобида мавжуд бўлган зарарни қоплаш тўғрисидаги умумий қоидалар, фуқаронинг шахсияти ва мулкига, ҳамда юридик шахсининг мулкига нисбатан етказилган зарар тўғрисидаги тушунчалардан иборат. Шу қаторда, ФК 57-бобининг 4-б.да маънавий зарар фуқаронинг шахсиятига етказилган зарарнинг асосий шакли сифатида қайд этилган.

Шарҳланаётган модданинг биринчи қисмида шакллантирилган, чет эл элементи билан мураккаблашган деликт мажбуриятига нисбатан қўлланувчи ҳуқуқни танлаш тўғрисидаги умумий коллизия норма, кенг кўламда маълум бўлган ва кўпдан бери қўлланиб келинаётган *lex loci delicti comissi* — деликт амалга оширилган жой ҳуқуқига ҳавола этиш коллизия асосга мос келади. Мазкур модданинг 1-қисмида мавжуд бўлган норманинг тахлили, қонунчиқарувчи деликт амалга оширилган жой сифатида, биринчи навбатда зарар етказувчи томонидан зарарли ҳаракат амалга оширилган жойни ҳисоблайди, деган фикрга келишга йўл қўяди.

Зарарни ундириш тўғрисидаги талабга асос бўлган ҳаракат ёки бошқа ҳолат жойи деганда, ишнинг аниқ ҳолатларидан келиб чиққан ҳолда, агар зарар зарар кўрган шахсининг шахсиятига етказилган бўлса зарар вужудга келган пайтда зарар кўрган шахсининг турган жойини ёки агар зарар мол-

мулкка етказилган бўлса, зарар етказилган пайтда зарар кўрган шахснинг мол-мулки турган жойни тушуниш лозим. Деликтнинг шунга ўхшаш тушунчасига кўпчилик Европа ва Америка давлатларининг ҳуқуқий доктринаси асосланади.

Шарҳланаётган модданинг қоидалари, нафақат шахсга етказилган мулккий зарарни, балки маънавий зарарни қоплашни тартибга солувчи ҳуқуқни белгилашга ҳам тўла равишда тадбиқ қилинади. Бундан ташқари, мазмунан мазкур норма, нафақат зарар етказувчи томонидан, балки айрим бошқа шахслар томонидан ҳам зарарни қоплаш ҳолатларини қамраб олади, яъни зарар келтириш оқибатида мажбуриятларнинг келиб чиқиши ҳар доим ҳам қарздор томонидан ҳуқуқбузарликни содир этилиши билан боғлиқ бўлмайди. Шу каби эҳтимолий истисно ҳолатлардан бири сифатида, судга, ниҳоятда зарурий ҳолатда етказилган зарарни ундириш бўйича мажбуриятларни зарар етказувчи қайси шахснинг манфаатлари учун ҳаракат қилган бўлса, шу шахсга юклашни йўл қўювчи ФКнинг 988-моддасини келтириш мумкин.

2. Зарар етказилган жой қонунига коллизия боғловчи турли мамлакатларда бир хилда баҳоланмайди. Чунки, зарар етказиш жойи сифатида зарарли ҳаракат содир этилган жойни ҳам, зарар вужудга келган жойни ҳам тушуниш мумкин. Масалан, ГФРнинг суд тажрибаси, зарар кўрган шахсга улар ўртасида танлаш ҳуқуқини берган ҳолда бир вақтнинг ўзида *locus delicti* кўрсатилган изоҳларининг иккисини ҳам қўллайди. Бундан фарқли равишда Австрия қонуни деликт жойининг зарарни келтириб чиқарган ҳаракатнинг содир этилиш жойи сифатидаги баҳоланишига асосланади.

Шарҳланаётган модданинг 1-қисмига кўра, деликт мажбуриятлари *lege loci delicti commissi* — зарарни қоплаш тўғрисидаги талабларга асос бўлган ҳаракат ёки бошқа факт содир бўлган мамлакат қонуни билан тартибга солинади. Халқаро хусусий ҳуқуқ учун фундаментал бўлган ушбу боғловчи формула Ўзбекистон Республикаси фуқаролик ҳуқуқи учун ҳам анъанавийдир. Аммо, деликт содир этилган мамлакат қонунига кўра, тегишли мажбуриятлар маълум шароитларда бошқа ҳуқуқий тизимларга — мажбурият тарафларининг шахсий қонунига, суд қонунига ва б. бўйсунушлари мумкин.

3. Шарҳланаётган модданинг 2-қисми ҳам зарар етказувчи ва зарар кўрган шахснинг манфаатлари бирлиги тамойилидан келиб чиқади. ФК 1194-мод-

даси 1-қисмининг умумий қонидасидан ушбу истисно, зарар кўрган шахс ҳам, зарар етказган шахс ҳам бир мамлакат шахслари бўлган ёки бир мамлакатда яшаш жойига эга бўлган ҳолатлар учун белгиланади. Бундай ҳолатда деликт мажбурияти ушбу мамлакат қонуни таъсирига бўйсунди.

Таъкидлаб ўтиш лозимки, деликт ҳуқуқий муносабати тарафларининг умумий шахсий қонунининг устунлиги кўпчилик хорижий мамлакатлар қонунчилигида назарда тутилган. Масалан, шу каби тартибга солиниш 1825 йилдаги Луизиана штати Фуқаролик кодексининг «Деликт ва квазиделикт мажбуриятлар» деб номланувчи VII Титулида (1991 йилдаги таҳрирда.), Германия Гражданлик Тузукларига Кириш қонунининг 40-моддасида, 1987 йилдаги халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги Швейцария қонунининг «Мажбурият ва зарар етказиш» деб номланувчи 3-бўлимида, 1995 й. халқаро хусусий ҳуқуқ Италия тизимининг реформаси тўғрисидаги Қонуннинг 62-моддасида, 1979 й. Венгрия халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги Низомининг 32–34-п., 1991 й. Квебек Канада провинцияси Фуқаролик кодексининг 3126- ва 3127-моддаларида мавжуд. Моҳиятан ўхшаш норма Европа Кенгашининг 11 июль 2007 й. №864/2007 шартномадан ташқари мажбуриятларга нисбатан қўлланувчи ҳуқуқ тўғрисидаги Регламентида мавжуд.

Деликтдан келиб чиққан мажбуриятлар масалалари Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномаларида акс эттирилган. Масалан, хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ низоларни хал қилиш тартиби тўғрисидаги Келишувнинг (Киев, 1992 йил 20 март) 4-моддасида қуйидагилар белгиланган: «4-м. 1. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги иштирокчи-давлатларининг ваколатли суди, мазкур келишувнинг 1-моддасида эслатиб ўтилган низоларни, агар мазкур МДҲ иштирокчи-давлатининг ҳудудида: г) зарарни қоплаш тўғрисидаги талабга асос бўлган ҳаракат ёки бошқа ҳолат содир бўлган бўлса кўриб чиқишга ҳақли».

Шу каби қонидалар Ўзбекистон Республикасининг бошқа халқаро шартномасида ҳам назарда тутилган — фуқаролик, оилавий ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам ва ҳуқуқий муносабатлар тўғрисидаги Конвенцияда (Минск, 1993 йил 22 январь). 42-моддада зарарни қоплаш тўғрисидаги қуйидаги нормалар назарда тутилган:

«1. Шартномадан ва қонуний ҳаракатлардан келиб чиққан мажбуриятлардан ташқари, зарарни қоплаш тўғрисидаги мажбуриятлар, зарарни қоплаш тўғрисидаги талабга асос бўлган ҳаракат ёки бошқа

ҳолат ҳудудида содир бўлган Аҳдлашувчи Томоннинг қонунчилигига кўра белгиланади.

2. Агар зарар етказган шахс ва зарар кўрган шахс бир Аҳдлашувчи Томон фуқаролари бўлсалар, ушбу Аҳдлашувчи Томоннинг қонунчилиги қўлланади.

3. Мазкур модданинг 1 ва 2-бандларида эслатиб ўтилган ишлар бўйича, зарарни қоплаш тўғрисидаги талабга асос бўлган ҳаракат ёки бошқа ҳолат ҳудудида содир бўлган Аҳдлашувчи Томоннинг суди ваколатлидир. Зарар кўрган шахс, зарар келтирган шахс ҳудудида яшаш жойига эга бўлган Аҳдлашувчи Томоннинг судига ҳам даъво қилиши мумкин».

Шарҳланаётган банд қоидаларини тўғридан-тўғри шарҳлаш, шарҳланаётган модданинг мақсадлари учун чет эл юридик шахсларининг алоҳида қисмлари юридик шахсларга тенглаштирилади, деган хулосага келишга асос бўлмайди. Фикримизча, зарар келтиришга сабаб бўлган ҳаракатлар ёки бошқа ҳолатлар бундай алоҳида қисмнинг фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлса, ҳуқуқ қўлловчи орган қўлланувчи ҳуқуқни танлаш мақсадларида ушбу ҳолатни инобатга олиши лозим.

4. Ўзбекистон Республикасининг Фуқаролик кодекси, агар зарарни қоплаш тўғрисидаги талабга асос бўлиб хизмат қилган ҳаракат ёки бошқа ҳолат Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига кўра, ҳуқуққа хилоф бўлмаса, чет эл қонунини қўллашга йўл қўймайди.

Бундай қоида Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида ҳам мустаҳкамланган бўлиб, хўжалик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ низоларни хал қилиш тартиби тўғрисидаги Келишувнинг (Киев, 20 март 1992 йил) 11-моддасида қуйидагича белгиланган:

«11-модда. Бир Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги иштирокчи-давлатининг фуқаролик қонунчилиги бошқа Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги иштирокчи-давлати ҳудудида қуйидаги қоидаларга кўра қўлланади: ж) зарар етказиш оқибатида вужудга келган мажбурият бўйича Тарафларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари зарарни қоплаш тўғрисидаги талабга асос бўлган ҳаракат ёки бошқа ҳолат содир бўлган мамлакат қонунчилигига кўра белгиланади».

Зарарни қоплаш тўғрисидаги талабга асос бўлган ҳаракат ёки бошқа ҳолат низони кўриб чиқиш жойи қонунчилигига кўра, ҳуқуққа хилоф бўлмаса, ушбу қонунчилик қўлланилмайди.

Бундан ташқари, алоҳида халқаро актлар ҳам деликтдан келиб чиққан масалаларни назарда тутлади. Масалан, 21 май 1963 йилги атом зарари учун фуқаролик жавобгарлиги тўғрисидаги Вена конвенцияси (Ўзбекистон Республикаси конвенцияга аъзо эмас) атом зарари учун атом қурилмаси операторининг мутлақ фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлигини тартибга солувчи моддий-ҳуқуқий нормаларни белгилайди. У, агар зарар, у етказилган шахснинг қўпол эътиборсизлиги туфайли ёки ушбу шахснинг зарар етказиш мақсадидаги ҳаракати оқибатида вужудга келганлигини исботласа, агар бу низони хал қилишга ваколатли бўлган суд қонунда назарда тутилган бўлса, зарарни қоплаш мажбуриятидан озод қилинади. Йўл-транспорт ҳодисаларига нисбатан қўлланувчи ҳуқуқ тўғрисидаги 4 май 1971 йилдаги Гаага конвенциясида йўл-транспорт ҳодисалари оқибатида вужудга келган зарар учун шартномадан ташқари фуқаролик жавобгарлигига нисбатан, тегишли низони қайси суд инстанцияси кўриб чиқаётганидан қатъи назар қўлланувчи ҳуқуқни назарда тутувчи коллизия нормалар бирхиллаштирилган. Кўрсатилган ҳажмга нисбатан умумий қоида кўринишида коллизия боғловчи бўлиб, ҳодиса содир бўлган мамлакатнинг миллий қонунчилиги ҳисобланади. Аммо, ушбу қоидадан истисно мавжуд. Масалан, агар йўл-транспорт ҳодисасида фақатгина битта транспорт воситаси иштрок этган бўлса ва у ҳодиса содир бўлган ушбу мамлакатда рўйхатга олинмаган бўлса, зарар етказувчи шахснинг жавобгарлиги:

а) хайдовчи, транспорт воситасига нисбатан гувоҳномага эга бўлган мулкдор ёки бошқа шахс олдида;

б) ушбу воситанинг йўловчиси бўлган ва бошқа мамлакатда доимий яшайдиган жабрланувчи олдида;

в) ҳодиса жойида транспорт воситасида бўлмаган ва транспорт воситаси рўйхатга олинган мамлакатда доимий яшаш жойига эга бўлган жабрланувчи олдида, коллизия боғловчи сифатида транспорт воситаси рўйхатга олинган мамлакат ҳуқуқи қўлланади.

ФК 1194-моддасининг таҳлилини тугата туриб, қонунчилик даражасида Ўзбекистон Республикаси ФКда зарар етказиш оқибатидаги мажбуриятларни тартибга солувчи ва конструкцияси Европада аллақачон синовдан ўтган замонавий коллизия ҳуқуқ ривожланишининг асосий ғоялари инобатга олинганлигини таъкидлаш мумкин.

1195-модда. Истеъмолчига етказилган зарар учун жавобгарлик

Товарни сотиб олиш, ишни бажариш ёки хизматни кўрсатиш муносабати билан истеъмолчи кўрган зарар ўрнини қоплаш тўғрисидаги талабга нисбатан истеъмолчининг хоҳишига кўра:

**истеъмолчининг турар жойи жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи;
ишлаб чиқарувчи ёки ишни бажарган, хизмат кўрсатган шахснинг турар жойи ёки манзили жойлашган мамлакатнинг ҳуқуқи;
истеъмолчи товарни сотиб олган, иш натижасини қабул қилган ёки унга хизмат кўрсатилган мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланади.**

1. Шарҳланаётган модда, товарни сотиб олиш, ишни бажариш ёки хизматни кўрсатиш муносабати билан истеъмолчи кўрган зарар ўрнини қоплаш тўғрисидаги талабга нисбатан қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги махсус коллизион нормалардан иборат. Шу билан бирга, ишлаб чиқарувчининг махсулоти томонидан етказилган зарар туфайли унинг жавобгарлигини тартибга солувчи нормалардан, муомалага сифатсиз махсулотни киритганлиги туфайли ишлаб чиқарувчи ёки сотувчининг жавобгарлигини тартибга солувчи нормаларни фарқлаш лозим. Сўнгги ҳолатда шартномавий мажбуриятлар доирасидаги жавобгарликни тартибга солувчи нормалар қўлланади. Товар ёки хизматни кўрсатиш муносабати билан етказилган зарар учун жавобгарликни тартибга солувчи коллизион нормалар ишлаб чиқарувчининг жавобгарлигига нисбатан қўлланувчи ҳуқуқ тўғрисидаги 1973 йилги Гаага конвенциясида назарда тутилган (Ўзбекистон Республикаси мазкур Конвенциянинг аъзоси эмас). Шу билан бир қаторда, сифатсиз махсулот ёки хизмат кўрсатиш муносабати билан зарар етказиш, асосан ҳозирги вақтда, кўпинча етарлича аҳамиятга эга «маконий» омиллар билан кузатилади: ишлаб чиқариш бир ёки бир неча мамлакатларда, сотув — бошқа, фойдаланиш ёки истеъмол қилиш учинчи мамлакатда амалга оширилиши мумкин. Шарҳланаётган модда нормалари жабрланувчига нисбатан истеъмолчининг яшаш жойи бўлган мамлакат ҳуқуқини; ишлаб чиқарувчи ёки ишни бажарган, хизмат кўрсатган шахснинг яшаш жойи ёки оддий турар жойи бўлган мамлакат ҳуқуқини; истеъмолчи товар сотиб олган, иш натижасини қабул қилган ёки унга хизмат кўрсатилган мамлакат ҳуқуқини тақдим қилади.

Шарҳланаётган модда мақсадларида, зарар етказувчи бўлиб, бирламчи товарни ишлаб чиқарувчи ва товарнинг бевосита сотувчисидан ташқари товарни етказиб берувчи, тузатиш бўйича мутахассислар, сакловчилар, товарни ишлаб чиқариш ва тақсимлашда иштирок этувчиларни ўз ичига олувчи бошқа шахслар ҳисобланади. Фикримизча, агар зарар етказиш юридик шахснинг алоҳида қисмининг — делинквентнинг фаолияти билан чамбарчас боғлиқ бўлса, жабрланувчи қўлланувчи ҳуқуқ сифати ушбу алоҳида қисмнинг турган жойи ҳуқуқини танлаш ҳуқуқига эга.

Шу билан бирга, таъкидланадики, жабрланувчи томонидан ўзининг яшаш жойи ёки асосий фаолият жойи, ҳамда товар сотиб олинган ёки хизмат кўрсатилган жойи қонунининг танланиши, агар зарар етказувчи товар тегишли мамлакатга унинг рухсатсиз кирганини исботламасагина тан олинishi мумкин. Ушбу изоҳ, бир тарафдан ҳалол ишлаб чиқарувчи ва сотувчининг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун қаратилган бўлса, бошқа тарафдан — жабрланувчига қўшимча ҳимояни тақдим қилган ҳолда, исботлаш оғирлигини зарар етказувчига юклайди. Кўп ҳолларда, ишлаб чиқарувчи ёки товарни тарқатувчига қараганда иқтисодий жиҳатдан кучсизроқ тараф бўлиб ҳисобланадиган товарлар ва хизматлар истеъмолчисининг ҳуқуқий ҳимояси кучайишининг эҳтиёжини инобатга олган ҳолда, ФК 1194-моддасининг умумий нормасидан фарқли равишда товарнинг у ёки бу мамлакатга киришига делинквент розилигининг мавжуд эмаслиги фактини исботлаш оғирлиги зарар етказувчига юкланади.

Таъкидлаш жоизки, шарҳланаётган модданинг таҳлили, шарҳланаётган модда коллизия нормаларини қўллаш мақсадлари учун жабрланувчи ФК 1071-моддасининг мазмунида истеъмолчи бўлиши лозим, яъни жабрланувчи истеъмолчилик мақсадларида товар (хизмат) сотиб олган шахс бўлиши шарт деб таъкидлашга асос бўла олмайди. Шу тариқа, шарҳланаётган модданинг нормалари, жабрланувчининг тадбиркорлик фаолияти билан боғлиқ мақсадларда товар сотиб олинган, хизмат эса кўрсатилган бўлса ҳам қўлланади. Шу каби тартибга солиниш бир қатор хорижий мамлакатларнинг қонунчилик актларида мавжуд, масалан: халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги 1987 йилдаги Швейцария қонунининг 135-моддасида, халқаро хусусий ҳуқуқнинг Италия тизими реформаси тўғрисидаги 1995 йилдаги Италия қонунининг 63-моддасида, халқаро хусусий ҳуқуқий муносабатларни тартибга солишга нисбатан қўлланувчи 1992 йилдаги Руминия

қонунининг 114-моддасида, Беларуссия (1130-модда), Қозоғистон (1118-модда), Қирғизистон Республикалари (1204-модда), Россия Федерацияси ва бошқаларнинг (1221-модда) Фуқаролик кодексларида ҳамда аввал эслатиб ўтилган ишлаб чиқарувчининг жавобгарлигига нисбатан қўлланувчи ҳуқуқ тўғрисидаги Гаага конвенциясининг нормаларида.

Шарҳланаётган моддада, жабрланувчи томонидан қайси пайтда ҳуқуқ танланиши мумкинлигига кўрсатма мавжуд эмас. Фикримизча, тегишли суд томонидан қарор чиқарилгунига қадар, жабрланувчи томонидан шарҳланаётган моддага мувофиқ, ҳуқуқ танлаши мумкин.

2. Агар жабрланувчи унга тақдим этилган танлаш ҳуқуқидан фойдаланмаса, қўлланувчи ҳуқуқ ФКнинг 1194-моддасида назарда тутилган зарар етказиш оқибатида вужудга келган мажбуриятларга нисбатан қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқ тўғрисидаги умумий нормаларга кўра белгиланади.

3. Юқорида кўрсатилган талаблар нафақат товарнинг нуқсони билан боғлиқ ҳолда, балки у ҳақда тўлиқ бўлмаган ёки аниқ бўлмаган маълумот берилганлиги, масалан, товарнинг, унинг хусусиятларининг ва қўллаш усулининг нотўғри таърифланганлиги билан боғлиқ ҳолда вужудга келиши мумкинлиги ҳам ўзига эътибор қаратади. Шу билан боғлиқ ҳолда, шарҳланаётган модда тўртинчи хат бошисининг нормаси ФК 1018-моддасининг 3-қисмидаги тартибга солишга мос келади: ишлаб чиқарувчининг жавобгарлиги тўғрисидаги қоидалар, товар, иш ёки хизмат тўғрисида ишончсиз ёки етарли бўлмаган маълумот бериш оқибатида етказилган зарарни қоплаш тўғрисидаги талабларга тадбиқ қилинади.

1196-модда. Асосиз бойлик орттириш

Асосиз бойлик орттириш натижасида вужудга келадиган мажбуриятларга нисбатан бойлик орттирилган мамлакатнинг ҳуқуқи қўлланилади.

Агар асосиз бойлик орттириш мол-мулкни сотиб олиш ёки тежаб қолишга доир асослар бекор бўлиши натижасида вужудга келса, қўлланиладиган ҳуқуқ бу асос бўйсундирилган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича белгиланади. Асосиз бойлик орттириш тушунчаси Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқи бўйича белгиланади.

Асоссиз бойлик орттириш натижасида вужудга келган мажбурият тушунчаси ФК 1023-моддасида назарда тутилган: «Қонун хужжатларида ёки битимда белгиланган асосларсиз бошқа шахс (жабрланувчи)нинг ҳисобидан мол-мулкни эгаллаб олган ёки тежаб қолган шахс (қўлга кири- тувчи) асоссиз эгаллаб олинган ёки тежаб қолинган мол-мулкни (асоссиз орттирилган бойликни) жабрланувчига қайтариб бериши шарт, ушбу Кодекснинг 1030-моддасида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно».

Шарҳланаётган моддада, асоссиз бойлик орттириш институтининг икки жиҳати акс эттирилган:

Биринчидан, бу бойиган шахснинг алоқаси ва ўзаро муносабатлари бўлмаган ва бўлиши мумкин бўлмаган шахсдан хатолик ёки англашил- мовчилик оқибатида мол-мулк олишининг турли кўринишларидир. Пул- ларнинг хато ўтказилиши, ашёларнинг ўзга манзилга юборилиши — бу аномал тарзда ёки тасодифан асоссиз бойлик орттиришнинг турли кўринишлари бўлиб, бундай ҳаракатнинг ўзи — тарафларга нисбатан асосий ва кўпинча ягона юридик фактдир. Кўпчилик ҳолатларда асоссиз бойлик орттириш жойининг ҳукуқи қарздорга ҳам, кредиторга ҳам маъ- лум бўлиши лозим. Шу туфайли, шарҳланаётган модданинг 1-қисмида бойиш жойига ҳавола қилиш белгиланади. У 1979 йилдаги Венгрия халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги Низомининг 35-банди, 1987 йил- даги Куба Фуқаролик кодексининг 18-моддасида, 1937 йилдаги Латвия Фуқаролик кодексининг 20-моддасида, 1964 йилдаги Литва Фуқаролик кодексининг 619-моддасида, 1984 йилдаги Перу Фуқаролик кодексининг 2098-моддасида мавжуд.

Бойиш жойи деганда, назаримизда, қарздор, шу қаторда вакил (маса- лан, юк ташувчи, вакил, экспедитор) деб ҳисобланган шахс орқали, мол- мулкка эгалик қилишга киришган ва фактик равишда эгаллаган жойни тушуниш лозим. Бу унинг банк ҳисоби жойи, ашёларни қўлга киритиш вақтида уларнинг жойлашган жойи, асоссиз талаб қилиш ҳуқуқига эга бўлган қарздорнинг асосий фаолият жойи бўлиши мумкин. Жамғарма ҳолатида — бу тегишли мол-мулкнинг жойлашган жойи. Юридик ада- биётда, бойлик орттириш жойи бўлиб, биринчи марта қўлга киритил- ган ёки тежалган мол-мулк қарздорнинг реал активига айланган ҳудуд бўлиши лозим, яъни де-факто унинг мулкига айланади ёки мулки бўлиб қолади. Кўп ҳолларда, бу бойлик орттирган шахс ҳуқуқий асосларда

ва фактик равишда мол-мулкни бевосита учинчи шахсга топшириши мумкин бўлган ёки наслий белгиларга эга бўлган мол-мулк қарздорнинг мол-мулки билан аралашиб кетган жойдир. Шунини таъкидлаб ўтамизки, асос сифатида фойдаланишнинг фактик имкониятига қарздорнинг унга мол-мулкнинг ўтганлигини билиши киради. Шу билан бирга, бир қатор мамлакатларда асоссиз бойлик орттиришга сабаб бўлган ҳаракат жойи мезони қабул қилинган: масалан, 1965 йилдаги Польша халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги Қонуннинг 31-моддаси, 1998 йилдаги Тунис халқаро хусусий ҳуқуқ тўғрисидаги Кодексининг 76-моддаси, 1948 йилдаги Миср Фуқаролик кодексининг 21-моддаси, 1938 йилдаги Таиланд қонунлар тўқнашуви тўғрисидаги Қонунининг 14-банди ва бошқ. Кўп ҳолларда, аномал равишда бойлик орттириш талабларни умуман қаноатлантириш тўғрисидаги эмас, балки талаблар миқдори тўғрисидаги масала билан боғлиқ. Низонинг предмети бўлиб, мулкый талабнинг ҳаққонийлиги эмас, балки қарзнинг ўлчами ҳисобланади, чунки у, бойлик орттирган шахснинг нияти, тарафларнинг виждонлилиги, мол-мулкнинг ҳосилдорлиги ва х.к. каби омиллардан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Иккинчидан, асоссиз бойлик орттиришнинг кенг тарқалган ҳолати бўлиб, англашилмовчилик, ҳуқуққа ҳилоф ҳаракатларни йўл қўйиш ва х.к. оқибатида мажбуриятларни бажаришга тўсқинлик қилувчи ҳаракатлар оқибатида эквивалентлик тамойилининг бузилиши ҳисобланади. Бойлик орттиришнинг бундай чалкашликларининг тахлилини тарафларнинг ҳуқуқий муносабатларини тартибга солувчи ҳуқуққа, агар улар вужудга келмаган, лекин назарда тутилган бўлса, тарафларнинг ўзаро ҳуқуқлари ва мажбуриятларига нисбатан ФКнинг коллизия нормаларига мувофиқ қўлланиши мумкин бўлган ҳуқуққа бўйсундириш мақулроқдир. Бундай ҳавола ФК 58-бобининг асоссиз бойлик орттириш тўғрисидаги моддий нормаларининг вазифасига тўлиқ мос келади. Мазкур институт шартномавий муносабатларда ҳам, деликт ҳолатларида ҳам, битимларнинг ҳақиқий эмас деб топилиши ва в.х.ларда ҳам ҳуқуқий ҳимоянинг универсал воситаси бўлиб ҳисобланади. Суд томонидан талабларни қондириш учун қарздор томонида асоссиз мулкый эгаликнинг ўзи кифоядир, хусусан, агар сўз асосий сумма тўғрисида бораётган бўлса. Шу билан бирга, қонунбузарликни ҳам, сабабий боғлиқликни ҳам, айбни ҳам исботлаш керак эмас. Ҳуқуқий муносабатлар иштирокчиларининг мулкый балансини

тенглаштириш учун бойиш жойига нисбатан ҳавола ноадекват, билвосита бўлиши ва уларнинг иштирокчиларининг ҳукуқий муносабатларига умуман хос бўлмаслиги мумкин. Масалан, у билан боғлиқ ҳолда керагидан ортиқ мулкни қўлга киритиш содир бўлган, контрагентлар томонидан назарда тутилган аниқ ҳуқуқ тизими таъсири остига тушувчи шартнома тузилганда, натижада жабрланувчи тарафга тегишли бўлишининг ҳукуқий изоҳида бойиш жойи ҳеч қандай ўрин эгалламайди. Бундай ҳуқуқ келишмовчиликларнинг оқилона йўлга қўйилиши учун яроқсиз бўлиши мумкин, чунки кўп ҳолларда вужудга келган ҳукуқий муносабат асоссиз бойишдан келиб чиққан даъвога, ҳукуқий ҳимоя воситаларига нисбатан бошқасини қўллаш учун етарли бўлмаслигидан беҳабар ҳолда тарафлар томонидан бошқа ҳуқуқ назарда тутилган: зарарлар тўғрисида талаблар, натурада бажариш, заҳёт неустойкасини тўлаш ва х.к.

7-§. ВОРИСЛИК ҲУҚУҚИ

1197-модда. Ворисликка доир муносабатлар

Ворисликка доир муносабатлар, башарти ушбу Кодекснинг 1198 ва 1199-моддаларида бошқача тартиб назарда тутилган бўлмаса, мерос қолдирувчи васиятномада ўзи фуқароси бўлган мамлакатнинг ҳуқуқини танлаган бўлмаса, мерос қолдирувчи охирги доимий турар жойга эга бўлган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича белгиланади.

Ворислик муносабатларининг ҳуқуқий тартибга солиниши ворислик қонуни билан белгиланади. Халқаро хусусий ҳуқуқ доктринасида ворислик қонуни деганда, чет эл элементи билан мураккаблашган ворислик муносабатларининг мажмуасига ёки уларнинг асосий қисмига нисбатан қўлланувчи ҳуқуқ (мамлакат қонуни) тушунилади. Ворислик қонунига, умуман мол-мулкка ворислик қилишга алоқадор умумий масала ва қоидалар билан бир қаторда мол-мулкнинг алоҳида шаклларига нисбатан ворислик қилиш тўғрисидаги махсус масала ва қоидалар ҳам бўйсунди (кўчмас мулк, банк қўйилмалари, қимматбаҳо қоғозлар, мутлақ ҳуқуқлар, талаб қилиш ҳуқуқлари ва х.к.). Шарҳланаётган модда 1-қисмига кўра, ворислик қонунини белгилаш учун дастлабки коллизия тамайил бўлиб, мерос қолдирувчининг охирги доимий турар жойга

эга бўлган мамлакатининг ҳуқуқи ҳисобланади. Мазкур қоида МДХ аъзо-давлатларининг фуқаролик кодексларида ворислик муносабатларини коллизия тартибга солиниш мазмуни билан деярли мос келади: Фуқаронинг яшаш жойи (домицилий) тушунчаси турли ҳуқуқ тизимларида қўлланади. Яшаш жойи юридик категориясини баҳолаш миллий қонунчилик асосида амалга оширилади, чунки ҳуқуқий тизимларнинг фарқлиниши туфайли яшаш жой тушунчасини шарҳлашнинг ягона мезонини белгилашнинг иложи йўқдир. «Фуқаронинг яшаш жойи» тушунчасига тавсиф ФКнинг 21-моддасида берилган бўлиб, у фуқаронинг яшаш жойи сифатида унинг доимий ёки асосан яшаб турган жойини, ўн тўрт ёшга тўлмаган вояга етмаганларнинг (кичик ёшдаги болаларнинг) ёки васийликда бўлган фуқароларнинг яшаш жойи сифатида уларнинг қонуний вакиллари — ота-оналари, фарзандликка олувчилари ёки васийлари яшайдиган жойини белгилайдилар.

Доимий ёки асосан яшаб туриш жойи фуқаро ҳар доим аниқ бир жойда мавжуд бўлишини, ҳеч бўлмаса у ёки бу давр мобайнида унинг ушбу жойда бўлмаганлигини назарда тутаяди (фуқаронинг яшаш жойи тушунчасининг тахлили тўғрисида ФКнинг 21-моддасига шарҳларда батафсилроқ қаранг).

Яшаш жойи тушунчасининг қонуний мустаҳкамлиниши жуда муҳимдир, чунки тушунча изоҳининг умумий мезони берилади, бу эса ҳуқуқни қўллаш фаолиятида ушбу тушунчанинг турлича изоҳлинишини олдини олишга кўмак беради. Мерос қолдирувчининг охириги яшаш жойи билан кўчмас мулк ва Ўзбекистон Республикаси давлат реестрига киритилган мол-мулкка нисбатан ворисликдан ташқари ворислик қонуни белгиланади. Агар фуқаро Ўзбекистон Республикаси ҳудудида охириги доимий яшаш жойига эга бўлган бўлса, ворислик қонуни Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи бўйича белгиланади, шу қаторда тушунчанинг ўзига ҳам Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи бўйича баҳо берилади (ФКнинг 1159-моддаси ва унга берилган шарҳга қаранг). Агарда фуқаро Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида, масалан, Японияда доимий яшаш жойига эга бўлган бўлса, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи бўйича, мерос қолдирувчи шахс ўлими пайтида Ўзбекистонда яшаш жойига эга бўлган ёки эга бўлмаганлиги масаласи ҳал қилинади, шу қаторда «доимий яшаш жойи» тушунчасига баҳо бериш ва ворислик қонунини белгилаш

Япония қонунчилиги асосида хал қилинади. Шарҳланаётган моддани қонунчилик новеллалари қаторига киритиб бўлмади, аммо янги бўлган, ниҳоятда муҳим ҳолатга эътибор қаратиш жоиз. Масалан, шарҳланаётган модданинг нормаси ФК 1117-моддаси ва 1168-моддасининг 1-қисми билан алоқадордир. Мерос қолдирувчининг охирги яшаш жойи бўйича мероснинг очилиш жойи белгиланади. Агар мерос қолдирувчининг охирги яшаш жойи ноаниқ ёки Ўзбекистон Республикасидан ташқарида бўлса, бундай ҳолатлар учун қонунчиқарувчи томонидан мероснинг очилиш жойини белгилаш мезонлари шакллантирилган. Чет эллик фуқаронинг яшаш жойи унинг «шахсий қонунини» аниқлаш мезони бўлиб ҳисобланади: агар чет эллик фуқаро Ўзбекистон Республикаси ҳудудида яшаш жойига эга бўлса, унинг шахсий қонуни бўлиб Ўзбекистон Республикаси қонуни ҳисобланади (ФКнинг 1168-моддасининг 1-қисми ва унга шарҳларни қаранг). 1992 йил 2 сентябрдаги «Ўзбекистон Республикасининг фуқаролиги тўғрисида»ги Қонуни, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1996 йил 21 ноябрдаги «Ўзбекистон Республикасида чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг кириш, чиқиш, яшаб туриш ва транзит ўтиш тартиби тўғрисида»ги 408-сонли Қарори, агар ворислик қонуни Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи билан белгиланса, чет эл фуқароларига нисбатан «яшаш жойи» тушунчасига ҳуқуқий баҳо беришнинг қўшимча мезонларини беради.

Чет мамлакатлар коллизия ҳуқуқида ворислик қонунини белгилашнинг иккита асосий ёндашуви мавжуд. Континентал Европа аксарият мамлакатларининг ҳуқуқи (Германия, Испания, Венгрия, Греция, Италия, Польша, Португалия ва бошқ.) ворисликнинг барча масалаларини хал қилишни мерос қолдирувчининг фуқаролиги мансуб бўлган мамлакат қонунига бўйсундирган ҳолда, «фуқаролик қонуни» (*lex nationalis*, *lex patria*) тамойилдан келиб чиқади. Бундан ташқари, ушбу мамлакатларда дастлабки тамойил бўлиб, умумий ворислик қонуни тамойили ва умумий ворислик бирлиги тамойили ҳисобланади. Масалан, фуқаролик тамойили немис халқаро мерос ҳуқуқида амалда; ворислик қонуни мерос қолдирувчининг вафоти пайтидаги «фуқаролик қонуни» бўйича белгиланади (Германия Гражданлик Тузукларига Кириш қонуни 25-моддасининг 1-абз.). Ушбу тамойил бутунлай мерос учун умумий ворислик мулки бўйича кўчар мулк каби, кўчмас мулк учун ҳам қўлланади. Испания

Фуқаролик кодексига Кириш титული (31.05.74 №1836 Декрет) куйидаги нормани белгилайди: «ворислик мол-мулкнинг табиати ва у жойлашган мамлакат қайси бўлишидан қатъий назар, мерос қолдирувчининг вафоти пайтида белгиланадиган, фуқаролик қонуни билан тартибга солинади». 1898 йилдаги № 10 «Қонунларни қўллаш тўғрисида»ги Япон Қонуни (26-модда) ворисликнинг тартибга солинишини мерос қолдирувчининг фуқаролиги мансуб бўлган мамлакат ҳуқуқига бўйсундиради.

Умумий ҳуқуқ мамлакатларида (Буюк Британия, АҚШ, Австралия ва х.к.) ворисликнинг коллизия-ҳуқуқий бўлиниши тамойили амалда. Ворислик қонунининг бўлиниши мезони мол-мулкнинг тури — кўчар ёки кўчмаслиги ҳисобланади. Кўчмас мулкка ворисликка нисбатан коллизия боғловчи бўлиб ашёнинг жойлашган жойи (*lex rei sitae*), кўчар ворислик мулкига нисбатан эса, мерос қолдирувчининг яшаш жойи (*domicilii*) қонуни ҳисобланади. Масалан, 1992 йилдаги Австралия «Ҳуқуқни танлаш тўғрисида»ги Қонун лойиҳасининг 12-моддаси, 1825 йилдаги Луизиана штати (АҚШ) Фуқаролик кодексининг IV Титული (1991 йилдаги таҳрирда).

1198-модда. Шахсларнинг васиятнома тузиш ва уни бекор қилиш лаёқати, васиятноманинг ва уни бекор қилиш ҳужжатининг шакли

Шахсининг васиятнома тузиш ва уни бекор қилиш лаёқати, шунингдек васиятноманинг ва уни бекор қилиш ҳужжатининг шакли, агар мерос қолдирувчи васиятномада ўзи фуқароси бўлган мамлакатнинг ҳуқуқини танлаган бўлмаса, ҳужжат тузилаётган пайтда мерос қолдирувчи доимий турар жойга эга бўлган мамлакатнинг ҳуқуқи бўйича аниқланади. Бироқ васиятнома ёки унинг бекор қилиниши, агар шакл ҳужжат тузилган жойнинг ёки Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқи талабларини қаноатлантирса, шаклга риоя этилмаганлиги натижасида ҳақиқий эмас деб топилмайди.

Қонунчиликдаги ўзгартиришлар васиятнома кўрсатмаларига алоқадор масалаларга ҳам тааллуқлидир. Биринчи маротаба ФК даражасида бундай тартибни кўчар мулк билан бир қаторда, кўчмас мулкка ҳам тарғиб қилувчи норма мустаҳкамланган. Васиятнома — мерос очилганидан сўнг ҳуқуқ ва мажбуриятларни келтириб чиқарувчи биртомонлама битимдир

(ФК 1120-модда), шу туфайли битимнинг ҳақиқийлиги, битимни ҳақиқий эмас деб топиш, битимнинг шакли шартлари муҳим бўлиб ҳисобланади. Шарҳланаётган модда, васият фармойишларига, уларнинг шаклларига, ҳамда уларни ҳақиқий деб топиш шартларига алоқадор қоидаларни назарда тутди.

Шахснинг кўчар мулк билан бир қаторда, кўчмас мулкка нисбатан ҳам васиятнома тузишга лаёқатлилиги мерос қолдирувчи васиятнома тузиш вақтида яшаш жойига эга бўлган мамлакат ҳуқуқи билан белгиланади. Бир неча боғловчилардан иборат бўлган бундай кумулятив коллизион норманинг мустаҳкамланиши, ворислик бўйича муносабатларни ҳуқуқий тартибга солинишининг ниҳоятда эгилувчан тизимини вужудга келтиради.

Шу вақтнинг ўзида ФК 1181-моддасининг 1-қисмида белгиланган, битим шакли тўғрисидаги умумий қоидаларга мувофиқ, васиятнома ёки уни бекор қилиш акти, агар унинг шакли *lex loci actus* — васиятнома ёки уни бекор қилиш актини тузиш жойи ҳуқуқи ёки *lex fori* — Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқи талабларига жавоб берса, ундаги камчиликлар оқибатида ҳақиқий эмас деб топилиши мумкин эмас.

Ворислик муносабатларини халқаро шатномалар билан бирхиллаштириш (моддий-ҳуқуқий каби, коллизион ҳам) ниҳоятда чегаралангандир. Бу соҳада бир неча универсал халқаро шартномалар мавжуд, хусусан Гаага конвенциялари: 1961 йилда васият фармойишларининг шаклига алоқадор қонунлар коллизияси тўғрисида; 1989 йилда кўчмас мулкка нисбатан ворисликка нисбатан қўлланувчи ҳуқуқ тўғрисидаги; 1985 й. ишончли мулк асосида тасарруф этиладиган мол-мулкка нисбатан қўлланувчи ҳуқуқ ва уни тан олиш тўғрисида; 1973 йилда вафот этган шахсларнинг мол-мулкларининг халқаро бошқаруви бўйича Конвенция ва халқаро васиятнома шакли тўғрисидаги бирхиллаштирилган қонун тўғрисидаги Вашингтон конвенцияси. Ўзбекистон Республикаси кўрсатилган конвенцияларда иштирок этмайди. Ворислик муносабатлари доирасидаги нормаларни бирхиллаштириш, ворислик ҳуқуқи коллизион нормалари мавжуд бўлган 1928 йилдаги Гаваана конвенцияси билан ҳам амалга оширилади (Бустаманте кодекси). Ворислик масалаларини ҳудудий миқёсдаги регламентацияси, МДҲ иштирокчи-давлатлари ўртасида 1993 йилдаги Минск конвенциясида амалга оширилган. Ворислик бўйича муносабатлар Ўзбекистон Республикаси иштирокчи бўлган фуқаролик, оилавий

ва жиноий ишлар бўйича ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги икки томонлама шартномаларда батафсил тартибга солинган. Ворислик муносабатлари Ўзбекистон Республикасининг бир қатор давлатлар (Озарбайжон, Грузия, Греция, Латвия, Покистон, Польша, Россия, Туркменистон, Украина ва бошқ.) билан тузган қатор консуллик конвенцияларида ҳам тартибга солинган.

Шартномаларда васиятнома тузиш лаёқати, васиятнома шакли (васиятномани бекор қилиш) альтернатив тарзда ҳал қилинади: ё мерос қолдирувчининг фуқаролиги мансуб бўлган мамлакат қонунчилиги билан, ёхуд васиятнома тузиш (бекор қилиш) жойи қонунчилиги билан. Ушбу масалани 1993 йилги Минск конвенцияси (47-модда) бошқачароқ ҳал қилади: шахснинг васиятнома тузиш (бекор қилиш) лаёқати, васиятнома ва уни бекор қилиш шакли, акт тузилиш пайтида мерос қолдирувчи яшаш жойига эга бўлган мамлакат ҳуқуқи бўйича белгиланади. Шартномалар билан ворислик тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш тартиби регламент қилинган. Кўчар мулкка нисбатан ворислик тўғрисидаги ишларни кўриб чиқишга мерос қолдирувчи вафот этиш пайтида яшаш жойига эга бўлган мамлакатнинг органлари ваколатли бўлади. Кўчмас мулкка нисбатан ворислик тўғрисидаги ишларни кўриб чиқишга ушбу мол-мулк жойлашган мамлакатнинг органлари ваколатли бўлади. Шартномалар ворислик мулкни ҳимоя қилиш бўйича чораларни назарда тутдилар.

1199-модда. Кўчмас мулкка ва давлат реестрида қайд этилиши лозим бўлган мол-мулкка ворислик

Кўчмас мулкка ворислик мазкур мулк жойлашган мамлакат ҳуқуқи бўйича, Ўзбекистон Республикасининг реестрида қайд этилган мол-мулкка ворислик эса, Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқи бўйича белгиланади.

Ворислик муносабатларининг коллизия тартибга солиниши бир қатор янги ҳолатларга эга, хусусан: мерос қолдирувчининг охириги яшаш жойи ҳуқуқига кўра, ворислик қонунини белгилаш умумий қоидадан истиснолар назарда тутилади. Биринчидан, шарҳланаётган моддада назарда тутилган кўчмас мулкка нисбатан ворислик тўғрисидаги қоидада кўчмас

мулкка нисбатан ворисликни унинг турган жойи қонунига (*lex rei sitae*) бўйсундиришнинг иккитомонлама тамойили акс эттирилган. Ушбу норма муҳим қонунчилик новелласи бўлиб ҳисобланади. Иккитомонлама коллизия нормани мустаҳкамлашнинг ҳуқуқий оқибати бўлиб, кўчмас мулк жойлашган мамлакат ҳуқуқи бўйича ворислик қонунини белгилаш ҳисобланади.

Иккинчидан, мазкур шарҳланаётган модда Ўзбекистон Республикасида давлат реестрига киритилган кўчмас мулкка нисбатан ворисликни Ўзбекистон Республикаси қонунчилигига бўйсундирувчи биртомонлама коллизия нормани мустаҳкамлайди. Кўчмас мулкка қуйидагилар қиради: ер участкалари, ер ости бойликлари, бинолар, иншоотлар, кўп йиллик дов-дарахтлар ва ер билан мустаҳкам боғлиқ бўлган бошқа мол-мулк, яъни уларнинг вазифасига номуносив равишда зарар етказмасдан кўчириш мумкин бўлмаган объектлар. Кўчмас мулкка қонун билан бошқа мол-мулк ҳам киритилиши мумкин. Кўчмас мулкка нисбатан ҳуқуқларни қўлга киритиш ва тугатиш қонунчилик актлари билан белгиланади. Юридик адабиётларда белгиланганидек, ушбу норманинг махсус биртомонлама коллизия норма сифатидаги таърифига қўшилиш лозим.

Ворислик қонунининг амал қилиш доирасини белгилашда ворислик бўйича муносабатлар масалаларини, ворислик ҳуқуқининг дастлабки шартлари бўлган масалалардан фарқлаш лозим. Ворислик институти, мазмуний жиҳатдан мулк ҳуқуқи институтидан ҳосила бўлиб ҳисобланади; ворислик предмети фақатгина фуқаронинг мулки предмети бўлиши мумкин бўлган нарсагина бўлиши мумкин (мазкур шахсга тегишли бўлган ашёвий ҳуқуқлар, мулквий ҳуқуқлар ва талаб қилиш ҳуқуқи ва ҳ.). Мулкни кўчар ва кўчмасга бўлиниши, ҳамда ушбу тушунчаларга баҳо бериш миллий қонунчилик билан амалга оширилади (ФКнинг 83–85-моддаларига ва уларга шарҳларга қаранг).

ФКда, ашёвий ҳуқуқларга нисбатан қўлланувчи ҳуқуқни белгиловчи коллизия нормаларнинг илк маротаба мустаҳкамланганлиги жуда муҳимдир (1184–1187-м. ва уларга шарҳларга қаранг). Кўрсатилганлар ворислик муносабатларини ҳуқуқий тартибга солинишига бевосита боғлиқдир, чунки айнан мулкнинг кўчар ва кўчмасга бўлиниши ворислик қонунини бўлинишининг мезони бўлиб ҳисобланади. Кўчмас мулкнинг ворислик қонуни ушбу кўчмас мулк жойлашган мамлакат қонуни билан белгиланади. Кўчар мулкнинг

ворислик қонуни мерос қолдирувчи охирги яшаш жойига эга бўлган мамлакат қонуни бўйича белгиланади. Кўчмас мулкнинг ашёвий-ҳуқуқий режими мулкнинг жойлашган жойи ҳуқуқи бўйича белгиланади; ушбу ҳуқуқ билан мулк ҳуқуқининг мазмуни ҳам, мулкдорнинг қонуний ҳуқуқлари мазмуни ҳам, мулкдорнинг қонуний ҳуқуқларининг эҳтимолий чекловлари ҳам белгиланади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 22-моддасига кўра, уй-жойга, чорбоғга бўлган мулк ҳуқуқи (сотиб олиш, ҳадя ёки мерос бўйича олиш ва бошқа ҳолларда) жисмоний шахсга ўтган тақдирда, ана шу иморатларга мулк ҳуқуқи билан биргалликда мазкур иморатлар жойлашган барча ер участкасига эгаллик қилиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқлари ҳам ўтади. Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 18-моддаси чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқини қўлга киритиш ҳуқуқларини белгилайди — «чет эллик жисмоний шахслар, шунингдек республикада доимий истиқомат қилувчи ва яшаш учун гувоҳномаси бўлган шахсларнинг ер участкаларига бўлган мулк ҳуқуқи уларга уй-жой бинолари шу бинолар жойлашган ер участкалари билан бирга қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда реализация қилинганда вужудга келади». Тегишинча, чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар кўрсатилган тартибда қўлга киритилган ер участкаларини мерос қилиб олишлари мумкин. Шу билан бирга, Ўзбекистон Республикаси ҳуқуқида мулкдорнинг қонуний ҳуқуқларига чекловлар ўрнатилганлиги туфайли, ворислик ҳуқуқларининг ҳам қонунчилик чекловлари мавжуд. Масалан, ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ер участкалари ижарачилари ва мулкдорларининг ҳуқуқлари давлат манфаатларини, атроф муҳитни муҳофаза қилиш, муҳандислик коммуникациялари қуриш ва улардан фойдаланиш манфаатларини, бошқа ер эгалари, ердан фойдаланувчилар, ер участкалари ижарачилари ва мулкдорларининг манфаатларини, шунингдек фуқаролар ҳавфсизлигини кўзлаб фақат қонунда назарда тутилган ҳолларда чекланиши мумкин (Ўзбекистон Республикаси Ер кодексининг 42-м.).

Шу тариқа, кўчмас мулкка нисбатан ворислик масалалари махсус коллизия норма — *lex rei sitae* ёрдамида, агар бундай мулк Ўзбекистон Республикасининг давлат реестрига киритилган бўлса, — Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқи билан хал этилади.

Ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги шартномалар ўзининг мазмунига кўра фарқлидир: айримлари ворислик масалалари бўйича қонунни танлаш

тўғрисидаги нормаларнинг етарли даражада ишлаб чиқилган тизимига эга бўладилар, айрим шартномаларда ворислик бўйича нормалар мавжуд эмас ёки кам. Ворислик муносабатларининг ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги иккитомонлама шартномалардаги ва 1993 й. Минск конвенциясидаги регламентацияси бир қатор умумий муҳим қоидаларга эга. Ушбу шартномаларда миллий режим тамойили ўрнатилган.

Шартномалар кўчар ва кўчмас мулкнинг фарқланиши тамойилидан келиб чиқадилар. Кўчар ва кўчмас мулкнинг бўлиниши ва юридик баҳо берилиши шартномаларда мулк жойлашган мамлакат қонунчилигига кўра хал этилади, шу тариқа, ворислик қонунининг бўлиниши тамойили ўрнатилади. Мавжуд ворислик қонуни бўлиниши шартномаларда кўчар ва кўчмас мулк учун ворисликнинг турли режимининг белгиланиши билан боғлиқ.

Кўчмас мулкка ворислик тартиби шартномалар билан етарлича аниқ белгиланган: кўчмас мулк жойлашган мамлакат қонунчилиги қўлланади. Кўчар мулкка нисбатан ворислик тартиби — мерос қолдирувчи охириги доимий яшаш жойига эга бўлган мамлакат қонунчилиги билан тартибга солинади (масалан, 18 январь 2002 й. Ўзбекистон Республикаси ва Чехия Республикаси ўртасидаги Шартнома, 19 февраль 1998 й. Ўзбекистон Республикаси ва Украина ўртасидаги Шартнома ва б.). Шартномаларда эгасиз қолган мулкка нисбатан вужудга келувчи масалаларни хал қилувчи коллизия нормалар мавжуд. Эгасиз қолган кўчар мулкка нисбатан ворислик, мерос қолдирувчи ўлими пайтида фуқаролиги мансуб бўлган мамлакат қонунига кўра амалга оширилади. Эгасиз қолган кўчмас мулк, у жойлашган мамлакатга ўтади.

МУНДАРИЖА

50-БОБ. КОМПЛЕКС ТАДБИРКОРЛИК ЛИЦЕНЗИЯСИ (ФРАНШИЗИНГ)	7
862-модда. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси	7
863-модда. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасининг шакли ва уни рўйхатга олишга қўйиладиган талаблар	12
864-модда. Комплекс тадбиркорлик бўйича қўшимча лицензия	15
865-модда. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномаси бўйича ҳақ тўлаш шакли	16
866-модда. Лицензиарнинг мажбуриятлари	17
867-модда. Лицензиатнинг мажбуриятлари	20
868-модда. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасининг чеклайдиган шартлари	22
869-модда. Лицензиарнинг лицензиатга қўйиладиган талаблар бўйича жавобгарлиги	25
870-модда. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасини ўзгартириш	26
871-модда. Комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасини бекор қилиш.	27
872-модда. Тарафлар ўзгарганида комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасининг ўз кучида қолиши	28
873-модда. Фирма номи ўзгарганида комплекс тадбиркорлик лицензияси шартномасининг ўз кучида қолиши	29
874-модда. Лицензия комплексига кирадиган алоҳида ҳуқуқнинг бекор бўлиш оқибатлари	30

51-БОБ. ОМОНАТ САҚЛАШ. 32

1-§. ОМОНАТ САҚЛАШ ҲАҚИДА УМУМИЙ ҚОИДАЛАР 32

875-модда. Омонат сақлаш шартномаси 32

876-модда. Ашёни сақлашга қабул қилиш мажбуриятини бажариш. 35

877-модда. Омонат сақлаш шартномасининг шакли 37

878-модда. Омонат сақлаш муддати 39

879-модда. Ашёларни эгасизлантириб сақлаш 41

880-модда. Омонат сақловчининг ашё тўлиқ сақланишини таъминлаш мажбуриятлари 43

881-модда. Омонат сақлашга топширилган ашёдан фойдаланиш 44

882-модда. Омонат сақлаш шартларини ўзгартириш 45

883-модда. Хавфли хоссаларга эга бўлган ашёларни сақлаш 47

884-модда. Ашёни сақлаш учун учинчи шахсга топшириш. 50

885-модда. Омонат сақлаганлик учун тўланадиган ҳақ 51

886-модда. Омонат сақлаш юзасидан қилинган харажатларни қоплаш 52

887-модда. Омонат сақлаш учун қилинган алоҳида харажатлар 53

888-модда. Ашёнинг юк топширувчи томонидан қайтариб олинishi 55

889-модда. Ашё йўқолганлиги, кам чиққанлиги ёки шикастланганлиги учун омонат сақловчининг жавобгарлиги 56

890-модда. Омонат сақловчининг жавобгарлик даражаси 58

891-модда. Омонат сақловчига етказилган зарарни қоплаш 60

892-модда. Юк топширувчининг талаби билан омонат сақлаш мажбуриятининг бекор бўлиши. 61

893-модда. Омонат сақлаш ҳақидаги умумий қоидаларни унинг алоҳида турларига татбиқ этиш 62

2-§. ОМОНАТ САҚЛАШНИНГ АЛОҲИДА ТУРЛАРИ 63

894-модда. Ломбардда омонат сақлаш 63

895-модда. Ломбарддан талаб қилиб олинмаган ашёлар 65

896-модда. Бойликларни банкда сақлаш 66

897-модда. Ашёларни транспорт ташкилотларининг юкхоналарида сақлаш 69

898-модда. Ашёни ташкилотларнинг кийимхоналарида сақлаш	71
899-модда. Ашёни меҳмонхонада сақлаш	73
900-модда. Низоли ашёларни сақлаш (секвестр).	75

3-§. ТОВАР ОМБОРИДА ОМОНАТ САҚЛАШ 77

901-модда. Товар омбори	77
902-модда. Умумий фойдаланишдаги товар омбори	78
903-модда. Омборда омонат сақлаш шартномаси	79
904-модда. Ашёларни тасарруф қилиш ҳуқуқи билан сақлаш	81
905-модда. Товар омборининг мажбуриятлари	82
906-модда. Товар эгасига қайтарилаётган вақтда унинг миқдори ва ҳолатини текшириш	85
907-модда. Товар омборининг омборда сақлаш шартномасидан бош тортиши	86
908-модда. Омбор ҳужжатлари	87
909-модда. Икки қисмли омбор гувоҳномаси	88
910-модда. Товарга омбор ва гаров гувоҳномасини сақловчининг ҳуқуқлари	91
911-модда. Омбор ва гаров гувоҳномасини бошқа шахсга бериш	92
912-модда. Оддий омбор гувоҳномаси	92
913-модда. Товарни икки қисмли омборхона гувоҳномаси бўйича бериш	93

52-БОБ. СУҒУРТА 95

914-модда. Ихтиёрий ва мажбурий суғурта	95
915-модда. Мулкый суғурта шартномаси	98
916-модда. Суғургалашга йўл қўйилмайдиган манфаатлар	102
917-модда. Мол-мулкни суғурта қилиш	104
918-модда. Зарар етказганлик учун жавобгарликни суғурта қилиш	108
919-модда. Шартнома бўйича жавобгарликни суғурта қилиш	110
920-модда. Тадбиркорлик хавфини суғурта қилиш	111
921-модда. Шахсий суғурта шартномаси	113
922-модда. Мажбурий суғурта	115
923-модда. Мажбурий суғуртани амалга ошириш	118

924-модда. Мажбурий суғурта тўғрисидаги қоидаларни бузиш оқибатлари	119
925-модда. Суғурталовчи	121
926-модда. Суғурта шартномасидан келиб чиқадиган мажбуриятларнинг суғурта қилдирувчи ва наф олувчи томонидан бажарилиши	123
927-модда. Суғурта шартномасининг шакли	126
928-модда. Бош полис бўйича суғурталаш.	129
929-модда. Суғурта шартномасининг муҳим шартлари	131
930-модда. Суғурта шартномаси шартларини суғурта қоидаларида белгилаб қўйиш.	136
931-модда. Суғурта шартномаси тузилаётганда суғурта қилдирувчи тақдим этадиган маълумотлар	140
932-модда. Суғурталовчининг суғурта хавфини баҳолаш ҳуқуқи	144
933-модда. Суғурта сирини	146
934-модда. Суғурта пули	147
935-модда. Мол-мулкнинг суғурта қиймати.	150
936-модда. Тўлик бўлмаган мулкнинг суғурта	151
937-модда. Қўшимча мулкнинг суғурта	152
938-модда. Суғурта қийматидан ортиқ миқдорда суғурта қилиш оқибатлари	153
939-модда. Қўшалок суғурта	156
940-модда. Турли хилдаги суғурта хавфларидан мулкнинг суғурта	158
941-модда. Биргаликда суғурта қилиш.	159
942-модда. Суғурта мукофоти ва суғурта бадаллари	161
943-модда. Суғурта шартномасининг ҳақиқий эъаслиги	163
944-модда. Суғурталанган шахсни алмаштириш.	166
945-модда. Наф олувчинини алмаштириш	167
946-модда. Суғурта қилдирувчинини алмаштириш.	168
947-модда. Суғурта шартномаси амал қилишининг бошланиши	171
948-модда. Суғурта шартномасининг муддатидан илгари бекор бўлиши.	173
949-модда. Суғурта шартномасининг амал қилиш даврида суғурта хавфининг ортиши оқибатлари	175
950-модда. Суғурталанган мол-мулкка бўлган ҳуқуқларнинг бошқа шахсга ўтиши.	178

951-модда. Суғурта ходисаси юз бергани тўғрисида суғурталовчини хабардор қилиш.	179
952-модда. Суғурта ходисасидан кўриладиган зарарни камайтириш	182
953-модда. Суғурта қилдирувчи, наф олувчи ёки суғурталанган шахснинг айби билан суғурта ходисаси юз беришининг оқибатлари	184
954-модда. Суғурталовчини суғурта товонини ва суғурта пулини тўлашдан озод қилиш асослари	185
955-модда. Суғурта товони ёки суғурта пулини тўлашни рад этиш	187
956-модда. Шахсий суғурта шартномаси бўйича суғурта пулини тўлаш.	189
957-модда. Суғурта қилдирувчининг зарар қопланишига бўлган ҳуқуқларининг суғурталовчига ўтиши (суброгация)	190
958-модда. Суғурталанган мол-мулкка бўлган ҳуқуқларнинг суғурталовчига ўтказилиши.	193
959-модда. Қайта суғурта қилиш.	194
960-модда. Икки томонлама суғурта.	196
961-модда. Мажбурий давлат суғуртаси.	199

53-БОБ. ОДДИЙ ШИРКАТ 201

962-модда. Оддий ширкат шартномаси	201
963-модда. Шерикларнинг қўшадиган ҳиссалари	203
964-модда. Шерикларнинг умумий мол-мулки	205
965-модда. Шерикларнинг умумий ишларини юритиш	208
966-модда. Шерикнинг ахборот олишга бўлган ҳуқуқи	212
967-модда. Шерикларнинг умумий харажатлари, зарарлари ва жавобгарлиги	213
968-модда. Фойдани тақсимлаш	215
969-модда. Шерикнинг улушини унинг кредитори талаби билан ажратиш	216
970-модда. Оддий ширкат шартномаси бекор бўлишининг асослари	217
971-модда. Оддий ширкат шартномаси бекор бўлишининг оқибатлари	218
972-модда. Оддий ширкатнинг муддатсиз шартномасидан воз кечиш	220

973-модда. Тарафнинг талаби билан оддий ширкат шартномасини бекор қилиш.	220
974-модда. Шартномада иштирок этишдан воз кечган ёки уни бекор қилишни талаб этган шерикнинг жавобгарлиги	222
975-модда. Яширин ширкат	222

54-БОБ. ОММАВИЙ ТАНЛОВ 225

976-модда. Оммавий танловни ташкил этиш.	225
977-модда. Оммавий танлов шартларини ўзгартириш ва уни бекор қилиш.	230
978-модда. Мукофотни тўлаш тўғрисидаги қарор.	233
979-модда. Оммавий танловда ғолиб чиққан фан, адабиёт ва санъат асарларидан фойдаланиш	235
980-модда. Тақдим этилган ишларни оммавий танлов иштирокчиларига қайтариш.	237

55-БОБ. МУКОФОТНИ ОШҚОРА ВАЪДА ҚИЛИШ. 238

981-модда. Мукофотни тўлаш мажбурияти	238
982-модда. Мукофот ҳақидаги ошқора ваъдани бекор қилиш	240

56-БОБ. ҚИМОР ВА ГАРОВ ЎЙИНЛАР ЎТКАЗИШ 243

983-модда. Қимор ва гаров ўйинлар уюштириш ҳамда уларда иштирок этиш билан боғлиқ талаблар	243
984-модда. Давлат томонидан лотереялар ўтказишнинг ўзига хос хусусиятлари.	245

57-БОБ. ЗАРАР ЕТКАЗИШДАН КЕЛИБ ЧИҚАДИГАН МАЖБУРИЯТЛАР 253

1-§. УМУМИЙ ҚОИДАЛАР 253

985-модда. Зарар етказганлик учун жавобгарликнинг умумий асослари	253
986-модда. Зарар етказишнинг олдини олиш.	257

987-модда. Зарурий мудофаа ҳолатида зарар етказганлик	259
988-модда. Охирги зарурат ҳолатида зарар етказганлик.	261
989-модда. Юридик шахснинг ёки фуқаронинг ўз ходими томонидан етказилган зарар учун жавобгарлиги	262
990-модда. Давлат органлари, фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, шунингдек уларнинг мансабдор шахслари томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик (ЎзР 15.12.2000 й. 175-II-сон Қонуни таҳриридаги модда)	265
991-модда. Суриштирув, дастлабки тергов, прокуратура органлари ва суднинг қонунга хилоф ҳаракатлари туфайли етказилган зарар учун жавобгарлик	268
992-модда. Зарарнинг ўз жавобгарлигини суғурталаган шахс томонидан тўланиши.	274
993-модда. Ўн тўрт ёшгача бўлган вояга етмаганлар томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик.	275
994-модда. Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вояга етмаганлар томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик.	279
995-модда. Ота-оналик ҳуқуқларидан маҳрум этилган ота-онанинг вояга етмаганлар томонидан етказилган зарар учун жавобгарлиги.	281
996-модда. Муомалага лаёқатсиз деб топилган фуқаро томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик.	283
997-модда. Муомала лаёқати чекланган фуқаро томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик.	285
998-модда. Ўз ҳаракатларининг аҳамиятини тушуна олмайдиган фуқаро томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик	286
999-модда. Теварак-атрофдагиларга ошиқча хавф туғдирадиган фаолият туфайли етказилган зарар учун жавобгарлик	288
1000-модда. Биргаликда етказилган зарар учун жавобгарлик	294
1001-модда. Зарар етказган шахсга нисбатан регресс ҳуқуқи	295
1002-модда. Уй ҳайвонлари томонидан етказилган зарар учун жавобгарлик.	298
1003-модда. Зарарнинг ўрнини қоплаш усуллари	299
1004-модда. Жабрланувчининг айбини ва зарар етказган шахснинг мулкӣ ҳолатини ҳисобга олиш.	300

**2-§. ФУҚАРОНИНГ ҲАЁТИ ВА СОҒЛИҒИГА ЕТКАЗИЛГАН
ЗАРАРНИНГ ЎРНИНИ ҚОПЛАШ 303**

1005-модда. Шартномаларга оид ёки бошқа мажбуриятларни бажаришда фуқаронинг ҳаёти ёки соғлиғига етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш	303
1006-модда. Соғлиққа шикаст етказилганлиги туфайли кўрилган зарарнинг ўрнини қоплаш ҳажми ва хусусияти	304
1007-модда. Соғлиққа шикаст етказилиши натижасида йўқотилган иш ҳақини (даромадни) аниқлаш	308
1008-модда. Вояга етмаган шахснинг соғлиғига шикаст етказилганда зарарнинг ўрнини қоплаш	313
1009-модда. Боқувчиси вафот этганлиги натижасида зиён кўрган шахсларга зарарни тўлаш	316
1010-модда. Боқувчиси вафот этган тақдирда кўрилган зарарнинг ўрнини қоплаш миқдори	320
1011-модда. Зарар етказган шахснинг меросхўрлари томонидан зарарнинг қопланиши	322
1012-модда. Зарарни қоплаш миқдорининг ўзгариши	323
1013-модда. Турмуш қийматининг ошиб бориши ва конун ҳужжатларида белгиланган энг кам иш ҳақи миқдорининг оширилиши муносабати билан зарарни қоплашнинг кўпайиши	326
1014-модда. Зарарнинг ўрнини қоплаш тўловлари	327
1015-модда. Юридик шахс бекор қилинган тақдирда зарарнинг қопланиши	330
1016-модда. Дафн этиш харажатларининг қопланиши	334

3-§. ТОВАРЛАР, ИШЛАР, ХИЗМАТЛАРДАГИ НУҚСОНЛАР ОҚИБАТИДА ЕТКАЗИЛГАН ЗАРАРНИНГ ЎРНИНИ ҚОПЛАШ . . . 335

1017-модда. Товарнинг, ишнинг, хизматнинг нуқсонлари оқибатида етказилган зарарнинг ўрнини қоплаш асослари	335
1018-модда. Товарнинг, ишнинг, хизматнинг нуқсонлари оқибатида етказилган зарар учун жавобгар шахслар	339
1019-модда. Товарнинг, ишнинг, хизматнинг нуқсонлари натижасида етказилган зарарни қоплаш муддатлари	340
1020-модда. Товарнинг, ишнинг, хизматнинг нуқсонлари қибатида етказилган зарар учун жавобгарликдан озод қилиш асослари	344

4-§. МАЪНАВИЙ ЗАРАНИ ҚОПЛАШ 345

1021-модда. Умумий қоидалар	345
1022-модда. Маънавий зарарни қоплаш усули ва миқдори	348

**58-БОБ. АСОССИЗ БОЙЛИК ОРТТИРИШ ОҚИБАТИДА КЕЛИБ
ЧИҚАДИГАН МАЖБУРИЯТЛАР 351**

1023-модда. Асоссиз орттирилган бойликни қайтариш мажбурияти 351
1024-модда. Асоссиз орттирилган бойликни қайтариш тўғрисидаги талабларнинг фуқаролик ҳуқуқларини ҳимоя қилиш тўғрисидаги бошқа талаблар билан ўзаро боғланиши 353
1025-модда. Асоссиз орттирилган бойликни асл ҳолида қайтариш 355
1026-модда. Асоссиз орттирилган бойликнинг қийматини тўлаш 356
1027-модда. Ҳуқуқни бошқа шахсга асоссиз бериш оқибатлари. 358
1028-модда. Жабрланувчига олинмаган даромадларни тўлаш. 359
1029-модда. Қайтарилиши лозим бўлган мол-мулкка қилинган харажатларни тўлаш 360
1030-модда. Қайтариб берилмайдиган асоссиз орттирилган бойлик 362

**IV БЎЛИМ
ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК 365**

59-БОБ. УМУМИЙ ҚОИДАЛАР 367

1031-модда. Интеллектуал мулк объектлари 367
1032-модда. Интеллектуал мулк объектларини ҳуқуқий муҳофаза қилиш 371
1033-модда. Интеллектуал мулк объектларига шахсий номлуқий ва мулкый ҳуқуқлар 373
1034-модда. Интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқлар 377
1035-модда. Мутлақ ҳуқуқларнинг бошқа шахсга ўтиши. 381
1036-модда. Лицензия шартномаси. 386
1037-модда. Интеллектуал фаолият натижаларини яратиш ва улардан фойдаланиш тўғрисидаги шартнома 394
1038-модда. Мутлақ ҳуқуқ ва мулк ҳуқуқи 398
1039-модда. Интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқнинг амал қилиш муддати 400
1040-модда. Интеллектуал мулк объектларига нисбатан мутлақ ҳуқуқларни ҳимоя қилиш усуллари 404

60-БОБ. МУАЛЛИФЛИК ҲУҚУҚИ 409

1041-модда. Муаллифлик ҳуқуқи объекти	409
1042-модда. Муаллифлик ҳуқуқи объектларининг турлари	412
1043-модда. Муаллифлик ҳуқуқи объектлари ҳисобланувчи асарнинг қисмлари, ҳосила ва жамлама асарлар	415
1044-модда. Муаллифлик ҳуқуқи объектлари ҳисобланмайдиган материаллар	417
1045-модда. Расмий ҳужжатлар, рамзлар ва белгиларнинг лойиҳаларига бўлган ҳуқуқлар	419
1046-модда. Асар муаллифи. Муаллифлик ҳуқуқининг юзага келиши. Муаллифлик презумпцияси	421
1047-модда. Ҳаммуаллифлик.	424
1048-модда. Ҳосила асарга бўлган муаллифлик ҳуқуқи.	428
1049-модда. Асарлар яратилишини ташкил этувчи шахсларнинг ҳуқуқлари	430
1050-модда. Муаллифлик ҳуқуқининг ҳимоя белгилари	431
1051-модда. Муаллифнинг шахсий номулкий ҳуқуқлари.	434
1056-модда. Муаллифнинг мулкый ҳуқуқлари.	440
1058-модда. Муаллифлик ҳуқуқларининг чекланиши	443
1059-модда. Асарларни муаллифнинг розилигисиз ва ҳақ тўланмаган ҳолда шахсий мақсадларда такрорлаш	445
1060-модда. Асарларни омма олдида эркин ижро этиш	447
1061-модда. Асарлардан суриштирув, дастлабки тергов, маъмурий ва судлов ишларини юритиш мақсадлари учун фойдаланиш	447
1062-модда. Хизмат асарига бўлган муаллифлик ҳуқуқи.	448
1063-модда. Муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш соҳаси	450
1065-модда. Муаллифлик ҳуқуқининг амал қилиш муддати	452
1066-модда. Асарнинг ижтимоий мулкка айланиши.	456
1067-модда. Муаллифлик шартномаси	458
1068-модда. Муаллифлик шартномасининг шартлари	461
1069-модда. Муаллифлик шартномасининг шакли	464
1070-модда. Муаллифлик шартномаси бўйича жавобгарлик	466
1073-модда. Муаллифлик муносабатларини ҳуқуқий жиҳатдан тартибга солиш	466

61-БОБ. ТУРДОШ ҲУҚУҚЛАР 469

1074-модда. Турдош ҳуқуқлар объектлари 469
1075-модда. Турдош ҳуқуқлар субъектлари 470
1076-модда. Турдош ҳуқуқларнинг муҳофаза белгилари 472
1077-модда. Ижрочининг ҳуқуқлари 473
1078-модда. Фонограммани тайёрловчининг ҳуқуқлари 476
1079-модда. Эфир ёки кабель орқали кўрсатув ёхуд эшиттириш
берувчи ташкилотнинг ҳуқуқлари 479

**62-БОБ. САНОАТ МУЛКИГА БЎЛГАН ҲУҚУҚ
(ИХТИРО, ФЙДАЛИ МОДЕЛЬ, САНОАТ НАМУНАСИГА
БЎЛГАН ҲУҚУҚ) 483**

1082-модда. Ихтиро, фойдали модель, саноат намунасини ҳуқуқий
жиҳатдан муҳофаза қилиш 483
1083-модда. Ихтиро, фойдали модель, саноат намунасида
нойдаланиш ҳуқуқи 485
1084-модда. Патентга бўлган ҳуқуқни тасарруф этиш 489
1085-модда. Муаллифлик ҳуқуқи 491
1086-модда. Ихтиро, фойдали модель,
саноат намунасининг ҳаммуаллифлари 493
1087-модда. Хизмат ихтиролари, фойдали моделлари,
саноат намуналари 493
1088-модда. Патентга бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга ўтказиш
тўғрисидаги шартноманинг шакли 494
1089-модда. Ихтиро, фойдали модель, саноат намунасида
нойдаланиш рухсатномасининг (лицензиясининг) шакли 495
1090-модда. Патентни бузганлик учун жавобгарлик 496

**63-БОБ. ЎСИМЛИКЛАРНИНГ ЯНГИ НАВЛАРИ ВА
ҲАЙВОНЛАРНИНГ ЯНГИ ЗОТЛАРИГА БЎЛГАН ҲУҚУҚ 498**

1091-модда. Ўсимликларнинг янги навлари ва ҳайвонларнинг
янги зотларига бўлган ҳуқуқларни муҳофаза қилиш 498
1092-модда. Селекция ютуғи муаллифининг ҳақ олиш ҳуқуқи 500

1093-модда. Патент эгасининг ҳукуки	500
1094-модда. Патент эгасининг мажбурияти	502

**64-БОБ. ОШКОР ЭТИЛМАГАН АХБОРОТНИ НОҚОНУНИЙ
ФЙДАЛАНИШДАН МУҲОФАЗА ҚИЛИШ 503**

1095-модда. Ошкор этилмаган ахборотни муҳофаза қилиш ҳукуки	503
1096-модда. Ошкор этилмаган ахборотдан ноқонуний фойдаланганлик учун жавобгарлик	506
1097-модда. Ошкор этилмаган ахборотни ноқонуний фойдаланишдан муҳофаза қилиш ҳукукининг бошқа шахсга ўтиши	509

**65-БОБ. ФУҚАРОЛИК МУОМАЛАСИ ҚАТНАШЧИЛАРИ,
ТОВАРЛАР, ИШЛАР ВА ХИЗМАТЛАРНИ
ШАХСИЙЛАШТИРИШ ВОСИТАЛАРИ 512**

1-§. ФИРМА НОМИ 512

1098-модда. Фирма номига бўлган ҳуқук	512
1099-модда. Юридик шахснинг фирма номидан товар белгисидан фойдаланиш	515
1100-модда. Фирма номига бўлган ҳуқуқнинг амал қилиши	516
1101-модда. Фирма номига бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга бериш	517

2-§. ТОВАР БЕЛГИСИ (ХИЗМАТ КЎРСАТИШ БЕЛГИСИ) 519

1102-модда. Товар белгисини ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилиш	519
1103-модда. Товар белгисидан фойдаланиш ва унинг дахлсизлиги ҳукуки	523
1104-модда. Товар белгисидан фойдаланмаганлик оқибатлари	524
1105-модда. Товар белгисига бўлган ҳуқуқнинг бошқа шахсга ўтиши	525
1106-модда. Товар белгисига бўлган ҳуқуқни бошқа шахсга бериш тўғрисидаги шартноманинг шакли	526
1107-модда. Товар белгисига бўлган ҳуқуқни бузганлик учун жавобгарлик	528

3-§. ТОВАР ЧИҚАРИЛГАН ЖОЙ НОМИ 530

1108-модда. Товар чиқарилган жой номини ҳуқуқий жихатдан муҳофаза қилиш	530
1109-модда. Товар чиқарилган жой номидан фойдаланиш ҳуқуқи	532
1110-модда. Товар чиқарилган жой номини ҳуқуқий жихатдан муҳофаза этишнинг амал қилиш соҳаси.	533
1111-модда. Товар чиқарилган жой номидан қонунга хилоф фойдаланганлик учун жавобгарлик.	534

V БЎЛИМ

ВОРИСЛИК ҲУҚУҚИ. 535

66-БОБ. ВОРИСЛИК ТЎҒРИСИДАГИ

УМУМИЙ ҚОИДАЛАР. 537

1112-модда. Ворислик асослари	537
1113-модда. Мерос таркиби	539
1114-модда. Умумий биргаликдаги мулк бўлган мол-мулкни мерос қилиб олиш	542
1115-модда. Деҳқон хўжалиги ер участкасига эгалик қилиш ҳуқуқини мерос қилиб олиш	542
1116-модда. Мероснинг очилиши	543
1117-модда. Мероснинг очилиш жойи	546
1118-модда. Меросхўрлар	548
1119-модда. Нолойиқ меросхўрларни меросдан четлатиш.	549

67-БОБ. ВАСИЯТ БЎЙИЧА ВОРИСЛИК 552

1120-модда. Умумий қоидалар.	552
1121-модда. Шартли васиятнома	555
1122-модда. Ворисдан кейинги ворисларни тайинлаш	556
1123-модда. Мол-мулкнинг васият қилинмаган қисмини мерос қилиб олиш	557
1124-модда. Васиятноманинг шаклига доир умумий қоидалар	557
1125-модда. Нотариал тасдиқланган васиятнома	559
1126-модда. Нотариал тасдиқланган васиятномаларга тенглаштирилган васиятномалар.	562

1127-модда. Васиятномани бекор қилиш ва ўзгартириш	565
1128-модда. Васиятноманинг сир сақланиши	566
1129-модда. Васиятни талқин қилиш	567
1130-модда. Васиятноманинг ҳақиқий эмаслиги	568
1131-модда. Васиятномани ижро этиш	569
1132-модда. Васият мажбурияти	572
1133-модда. Мажбурият юклаш	576

68-БОБ. ҚОНУН БЎЙИЧА ВОРИСЛИК 579

1134-модда. Умумий қоидалар	579
1135-модда. Қонун бўйича биринчи навбатдаги ворислар	580
1136-модда. Қонун бўйича иккинчи навбатдаги ворислик	581
1137-модда. Қонун бўйича учинчи навбатдаги ворислик	582
1138-модда. Қонун бўйича тўртинчи навбатдаги ворислик	582
1139-модда. Қонун бўйича бешинчи навбатдаги ворислик	583
1140-модда. Такдим қилиш ҳуқуқи бўйича ворислик	584
1140–1-модда. Меросни қабул қилиб олиш ҳуқуқининг ўтиши (мерос трансмиссияси)	585
1141-модда. Мерос қолдирувчининг меҳнатга қобилиятсиз боқимлари	587
1142-модда. Меросдан мажбурий улуш олиш ҳуқуқи	589
1143-модда. Мерос олишда эрнинг (хотиннинг) ҳуқуқи	590
1144-модда. Қонун бўйича мерос олинганида меросни муҳофаза қилиш ва уни бошқариш	591

69-БОБ. МЕРОСНИ ЭГАЛЛАШ 594

1145-модда. Умумий қоидалар	594
1146-модда. Меросга бўлган ҳуқуқ тўғрисида гувоҳнома бериш	595
1147-модда. Меросдан воз кечиш ҳуқуқи	596
1148-модда. Меросдан воз кечиш ҳуқуқининг чекланиши	597
1149-модда. Васият мажбуриятини қабул қилиб олишдан воз кечиш ҳуқуқи	599
1150-модда. Мероснинг таксимланиши	600
1151-модда. Ҳозир бўлмаган меросхўрларнинг ҳуқуқлари	601

1152-модда. Корхонага ворислик.	603
1153-модда. Айрим меросхўрларнинг мерос таркибига кирадиган мол-мулкка нисбатан имтиёзли ҳукуки	604
1154-модда. Мерос улушларининг ортиши	605
1155-модда. Мерос ҳисобидан тўланиши лозим бўлган харажатлар.	607
1156-модда. Кредиторларнинг мерос қолдирувчининг қарзларини ундириб олиши	609
1157-модда. Эгасиз қолган мол-мулк	610

VI БЎЛИМ

ХАЛҚАРО ХУСУСИЙ ҲУҚУҚ НОРМАЛАРИНИ ФУҚАРОЛИК-ХУҚУҚИЙ МУНОСАБАТЛАРГА НИСБАТАН ТАТБИҚ ҚИЛИШ. . . 613

70-БОБ. УМУМИЙ ҚОИДАЛАР. 615

1158-модда. Чет эл элементи билан мураккаблашган фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларга нисбатан қўлланиши лозим бўлган ҳуқуқни белгилаш.	615
---	-----

1159-модда. Ҳуқуқий баҳо бериш. 623

1160-модда. Чет эл ҳуқуқи нормалари мазмунини аниқлаш	626
1161-модда. Қарши томон ва учинчи мамлакат ҳуқуқига ҳавола этиш	630
1162-модда. Қонунни четлаб ўтиш оқибатлари	632
1163-модда. Ҳуқуқни ўзаролик асосида қўллаш	636
1164-модда. Оммавий тартиб тўғрисидаги изох	639
1165-модда. Қатъий нормаларни қўллаш	643
1166-модда. Ҳуқуқий тизимлари кўп бўлган мамлакатнинг ҳуқуқини қўллаш	647
1167-модда. Реторсиялар	650

71-БОБ. КОЛЛИЗИОН НОРМАЛАР. 655

1-§. ШАХСЛАР. 655

1168-модда. Жисмоний шахснинг шахсий қонуни.	655
1169-модда. Жисмоний шахснинг ҳуқуқ ва муомала лаёқатлари	661
1170-модда. Жисмоний шахсни бедарак йўқолган деб топиш ва уни вафот этган деб эълон қилиш.	668

1171-модда. Жисмоний шахснинг исми-шарифи	672
1172-модда. Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида Ўзбекистон Республикаси фуқароларининг фуқаролик ҳолати ҳужжатларини қайд этиш	674
1173-модда. Фуқаролик ҳолати ҳужжатларини тасдиқлаш учун хорижий давлат органлари томонидан берилган ҳужжатларни тан олиш	677
1174-модда. Васийлик ва ҳомийлик	686
1175-модда. Юридик шахснинг қонуни	692
1176-модда. Юридик шахснинг ҳуқуқ лаёқати	698
1177-модда. Ўзбекистон Республикасида чет эл юридик шахслари фаолиятининг миллий тартиби	701
1178-модда. Чет эл элементи билан фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда давлатнинг иштирок этиши	703

2-§. ШАХСИЙ НОМУЛКИЙ ҲУҚУҚЛАР.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК	708
1179-модда. Шахсий номулкий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш	708
1180-модда. Интеллектуал мулкка бўлган ҳуқуқ	714

3-§. БИТИМЛАР. ВАКИЛЛИК. ДАЪВО МУДДАТИ 718

1181-модда. Битимнинг шакли	718
1182-модда. Ишончнома	726
1183-модда. Даъво муддати	728

4-§. АШЁВИЙ ҲУҚУҚЛАР 730

1184-модда. Ашёвий ҳуқуқларга нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ тўғрисидаги умумий қоидалар	730
1185-модда. Ашёвий ҳуқуқларнинг вужудга келиши ва бекор бўлиши	733
1186-модда. Транспорт воситаларига ва давлат реестрида қайд этилиши лозим бўлган бошқа мол-мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуқлар	739
1187-модда. Йўлда бўлган кўчар мулкка нисбатан ашёвий ҳуқуқлар	741
1188-модда. Ашёвий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш	742

5-§. ШАРТНОМА МАЖБУРИЯТЛАРИ 744

1189-модда. Шартнома тарафларининг келишувига кўра ҳуқуқни танлаш	744
1190-модда. Тарафларнинг келишуви бўлмаган тақдирда шартномага нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ	747
1191-модда. Чет эл иштирокидаги юридик шахсни тузиш тўғрисидаги шартномага нисбатан қўлланиладиган ҳуқуқ	755
1192-модда. Қўлланиладиган ҳуқуқнинг амал қилиш доираси	758
6-§. ШАРТНОМАДАН ТАШҚАРИ МАЖБУРИЯТЛАР.	763
1193-модда. Бир тарафлама ҳаракатлардан иборат мажбуриятлар	763
1194-модда. Зарар етказилганлиги оқибагида келиб чиқадиган мажбуриятлар	764
1195-модда. Истеъмолчига етказилган зарар учун жавобгарлик	769
1196-модда. Ассосиз бойлик орттириш	771
7-§. ВОРИСЛИК ҲУҚУҚИ	774
1197-модда. Ворисликка доир муносабатлар	774
1198-модда. Шахсларнинг васиятнома тузиш ва уни бекор қилиш лаёқати, васиятноманинг ва уни бекор қилиш ҳужжатининг шакли	777
1199-модда. Кўчмас мулкка ва давлат реестрида қайд этилиши лозим бўлган мол-мулкка ворислик	779

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ
ФУҚАРОЛИК КОДЕКСИГА

ШАРҲ

3-ЖИЛД

Муаллифлар таркиби: **Рахмонкулов Ҳ.Р.**, ю.ф.д. (рахбар); **Огай Д.А.**, ю.ф.н.; **Асьянов Ш.М.**, ҳуқуқ доктори; **Анартаев И.**, ю.ф.н.; **Караходжаева Д.М.** ю.ф.д, **Юлдашева Ш.Р.** ю.ф.д, **Умаров Т.А.** ю.ф.д, **Анортоев И.Ю.** ф.н., **Оқюлов О.** ю.ф.д, **Насриев И.И.** ю.ф.д, **Шамухамедова З.Ш.** ю.ф.д, **Якубова Д.Ш.** ю.ф.н, **Асьянов Ш.М.** ю.ф.н., **Рашидов К.Қ.** ю.ф.д.

Босишга 06.04.2013 рухсат этилди:

Бичими: 90 × 60 1/16.

Ҳажми шартли н.т. 50.

Босма табағи 46,5.

Адади 1000.

Нашриёт уйи МЧЖ «ВАКТРИА PRESS»

Лицензия АИ № 203 28.08.2011 й., АИ № 229 16.11.2012 й

100000, Ташкент, Буюк Ипак Йўли мавзеси, 15-25

тел.: +998 (71) 233-23-84

Mega Basim босмаҳонасида чоп этилди:

Baha Is Merkezi, Haramidere, Istanbul, Turkey.

www.mega.com.tr

ISBN 978-9943-4062-4-7